

DEPARTAMENT DE FILOLOGIA CATALANA

LES TRADUCCIONS DE *LIBER DE MORIBUS HOMINUM ET
DE OFFICIIS NOBILUM SUPER LUDUM SCACCORUM* DE J.
DE CESSULIS

ALEXANDER BATALLER CATALÀ

UNIVERSITAT DE VALÈNCIA
Servei de Publicacions
2009

Aquesta Tesi Doctoral va ser presentada a València el dia 20 de març de 2009 davant un tribunal format per:

- Dr. Antoni Ferrando Francés
- Dr. Emili Casanova Herrero
- Dr. Anton M. Espalder Poch
- Dr. Xavier Renedo Puig
- Dr. Francisco Gimeno Blai

Va ser dirigida per:
Dr. Albert G. Hauf i Valls

©Copyright: Servei de Publicacions
Alexandre Bataller Català

Dipòsit legal: V-833-2010
I.S.B.N.: 978-84-370-7579-2

Edita: Universitat de València
Servei de Publicacions
C/ Arts Gràfiques, 13 baix
46010 València
Spain
Telèfon:(0034)963864115

UNIVERSITAT DE VALÈNCIA
FACULTAT DE FILOGIA

LES TRADUCCIONS CATALANES DEL
LIBER DE MORIBUS HOMINUM ET OFFICIIS NOBILIIUM
SUPER LUDO SCACHORUM
DE JACOBUS DE CESSULIS

TESI DOCTORAL
PER A L'OBTENCIÓ DEL TÍTOL DE DOCTOR
PROGRAMA 140B

PRESENTADA PER:
ALEXANDRE BATALLER CATALÀ

DIRIGIDA PER:
DR. ALBERT G. HAUF I VALLS

VALÈNCIA, 2001

*A Carme,
deesa restauradora del caos*

*"...nella scacchiera di cui puoi tu sola
comporre il senso".*

Eugenio Montale

ÍNDIX GENERAL

Taula gratulatòria.....	11
Objectius del present treball.....	15
Llista de sigles i d'abreviatures.....	17
1 ELS ESCACS EN LA VIDA SOCIAL I LITERÀRIA	21
1.1 El joc d'escacs: de militar a cortesa.....	23
1.2 Els escacs als territoris de l'antiga Corona d'Aragó.....	26
1.3 Joc i societat medieval.....	36
1.4 Església i joc: de la condemna a l'acceptació	40
1.5 La "literatura de l'escaquer"	45
1.5.1 Tractats tècnics d'escacs	45
1.5.2 Referències literàries al joc dels escacs	52
1.5.3 El motiu de "la bossa dels escacs"	62
1.5.4 Francesc Eiximenis i la comparança de la bossa	73
1.5.5 Ausiàs March i les figures d'escacs.....	76
2. JACOBUS DE CESSULIS I EL <i>LIBER DE MORIBUS</i>	83
2.1 Un nom i un títol amb variants diverses.....	85
2.2 Consideracions biogràfiques sobre l'autor.....	87
2.3 Datació de l'obra.....	92
2.4 Estructuració i continguts.....	96
2.5 Difusió del text: l'original llatí i les traduccions.....	99
2.5.1 Manuscrits llatins i edicions.....	100
2.5.2 Traduccions alemanyes.....	101
2.5.3 Traduccions franceses.....	102
2.5.4 Traducció anglesa	105
2.5.5 Traduccions italianes.....	106
2.5.6 Traducció holandesa	107
2.5.7 Traducció txeca.....	107
2.5.8 Traducció sueca.....	108
2.5.9 Traduccions castellanés.....	108
2.5.10 Primeres edicions	123
3. ELEMENTS DEFINITORIS DEL LLIBRE.....	127
3.1 Un pseudosermó	129

3.1.1 La predicació dominicana	129
3.1.2 Oralitat i escriptura.....	130
3.1.3 Recursos i estructura sermonària	133
3.2 Un mostrari de vicis i virtuts.....	137
3.2.1 Una matèria de predicació.....	137
3.2.2 Virtuts i vicis assignats a les categories socials	139
3.3 Una art de la memòria	141
3.3.1 L' <i>ars memoriae</i>	141
3.3.2 Anàlisi iconogràfica dels motius textuals	147
3.4 Un llibre d'escacs.....	163
3.4.1 Els moviments de les peces.....	164
3.4.2 Jugades amb nom.....	167
3.5 Un univers simbòlic	168
3.5.1 El símbol de l'escaquer.....	168
3.5.2 Els símbols socials	170
3.5.3 El símbol del nombre	170
3.5.4 El símbol de la posició.....	171
3.5.5 El símbol del moviment	172
3.6 Un recull d' <i>exempla</i>	175
3.6.1 Sobre el concepte d' <i>exemplum</i>	175
3.6.2 Les fonts dels <i>exempla</i> del <i>Liber</i>	178
3.6.3 Estructura i continguts dels <i>exempla</i>	182
3.7 Un recull de <i>sententiae</i>	183
3.7.1 <i>Sententiae</i> i predicació	183
3.7.2 Les <i>sententiae</i> del <i>Liber</i>	185
3.8 Una societat ideal.....	187
3.8.1 Un "regiment de prínceps".....	187
3.8.2 Els nobles	193
3.8.3 Els populars.....	199
4. RELACIONS INTERTEXTUALS	209
4.1 Fonts.....	211
4.1.1 Els escacs moralitzats.....	211
4.1.2 Altres fonts constatades	217
4.2 Context: Gènova i l'orde dominicà	220
4.3 Influència posterior	224
4.3.1 Interpretacions simbòliques dels escacs.....	225

4.3.2 Interpretacions al·legòriques	229
4.3.3 Difusió dels <i>exempla</i>	230
5. LES TRADUCCIONS CATALANES DEL <i>LIBER</i>	233
5.1. Els manuscrits catalans del <i>Liber</i>	235
5.1.1 Catàleg de manuscrits	235
5.1.2 Les edicions modernes.....	255
5.2 Els manuscrits llatins.....	267
5.3 La difusió del llibre	276
5.3.1 El <i>Llibre del joc dels escacs</i> als inventaris medievals	276
5.3.2 "Llibres d'escacs" i societat.....	290
5.4 Notes sobre la llengua de la traducció A.....	298
5.4.1 Grafies.....	298
5.4.2 Fonètica.....	312
5.4.3 Morfosintaxi.....	324
5.5 Anàlisi de la traducció	354
5.5.1 Traduccions i context cultural.....	354
5.5.2 Notes sobre el text llatí de base.....	357
5.5.3 L'estil de la traducció catalana	358
5.5.4 El tractament del lèxic.....	363
5.5.5 Els grups de sinònims	367
5.5.6 Les construccions multinominals.....	376
5.6 De la traducció a la còpia	390
5.6.1 Errors per addició.....	390
5.6.2 Errors per omissió	391
5.6.3 Errors per alteració de l'ordre.....	392
5.6.4 Errors per substitució	393
6. EDICIÓ DE LA TRADUCCIÓ A.....	395
La nostra edició	397
Jaume de Cèssulis: <i>Libre de les costumes dels hòmens e dels oficis dels nobles sobre lo joch dels escacs</i>	399
[0. PRÒLEG]	399
[I. PRIMER TRACTAT].....	400
[DE LA CAUSA E RAHÓ DEL TROBAMENT D'AQUEST JOCH]	
[I.1] Lo capítol primer.....	401

Sots qual rey aquest joch és atrobat	
[I.2] Lo capítol [segon].....	403
Qui fo aquell qui trobà aquest joch	
[I.3] Lo capítol [terç].	405
De tripicable rahó de trobament d'est joch	
[II.] SEGON TRACTAT.....	411
DELS ESCACHS DELS NOBLES	
[II.1] Lo capítol primer.	412
De la forma del rey	
[II.2] Lo capítol segon.	424
De la forma de la regina e de les sues costumes	
[II.3] Lo capítol III.....	440
De la forma [e de l'ofici] dels orphils, qui són [jutges e] assessors del rey	
[II.4] Lo capítol quart.....	450
De la forma e de l'ofici dels cavallers	
[II.5] Lo V capítol.....	473
De la forma de l'ofici dels rochs qui són veguers del rey	
[III.] TERCER TRACTAT.....	499
DE LES FORMES DELS SCACHS DELS POBLES	
[III.1] Lo primer capítol.	500
De la laurahó	
[III.2] Lo capítol II.....	509
Dels obrers dels ferres	
[III.3] Lo capítol terç.	515
Del laner e dels notaris o dels pelicés o d'altres	
[III.4] Lo capítol quart.....	531
De mercaders e de drapers e de telers e dels cambiadors	
[III.5] Lo V capítol.....	542
Dels metges e dels speciayres e dels cirurgians	
[III.6] Lo capítol VIé.	553
Dels taverners e dels hostalejant[s] e dels hostalers	
[III.7] Lo capítol VIIé.....	562
De les guardes de les ciutats e dels oficials del comun d'aquelles ciutats e encara dels peatgers e leuders	
[III.8] Lo capítol VIIIén.	570
Dels ribalts e dels deguastadors, jugadors e dels correus	

[IV.] QUARTTRACTAT.....	578
DE L'ENAMENT E MOVIMENT [DE L'ESCAQUER]	
[IV.1] Lo capítol primer.	579
De l'escaquer en general	
[IV.2] Lo segon capítol.	585
Del moviment e de l'enament del rey e de la natura d'aquell	
[IV.3] Lo capítol tercer.	593
Del moviment [e] de l'enament de la rehina	
[IV.4] Lo capítol III.....	597
Del moviment et enament dels orphils	
[IV.5] Lo capítol V é.	600
Del moviment e anament dels cavalers	
[IV.6] Lo capítol VI é.	603
Del moviment e anament dels rochs	
[IV.7] Lo capítol VII é.	605
Del moviment e enament de tots los pobles	
[IV.8] Lo capítol VIII é.	609
De la epilogaçon e ajustament de tot lo libre sots breus paraules	
 Aparat crític i notes.....	615
<i>Index nominum</i>	629
Glossari.....	638
Taula d' <i>exempla</i>	643
Taula de <i>sententiae</i>	667
 7. BIBLIOGRAFIA GENERAL.....	673
 8. ANNEX: LÀMINES	711

TAULA GRATULATÒRIA

Deu anys s'han escolat, com qui no vol la cosa, des que vaig inscriure un projecte de tesi doctoral, que ara es fa realitat. Després de tant de temps, deixar constància escrita d'aquelles persones i institucions que m'han ajudat en aquesta tasca, equivaldria a redactar una part de la meua pròpia autobiografia personal i sentimental. Són deu anys de petits i grans "trossos de vida" esmerçats en una feina continuada i, al temps, intermitent per les múltiples falques que la vida personal i professional ha anat deparant-me.

No em sé estar d'esmentar alguns noms fonamentals, tot i ser conscient que seré injust amb tots aquells que, imperdonablement, l'inevitable oblit em farà deixar fora de la relació.

La primera dedicatòria és per Albert Hauf, que un dia m'obrí generosament les seues portes i que, a pesar del temps transcorregut, mai no perdé la fe en l'acabament d'aquest treball. Per les oportunitats que m'ha donat, pel seu estímul, per les lliçons valuosíssimes i, sobretot, per ensenyar-me a mirar el món provist d'una lent hipercrítica, que el seu mestratge impagable ha contribuït a polir, li estic profundament agraït. Espere haver sabut recompensar, encara que siga mínimament, la confiança dipositada.

En segon lloc he d'esmentar Jaume Riera, arxiver de l'ACA, tan interessat i amatent amb el tema dels escacs medievals, que sembrà una llavor en el ja llunyà Congrés de l'AILLC celebrat a Alacant i Elx el 1991, que em féu començar a interessar-me per Jaume de Cèssulis.

He d'extendre l'agraïment als membres del tribunal que jutjà el 1995, després d'una minuciosa lectura, la meua memòria de llicenciatura (Albert Hauf, Rosanna Cantavella, Vicent Salvador, Mateu Rodrigo i Francisco Gimeno), per les valuoses observacions i apreciacions que han guiat molts dels meus pasos posteriors.

He de manifestar també el meu agraïment per l'ajuda a la investigació que l'any 1994 em prestà, un any abans d'ésser desmantellada, la Institució Valenciana d'Estudis i Investigacions (IVEI), així com també he de fer constar la gratitud a

l'ajuda que durant els anys 1996-97 he rebut com a membre del projecte d'investigació PB95-1106 ("La formació cultural a la Corona d'Aragó") dirigit, amb mà diligent, per Rosanna Cantavella.

A totes les bones troballes universitàries del temps d'aquest doctorat, especialment a Josep Enric Rubio, amb qui he compartit bons moments i converses infinites, i a Josep Antoni Ysern que, tant des de València com des de Polònia, em donà consells i informacions. A Anna I. Peirats, darrer àngel arribat, per la seua disposició a l'ajuda eficient i generosa en els importants moments finals de la redacció. A tots ells, la meua gratitud.

Entre les persones que m'han aportat consells i referències bibliogràfiques he d'esmentar Curt Wittlin, que m'oferí una pista bibliogràfica canadenca, Artur Quintana, que em féu arribar algun article des de Heidelberg, Lluís Cifuentes, que em donà ànims i valuoses informacions, Josep Antoni Iglésias, que em transmeté referències concretes d'inventaris i Xavier Gómez Font, que m'ha proporcionat eines per la recerca de fonts clàssiques.

El meu reconeixement ha d'arribar també al personal dels arxius i biblioteques on he fet bona part de les meues recerques, espais on he viscut alguns moments de rara felicitat. Començant pel personal de les biblioteques de la Universitat de València, en especial la Biblioteca Central, que integra el Servei de Préstec Interbibliotecari, i la de la Facultat de Filologia, l'Hemeroteca d'Història i les dels Departaments d'Història Medieval i d'Història de la Cultura Escrita, aquestes darreres desmantellades. I, ineludiblement, l'eficient personal de la Biblioteca de Catalunya. Entre els arxius, he d'esmentar l'ACA, l'AMV i l'APV, on he examinat manuscrits i cercat documents, enmig d'un ambient carregat d'avidesa, on he experimentat allò que Arlette Farge anomenà "l'atracció de l'arxiu". També he d'agrair les atencions que en tot moment he rebut a la Biblioteca Provincial Dominicana d'Aragó, amb seu al convent de sant Doménec de El Vedat de Torrent, i especialment, les provinents del desaparegut pare Adolfo Robles que em recomanà la consulta dels seus fons. Per les facilitats dispensades, he de reconèixer les atencions de sr. Calderon, bibliotecari de la Casa de Alba a Madrid i les de de madame Isabelle Battez, directora de la Biblioteca Inguimbertaine de Carpentras. El personal de la Biblioteques Reals de Brusel·les i de la Haya,

especialment Henriette Reerink, directora de la col·lecció Van der Linde, mereixen el meu reconeixement.

A tots aquells a qui involuntàriament hauré encomanat els meus maldecaps, en concret els meus companys i les promocions d'alumnes diverses del centre on treballe, l'Institut d'Ensenyament Secundari Campanar de València, el meu sincer recordatori. I, molt especialment, aquells a qui he acudit per la consulta precisa: sobretot Rafael Blanco i Fernando Escuin, els meus oracles informàtics, Goya Gil i Pep Planells, especialistes en llatí i alemany, respectivament, i Honorat Resurreccion, immers en l'edició de la *Vida de sant Honorat*, amb qui he coincidit en afanys i neguits semblants.

Per a tots els amics i companyons invisibles que han sabut fer-se visibles en els moments més escaients.

Per als meus pares i germans que m'han vist amb el cap ficat en móns llunyans i, en especial a la meua germana Cristina, que m'ha hostatjat generosament a Brusel·les durant algunes estades, va dirigida una gratitud que no necessita justificació i que va molt més enllà d'aquest treball.

I, com no podia ser d'una altra manera, per a Carme, que ha hagut de suportar, amb paciència i generositat infinites, els moments de llums i ombres d'aquest treball i que m'ha acompanyat pels camins, els arxius i les biblioteques, per a ella, dic, és el darrer i més íntim dels brindis.

OBJECTIUS DEL PRESENT TREBALL

L'any 1991, quan vaig inscriure el títol de la tesi doctoral ("Les traduccions catalanes del *Liber...*"), em guiava l'interés per conèixer el text (o textos) que cinc còpies espargides en llocs prou allunyats entre si transmetien. Volia reconstruir les parets d'un edifici, al qual pertanyien els enderrocs que havia trobat. La necessitat de localitzar fonts fiables per al poema al·legòric *Escacs d'Amor*, que tant m'havia interessat fins aleshores, em motivava a emprendre el treball.

Els objectius més immediats que ens imposàvem partien de la fixació del catàleg de manuscrits i de l'estudi de les relacions que guardaven entre si uns textos, definits apriorísticament com a dues traduccions diferents. Més endavant hauria de venir el treball sobre la història d'aquests textos, el perquè del seu èxit i les raons de la seua circulació entre gentes de procedència social diversa.

Per a mamprendre la tasca, calia començar per definir amb claredat les línies mestres que marcaven l'*status quaestionis*. Una vegada endegat el procés, l'estudi i la recerca bibliogràfica sobre el *Liber* i les seues traduccions m'ha conduït, inevitablement, a acarar-me amb la lectura crítica de tota una autèntica allau de treballs que s'hi referien, els quals no fan sinó demostrar l'interés que l'obra ha despertat entre els lectors i estudiosos de diferents èpoques. L'any 1995 llegia una memòria de llicenciatura on exposava les línies generals dels diferents treballs d'investigació que, d'una manera o una altra, s'hi han aproximat al *Liber*, amb una atenció especial a les traduccions catalanes.

Un altre objectiu paral·lel comprenia l'estudi de la difusió del joc dels escacs pels territoris de l'antiga Corona d'Aragó. Es tractava de comprovar si la difusió de l'anomenat *Llibre dels escacs* tenia res a veure amb la difusió d'un joc que es juga amb unes peces que representen la societat damunt el tauler del món, del qual s'escriuen també uns llibres tècnics per a la pràctica del joc, que curiosament es duen el mateix títol. El treball amb inventaris *postmortem* i notícies d'arxius diverses m'ha servit per posar una mica de llum sobre una qüestió que es presta a confusions diverses.

Els camins iniciats poden topar, ben sovint, amb algun fet que faça reorientar les investigacions. Així, la inesperada troballa de dos manuscrits que presenten una traducció castellana medieval del *Liber*, ignorada per tots els que s'hi han referit, m'obrí una nova via de treball, amb les perspectives inevitables que un "nou" text planteja.

Finalment, el treball d'edició filològica dels textos ha donat com a fruit l'establiment d'una edició crítica de la primera de les traduccions, aquella que més s'aproxima al text llatí. L'estudi lingüístic del text i de l'estil de la traducció ens ha permés un coneixement més exacte de la versió, que s'ha complementat amb l'acarament amb el text llatí i la recerca i estudi de les fonts clàssiques i tardanes.

Amb la tesi que ara presente, considere haver acomplit bona part d'aquells objectius inicials. Voler anar més enllà, en aquesta ocasió, significaria sobrepassar les meues pròpies limitacions i, més important encara, les temporals, que ja no depenen de mi. Noves etapes del treball (l'edició de la traducció B, l'estudi comparatiu entre les dues traduccions, els estudis traductològics que se'n poden derivar, l'estudi contrastiu de les fonts, etc.), queden oberts, i des d'ara mateix es posen en marxa, per a noves i futures aportacions.

LLISTA DE SIGLES I D'ABREVIATURES

Sigles d'arxius

ACA:	Arxiu de la Corona d'Aragó
ACB:	Arxiu Capitular de Barcelona
ACV:	Arxiu de la Catedral de València
AHAT:	Arxiu Històric de l'Arquebisbat de Tarragona
AHCB:	Arxiu Històric de la Ciutat de Barcelona
AHPB:	Arxiu Històric de Protocols de Barcelona
AHPM:	Arxiu Històric de Protocols de Manresa
AMV:	Arxiu Municipal de València
ARM:	Arxiu del Regne de Mallorca
ARV:	Arxiu del Regne de València

Sigles i abreviatures bibliogràfiques

BETA	FAULHABER, Charles B. - GÓMEZ, Àngel - CORTIJO, Antonio - MOLL, Àngela (1999) <i>BETA (Bibliografía Española de Textos Antiguos)</i> , Berkeley: The Bancroft Library, University of California, CD-ROM [versió abreujada a http://sunsite.berkeley.edu-philobiblon].
Biteca	AVENOZA, Gemma - BELTRAN, V. - CONCHEFF, B. (1999) <i>BITECA (Bibliografía de Textos Catalans Antics)</i> , Berkeley: The Bancroft Library, University of California, CD-ROM [versió abreujada a http://sunsite.berkeley.edu-philobiblon].
Briquet	BRIQUET, Charles Moïse (1968) <i>Les filigranes. Dictionnaire historique des marques du papier, dès leur apparition envers 1282 jusqu'en 1600</i> , I-V vols., Amsterdam: ed. A. Stevenson.
Brunet	BRUNET, Josep (ed.) (1900) <i>De les costums dels homes e dels oficis dels nobles, sobre l Joch dels Escacs</i> , Barcelona: L'Avenç.
Bulbena	BULBENA, Antoni (ed.) (1902) <i>Libre de bones costums dels homens e dels oficis dels nobles: sermó d'en Jaume Cessulis sobre lo joch dels scachs...</i> , Barcelona: F.H. Altés.
Burt	CESSOLIS, Jacobus (1957) <i>Libellus de moribus hominum et officii nobilium ac popularium super ludo scachorum</i> , ed. Marie Anita BURT, tesi doctoral, Austin, Texas: The University of Texas.
DCVB	ALCOVER, Antoni M. - MOLL, Francesc de B. - SANCHIS GUARNER, Manuel (1964-1968) <i>Diccionari català-valencià balear</i> , 10 vols., 2ª ed., Ciutat de Mallorca-Barcelona: Moll.

- DECLC COROMINES, Joan (1980-1991) *Diccionari etimològic i complementari de la llengua catalana*, 9 vols., Barcelona: Curial.
- Dick DICK, Wilhelm (ed.) (1890) *Die Gesta Romanorum. Nach der Innsbrucker Handschrift v. J. 1342 und vier Münchener Handschriften*, Erlangen/Leipzig: A. Deichert'sche [Erlanger Beiträge zur englischen Philologie, 7].
- Doct. / SD Vincentii Belvacensis, *Speculum doctrinale*. Citem l'edició de BELLOVACENSIS, Vincentius (1624) "Speculum doctrinale", dins *Speculum quadruplex sive Speculum maius*, II, Douai: Baltazaris Belleri.
- Exemplos SÁNCHEZ DE VERCIAL, Clemente (2000) *Libro de los exemplos por A.B.C.*, ed. J.E. KELLER i C.L. SCARBOROUGH, Madrid: Ars Libris.
- Gesta DICK, Wilhelm (ed.) (1890) *Die Gesta Romanorum*. Erlangen/Leipzig: A. Deichert'sche.
- Hist. / SH Vincentii Belvacensis, *Speculum historiale*. Citem l'edició de BELLOVACENSIS, Vincentius (1624) "Speculum historiale", dins *Speculum quadruplex sive Speculum maius*, IV, Douai: Baltazaris Belleri.
- IEC Institut d'Estudis Catalans
- IIFV Institut Interuniversitari de Filologia Valenciana
- Köpke CESSOLIS, Iacobus de (1879) "Liber de Moribus hominum ac officii nobilium sive super ludum scaccorum", dins *Jahresbericht der Mitteilungen...*, II, ed. E. KÖPKE, Brandenburg: Verlag von Adolph Mueller.
- Liber *Liber de moribus hominum*
- Libre *Libre de les costumes dels hòmens e dels oficis dels nobles*
- Marocco CESSOLE, Jacopo da (1829) *Volgarizzamento del libro De'costumi e degli offizii de'nobili sopra Il Giuco degli scacchi*, ed. Pietro MAROCCO, Milà: Tipografia del dottore Giulio Ferrario.
- PAM Publicacions de l'Abadia de Montserrat
- PL MIGNE, J. P. ed. (1844 i ss.) *Patrologiae cursus completus*. Series latina
- Valeri
Màxim / *Factorum et dictorum memorabilium libri*
Mem.
- Vetter VETTER, Ferdinand ed. (1892) "Das Schachzabelbuch Kunrats von Ammenhausen nebst den Schachbüchern des Jakob von Cessole und des Jakob Mennel", dins *Bibliothek älterer Schriftwerke der deutschen Schweiz*, Frauenfeld: Verlag von J. Huber.

Abreviatures

ad.	addició
ca.	<i>circa</i>
cast.	castellà, -ana
cat.	català, -ana
cf.	confer
<i>cod.</i>	<i>codex</i>
ed.	edició
<i>exp.</i>	<i>explicit</i>
f.	full, foli
fac.	facsimil
fig.	figura
<i>ibid.</i>	<i>ibidem</i>
<i>id.</i>	<i>idem</i>
<i>inc.</i>	<i>incipit</i>
it.	italià, -ana
lat.	llatí, -ana
mm.	mil·límetres
ms.	manuscrit
om.	omissió
p., pp.	pàgina, pàgines
r	recte
reimp.	reimpressió
s.	segle
ss.	següents
trad.	traducció
v	verso
vol.	volum

1. ELS ESCACS EN LA VIDA SOCIAL I LITERÀRIA

Les échecs ne sont pas tant un jeu pour jouer qu'un jeu pur penser et rêver. Rêver à partir de la marche des pièces et des structures de l'échiquier. Penser l'ordre du monde et le destin des hommes. Méditer sur la vie et sur la mort. (Pastoureau, 1991).

1.1. EL JOC D'ESCACS: DE MILITAR A CORTESÀ

La dimensió onírica i simbòlica del joc està estretament relacionada a la naixença dels escacs, en alguna part en els confins de l'Índia i de Pèrsia, cap al segle VI de la nostra era. Està plenament present en terra d'Islam quan els àrabs, després de la conquesta d'Iran, difonen cap als límits del món conegut aquest "joc de reis" (aquest és el seu nom indi) esdevingut, en cèlebre expressió, el "rei dels jocs". Però, és veritablement a Occident que el joc dels escacs esdevé un *speculum universale*, tal com hom diu al segle XIII, una reserva inesgotable d'al·legories, d'emblemes i de símbols.

Quan el joc penetra a Occident pels volts de l'any 1000, simultàniament per l'Europa septentrional, central i oriental (així ho confirma l'arqueologia, vegeu al respecte Gassowska, 1969) i per Espanya i Sicília (vegeu Pareja, 1984, Mehl, 1984 i Calvo, 1996), cadascun dels bàndols sobre l'escaquer representa una armada, amb el seu general i conseller, els seus carros, la seua cavalleria, la seua elefanteria i la seua infanteria. Sense abandonar totalment aquesta organització militar, la cultura cristiana transforma progressivament aquestes dues armades en dues corts: al costat del rei, el general-visir esdevé una reina; els cavalls, cavallers; els elefants, bisbes o folls ("alfils"); més tard els carros —rocs— engendren les torres.

L'adequació progressiva del joc islàmic al marc europeu té el seu reflex en la transformació del nom i el referent de les peces. Aquesta qüestió ha centrat l'interès tant de filòlegs com de semiòlegs o historiadors (vegeu especialment Bossong, 1978, Béaulieu, 1990). Comentem alguna d'aquestes transformacions prenent com a punt de partida el nom aràbig-persa de les peces i la seua correspondència catalana.

Persa / Àrab	Llatí	Català
<i>Shah</i>	<i>Rex</i>	<i>Rei</i>
<i>Firzan</i>	<i>Regina</i>	<i>Regina / Reina / Dama</i> (a partir del s. XV)

Persa / Àrab	Llatí	Català
<i>Faras asp</i>	<i>Caballarius</i>	<i>Cavaller / Cavall</i> (a partir de la fi del s. XV)
<i>Pîl / Al-fî</i>	<i>Alphinus</i>	<i>Orfil / Alfil</i> (forma moderna)
<i>Ruhh</i>	<i>Rochus</i>	<i>Roc (Torre)</i>
<i>Baidaq</i>	<i>Pedo -onis</i>	<i>Peó / Poble / Populars</i>

Pocs canvis en les peces subalternes: el *baidaq* de la nomenclatura arabigo-pèrsica esdevé el *pedes*. El *shah* i el *faras* no varien i són, respectivament, rei i cavaller. En canvi, l'alfil, l'elefant, abandona el regne animal per esdevenir humà amb el nom llatí d'*alpinus*. En el segle XIII es fa l'equivalència d'aquest *alpin* al jutge i, a Anglaterra, al bisbe (vegeu Brunet, 1890: 328-340). El *ruk* persa s'introdueix a Occident amb la forma *rochus*.¹

El canvi més significatiu i destacat és la transformació que donarà pas a l'actual reina.² El *fers*, que en el món àrab significava el visir o general, apareix amb el nom de *regina* des del poema llatí d'Einsiedeln (segle XI). La paraula *fierz* és la forma antiga comuna al francès i a l'anglès de les actuals *fierce* i *fier*, amb la significança de "valent", "esforçat" o "distingit". El nom *alferza* o *alferzo* el trobem al segle XII al jreu toledà Aben Ezra. De l'important *Libro de Ajedrez* d'Alfons X prové aquesta referència: "Un trebeio que es a semejanza del afferez que tiene la senna de las sennales del rey e algunos omnes a que non saben el nombre e llamanle alferza". El francès féu de la *fierce* una *vierge*, una dama que s'elevà a la categoria de reina. El mot *fierce* no és trobat en textos catalans per Brunet (1890: 324), tot i que en l'estudi d'Hélène Béaulieu (1990) s'hi al·ludeix a la forma catalana "alfersa". Si n'exceptuem la naixença de la denominació "torre", aquestes transformacions són acabades a la fi del segle XII. De militar el joc ha

¹ Relacionant els termes d'"elefant", "roc" i "torre". Brunet escriu: "...la torre actual llevaba, desde un tiempo inmemorial, un nombre genérico latino que no significa otra cosa que la representación que hoy le damos, torre, y este nombre es el roc o roch, torre o fortaleza que los elefantes llevaban sobre sus lomos..." (Brunet, 1890: 343). Recordem al respecte l'ús del mot "roca" associat als escenaris mòbils on es representen els entremesos de la processó del Corpus, viu encara a València.

² Dextreit-Engel (1984), qualifiquen aquesta transformació com "transexualisme" i aporten al respecte una quadruple explicació: lingüística, cultural, literària i religiosa.

esdevingut cortesà, amb una positiva valoració entre els ocis dels cavallers.³ Des d'aquest moment, sembla ja madur per ser el suport de consideracions morals i socials de tota mena.

Els escacs, que naixen com un joc que intenta imitar un combat guerrer, acaben esdevenint una metàfora de la societat medieval, on el tauler representa el cosmos i cada peça estableix una correspondència amb determinades figures socials.⁴ El tauler, les seues peces i relacions esdevenen un poderós "artefacte"⁵ capaç de generar múltiples significacions. Evocar el món, representar-lo, crear en definitiva la "realitat". Manllevant la formulació que J. Lotman aplica a la literatura en relació al llenguatge, diríem que aquesta metaforització actua com un sistema de "modelització secundària" a partir d'un joc que naix com un *speculum universale*, un model de representació del món.⁶ D'entre els nous sentits que

³ Ja des del segle XI, el joc dels escacs esdevé un signe de distinció per als cavallers més refinats. Així, Mosés Safardi (de la cort d'Alfons VI), conegut amb el nom cristià de Pere Alfons en la *Disciplina Clericalis*, obra d'ampla repercussió per tota Europa, parla dels escacs com una habilitat que tot cavaller com cal havia de saber demostrar: "Probitates vero haec sunt: equitare, natare, / sagittare, cestibus certare, aucupare, scacis ludere, / versificari" (recollit a Murray, 1913: 407-408).

⁴ Tot i això la correspondència dels escacs amb la imatge guerrera inicial, reemplaçant la de la jerarquia social reapareixerà en textos diversos (una mostra a Mercadé, 1991), sobretot a partir del segle XVI. Per exemple el portugués Damiano al *Libro da imparare giocare a Scachi*, publicat a Roma el 1512, inclou una dedicatòria a un general que conté les següents paraules: "essendo maxime tal gioco dela militare arte tua simulacro et quasi quotidiano exemplo...". La transformació de les regles, que fan dels escacs un joc més dinàmic, és una causa possible adduïda per explicar aquest canvi (text i comentari a Chomarat, 1982: 378-379).

⁵ Pot entendre's el mot en el sentit de "microcosmos", però obvie emprar el terme per deixar-lo ací restringit a l'abast semàntic de l'al·legoria del cos humà amb què el fa servir Rico (1986).

⁶ La forma del tauler correspon al diagrama hindú del *Vástumandala*, el qual constitueix el traçat fonamental d'un temple o ciutat. Per a aquesta tradició, el combat figurat pel joc dels escacs representa la lluita dels àngels amb els dimonis. El diagrama de 8x8 quadrats té un caràcter eminentment sacerdotal. El tauler té un simbolisme cíclic, associat als del sol i la lluna (una antiga variant del joc, "el joc de les quatre estacions" fou descrita per Alfons X). L'alternança de caselles blanques i negres és una imatge del món en el seu dualisme fonamental. La relació entre voluntat i destí, entre llibertat i coneixement (Burckhardt, 1991: 14-24). L'estructura del tauler en escaquer és important en la sensibilitat i simbolisme medievals. És present sovint en arquitectura, en paviments del terra, en figures heràldiques, en vestits de joglars o bufons, sempre

deriven d'aquest joc cavalleresc i a partir d'aquesta primera metaforització en surten, bàsicament, dues metàfores noves i un seguit de moralitzacions.

En primer lloc, metàfora del joc amorós: segons Blakeslee (1985), la metàfora de la partida d'escacs amorosa pertany al grup de les metàfores del joc eròtic. Paral·lelament, metàfora de la divisió de la societat: el joc dels escacs permet mostrar un rígid esquema de relacions socials, d'ací derivarà la moralització de les figures relacionant-les amb els estats que representen.⁷

1.2 ELS ESCACS ALS TERRITORIS DE L'ANTIGA CORONA D'ARAGÓ

La introducció del joc dels escacs a Catalunya té el seu origen en els contactes establerts per l'Europa Cristiana amb la cultura àrab:

Cal suposar que el joc d'escacs s'introduí al nostre país en el període de contacte intens amb el califat de Còrdova, quan la cultura islàmica influí poderosament en el nostre àmbit i Ripoll es convertí en un dels centres culturals més importants de l'Europa cristiana. (Fité, 1984-85: 285).

Testimonis de la presència del joc els trobem en les múltiples referències documentals a la possessió de jocs i llibres d'escacs entre la noblesa i els eclesiàstics. També és notòria la presència del joc en territoris de l'antiga corona d'Aragó, com ara Nàpols.

Les primeres referències occidentals al joc dels escacs són testaments catalans on apareixen, com a objectes de luxe que són, taulers i peces d'escacs. Són molt coneguts el testament del comte Ermengol I d'Urgell (1010), el qual

amb una connotació dinàmica, lligada al moviment, a un ritme, a una música. I, al macabre. Com apunta Pastoureau, l'escaquer pot tenir un paper de *medium*: una partida d'escacs pot anunciar el pas d'aquest món a l'altre i una partida contra la mort porta a un combat perdut d'entrada: "Car s'il est signe de mort, l'échiquier est aussi signe d'éternité" (Pastoureau, 1990a: 49).

⁷ Entre les funcions simbòliques aplicables als escacs i a altres jocs, podem distingir les següents: símbol de l'univers i del món, símbol del destí, símbol de la vida i de la mort i símbol de l'amor (vegeu Mehl, 1990: 437-446).

llegà el seu escaquer a l'església de Sant Egidi (Murray, 1913: 405-406, 413-414), i el testament d'Ermessanda de Carcassona, vídua del comte Borrell de Barcelona (1058) (Murray, 1913:414). No tant citat és el testament del levita Raimundus (1046) procedent del *Cartoral* de Sant Cugat del Vallés, on el llegat d'un joc d'escacs és més interessant perquè procedeix de l'àmbit religiós ("Et ipsos escachs e latulas de osso qui ibidem sunt, remanent ad fratrem meum bernardum", Brunet, 1900: X).

Fins i tot, l'heràldica del comtat d'Urgell té un origen inspirat en els escaquers (Riquer, 1984). L'ús de figures d'escaquers i rocs en famílies nobles catalanes és ampliament documentat per Brunet (1890: 410-419), el qual destaca la presència d'escacs d'or en els escuts de molts cavallers que acompanyaren el rei Jaume en les conquestes de València i Mallorca (Brunet, 1890: 413).

La presència d'escaquers és nombrosa tant a les llegendes èpiques com als *romans* cortesans. Són objectes de luxe, amb fustes guarnides amb or i plata, de vegades amb pedres precioses. D'entre els més coneguts a Europa es troba l'anomenat "escaquer de Carlemany", procedent de l'abadia de Saint Denis de París i conservat a la Biblioteca Nacional de París (Pastoureau, 1990a i 1990b).⁸ A Barcelona, al MNAC (art gòtic, àmbit I: 37923), es conserva una bella capsa de joc del s. XV que és, al mateix temps, un tauler d'escacs. Està feta en os pintat i daurat sobre ànima de fusta. Els motius que la decoren evoquen el motiu dels escacs amorosos.⁹

Les peces d'escacs fan servir també materials molt rics com l'ivori i el cristall de roca i poden ser llegades a algun temple per al seu tresor i reliquiari, cas de la donació d'Ermengou I d'Urgell o la d'Ermessanda. Un dels conjunts més

⁸ Una bell escaquer, de l'inici del s. XV, decorat amb una escena cavalleresca és el conservat al Museu Nacional de Florència (Bargello). Un tauler, conservat al Museu Provincial de Lleó està compost d'un tauler de fusta, amb una argolla per penjar i subjectar les peces (Lavado, 1991:100).

⁹ Els costats de la capsa són decorats amb escenes cavalleresques i cortesanes. Un dels costats presenta sis caselles amb les figures següents: una dama amb flors, un paó reial, un dama amb fus, un trobador, un pou amb una font rajant aigua i una aixeta amb dos caps de gos i una dama amb arpa; més avall es reproduïxen dues escenes de cacera.

coneguts, a casa nostra, és el lot de peces d'escacs de cristall de roca del museu diocesà de Lleida, procedents del tresor de la col·legiata d'Àger (s. XI).¹⁰ La recent troballa d'un cavall d'escacs —a més de quatre daus— de primers del s. XIV dins les excavacions arqueològiques realitzades al castell de Mataplana, a Gombren (el Ripollés), ens evoca els usos cortesans del joc.¹¹

Un eixamplament de la difusió del joc a la Corona d'Aragó es dona al segle XIV, com testimonien les freqüents notícies d'escaquers, referides tant a membres de la cort o la noblesa com a eclesiàstics de diversa mena o mercaders que comencen a posseir-ne. Fem, tot seguit, un repàs a aquestes notícies, ordenades en ordre cronològic:

- 1293 Un mercader barcelonés del segle XIII posseeix “et unum ludum sive joch de scachs de ebore et de benucio” (Batlle-Cuadrada, 1991; Inventari de Berenguer de Bonastre (1293-94).
- 1309 El comte d'Empúries, Ponç Hug, dona un escaquer de jaspi i cristall a la catedral de Girona (1309) en pagament d'uns deutes que havia contret. Es tracta d'una "tabula argenti quoe est de super de iaspi el cristallo incilata et cum perlis parcis ibi incastatis, et cum quatuor leonibus argenti in ea fixis, et cum quator pedibus de argento et uno ludo

¹⁰ Són 19 peces d'escacs de cristall de roca tallat, que integraven una col·lecció més nombrosa procedent del tresor de la col·legiata de sant Pere d'Àger. El segle XVI es conservaven in situ 44 peces; se sap que 10 d'aquestes peces sortiren del país a final del segle passat i que es troben en l'actualitat al Museu Nacional de Kuwait. Segons les conclusions de Fité (1984-85) aquest lot conté peces de quatre jocs diferents. L'any 1907 un grup d'aquest conjunt de peces fou adquirit per una comtessa parisenca. Uns altres conjunts ressenyables són les 8 peces de cristall de roca del s. X del tresor de sant Rossend, procedents de Celanova, conservades al Museu Diocesà d'Orense, les peces de marfil, també del s. X, de Sant Genadi de sant Jaume de Penyalba a Lleó, i les peces reaprofitades en el reliquiari de San Millan de la Cogolla (vegeu Lavado, 1991:100).

¹¹ Tinguem present, que a més de relacionar-se amb el mite del comte Arnau, el castell té relació amb el món dels trobadors: Huguet de Mataplana féu de la seua cort, a mitjans del s. XIII, un lloc de protecció i estada per a trobadors (vegeu Cabestany, 1994).

tabularum et altero ludo scacorum de iaspi et crystallo et cum duobus marsupiis fili aurei in quibus dicti ludi tabularum et scacorum resercentur; et dicta tabula cum suis aparatibus reservatur" (Villanueva, 1850: XII, 122; Brunet, 1890: 274-275).

- 1335 El pisà Jaume d'Eritis es queixa (el 14 de maig de 1335) davant el rei Alfons IV d'Aragó que uns capitans barcelonesos li han furtat, viatjant amb la seua nau carregada de blat, prop de Sardenya, entre d'altres coses, "unum pulcherimum tauler scacorum munitum ebore" (Brunet, 1890: 376).
- 1390 Entre els nostres reis, hi ha una llarga tradició en la possessió de taulers d'escacs. Joan I ordena, el 1390, al batle de València que li compre per la seua cambra un tauler dels mitjans, amb els seus jocs complets, dels que es fan a Múrcia per jugar a les taules i els escacs (ACA, Registre 1973, fol. 38 v.; Sanpere, 1878: 238; Brunet, 1890: 226).
- 1402 El testament de Pere de Queralt —de la cort de Joan I i de l'infant Martí, resident a Santa Coloma de Queralt— indica que al primer pis, dins la recambra, a la manera d'una sala corresponet a l'alcova hi ha "un taulell de eschats" (Costa, 1983: 128). També al primer pis, en la recambra de la cambra de la senyora trobem, entre indumentària de senyora, perfums i joc de cartes, "un dobler de schats" (Costa, 1983: 128). A la biblioteca hi ha també un *Llibre del joch dels eschats* (Costa, 1983: 130).
- 1403 Gran apassionat del joc, el rei Martí reclama jocs més novedosos: en una carta de 1403 explica que no vol que li envien "dels jocs dels scachs" i afegeix "ans volem dos jochs de nahips uns grans e altres mijancers" (Coromines, 1980-91: V, 871; *Anuari de l'Institut d'Estudis Catalans*,

V, 1913, 526.41).

1410 Al testament de Martí l'Humà s'esmenten nombrosos taulers d'escacs i peces d'ivori, d'èban, de jaspi i de cristall, juntament amb llibres d'escacs, que podrien procedir de regnats anteriors (Brunet, 1890: 217). Possiblement siga aquest el document europeu amb major nombre d'escaquers (Murray, 1913: 447-448). L'inventari ens sorprén per l'abundància i la diversitat de les referències, que en són prova evident de l'arrelament reial del joc. Deixant de banda l'anàlisi de les múltiples variables que en podríem extraure,¹² en remarcarem els aspectes essencials. Dels nou taulers descrits n'hi ha vuit que són aptes per a la pràctica de dos jocs: els escacs i les taules. Un de petit només apareix descrit per a l'ús dels escacs. La varietat dels materials emprats i les seues combinacions ens indiquen la seua vàlua i sumptuositat: dos són de jaspi, cristall i pòrfir guarnits amb puntes d'argent —un d'aquests amb caselles decorades amb emblemàtiques figures d'homes i simis o baboins—;¹³ un és guarnit d'argent; un altre és fet en fusta, èban i ginjoler; altres vegades les puntes del joc de taules poden presentar-se decorades en jaspi i nacre i les cases de l'escaquer són en un cas fetes de nacre i argent esmaltat de blau. Hi destaca un tauler d'ivori i èban que presenta una decoració d'imatges d'àngels (benedicció celestial per al joc humanal!), les quatre potes en forma de lleó que sostenen un tauler de cristall de fulla d'argent i la taula de menjar amb un escaquer gravat decorada amb escuts d'armes dels regnes peninsulars, Castella, Portugal i Aragó. Del conjunt de taulers, quatre es conserven dins un estoig de

¹² Fóra interessant la comparació entre l'inventari del rei Martí i altres mostres europees coetànies. Sobre escaquers i peces d'escacs a França des del segle XIII al XVI vegeu-ne la síntesi de Mehl (1990:119-127).

¹³ Sobre l'ús metafòric del simi, com a imitador de l'home, en la literatura dels segles XII i XIII vegeu Curtius (1995: II, 750-752). Els simis apareixen, en ocasions, jugant a jocs com les taules (vegeu dues escenes del psalteri de Sant Pere de Blandigny a Gand del s. XIV) o als escacs (vegeu, per exemple, el capitell del cor de la catedral de Naumburg a Alemanya).

cuir negre, un altre en un estoig de fusta i, un darrer, en un drap de lli. Molts dels taulers són descrits amb l'acompanyament de les corresponents peces d'escacs i de taules —per exemple, estoigs d'argent amb tauletes d'argent esmaltades o estoigs de fusta amb peces d'ivori i èban. Sense l'acompanyament del tauler s'inventarien quatre bosses i un sac de cuir amb escacs i taules i tres capses de fusta amb diversos jocs d'escacs —d'èban i jaspi, entre altres. A banda, quatre conjunts incomplets d'escacs de cristall i jaspi, un dels quals amb colors vermells i blaus i tres conjunts incomplets de joc de taules de jaspi, cristall i vori, respectivament. Fins i tot, són presents tres bosses d'agulla destinades a guardar els daus, elements necessaris per al joc de taules.

En atenció a la seua excepcionalitat, reproduïm ací la transcripció que, sobre notes de Manuel de Bofarull, en recull Brunet (1890: 217-218):

Una bossa morada gran e dues poques morades fetes dagulla en los quals stan daus.

XX Scachs entre vermeys e blaus de diuerses colors de vidre.

XXI Scachs de Crestays = XV Scachs de jaspi = X Taules de jaspi de jugar = X Taules de Crestay.

Una pedre de jaspi obrada a manera de Scach ab un cordo negre

Un tauler gornit d'argent ab son stoig de cuyro ab scachs de vori e de banus gornits d'argent: son XXXII pessas e XXX tauletes d'argent smeltades III han argent ab stoix d'argent e III de crestay.

Unes taules de vori petites en que ha VI pessas ab les cubertes e son conseruades enun stoix de cuyr negre.

Un tauler de taules de gingolers ab joch de scachs de la una part e ab algunes taules debanus e de fust ab son stoix de cuyr.

Un tauler de jugar a taules ab les puntes de jaspi e de nacre ab IV cases que ha pintades de figures e de la altre part ha joch de Scachs ab les cases de nacre e altres de fulla d'argent smaltades de blau, e fall hi. I, barre d'argent.

III. bossetes de cuyr on ha jochs de scachs e de taules.

Dues taules de jaspi e de crestay e de porfi gornits ab puntas d'argent e de la altre part scachs en que ha en les cases diuerses figures domens e de babolyns e la un conseruat en un stoix de cuyr cruu negre e laltre en un tros de drap de li ab jochs de taules de jaspi e de crestay.

La capce plene de Scachs de vori e de banus qui son. XXXII.

Un tauler de Scachs e de taules de IIII pessas ab stoix de cuyr e escachs.

Un altro tauler de scachs petit trencat.

Una bosse de cuyr blanch ab diuersos scachs e taules e altres mesquineses.

Un stoix de cuyr negre on hauia conseruat un tauler de fust ab marquets e lo joch dels scachs ço es lo blanch es de nacre ab taules de vori e negres e los scachs de vori e negres.

Un tauler de scachs de vori e de banus ab .I. circuit de ymatges poques dangels de vori e apres ha .I. cercle de banus tot pla ab marquets e apart de sota serueix a tauler de taules tot de banus ab semblants cercle e circuit ab .I. stoix dell mateix de fust de dues cases en la 1^a de les quals hauia XXXII taules e en laltre XXXII pessas de scachs la meytat de vori el altre meytat de banus loqual tauler ere reseruat dins un stoix de fust: a son mollo fet ab son pany e clau poch lo qual fo stoiat dins un dels armaris demunt dits.

IV peus qui eren de I.^a taula de tauler de scachs e de taules de jugar los quals peus hauien cascun son leho qui pesaren encamerats XXIII march e I onze los quals podien pesar nets entorn XII marchs de Barchinona qui a raho de... lo march valen...

Lo dit tauler de scachs de crestay de fulla d'argent e dintre embotil de fust.

I.^a taula de menjar en dues pessas ab armes de Castella, de Portugal e Darago ab un joch de scachs al mig.

I.^a capsas de fust cuberta de cuyr de camus ab I cordo de fil groch e morat en que hauia III manechs de vori duas

dents de leo dos scachs I de jaspis e altre de calsonia e un baricle rodo petit.

Una capsa de fust pintada plena cayrada ab alguns scacs de fust.

I sach de cuyr blanch ab huns scachs e taulas de fust e una cadena de fust lo qual es conseruat en un stoig de cuyr lis abte a tenir calzes.

1411 Sense remarcar-ne la vàlua anotem un "taulell de ascachs" en l'inventari de 1411 del metge manresà Bernat de Figuerola, fill d'un altre metge del mateix nom, posseïdors d'un imponent patrimoni i membres del patriciat local. (AHPM. Llibre particular de Bernat Figuerola, 1393-1436). Es troba dins un "tahud" en companyia d'escriptures i moltes altres andròmines. Figuerola és fill d'un altre metge del mateix nom, físic de l'infant Joan. Ambdós formen part del patriciat local. El seu patrimoni és molt important i participen contínuament al govern municipal ostentant càrrecs.

1413 L'inventari del rei Alfons el Magnànim, quan encara és el primogènit recull alguns jocs d'escacs, entre altres "coses qui són en la guarda roba del senyor Primogènit" (González Hurtebise, 1907):

Una capseta de vori, dins la qual ha un joch descachs.

·II· capsetes de fust dins les quals ha en cascuna ·i· joch de scachs.

·I· tauler de taules e descachs de fust, ab ·vi· marquets redons a cascuna part, e a la una part una creu de merquets ab ·i· roch de taules de guijoler e de boix ab dos daus negres e ·ii· jochs descachs de os, en que fal ·i· paho de os e ·xv· taules de os.

Una bossa de cuyr vermell dins la qual ha un joch de scachs.

Del conjunt, destaca un molt ben descrit tauler de fusta apte per jugar a taules i a escacs (del dret per una funció i del revés per l'altra, s'entén).

La part destinada a les taules du els seus complements decoratius ("una creu de merquets ab ·i· roch de taules de guijoler e de boix ab dos daus negres") i amb les peces de cada joc treballades en os (dos jocs d'escacs i quinze taules). Sense acompanyar cap tauler apareixen quatre jocs d'escacs, sense especificar-ne el material: dos dins dues capsetes de fusta, un en una capseta d'ivori i un altre dins una bossa de cuir vermell. En total sis jocs d'escacs, un de taules i un tauler apte per als dos usos.

- 1423 Més important pareix el pertanyent als Gualbes, burgesos barcelonins enriquits: en un inventari de 1423 es troba "un tauler gran de schachs" (Garcia Panadés, 1983: 184). Es tracta d'un "document preciós", escrit entre l'11 de setembre de 1423 i el 10 de novembre del mateix any. Pertany a un extens clan de burgesos de Barcelona enriquits amb el comerç tèxtil i marítim, exercint activitats bancàries. És la quarta generació de Gualbes barcelonesos. Nascut cap a 1350 i mort el 12 de setembre de 1423. En la "cambra on tenia lo estudi" hi ha un "tauler gran de schachs".
- 1430 Inventari de Pere Beçet (1365-1430). Fou jurista, batlle general, títol de dr. donat per la reina Maria... "140. Item un taulell gran de escachs fet a .viii.cayres, ab les cases grogues e vermelles, ab una bossa ab eschachs de fust". (Martorell-Valls, 1911-12: 602).
- 1437 També a l'àmbit mèdic pertany l'inventari dels bens d'un cirurgià barber barcelonés datat el 21 de febrer de 1437, on es registra un tauler amb dues cares: "un taulell de fust de noguer, migenser, de la una part apta a jugar a eschacs e dela altra a marro" (Roca, 1923: 158).
- 1439 A l'inventari del notari i ciutadà de Tarragona Pere Sabater, fet a la seua casa del carrer dels Pintors, trobem: En l'escriptori: "Ítem, un bossot ab

scachs" (en aquesta peça de la casa no apareix inventariada la presència del tauler que acompanye aquestes peces). En la sala o menjador: "Dos tauleyls de jugar a taules". En el portal que dona accés a la cambra major hi ha, fent cosat a un retaule amb la Pietat, "un taulell de squacs ab son bossot ab squachs". A la cambra major també hi ha una bossa d'escacs. (AHAT, Notaria de Tarragona, caixa 30, Llibre d'inventaris, 1438-1446, f. 36-51v; Piñol, 1999).

- 1443 En tot aquest temps no deixen d'haver-hi possessors religiosos: per exemple al castell de Castellserà, propietat de l'abat de Poblet trobem en la saleta, davant la cambra del majoral, el 1443 "un joch d'escachs ab son taulell" (Equip Broida, 1986: 280).
- 1445 L'inventari dels béns, que complementa la redacció del testament, del ciutadà de València Joan Llorens, amb "alberg situat en la parròquia de sent Joan en lo carrer de mossén Johan Valleriola", ens fa conèixer que posseïa, al menjador, "Hun taulell de scachs" (APV, Protocol 23.285, Pere del Puig).
- 1454 La vàlua dels impressionants taulers aristocràtics descrits anteriorment contrasta amb l'aparença més modesta que poden presentar els pertanyents a les classes menestrals: "un tauler d'escacs de poca valor" inclou l'inventari de Guillem de Coll, apotecari-especier de Girona (Batlle i Prat, 1978: 209).
- 1461 Un altre document que registra diversos jocs d'escacs és l'inventari del nebot del Magnànim, el príncep de Viana, de 1461, el qual recull tres taulers obrats en os: dos amb joc d'escacs i taules, i un tercer decorat amb la història de sant Jordi "obra per pesonatges (de nou la benedicció celestial per al joc); d'aquests, dos van dins un estoig de

cuiro; s'hi acompanya el conjunt d'un receptacle, també d'os (una "botgeta"). Recordem l'os com un material present en els conjunts d'escacs i taules del Magnànim. La relació completa de l'inventari, conservat a l'ACA, la recull Murray (1913: 448), el qual relaciona la vàlua d'aquest inventari amb l'esmentat del rei Martí, en el context del segle XV:

Una bucheta de os lavorato a joch de scachs e taules e dins una avellana ab les taules scachs e daus.

En hun stoig de cuyro negre hun taulell obrat de os pera schachs e taules ab son joch complit dels scachs e de les taules de os.

En altre gran stoig de cuyro negre hun gran taulell ab sos scachs obrat de os te entorn tota la istoria de sant Jordi obrada per personatges.

Hun taulell lavorat de os ab son joch descachs e de taules en ses bosses.

- 1496 Cloem la relació amb una darrera anotació procedent, en aquest cas, de Saragossa. El mercader de llenços Rabi Vidal Abnarrabi, anomenat Alfonso de Aymerich quan fou convers, guardava en un retret "Un tablero de jugar al exedrez" (Cabezudo, 1955).

1.3 JOC I SOCIETAT MEDIEVAL

El joc toca de ple alguns de les bases sobre les que s'assenta el sistema de valors consolidat durant la baixa Edat Mitjana. Degrandi (1993) n'assenyala, bàsicament, tres: en primer lloc els diners, que poden passar ràpidament de mà en mà, de classe en classe, amb jugadors ocasionals que es relacionen amb ribalds i marginats i que, en conseqüència, poden desfer estructures socials, econòmiques i familiars; en segon lloc la paraula, centrada en la blasfèmia inherent al joc; finalment la gestió del temps, el jugador és un ésser ocios, que habitada la nit, la taverna, que ignora els seus deures, una persona, en fi, que viu en un temps

materialment obscur i moralment perillós. El jugador és un ésser que viu exclòs dels processos productius: talla transversalment tots els cicles del temps, els naturals (dia/nit), els artificials (treball/repòs) i els rituals (treball/pregària). La seua existència suposa una sistemàtica infracció de l'ordre sobre el qual les altres vides són construïdes.

Els jocs són l'expressió, per tant, dels temors d'una societat. Els governs comunals (de distintes èpoques i llocs) fan una lògica semblant a la que els guia respecte a la prostitució. Primer, diferenciar un grup de jocs considerats especialment perillosos, en general els jocs d'atzar que empren daus. Així hi haurà jocs lícits i jocs il·lícits, contra els quals es concentrarà l'atenció legal. Segon, l'assumpció del joc entre els mecanismes institucionals de l'aparat comunal. Una relativa tolerància cap al joc d'atzar, sempre que aquest respecte els llocs i els moments d'exercici determinats amb rigor. Tercer, l'establiment de moments i llocs. Allò que subjau és, en definitiva, la preocupació d'establir divisions entre les persones honestes i la marginalitat.¹⁴

Joc, beguda, mala vida, prostitució, delinqüència, pobresa i marginació. En alguna ocasió, com ara quan hi ha una visita important, es fa fora de la ciutat tot aquest conjunt bigarrat de gent exclosa dels mecanismes socials imperants: cecs, tullits, captaires, prostitutes, lladres, alcavots, jugadors, bevedors, homes i dones sense ofici ni dedicació, rodamons, vagabunds, gent de ningú. Tot allò que Jaume de Cèssulis engloba i resumeix en la figura del vuité peó: el ribald.

Entre els jocs de tauler —els anomenats "jocs de posició" (vegeu Vallerani, 1993)— hi ha una frontera que separa els jocs d'atzar dels jocs d'estratègia, que es fa dèbil quan alguns jocs com les taules o els mateixos escacs es juguen, o podien jugar-se, amb daus. Els escacs jugats amb daus serien una mena de "joc d'escacs de pobre", allunyats dels ocis aristocràtics. Així ho considera l'historiador alsacià J.M. Mehl (1990: 119-120), el qual aporta, entre d'altres, l'exemple de l'estatut de la leproseria de Brives (1259) que prohibeix explícitament la pràctica de la utilització dels daus amb els escacs. Un altra mostra del XIII és un document bolonyés de 1286, el qual registra un home que jugava "ad scachos cum taxillis"

¹⁴ Vegeu, al respecte, Degrandi, 1993.

(Vallerani, 1993: 26). Aquesta primitiva modalitat del joc d'escacs amb daus —uns "scachos cum taxillis" són en un document de Faenza el 1410— tindrà adeptes a Itàlia, almenys fins el 1500 (Chicco-Rosino, 1990: 17). Que a les partides d'escacs s'intercanvien travesses ho demostra també els intercanvis de diners i altres objectes de valor, com ara llibres (vegeu Chicco-Rosino, 1990: 47).

Diabòlic, el joc forma part d'un pervers conjunt d'associacions (beguda, mala vida, prostitució, delinqüència, pobresa, marginació) que provocarà tota mena de reglamentacions per part dels poders públics i de fortes condemnes de moralistes i predicadors.

¿Fins a quin punt els escacs —joc de reis i rei de jocs— podia arribar a ser condemnat? En tot cas, serà acceptat com a oci lícit mentre es distancie dels conflictes provocats pels efectes nocius de l'atzar.

Ja, en unes ordinacions del segle XIII trobem exemples d'acceptació dels escacs front al condemnat joc de daus (De Brocà, 1907: 207). Els jocs d'escacs van acompanyats en moltes ocasions del joc de taules, pel que fa a la seua acceptació: el 1378, el governador general de Mallorca, en una crida de prohibicions sobre el joc a Alcúdia sentència "que null hom ne negune persone de qualque condició o stament sia no gos jugar a negun joch de daus vedat sinó a taules o scachs" (ARM, A.H. 43, ff. 154r/v).

El joc de taules empra els daus per al moviment dels peons sobre el tauler, però hi afegeix la intervenció del càlcul, d'una estratègia, i per això participa, a l'igual que els escacs, dels refinaments d'una èlit cultivada.¹⁵ Si prenem com exemple el conjunt d'establiments de la vila de Gandia, trobem canvis respecte a l'acceptació d'aquest joc que empra daus: durant el tres-cents es permeten els jocs de taules, però el 1428 se'ls hi condemna expressament, imposant-ne com a pena el trencament dels taulells.¹⁶

¹⁵ Per a una contextualització històrica del joc de taules vegeu Murray (1957: 117-128) i per a una anàlisi material d'un joc de taules vegeu Meyer-Wyss (1991).

¹⁶ "Item, que algú no gos jugar a algun joch de taules, gresca, naips ne altra manera de joch en la vila de Gandia e terme de aquella, sots pena de XX sous. E qui pagar no-ls porà, stiga pres vint dies en la presó comuna de la dita vila, e que los taulells en los quals seran atrobats jugant sien trencats. Exceptat lo joch de ballesta" (Garcia-Oliver,

Les disposicions que afecten al joc seran molt comunes. El 17 d'octubre de 1426 Alfons V promulga a València una pragmàtica sanció dirigida al joc de daus, amb l'excepció del joc de taules, la qual, per combatre la blasfèmia, estableix les distintes penes en què incorren les persones que blasfemen, juren i juguen segons l'estament social a què pertanyen i el lloc on es cometa el delictes.¹⁷

Si els daus són combatuts per les vies moral i legal és perquè són també els més practicats. Segons els registres comptables del justícia valencià durant el període 1479-1518, analitzats per Pérez Garcia (1990: 92-93), els delictes relacionats amb la pràctica de jocs il·lícits afecten majoritàriament a la gresca, modalitat del joc de daus, en un 85%,¹⁸ a les tafureries en un 7'9%, a la rifa en un 5'2% i, finalment, els naips en un 1'4%.

D'especial interès resulta la prohibició dels jurats d'Elx de 1439 de jugar a daus, cartes o altres jocs, la qual autoritza jugar, amb apostes màximes de dos sous, a "trenca taules, terongeta, dards, bolos, exedreç i alfardó", i sense límits per

1987:121). Als carnestoltes de 1498 a Florència trobem una mostra de destrucció pública de valuosos taulers d'escacs d'ivori (Lungo, Isidoro de, 1864: XXII).

¹⁷ "Item, per ço com les tafureries e altres lochs e cases on se sostenen jochs de daus son temples e escoles de malair Déus, ordenam que si algun magnat, baró, noble, cavaller, gentilhom o honrat ciutadà o altra honrada persona o de qualsevol condició, dignitat o estament sia dins e fora lo dit nostre palau o reyal o dins la dita ciutat o son terme, tendre o sostende o permata en sa casa o en altra possessió sua tenir o sostenir tafureria, palesament o anegada, o qualsevol altre joch de daus, exceptat joch de taules, que si no es honrada persona ultra la pena pecunaria de cinchcents sous ja per fur statuida, correga per la dita ciutat e lochs acostumats de aquella nuu en bragues, açotant aquell ab bons açots; e si sera magnat, baró o altre de les dites honrades persones (o) sera curial nostre, ultra la dita pena peccunaria dels cinchcents sous per fur introduïda, la qual volem, ordenam e declaram que cascuna vegada que contrafara, sia e estigua bandejat e foragitat del dit palau reyal nostre e de la nostra presència, de fet sia haut per bandejat e foragitat per espay e temps de dos mesos. E los qui no seran curials ultra la dita pena peccunaria sien ipso facto bandejats e foragitats de la dita ciutat (e term)e de aquella per espay i temps dels dits dos mesos, e si no servaran lo dit bandeig estiguen presos cascun dels desús dits per espay e temps dels dits dos mesos. (AMV. Priv. Alfons V, n. 43; reproduït a Tolosa, 1984: 308-318. Còpia del mateix any a ARV. Mestre Racional, exp. 6.028, ff. 1r.-7v.).

¹⁸ La gresca apareix ja a la *Divina Comèdia* ("Purgatori" VI, 1) amb el nom italià antic de "zara": "Quando si parte il gioco de lla zara / colui che perde si riman dolente, / repetendo le volte, e tristo impara" traduït per Andreu Febrer "Quand lo joc de la gresca-s despertex, / aquell que perd tostemp roman dolent / sobre-ll tauller, trist, e-lls punts repetex" (Alighieri, 1977: 68-69).

al "joc de ballesta i de pilota" (Hinojosa , 1993: 404). Aquest darrer exemple ens aprofita per constatar que qualsevol joc és susceptible de suportar apostes, com hem vist en el mateixos escacs.

1.4 ESGLÉSIA I JOC: DE LA CONDEMNNA A L'ACCEPTACIÓ

La carta de Pere Damià —que és el sant anacoreta que Dant troba al Paradís— adreçada el 1061 al papa Alexandre II, és considerada la primera referència a Occident en la qual són condemnats tots els jocs d'atzar, entre ells els escacs. El cardenal Damià es queixa al Papa Alexandre II que els eclesiàstics juguen públicament als escacs (Brunet, 1890: 226; Murray, 1913: 414-415). Aquesta carta és considerada un dels més antics testimonis de la introducció dels escacs a Itàlia (Chicco, 1946: 3). Sant Bernat de Claravall, a l'homilia del Concili de Troies (1128) rebutjà les distraccions supèrflues en què queia la cavalleria secular per trencar l'avorriment dels castells, entre elles els escacs i els daus (Fité, 1984-1985: 289-291). Una condemna al joc apareix també al Concili de París de 1188.

Un frare dominicà refusa l'almoïna que se li ofereix. A sota, un escaquer fa la funció de taula de comptes (ms. del s. XIII, París, BNF).

Les prohibicions de la pràctica genèrica del joc fetes a eclesiàstics són freqüents.

D'entre totes les formes i associacions de taulers, l'escaquer pot adquirir també la dimensió d'un "altar del diable", associat al món pecaminós del joc.

Tot i això, les prohibicions a la pràctica dels escacs són escasses ("most synodal decrees contain articles forbidding dice-games, but prohibitions of chess are rarer", Murray, 1913: 410).

Com a mostra, nassenyalarem algunes d'aquestes prohibicions referides a eclesiàstics:

- A França, Odo Bsully, Bisbe de París, decreta el 1208 "Ne (clerici) in suis domibus habeant scaccos, aleas vel decios, omnino prohibetur". Al Concili Provincial de Besiers (1255) decretà que "Praetera prohibemus districtius quod nullus omnino ad taxillos ludat, sive aleis, sive scacis" (Murray, 1913: 410).
- A Alemanya, el Concili de Trier (1310) decreta que "Ne monachi ludant cum istis. Item, ludos chorearum, scacorum..." i el Sínode de Würzburg (1329) "Ludos alearum, cartarum, schacorum, taxilorum, anulorum, et globorum monachis et monialibus prohibemus districte" (Murray, 1913: 410).
- A Anglaterra, el Sínode de Wercester de 1240 prohibeix també els escacs: "Prohibemus etiam Clericis ne intersint ludis inhonestis vel choreis vel ludant ad aleas vel taxillos, nec sustineant ludos fieri de Rege et Regina, nec arietes levari nec palaestras publicas fieri" (Murray, 1913: 410).
- A Itàlia, la més antiga condemna canònica dels escacs és la del "Concilio Biterrense" del 1255, on es fa pròpia una ordenança del rei Lluís (1254) segons la qual "districtius quod nullus omnino ad taxillos ludat, sive aleis sive scachis" (Chicco-Rosino, 1990: 17). La més antiga ordenança — laica— italiana per al joc és l'emesa a Venècia el 1292 segons la qual "nessuno osi giuocare né di giorno né di notte in alcun luogo dell'episcopato di Venezia e Torcello, fuorché a scacchi ed a tavole" (Chicco-Rosino, 1990: 19).
- A Catalunya, trobem la prohibició a la comunitat agustiniana de sant Pere d'Ager. El visitador fra Arnau Albate (1258) prohibeix la pràctica del joc d'escacs, del de daus i de qualsevol altre joc de diners. La condemna s'extén als laics en la prohibició que en féu el rei Joan I l'any 1390 (Murray, 1913: n.50). Del mateix any són les "Ordenacions é bans del

Comptat de Ampúries", que estableixen una distinció entre els qui juguen de nit i el qui juguen de dia, i mentre prohibeix jugar als escacs i als daus s'autoritza, per contra, el joc de les taules: "Item que tot hom qui juch anagun joch de daus ni de scachs en cose de mangar ni an altres coses de dias exceptal joch de taules que pach X sols com" (Brunet, 1890: 226).

- Els sínodes de bisbes valencians dels anys 1258, 1268 o 1273 prohibeixen explícitament els "ludos ad texilos" (Sanchis Sivera, 1993: 72). En les visites pastorals a la diòcesi de València, és freqüent trobar informes de clergues jugadors, sobretot als daus. No n'he trobat cap que faça referència explícita als escacs. Assenyalaré un cas de la població de Llutxent (la Vall d'Albaida), datat el 1389, referit al vicari Bertomeu Escrivà que, pel seu grafisme, resulta ben explícit:

"Fovet tefurariam ad ludos in abbatia ludendo cum malis et bonis ad grescam et ad alios ludos perditionis. Item, faciebat tale ludum cum taxillis quod unusquisque prohiciens taxillos faciens unum punctum sive as habeant bibere vellet nollet et per tantas vices habeant bibere quibus facerent as ita quod honorebantur et gravabantur vino. Item, accidit quod propter crapulam et ebrietatem astreebat membrum accipiens ipsum in manu et *com pixava aquells qui davant li venien*, et tenendo eum in mano fugabat sororem suam intus abbatiam in presentia plurimorum ibidem presentium et similem actum fecit in loco de Quatretonda". (Cárcel, M. - Boscà, J. V., 1996: 145).

En els últims segles de l'E. M. es produirà la confluència entre predicadors i poders seculars en la lluita contra el vici (vegeu Rizzi, 1993). Entre els aspectes negatius del joc, sant Bernardí de Siena apunta:

Dominorum ergo omnino officium est causam tantorum malorum excidere, ludos prohibere, ludentes punire, baracterias exterminare, taxillos ac cetera ludorum strumenta et illa tenentes condemnare. (*Quadragesimale de evangelio aeterno*; reproduït a Rizzi, 1993: 167).

Per a Bernardí de Siena són la "multitud de pecats" que deriven d'aquests jocs el motiu que condueix a la seua condemna. El joc per a Bernardí és:

...nisi formes cupiditatis, domestica praedatio, usuraria labes, mendaciorum atque nugarum sedula mater, fons divinae negationis, crudelis blasphemiae pater, corruptio populorum, scandalum proximorum, pervicax inobedientiae filius, amissio temporis, discordiarum et homicidiorum multorum origo, immane desperationis barathrum, idolorum cultus, inertia segnities, otii nutrimentum, diffamationis titulus atque multarum stultitiarum ludibrium singulare. (Rizzi, 1993: 173).

Dues seqüències en contrast: a l'esquerra l'àngel exhorta a escoltar la predicació, a la dreta el diable convida a beure i a jugar a taules. Heidelberg, Biblioteca Universitària, còdex Palatino Germanico 438, *Decalogus* (ca. 1465).

El mateix Bernardí de Siena, en la predicació XXVI feta a Florència el 1424, empra el mateix temple com a figuració diabòlica per moralitzar contra el vici del joc. L'altar on el jugador celebra la seua missa "sono e tovolieri da giucare a tavole, a scacchi, a zara". La sagrestia "sono e giuochi isbaraglio e sbaraglino e

minoretto e altre maledizioni... E piviale sono e naibi di molti colori” (Rizzi, 1993: 173).

En un sermó predicat per Hug a la capella de Betlem (1410/11) el joc dels escacs és considerat un pecat "només" venial:

Quodlibet activum scandalum est semper peccatum, licet non semper mortale, quia tunc mortale est, quando aliquis aliquem actualiter vocat ad fornicacionem, que eum videns eciam fornicatur. Veniale vero est, quando quis ludit scaces non pro pecuniis, sed gracia recreacionis, quem alius imitatur. (reproduït a Vidmanovà, 1990: 109).

Un context que farà favorable la moralització de Cèssulis integra el joc dels escacs dins de l'ordenament social i eclesiàstic. Al manuscrit llombard del segle XII que conté glosses sobre el *Corpus iuris* de Justinià, es diu que el joc de daus és una activitat prohibida, però no així el dels escacs, perquè els escacs es juguen amb el cap i no es depén exclusivament de la sort: "sed quia si ad scacos? Responditur forte secus quia in ingenio naturali consisti, nec committitur viribus fortunae" (Tronzo, 1977: 25).

Molt significativa és la representació del jocs dels escacs a l'interior de les esglésies. Així, en una dependència de la catedral de Puy-en-Velay, es conserva una pintura on apareix la figura de Carlemany jugant amb Marsil, l'emir de Saragossa, datada entre 1150 i el principi del s. XIII (vegeu Enaud, 1968). També hi ha escacs al mosaic del cor de l'església de San Savino de Piacenza, de finals del segle XII (Tronzo, 1977). A la catedral d'Otranto hi ha un mosaic amb tauler d'escacs datat entre 1163-1165, on apareix la torre de Babel (Settis-Frugoni, 1968).

Gràcies a la moralització de Cèssulis, els escacs seran familiars en l'àmbit religiós i ràpidament acceptats dintre l'ordenament eclesiàstic, com un joc que fa d'espill del món, tot aportant una nova imatge estàtica de la societat, semblant a la de la imatge del cos humà aplicada a la societat cristiana ideal provinent de sant Pau. D'aquesta manera passem d'una etapa de penalitzacions eclesiàstiques cap al joc, on s'inclou la coneguda imatge del clergue jugador, a altres de tolerància cap als escacs, que trobarà el seu punt àlgid amb la seua introducció com a oci preferent d'importants papes (vegeu Chicco, 1946: 1 i Chicco, 1979a).

En inventaris de de 1353 i de 1369 trobem diversos jocs d'escacs pertanyents al papa d'Avinyó, Innocenci VI (1352-1362) (vegeu Chicco-Rosino, 1990: 21). Ja al Renaixement, el papa Lleó X (1513-1521) era també un gran apassionat dels escacs.¹⁹

1.5 LA "LITERATURA DE L'ESCAQUER"

Abans de contextualitzar els textos literaris que empen motius relacionats amb el joc dels escacs, cal diferenciar-los dels tractats que transmeten la doctrina específicament escaquística: aquella que tracta els aspectes pràctics. Com que la frontera entre aquestes dues classes de textos —que sovint comparteixen títols semblants— no és sempre tallant, ens permetem agrupar-los sota la denominació genèrica "literatura de l'escaquer".

1.5.1 Tractats tècnics d'escacs

Dins del món àrab, els llibres d'escacs de major difusió durant l'EM, foren tractats tècnics de gran perfecció tècnica, els *mansubat*, que a l'occident medieval foren anomenats "jocs partits".²⁰ En un sentit modern, estaríem parlant de "problemes" Són jocs "preparats", sovint amb igualtat de forces, com ara els finals de partida.

¹⁹ Hi ha moltes referències sobre la passió escaquística d'aquest papa. Una anotació de 1514 el descriu així: "Nostro Signore sta la maggior parte del di in la stanza sua a giocare ad scacchi". Hi ha constància, també, de la seua admiració pel poema sobre els escacs de Vida (Chicco, 1946: 1).

²⁰ Unes altres denominacions són: *juegos de partido*, en castellà; *giu perti*, en francès; *jupert*, en anglés medieval i *jeopardy* en anglés modern. "Partir" pren el sentit de "distribuir els jocs". Vegeu, al respecte, les observacions de Pareja (1984: 16-17). Per a aquest arabista, mentre els autors àrabs eren uns veritables artistes, els autors europeus realitzen els problemes amb menor versemblança. Ricardo Calvo (1987: 155) els defineix així: "Los "juegos de partido" eran durante toda la Edad Media aquellos en que mediaba una apuesta monetaria. Del 'iocous partitus' (catalán: 'jocs de partit', francés medieval 'jeus de partie') deriva incluso hoy el verbo inglés 'jeopardize', con el significado de arriesgar o poner en peligro algo".

Assenyalem, a continuació, alguns dels tractats tècnics europeus més coneguts.²¹ En moltes ocasions, els jocs partits van acompanyats amb problemes de taules i de marro.²²

I. Alfonso X: *Libro de ajedrez, dados y tablas* (1283)²³

El llibre d'Alfons el Savi és la més important compilació medieval de jocs partits i, gràcies a la descripció del joc tal com s'usava en 1280, esdevé "la fuente más autorizada para la historia del ajedrez" (Pareja, 1984: 11).

L'original es conserva a la biblioteca de l'Escorial en un manuscrit en pergamí de 98 fulls, acabat un any abans de la mort d'Alfons X. La primera part i principal (ff. 1-64) tracta del joc dels escacs, amb introducció, jocs partits i diagrames integrats dins les miniatures amb taulers col·locats verticalment entre dos jugadors. Als ff. 65-75 hi ha el *Libro de los Dados*, als ff. 72-80 el *Libro de las Tablas* i al f. 80v. *El grande Acedrez*. El llibre fou començat i acabat a Sevilla.

La font del problemes d'escacs són els *mansubat* islàmics, posicions concretes que presenten el camí seguit per algun jugador famós per aconseguir la victòria. Més de 1.600 posicions escaquístiques, espargides en nombrosos textos, componen el seu cos doctrinal (Calvo, 1987: 130). Entre els fulls 5v i 64v del còdex hi ha 103 jocs partits. A la miniatura es dibuixa el diagrama i al text se'n descriu la solució.²⁴

²¹ Vegeu Murray (1913: 534-735), Benary (1928) i Calvo (1997: 122-127).

²² El marro pertany al grup de jocs basat en l'ordenament geomètric i l'aliniació de peces —al qual pertany el tres en ratlla—. Se'ls anomena en moltes llengües "joc del molí" (*telamolino* en italià, *alquerque* en castellà, en la major part de llengües europees "molí": *mühle*, en alemany; *myln*, en txec, etc.) per la semblança amb els canals dels molins d'oli. Altres denominacions —*merreis*, *mérelles*, etc.— deriven de les peces emprades (> llatí MERELLUS, "moneda o peça o de comptar). D'ací prové la veu "marro" del català i e l'antic castellà (vegeu Murray, 1952: 37i ss.).

²³ Aquesta obra compta amb una copiosa bibliografia, entre la qual destaquem: Benary (1928, 333-36); Sánchez Pérez (1929); Trend (1933); Pareja (1935); Steiger (1941); Keller (1967); Grandese (1988).

²⁴ Vegeu una anàlisi escaquística d'aquests problemes, i de les seues fonts, a Calvo (1987). Per l'estudi iconogràfic consulteu Wollensen (1990).

Libro de los Juegos, de Ajedrez, Dados y Tablas d'Alfons X el savi. Escorial, ms. T. 1. 6, f. 40 (1283). Al text, es descriu el "juego departido" i, a la miniatura es representa la posició sobre un tauler, mentre un home i una dona juguen als escacs

Entre els destinataris del llibre Alfons X inclou:

...las mugieres que non cavalgan e están encerradas... e trossí los omnes que son vieios e flacos, o los que han sabor de aver sus plazer es apartadamente, ... e los que son en poder ageno assi como en prision o en cativerio, o que van sobre el mar. (f. 1).

En el conjunt de 150 miniatures es diferencien diversos tipus de dones: mares ensenyant a les seues filles, dones cristianes de vegades acompanyades per donzelles i dones musulmanes. També trobem una cristiana i una musulmana jugant juntes i diverses escenes galants on una dona i un home juguen als escacs. També apareix l'escena del rei i la reina iniciant al joc, respectivament, el príncep

i la princesa. Altres personatges que trobem a les miniatures són àrabs, jueus, cavallers d'ordres militars, músics, monges, boticaris, dames i preceptors, infants. I, fins i tot, el mateix rei Alfons, la reina i l'infant Sancho.

II. El grup "*Bonus Socius*"

Un dels més antics còdexs que ens ha transmés un aplec de jocs de partit (o jocs partits) d'escacs és el còdex llatí 241 de la Biblioteca Nacional de Florència, el qual en conté un total de 314. El ms. *Bonus Socius* (conegut amb aquesta denominació pel seu *incipit*: "Ego, bonus socius sociorum meorum precibus acquiescens") aplega una col·lecció de problemes del joc i de formes de fer l'escac i mat, compilats al segle XII a la Llombardia, el qual mostra taulers dibuixats amb les jugades, que no sempre coincideixen amb el text.²⁵

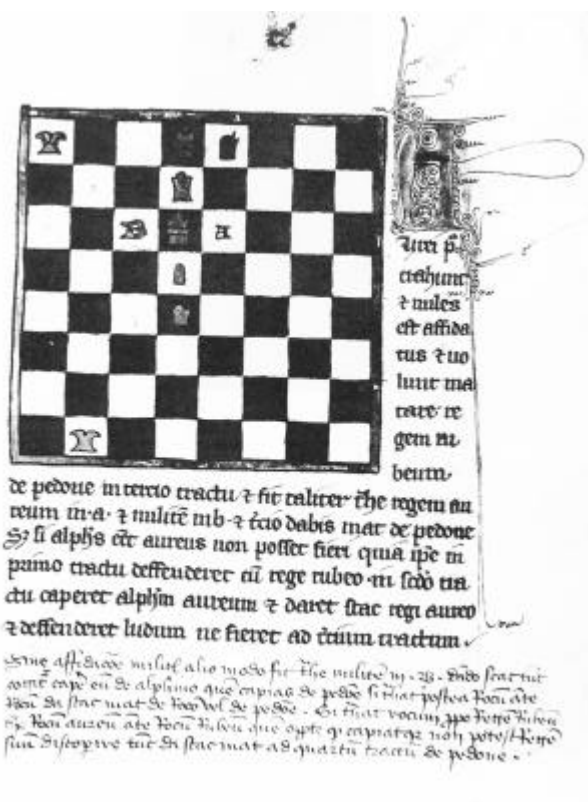
Bonus Socius, en francès del nord, f. 88v (Sammulung Ludwig).

²⁵ Edició del text i reproducció fotogràfica a Magee (1910). Sobre aquest manuscrit i altres de la mateixa família, vegeu Chicco-Rossino (1990: 35-44).

III. El grup "*Civis Bononiae*"

Amb aquesta denominació hom designa el segon grup de manuscrits amb problemes d'escacs que circulà per l'Occident medieval. Pren el seu nom en al·lusió al ciutadà bolonyés anònim, responsable de la seua compilació.

Donem, com a mostra de la seua varietat, la següent relació: Biblioteca Nazionale Vittorio Emanuele de Roma. Còdex Ilatí n. 273 (288 jocs partits, 80 de taules i 48 de marro); Biblioteca Vaticana de Roma. Còdex Ilatí n. 254 (288 jocs partits, 78 de taules i 48 de marro), Biblioteca Nazionale de Florència. XIX. 7. 37 (320 jocs partits, 80 de taules, 78 de marro); Biblioteca Estense de Mòdena. Alpha. R.9.3, lat. 143 (533 jocs partits, 80 de taules, 48 de marro).

El ms. més conegut és el pertanyent a Charles d'Orleans (París, Biblioteca Nacional, ms. 10286), el qual presenta unes interessants notes autògrafes seues. Inclou el text de Nicolàs de Nicolai (*Livre de partures des eschés et de tables et de merelles*, s. XIII-2).²⁶

L'autor és un francès resident a Itàlia del Nord en la segona meitat del segle XIII. El recull inclou 348 problemes d'escacs, 48 de taules i 25 de marro.

París: BNF. Ms. lat. 10286, f. 43r. Text en Ilatí, amb una nota autògrafa de Charles d'Orleans.

²⁶ Vegeu Champion (1908) i Chicco-Rosino, 1990: 45-49.

III. Manuscrits anglonormands del segle XIV²⁷

En són dos: *Les jupartiez des échecs* (anglo-normand, ms. del s. XIV), amb l'*inc.* "seignors, un poy entendez"²⁸ i el *Traité sur le jeu d'échecs* (anglo-normand, ms. del s. XIV), amb l'*inc.* "seignors, un poi m'entendez".

IV. *Li Livres Bakot* (s. XIV-1)²⁹

Tractat en prosa amb obertures d'escacs, taules i marro. La introducció dels escacs és atribuïda al gegant Nebron (=Nembroth); de Babel un cert Bakot l'hauria transportada a Troia; finalment hauria arribat a França. El ms. 10.502 de la BR de Brussel·les conté 112 taulers d'escacs amb la representació i explicació, a cada pàgina, de cada jugada.

V. Francesc Vicent: *Libre dels jochs partits* (València, 1495)

La seua importància rau en el fet de ser el primer llibre imprès d'escacs, una col·lecció de cent problemes compilada per Francesc Vicent i editada a València el 15 de maig de 1495 per Lope de Roca Alemany i Pere Trincher.³⁰ L'incunable escaquístic de Vicent és avui un tresor perdut.³¹ Les descripcions que en posseïm (vegeu Méndez 1796: I, 83, reproduït per Brunet, 1890:220) provenen de la notícia del seu colofó:

²⁷ Textos editats per Hunt (1985).

²⁸ Cf. Murray, 1913: 583; Benary, 1938: 356

²⁹ Vegeu Castets (1907: 691-705).

³⁰ La biografia i les edicions dels impressors Roca i Trincher són descrites per Serrano Morales (1898-1899: 498-503; 559-565). Del *Libre dels jochs partits* —la publicació del qual se situa cronològicament entre la *Vida de sant Honorat* i *Lo Quart del Cartoixà*— no s'hi dona més referència que la reproducció del seu colofó, extret de la nota del P. Méndez.

³¹ A punt de tancar la redacció d'aquesta tesi m'arriba la notícia de l'aparició d'una apassionada monografia sobre el llibre perdut de l'escriptor sogorbí, editada per la Biblioteca Valenciana (Garzon, 2001), una mostra evident de l'interés que, en l'àmbit de la bibliofília i la història del joc, segueix despertant encara avui l'enigmàtic i cobejat tractat.

Inc.: Libre dels jochs partitis dels escachs en nombre de 100, ordenat e compost per mi, Francesch Vicent, nat en la ciutat de Segorb e criat e vehi de la insigne e valerosa ciutat de Valencia [...]
Exp.: Á loor e gloria de nostre Redemtor Jesu Christ fou acabat lo dit libre dels jocs partitis dels scachs en la insigne ciutat de Valencia e estampat per mans de Lope de Roca Alemany e Pere Trinchet librere à XV días de Maig del any MCCCCLXXXV.

Un exemplar conservat a la Biblioteca de Montserrat fou vist, entre d'altres, pel jesuïta Diosdado (1793) i pel bibliòfil alemany Georg W. Panzer en 1795 (Panzer, 1796: III, 6), abans de la devastació soferta en els anys 1811 i 1835.

Von der Lasa (1897: 172), coneixedor de la importància de l'incunable, dedicà els darrers anys de la seua vida a una recerca infructuosa. Ribelles Comín (1915: I, 586) se'n féu ressó de notícies diverses, entre elles la infructuosa recerca de Van der Linde, que suposava l'existència del llibre a la Biblioteca Comunal de Siena. Marià Aguiló (1923: 519) resumeix l'enigma bibliogràfic:

"No se conoce ningún ejemplar de este libro rarísimo, que se supone totalmente perdido, por haber desaparecido el único ejemplar conocido en el saqueo hecho por los franceses en el Monasterio de Montserrat durante la guerra de la Independencia. Méndez cita este libro por noticias de Caresmar y de Ribas, y Haebler copia de Mendez".

Testimonis indirectes avalen, amb prou fiabilitat, la seua existència existència històrica (vegeu ara Garzon, 2001). Girolamus Cardanus, al *De rerum varietate* (1557) comenta el problema tipogràfic que li suposà, en un tractat escaquístic avui també perdut, de representar les peces negres damunt la casella negra, dada "qui Hispanicum librum emiserunt, omnia confuderunt". L'ús del plural plural apuntaria (vegeu Chicco, 1979b: 48-49 i Calvo, 1999: 117-118) cap als dos impressors valencians, Lope de Roca Alemany i Pere Trinchet.

VI. Luís Ramírez de Lucena: *Repetición de amores e arte de axedres* (Salamanca, 1497)

Deixant de costat el "fantasmagòric" llibre de Vicent, és aquest el llibre amb les regles dels escacs moderns més antic que es conserva avui. Presenta dues parts ben diferenciades: una de caràcter literari —la "Repetición de amores", obra

paròdica dirigida a un públic femení— i una altra exclusivament escaquística —el "arte de axedres" pp. 37-124, obra de caràcter didàctic que exposa i exemplifica la nova manera de jugar als escacs, "el juego que agora jugamos que se dice de la dama".³²

El llibre fou editat al taller de Leonard Hutz, impressor que s'havia establert a Salamanca procedent de València. Averbaj (1993), després d'una anàlisi del conjunt de problemes i del seu contrast amb altres fonts, conclou que els 96 problemes que componen el llibre, la majoria relacionats amb les regles dels escacs modern, tindrien una font única: el llibre de Vicent. Calvo (vegeu 1997 i 1999) considera, amb arguments diversos, que les noves regles del joc haurien nascut a València. En conseqüència, Lucena no hauria creat els problemes d'escacs sinó que els hauria copiat del llibre de Vicent.

1.5.2 Referències literàries al joc dels escacs

A l'Edat Mitjana el joc dels escacs es fa present en la major part dels gèneres literaris, des dels textos didàctics fins la poesia lírica. A l'Occident del segle X circulaven bon nombre de textos àrabs —manuais tècnics, reculls de problemes d'escacs— i a partir de la fi del segle XI traduccions i textos anàlegs no tardaren a aparèixer, primer en llatí i després en vulgar, a més de múltiples obres en hebreu.³³

La popularitat creixent del joc als segles XII i XIII té la seua correspondència en el nombre d'al·lusions als escacs dins la literatura de creació.

³² A més de la síntesi de Chicco (1980a), hem de destacar les dues monografies publicades en commemoració del cinquè aniversari de l'obra: Calvo (1997), amb un estudi històric i escaquístic i Pérez de Arriaga (1997), amb la transcripció completa del *Arte de ajedrez*, i un estudi històric i escaquístic.

³³ Les referències als escacs són freqüents a la literatura àrab. Vegeu un ampli repertori de textos àrabs d'escacs a Wieber (1972). Trobem els escacs en una *qasida* de Ramadî. En un rubaiyat d'Omar Khayyam (edició, Khayyan, 1935). I a l'elegia per la mort d'Al-Mutamid d'Ibn Labbâna, on s'enuncien dues idees que assoliran una certa fortuna literària: "no som sinó peces d'escacs en les mans del destí" i "quantes vegades un peó fa mat al rei". També les trobem a autors hebreus com ara, Abraham b. Ezra de Toledo (1088-1167) i Bonsenior b. Yahya (Steinschneider, 1874). Un

La seua funció dins els textos serà, com tot seguit veurem, variada: signe d'intel·ligència i saber militar dels herois, escenari amorós de les parelles d'amants, decoració de l'ambient cortesà, etc.

Cançons de gesta

Les escenes on figura una partida d'escacs són freqüents en la literatura cortesana, els herois de la qual (Tristany, Raül de Cambrai, Huon de Bordeus i, fins i tot, Carlemany) són tan excel·lents jugadors d'escacs com indubtables guerrers i fins amants. Tanmateix, aquestes aparicions són lluny de tenir una mateixa funció literària. Algunes no tenen més que un valor decoratiu, formen part del rerefons descriptiu de l'obra. Així, per exemple, una escena de la *Chanson de Roland* representa l'armada de Carlemany divertint-se a les taules, als escacs i a l'esgrima:

v. 110 Sur palies blancs siedent cil cevaler
As tables jüent pur els esbanier,
E as eschecs li plus saive e li veill.

A *Tristan de Leornis* (1120), quan el protagonista, Tristan, va a la cort del rei Pharamond per la seua educació "tant careust et amenda tant que chascun s'en merveilloit, il sçeut tant des Eschez et des tables que nul ne l'en peult macter" (Allen-Madden, 1922: 497). A *Huon de Bordeaux* el jove heroi captiu d'un emir sarraí, es veu obligat de disputar una partida d'escacs on el seu cap està en joc (Blakeslee, 1985: 215).

El *Ruodlieb* (redactat a l'Alemània meridional en la segona meitat del segle XI), que pot considerar-se el primer llibre de cavalleria, conté ja un capítol dedicat als escacs. L'heroi, ambaixador del Gran Rei, ha d'iniciar negociacions amb un altre príncep. Per a guanyar el dret d'entretenir-se amb ell, ha de vèncer primer el primer ministre als escacs. Arribat davant el rei, i malgrat la seua condició social

suposat tractat d'escacs escrit per Mossé Natan "no ha existit mai" (vegeu Riera, 1981).

miserable, ell vol proposar una partida amb el mateix monarca. Acaba guanyant i el rei respecta el veredict del resultat.³⁴

Al *roman* holandés *Galvanus* es conta que en un festí, després del banquet, es presentà a la vista d'Artur un tauler d'ivori, or, argent, i pedres precioses, que valia més que tot el regnat d'Artur. En desaparèixer per la finestra, Artur ofereix nomenar hereu del seu regne a qui trobe el màgic tauler. Galvanus emprèn la tasca de cercar-lo i el troba després de múltiples aventures (Brunet, 1890: 400; Rendall, 1992).

A la cançó de gesta *Girart de Roussillon* (vv. 4980-89) es mostra que l'habilitat en el joc dels escacs —com a signe d'intel·ligència, de cultura i de saber militar— és una de les virtuts guerreres. Aquestes són les qualitats de Fouque, nebot de Girart i primer personatge del *roman*. També, quan descriu la proesa guerrera de Fouque al torneig, compara l'heroi a les dues peces més fortes del joc: "La fersa es e-l rocs com ad escaz" (Blakeslee, 1985: 214).

Hi ha casos en què s'arriba a reconstruir una partida completa, com ara a *Dieudonné de Hongrie* (s. XIV), on la partida d'escacs és descrita cop a cop. Flutre (1968) ha estudiat les fonts d'aquest text. A la primera, *Ogier le Danois* (principi del s. XIII), és molt interessant la minuciosa descripció d'una partida d'escacs jugada entre Charlot i Baldwin (Allen-Madden, 1922: 497). Altres models són *Renaut de Montauban*; *Les quatre fils Aymon* (principi del s. XIII); *Parise la Duchese* (primera meitat del segle XIII); *Le Bâtard de Bouillon* (s. XIV); *Galien le Restoré* (s. XIV) i *Garin de Monglane* (fi del s. XIII).

En altres ocasions, però, l'existència literària del joc dels escacs no obeeix només a raons d'ordre pedagògic o narratiu, sinó que respon a una alta funció simbòlica. Com ha estudiat Jonin (1970), la presència dels escacs en aquests textos pot anar des de la simple evocació anecdòtica (la partida d'escacs s'integra en la narració però no aporta res de decisiu: *Aye d'Avignon*, *Guy de Nanteuil*, *Raoul de Cambrai*, *Floovant*) a aquelles ocasions on la partida se situa en vida de l'heroi principal, i després d'una revolta violenta, li permet trobar la seua

³⁴ Text reproduït a Murray (1913: 415-416); trobem referències a aquest passatge a Lasa (1887: 48-52), Brunet (1890: 400) i Mehl (1990: 118).

personalitat èpica (*La Chevalerie Ogier de Danemarche, Parise la Duchesse, Les Quatre fils Aymon*). Fins i tot pot significar una crida al destí.

A aquestes funcions, cal afegir-ne una no estudiada per Jonin i que fa referència a la relació entre escacs i relacions amoroses, un precedent de la tradició dels anomenats "escacs amorosos". Ja al *Lancelot* (v. 1652), el protagonista visitarà Ginebra amb el pretext de jugar una partida d'escacs. Tristany i Isolda es coneixen en una partida d'amor. Els escacs són, en aquest cas, protagonistes tant de les escenes d'amor com de la tràgica fi de Tristany.³⁵ A *Floire et Blancheflor* l'heroi guanya als escacs el dret de penetrar en la pressó on la seua estimada és captiva (Blakeslee, 1985: 215). A la cançó de *Lion de Bourges* (principis del segle XIV) els protagonistes, Ollivier i Galliena, es retroben sols a la cambra d'aquesta: ací Galiena proposa a Olivier una partida d'escacs que no és més que un preludi convencional a la satisfacció de la seua passió. Aquesta escena dóna al vocabulari dels escacs un accentuat sentit eròtic (vegeu Picherit, 1974-75).

Com mostren els testimonis anteriors, la literatura èpica francesa, molt al·lusiva als escacs com a protagonistes de tantes històries amoroses i guerreres, contribuí a difondre, primer en les classes populars i després en les classes nobles, la coneixença del joc (Chicco, 1946: 1).

La literatura trobadoresca: divulgadora dels escacs amorosos

Són diversos els poetes occitans que inclouen al·lusions metafòriques al joc dels escacs. Citem-ne alguns: el tolosà Peire Vidal (1183-1204) ("Mil tans es

³⁵ A partir del *Tristán de Leonís* castellà imprès a Sevilla el 1534, Campos (2000) analitza els quatre moments en què s'hi juga als escacs: l'episodi del filtre d'amor durant una travessia en vaixell (com juguen als escacs, juguen a l'amor), el naixement de la infanta Isolda (els dolors de part sorpenen Isolda jugant als escacs amb Tristany en un mirador sobre el mar), un breu esment en la cort del rei Mares i un moment en què l'enamorada Isolda espera ansiosa Tristany. De l'obra castellana es coneixen fragments manuscrits del segle XV. Com és sabut, va existir-ne una traducció catalana, amb tota probabilitat de mitjan segle XIV. Hem d'afegir, a més, un testimoni material: la magnífica cadira senyorial d'Alfàbia, a Mallorca, és prova que la relació entre escacs i relació amorosa era del gust d'un membre de la noblesa medieval mallorquina rural, tal com ens mostra la seua decoració: mentre que un relleu reproduïx el passatge de l'encontre amorós entre Tristany i Isolda, el plafó davanter de la cadira mostra un escaquer de 7 x 14 cm. (vegeu Llompart, 1986).

doblatz sos bes / Quel conte de l'escaquier"); Elias Cairel (1208) ("E fassa hueymais de son peonet fersa", Riquer, 1975: 1150); Guilhem de Saint Gregori, ("Plus a. l cors blanc que nulhs escacz d'evori"). Dins d'aquesta tradició trobem també Raimon de Cornet, el darrer trobador conegut, actiu entre 1324 i 1340: "Sirventés que feu en Ramon de Cornet com deu hom jugar als escachs" (vegeu Massó i Torrents, 1915: 53-54).

La imatge de la partida d'escacs s'introduí ben aviat dins el repertori de motius convencionals, situada al costat d'altres imatges provinents de la guerra, de la caça, de la música, de l'agricultura, de l'astrologia i de les ciències naturals. Segons les conclusions de Blakeslee (1985), la metàfora de la partida d'escacs amorosa està dintre el grup de les metàfores del joc eròtic. Tradueix per una part la idea d'un combat entre dos adversaris d'alt valor i, per altra part, la de l'amor com un rite sotmés a regles complexes i rígides. La metàfora de la partida de daus, per contra, tradueix la idea de l'amor desafortunat o desordenat: el cop de daus incita a la llicència i al fruïment immediat. S'oposa a la lentitud, a la cerimònia, als contratemps de l'amor dels quals n'és un símbol la partida d'escacs, qualitats aquestes que imposen un cert ordre al desordre del desig sexual i a l'imprevist de les relacions afectives.

Els escacs, jugats a l'aula o sala de rebre del castell (Fité, 1984-85: 287), eren també un "joc de cambra", un divertiment inaccessible a les classes baixes, que tenia lloc en la cambra de la dama, escenari i teatre convencional dels passatempis cultivats de la societat cortesana medieval —lectura, convesa, jocs— i de ben segur, el de les escenes d'amor.³⁶

³⁶ No ens ha de sorprendre, doncs, que l'Aretino (1912: 59) aconselle a la cortesana de tindre a casa, amb preferència sobre cap altre joc, aquest dels escacs.

Gravat amb la representació de l'al·legoria amorosa dels escacs
(*Gulden Spiel* del Meister Ingold, Günther Zainer, Ausburg, 1472).

Seguint Blakeslee (1985), la imatge de la partida d'escacs tradueix dues idees fonamentals: la de l'amor com a combat entre dos adversaris d'alt valor i la de l'amor com a rite sotmes a regles complexes i rígides. Els escacs, que ennobleixen aquells que s'hi dediquen segons les regles prescrites, són a la vegada representació, divertiment i contestació on les tensions del desig sexual s'incarnen, sota la forma d'un ritu, en les tensions del joc. Podem comprovar-ho amb l'abast semàntic dels termes *matz* o *matar*.³⁷

Si el *topos* del combat amorós, es remunta a Ovidi ("militat omnis amans i al militiae species amor est") també la tradició amatòria del joc dels escacs té el seu precedent en l'autor llatí (el *topos* dels escacs amorosos apareix a *l'Art d'amar*, II, vv. 207-208 i al *Tristia*, II, vv. 477 i ss.)

Immers en aquesta tradició on es relaciona el joc amb el combat amorós, Bernart de Ventadorn, considerat el millor dels trobadors i un dels més alts poetes

³⁷ La metàfora dels escacs com imatge de la guerra la trobem al *Roman de la Rose* (vv. 6674-6750) i a Bertran de Born, "Eu chant". Nicolàs de Nicolai reuní en una sola imatge la guerra, l'amor i els escacs.

amorosos de tots els temps (Riquer, 1975: 346) al poema "Lo temps vai e ven e vire", plorant per ser víctima d'un amor mal compartit, evoca la imatge d'una partida d'on ell ix perdent. Però, tot plegat, és Bernart d'Auriac (fi del segle XIII), al "S'ieu agues ten de saber e de sen", qui presenta la forma més elaborada de la partida d'escacs amorosa:³⁸

Aisso'n volgra, ses mal entendemen,
Ab ma domna jogar en sa maizo
Un joc d'escacs, ses autre companho
Que no s'anes del joc entremeten,
E qu'ieu-l disses un escac sotilment
En descubert, quar plus bel joc seria.
Pero volgra, quar sa honor volria,
Que quan fora nostre joc afinatz,
Qu'ieu remazes del joc vencutz e matz.
(Nelli, 1977, 318-320; reproduït a Blakeslee, 1985: 218)

Literatura francesa

Continuadors d'aquesta tradició trobadoresca són els "poetes del nord": Guiot de Provins (*ca.* 1145-1208) ("Contre lo novel tens", Blakeslee, 1985: 216); Raoul de Soissons (*ca.* 1180-1235) ("Chançon legiere a chanter", Blakeslee, 1985: 216); Conon de Bethune (*ca.* 1160-1219) ("Si voiremant con cele don je chant", Blakeslee, 1985: 216), a més de Gautier de Coinci (*Miracles de la Sainte Vierge*) i l'anònim ("Ne tieng pais celui a saige", Champion, 1908). Més tardana, convé esmentar, també, la destacada figura de Charles d'Orleans (1394-1465) ("J'ai aux eschés joué devant Amours", Champion, 1908).

³⁸ Dins la poesia catalana actual, hem d'assenyalar el sonet "Juguesca" del poeta tortosí Gerad Vergés (1988: 52) com un digne continuador d'aquesta tradició que associa el joc dels escacs al joc amorós. Curiosament, el poema du una dedicatòria a Jaume de Cèssulis ("A Jaume de Cessoles, o Cessulis, autor d'un *Libre dels escachs*"), difusor de la moralització social aplicada al joc, ben distinta, per tant, de la metaforització del combat amorós damunt un tauler.

Literatura italiana

Les referències al joc dels escacs ens apareixen a Dant, el qual parangona la multiplicació de les esferes angèliques al "doppiar degli scacci" (*Paradiso*, XXVIII, 91; Chicco, 1943) i els poetes del seu cercle. Cino Pistoia (ca. 1270-ca. 1336), poeta i jurisconsult, conegut de Dant, tractà el tema de si l'escomesa de donar mat amb un peó pot considerar-se victòria, en cas que el mat vinga d'un peó transformat en reina. Per altra banda, Guido Cavalcanti, el millor amic de Dant, era un apassionat escaquista. Aquest, dóna testimonis sobre la difusió del joc a Florència i a tota la Toscana.

A Boccaccio trobem des de l'associació amorosa del joc ("Filomena e Panfilo si diedero a giucare a scacchi", Chicco, 1943: 4) a la descripció minuciosa d'una partida d'escacs.³⁹

Per contra, Petrarca (1304-1374) escriu contra la pràctica i estudi del joc.⁴⁰ Finalment, a *El cortesano* de Castiglione (1528) trobem una matisada opinió sobre la utilitat d'aquest enginyós joc. El seu defecte és que consumeix molt de temps per aprendre a jugar-lo bé i en recomana una "aurea mediocritas" (vegeu Pope, 1982: 34).

Literatura Catalana

El text fonamental, amb intencionalitat literària, que pren com a motiu central el joc dels escacs és el prodigiós poema col·lectiu de Vinyoles, Fenollar i

³⁹ Al *Philicolo* (6é llibre) hi ha una partida d'escacs minuciosament descrita contra un petulant antagonista castellà. Vegeu-ne una reproducció del text a Allen-Madden (1922: 497).

⁴⁰ A *De remediis utriusque fortunae*, un dels manuals de filosofia pràctica o art del viure més difosos a Europa entre l'Edat Mitjana i el Renaixement, el cèlebre poeta, en una sèrie de breus diàlegs en llatí, ofereix al lector consells sobre la manera de comportar-se en les més diverses circumstàncies. Dels escacs censura la pèrdua de temps, tant en l'estudi com en la pràctica d'un joc durant el qual els adversaris seuen en silenci hores i hores, un front a l'altre, i sospiren i es graten el cap, movent les peces amb lentitud i atenció com si es tractàs d'una cosa de la màxima importància.

Castellví, *Escacs d'Amor*, el qual s'inscriu en la tradició dels escacs amorosos.⁴¹ Es tracta d'un poema al·legòric que descriu una imaginària partida entre el déu Mart, amb les peces roges, contra la deessa Venus amb les peces verdes. Mercuri actua d'àrbitre de la contesa amorosa al·legoritzada en la partida, que acaba amb el "mat" a l'amor de Venus. El poema té importància per a la història dels escacs perquè les dames es mouen com en el joc actual.⁴² L'obra reflecteix la cruïlla entre el món medieval i el renaixentista:

La datació de l'obra, en la València de la fi de la quinzena centúria, en una cruïlla històrica, en un moment de transició entre dos formes diverses però contínues de comprendre el món, ens aporta una altra de les claus explicatives del text. D'una banda, una visió medievalitzant totalment amerada de tòpics, figures i símbols jerarquitzats segons l'ordre de valors que funcionava en aquest complex de cultura medieval i teocèntric. [...] De l'altra, el gust pel pragmatisme burgés que qüestiona els models anteriors i evidència la crisi dels seus valors. I un ressó dels corrents renaixentistes que ens arriben ben aviat de la literatura que s'hi produeix a Itàlia o França. (Bataller-Narbon, 1991: 72).

Esments al joc dels escacs trobem ja a Ramon Llull. Des d'imatges i comparances a partir del tauler —"Forma d'escac qui's pot format en os inanimat", *Llibre de contemplació*, OE, II, 985; "con siuràs al tauler dels escachs aquest nombre mit, e compara a la primera casa tota la benanansa d'aquest món, en la segona mit...", *Doctrina Puerilis*, ORL, I, 198— fins a elements narratius com aquest: "una vegada oí recontar que un rei molt honrat e molt ric jugava als escacs. Un savi hom dix a aquell rei per què estava ocios e no feia tot lo bé que fer podia a honrar a Déu...", *Fèlix* (OS, II, 65).

Al *Tirant lo Blanc* és present un passatge que ens evoca aquella combinació d'amor i armes provinent dels *romans*. Els escacs —a més del joc, la paraula i la música— són un dels plaers que es poden fruit en les tendes del campament:

⁴¹ El ms., procedent de l'Arxiu de la Reial Capella del Palau, fou editat per Miquel i Planas (1914), poc després reproduït per Ribelles Comín (1915: I, 275-297) i, posteriorment, en l'estudi de conjunt sobre l'obra de Narcís Vinyoles de Ferrando (1978). Vegeu una anàlisi del text a Bataller-Narbon (1991).

"En les seues tendes los huns luyten, los altres salten; e juguen los huns a taules, los altres a esca[c]hs; los huns se fan folls, los altres asen[y]ats; los huns parlen de guerra, los altres de amors; los huns sonen laüt, los altres arpa; huns mija viüla, altres flautes e cantar a tres veus per art de música. No és negú qui en plaer puga pensar que alli no-l trobe ab lo nostre capità". (c. 154, Martorell, 1990: I, 357).

Algunes expressions que proven la introducció i l'acceptació del joc a diversos ambients de la València del XV són també al *Tirant*. Hi són presents la metaforització de l'"escac i mat" ("¿quin plaer, quina consolació pot ésser a una donzella que tothom se rigua d'ell e li donen sus i mat en la darrera casa?" c. 100, Martorell, 1990: I, 171) i la de les taules (l'Emperadriu empra l'al·lusió a l'acabament d'una partida en taules per explicitar la intenció dels ambaixadors d'empatar en l'enfrontament que lliuraven: "aquests embaxadors vénen ab la malesa al davant e volrien fer son joch taula", c. 180, Martorell, 1990: I, 426).

Literatura Castellana

Els joc dels escacs és present en alguns passatges del *Romancero Viejo*, amb unes funcions que poden ser distintes en cada cas: unes vegades caracteritza l'actitud dissipada d'un cavaller que es dedica a l'oci ("Mi marido es mozo y blanco, gentil hombre y bien cortés, / muy gran jugador de tablas y también del ajedrez"), unes altres representa un enfrontament simbòlic o real entre dos cavallers ("Jugando estava el rey moro y aun al ajedrez un día / con aquese buen Fajardo, con amor que le tenía").⁴³

La referència obligada, dins les lletres castellanques, és la de *El Quijote* al capítol XI, on es reprén la vella comparació entre la mort i la fi igualadora de les peces d'escacs en el sac (vegeu § 1.5.3). Les referències escaquístiques omplen el Segle d'Or castellà i ens porten a Jorge Manrique (vegeu Swietlicki, 1979), Santa Teresa, Lope de Vega (vegeu Mercadé, 1992), Góngora, Mateo Alemán i

⁴² El principal divulgador de la importància del poema com a font primera dels escacs moderns n'edita una completa síntesi de les seues aportacions sobre la qüestió (Calvo, 1999).

⁴³ Vegeu González (2000: 864-865).

Covarrubias. Tinguem en compte que l'esplendor escaquístic castellà arranca amb la Cort de Felip II, amb la figura central de Ruy López.

1.5.3 El motiu de "la bossa dels escacs"

El motiu temàtic de "la bossa dels escacs" es basa en l'existència material d'una bossa (sac o capsa) destinada a guardar les peces dels escacs, la qual permet una relació metafòrica amb l'inici i la fi humanes (el ventre matern i la mort),⁴⁴ en correlació a la idea del final de la partida (de la vida) associada a la mort que arriba per donar mat. Una vegada barrejades les peces, ja no hi ha diferenciació social. Aquesta idea té una connexió directa amb les danses de la mort i la nova concepció front la caducitat de la vida i el *memento mori* que es gesta en la tardor medieval i s'allarga fins el segle XVIII, discorrent paral·lela a un altre motiu que ha fet fortuna, sobretot a les lletres castellanques: el tema del gran teatre del món.

En el context d'una meditació estoica sobre la caducitat de la vida humana i la vanitat de la nostra existència mortal, trobem a les *Epistulae Morales* de Luci Anneu Sèneca (4 a.C.-65 d.C.) el recurs a la comparació de la vida humana amb una comèdia per tal de subratllar el seu valor rebutjable i transitori. És la font remota apuntada per al tema del *theatrum mundi* (Vilanova, 1950). Al segle XII, Joan de Salisbury, al *Policraticus*, renovarà la vella metàfora i la popularitat d'aquest llibre als segles XVI i XVII, al costat de la divulgació de l'*Elogi de la follia* que el 1508 dedicà Erasme a Tomàs Moro —on descriu la vida dels hòmens com una comèdia que dura fins que el director d'escena els ordena retirar-se del teatre— serà una de les causes perquè aquesta metàfora siga molt freqüent durant aquests segles (Curtius, 1995, I: 204-206).

⁴⁴ És convenient recordar que la bossa o sac per guardar les figures del joc era un element que acompanyava els taulers. Són freqüents els taulers que tenen una argolla per subjectar la bossa amb les peces. Així apareix en algunes miniatures del llibre d'Alfons X, en l'emblema 23 de Covarrubias o a l'esmentat tauler conservat al Museo Provincial de Lleó (cf. Lavado Paradinas, 1991: 100-101). És freqüent, també, trobar en molts dels inventaris medievals escaquers acompanyats de les corresponents bosses.

A partir del tres-cents es desenvolupa el tema de la igualtat davant de la mort, implícit a les danses de la mort, en concomitància amb la nova dimensió humanística de la vida. La representació de la mort apareix despullada del seu significat alliberador en el sentit cristià, però amb insistència en un realisme aspre, sarcàstic, que en remarca la inexorabilitat. L'historiador holandès J. Huizinga —al cèlebre assaig *El otoño de la Edad Media*—descrivia la societat tardomedieval en les corts franco-borgonyones, entre els segles XIV i XV, com un període de transició, impregnat d'una malencònica consciència de la conclusió de l'edat mitjana. És en aquesta societat que naix i es difon, com a motiu literari primer i figuratiu després, el tema de la dansa macabra. Profunda al·legoria moral de caràcter profà, que es correspon amb un cert "hedonisme espiritualitzat" del món cortès i amb la gradual laicització d'aquella societat. La imatge de la mort, del *memento mori*, és fa especialment insistent al segle XV, a través de dos mitjans expressius: la predicació i el gravat.⁴⁵

És un passatge de *El Quijote* (2ª part, capítol XII) el que ens dóna la clau de volta per valorar la relació establerta entre el motiu de "la bossa dels escacs" i el del *theatrum mundi*. En un moment donat, l'"hidalgo" castellà enuncia el tema:

— Pues lo mesmo —dijo don Quijote— acontece en la comedia y trato deste mundo, donde unos hacen los emperadores, otros los pontífices, y, finalmente, todas cuantas figuras se pueden introducir en una comedia; pero en llegando al fin, que es cuando se acaba la vida, a todos les quita la muerte las ropas que los diferenciaban, y quedan iguales en la sepultura.

⁴⁵ Huizinga (1978: 194-212) classifica aquests motius en tres grups: l'antiga melodia de l'*Ubi sunt*, el tema de la descomposició de la bellesa humana (molt divulgat a través del *De Contemptu mundi* del papa Innocenci III) i, en tercer lloc, el tema de la dansa de la mort (amb una primera impressió amb gravats de 1485, *La Danse macabre*). En aquest darrer, Huizinga hi veu dos components bàsics: l'advertència de la caducitat i la vanitat de les coses terrenals enllaçada amb la lliçó d'igualtat social davant la mort (tots els estats socials hi són assimilats). El gènere de la dansa de la mort sintetitza una lluita de mentalitats: la de la primera Edat Mitjana (fins els segles XI i XII dominava el motiu de la serenitat, de l'alegria davant la mort) i la modificació del seu esperit en els segles del primer Renaixement. Al costat de la dansa, les *ars moriendi*, creació del segle XV, divulgaran a través de la impremta i el gravat la preparació per al moment de la mort.

— Brava comparación —dijo Sancho—, aunque no tan nueva, que yo no lo haya oído muchas y diversas veces, como aquella del juego de ajedrez, que mientras dura el juego cada pieza tiene su particular oficio; y en acabándose el juego todas se mezclan, juntan y barajan, y dan con ellas en una bolsa, que es como dar con la vida en la sepultura. (Cervantes, 1998: 719; vegeu també Pope, 1982).

La resposta ens l'ha donada l'enginyós escuder: el tema de la bossa dels escacs té unes difusió tan o més arrelada que la coneguda metàfora del teatre del món. L'èxit de la imatge és aclaparador en l'univers simbòlic medieval i els exemples en són molts. Per a fer-nos una idea de la difusió de la imatge repassarem, a continuació, alguns dels textos literaris que la tracten, així com altres mostres provinents de la literatura emblemàtica, la pintura, etc.

Tradicionalment, un *rubayyat* en llengua persa d'Umar Hayyam (1040-1132) ha passat com la font més antiga de la idea de la vanitat i el destí associat al final de la partida. La famosa traducció de Fitzgerald és considerada avui en dia incorrecta i poc literal:

This all a Chequer-board of Nights and Days
Where Destiny with men for Pieces plays;
Hither and thither moves, and mates, and slays
And one by one back in the Closet lays.
(reproduït a Murray, 1913: 183).⁴⁶

El motiu és present també a la literatura hispano-àrab: Ibn al-Labbana, en la seua elegia per la mort d'Al-Mutamid (1095), emprà el símil del moviment de les peces d'escacs dirigit pel destí: "No som sinó peces d'escacs en les mans del destí" (Pareja, 1953: 409).

Exemplaris llatins tardans recullen també la idea. Odó de Cheriton (+1242) —clergue cistercenc, nascut al sud d'Anglaterra i que desenvolupà la seua activitat

⁴⁶ Aquesta és l'opinió d'Omar Ali Sha, el qual fa una traducció i comentari —amb l'aval de Robert Graves— als quartets de Hayyam a partir d'un manuscrit del segle XII. El rubayyat 74 és ací el 73 i la referència que s'hi fa al joc ja no parla específicament d'escacs: "Permitidme hablar claro, sin alegorías: / Somos meras marionetas de nuestro maestro, / Muñecos sobre la Mesa de la Existencia, arrojados de nuevo / Uno tras otro a la caja de juguetes de la no existencia (Khayyam, 1995: 103).

entre la segona meitat del segle XII i la primera del segle XIII— és autor d'una fàbula titulada "De Scacis", que il·lustra la vanitat de la condició humana sobre la terra. Confegides cap al 1200, la major part són faules esòpiques, que entronquen amb la llarguísima tradició que es remunta als fabulistes greco-llatins. Temàticament, són una crítica a nobles i rics: no tant corregir i millorar, com protestar contra les diferències socials (veure Rodríguez Adrados, 1985: 593-594 i Sánchez Salor (ed.) 1992: 209-220). El text d'Odó pot ésser considerat com una de les més belles formulacions de la imatge:

XXXVIb — De Scacis

Simile est de hiis diuitibus, quod sic in ludo Scatorum, quum ponuntur extra sacculum; quidam milites, quidam duces, quidam pedones. Et ludunt [homines] de talibus; qui alium poterit uincere, probus dicitur. Item in bursa sine ordine collocantur.

Sic omnes hominum ueniunt de uno sacco, de utero matris. Postea ludit unus cum alio; unus aufert alii unum ludum, tandem matat. In fine colliguntur et iterum sine ordine in sacco ponuntur.

Sic in hoc mundo ludit unus cum alio; unus amittit alius lucratur, alius matatur. Qui alium potest uincere, probus et inclitus dicitur. Sed tandem proiciuntur in eundem sacculum, scilicet corpora in terram, anime in gehennam, ubi nullus ordo, sed sempiternus horror inhabitat. (Hervieux, 1886: IV, 443-444).⁴⁷

⁴⁷ Joan de Sheppey (+1360), predicador, resident a França i des de 1352 bisbe de Rochester, féu un abreujament d'aquestes faules —són reunides al ms. 248 del col·lege Merton, a Oxford. Reproduïm, tot seguit, la versió que en dóna d'aquesta faula: "LXII Ludus Scaccorum. Alia de eodem.— Lusor Scaccorum primo educit omnes scaccos de uno sacco et post modum ordinat status eorum, aliquos ponens loco regnum, alios loco reginarum, alios loco pauperum qui sunt pusilli, et sic de aliis; et deinde luditur cum illis et quibusque capitalium, donec venerit ad mat(h)am. Quod cum venerit, omnes recluduntur in eundem saccum sine acceptione et differentia. Et fit plerumque ut qui ex eis maioris fuit nominis profundius descendat. Sic est de presenti mundo qui omnes homines producit de uno ventre terre, et post modum ordinat status eorum, alios faciens, reges et reginas, alios duces et milites, alios mediocres et pauperes; alii capiunt et rapiunt alios et capiuntur ab aliis. Et sic luditur de eis, donec veniat mors; qua veniente, omnes reducuntur in uterum prime matris terrae, sine ordine, differentia et personarum acceptione. Unde Genessis, III: Terra es et in terram reuerteris, et puluis simul in unum diues et pauper. Unde Boetius, libro II de

Aquest *exemplum* gaudí d'una gran difusió entre els predicadors. El *Liber* no conté la imatge de la bossa igualadora però sí que tracta, en un fragment, el *topos* de la mort igualadora. En el capítol dedicat al llaurador apareix la idea

Totes [f.61v^b] coses egualeja la mort". Lo versificador diu: "Bellea, linatge, costumes, saviea, les coses e les honors per soptosa mort traen e entrebuquen, més los mèrits solament romanen e estan". (ms. M).

Sí que apareix l'*exemplum* en un dels sermons del dominicà Maurici de Tallín (Reval, en la denominació alemanya), que cap a l'any 1274 torna de París a la seua ciutat estoniana amb una col·lecció de sermons ordenats alfabèticament en els quals hi ha tres passatges que tracten els escacs, un dels quals en conté la coneguda al·legoria (Amelung, 1900: 276-284).

La *Gesta Romanorum* són un recull contemporani al *Liber*.⁴⁸ D'entre els múltiples relats paral·lels en trobaríem dos que segueixen les dues metaforitzacions que estudiem. Seguint la numeració de l'edició d'Oesterley, es tracta dels següents capítols: el 166 "De ludo schacorum" i el 275 "De Antonio Imperatore". En aquesta última història es narra com l'emperador Antoni, un dia que jugava als escacs, decidí, en veure el rei del joc abandonat enmig de les altres peces, de renunciar al seu regne i retirar-se a Terra Santa, ja que després de la partida, tots són llançats al sac on tant se val qui serà amunt o al fons. La vida és així entesa com un parèntesi on cadascú juga als escacs mentre li arriba la glòria eterna:

Antonius in ciuitate Romana regnauit prudens valde, qui multum cum canibus ludere solebat et post ludum tota die in ludo scaccii se occupabat. Cum semel ludebat et vidit regem ludi in scaccio poni, aliqui subter, aliqui super, intra se cogitabat: Sic cum mortuus ero subter terra absconsus ero. [...] post ludum omnes ponuntur in sacco nec sit cura quis erit supra vel in profunditate. (Oesterley, 1872: 675-676).

Consolacione philosophie: Mors inuoluit capud humile pariter et excelsum; equat sumis infima." (Hervieux, 1886: vol. IV: 210-211).

⁴⁸ Vegeu-ne comentaris a la datació a l'apartat 4.3.1.

El recull *exemplar* francès *Ci nous dit* (a. 1318), al seu *exemplum* 193, arreplega i difon també la imatge del "saquet" igualador:

Ci nous dit, comme en vuet jouer aus eschiez, l'en les prent en un sachet et fait on au jeu royz et roynes, chevaliers et villains et plusieurs personages; et après le jeu les remait on ou sacheit ou en les print. Et avient aucune foiz que ciz qui a esté roy au jeu est tout à fons dou sacheit. Ainssi joue Nostre Sires de nous... Donc n'est la vie de cest monde que un jeu des eschaiz. (Blangez, 1979: I: 178).

Les mostres les podem localitzar a textos literaris de diverses literatures. A *Renner*, poema de principis del XIV, l'alemany Hug de Trimberg (1235-1313) inclou en un moment la idea de Déu omnipotent que dirigeix els hòmens com si foren figures d'escacs. El text francès *Dit* d'Engreban d'Arras (fi del s. XIII) desenrotlla una moralització en tres-cents vuitanta-set versos, amb un to més satíric que el *Liber*. Abans de la conclusió inevitable (el moment suprem de la mort, on Déu jutjarà els homes sense contemplació del seu rang o condició) descriu un joc on les peces majors —rei, reina, alfils, rocs i cavallers— se sostenen mútuament, però exposen o deixen perdre els simples peons, els "paonets". Acabada la partida, les peces són llançades en un sac on, irònicament, les més pesades, engreixades per llurs pecats, van al fons (vegeu Lecoy, 1949).

Dins la literatura castellana el gènere macabre, el gran teatre del món, tindrà una especial repercusió, amb característiques que el diferencien de l'uropeu, amb menor esperit de rebeldia davant l'acceptació resignada de la mort.⁴⁹ En la copla

⁴⁹ Per Valbuena Prat, el democratisme i la lliçó moral de la *Dança general* castellana (de mitjans del segle XV) obeeix a trets "racials": "Procediendo de una fuente francesa, aclimata el género de la 'danse macabree' en la literatura castellana, insistiendo en dos puntos raciales: el democratismo, que se complace en unir los destinos de las más bajas y más altas situaciones sociales; y la lección moral, la amonestación predicadora, la ética senequista" (Valbuena Prat, 1981, I: 319-320). El tema de la "dansa de la Mort" és de "repercussió relativament escassa a la literatura catalana" (Massot, 1983: 347): una traducció de final del segle XV, transcrita i continuada per Pere Miquel Carbonell i encara continuada per Gaspar Nadal, la *Representatió de la Mort* de finals del XVI atribuïda a Francesc d'Olesa (veure Romeu Figueras, 1957-1958, Massot, 1983 i Mas, 1996: 99-101). L'opuscle titolat *La Dança de la Mort, tret d'un ms. del segle XV*, publicat per Bulbena el 1903, es considera una traducció moderna d'un text castellà (veure Massot, 1983: 347 i Riera, 1993: 472-473).

XXXIII de las *Coplas por la muerte de su padre* de Jorge Manrique (1440-1479) apareix l'associació del tauler d'escacs (=vida) amb la imminència de la mort: "Después de puesta la vida / tantas vezes por su ley / al tablero; / después de tan bien servida / la corona de su rey / verdadero; / después de tanta hazaña / a que non puede bastar / cuenta cierta, / en la su villa d'Ocaña / vino la Muerte a llamar / a su puerta". (Manrique, 1989: 163-164).⁵⁰

A partir del XVI aquesta idea de la mort s'escampa per tot arreu com una taca d'oli, fent especial parada a les lletres castellanés. Els sacerdots des de les troncs difonien aquesta idea paritària en què la mort trepitja de la mateixa manera la torre real que la cabana del pobre, talla per igual l'herba gran com la menuda.⁵¹ La igualtat també va lligada a la incertesa de la seua hora, de manera que pot afectar tant el jove com el vell. Fra Alonso de Cabrera, en el sermó funeral per la mort de Felip II *A las honras de nuestro señor el serenísimo y católico Rey Philipo Segundo*, pronunciat en Santo Domingo el Real de Madrid el 1598 fa ús del motiu escaquístic: "(la vida humana), es un juego de ajedrez que, entabladas las piezas, tiene cada una su lugar y preeminencia: el rey, la dama, el arfil; pero acabado el juego y echadas en la bolsa, y revueltas como caen: el rey, que es más pesado, abajo; el peón arriba; no hay diferencia ni respeto".⁵² Les mostres són freqüents a l'obra de Lope de Vega (1562-1635): per exemple a *El Gran Duque de Moscovia* (peça basada en la mort del fill d'Ivan el Terrible, fet històric que inspiraria també a Pushkin la tragèdia *Borís Godunov*): "No hay en este ajedrez tretas sutiles, / porque se acaba el juego de manera, / que los reyes, las damas, los alfiles, / junta la muerte, sin quedarse fuera / las piezas altas ni las piezas viles". (citad per Valbuena Prat, 1981, III: 476; vegeu Mercadé, 1991 i 1992).

⁵⁰ La idea continguda a l'expressió "poner la vida al tablero" és analitzada a Swietlicki, 1979.

⁵¹ La mateixa pràctica funerària perllonga la divisió social —"Ni tan siquiera tal percepción es cierta, pues los nobles y poderosos mantuvieron sepulcros aislados, catafalcos y túmulos que los diferencian de los humildes, o gozan de sepulturas individualizadas con derecho de perpetuidad frente a un jornalero o un sacristán" (Lorenzo Pinar, 1991: 65).

⁵² Segons Vilanova la comparació de la vida humana amb el joc dels escacs de Cervantes està "precisamente extraída del mismo pasaje del sermón citado" (Vilanova, 1950:166, partint de Valbuena Prat, 1937, I: 615-616).

El fet que l'al·legoria de la mort mitjançant el joc dels escacs duràs fins el barroc ho demostra la literatura emblemàtica dels segles XVI i XVII, unió de text i imatge, signes lingüístics i visuals.⁵³ L'al·legoria, entesa com una metàfora contínua, és la figura essencial de l'emblemàtica; combinant en aquest cas un sentit literal autònom —el joc real— amb un de figurat —el joc de la vida i la mort— (veure en aquest sentit, Mathieu-Castellani, 1986). En recullen l'al·legoria dos emblemes francesos diferents i un de castellà, dels quals aportarem la part textual amb una descripció dels mecanismes significatius dels aplecs.

⁵³ El desenvolupament i moralització dels emblemes prové dels reculls medievals tal com s'ha encarregat de demostrar Badel (1986). Trobem mostres de representacions pictòriques dels escacs que s'inscriuen en el la tradició de les danses de la mort, pel que tenen de fer visible la igualtat dels hòmens davant la mort. Un dibuix sobre la vida humana i la il·lustració de l'exemple de la bossa, que apareixen contingudes al manuscrit de Maurici de Reval en són les primeres mostres pictòriques (Murray, 1913: 534-535). El tema apareix en la segona meitat del segle XV en un fresc d'Albertus Pictor en l'església de Täby a Suècia i en una peça de coure de l'anomenat mestre BR amb l'Ancla. Aquesta obra datada entre 1480-90 representa un rei, al qual li fa "mat" la mort, acompanyat per la seua cort i rodejat per representats mundans i eclesiàstics. Tota aquesta representació podria haver estat presa del fresc que des del segle XV es trobava en el creuer de la catedral d'Estrasburg, eliminat el 1715. Sabem de la descripció del fresc i de les inscripcions llatines que l'acompanyaven per per una font del segle XVII (veure Kliewer, 1966: 33-34 i Faber, 1988: 221).

La Perrière, *Le Théâtre des Bons Engins*, Emblema XXVII, "Le Jeu d'échecs" (1539).

A l'emblema 27 del *Théâtre des Bons Engins* de La Perrière (1539) trobem un aplec d'imatge i paraula que estableix un sistema metafòric semblant als analitzats, aplicat ara al simbolisme del poder reial. Dos personatges són cadascun a una part d'una taula on descansa l'escaquer, un dels jugadors està llançant una peça en un sac.

El text que s'hi acompanya és el següent:

Le roi d'échecs, pendant le jeu dure,
Sur ses sujets a grande préférence,
Si l'on le mate, il convient qu'il endure
qu l'on mette au sac sans différence.
Ceci nous fait notable démontrance
Qu'après le jeu de vie transitoire,
Quand Mort nous a mis en son répertoire,
Les rois ne sont plus grands que les vasseaux,
Car dans le sac, comme à tous est notoire,
Rois et pions en honneur sont égaux.
(reproduit a Mathieu-Castellani, 1986 i 1988: 50-53).

Si seguim la descripció de Mathieu-Castellani (1988: 50-53) veuríem una dècima estructurada en dues seqüències: un quartet que descriu els components icònics i un sextet que glossa el sentit figurat amb una analogia entre els dos plànols de significació, filant la metàfora del joc d'escacs. Cadascun dels signes: "rei", "súbdits", "escacs", "mat", "sac" esdevenen el significat d'un altre significat: "rei" i "súbdits" (en l'ordre social), "vida", "mort", "sepultura". L'analogia central, que sosté totes les altres, és la que s'estableix entre el joc d'escacs i el joc de la vida: la figura del tauler dels escacs del qual són retirades les figures, amb el pensament de la supressió de les diferències socials en el més enllà. "Deux personnes, un jeu, une pièce, un sac: de quoi rêver longtemps sur l'échec de toute vie. Sur la fin de partie" (Mathieu-Castellani, 1988: 53).

L'emblema 21 de l'*Hécatomgraphie* de Corrozet, "La fin nous fait tous égaux" (1540), desenrotlla la idea en onze apartats. En la imatge apareix un sol personatge, vist de perfil, que mou les peces de l'escaquer amb la mà esquerra mentre amb la mà dreta llança una peça en el sac. S'hi estableix una analogia entre els significants de la imatge (un escaquer, un jugador, una peça, el sac) i els significants del text (la vida, l'home, el rei, la mort). El jugador solitari de la imatge representa l'home genèric jugant als escacs en aquest món, amb l'amenaça de la mort. El poema que s'hi acompanya és el següent:

Sur l'échiquier sont les éches assis,
Tous en leur rang, par ordre bien rassis,
Les rois en haut pour duire les combats,
Les reines près, les chevaliers plus bas,
Les fols dessous, puis après les pions,
Les rocs aussi, de ce jeu champions,
Et quand le tout est assis en son lieu,
Subtilement on commence le jeu.
Or vaut le roi au jeu de l'échiquier,
Mieux que la reine et moins le chevalier,
Chacun pion de tous ceux là moin vaut,
Mais quand c'est fait, et que le jeu défaut,
Il n'y a roi, ne reine, ne le roc,

Qu'en semblement tout ne soit à un bloc,
Mis dans un sac, sans ordre ne degré,
Et sans avoir l'un plus que l'autre à gré.
Aussi est-il de nous, pauvres humains...
Nous jouons tous aux échecs en ce monde.
Mais quan le jour de la vie est passé,
Tout corps humain est en terre mussé,
Autant les grands que petits terre coeuvre,
Tant seulement nous reste la bonne oeuvre.
(text i imatge reproduïts a Mathieu-Castellani, 1986 i 1988:
58-61).

En els mateixos termes s'expressa Sebastian de Covarrubias Horozco (*Emblemas morales*, Madrid 1610) al seu emblema 23 "Roy, pyons dens le sac son eguaux", que inclou la següent octava real:

El Rey, la Dama, arfil, roque, cauallo
Cada qual de estos, tiene en el tablero
Su casa, su poder, y en el mudallo
Se guarda orden, y concierto entero:
Al fin del juego, por mi cuenta hallo
Que en saco, el peon entra primero,
Y al rematar, los bienes, y los males,
De aquesta vida, todos son iguales".
(Covarrubias, 1978).

També en els llibres d'emblemes holandesos es conté la mateixa interpretació del joc dels escacs: a *Bellerophon of lust tot wysheyt* de Dirck Pieterszoon Peers (Amsterdam, 1633) amb el lema "Mors omnibus aequa" i a *Lux evangelica* (Colònia, 1655), d'Henricus Engelgrave.⁵⁴

⁵⁴ Emblema del qual sorgeixen dues mans de darrere d'una cortina i apleguen les figures dels escacs en un sac. En un epigrama apareix la cita "Omnes eodem cogimur" de les *Odes* d'Horaci (II 3, 25-28) i, tot seguit, la idea que Déu projecta el món com si fora un joc d'escacs, fent que cada cosa estiga sotmesa a un ordre determinat que fa que li siga possible conèixer l'home, ja que llur pensament és un dels atributs de Déu. ¿Un reflex, potser, de les idees d'Spinoza (1632-1677)?

El que apareix en els emblemes com a joc al·legòric ho formula l'alemany Erasmus Francisci en 1679 d'una manera dràstica en un assaig teològic (*Die Brennende Lampen der Klugen*, Nurenberg).⁵⁵

1.5.4 Francesc Eiximenis i la comparança de la bossa

Un decàleg que el rei Delfis escriu al seu fill constitueix la base argumental del capítol 885 del *Dotzé* d'Eiximenis, "Qui posa los savis consells de Delfis", el qual comença amb l'advertiment de la diferenciació entre estaments que tot príncep ha de fer a l'hora de les punicions i guardons i on s'inclou la imatge de la bossa dels escacs:⁵⁶

Delfis, rey famós en Edrellon, província caldaica, per informar son fill a real saviea, segons que recompta la història oriental, entre diverses doccumens que li donà li escriví los següents:

Lo primer, que en ses punicions e guardons faés diferència d'om a hom e que sabés cascun tractar segons son estament; en altra manera, seria així com a bossa d'escachs, qui ensemps té mesclats reys e rochs, peons e orfils, cavallers e regines, e per tal és la pus vil cosa qui servex al joch, car menys val que lo cavaller ne·ls escachs. Així senyor qui tots sos vassalls tracta per una manera és lo pus vil hom qui sia en tota sa senyoria e aquell qui per tots és menys preat que tot altre per la sua gran follia e oradura. (Eiximenis, 1987: 487).

El "consell" empra com a exemple de referència per al tractament social la reiterada idea que el valor de cada peça —de cada figura social— és diferent en el transcurs del joc, acabat aquest i ja mesclades dins la bossa totes són equivalents.

⁵⁵ "Els grans senyors poden representar-se damunt l'escaquer. El rei i la reina quan deixen de portar el mantell són igual que els camperols. Tots són enviats a un sac. Igual passarà després de la terra que tots anirem al mateix sac on els verms ens menjaran, no hi haurà títols ni diferències socials. A l'hora de menjar no entenen de títols: igual de a gust es mengen els prínceps que els camperols". (Traducció personal, a partir del fragment original reproduït per Marion Faber, 1988: 225).

⁵⁶ Albert Hauf, en la versió anotada del "pròleg" a *Lo Crestià* i dins l'apartat "Altres recursos. Expressions pintoresques i comparances", inclou com a exemple il·lustratiu aquesta mateixa comparació: "No em sé estar d'afegir dues comparances més: aquell qui no tracta cadascú segons son estament és 'com bossa d'escachs...'" (Hauf, 1990: 108, n. 79).

Moltes de les recomanacions que s'hi segueixen tiren mà al recurs de la comparança (segon consell), el proverbi (quart consell) i el fabulari (sisé i seté consells).

Eiximenis, que en un altre lloc inclou els escacs dins els jocs adequats per al solaç dels prínceps,⁵⁷ empra ací una imatge amb forta capacitat mnemònica. L'exemple amaga més del que diu: l'element focalitzat és la "bossa", que engloba unes peces que han perdut la distinció de valor que matenien damunt el tauler. La resta d'associacions referides al tracte social són de fàcil extrapolació pragmàtica per al lector coetani.

Podríem pensar que la imatge funcional del cos humà, on cada membre exerceix una determinada funció, hagués valgut als mateixos propòsits, amb una eficàcia tant o més directa. Ens detindrem en aquesta qüestió. Diversos són els instruments de representació de la societat ideal construïda per Eiximenis, des de la partició aristotèlica en tres mans⁵⁸ a la repetida correspondència de la cosa pública amb els membres del cos humà,⁵⁹ imatge enunciada per sant Pau que en Eiximenis ens remetria al *Policraticus* de Joan de Salisbury i el *Communiolum* de Joan de Gal·les o a algun "altre autor" (vegeu Hauf, 1990: 137). Els exemples eiximenians d'aquesta metàfora política són múltiples. En destaquem alguns: el primer capítol del *Regiment de la cosa pública*, on per a definir la comunitat cristiana ideal es recorre a la imatge del cos humà,⁶⁰ l'*Ars praedicandi*, on la

⁵⁷ Els escacs, sense les apostes o "inflamació" propis de la "gresca" entren dins l'ordenament establert per un tractadista moral com Eiximenis: "jugar simplement a escachs o a taules, solament per deport e no per res a grescha ne a joch qui l'inflam; jugar als naips no ls pertany, car és joch de fembres" (*Dotzé*, cap. 558; Eiximenis, 1986: 205).

⁵⁸ Al cap. 115 del *Dotzé* trobem aquesta classificació ciutadana: mà major ("honrats ciutadans", cavallers que viuen de rendes...), mà mitjana ("ciutadans", juristes, notaris, mercaders, drapers poderosos...) i mà de menestrals ("no són dits habitants e veïns de la ciutat": argenters, ferrers, sabaters, cuiracers...). Fora queden peregrins, missatgers i servents (vegeu Eiximenis, 1967: 11-12).

⁵⁹ Per a aquest tema és fonamental l'erudit estudi de Rico, *El pequeño mundo del hombre*, especialment el capítol "De política" (Rico, 1986, 107-117; 316-318).

⁶⁰ Divideix la cosa pública en tres estaments de persones ("menors mitjanes e majors"): "en la cosa pública havia cap, e aquest és aquell qui ha lo regiment o senyoria; los ulls

descripció del cos s'orienta en ordre ascendent⁶¹ i el capítol 239 del *Primer del Crestià* on es reprén el motiu del cos místic, la comparació entre el servei dels diferents oficis de la societat amb les diferents parts del cos, en aquest cas adduint com a font sant Gregori.⁶²

La percusiva imatge del cos humà integra la idea de la diferenciació i l'especialització entre cada estament de la cosa pública. En la definició de la cosa pública del capítol inicial del *Regiment*, abans esmentat, aquesta premissa és prèvia a l'al·lusió al cos. Després de definir cosa pública com "comunitat de gentes ajustades e vivents sots una mateixa llei, e senyoria, e costumes" (Eiximenis, 1983: 192) i exposar la idea de servici mutu "persones ajudants la una a l'altra segons llurs necessitats" (Eiximenis, 1983:193), el franciscà expressa i justifica la idea de la desigualtat bàsica: "La terça és que tots los hòmens de la comunitat no poden ésser eguals. Apar aquesta proposició per la segona, car puix la un ajuda a l'altre segons son estament, així com diu la segona, com les dites diverses necessitats dels hòmens requeren ajudes d'oficis no eguals, apar que los hòmens no són eguals d'oficis en llur estament" (Eiximenis, 1983: 193).

La idea de la desigualtat social té una trasllació al terreny moral i així ho expressa Eiximenis a continuació del fragment del *Primer* d'Eiximenis abans

e les orelles són los jutges e els oficials; los braços són aquells qui defenen la cosa pública, ço és, los cavallers e los hòmens d'armes; lo cor són los consellants; les parts generatives són los preïcants e informants; les cuixes e cames són los menestrals; los peus que calciquen la terra són los pagesos qui la colren e l'exerciten per llur ofici tostemps" (Eiximenis, 1983: 193-194).

⁶¹ "... pedes enim possunt significare tibi rusticos vel fundamenta domus, sicut ipsi pedes sustinent totum hominem et rustici rem publicam in labore suo sicut etiam pedes eorum plus laborant in corpore humano; et tibie et crura, burgenses, qui sunt immediate super rusticos; venter, recipientes pecunias rei publice, sicut venter omnia continet et recipit; brachia, milites, quia milites laborant brachiis bellando; lingua, iurisperitos, quibus datur loqui; oculi, sapientes, quia intendunt et vident dampnum vel utilitatem rei publice; aures procuratores, quia omnia habent audire; caput, regem, quia est caput et principalis in re publica, sicut caput in corpore nostro; et sic de ceteris" (Martí de Barcelona, 1936: 328; vegeu Rico, 1986: 317 i Hauf, 1990: 137).

⁶² "La setena és que tot aquest cos eclesiàstic és figurat a semblança de cos d'hom (...) car lo cap és Jesucrist, los ulls los prelats, les orelles los jutges, la llengua los preïcadors, los braços los cavallers, les mans los consellers, l'estòmac los nobles, lo cor los prínceps, les cames los menestrals, los peus los pagesos..." (Eiximenis, 1993: 37-38).

esmentat, emprant una altra imatge receptacular, "l'eixavega de peix" enunciada per Jesucrist: "La vuitena és que aquesta [l'Església] tostemp porta mals e bons mesclats. E per tal dix Jesucrist que era semblant a eixàvega de peix, qui contenia en si mals e bons e pocs e grans, la separació dels quals se farà per los àngels en lo dia final. Entretant, per esters, estam així mesclats los bons ab los mals (...). Per què pots veure Déus quant prea los béns temporals, car d'aquells dóna prou a aquells que finalment damna e-ls tol en aquells que entén salvar..." (Eiximenis, 1993:38).

1.5.5 Ausiàs March i les figures d'escacs

Per dues vegades els escacs es fan presents dins el corpus marquià: als vv. 449-450 del llarg poema CVI i als vv. 600-605 del problemàtic poema CXXVIII. Amb el bagatge contextual del cos conceptual que hem anant atresorant fins ara, n'assajarem un comentari.

Comencem per l'anàlisi del primer exemple. Agrupat dins els poemes morals, el cant CVI consta de seixanta-una cobles d'octaves creu-creuades que, en forma d'exposició moral, tracta la naturalesa del bé. Podem entendre el poema des d'una triple perspectiva de fonts: doctrina aristotelicotomista —"una llarga dissertació sobre el *Bonum* i ses categories d'*Honestum*, *Utile* i *Delectable*" en mots de Torras i Bages (1981:323)—, meditació sobre la caducitat dels falsos béns, la fragilitat de la vida, el menyspreu a les riqueses i la inconstància de la fortuna —segons Pagès (1990: 359) "No es pot dubtar que Ausiàs March conegués directament Aristòtil i Sèneca. Pel que fa a Plató i Epicur, sembla no haver-ne llegit sinó extractes en algun recull anèleg al de Joan de Gal·les"— i tractat escolàstic on es contrasta la pròpia tesi amb les de les altres escoles —per a Bohigas (March, 2000: 376) "Les doctrines dels estoics, de Plató, dels epicuris i d'Aristòtil són examinades per Ausiàs March. L'*Ètica* d'Aristòtil, les *Epístoles* 74 i 92 de Sèneca i potser algun fragment de Ciceró són les fonts del poema".

La reflexió sobre el menyspreu del món i la vanitat de la condició humana són temes presents en una part de l'obra poètica del pare del poeta de Gandia, Pere March: les cinc primeres cobles, anomenades en l'edició de Lluís Cabré (March,

1993) "sàtires político-morals" ("les sàtires de *contempu mundi* (I-III) representen un marc ascètic general per a l'avís polític (IV-V)". En el seu precís comentari a la primera cobla "Al punt c-om naix comença de morir", Romeu Figueras apunta com a font, ultra les *Epistulae* de Sèneca, concretament la XXIV, el *De Contemptu mundi* d'Innocenci III, tractat que recull el tòpic del pensament estoic de la vida com a trànsit cap a la mort (Romeu, 1983).

Als poemes de Pere March trobem coneguts motius divulgats per la literatura ascètica i moralitzadora: el conegut tòpic de la mort igualatòria⁶³ i el no menys exitós de la roda de la fortuna aplicada a la condició social, provinent de la *Consolació* de Boeci,⁶⁴ els quals connecten amb les poesies morals d'Ausiàs. Ens interessa ací destacar l'ordenament social que planteja el pare d'Ausiàs en la cobla V ("Clerchs, cavallers, lauradors e merchan, / e menestrals, és lo món ordenat", vv. 25-26), allunyat tant de la classificació exposada a la moralització de Cèssulis —que enlloc parla de la funció eclesiàstica— com del recurs a la figuració escaquística emprat pel seu fill.⁶⁵

Les idees morals i filosòfiques del poema CVI són comentades per Pere Bohigas a la seua "Introducció" a March (2000: 7-16), on en destaca la marcada influència del pensament senequià.⁶⁶ Per situar el fragment que anem a tractar

⁶³ Present al cant I (vv. 65-68) o a *L'arnés del cavaller* on es presenta el Déu igualador al judici final "e ·naprés cant nos det / a tots egual nexensa / que no fec diferença / d'un rey a un vilà" (vv. 156-159).

⁶⁴ "Rotam volubili orbe versamus, infima summis, summa infimis mutare gaudemus" (citada per Romeu, 1983: 113). Joan de Sheppey citava també Boeci en l'exemple més amunt esmentat. El motiu és recurrent en l'obra de Pere March: per exemple, a la cobla I ("De cor preyon deuríem advertir / en l'estat d'om qui tot jorn se cambia, / que ·l rich és baix e ·l baix pren manentia" (vv. 41-43) i a la cobla IV, "Tots grans senyors" ("e per qué ·l baix és pugat sobtamén / e l'altz bexats e mort vilanamén" vv. 15-16).

⁶⁵ L'inventari de la biblioteca de Pere March inclou el *Communiolum* de Joan de Gal·les, però no així el *Liber de moribus* de Cèssulis. No obstant, Cabré destaca l'obra del dominicà i la relaciona amb altres tractats polítics del possible coneixement de Pere i Ausiàs March (March, 1993: 35 i 43).

⁶⁶ Sèneca, moralista per antonomàsia divulgadíssim arreu de la corona catalano-aragonesa, és citat amb l'autoritat d'un filòsof cristià (veure Rubió, 1984: 219-222). Coneixem dues traduccions catalanes de les *Epistulae ad Lucilium*: una traducció del francès de finals del XIV i una del llatí de mitjan segle XV, per bé que la difusió de Sèneca opera a través dels múltiples florilegis (complet estat de la qüestió a Martínez,

resulta útil reproduir l'esquematització del seu contingut proposada pel mateix Bohigas: "els béns del món (honor i riqueses) són falsos (1-80); menes de bé (profitós, delitable i honest) (81-112); natura del bé veritable i opinions dels estoics, epicuris i altres sobre aquest (113-232); el bé en relació amb el plaer (233-264); el homes no cerquen el bé veritable (265-440); blasme dels qui estimen els béns il·lusoris i es complauen amb l'homenatge de les multituds, i felicitat de qui sap trobar el bé en l'obra virtuosa (441-488)" (March, 2000: 376-377). L'inici d'aquest darrer bloc correspon a les octaves que segueixen (vv. 440-456):

Foll és aquell qui lo bon home plany,
com no ·s preat del poble malastruch;
ja no és bo, e més pech és que ruch
qu ·en tal favor e de fortuna ·s bany.
Plànyer-sse deu lo bo, com no té loch
d'executar sa famosa virtud,
e que ·l poblàs sse trobàs sort e mut
anant badant a ·lgun bestial joch!

Poble yo dich a rey, peons e roch,
duch, cavaller, juriste, menestral,
avens per bé l'openió general
qu ·en la honor e dinés tot bé toch.
E sobr· aquests són unes poques gens
dients que ·l bé és en vergony· aver;
altres, tan poch, dients qu·està·n plaer,
menys de haver d'altre bé sentiments. (CVI, 440-456)⁶⁷

En la primera cobla s'estableix la frontera, pel que fa a la pràctica de la virtut, entre l'anomenat "home bo" i el "poble malastruc", aquest "poblàs" que es troba "sort i mut" davant la virtut, amic de favor i fortuna, i que es complau amb la pràctica d'"algun bestial joc", en referència moralitzadora als condemnats jocs

1986 i la "Introducció" del mateix autor a Sèneca, 1995). A les *Epístoles* apuntades com a fonts del poema per Bohigas (74 —"veneració dels antics filòsofs"— i 92 —"sobre la felicitat") caldria afegir-hi la 118 ("definició del bé vertader").

⁶⁷ Cite sempre per l'edició de March (2000).

d'atzar. En la segona cobla el "jo" poètic aclareix que quan ell diu "poble" s'està referint a tots els estaments socials (i ací és on entra en escena el recurs a les figures dels escacs: rei, peons i roc)⁶⁸ que entenen pel concepte de bé l'opinió general, és a dir aquesta que considera que tot el bé es troba en "honor i dinés". De tot el conjunt social —conclou March— hi ha unes poques gents que diuen que el bé consisteix a tenir vergonya, uns pocs que diuen que està en el plaer, i els menys que el situen en la possessió de sentiments d'altre bé.

Queda clar que March es troba a contracorrent de l'opinió general, aquella que representa aquest home "foll" que menysté el virtuós, l'home bo. Opinió comuna que representa el despectivament enunciat "poble malastruc" o "poblàs", aquest ramat que només creu en la fortuna i en els béns materials, de qui el "jo" marqujà vol separar-se'n amb manifesta rotunditat: "poble yo dich a rey, peons e roch".

Fixem-nos que el vers 449 fa incloure dins el poble, a més dels peons que el representen, la més alta figura de la noblesa, el rei, i al roc, que en la moralització de Cèssulis representa el veguer del rei. Tot seguit apareixen ja quatre noms gènerics de representacions socials: tres figures nobles, el duc, el cavaller i el jurista (aquests dos darrers, cavall i alfil en Cèssulis) i els menestrals (els qui tenen un ofici) dins el grup popular.⁶⁹ Per remarcar la íntima correspondència

⁶⁸ Convé puntualitzar els mots d'Amadeu Pagès: "[March] compara a les peces de l'escaquer el poble baix (*poblàs*, CVI, 447) sord i mut davant l'home honest, que no aprecia gens pels seus mèrits, perquè identifica el bé amb l'honor i els diners" (Pagès, 1990: 368): on diu peces de l'escaquer convé dir les seues representacions socials. El mecanisme metàforic és present al joc mateix i en la coneguda moralització social i, per tant, la comparança no afecta la materialitat de les peces.

⁶⁹ Com a mostrari de la riquesa i varietat d'oficis en la València del s. XV podem aduir la desfilada que fan vint-i-nou grups d'oficis amb motiu de l'entrada del rei Joan a València el 8 de febrer de 1459, tal com ens la descriu el capellà d'Alfons el Magnànim (Miralles, 1989: 110-116). Una mostra literària dels conflictes per la jerarquització estamental en actes públics ens la donen els capítols XLI i XLII del *Tirant lo Blanc*, passatge corresponent a l'ordenament de la comitiva en les festes per les bodes del rei d'Anglaterra. Hi destaquen les disputes entre menestrals. El capítol XLII descriu la fi de la comitiva dels estats que passen per retre honors a la infanta (clero, grans senyors, homes i dones viudos, donzelles i no casats, monges, oficials reals, hòmens armats a peu, dones públiques i enamorades, rufians...). Passats aquests, hi arriba el rei a cavall seguit de ducs, comtes i marquesos (vegeu Martorell, 1990, I: 66-69).

entre referent social i figura del joc cal afegir ací unes interessants remarques semàntiques. El mot "poble" apareix en la traducció catalana de Cèssulis del ms. de Madrid com a única traducció del llatí "pedonis", indistintament utilitzat com a substantiu i com a adjectiu en totes dues traduccions (qüestió apuntada per Béaulieu, 1990). "Populars" —mot que apareix al vers 466— designa el poble, però també és sinònim del conjunt de peons.

Si hom al·ludeix al joc d'escacs només a través de tres peces apareix, de manera contundent, l'al·lusió al "bestial joch", tancant la primera cobla i en correspondència rítmica amb "roc". El joc de bèsties al·ludit fa referència a un context de repressió del joc per part dels poders civils i eclesiàstics, que fixen normes per dividir els jocs en lícits i il·lícits. Entre els darrers el de més difusió i persecució és el joc de daus, font de baralles, blàsfemies i, en definitiva, sotmetiment a les lleis de l'atzar front a les de la raó.

Tres són les al·lusions que trobem al joc de daus en el corpus marquès. La primera és la coneguda tornada del poema XLVI (vv. 57-60) —"Amor, de vos yo·n sent mes que no'n sé, / de que la part pitjor m'en romandrà; / e de vos sab lo qui sens vos està. / A joch de daus vos acompararé"— on l'amor no correspost és associat a l'incert atzar que acompanya a aquest joc. També dins la tornada del poema XC (vv. 57-60) —"Amor, Amor, aquells son decebuts / qui'n joch de daus e dones an lur be, / car menys ferm res la Fortuna no té: / de mal en be dins hun punt son caiguts", on daus i dones caminen novament junts per indicar-ne llur futilitat. Per últim, el poema CXXVIII (vv. 272-277) —"Lo seu delit té fora ·l puny / qui ·n joch de daus met tot son bé, / e qui ·n amor de donas té / lo seu entendre y voluntat; / en un instant és trastornat / l'estament de aquests abdós," on a l'associació dones-daus s'uneix la idea del trastorn d'estament, en aquest cas d'enteniment i voluntat. Com hem assenyalat més amunt, fent costat i sovint en oposició a la metàfora eròtica del joc d'escacs que aporta lentitud i cerimònia, els poetes occitans feren ús també de la metàfora del joc de daus, que expressa "la part du hasard, de l'instabilité et de l'imprévisible dans les rapports amoureux,

ainsi que la possibilitat d'y tricher" (Blakeslee, 1985: 221).⁷⁰ De les dues metàfores amoroses basades en el joc, March pren només aquesta referida als daus, d'ampla tradició trobadoresca, i fa reserva dels escacs per altres usos.

Ens resta encara un comentari a la segona al·lusió marquiana a la imatge dels escacs. Al poema CXXVIII, temàticament unit al CVI i CXXVII— trobem una formulació que ens recorda algunes de les ja examinades. Després de la mort la jerarquia social es trastorna i els darrers són ara els primers:

No es mester qu'ab escandall
hom vulla saber aquest fons:
ací veu hom reys e peons
en esta mar ser offegats;
los primers són tras tornats
e lo darrer passa primer,
e per açò no és mester
que y pens lo qui vol navegar,
mas que vulla los ulls clucar,
affermant lo compte de tots,
donant rialles e sanglots. (CXXVIII, 600-610)

De la mateixa manera que la bossa (també l'"eixàvega") és una imatge receptacular (associable en la correlació humana tant al moment de la gestació com al de la mort), que du ímplicita el component de la barreja d'estaments socials i que pel seu desgast arriba a esdevenir símbol, en aquest cas és una nova imatge, la del fons marí, la que executa totes dues significacions. Sense fer ús a la vella metàfora de la bossa, s'hi recorre a la idea del *memento mori*, relacionable amb molts dels exemples ja descrits.

Aquest poema CXXVIII, format per noves rimades, destaca del conjunt del corpus marquianà —a l'igual que el *lai* o cant CXXVII— per una mètrica insòlita i

⁷⁰ Entre els molts exemples ressenyats per Blakeslee (1985: 219-222) podem trobar l'associació entre dones i daus a Aimeric de Peguillan ("Que-l gazaing vuoill de dompnas e de datz") i a Berenguer de Puivert ("E pois de datz no sui aventuros / Ben degre aver calque domna conquisada"), fins i tot Peire Cardenal fa renúncia amorosa i opta pels daus ("Ni.n soi trazitz ni enganatz, / Que partitz m'en soi ab mas datz").

un baix nivell poètic. Aquestes peculiaritats fan d'aquest un poema especial i que ha arribat a considerar-se un text apòcrif, escrit cap a la meitat del s. XVI. Ramírez i Molas ens dóna una pista per la datació i autoria que apunta al manuscrit B (de 1541): "l'autor de les correccions, addicions i substraccions del manuscrit B ha estat també l'autor del les noves rimades del cant 128" (Ramírez i Molas, 1980: 512). A aixó convé afegir que el contingut del fragment no contradiu aquesta tesi: la idea moral de la mort igualadora pren ampla difusió precisament un segle després de la mort de March.

Tot plegat, en el primer dels exemples esmentats, March ens dóna una lliçó, la més personal i diferent de quantes hem anant esmentant, sobre la seua concepció social. Dotat d'un extraordinari "sentit simbòlic del món", amic dels personatges populars, la seua obra és la d'un cavaller que manifesta "el fracàs del Jo polític" (Zimmermann, 1980). Si el contingut moral dels versos que hem comentat pot resultar ja en el segle XV arcaic, la tria de la formulació simbòlica i la personal dicció marquiàna —exceptuant, potser, els dos fragments extrets del dubtós cant CXXVIII— arriben a aconseguir que aquests referents imatgístics —daus o escacs— destaquen i sorprenen, amb la fi sempre d'il·luminar el conflictiu món interior d'un "jo poètic" en permanent autoanàlisi.

2. JACOBUS DE CESSULIS I EL *LIBER DE MORIBUS*

2.1 UN NOM I UN TÍTOL AMB VARIANTS DIVERSES

Iniciem aquest apartat centrat en la vida de l'autor i la història i difusió del text amb una nota prèvia sobre el nom de l'autor i el títol del llibre en relació a les diferents tradicions textuals i treballs d'investigació que s'hi refereixen.

El nom llatí del nostre autor és, invariablement, *Jacobus*, amb les corresponents formes vulgars, "Jaume", "Jacques", "Jacopo", "James", "Jacob", etc. Pel que fa al cognom, de totes les variants possibles, són tres les formes bàsiques amb què la major part de tractadistes designen el dominicà nascut a la vila de Cessole, prop d'Asti.

La primera és la forma "*Cessoles*", la qual apareix, principalment, en aquells estudis de procedència francesa (vegeu Lajard, 1869; Welther, 1927: 351; Mehl, 1995). Dos historiadors fonamentals en la història dels escacs, l'alemany d'origen holandès Van der Linde, un dels primers a estudiar la diversitat onomàstica del *Liber*, i Van der Lasa, anomenen el dominicà amb aquesta variant:

Früher habe ich CESSOLIS gesagt, was auch Dr. Fr. Vetter 1892 beibehalten hat, und was mir das Natürlichste scheint, denn "DE CESSOLES" klingt nicht lateinisch. Indess gegenwärtig wird doch überwiegend CESSOLES geschrieben, und so füge ich mich nun dem allgemeinen Brauche. (Lasa, 1897: 95, n.1).

Es també la forma usada per l'anglès Axon (1883). La forma "*da Cessole*", que pot considerar-se una variant d'aquesta, apareix en els textos de tradició italiana, ja que queda sentenciada des de la publicació del *Volgarizamento* (és la forma emprada pels diferents treballs d'Adriano Chicco i Kaeppli, 1960). En la nostra tradició, és Paluzie (1913) qui ha optat per aquesta forma.

La variant "*Cessolis*" és usada, principalment, per alguns autors de la tradició anglesa,⁷¹ alguns alemanys⁷² i en el repertori de manuscrits del dominicà Kaeppli (1975). És també la forma triada de l'edició facsimiliar del còdex *Palatinus Latinus 961*.

⁷¹ Sobretot Murray (1913) i, especialment, les editores de la versió llatina, Burt (1954) i la francesa de Vignay, Fuller (1974); també Di Lorenzo (1973) i Knowles (1954a).

Per últim, la variant que emprem en aquest treball, "Cessulis" —dexiem de banda per ara la qüestió de l'accentuació—, apareix amb menor freqüència als estudis,⁷³ però és la forma amb què designa el dominicà l'edició de Brunet de 1900 ("Jacme Cessulis"), Joan Coromines al seu *DECLC* —amb accent esdrúixol en la forma vulgar—, i altres autors, com ara Riera (1984) i Concheff (1985). Amb la forma "Cesulis" apareix a Ramon Miquel i Planas (1913). Després de la forma "Cessolis" és aquesta la que apareix amb major recurrència als manuscrits estudiats per Van der Linde. Assenyallem que els manuscrits catalans ofereixen la variant "Casules" (Vaticà, 4801 i BNM, 921), mentre que "Cessulis" és la triada pel ms. llatí 108 de la Biblioteca Provincial de Tarragona.

També el nom del llibre presenta tot un munt de formes i variants. El títol més freqüent per designar l'obra del dominicà de Cessole —i que hem adoptat al present treball— és el de *Liber de moribus hominum et officiis nobilium super ludo scachorum* i és aquesta la forma amb que apareix en aquest treball. L'edició llatina de Burt (1957) —també ho fa Kaeppli, 1975— afegeix encara, després de "nobilium", el sintagma "ac popularium". La forma "scachorum" pot aparèixer també sota diverses variants gràfiques: "scaccorum", "scacorum", "shachorum", "shaccorum", etc. La que triem és, com hem dit, la sentenciada a l'edició de Burt.

La llargària d'aquest títol contribuí que el llibre fóra conegut, en múltiples manuscrits i edicions, pel seu nom abreujat de *Liber de ludo scacorum* (així l'anomena, entre d'altres, la versió sueca de Blomquist, 1941). En són variants les formes *Solacium ludi schacorum* (emprada per Welter, 1927: 351), *Moralisatio super ludum schacorum* (emprada per Rychner, 1955) o, simplement, *Ludus scaccorum* (utilitzada com a sinònima per Kaeppli, 1960: 153).

Una altra variant que es presenta és la referida al primer mot del títol, en uns casos trobem *Liber*, en uns altres *Libellus* (així titula, per exemple, Burt, 1957). Carol Fuller (1974: 26), per a la seua edició de la traducció francesa de Vignay, argumenta l'elecció de l'ús d'aquesta segona forma, prenent com a punt de partida la traducció de Vignay i el text llatí:

⁷² Des de l'edició de Vetter (1892); també a l'edició alemanya (Schmidt, 1961).

⁷³ Per exemple, Allen-Madden (1922: 428).

...Jehan de Vignay speaks of translating un petit livret from Latin into French, presumably because his copy text must have carried the reading *libellus* and not *Liber*. This discrepancy can be explained by the fact that the titles wich Lajard cited and by which the work has always been known are those determined by the scribes and not by the author. When, within the prologue, Jacobus de Cessolis himself mentions the title of his book, he humbly refers to it as a *libellus*.

Assenyalem que a les traduccions catalanes apareix tant la variant *Llibre de bones costumes dels homens e des officis dels nobles* (Girona, 58, Carpentràs, 951) com aquella que anteposa la referència abreujada *Llibre sobre el joch dels escachs* (BNM, 921), encara que en aquesta mateixa còpia trobem al pròleg la forma "libell".

Per la nostra banda, utilitzarem la forma *Liber*, la qual sembla gaudir d'una major difusió.

2.2 CONSIDERACIONS BIOGRÀFIQUES SOBRE L'AUTOR

De la vida de l'autor d'un dels llibres tardomedievals més traduïts al vulgar, el *Liber de moribus hominum et officiis nobilium super ludo scaccorum*, sabem ben poques coses. Almenys, això sí, les essencials. Comptem, d'entrada, amb una indicació autorial a dintre del mateix text. A la fi del seu tractat, l'autor s'autoanomena de la següent manera: "Hunc autem libellum ad honorem nobilium, et solatium et maxime ludum scientium, Ego, frater Jacobus de Cessoles, ordinis praedicatorum, composui" (Burt, 1957: 164). Al costat del nom, doncs, el text deixa constància de la pertinença de l'autor a l'ordre dels predicadors.

Durant temps, ha hagut una forta confusió entre els historiadors a l'hora d'establir una interpretació seriosa sobre la biografia del dominicà. D'entrada, ens trobem amb dos obstacles: l'absència de documents biogràfics sobre l'autor i el fet que el seu cognom aparega en els manuscrits del *Liber* sota una trentena de formes més o menys corrompudes. En els manuscrits llatins, habitualment precedits per la forma "frater", trobem un nom invariable (Jacobus) i una sèrie de cognoms variables pel que fa a la forma.

Si ens guiem per les conclusions extretes per Van der Linde (1874), a partir dels manuscrits coneguts aleshores, podem trobar les variants més freqüents són Cessolis (Sessolis), la qual apareix trenta 30 vegades, Cessulis (Cesulis, Cesulis), amb vint aparicions i Casulis, que apareix set vegades. Altres formes que trobem són les següents:

El dominicà Jacobus de Cessulis en un ms. alemany de 1413 (Cod. Guelf. 25 Aug. 4º. Herzog August Bibliothek Wolfenbüttel).

Cessoles, Chessolis, Czessalis, Cessalioz, Cossolis, Cozolis, Sesselis, Casalis, Casolis, Carzolis, Cassal, Cazzalis, Gazalis, Thesalis, Thessalonica i Tessalonia. De totes aquestes formes, ón més freqüents els començaments amb alveolar (grafies "s" o "c") que amb la dental. Fins i tot, no resulta difícil localitzar diferències formals en un mateix text. Així, l'edició d'Utrecht de 1475 anomena l'autor en el pròleg com "Jacobus de Thessalonia" i en el colofó com "Jacobus de Thessolenia".

Aquesta diversitat de formes ha donat peu que, al llarg del temps, historiadors i erudits, de diversa època i formació, hagen situat la procedència geogràfica de l'autor als llocs més diversos. Principalment França i Itàlia. Encara que tampoc no han mancat algunes teories curioses i altres que podríem qualificar com "rocambolesques" (vegeu Mehl, 1975: 15-17).

Diversos en són els orígens atribuïts. Així, per exemple, hom li ha assignat des d'un origen grec (lingüísticament fundat, però en oposició total amb la implantació monàstica de l'ordre a la qual pertanyia Cèssulis) fins a la idea d'un pseudònim simbòlic. A partir de la significació del terme llatí "cessela" (petita peça quadrada, quadrat i per extensió mosaic) s'arriba a postular l'existència d'un

"Jacques de l'Echiquier". La hipòtesi considerada gratuïta per J. M. Mehl (1975: 16) tant com aquella que diu que Jacobus pren el seu nom de l'àrab "Sessa", inventor del joc dels escacs.

Dins del nostre àmbit cultural ens trobem amb la hipòtesi —un "futile attempt" per Murray (1913: 539)— del pare Brunet (1890: 280-297), el qual defensa un possible origen català per a Cèssulis. Basant-se en Bofarull, el qual creu que el nom vulgar de l'autor del manuscrit català de Girona és Jaume Gasull, Brunet utilitza arguments diversos per atribuir-li aquesta procedència. Aquests van des del possible origen català de la vestimenta de les figures del joc de la edició de Caxton fins al comentari de Torres Amat que fa el suposat Gazull natural de Barcelona. Però és, en tot cas, la "qüestió de noms", allò que fa caure l'escriptor i bibliòfil barceloní en tants errors:

Me afirma en la opinión de que Cesulis, Cesolis, o como yo creo, Casulis o Gasull era catalán, el que muchos, sino la mayor parte de los MSS. que se conocen de su obra son latinos o catalanes, siendo los códices franceses —ignoro si existe actualmente alguno— traducción del latín, o más bien del catalán, segun me lo hace creer lo que voy á decir: [...] me he servido [...] del excelente facsímile del primer libro estampado en Inglaterra por el célebre Caxton, que es, como expusimos antes, una traducción en este idioma de una traducción francesa de la obra de Cassulis. Si éste hubiese sido francés, no había para qué los franceses hubieran cambiado el nombre [...]. (Brunet, 1890: 292).

Encara avui la *Gran Enciclopèdia Catalana*, a la veu "escacs", parla d'un dominicà barceloní anomenat Jaume de Cessoles (Puig-Teixidor, 1987). I Francesc Fité, al seu estudi sobre el lot de peces d'escacs del museu diocesà de Lleida, és víctima també d'aquesta confusió (Fité, 1984).

La hipòtesi de l'origen francès es remunta a Laurent Pignon, autor d'un catàleg d'escriptors dominicans escrit el segle XVI on hom pot llegir el següent: "Fr. Ioannes de Teryace, de conventu Remensis, fecit moralitates super ludum scacorum".⁷⁴ Temps més tard, els bibliògrafs Quétif i Echard (1719) aprofiten aquesta referència per suposar "Jacques" originari de "Tierache" i fill del convent

⁷⁴ Meesemann, "Laurenti Pignon Cathalogui et Chronica" num. 117, *Monumenta ordinis praedicatorum historica*, XVIII, 33; citat per Mehl (1975: 17).

de Reims, a banda d'atribuir-li el títol de mestre en teologia. L'autoritat d'aquest repertori ha fet que la confusió es mantingués fins els nostres dies, des d'autors com ara Von der Lasa.

Jacobus de Cessolis vel Cessulis, qui etiam Cezolis & Cessulis quandoque scribitur, Gallus Remensis sacrae theologiae magister sub finem seculi XIII vel initia sequentia claruit, egregius concionator, & moribus hominum juxta cujusque statum formandis in primis attentus & incumbens. Nomen suum posteris commandavit opere, quo nullum seculo XIV & sequenti fuit celebrus & cui titulum iudidit. (Quètif, J. - Echard, J., 1719: 471b-472a).

La hipòtesi de l'origen italià fou proposada per Fèlix Lajard (1869), el qual defensà un origen llombard per a l'autor del *Liber*, tot i respectar-ne llur pertinença al convent de Reims i llur títol de mestre en teologia.

Els editors de les primeres edicions llatines modernes, Vetter (1892) i Köpke (Cessolis, 1879), defensen també aquest origen italià. Mentre Vetter cita com possibles les dues poblacions italianes de nom semblant (el Cessole depenent de la República d'Asti i el pròxim a Torí), Köpke demostra l'origen llombard de l'autor a partir de referències del propi text. Hi apareixen expressions col·loquials, anècdotes i referències a fets i persones de les contrades d'aquesta vila.⁷⁵

Fem, a continuació, l'inventari dels diversos testimonis adduïts que en demostren la vinculació biogràfica amb la Llombardia. Trobem que el nostre frare ens recorda les glòries de la seua regió, com el naixement llombard de Virgili o les riques ciutats del pla, com Parma. En el capítol quart, fra Jacobus es recorda que Porteris, germà carnal d'Edigoberto rei dels Longobards, durant la seua fuga de Grimoaldo "capitó a Adsto". S'hi fan lloes, després, a un mercant de nom Oberto nadiu d'Asti i membre de la família astigiana "De Guterinus" (III.4). Apareix un proverbi en vulgar: "Cortezia de bocha asa vale e pocho costa" (III.4). Pren dos *exempla* a la "Historia des Llombards" de Pau Diaca. Apareix l'església de Sant Joan Baptista de Torí. El testament de Joan Cavazza apareix citat en vulgar: "Questo si la testamento de Iohanne Cavazza. Chi si per altro lasa

⁷⁵ Els arguments de Köpke són recollits per autors posteriors. Vegeu un recull d'aquests arguments a Chicco-Rossino (1990: 26-27).

amanzato sia da questa masa". Les dimensions de la ciutat de Babilònia són donades en milles llombardes. Hom critica les guerres civils entre llombards i es considera la classe notarial com la responsable de tots els mals que pateixen els mateixos llombards. Per últim, les regles del joc exposades pel dominicà responen al que es coneix com les "assisse lombarde".⁷⁶

Aquests testimonis, que ens condueixen a la idea d'un més que probable origen llombard, foren també refrendats per l'historiador dels escacs anglès Murray (1913: 538): "This is certainly a mistake. It is quite clear from the evidence of Cessolis' work that its author was Lombard".

La troballa de l'historiador A. Ferreto (1902) d'uns documents sobre moviments herètics a Gènova al s. XIV, on apareix el nostre autor posà llum sobre aquesta qüestió. En concret es fa pública una carta, datada el 9 de gener de 1318, dirigida als frares Predicadors de Gènova, on el nostre frare apareix com a segon testimoni del vicari de l'inquisidor de Llombardia i de la Marca de Gènova, Jacobus de Levanto O.P. La notícia fou presa en consideració per François Novati (1909), amb escassa divulgació fins que Thomas Kaeppli publicà l'any 1960 un text fonamental, encara avui en dia, per tractar la biografia del nostre autor, on s'inclouen tres documents més que hi fan referència, datats entre els anys 1317 i el 1322 (Kaeppli, 1960: 158-162). Durant tot aquest període el piemontés Jacobus de Cessulis residia al convent de Sant Doménec de Gènova, a la Ligúria, el qual pertanyia a la província dominicana de la Llombardia.

A partir d'aquesta documentació, Kaeppli aconsegueix fixar el lloc geogràfic d'origen: la petita comuna de Cessole, situada en la província d'Asti.⁷⁷ Aquest fet fa suposar Kaeppli (1960: 155) que fra Jacobus prendria els hàbits al convent de la Magdalena dels PP. Predicadors de Sant Domènec a Asti (fundat el 1219) i que residiria més tard al convent major de Gènova.⁷⁸

⁷⁶ Vegeu una aproximació a aquestes regles llombardes a Murray (1913: 461-463) i Chicco-Rossino (1990: 45-49).

⁷⁷ Els historiadors italians dels escacs A. Chicco i G. Porreca (1959: 19) havien situat també l'origen del dominicà a la vila de Cessole d'Asti.

⁷⁸ Assenyalem que no és només Cèssulis l'únic frare provinent d'Asti que es troba al convent de Sant Domènec de Gènova. Kaeppli (1960: 155 n.21) en destaca els

Sobre la carta de fe escrita el 1318, abans esmentada, en la qual el frare dominicà apareix ocupant el carrec de "vicari de la inquisició", al costat del teòleg i bisbe de Como (1328-39), Benedetto d'Asinago, Kaeppli (1960: 154) opina que es tracta d'un títol atribuïble a un home madur i, pel que fa a la vinculació de Cèssulis amb la inquisició, conclou: "il est probable que frère Jacques n'ait servi l'inquisition que pendant une période limitée et de manière passagère".

Sobre la cronologia és, també, el professor Kaeppli qui fa algunes interessants deduccions. Així, troba una acta de 16 de febrer de 1322, on no es fa precedir el nom de Jacobus de l'adverbi "quondam", indicació utilitzada quan la persona és difunta. Per la qual cosa, pot constatar-se documentalment que el 1322 el nostre autor era encara amb vida.

Vists aquests testimonis, podem concloure que Jacobus de Cèssulis fou un dominicà originari d'Itàlia del Nord que pertanyé al convent de Gènova i que fou un personatge prou capaç per veure's confiat a tasques morals i administratives importants. A excepció d'aquests detalls, la figura del frare dominicà de Cesole ens resulta, encara avui, prou desconeguda.

2.3 DATACIÓ DE L'OBRA

La data de 1337 es pren, generalment, com a *terminus ad quem*.⁷⁹ Ens la dóna una de les primeres traduccions vulgars de l'obra de què tenim notícia exacta de la seua aparició: és la data en què el monjo suís Conrad d'Ammenhausen redacta una traducció versificada en alemany del *Liber de moribus*, el *Schachzabelbuch*. Amb un argument de menys pes, Welter (1927: 351 n.40), desplaça aquest terminus ad quem a la data de 1325, any en el qual les

següents (entre parèntesi la data del primer document on apareixen esmentats): "Daniel de Comignano de Ast", "fr. Odinus de Ast" (1318), "fr. Thomas de Ast" (1322) i, "fr. Jacobin d'Asti" (1295), aquest darrer conegut per haver transcrit l'autògraf de sant Tomàs d'Aquino sobre Isaïes.

⁷⁹ Vegeu Murray (1913: 539) i Kaeppli (1960: 156-157).

Extravagantes de Joan XXII condemnen explícitament la pràctica de tornejos, fet que entraria en contradicció amb el favor amb què al *Liber* (I.2) se'n parla.

El *terminus a quo* és tradicionalment fornit per la descripció precisa de la famosa porta de marbre a l'entrada d'un pont de Càpua (III.7) construïda per Frederic II (ca. 1247).⁸⁰ Aquesta data ens dóna un *terminus a quo* massa allunyat per datar l'obra, per la qual cosa cal recórrer a altres tipus de proves i argumentacions.

Entre les datacions trobem, des de forquetes d'anys ajustades en vint-i-cinc anys (com ara la de Murray, 1913: 539: "we shall not be far wrong if we date Cessolis work 1275-1300"), fins a altres com l'estudiós alemany H. J. Kliever (1966: 47-48) que, al seu excel·lent estudi, data l'obra entre una segment ample de noranta anys (1234-1330), dates de la construcció de la porta de Càpua per Frederic II i la de la primera versió alemanya del *Liber*, d'Heinrich von Beringens.

En aquest sentit, mitjançant l'estudi de les fonts sabem que Cèssulis coneixia l'*Speculum historiale* de Vicent de Beauvois, obra que no fou acabada abans del 1259.⁸¹

Van der Lasa (1897: 98), el reconegut historiador alemany dels escacs, apuntà una al·lusió a l'anomenat Gran Interrege (1254-73) en el passatge on es defensa la successió hereditària sobre l'elecció del monarca (II.2). Altres dades permeten l'historiador francès J. M. Mehl (1975: 23) de situar la redacció de l'obra durant el Gran Interregne. Així, per exemple, quan Cèssulis descriu els atributs del rei hi apareix el "globus", l'atribut tradicional de l'Emperador. Segons Mehl, la usurpació dels atributs imperials se situa precisament en un moment on el poder imperial està contestat. També s'hi fa esment a una època plena de trasbalsos i dificultats.

Prenent com a suport la data de l'aparició de les primeres traduccions, Kaeppeli (1960: 157) pren una determinació pel que fa a la possible datació:⁸²

⁸⁰ Vegeu Van der Linde (1874: 26) i els seus epígons, Lasa (1897: 96) i Murray (1913: 539).

⁸¹ Segons Mehl (1975: 22) l'obra ha d'ésser posterior a aquesta data.

... les premières traductions de la moralisation du jeu des échecs commencent à paraître dès le début du second quart de XIVe siècle; il est en conséquence probable que Jacques de Cessole a composé son traité, issu d'une série de predications sur ce thème, autour de 1300.

D'entre totes les datacions, és novedosa la proposta de Mehl (1975: 26), el qual situa l'aparició del *Liber* entre 1259 i 1273. Aquesta és una proposició interessant perquè estreta el cercle cronològic i la fa compatible amb altres propostes, especialment la que fa referència a la comparació amb l'obra de Galvano da Levanto.

Per la seua banda, el fèrtil historiador genovés dels escacs, Adriano Chicco, a partir la referència obtinguda d'un còdex del segle XV de la biblioteca cívica de Bèrgamo, on una mà atribuïble al segle XVIII anota textualment "L'Autore visse nel 1295", fa unes interessants observacions que el condueixen a anotar com a probable aquesta data per al naixement del *Liber*:

E probabile che la trascrizione per iscritto delle prediche che il domenicano andava facendo per le contrade della Lombardia sia avvenuta quando ormai, per l'età o per impegni di maggiore responsabilità, fra Jacopo aveva ridotto la sua attività di predicatore. Nel prologo, egli conferma di essersi deciso a mettere per iscritto 'il sollazzevole gioco degli scacchi' dolo dopo inistenti preghiere dei suoi confratelli e di molti secolari: l'accento alla predicazione a voce appare più come un ricordo, che come un riferimento a un fatto ancora attuale, al momento della stesura del trattato. Se queste osservazioni sono esatte, la data del 1295 come anno di nascita del *Liber* acquista una certa consistenza. (Chicco-Rosino, 1990: 25).

Una de les darreres aportacions sobre la cronologia de l'obra és la proposta de la historiadora genovesa Petti-Balbi (1986 i 1990) i té a veure amb la relació de paternitat o filiació que estableix el llibre de Cèssulis amb l'obra del metge genovés Galvano de Levanto, el *Liber Sancti Pasagii chisticolarum contra saracenos pro recuperatione Terrae Sanctae*. El llibre fou escrit entre 1291 i 1295.⁸³ La primera part d'aquest llibre tracta sobre les virtuts dels prínceps ("De

⁸² Aquest criteri és el seguit per la curadora de la darrera edició llatina del llibre, la germana M. A. Burt (1957: XXVII).

⁸³ Datació de Kohler (1898); recollida per Murray (1913: 351) i Kaeppli (1960: 156).

regimine principum") i fa servir com a base el joc dels escacs. El llibre està dedicat a Felip IV de França, a la *iuvenilis aetas* del qual s'hi fa al·lusió. És evident que hi ha connexions entre Galvano i Jacobus. Llevat de Petti-Balbi, la resta de la crítica sembla entendre la primacia de Cèssulis sobre Galvano. La historiadora pisana Chiara Frugoni, per la seua banda, després d'una argumentació sobre aquest aspecte, determina la paternitat de Cèssulis i indica una data de redacció del llibre en funció també de la data de publicació del *Liber Sancti Pasagii*:

... me parece bastante improbable que un clérigo se inspirara entonces en la obra de un laico, sobre todo si se piensa que podía hacer uso de un modelo más adecuado redactado por otro clérigo, aunque éste fuera franciscano. Si mi hipótesis es correcta, podemos aventurar una fecha más exacta para determinar el origen del *Ludus scacchorum*: antes de 1291-1295. (Frugoni, 1990: 39).

Després de l'estudi de l'obra de Galvano, Petti-Balbi (1990: 86) arriba a la següent conclusió cronològica:

El manuscrito de Galvano da Levanto puede fecharse por tanto en el decenio 1286-1296, antes de que Galvano, profundamente decepcionado, decidiera alejarse de Felipe IV para probar suerte en la corte papal.

La historiadora genovesa presenta la figura d'un Galvano que al final de la seua vida intentà fer-se franciscà i volgué dotar un joc sospitós per a l'Església d'un contingut moral i d'un valor pedagògic. L'iniciador d'aquesta tendència és per Petti-Balbi, Joan de Gal·les amb el seu famós *Breviloquium de virtutibus antiquorum principum*, escrit entre 1260 i 1270. La tesi d'aquesta medievalista pot resumir-se en les següents paraules:

Queremos suponer que el tratado de Galvano precedió cronológicamente al *Liber de moribus* de Jacobo de Cessolis, al que se suele fechar por lo general en torno al año 1300, a pesar de que se ha intentado datarlo ya entre 1259 y 1273. Según esto el genovés no sería un epígono o un imitador de Jacobo de Cessolis y de su famosa obra, sino más bien un importante precursor, aunque desconocido hasta ahora. En favor de esta hipótesis habla precisamente el escaso volumen y el reducido planteamiento del tratado de Galvano, que recurre al ajedrez en su obra sobre todo para facilitar la educación del príncipe, sin tener en cuenta la

amplia visió pedagògica de Jacobo, que inclue en sus planteamientos a todas las clases sociales. (Petti-Balbi, 1990: 87).

Fins ací hem tractat el progrés de les investigacions i els diferents tipus d'argumentacions emprats per tal d'escatir la qüestió de cronologia del *Liber*. Passem ara a tractar, a grans trets, els continguts i les parts del llibre.

2.4 ESTRUCTURACIÓ I CONTINGUTS

El llibre és, en essència, un tractat moral de govern polític i d'ètica social en la societat medieval. D'aquesta manera s'expressa A. Burt (1957: IX), la qual afirma —potser amb un èmfasi excessiu— que, llevat de la Bíblia, el *Liber* és el llibre més popular del quatre-cents (Burt, 1957: X). Més de tres-cents manuscrits i primeres edicions escampats per les biblioteques europees avalen aquesta afirmació. Un èxit que, com explicarem més endavant, naix de l'ús de l'analogia del joc dels escacs amb la societat feudal contemporània.

Com anuncia Jacobus al pròleg, el llibre s'ordena seguint quatre grans tractats. Aquests es troben dividits, al seu torn, en trenta-quatre capítols.

Gravat amb la figura del filòsof Xerxes, l'inventor dels escacs segons la tradició encetada per Cèssulis (*Liber chronicarum*, Nuremberg, 1493).

El primer tractat, simplement introductori, relata les circumstàncies de la invenció del joc dels escacs i en precisa la personalitat del genial inventor. Presenta un caràcter històric i interpretatiu a la vegada. En efecte, reprent un cert nombre de tesis més o menys llegendàries sobre l'origen dels escacs, hom pretén elevar el caràcter del joc. Segons l'autor, el joc dels escacs fou inventat en temps d'Evilmeròdac, un rei cruel i tirà de Babilònia.

La presumpta invenció del joc és situada en una època "anterior a Troia", ja que arribà a Grècia procedent de Caldea. En l'època d'Alexandre Magne els escacs havien arribat a Egipte. Un mestre grec de nom Diomedes en seria testimoni. L'inventor del joc fou el filòsof Xerxes o Filomètor. Després de reflexionar sobre la reeducació del malvat rei Evilmeròdac inventà els escacs i n'extragué llur significació. De primeres, el popularitzà entre els nobles i cortesans que vivien prop del tirà. El sobirà exigí que Xerxes li ensenyàs a jugar. La condició fou no rebutjar ni castigar els bons consells. Evilmeròdac acaba convertint-se en un rei just. L'objectiu de l'inventor del joc és, per tant, triple: "La primera fo la correcció del rey. La segona, esguar ociositat e deport. La terça, multiplicable trobament de rahons subtils" [ms. M, f.45v^b].

El segon tractat és, sobretot, descriptiu. Hom analitza les diferents figures del joc seguint un esquema invariable. Cadascuna d'elles representa una de les funcions essencials de la classe dirigent de la societat, els nobles, segons la visió personal del dominicà. La funció real i honorífica, la funció judicial, la funció militar i la funció administrativa són objecte d'una detallada anàlisi. Cadascuna d'aquestes funcions està representada per una o dues peces del joc. El rei i la reina obrin la sèrie. Els dos alfils (els dos jutges, un per les causes civils, l'altre per les causes criminals), els dos cavallers i els dos rocs (els veguers del rei) representen les altres funcions vitals de la societat organitzada. De la descripció física hom passa a la descripció dels diferents atributs que caracteritzen els personatges. Les anàlisis posen l'èmfasi en les diferents virtuts necessàries per al bon exercici de les funcions anteriorment definides. Una o vàries anècdotes il·lustren concretament aquestes virtuts o les conseqüències de llur absència. D'aquests *exempla* hom n'extrau la moralitat i, en altres casos, hom presenta l'*exemplum* de manera abrupta com si contingués en ell mateix la pròpia virtut demostrativa.

El tercer tractat té un esperit i una lletra idèntics a l'anterior. En aquest cas, Cèssulis se n'ocupa del poble. Són els peons dels escacs els qui simbolitzen aquestes categories. A cadascun d'ells hom li atribueix una funció precisa. Com que la xifra vuit no és suficient per donar compte de totes les funcions no nobles, Cèssulis en concentra dues o tres sobre un mateix peó. Així, veurem desfilar succesivament el llaurador, els obrers, el llaner, els notaris, els pellissers, els

mercaders, els drapers, els telers, els canviadors, els metges, els especiaires, els cirurgians, els taverners, els hostalejants, els hostalers, els guardes de les ciutats, els oficials del comú, els peatgers i lleuders i, per últim, el grup dels ribalds, els degastadors, els jugadors i els correus. Cadascun d'aquests personatges té atributs propis, la significació dels quals és de vegades explicada. Seguint un principi essencial de la predicació, tots han de posseir certes virtuts i fugir de certs vicis. Per il·lustrar-los, Cèssulis fa servir novament el recurs dels *exempla*.

Gravat de l'edició italiana del *Liber* que il·lustra el quart tractat (*Volgarizamento del libro de costumi e degli offizii de' nobili*, Antonio Miscomini, Florència, 1493, p. 140).

El quart tractat agrupa passatges tècnics i simbòlics. Se'ns informa sobre l'aspecte de l'escac i sobre la seua significació. Després, hom explica les regles del joc, les quals no són mai presentades de forma sistemàtica, és a dir no tenen la forma d'una exposició teòrica completa com en altres tractats escaquístics contemporanis.

Els moviments específics de cada peça són explicats pas a pas, però la finalitat mateixa del joc, abatre el rei adversari, o els moments essencials com el cas de l'"escac i mat" no són mai explicitats. Jaume de Cèssulis no és, doncs, un teòric del joc dels escacs. Allò que és més important per a ell és la significació social i ètica dels seus moviments. Busca explicar-los en relació a la funció que la peça vol representar. En aquesta part final, els *exempla* són escadussers i les reflexions personals del dominicà el menen a les referències erudites. És aquest l'apartat on, al parer de molts crítics, es troba l'aportació més personal del dominicà.⁸⁴ A la fi n'apareix un breu resum: el tauler d'escacs representa la ciutat de Babilònia, els populars ocupen la major part de l'espai, perquè els nobles depenen de la majoria d'aquests súbdits, a qui de cap manera han d'oprimir. Són

⁸⁴ En aquest tractat, escriu Mehl (1975: 30), "...le dominicain se livre le plus. C'est là qu'il faut rechercher les fondements de son analyse sociale, ses a priori et ses déductions".

més les caselles buides que les ocupades per les figures, la qual cosa significa que el sobirà d'un país populós ha de dominar tot el seu territori i protegir-lo.

L'epíleg del *Liber* ("De la epilogaçon e ajustament de tot lo libre sots breus paraules") n'és un breu resum i recapitulació de tot el que a l'autor li sembla realment memorable sobre el joc dels escacs: fou inventat en temps del rei Evilmeròdac de Babilònia pel savi mestre Xerxes. Aquest l'inventà per tres raons, ja comentades: per a regenerar el rei, per a combatre l'ociositat i per un afany d'inventar coses noves. El mestre dissenyà el tauler amb seixanta-quatre escacs i féu les peces d'or i argent imitant les figures humanes. Fixà també les regles del joc. Descrigué les virtuts que han de guarnir tot rei just i modèlic, així com a la reina, als vells i als demés participants. El joc fou concebut com un exemple de com han de comportar-se els homes segons el seu estatus. El text llatí es clou amb la indicació autorial següent:

Hunc autem libellum ad honorem nobilium, et solatium et maxime ludus scientium, Ego, frater Jacobus de Cessoles, ordinis praedicatorum, composui, et ad hunc finem produxi, donante illo, a quo descendit omne datum optimum et omne bonum perfectum (Burt, 164).

2.5 DIFUSIÓ DEL TEXT: L'ORIGINAL LLATÍ I LES TRADUCCIONS

El primer estudi rigorós i exhaustiu sobre els manuscrits del *Liber* cal atribuir-lo a Van der Linde, considerat el primer historiador dels escacs de l'era moderna. En la seua monumental obra *Geschichte und Litteratur des Schachspiels*, publicada a Berlín el 1874, dedica un extens capítol a la classificació i ordenació de les referències a Jacobus de Cessulis al llarg de la història, la descripció dels manuscrits llatins, de les primeres edicions, de les traduccions (italià, català, espanyol, anglés, holandés, alemany, suec...) i les obres que se'n deriven (*Gesta Romanorum*, Mestre Ingold's, *Le livre des eschez*

amoureux et des echez d'amours, Publicius, Thomas Murner i Takwim).⁸⁵ Tot plegat, més de 200 mss. i 36 primeres edicions de llibres del dominicà registrats en les biblioteques europees. A aquest treball cal afegir les decisives obres de dos historiadors fonamentals en la història dels escacs, Van der Lasa (1897) i H. J. R. Murray (1913).

Després de l'ingent treball de Van der Linde, l'aportació més important pel que fa a la catalogació del repertori dels manuscrits i llibres de Cèssulis és la del dominicà Th. Kaepeli (1975 i 1993) el qual dóna (comptabilitzant l'edició de 1975 i l'addenda de 1993) referència d'uns 257 manuscrits llatins repartits entre 111 biblioteques i arxius, principalment europeus.⁸⁶ Les biblioteques que conserven més manuscrits llatins són la Staatsbibliothek de Munic, la Bibliothèque Nationale de París i la Vaticana amb 17 mss. cadascuna, el British Museum de Londres amb 13 i la Universitària de Praga amb 10. També se n'ocupa en aquest estudi de donar les referències a les edicions i manuscrits de les traduccions catalanes i italianes i exclusivament referències bibliogràfiques a les traduccions anglesa, francesa, alemanya i holandesa.

Fem, a continuació, un repàs a les diferents edicions llatines i a les característiques generals de cadascuna de les traduccions del *Liber*.

2.5.1 Manuscrits llatins i edicions

De tots els manuscrits, aquell sobre el qual tenim una datació més antiga és el ms. Leipzig, Pauline Library, 42, el qual data de 1358. La major part de manuscrits que coneixem avui en dia són dels segles XIV i XV. Per a Burt (1957: XXX), el manuscrit llatí més conegut és el Monacensis Codex Lat. 538 (ca. 1400). El manuscrit italià més antic és el conservat a la Biblioteca Estense de Mòdena (Chicco-Rosino, 1990: 28).

La primera edició del text llatí aparegué el 1473 a Utrech. A Tolosa se n'editen dues edicions el 1476 i el 1494. A Milà n'apareixen dues edicions el 1479

⁸⁵ Vegeu Linde (1874: 19-153); encara que cal tenir en compte que, per un visible error en la paginació, de la pàgina 34 passa a la 105.

⁸⁶ Cf. amb Meissenburg (1985).

i el 1497. A Viena es publica el 1505 un *Tractatus de Scachis mystice interpretatus de moribus*. Durant el segle XVI n'apareixeran dues edicions més.⁸⁷

El 1879 s'edita a Brandenburg la primera edició moderna signada per E. Köpke. El text editat és el contingut al ms. 162 de la Stradbibliothek de Braunschweig, datat el 1378, amb inclusió de les lliçons de l'edició de Viena de 1505 i el Monacensis codex lat. 538.

El 1892 F. Vetter publica a Frauenfeld la que durant temps ha estat considerada l'edició escolar de Cèssulis. El text llatí serveix d'acompanyament, a peu de pàgina, a la traducció alemanya de Kunrat von Ammenhausen. Vetter prefereix el text del manuscrit de Wolfenbüttel Weissenburg 89 del segle XV, perquè és el que més s'hi aproxima. Després el corregeix a partir de l'edició de Köpke, del ms. de Wolfenbüttel 42,3 del segle XV, del ms. de Munich 538 del segle XV i de l'edició impresa de 1505. A pesar del rigor del professor suís, la filòloga txeca A. Vidmanová (1990: 141, n.3) no la considera una edició fiable: "no está libre de errores de lectura y de edición".

L'edició última —que utilitzem com a text de referència en el treball d'edició d'aquesta tesi— és la que presentà el 1957 la germana Marie Anita Burt O.P. com a Tesi de Doctorat a la Universitat de Texas. Els manuscrits d'on parteix aquesta edició són els següents: Br, Londres, British Museum, Ms. 15. 685 (ca. 1400); V, Vaticà, Ms. 1042 (s. XIII-XIV); Vb, Vaticà, ms. B. Lat. 366 (1418) i Vr, Vaticà, Reg. Lat. 430 (1450).⁸⁸

L'any 1988 l'editorial Belser publica una edició facsímil del Cod. Pal. Lat. 961, procedent de la Biblioteca Palatina d'Heidelberg, original bellament decorat amb miniatures en color.

2.5.2 Traduccions alemanyes

⁸⁷ Vegeu la relació de primeres edicions del *Liber* i de les seues traduccions a la fi d'aquest apartat.

⁸⁸ En la nostra edició, reproduïm en una columna adjunta, el text llatí editat per Burt, amb l'esmena d'algunes lliçons que prenem dels textos dels manuscrits emprats tant a l'edició de Burt com a la de Köpke.

Coneixem quatre versions en vers, les unes independents de les altres. Són les següents:

I. Heinrichs von Beringen (1318). El *Schachgedichte* és una versió rimada de 10.772 versos. El manuscrit d'aquest poema datat el 1438 fou editat en 1883 per Paul Zimmermann en la tesi doctoral *Das Schachgedicht Heinrichs von Beringen*.

II. Kunrats von Ammenhausen. El *Schachzabelbuch* fou escrit el 1337. Es tracta de la més important i llarga versió versificada. Consta de 19.340 versos. El Doctor Jacob Mennel féu una versió abreujada d'aquest poema de 586 versos, publicada el 1507 a Constança. Hi ha dues edicions posteriors: la de Köbel a Oppenheim (1520) i la d'Egenoff a Frankfurt (1536). L'edició moderna és la ja esmentada de F. Vetter (1892).

III. Der Pfarrer zu dem Hechte (1335). La versió *Schachbuch* consta de 7.594 versos i fou editada per E. Sievers a Berlín el 1874.

IV. Meister Stephan. Datada entre 1350 i 1375, és un poema de 5.886 versos i fou imprès a Lübeck en 1489. Editat per W. Schluster el 1883, fou objecte d'un estudi publicat a Munic el 1926 per C. Theodore Saul.

En prosa existeix la versió titulada: *Das Buch menschlicher Sitten und der Ampt der edelen*. Es tracta d'un únic manuscrit datat el 1407 (Munic, cod. germ. 49). Abans del 1500 fou editat quatre vegades (Augsburg, 1477 i 1483; Estrasburg, 1483 i en una edició sense lloc ni data, ca.1480). D'aquesta versió en prosa comptem amb l'edició crítica publicada el 1961, a la Universitat d'Illinois a Urbana, per Gerald F. Schmidt amb el títol de *Das Sachachzabelbuch des Jacobus de Cessolis, O.P. in mittelhochdeutscher Prosa-Ubersetzung*.

2.5.3 Traduccions franceses

Coneixem tres traduccions franceses, més o menys contemporànies de l'original llatí (primera meitat del segle XIV) i independents l'una de l'altra.⁸⁹ Són aquestes:

I. Jean Vignay: *Le jeu des échés, moralisé*

Del seu autor sabem que era de probable origen normand i nascut, segons sembla, als voltants de Bayeux entre el 1282 i el 1285. Fou "hospitalier de l'Ordre de saint Jacques du Haut Pas" i visqué a París on fou el protegit de Joana de Borgonya, reina de França i de Felip VI de Valois, als quals dedicà moltes de les seues obres. *Le jeu des échés, moralisé* està dedicat, precisament, a llur fill Jean, duc de Normandia. Aquesta traducció sembla haver estat redactada entre 1335 i 1350, data en la qual Joan esdevingué rei. Christine Knowles (1954a: 368) ens recorda que el manuscrit num. 8 de la Biblioteca Municipal de Lunel dóna la data de 1340, versemblant però afegida per una mà diferent a la del copista. De 1315 al 1350 traduí una desena d'obres. Aquesta en seria una de les darreres. *Le jeu des échés, moralisé* és la que ha conegut el major èxit si jutgem pel nombre de manuscrits conservats (48) i per les seues dues edicions, a París, el 1504 i el 1505. Vignay està considerat com un "mediocre traductor" (vegeu Knowles, 1954a: 372-377), amb un coneixement feble del llatí, negligent pel que fa a les regles de la gramàtica llatina, un estil francès dolent, farcit de pròlegs i addicions, ignorant de la geografia, de la mitologia i la història clàssiques. Tot plegat, "un écrivain de troisième ordre" (Knowles, 1954a: 377). Però, d'altra banda, un escriptor popular que ha deixat rastre en les literatures francesa i anglesa. En concret, Caxton ha traduït a l'anglès dues obres de Vignay, la *Légende Dorée* i, la que ara ens ocupa, *Le Jeu des Echés* (Knowles, 1954b).

Carol S. Fuller elabora el 1974 una *exemplar* edició del text com a tesi doctoral de la The Catholic University of America de Washington.⁹⁰ L'autora

⁸⁹ L'estudi fonamental és la tesi de la professora Allegria Anderegg presentada a l'Ecole des Chartes el 1957. Un estudi comparatiu entre aquestes traduccions el proporciona Rychner (1955).

⁹⁰ Els manuscrits que utilitza són: Besançon MS 434 (1372, llibre manuscrit de 400 ff. escrit a dos corondells de 42 línies per pàgina, amb 49 miniatures; el volum conté nou llibres: diversos tractats de prínceps i tractats religiosos i moralitzadors); París, BNF MS Fr. 1728 (s. XIV, a dos corondells de 39 línies per pàgina, miniatures semblants a

justifica l'èxit d'aquesta traducció respecte a les altres traduccions franceses de la següent manera:

The *Jeu des eschés, moralisé*, probably owed its great succes primarily to the moral *exempla* which appealed to medieval readers, both in latin than in vernacular; a second attraction was the political nature and contemporary allusions given to it by Jehan de Vignay. Neither of the other french versions includes political commentay: Ferron maintains the nature of Cessolis' sermons, and the Lorraine translator emphasizes the moral atmosphere. (Fuller, 1974: 103).

Per a Anderegg (1957), Vignay segueix més fidelment els *exempla* de l'*Speculum historiale* de Vincent de Beauvois que el propi Cessoles, el qual tendeix a interpretar i a fer adjuncions. A més, Vignay afegeix *exempla* i digressions extretes de la *Legenda aurea*, dels *Otia imperialia*, a les *Grandes Chroniques de France*, al *Decret* de Gracià. Afegeix proverbis, citacions diverses, consideracions i digressions personals.

II. Jean Ferron: *Le Jeu des eschaz, moralisé*

L'autor, frare predicador de París i capellà d'un anomenat Bertrand Aubert de Tarascó, començà —tal com ens indica la dedicatòria— el quart dia de maig de 1347 *Le Jeu des eschaz, moralisé*. Encara que detectem mancances, com ara la supressió d'alguns exemples i errors de comprensió del text, es tracta, sense dubte, de la millor traducció francesa del *Liber*. Però el seu text ha sofert en excés de la celebritat de Jean de Vignay: pocs dels manuscrits que trobem escapen de les contaminacions i les interpolacions de l'altre text.

Comptem amb una edició crítica de 1984 preparada com a Tesi de tercer cicle en la Universitat de Grenoble III per Alain Collet. Quinze anys després, el 1999, ha estat finalment publicada dins la col·lecció "Classiques français du moyen âge" de les edicions Honoré Champion. Segons les recerques d'aquest (Collet, 1984: 12-138), són 28 els manuscrits que avui en dia coneixem i la seua dispersió per Europa (un a Berlín, tres a Brussel·les, un a Cologny (Suïssa), tres a

l'anterior, el volum conté tres llibres idèntics al de Beçanson); París, Biblioteca Nacional MS fr. 25.379 (s. XIV, 86 ff., escrit a línia tirada, sense miniatures, caplletres alternes en blau i or).

Londres, un a Estocolm, dos al Vaticà, etc.) són, per a aquest investigador, una prova de l'interés que aquesta obra suscità en el seu temps. Després de la classificació i l'anàlisi dels manuscrits pren un manuscrit de base i dos de control. El primer —Dijon, Bibl. mun., 525 (1355-62)— presenta una lleugera coloració dialectal picarda. El primer manuscrit de control —París, Biblioteca Nacional, fr. 19115 (s. XIV)— està redactat en francès central. El segon manuscrit de control —Dijon, Bibl. mun., 268 (fi del s. XIV)— presenta trets picards prou acusats.

III. Anònim lorenés

L'autor de la traducció en dialecte lorenés és desconegut. El seu text és conservat en un manuscrit únic a Berna (Burgerbibliothek, ms. 275). Per a Vetter (1892: 6) és anterior a la versió de Ferron. Comparat amb les altres versions franceses, aquesta presenta una sintaxi més carregada (Rychner, 1955: 483).

Segons Anderegg (1957: 11-15) aquest traductor té un talent de contador que manca tant a Ferron, massa concís per a pendre detalls, com a Vignay per a qui els afegits serveixen únicament per a accentuar el caràcter moral de l'obra. Dóna un aspecte anècdotic i pintoresc, estrany a l'original llatí. Només hi afegeix alguns *exempla* trets d'altres fonts. Fa digressions (algunes en vers), imagina diàlegs, cita rarament proverbis.

2.5.4 Traducció anglesa

William Caxton parteix de la traducció de Jean de Vignay per a la publicació de la versió anglesa de Cèssulis, *Game and Playe of the Chese* (ca. 1474).⁹¹

Al pròleg de la primera edició, Caxton afirma que "translate a lityll book late comen in to myn handes out of frensh i to englishe" (Axon, 1883: 1-2) i usa de Vignay en la dedicatòria que ell mateix oferí a l'Earl de Warwick. Caxton reemplaça els esdeveniments contemporanis a l'època de Cèssulis per referències personals a la societat anglesa coetània a la redacció de la traducció.

⁹¹ Cf. Wilson (1947); una anàlisi dels aspectes concrets del pas de la versió de Vignay a Caxton el proporciona Christine Knowles (1954b). Una reimpressió de la edició de

L'autor original del llibre, Jacobus de Cessoles, és esmentat en el prefaci a la segona edició (ca. 1482):

J found a book in brudges of the chesse moralyzed (...) and wich whan J had redde and overseen ne semed ful necessarye for to be had in englishe (...) And tot thende that some which have not seen it ne understonde frensch ne latyn J delybered it myself to translate it in our maternal tongue. (Axon, 1883: 4).

2.5.5 Traduccions italianes

N'hi ha dues edicions impreses amb el títol *Libro de giuoco di scacchi*: la primera es publicà a Florència el 1493 i la segona, amb prou errades, a Venècia el 1534. A partir de l'edició florentina s'edità una edició a Milà el 1829, a cura de Pietro Marocco, que és la que hem emprat com a text de referència en alguns moments de la nostra edició. Com més endavant veurem, no hi hem trobat cap relació directa amb les dues traduccions catalanes.

El professor genovés Scolari (1989) descriu i col·laciona els 26 manuscrits, majoritàriament dels s. XIV i XV (tres més dels descrits per Kaeppli, 1975: II, 317) i les dues edicions que han transmés la traducció italiana del *Liber*. Les conclusions del seu treball el fan diferenciar dues traduccions: una primera és transmesa per 26 testimonis i presenta dues grans branques, l'altra és la veneciana, transmesa en dos manuscrits.

La primera branca de la primera traducció (A) és transmesa per 14 ms. La tradició seria relativament quiescent: els manuscrits no s'allunyen massa, presenten un text prou semblant i unes variants comunes que el distingeixen de la resta de testimonis. La segona (B) la formen 12 testimonis molt propers al text llatí, però plens, en alguns casos, de llacunes o afegits (és el cas de l'ed. de 1534, amb trets lingüístics de l'italià septentrional) i, en altres, d'un gran nombre de variants, fruit de revisions o de probables contaminacions (és el cas de l'ed. de 1493). Tot i això, Scolari (1989: 75), considera que són "due ceppi di un unico

Caxton de 1474 apareix el 1883, amb una completa introducció de setanta-dues pàgines, obra de William E.A. Axon, M.R.S.L.

volgarizzamento assai fedele al testo latino". Aquest treball senta les bases per a una futura edició crítica del text:

... una edizione di questo volgarizzamento non potrà presentare un unico testo, ma dovrà, pur nel modo più economico possibile, presentare tutto lo spettro della tradizione. Per la tradizione "qiescente" di *A* sarà probabilmente possibile allestire un unico testo critico che renda conto, in a ppendice o in un'apposita fascia di apparato, delle varianti redazionali di *A'*. Per quanto riguarda *B* non sarà forse possibile approntare un unico testo critico, ma sarà invece necessario pubblicare quantomeno i tre testi principali che rappresentano questa versione. (Scolari, 1989: 75).

La segona traducció, autònoma respecte l'anterior, és transmesa en dos còdexs: H616 i Ox4.⁹² Mantenen moltes afinitats entre si: tots dos són de la meitat del s. XV, presenten trets dialectals venecians i, en els dos casos, els segueix la versió italiana de la *Moralitats de scaccario*.⁹³ Scolari (1989: 87), després d'una anàlisi interna, dóna les pautes per a una futura edició:

Un 'edizione del volgarizzamento veneto dovrà quindi prendere a base H616 correggendone gli errori sulla scorta di Ox4, che però si dovrà utilizzare con una certa cautela a causa delle numerose rielaborazioni ed errori che presenta.

2.5.6 Traducció holandesa

L'edició de *Dat Scaaecspel* de Van Schaick (1912) parteix de 12 testimonis del s. XV, el més antic dels quals és de 1403 (La Haia, Koninklijke bibliotheek, X.55).⁹⁴

En holandés existeixen, a més, tres edicions impreses: la de 1479 a Gouda, la de 1483 a Delft, 1483 i la de 1551 a Leuve.

2.5.7 Traducció txeca

⁹² H616=Berlín, Staatsbibliothek Preussischer Kulturbesitz, Hamilton 616 i OX4=Oxford, Bodleian Library, Canon. Ital. 3 núm. 20055.

⁹³ Vegeu l'edició crítica de la versió italiana de la *Moralitas*, a partir d'aquests dos manuscrits, a Scolari (1993).

⁹⁴ Vegeu també les descripcions del dominicà Axters (1970: 158-160).

Ignorada per Kaeppli en el seu repertori. Murray (1913: 549) se'n feia ressò d'una versió txeca en un manuscrit del segle XV conservat a Viena i que fou editat per F. Mencik, *Knízky o hre sachové*, a Praga el 1879. Més que una traducció és una imitació. Substitueix sistemàticament l'ordre proposat per Cèssulis. Hi ha diferències fins i tot en certes regles del joc.

Segons ressenya la filòloga txeca Vidmanová (1990: 142 n.10), l'"adaptació" txeca del 1400 procedeix probablement de Tomáš Stitny, de la qual hi ha una edició moderna publicada a Praga el 1956 a cura de Fr. Simeck: *Tomas ze Stitneho, Knizhy o hie sachové a jiné*.

2.5.8 Traducció sueca

Segons el criteri de Murray (1913: 548), el *Skaftauils lek*, és una versió en vers que es conserva en dos manuscrits, de 1476 i de 1492 respectivament, la qual fou editada per Rietz i Sjöberg en una tesi doctoral: *De ludo scacchorum*, Lund, 1848.

Una rigorosa i completa anàlisi d'aquest text, el *Schacktavelslek* del Meister Stephans Schachbuch, trobem al treball de Gunnar Blomquist (1941). La referència dels dos manuscrits ens la dóna Blomquist (1941: 31): el cod. Arnamagneanus 191 fol. (Copenhaguen, Univ. bil., f. 1-35) i el cod. "Fru Elins bok" (Estocolm, Kungl. Bibl., f. 593-626).

2.5.9 Les traduccions castellanques

Fins la troballa personal d'una, fins aleshores desconeguda, traducció castellana medieval del *Liber*, de la qual vaig donar notícia en una comunicació presentada al VIIIè Congrés de l'AHLM (Bataller, 2000b), només es tenia constància de la traducció renaixentista de 1549, el *Dechado de la vida humana*.

El Dechado de la vida humana: una traducció renaixentista del Liber

La més coneguda traducció castellana del *Liber* és la versió renaixentista *Dechado de la vida humana moralmente sacado del juego del Axedrez*, traducció

redactada pel "licenciado Reyna, vecino della villa de Aranda de Duero" i editat a Valladolid el 8 d'abril de 1549 en la impremta de Francisco Fernández de Córdoba.⁹⁵

L'any 1952 s'imprimeix a València una edició facsímil de 315 *exemplars*, a cura dels impresors M.A. i V. Soler (vegeu Cessulis, 1549). El 1991, Marie-José Lemarchand (Cessolis, 1991) en publica una edició divulgativa, amb supressió d'arcaïsmes i modificacions estilístiques de dubtosa utilitat, que afecten fins i tot al canvi del seu títol.

Es tracta d'un producte típicament renaixentista que és encapçalat per una cèdula del príncep datada a Monçó el 9 d'octubre de 1547, i amb un pròleg on es fa la corresponent dedicatòria al senyor Hernand Niño, bisbe de Sigüenza. Tant en la cèdula com en el pròleg es deixa constància que la traducció és del llatí al castellà. El pròleg resulta un document molt interessant que aclareix la intencionalitat del traductor. S'exposen dues raons que justifiquen el profit de "este libro del juego del axedrez moralizado": el contingut doctrinal pot ser apte per les persones "que a de aver en un reyno" i la forma, relacionada amb la disposició de les figures del joc, és un recurs mnemotècnic. Els seus coneiximents sobre el llibre que tradueix són molt vagues i diu desconèixer l'autor del llibre ("No me curó quien fuesse el auctor, porque en el Libro no lo hallo escrito"). El fet de traduir el llibre és justificat amb un passatge que ens pot donar pistes sobre quina és la traducció sobre la que treballa Reyna:

Como no se halla este libro impreso, creo que pocos le tienen, uno oy dezir que està en la librería de sant Francisco de León y el que yo tengo. No he visto ni oydo que otro alguno tenga otro,y porque tal noestuviese oculta y encerrada (sapientia abscondita et thesaurus invisus que utilitatis utriusque) acordé de traduzirle de latín en romance... (Martín Reyna, f. 2v.).

A partir d'ací la traducció és molt fidel a l'original llatí a excepció del quart tractat, dedicat als moviments de les peces, on hi ha serioses modificacions: si per una banda s'altera l'ordre original (começant pels peons) i es prescindeix del

⁹⁵ Es tracta d'un volum de 19 x 13 cm., enquadernat en pell. Cf. una sinopsi de l'activitat del seu impressor a Valladolid durant el període 1541-1570 a Delgado (1996: I, 229-230), on curiosament no es cita el *Dechado*.

tractament del tauler, de l'altra es fa una reducció del sentit original i s'hi afegeix una llarga interpolació final en el tractament de la figura dels rocs (pp. XLVv-LVIIv). És en aquests passatges finals on es veu l'autèntic tremp narratiu i la vocació literària de l'autor: el llenguatge ja no es fa tan deutor de la traducció llatina i s'hi empren mecanismes pragmàtics ben interessants. Aquesta supressió de la part final i el fet de desconèixer l'autor del *Liber*, el qual ve refenciat a l'última plana, ens fan suposar que el manuscrit llatí sobre el qual tradueix es troba mancat de la part final.

Deixant de banda la qüestió de la recepció d'aquesta traducció en el temps posterior a la seua publicació,⁹⁶ si repassem els més importants estudis que al llarg de més d'un segle han anat fent-se sobre les traduccions del *Liber* ens trobem que aquesta, per tardana, no sempre ha estat tinguda en cosideració.

Fem un breu repàs a les notícies que han anat donant-se sobre la traducció castellana del *Liber*. Félix Lajard (1869: 36), en un treball clàssic sobre la qüestió, esmenta només les traduccions del segle XIV a Alemanya, Anglaterra, Holanda i Itàlia. Linde (1874: I, 123-124), en una de les primeres i més rigoroses anàlisis de l'obra de Cèssulis, al costat dels manuscrits i edicions llatines, d'un manuscrit català, la traducció anglesa i les traduccions franceses, italianes, i alemanyes, deixa constància de la traducció de Reyna com la versió castellana del *Liber*. La major part de referències modernes parteixen, però, de l'excel·lent treball de l'anglès Murray (1913), el qual referencia al costat de la de Reyna, les traduccions anglesa, francesa, italiana, catalana, alemanyes, sueca i txeca.

En l'àmbit espanyol, Paluzie (1912) esmenta la traducció castellana de Reyna i cita l'autoritat de Van der Linde per concloure que es tracta de la traducció al castellà del *Liber*.

Per la seua banda, Kaeppli en la seua extensa relació de 1975, on en dóna la referència de més de 300 manuscrits, ignora per complet les traduccions castelleses. Al costat de l'original llatí només esmenta les traduccions anglesa,

⁹⁶ Entre la difusió posterior d'aquesta traducció podem aventurar la coneguda obra de la literatura escaquística de Ruy López (1561). En els capítols inicials, on es descriu el joc i cadascuna de les figures, hom cita diverses vegades l'obra fent referència al nom del seu autor, "Iacobo de Cessolis".

catalana, francesa, alemanya, italiana i holandesa. Ens trobem amb treballs actuals que, partint de Kaeppli, ignoren també la traducció castellana, és el cas d'A. Scolari (1989: 31-99).

Entre els hispanistes, donar per certa l'exclusiva existència del *Dechado* com l'única traducció del *Liber*, ha conduït a conclusions precipitades. Així, en un dels pocs treballs on s'estudia un *exemplum* extret de la traducció de Reyna, Francisco López Estrada (1982: 68, n. 5 i 71) assumeix la inexistència d'un Cèssulis castellà anterior a la impremta:

Obtuvo un positivo éxito y se difundió durante la Edad Media en numerosas copias del texto latino y en traducciones al alemán, italiano, francés y catalán y después en la imprenta con los incunables. [...] El libro resulta sintomático para poner de manifiesto la penetración de la Edad Media en los Siglos de Oro de España; se trata de un *fruto tardío* más, usando la acertada terminología de Menéndez Pidal.

Altres estudiosos arriben fins i tot a la desconsideració absoluta del *Dechado*, és el cas d'Ayerbe-Chaux (1975: 16) que, per al seu estudi sobre *El conde Lucanor*, cita exemples de l'obra de Cèssulis directament de la versió italiana i anglesa. Però és l'edició "divulgativa" de Marie-José Lemarchand —una edició amb modificacions feta a partir d'una traducció incompleta i amb alteracions— qui culmina el desafortunat recorregut que sentència el *Dechado* com l'única traducció del *Liber*: "En España la recepción del texto se hizo a través de dos versiones catalanas y la castellana [referint-se al *Dechado*], mucho más tardía, debió alcanzar escasa difusión..."

Libro de las costumbres de los ombres e de los ofiçios de los nobles: dues versions castellanés del Liber en manuscrits inèdits del segle XV

Compartint un mateix títol, *El libro de las costumbres de los ombres e de los ofiçios de los nobles* hem trobat dos llibres manuscrits dins sengles volums miscel·lànic. La seua descripció és la que segueix:

I. MADRID. MS. 80. PALACIO DE LIRIA, CASA DE ALBA (S. XV) Ms. A

I. Enquadernació

Confirmem la descripció de Huesco (1934: 190, § 65):

Encuadernación de cartón, tipo de cartera, en la que sobresale un pedazo de cubierta superior para formar el cierre, sujeto por cinta de cuero. La decoración es de tipo mudéjar, formada por recuadros centrales, decorados con flores de lis y una orla de lacería.

II. Cos del volum

El cos del volum és constituït per 245 folis, la superfície dels quals és de 285 x 210 mm. La marca de paper "carro amb dues rodes" es correspon amb el núm. 3.540 de Briquet, la qual cosa dataria el suport d'escriptura al voltant de 1470. Presenta una numeració actual en aràbigos feta a llapis en la part central inferior de cada full.

III. Contingut literari

En el cos del volum acabat d'analitzar hi són copiats els textos següents:

- I. ff. 1r-170r SAN GREGORIO, *Libro de las Cuarenta Homilias*.⁹⁷

Inc.: "Aquí comienza la carta que envió Sant Gregorio Papa. Segundino Obispo".

- II. ff. 173r-245v: JACOBO DE CESULIS, *De las costumbres de los ombres et de los oficios de los nobles*.

Inc.: "Aquí comienza el *Libro de las costumbres de los ombres e de los oficios de los nobles sobre el juego de los escaques*"

⁹⁷ Entre les moltes homilies sobre els diferents llibres de l'antic i del nou testament escrites per sant Gregori (540-604), aquestes quaranta tracten sobre l'evangeli. El caràcter didàctic de l'obra ha perdurat durant el temps com ho demostren les següents paraules extretes d'una selecció francesa del s.XIX destinada als joves: "vous voyez, chers Enfants, qu'en vous donnant pour sujet d'études les homélies de saint Grégoire, nous vous ouvrons une source limpide, où votre jeune âme viendra satisfaire cette soif de vérité qui lui est naturelle..." (Gregoire, St., 1852).

Exp.: "...conpuse yo fray Jacob de Cisulis de la horden de los frayles predicadores e lo traxe asín. Por gracia de aquel de quién descende toda divina buena e perfecta gloria sea a Dios en los siglos de los siglos amén. Aquí se acaba el *Libro que se llama de las costumbres e de los ofiçios de los nobles sobre el juego del axedrez*".

IV. Escriptura

Caixa d'escriptura: 200 x 113 mm, entre 31/32 línies. Escrit a línia tirada per la mà d'un mateix copista.

IV. Conclusions

El llibre és ressenyat, sense entrar a descriure'l, en una anotació de Kristeller (1989, IV, 590-91) datada el 1966 i publicada el 1989.

Sobre la procedència del text no he localitzat dades concretes, encara que després de l'examen personal del ms. 8919 de la Biblioteca Nacional de Madrid, el qual conté una còpia del text llatí, *Solacium ludi schacorum* (ff. 1r-73v) trobe coincidències formals entre els textos, evidenciades a més en el fet de compartir un tipus de paper semblant (mesures 22 x 14 cm. i filigrana "carro amb dues rodes", Briquet 3.540). La seua pertinença al comte de Miranda tampoc no ens dóna cap pista definitiva sobre la seua procedència.⁹⁸

II. NOVA YORK. MS. 269, HISPANIC SOCIETY (S. XV)

MS. H

I. Enquadernació

Superfície de la coberta de 203 x 140 mm.

II. Cos del volum

El cos del volum és constituït per 108 folis. Marques de paper: dos claus creuades, Briquet 3887 (1468) i corona, Briquet 4728 (1462).

⁹⁸ Vegeu un estudi de la col·lecció de manuscrits a Andrés (1979: 611-27). La biblioteca fou formada pel XI comte de Miranda, a partir de compres efectuades en el s. XVIII.

III. Escriptura

La caixa d'escritura on es troba el *Libro del ajedrez* amida 135 x 102 mm. i és escrit a línia tirada, amb 26 línies per pàgina.

III. Contingut literari

El volum miscel·lani conté:

- I. ff. 1r-17r: DIEGO DE VALERA, *Tratado en defensa de virtuosas mujeres*.⁹⁹
- II. ff. 18r-39v: JUAN RODRÍGUEZ DE LA CÁMARA, *Triunfo de las donas*.¹⁰⁰
- III. ff. 39v-59r: JUAN RODRÍGUEZ DE LA CÁMARA, *Cadira de honor (Cronología)*.¹⁰¹
- IV. ff. 59v-60r: JUAN RODRÍGUEZ DE LA CÁMARA, *Carta*.
- V. ff. 60r-108r: JACOBO DE CESSOLIS, *Libro del ajedrez*.

Inc.: [C]ommo a los morales omnes en esta presente vida ninguna siguridad en el presente siglo trayga firmeza ...
[text 61v inc.]

Exp.: [108r expl.]... dize el gran Valerio que commo todos los de la cibdad de Çaragoça cobdiciasen la muerte de Dionesio, tirano que era.

IV. Conclusions

Aquesta traducció del *Liber* es troba mutilada i es conserva només fins la segona part del tercer tractat.

⁹⁹ Penna (1959, 53-76). L'obra de Diego Valera (1412-1488) s'engloba en els tractats de caràcter moral i polític. Per la dedicatòria a la reina Maria ha de ser anterior a 1445. Vegeu també Van Ven (1995: IV, 465-73).

¹⁰⁰ Vegeu Viña Liste *et alii* (1991: I, 171, § 179).

¹⁰¹ Rodríguez de la Cámara (1884).

El llibre fou descrit per Faulhaber el 1983 i més recentment a l'arxiu informatitzat, dirigit pel mateix investigador, *BETA*.¹⁰² El títol genèric del llibre (Diego de Valera, *Obras*) i la seua condició de text incomplet hauria pogut negligir, abans d'aquesta data, el coneixement de l'existència de la traducció del Cèssulis.

Recepció de les traduccions castellanques

Com hem pogut constatar, els dos llibres són còpies manuscrites de la tercera meitat del s. XV, que presenten interessants elements distintius. El ms. A, agrupa el *Liber* al costat d'una obra religiosa, i ens remet a la consideració genèrica del *Liber* com a obra moral. El ms. H el situa al costat d'obres, d'un gust que podríem anomenar burgès. L'èxit de l'obra precisament s'explica per la seua capacitat de formar part tant dels gustos dels eclesiàstics com de la noblesa i de la creixent burgesia que s'incorpora a la lectura d'aquesta mena de textos tot al llarg del s. XV, raó per la qual augmenta el nombre de traduccions vulgars. Tinguem present que el llibre cobria tant els interessos de l'estament eclesiàstic, que veien en el text un útil instrument de formació per la predicació, com els dels seglars que podien accedir a un tractat moral ple d'ensenyaments i amenitat que ofería una original representació de la societat a partir de la modelització del joc dels escacs. Recordem que el mateix joc dels escacs, en el seu origen joc aristocràtic, s'adequa progressivament als gustos burgesos.

Convindria, doncs, cercar notícies d'arxiu i inventaris de biblioteques que ens confirmassen dades sobre la difusió d'aquesta traducció. Així com ara, formant part de la rica biblioteca particular del conde D. Rodrigo Alfonso Pimentel de Benavente, membre de l'alta noblesa castellana de mitjans del s. XV, trobem tres llibres que tracten del joc dels escacs (Beer 1894; Beceiro, 1983: 274):

73. Un *libro de Escaques de Axedres*, cubierto de cuero verde.

¹⁰² Faulhaber (1983: I, § 776). Vegeu una completa descripció a *BETA*, 6982.

74 Un *libro de Juego de Axedres*, en papel cebti menor, con tablas de papel cubierto en cuero verde.

77. Un *libro de Juego de Axedres* en quarto, de papel toledano, con tablas de papel cubierto de cuero blanco.

Només pel nom dels títols no podem saber exactament ni en quina llengua estan escrits ni tampoc a quin tipus de llibre fan referència: si al tractat moral que ens ocupa o a un tractat tècnic destinat a l'aprententatge del joc. En aquest cas, entre els 121 llibres descrits hi ha lloc per diverses enciclopèdies medievals i llibres morals, la qual cosa ens permet pensar en la possibilitat que algun dels llibres —sobretot els dos darrers que duen com a títol *De juego de Axedres*, traducció del sintagma *De ludo scacorum* denominació molt sovint associada a *Liber*— pugui contenir l'obra de Cèssulis, bé en llatí, bé vulgaritzat en castellà.

Observacions textuais a les traduccions castellanés

Acarar-nos a l'estudi d'uns textos manuscrits que són traducció d'un text llatí és com assistir a la recollida de les restes d'un naufragi, del qual anem trobant peces disperses que ens aproximen a una vaga idea del que hauria estat l'embarcació. Fins ara ens havíem conformat a considerar només un text, però la coneixença de dos textos nous canvia els paràmetres i deixa encara moltes peces per reconstruir. Multiplicitat de textos llatins, de traduccions, de variants, de textos perduts... Ens alegrem de la troballa de dues noves mostres textuais, però ens hem de resignar a la inconveniència que un dels dos estiga mutilat. Una altra de les dificultats que ens trobem és la pròpia naturalesa del text amb què estem treballant, un tractat moral farcit d'exemples i sentències, per tant permeable a la intervenció del traductor i del copista. Tota una complicada cadena d'intermediacions i una pacient tasca de reconstrucció. I cal tenir els ulls ben oberts a aquestes reelaboracions, per exemple en el text de A, pulcre en quasi tot, al tractat III, capítol 6 se suprimeix voluntàriament tota la narració d'un *exemplum*, i es convida el lector a la seua recerca: "e fallarlo as en la vida de Santiago". Un tipus de tradició activa que fa que les línies de la transmissió textual no siguin sempre netes. No és la nostra intenció fer ací una aplicació del mètode lachmanià que vulga establir cap conclusió definitiva sobre la tradició textual de les

traduccions castellanques, però sí que podem plantejar-nos alguns interrogants que se'ns presenten d'immediat, dins el marc de les múltiples i diverses qüestions teòriques i metodològiques que ofereix l'estudi de les traduccions medievals. Com ara:

- a) ¿Quina vinculació mantenen entre sí les dues traduccions? ¿Es tracta de dues versions reelaborades d'una mateixa traducció o són dues traduccions independents?
- b) ¿Quina relació mantenen aquestes traduccions amb el *Dechado*? Encara que Reyna diu conèixer només un text llatí ¿podia haver tingut accés a algunes d'aquestes traduccions?
- c) ¿Quin grau de fidelitat mantenen aquestes traduccions amb el text original llatí? I, si no estan traduïnt del llatí, ¿quin és el seu grau de vinculació amb les altres traduccions que podien ser a l'abast, les catalanes i, fins i tot, les franceses i italianes?
- d) ¿Quin tipus de relació es podria establir amb altres textos castellans coneguts, com a ara els pertanyents a l'anomenada literatura *exemplar*?

Farem algunes col·lacions que ens permetran fer-nos una vaga idea de l'estat de la qüestió, a partir d'un agrupament d'uns fragments susceptibles de contenir dades significatives. Per a l'anàlisi contrastiva dels textos partiré de l'edició crítica del text llatí a cura d'A. Burt (L), i fent costat als textos ací descrits A, H (recordem que H es troba mutilat), emprarem el text del *Dechado* (D), i la traducció catalana del manuscrit que anomenem M (Madrid, BN, ms. 921).

Fragment 1: tractat I, capítol 2¹⁰³

A

¹⁰³ "Legimus etiam **Democritum** philosophum sibi oculos eruisse, **ne videret bene esse malis civibus et iniustis** Haec ponit Valerius sub Rubrica Sapienter *Dicta aut Facta*. Socratem etiam legimus ad mortem properantem et uxori post eum flenti et dicenti eum damnatum innocentem, respondisse: Tace, inquit, melius me mori innocentes existimes quam propter culpam diem extremum claudere". (Burt, 8).

Leemos aún **Demótrico** filósofo averse sacado los ojos porque **non viese yr bien a los malos e mal a los justos**. Otrosy leemos que como **Sócrates** fuese a morir e su mujer lo syguiese llorando e dixiese que era condenado a muerte sin culpa él rrespondió: "calla e piensa mejor cosa ser a mi morir syn culpa que por culpa acabar el postrimero dia".

H

Leemos de otro filósofo que ovo nombre **Demoto** que se sacó los ojos en vida por **non ver en honrra a los malos de ynjustiça çibdadanos de una çibdad**. E de su parte leemos que como **lo** lexasen a la muerte yva su muger llorando en pos dél diziendo: "porque es asy condepnado el que es ynocente e sin pecado", el respondió a la muger "calla, que mejor es el omne morir syn manzilla que por culpa o por pecado".

Aquest primer fragment resulta significatiu, perquè entre les divergències trobem errors separatius singulars: cap dels dos textos (ni A ni H) tradueix correctament la causa per la qual Demòcrit es va traure els ulls.¹⁰⁴ El text de H, a més de desconèixer el nom del filòsof Demòcrit, li adjudica a aquest el subjecte de l'oració i protagonista de l' *exemplum* següent, que hauria de ser Sòcrates.

Fragment 2: III.2¹⁰⁵

A

E después que fueron grandes non se osó poner más en sus manos, mas con un cuchillo ardiente de fuego porque la barba e los cabellos se quemasen llegava a ellos. Non estava seguro de las fijas asy como padre. E el lecho suyo fizo çercar de fuera con muros altos. En el qual entrava por puente movediza de madera. Las puertas de la cámara fazia con grant deligençia guardar e dentro firmemente la çerrava.

¹⁰⁴ Com en altres *exempla*, aquest té una difusió en diverses fonts clàssiques (Plutarc, *Moralia*, 521; Ciceró, *Tusculanes*, V, 39) i una compilació en repertoris coetanis (Vicentii Belvacensis, *Hist.* III, 32 i *Doct.*, IV, 176). Referents que, no cal dir, els traductors demostren desconèixer.

¹⁰⁵ "Quibus etiam adultis non ausus est ferrum committere, sed instituit ut candetium juglandium putaminibus barbam sibi et capillum adurerent. Nec se securiorem filiabus ut patrem exhibuit. Lectum quoque quasi castra, lata fossa cinxit, in quem se ligneo ponte recipiebat, foremque cubiculi extrinsecus a custodibus, et clausam interiorem diligentius observabat". (Burt, 83).

H

E después que estas sus fijas fueron criadas, en temor que clavarien quiso que se afeytasen con fierro frío mas con fierro caliente, e porque el fierro non llegase dellas e las quemase fízose él primero quemar la barba e los cabellos con fierro caliente. E aún más, por enxemplo e por dar seguridad a sus fijas asy como padre fizo que aderredor dél le dió dónde ellas dormian que fuese fecha una cava muy fonda. E fizo una puente de madera por la qual él entrase a ella. E de la parte de fuera esta arrescerada e guardados de aquellos que él mandava que los guardasen. E despúes, de dentro, guardavas(e) él con gran diligencia.

Aquest fragment és una mostra de la tendència del text de H a la reelaboració personal del text per ampliació, fet que contrasta amb una major capacitat sintètica de A, mostra de la seua precisió, economia lingüística i major grau de fidelitat respecte del text llatí. Fem ara la comparació amb D i M:

D

Las quales como fuesen ya **crescidas en edad**, no osó dexarle afeytar dellas con hyerros, pero hizo que con un hyerro boto calentándole y con **las cáxcaras de las nuezes encendidas** le quemasen las barbas y cabellos. Ni tan poco se mostro mas seguro con sus hijas como padre. Antes su cama que estaua hecha en una fortaleza, la cercó de una cava honda, y hizo una puente levadiza, con la qual se cerrava en ella y ponía por defuera guardas a la puerta, cerrándola por la parte dedentro, y así se guardava más diligentemente.

M

A les quals encara **adultes, ço és, de XXIII ayns** no gosà comanar fer re, més donà-ls coltell blanch foguejant e de **les escorxes de les nous** ab què li cremassen la barba e els cabells. Ni res donà a les filles pus segur de sí axí com a pare. Al seu lit, axí com alberguades amples de fores se recinglà, en lo qual entrava e es rebejà ab pont de fust e, la porta de la cambra de fores per les guardes, dedins diligentment obseruava e guardava, per la matèria d'aquesta suspita.

Del contrast de d'aquest mateix text amb les corresponents de D i M comprovem que aquestes dues traduccions d'una banda poden compartir una mateixa branca comuna (com ho prova la correspondència de "cáscaras de las

nueces" insòlita als altres textos vistos i altres traduccions europees per mi consultades), però al temps els separen solucions diferents ("crescidas en edad" front la precisió de "XXIII anys").

Fragment 3: III.8

Aquesta relació l'acabarem amb un dels quatre *exempla* atribuïts com a originals de Cèssulis (Welter, 1927: 353, n.44). Es tracta de la història de Joan Gavaza —Cavaça, Cabaca, Cabatxa, Tanatxa o Cabeça com a A, serien altres variants—, nom que segons un manuscrit txec del *Breviloquium* de Joan de Gal·les que fa servir A. Vidmanovà (1990: 130-135) en el seu estudi de fonts del *Liber* fa referència a la ciutat de Gènova: "Iohanes de Ianua civis". Una síntesi argumental seria la següent: un home entrega tota la seua fortuna a les seues filles i gendres, sol·lícits fins a aquest moment. Però quan queda arruïnat és abandonat per aquests i deixen de fer-li cas. Per a solucionar el conflicte idearà una estratagema per recuperar els diners i donar-los un escarment: farà creure que té molts diners en una arca i els prometrà la seua herència. Així obtindrà la seua atenció i recuperarà els seus diners. Arribat el moment de la mort, els hereus només trobaran una maça amb un refrany amb lliçó moral inclosa.

La peculiaritat de la història està precisament en aquesta dita o refrany que apareix incrustada en el text llatí en versió italiana dialectal del nord d'Itàlia:

L

...nihil in eo aliud invenerunt, nisi clavam enormiter grossam et magnam, in cuius **vulgariter** erat scriptum hoc modo: "*Questo e el testamento de Giovanni Gavasa chi se per altrui lassa sia amazato con questa maza.*" Quod in **latino** sic est: Ego Johannes Gavaza tale condo testamentum, tu quilibet mactetur hac clava, qui se ipso neglecto alterius gerit curam. (Burt, 131-132)

La sorpresa, en aquest punt, ens la depara la traducció d'A (recordem que no disposem d'aquesta part de H) que no dóna al refrany la forma vulgar italiana sinó una de catalana (!):

A

E rresçebidas las dichas llaves e abriendo el arca donde se pensavan fallar la moneda depuesta non fallaron en ella cosa si non una porra mucho grande e desaguisadamente gruesa, en cabo de aquella estava escrito en **lengua de catalán** así: "Este es lo testamente de Juan Cabeça que a sí mateix per alter se desfaça sea maçegat con aquesta maça". De lo qual se pareçe ser cosa muy loca el omne esponder lo suyo soberanamente e después con apetito desordenado esperar herençia de lo ageno. E por tanto, agora sea fijo agora fija, ante rresçiba por tu mano lo que ha de desponder que tu rresçibas lo ageno.

Del text llatí és imposible obtenir la traducció que acabem de llegir. Sí que seria, en canvi, factible obtenir-ne la traducció castellana que presenta D, on s'unifica la versió vulgar i la llatina:

D

...solamente hallaron una gran maça o porra de hierro, y en un hueco del astil della estava un escripto en **vulgar** y en **latín** que dezía: "Yo Juan Cabaca hago tal testamento y mando que qualquiera sea muerto con esta porra, que menospreciando assí mismo tiene de otro cuydado.

Per la seua banda, la traducció castellana de A només seria possible si s'està emprant la traducció catalana que presenta el ms. M, datat el 1385 i per tant amb un segle de diferència respecte al text de A:

M

Res als en ella no trobaren sinó una massa fortiment grossa e gran. En lo mànech de la qual **vulgarment** era escrit: "Aquest és lo testament den Johan Cavatxa: Qui si matex per altri se deffaça sia massat ab aquesta massa". La qual cosa en **latí** és axí: "Yo, Johan Cavatxa, faç aytal testament que cascú sia massat desta massa qui si matex menysprea haja cura d'altri".

En el cas que hagués partit d'un text com aquest, el traductor d'A no podria traduir literalment l'expressió "vulgarment" i deixar sense traduir el refrany. Si vol respectar el refrany i té consciència lingüística del seu treball de traductor d'un text català ha d'emprar l'expressió que utilitza: "escrito en lengua catalana". Per contra, una opció que estalvia problemes de traducció és la que trobem en la

versió d'aquest *exemplum* de Sánchez de Vercial, que només en dóna una versió. La narració arranca, com és normal a la sèrie, amb una lliçó moral en llatí i castellà ("LV. *Donans omnia ante mortem, cum clavia percutiatur in fronte: Qui da todo lo suyo ante de su muerte, merece que le den con un mazo en la fuente*"):

E non falaron ende cosa ninguna salvo una maza muy grande, e en el astil e mango della estava escripto: "Yo Johan de Gavaza fago este testamento, que qualquier que menosprecia a sí por dar lo suyo a otro, commo fizo Johan Gavaza, que en la fuente le den con esta maza". (Sánchez de Vercial, 1961).

De tot el que fins ara hem tractat podem extraure'n unes primeres impressions:

- a) Sembla confirmar-se l'existència de dues traduccions prou separades entre si, fet que ens fa pensar en una independència redaccional entre aquestes.¹⁰⁶
- b) Si ens atenem a les paraules de Reyna en el seu pròleg aquest traduiria directament del llatí, fet que descartaria relacionar de la filiació de D les altres traduccions castellaneres i catalanes. Sí que podria compartir, en canvi, solucions semblants amb aquests textos per la seua vinculació amb una mateixa branca llatina de la qual tradueix.
- c) Es factible considerar que la traducció A pugui haver-se fet a partir d'alguna de les branques de la traducció catalana M. Recordem que aquesta versió és la més antiga de les catalanes i que segueix molt fidelment el text llatí. Per la seua datació (voltants de 1380) està en el límit entre el que Rubió i Balaguer anomenava les "traduccions arcaiques" i les "traduccions conscients del geni de la llengua".¹⁰⁷ No resultaria estrany aquest nivell d'intermediació cultural en la direcció català>castellà, com ho testimonia una llarga nòmina de traduccions en aquest sentit (vegeu Riera, 1989: 699-710).

¹⁰⁶ Les traduccions múltiples plantegen diversos interrogants, entre els quals el del seu origen: ¿naixen per una voluntat de la consciència estilística o perquè uns traductors no coneixen la feina dels altres? Vegeu al respecte la síntesi de Badia (1991: 34-35).

¹⁰⁷ Rubió (1948). Vegeu una síntesi de la cronologia de traduccions catalanes a Badia (1991: 40-43).

- d) La traducció d'H presenta solucions que indiquen un mínim grau de distanciament amb la resta de traduccions i un major nombre d'imprecisions en la seua traducció.¹⁰⁸

L'ampliació del cens de les traduccions castellanes, l'estudi de la llengua literària, l'anàlisi de l'estil dels traductors, el contrast amb dades d'arxiu i inventaris de llibres, la connexió del text amb imatges iconogràfiques coetànies, la connexió amb altres textos literaris castellans... són només algunes de les vies de treball i portes al coneixement que obri l'aparició pública d'aquestes noves traduccions, un motiu de satisfacció que haurà de completar-se necessàriament amb l'edició crítica d'aquests textos. Faig ací meua la sentència premonitòria que inclou el Martín Reyna al pròleg del seu *Dechado*: "sapientia abscondita et thesaurus invisus que utilitas utriusque".

2.5.10 Primeres edicions del *Liber* i de les seues traduccions

Cloem l'exposició d'aquest apartat amb una taula on, per ordre cronològic, relacionem les diferents edicions del *Liber* de què en tenim notícia, bé en l'original llatí bé en les diferents traduccions, durant el primer segle d'impremta, mostra de la difusió que el tractat tingué més enllà de les seues primeres còpies manuscrites.

Any	Llengua	Títol	Lloc d'edició	Impressor
ca. 1474-75	Llatí	<i>Solatum ludi schacorum</i>	Utrecht	Nicolaus Ketelaer i Gerardus de Leempt
1475	Anglés	<i>The game and playe of the chesse</i>	Bruges	William Caxton

¹⁰⁸ Quan Faulhaber considera que no veu relació entre el text castellà d'H i la traducció catalana —"A 15th-c. Catalan version is known but does not seem to be source of Castilian"; Faulhaber, 1983, § 776—, està parlant del text del ms. de Girona (Arxiu Capitular: ms. 58). Res a veure amb la possible relació entre el text castellà i el català de M.

Any	Llengua	Títol	Lloc d'edició	Impressor
ca. 1476-77	Llatí	<i>De ludo scachorum</i>	Tolosa	M H D B [=Henricus Turner et Johannes Parix]
		<i>De ludo scachorum /</i>		
1477	Alemanys	<i>Buch menschlicher Sitten. Schachzabelbuch</i>	Augsburg	Günther Zainer
1479	Holandés	<i>Boec vanden tijtverdrijf edelre heren ende vrouwen als vanden scaecspul</i>	Gouda	Gerardus Leeu
1479	Llatí	<i>De ludo scachorum</i>	Milà	Paulus de Suardis
ca. 1482	Anglés	<i>A book of the chesse moralysed</i>	[Westminster]	William Caxton
1483	Alemanys	<i>Schachzabelbuch</i>	Augsburg	Johann Schönsperger
1483	Alemanys	<i>Schachzabelbuch</i>	Estrasburg	Heinrich Knoblochzer
1483	Holandés	<i>Boec vanden tijtverdrijf edelre heren ende vrouwen als vanden scaecspul</i>	Delff	Jacob Jacobsz van der Meer
1493	Italià	<i>Libro di giuoco di scacchi</i>	Florència	Antonio di Bartolomeo Miscomini
ca. 1494	Llatí	<i>De ludo scachorum</i>	Tolosa	Henricus Mayer
1504	Francés	<i>Le jeu des eschés moralisé</i> ¹⁰⁹	París	Anthoine Vérart
1505	Francés	<i>Le jeu des eschés moralisé</i> ¹¹⁰	París	Michel Le Noir

¹⁰⁹ Es tracta de la traducció de Vignay. Inclou, a més, una traducció francesa del *Llibre de l'ordre de cavalleria* de Ramon Llull.

2. JACOBUS DE CESSULIS I EL *LIBER DE MORIBUS*

Any	Llengua	Títol	Lloc d'edició	Impressor
1505	Llatí	<i>Tractatus de scachis mistiche interpretatus de moribus per singulos hominu status</i>	Viena	Joannem Winterburg
1534	Italià	<i>Opera nuoua nella quale se insegna il vero regimento delli huomini & delle donne di qualunque grado</i>	Venècia	Francesco Bindoni
1536	Alemanys	<i>Des altenn ritterlichenn spils des Schachzabels grüntlich bedeutung</i>	Franckfurt	Christian Egenolph
1549	Castellà	<i>Dechado de la vida humana, moralmente sacado del juego del Ajedrez</i>	Valladolid	Francisco Fernández de Cordoba
1551	Holandés	<i>Hier beghint een suyverlijck boeck vanden tijtverdrijf edelre heeren ende vrouwen als vanden scaeck spel</i>	Loven	

¹¹⁰ *Ibid.*

3. ELEMENTS DEFINITORIS DEL LLIBRE

3.1 UN PSEUDOSERMÓ

3.1.1 La predicació dominicana

Per tal d'aproximar-nos a les finalitats últimes de l'obra, convé recordar el context del segle XIII, amb l'acció apostòlica dels ordes mendicants, especialment el dels frares predicadors (vegeu Vauchez 1981 i 1985). Segons la veu del seu fundador —"ut student et predicarent"— els deixebles i fills de sant Domènec havien de dedicar-se a l'estudi per a millor combatre amb la predicació els errors, les heretgies i les "supersticions" que amenaçaven la unitat de l'Església.

El canvi d'orientació en la cristiandat se situa entre 1180 i 1240 aproximadament i suposa la mutació de dos dels més poderosos instruments ideològics de què disposa l'Església: la predicació i els sagraments (Le Goff, 1985a: 249).

Al costat de la redacció de manuals pràctics per a la curació de les ànimes (*cura animarum*), manuals sobre el sagrament de la penitència (per exemple la *Summa de casibus* de Ramon de Penyafort, 1224) o vides de sants com la *Legenda Aurea* de Jaume de Voràgine (1260-67) o diccionaris que són síntesi de temes morals per a predicadors com ara el *Catholicon* de Joan de Balbi (1280) —aquests darrers escrits al convent dels dominicans de Gènova— ens trobem davant un llibre que pren un joc com el dels escacs —popular només entre els nobles— com ajut eficaç per a les tasques pastorals. Amb aquestes paraules valora l'"originalitat" del llibre el dominicà Boyle (1990: 11):

Todos estos libros encajan dentro de la mejor tradición de los manuales de pastoral, pero el *Libellus* de Jacobo de Cessolis es sin duda el más original y ocurrente de cuantos escribieron los dominicanos para facilitar la predicación y la cura de almas entre los años 1220 y 1520.

Tot això ens mena a situar el llibre en el context de la predicació dominicana medieval i a ubicar-hi, a banda de les qüestions de contingut —la societat ideal, amb les corresponents moralitzacions sobre vicis i virtuts— dos dels mecanismes formals i estructurals bàsics en aquesta pràctica: la inclusió

d'*exempla* i el recurs a l'*ars memoriae*, amb uns procediments que s'hi associen, les *sententiae* i els símbols respectivament.

3.1.2 Oralitat i escriptura

El llibre se'ns presenta, des de bon començament, com un sermó. Però no és pas un sermó que ens haja pervingut gràcies a la mà d'un reportador: es tracta d'un "sermó escrit" amb indicació autorial.¹¹¹ Així deixa constància Cèssulis de la seua intenció redaccional, de a quina mena de superestructura textual s'hi adapta:

Per prechs de molts frares de nostre orde e de diverses seglàs ja ha temps passat amonestat, molt request, negué que transcrivís lo joch del solaç dels escachs, ço és l'ensenyança del regiment de les custumes de la batalla de l'humanal linatge. E com yo aquell joch al poble públicament agués preycat e la matèria agués plaguda a molts nobles, per honor e dignitat lur curí scriure aquell, amonestant a ells que si enpremtaven les formes en lurs penses aquell, la batalla e la virtut del joch porien de cor leugerment retenir. On yo stablí aquest *Libell de les costumes dels hòmens e dels oficis dels nobles* si a ells plau intitular, e per ço que pus ordenadament proeesca en ell, ans de aquella obra sàpies tu, legidor, que yo he possats capítols per ço que les coses qui en ell se'n seguexen pus plenàriament sien declarades oir. [ms. M, f.45r^a].

D'aquest proemi podem extraure valuoses conclusions que ens ajudaran a emmarcar els elements definitoris del llibre. Des de l'inici, es vol posar de manifest que el llibre que segueix és la transcripció d'un sermó que ha estat predicat amb anterioritat en més d'una ocasió. Concretament, adreçat a un auditori format, selectivament, pel "poble" i "molts nobles".¹¹²

Frares dominicans i seglars empenyen l'autor a la redacció del llibre amb la finalitat que aquests ensenyaments perduren en les memòries ("de cor leugerament

¹¹¹ Per a una tipologia del sermó, ens remetem a Kienze (1993) i a les referències bàsiques de Bataillon (1993).

¹¹² Quan hi ha dos tipus de públic, els tema ha de ser senzill i clar, però n'ha de permetre, també, una interpretació més profunda. Pel que fa al públic dels sermons, recordem que tant podia estar format per intel·lectuals (els *litterati*) com per membres del poble (els *illitterati*). Els *litterati* comprenen els membres dels monestirs, les escoles episcopals i les universitats, tres focus d'irradiació cultural on els sermons naixen i són predicats.

retenir"). Per a la composició s'insinua el procediment: "si empremtaven les formes en lurs penses...". I una al·lusió explícita a l'hipotètic receptor de les pàgines escrites que segueixen ("tu, legidor"), que és ací la transposició del receptor tradicional dels textos sermonaris, en la frontera del que separa oralitat i escriptura ("sien declarades oir").

Jaume de Cèssulis predica, des de la trona, la seua moralització sobre el joc d'escacs, davant un auditori (Cod. Pal. Lat. 961, Biblioteca Apostòlica Vaticana, 1458).

Aquest tipus especial de "lector model" determina en gran manera la composició especial del llibre, farcit d'imatges per millor gravar en les ments els consells del llibre. Així ho veu la professora Chiara Frugoni (1990: 42-43):

Los primeros destinatarios del libro de Jacobo eran los predicadores de su orden, pues se supone que éstos estaban en situación de leer y transmitir su contenido a sus hermanos mediante la predicación. Precisamente porque el *Tractatus tertius* servía a los predicadores para memorizar su sermón según determinadas reglas tradicionales, Jacobo fija el movimiento de los peones según un esquema determinado, el de las *artes mechanicae et liberales*. Pero los destinatarios de la obra no sólo eran los fratres, a los que Jacobo podía legar sus notas manuscritas (*documentum*), sino también los

nobles: pensando en ambos grupos de destinatarios escribió el libro, siendo plenamente consciente de que su contenido debía grabarse en la memoria y no sólo transmitirse por medio de la retórica. Para impresionar al pueblo iletrado pueden bastar los discursos (*declamazione*), pero quien espera una edificación eficaz tiene que grabar en su memoria ejemplos duraderos; las imágenes y las miniaturas podían prestar una ayuda valiosísima para esto último.

La predicació, recordem-ho, és un "acte de parla" situat entre l'oralitat i l'escriptura. Per tant, la memòria és un component estructural del text. El pes de la tècnica de l'art de la memòria en l'estructura de la predicació es relaciona amb un context "in cui esiste la scrittura ma ci rivolge ad un pubblico che nella grande maggioranza non ne è padrone, e l'impegno de far ricordare il contenuto nasce dall'obbedienza ad un precetto divino" (Bolzoni, 1984a: 1044). També Le Goff (1982: 651), parlant del procediment de l'art de la memòria, que pren volada, precisament, al segle XIII, insisteix en aquesta qüestió: "La letteratura, dall' *exemplum* alla novella, dal sermone al romanzo, dalla poesia al teatro, è fundamentalmente una parola mesa per iscritto". Per altra banda, el pas de la predicació a la "lectura" es constata en l'aparició dels reculls d'*exempla* i té a veure amb els canvis socials de la fi de l'Edat Mitjana.¹¹³

A més d'ensenyar "matèria de pensar" i de "trobar raons i maneres de jugar" la finalitat del tractat consisteix també, segons manifesta el frare dominicà, a cercar raons i maneres de parlar i escriure sobre el joc:

...pau de temps, ociositat e deport, per aquest joch, dementre que jugant se adelitassen en aquell e y fossen entesos. E d'aquí avant per ço que ensenyàs matèria de pen[f.82r^b]sar en moltes coses e de

¹¹³ Les *Gesta Romanorum* en serien una bona mostra d'aquest canvi: "Les facilités nouvelles offertes par ce type de recueils aux prédicateurs ne peuvent seules rendre compte de la diffusion des *Gesta Romanorum*. Leur succès montre aussi qu'un autre usage des recueils d'*exempla* se développe, et même qu'un nouveau public commence à s'intéresser à eux: d'instruments de la prédication, ils deviennent en outre ouvrages de lecture, tant pour l'édification morale que pour le divertissement ou la satisfaction de curiosités historiques. L'abondance de la "matière antique" dans les *Gesta Romanorum* (histoires d'Alexandre tout particulièrement) a certainement contribué à leur succès, auprès de clercs mais aussi dans les élites laïques, nobles et bourgeois, surtout dans les villes, où l'alphabétisation progresse à la fin du Moyen Age" (Bremond - Le Goff - Schmitt, 1982: 64).

atrobar variables rahons e maneres, axí de jugar com encara de *parlar e d'escriure* sobre aquell. (IV.8).

3.1.3 Recursos i estructura sermonaris

La voluntat de l'autor a parlar i escriure, es manifesta en una mesurada presència de la veu de l'enunciació que es manifesta a través de dítics personals, que poden marcar tant l'emissor ("En qual manera açò s'esdevença *no u entenc*", III.4) com el receptor ("E per ço que *tu, cavalier o noble, no menyspreus* los pobles, *sàpies e conegues...*" IV.1) i de diverses marques de modalització:

Car molts per goig, periren, o, per gran goig, desemparats de usança de membres són feyts contrets e despoderats. *Digam incidentment ací, primerament, què és goig* e en qual manera algun per goig sia atrobat mort. Goig és escampament de coratge ab prensió de cosa covinent o delitable. Car tots van a goig, mas on conseqüesca cosa estable e gran, açò ignoren. El savi, *per cert*, null temps no és sens goig, on aquest goig no nex sinó de consciència de virtuts, ni és entre corromput, ne lexa. Car ço que no dóna ventura, no-n sostrau. (III.5)

El recurs a l'oralitat esguita diversos moments del text ("E quals sien aquelles costumes? Boeci en lo primer libre ho demostra dient: "Les steles amagades..." III.5).

Però és l'ordre del sermó allò que més ajuda el predicador a comprendre i a recordar, allò que li facilita l'estudi i, arribat el moment, la seua expressió oral. Comprovem-ne l'ús que s'hi fa d'aquest ordenament que, amb diferents formulacions sentencien les *ars praedicandi* medievals, amb l'esquematització de les parts d'un capítol (concretament el primer capítol del quart tractat), una microestructura que pot servir-nos per acostar-nos metonímicament a l'estructura global del text com a forma escrita de sermó.¹¹⁴

¹¹⁴ Prenem com a referents teòrics la síntesi de Murphy (1986: 275-361), l'estudi i edició de Hauf (1979) de l'*Ars praedicandi* de F. Alonso de Alprão (interessant mostra de retòrica de la predicació, al costat de les *ars* d'Eiximenis i de Fr. Martín de Córdoba), a més de l'aplicació concreta de l'estructura sermonària a un sermó cistercenc operada per Falmagne (1993).

Hem assenyalat, en la columna de l'esquerra, els elements que configuren l'estructura composicional del capítol. Els elements bàsics del sermó que destaquem són el "tema" (que no és ací un *thema* bíblic, sinó una idea vulgaritzada del ric patrimoni de la cultura escolàstica), la "divisió del tema" i la "confirmació de les parts" que actua com a desenvolupament (*prosecutio*) dels membres esmentats en la divisió. Finalment, una "conclusió" fa que el sermó acabe allà on havia començat.

Tancament (<i>clausio</i>) del capítol III.8	[E aquestes coses dits dels ribalts e dels deguastadors, jugadors e oficials cumplen quant ara.]
Tancament del tercer tractat i anunci del següent	Donchs, deliurades aquelles coses que a la forma dels escahs e a lurs oficis se pertanyen, axí dels nobles com dels pobles, de l'alnament lur breument ¹¹⁵ vejам.
Fòrmula de tancament	Ací s'acaba lo tercer tractat.
Títol del tractat	[IV. QUART TRACTAT] Comença lo quart tractat. LO QUART TRACTAT DE L'ENAMENT E MOVIMENT [DE L'ESCAQUER]
Divisió del tractat en vuit capítols	Lo primer capítol. De l'escaquer en general. Lo segon capítol. De l'enament del rey. Lo terç capítol. De l'enament de la regina. Lo quar[t] capítol. De l'enament dels orfils. Lo quint capítol. De l'enament dels cavallers. Lo VIèn capítol. De l'enament dels rochs. Lo capítol VII. De l'enament dels pobles. Lo capítol VIII. De la epeligaçon o ajustament de les coses damunt dites.
Títol del capítol	[IV.1] LO CAPÍTOL PRIMER De l'escaquer en general
Anunci del tema	Ara parlarem de l'escaquer.
Tema (sentit simbòlico-espiritual)	És sabedora cosa que aquell escaquer o tauler representa la ciutat de Babilònia, en la qual aquest joch fo atrobat segons que dit és dessus en lo primer capítol.
Declaració de les	Entorn lo qual són veedors IIII coses:

¹¹⁵ Hom recorre, una vegada més, al tòpic de la brevetat (vegeu Curtius, 1995: 682-691).

parts	la primera, que són aquí LXIII punts [f.75v ^a] quadrats; la segona, perquè entorn los labis de aquell tauler són alts; la tercera, perquè los pobles són posats e situats davant los nobles, segons que manifesta quan lo tauler és plen; la quarta, perquè, plen lo tauler, aytant y à de buyt com de plen.
Confirmació de les parts	
Desenvolupament del primer membre	Entorn la primera, és sabedora cosa
-cita d'autoritat confirmativa	que, segons lo dit del benauyrat sent Gerònim, la ciutat de Babilònia fo molt ampla e quadrada, e cascun quadre havia XVI mil passos en nombre e mesura; los qual XVI mil, en quatre duyts e menats, crexen en LXIII millers, a costuma de Lombardia, o legües, a costuma de França.
- <i>dilatatio</i>	E a representar aquesta mesura, lo philòsoff trobador d'aquest joch establí lo tauler continent en si LXIII punts quadrats. Los quals, si compresos són axí de dins com de fores e entorn lo labi o cascun, són XXXII. E açò és feyt per bellea del joch e per costuma o enament dels escachs, e demostrar segons que-s manifesta en les coses següents.
Desenvolupament del segon membre (sentit simbòlic)	Entorn la IIa, és sabedora cosa que·ls labis del tauler representen lo mur de la dita ciutat. E per ço com fo molt alt, per ço lo labi és feyt en alt.
-cita d'autoritat confirmativa	Car diu sent Gerònim sobre aquella paraula de Ysaïas: "Carregua sobre lo munt caliginós", la qual cosa és dita de Babilònia, qui fo posada en Caldea, e no d'aquella que és posada en Egipte. Que aquella per cert de Caldea, ja sia que sia po[f.75v ^b]sada en molt gran planeta, era emperò en altea de murs e enaxí alta, que per la gran altor era cubert contínuament de caliga, entant que, per la caliga, la humanal vista al terme de la altea dels murs d'aquella en nulla manera no-s podia estendre.
-cita d'autoritat confirmativa	E per açò, munt caliginós és dit per Ysaïas, car la altea dels murs d'aquella, segons que diu sent Gerònim, era d'altea de III mil passos, que fan III millers de Lombardia. Enaprés, en l'angle d'aquella ciutat, era una torre de tres angles, l'altea de la qual és a mesura de VII mil passos. Aquesta torre és appellada Babell.
- <i>exemplum</i> històric	E los murs prop la torre, costruí e féu Semíramis, segons que diu Virgili.

Desenvolupament del tercer membre	Entorn la terça, és sabedora cosa
-primera raó (sentit simbòlic)	que los pobles són establits davant los nobles, prop lo camp, en la primera quadra e primerament, per ço com los pobles són quax corona dels nobles.
(<i>dilatatio</i> : encadenament d'interrogacions retòriques)	Car lo destre roch, qui és veguer del rey ¿què poria ell fer, si el laurador no era posat davant ell, al qual és cura mistrar coses temporals a obs de viandes? E ¿què faria lo cavaler, si donchs davant ell no era posa[t] qui aparellàs frens e esperons e selles? Ne ¿què val lo cavaller sens cavayl ni sens les coses que a ornament de cavaler se pertanyen? Cert és, bell no res aytant com los [f.76r ^a] pobles, e per aventura menys poria valer. Ni ¿com veurien los nobles sens vestidures, si defalís qui venés mercaderies e fes draps? E ¿què farien los reys ni les regines ni les altres sens metges? Donchs, glòria dels nobles e vida són los pobles.
(apostrofació al receptor)	E per ço que tu, cavaler o noble, no menyspreus los pobles, sàpies e conegues los pobles en aquest joch ésser posats davant los nobles.
-segona raó (sentit simbòlic)	La segona rahó és que los pobles, ans que-s comencen a batallar ne ha combatre, davant los quadres buyts són situats e possats, que per açò aprenghen de entendre en lurs oficis e arts.
(<i>dilatatio</i>)	Emperò, los consells e els regimens de la ciutat e la ordenança de les batalles, als nobles o lexen fer e tractar. E ¿com sabrà consellar lo poble qui null temps no vetlà ni estudià entorn los consells? Ni ¿qual consell daran cells qui encara ignoren la natura de la cosa sobre lo qual consell és avenedor? Donchs, los pobles entenguen e sien diligens e curosos en lurs oficis e menesters als quals són aptes e covinens, e no s'entrameten d'entreeser en los consells, e ço que no troben appellaments d'òmens o a conjuracions. Car per violència e força són trastornats los consells e, defallents los savis, són les ciutats [f.76r ^b] liurades e véenen a minva e abaxament.
-cita d'autoritat confirmativa	On Plató diu: "Adonchs, seran benauyrades les coses públiques, com los savis e los regidors d'aquelles studiaran en saviea, perquè lo poble primerament aprenga appellar ans que en lo consell se vulla rahonar". Car moltes veus és feyt que cel que més vol ésser que no és, sia feyt menys que no és.
Desenvolupament del quart membre	Entorn la carta, és sabedora cosa que, estés lo tauler, aytant és degut de buyt com de ple.

(sentit simbòlic)	E és per açò que en tot loch prop en la gent deu ésser esforçat a regir, per ço que les ciutats e los castells e les possessions ocup e perprenga, les quals degen complir a la gent habitar, e a laurar, a conrear.
(<i>dilatatio</i> : encadenament de citacions)	Car nom de rey sens regne va és e buyt. E noblea sens bones costumes e coses, fatuïtat és, més deydora que noblea. E vergonyosa pobrea és en aytant pus greu, en quant és pus alt de noblea de linatge. Cascun pobre poble és aontat e blastomat per enjúries. Noble [e] pobre, si bones costumes no l'ennoblexen, envia e enfastiga a cascun. Sense habundança de coses los regnes són ladronias. E sens poder, noblea de linatge és vanitat e defalliment.
Conclusió	E jatsia que l'escaquer prefigur la ciutat que havem ja dita, emperò, tot lo regne [f.76v ^a] e encara tot lo món significa.
- <i>exemplum</i>	Si començans de un quadre, I nombre de hun gran de mill e, puys, al segon, e après, al terç, entro al LXèn quadre, doblan tota via e pujant lo menat, no solament lo món equivalent sobrecrexerà, més encara molts móns, si natura los manifestava, tots aquells sobrepujaria e sobrecrexeria.

3.2 UN MOSTRARI DE VIRTUTS I VICIS

3.2.1 Una matèria de predicació

Un dels objectius de tota predicació és el combat al pecat, l'erradicació del vici. Alguns tractadistes consideren la tasca de la predicació com una mena de medicina per la qual s'elimina la malaltia del pecat (Murphy, 1986: 310-311). *La Suma de arte praedicandi* de Tomàs de Chabhan, del s. XIII, sentència com a matèria de predicació la fe, els bons cosstums i els seus contraris, i les virtuts i els vicis (Murphy, 1986: 326). Atenent a la motivació didàctica que es troba a l'arrel del *Liber*, el dominicà Boyle (1990: 13) situa l'obra en el context dels tractats sobre vicis i virtuts:

...el *Libellus* está dentro de la gran tradición de la *Summa* de un Guillermo de Peyraut sobre las virtudes y los vicios. Pero su novedad y atractivo residen precisamente en que se recurre al

ajedrez para transmitir una doctrina y para sugerir ulteriores reflexiones de carácter moral.

Tot fent referència a les fonts eiximenianes, Albert Hauf (1990: 113) assenyala alguns dels més divulgats d'aquests tractats especialitzats en els vicis i virtuts: "...la *Summa Durandiana*, o de Guillem Durandus, la *Summa dels vicis* i la *Summa de virtuts* de Guillem Peraldus, la *Summa de casibus* de fra Astesani de Aste (l'Ast o Astiensis), la *Summa super titulis decretalium* d'Enric de Segúsia, Cardenal Ostinenc, la *Summa* de sant Ramon de Penyafort...". Afegim encara el breu tractat de 1295 del genovés S. Gerolamo, *Tratao de li VII peccai mortali* (editat a Marchiori, 1987).¹¹⁶

Si analitzem el tractament de les virtuts i els vicis al *Liber*, ja a la primera part trobem la diferència entre els costums de les virtuts (les virtuts infuses i adquirides): "e tirà aquell Rey a correcció e a informació de costumes e de virtuts" (I.3). Unes virtuts són naturals i altres, les més nombroses, són obra de la gràcia. La gràcia precisa del concurs de l'home, que ha de pendre així consciència de la virtut. Un *leit-motif* recurrent al *Liber* consisteix a subratllar, precisament, les conseqüències polítiques positives de l'exercici de les virtuts:

Tout le *Liber de moribus* se presente donc comme un "manuel d'apprentissage" de la vertu. Seul le Roi qui est habité par Dieu, possède des vertus véritablement infuses. (Mehl, 1975: 232).

L'ensenyament es fa sempre en positiu: els vicis són esmentats en una proporció menor que les virtuts —també els *exempla* amb lliçó positiva són, com veurem, preponderants.¹¹⁷ No hi ha al *Liber* una correspondència explícita biunívoca entre virtuts i vicis. En tot cas, la presència dels vicis és major en els capítols dedicats al poble. Amb l'ajut de la taula que segueix, observarem les atribucions concretes per a cada figura de la representació social del dominicà

¹¹⁶ Cf. amb la representació al·legòrica de les virtuts i els vicis a Katzenellenbogen (1939).

¹¹⁷ A diferència de certs tractats antics que consideraven més adient el coneixement del vici per a l'exaltació de la virtut (vegeu Murphy, 1986: 309).

3.2.2 Virtuts i vicis assignats a les categories socials

En la taula següent¹¹⁸ consignem les virtuts i vicis assignats pel dominicà a cada figura del joc, com a representació d'una o varies categories socials i socioprofessionals.

Figura	Virtut	Vici
REX	1. <i>Clementia, misericordia.</i> 2. <i>Veritas.</i> 3. <i>Pietas.</i> 4. <i>Justicia.</i> 5. <i>Continencia.</i>	1. <i>Mendacitas.</i> 2. <i>Impietas.</i>
REGINA	1. <i>Sapientia.</i> 2. <i>Castitas, honestas.</i> 3. <i>Timor, verecundia.</i>	1. <i>Luxuria.</i>
ALPHILES	1. <i>Firmitas, constantia.</i> 2. <i>Prudentia.</i> 3. <i>Sapientia.</i>	1. <i>Amor pecuniae.</i> 2. <i>Invidia.</i> 3. <i>Ira.</i>
MILITES	1. <i>Prudentia.</i> 2. <i>Fidelitas.</i> 3. <i>Liberalitas.</i> 4. <i>Fortitudo.</i> 5. <i>Misericordia.</i>	1. <i>Discordia.</i> 2. <i>Avaritia.</i>
ROCHI	1. <i>Justitia.</i> 2. <i>Pietas.</i> 3. <i>Humilitas.</i>	1. <i>Superbia.</i> 2. <i>Ira.</i> 3. <i>Nequitia.</i>

¹¹⁸ Ens basem en la taula confeigida per Mehl (1975: 227-229; 263-264) a partir de la proposta de Kliewer (1966: 115).

Figura	Virtut	Vici
	4. <i>Patientia</i> .	
	5. <i>Paupertas voluntaria</i> .	
	6. <i>Liberalitas</i> .	
AGRICOLA	1. <i>Fidelitas</i> . 2. <i>Laboriositas</i> .	1. <i>Ingratia</i> . 2. <i>Invidia</i> .
FABRI	1. <i>Fidelitas</i> . 2. <i>Sapientia</i> . 3. <i>Fortitudo</i> .	1. " <i>Suspiciosus</i> ".
LANIFICES	1. <i>Honestas et continentia</i> . 2. <i>Veritas</i> .	1. Recerca de la <i>utilitas</i> .
MERCATORES	Cap	1. <i>Avaritia</i> .
MEDICI	1. <i>Castitas</i> .	1. <i>Vanitas</i> . 2. <i>Luxuria</i> .
TABERNARI	1. (<i>Temperantia</i>). 2. (<i>Affabilitas</i>).	1. <i>Gula</i> . 2. <i>Avaritia</i> . 3. <i>Luxuria</i> .
CUSTODES CIVITATES	1. <i>Sollicitudo</i> . 2. <i>Conscientia recta</i> .	Cap
RIBALDI	1. <i>Temperantia</i> . 2. <i>Cupiditas</i> . 3. <i>Ebrietas</i> .	1. <i>Prodigalitas</i> .

Dues virtuts més poden ser afegides en aquest llistat i que fan referència al conjunt del poble: la *humilitas* i la *sapientia*.

3.3 UNA ART DE LA MEMÒRIA

3.3.1 L'ars memoriae

Un altre procediment retòric emprat per Cèssulis en la descripció de les distintes figures del joc, present al segon i tercer tractat, té a veure amb el seguiment de les regles enunciades per l'*ars memoriae* clàssica.¹¹⁹

En l'època anterior a la impremta la memòria era un instrument de cabdal importància per recordar el contingut dels llibres. Es tractava de gravar en la ment una sèrie de *loci* determinats. Aquest punt de referència, amb les corresponents subdivisions, podia ser, per exemple, un edifici en què apareixen determinades figures (*imagines agentes*) com si foren en un escenari. Les imatges eren considerades com *formae*, *notae*, *simulacra* d'allò que havia de recordar-se. Si tornem als *loci* i a les figures que es troben en ells, podrem recordar fàcilment, en virtut de la cadena d'associacions, un text que vulguem aprendre'ns de memòria.¹²⁰

Caldrà esperar el començament del segle XV per trobar exposats procediments de memorització d'*exempla* dins els tractats d'*ars memorativa*, d'arts de la memòria.¹²¹ Entre els segles XIII i XIV, els procediments suggerits per l'art de la memòria funcionen sobre el mateix text i, al mateix temps, s'entrecreuen estretament amb els reculls de sentències i d'*exempla*.¹²² Aquests tractats sobre la

¹¹⁹ L'aplicació d'aquesta recurs mnemotècnic en la composició del *Liber* ha estat estudiat per Di Lorenzo (1973) i, posteriorment, per Frugoni (1990).

¹²⁰ "The art of memory is basically a method for mentally visualizing a mnemonic construction. It consists of two techniques: (1) making images (*imagines*) of the things to be remembered and (2) systematically placing those images in a setting or background (*locus*). A setting is a place, like a house, an intercolumnar space, a recess, or an arch, which is suitable for the orderly placement of images. An image is a likeness (*simulacrum*), mark (*nota*), or figuration (*forma*) of the thing to be remembered." (Di Lorenzo, 1973: 214).

¹²¹ Sobre la relació entre mnemotècnica i *exempla*, vegeu ara Berlioz (1983).

¹²² Les relacions entre la memorabilitat i el punt de vista del destinatari (el públic ha de

memòria artificial encara que es multiplicaren als segles XV i XVI estudiaven, comentaven i amplificaven les regles les doctrines i els preceptes que es remuntaven a l'Antiguitat i que arribaren als autors del segle XV i als del Renaixement a través de l'obra dels grans mestres de l'escolàstica. La importància de la memòria artificial durant el segle XIII és ben notòria.¹²³ L'art l·luliana pot entendre's com a art de la memòria especial, on els conceptes abstractes s'expressen mitjançant lletres i no imatges.¹²⁴

Foren sant Tomàs d'Aquino i Albert Magne els primers teòlegs a subratllar la importància de la memòria. Es basaren principalment en la retòrica *Ad Herennium* (III, 16-24) i en el *De inventione* de Ciceró, i en el *De memoria et reminiscencia* d'Aristòtil, de qui en feren cadascú el comentari.¹²⁵ Els textos dels dos teòlegs són una temptativa de fusió entre els textos d'Aristòtil i els atribuïts a

recordar el contingut de la predicació) són un punt de partida per Lina Bolzoni pel seu estudi sobre el *Colloquio spirituale* de Simone de Cascina (Bolzoni, 1985). Un exemple de l'ús de l'art de la memòria als sermons el representa el recull de sermons de Jacques de Vitry, aspecte aquest estudiat per Forni (1980)

¹²³ Vegeu els treballs de Yates (1974), Rossi (1989), Carruthers (1990), a més del recull de Roy-Zumthor (1985).

¹²⁴ El sistema de les arts memoratives clàssiques apareix als capítols 352 i 353 del *Llibre de contemplació en Déu*. Ramon Llull emprà el sistema de les arts memoratives clàssiques: una art de la memòria especial, orientada cap a l'"oració intel·lectual de les virtuts divines" (vegeu Rubio, 1998).

¹²⁵ Dins la tradició llatina, l'únic tractat conservat sobre el tema és el llibre que un desconegut mestre de retòrica destinà als seus alumnes, la retòrica *Ad Herennium* (86-82 a. C.). En aquest text trobem els principis bàsics d'aquesta art, sobre la qual es basarà posteriorment la tradició occidental de la memòria. Aquest tractat distingeix entre la memòria natural i la memòria artificial (aquella que ha estat enfortida i consolidada per l'exercici) i que es basa en llocs i imatges. Diferencia dues classes d'imatges, una per a les "coses" (*res*) i una altra per a les "paraules" (*verba*). Conseqüentment, la primera classe de memòria artificial és la *memoria rerum*, la segona és la *memoria verborum*. Quan parla d'*imagines agentes* fa referència a imatges actives, en situacions "percussivament dramàtiques". Altres fonts llatines assenyalades per F. A. Yates són Ciceró i Quintilià (Yates, 1974: 31-41). Ciceró en el seu *De oratore* (55 a. C.) dóna una versió personal de les regles: cal emprar un nombre elevat de llocs i les imatges han de ser actives ("imaginibus autem agentibus, acribus, insignitis, quae occurrere celeriterque percutere animum possint") però és a *De inventione* (escrit trenta anys abans que l'anterior) on a través de la definició de les virtuts, la memòria artificial passà a ser en l'Edat Mitjana part de la virtut cardinal de la Prudència. La tercera font llatina és Quintilià amb la *Institutio Oratoria*, el qual fa una

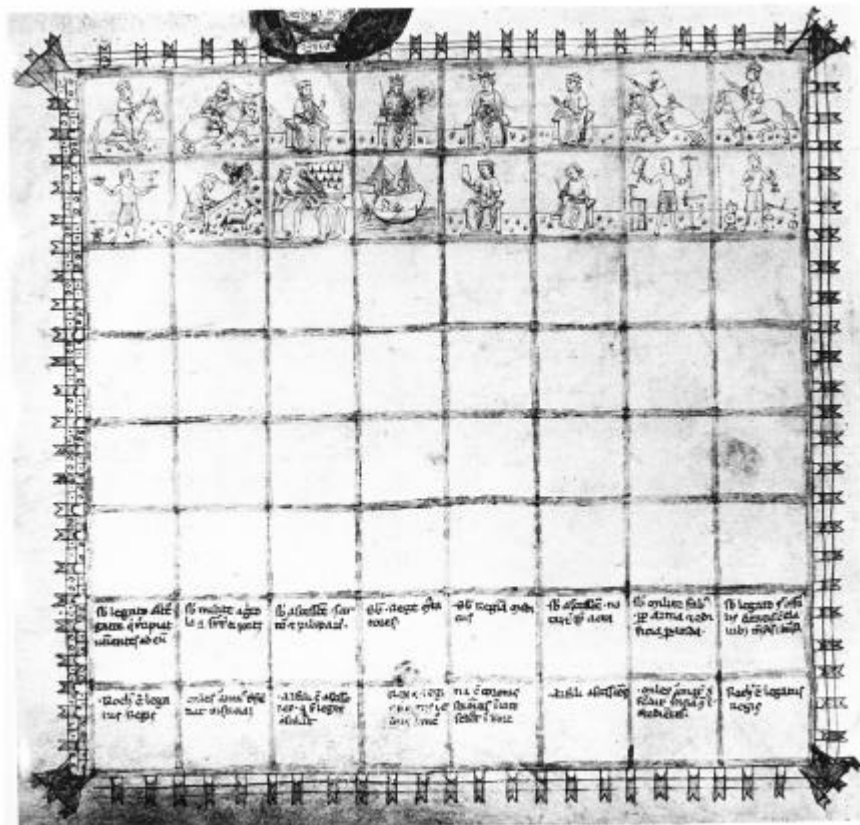
Ciceró. A partir d'aquesta tradició medieval, l'art de la memòria se situa en un terreny intermedi entre ètica i retòrica. Considerar la pràctica de la memòria artificial com una part de la virtut de la Prudència és el punt de vista a partir del qual Albert Magne i Tomàs d'Aquino discuteixen les regles de la memòria.¹²⁶ Tots dos coincideixen a assignar, dins l'art de la memòria, un paper central a les imatges: per Albert Magne encara que les coses *propia* aporten més informació, són les *metaphorica* les que "mouen més l'ànima i per tant ajuden millor la memòria", per Tomàs d'Aquino, l'home no pot entendre sense imàgens (*phantasmata*): "Nihil potest homo intelligere sine phantasmate".¹²⁷

El nostre dominicà fa un ús especial d'aquesta tradició. Cèssulis féu servir el joc dels escacs com a *locus* per situar les seues *imagines agentes* com si es tractàs dels personatges d'un drama. La imatge que reproduïm més endavant ens n'il·lustra el mecanisme. El tauler correspon al *locus fixe*. És la metàfora de la ciutat de Babilònia i a la vegada del món sencer. Cada figura hi té un lloc i unes funcions determinades. La col·locació de les figures al començament de la partida té una significació simbòlica. El treball i l'activitat dels populars, del poble representat amb els peons del joc, és indispensable per la supervivència del rei, de la reina i de la seua cort, de la noblesa i de tots els mandataris i guerrers. Per això, els peons es troben disposats davant dels nobles. Els moviments de les distintes figures tenen una significació moral semblant. Al temps que explica al seu auditori les regles dels escacs, el frare dominicà aprofita l'ocasió per proporcionar-li algunes normes de conducta per a la vida.

formulació crítica i racional de l'"art de la memòria".

¹²⁶ Convé recordar la pertinença d'aquests dos teòlegs a l'Orde dels Predicadors. Així, Albert Magne tingué accés a l'obra de Boncompagno da Signa, autor de dues obres de retòrica, la segona de les quals la *Rhetorica Novissima* fou escrita a la casa dels dominicans de Bolònia el 1235.

¹²⁷ La funció de les *imagines agentes* és commoure: "Notablemente hermosas o feas, aderezadas con coronas y con vestiduras de púrpura, deformadas o desfiguradas con sangre o barro, embadurnadas con pintura roja, cómicas o ridículas, todas ellas se descuelgan, misteriosamente, como comediantes, de la antigüedad y pasan al tratado escolástico como parte de la Prudencia. La solución subraya que la razón para elegir tales imágenes es que ellas "mueven vigorosamente" y de ese modo se adhieren al alma." (Yates, 1974: 87).

39. Νηαιόηαιηόη, 1334-1339. Παολίηη, „Χρονολογία μαγνη“ ηηη „Ιαηηηηόη“. Βαηηκάν Μα. V'ηη. Ιηη. 1960, f. 268r.

Fra Paolino, *Cronologia Magna*. (1334-1339). Ms. Vaticà Ilatí 1960, f.268v

Les distintes figures es presenten descrites com si foren autèntiques *imagines agentes*, llevat dels alfils (els jutges) i la reina (important només perquè és l'esposa del rei). En la descripció de totes les figures es parteix de la forma ("rex sic forman accepit a principio"), concepte tecnic pres de l'inventari de l'art de la memòria. En el tractament dels populars es configuren noves *imagines agentes* ja que cadascun dels peons representa un grup nou d'agrupacions o associacions de professions o oficis. La iconògrafa Chiara Frugoni (1990: 72) en destaca, de manera especial, les possibilitats creatives: "cuando se refiere a los populares Jacobo da rienda suelta a su fantasía, lo que ciertamente también supone dar alas a la imaginación del miniaturista".

El model de Cèssulis gaudí d'una fortuna enorme i, per exemple, trobem l'escaquer descrit com una figura espacial portadora d'eficaços llocs de la memòria per a l'estratègia oratòria: és el cas de l'*Oratoriae artis epitomata* de Jacobus Publicius (Venècia, Erhard Ratdolt, 1482), que inclou, entre les seues propostes tècniques, un gravat amb el tauler.¹²⁸

Jacobus Publicius: *Oratoriae artis epitomata* (Venècia, Erhard Ratdolt, 1482)

El full manuscrit que reproduïm tot seguit, extret d'un manuscrit llatí del s. XV amb textos de temàtica religiosa i moral, és un preciós document que ens acosta, de forma molt gràfica, a les característiques d'aquest treball memorístic. Es tracta d'un esborrany general sobre l'estructura del *Liber*, que precedeix una taula alfabètica del llibre. Hi distingim les anotacions, amb un sistema personalitzat de claus, sobre l'estructuració dels tractats i capítols i la ubicació espacial del *locus* —el tauler d'escacs, mena d'artefacte amb les caselles precises— on cal situar cada figura.

Davall del full hi ha dues esquematitzacions, una més petita que l'altra, de la col·locació de les peces nobles en l'última columna del tauler. Ací la numeració divideix les caselles en dues sèries amb les quatre figures corresponents. Tinguem present que la perspectiva adoptada és la de les peces negres, en la part alta o superior del tauler.

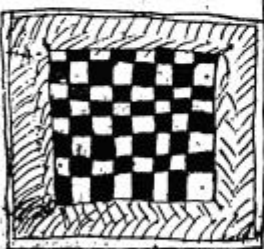
¹²⁸ Vegeu el comentari iconogràfic que en fa Gentili (1987).

1. de forma regis et de his que ad regem p[er]tinent
 2. de for[ma] Regime et morib[us] eor[um] . 11. de
 3. de for[ma] officii alphi[bi] et morib[us] eor[um] . 14. de
 4. de forma Roc[er] et officii morib[us] eor[um] . 20. de

1. de agricultura . 36.
 2. de opib[us] fabricor[um] . 37.
 3. de lamina[rum] et officii alphi[bi] et morib[us] eor[um] . 39.
 4. de mercatorib[us] et opib[us] eor[um] . 40.
 5. de medicis et pigmentariis . 41.
 6. de tabernariis et hospitatoriis . 42.
 7. de civitatib[us] et opib[us] eor[um] . 43.
 8. de eubaldis et ludib[us] . 44.

1. de statario i[st]o genere . 45.
 2. de motu et p[ro]gressu Regis . 62.
 3. de motu et p[ro]gressu Regis . 63.
 4. de motu et p[ro]gressu Alphi[bi] . 64.
 5. de motu et p[ro]gressu militum . 65.
 6. de motu et p[ro]gressu Roc[er] . 66.
 7. de motu et p[ro]gressu officii . 67.
 8. de epilogane totius libri . 68.

A ff. 6. b.
 A ff. 32. b.
 A ff. 41. b.
 A ff. 44. b.

4	2	3	2	1	3	x	4
roch	mits	alphi	regi	max	alphi	mits	roch

Madrid, Biblioteca Nacional, ms. 9461, f. 88.

3.3.2 Anàlisi iconogràfica dels motius textuais

La contextualització precedent ens mena a atorgar a les representacions gràfiques un lloc central en el comentari i lectura del *Liber*.¹²⁹ La visió de les imatges miniades, considerades una mena de *muta praedicatio*, devia ajudar a memoritzar els passatges d'una obra que podia haver estat escoltada en una lectura pública.

Alguns còdexs són interessants per les seues il·lustracions o per les anotacions dels diversos possessors. Les múltiples i diverses variants amb què es representen aquestes imatges són un preciós document per a l'estudi de la representació gràfica de les distintes funcions socials, també per al tractament d'aspectes com la vestimenta, els objectes, el mobiliari, etc.¹³⁰

Els manuscrits decorats amb miniatures poden pertànyer a possessors de distinta extracció social. D'entre els conservats en les biblioteques italianes (vegeu Chicco-Rosino, 1990: 28), trobem des de referències a una procedència noble —el còdex del segle XV, conservat a la Biblioteca Estense de Mòdena, posseït per la família Estensi, esplèndidament il·lustrat per mestres llombards— a altres més humils (Marco Tato de Pola, plebà de Marano, prop d'Udine, posa fi el 1441 a una transcripció del *Liber*, decorat per ell mateix amb tretze figures.

Si bé queda encara molt per escriure entre les vinculacions entre imatge i paraula, en el cas de les representacions del joc d'escacs en l'art i, en concret, la figuració social procedent del *Liber* s'hi han comentat, amb prou solvència, els aspectes essencials.¹³¹

¹²⁹ Com afirma el dominicà Boyle (1990: 13): "...presumiblemente el *Libellus* estaba concebido para ser ilustrado, aunque Jacobo no habla de ello en ningún sitio. Sin imágenes mucho de lo que el autor tiene que decir pierde agudeza i expresividad".

¹³⁰ No és aquest el moment per fer l'inventari dels manuscrits que contenen miniatures. Per aproximar-nos-hi, l'annex que tanca el present treball inclou una mostra representativa d'aquesta variació imatgística. D'entre les procedències de les reproduccions, en destaquem les següents: Heck (1964), per a les provinents de Wroclaw, Péchiné (1997) per les de Beçancon i Kramer (1995) per a les mostres alemanes.

¹³¹ Vegeu, en general, Kiefer (1958) i, sobre les miniatures en la traducció alemanya de

Entre els estudis iconogràfics que connecten les miniatures amb les "imatges de memòria" hi ha el d'Anne-Marie Legaré aplicat al *Livre des Échecs amoureux*:

Enveloppés dans une nouvelle atmosphère esthétique et campés dans des paysages ou des intérieurs qui les situent dans un contexte plus narratif, les quinze miniatures mythographiques du *Livre des Echecs amoureux* n'en sont pas moins élaborées selon les principes de l'ars memorativa: une figure centrale frappante, des attributs nombreux. Ce sont des représentations tributaires d'une tradition textuelle particulière, celle des textes mythographiques à caractère mnémotechnique. Vues sous l'angle mémoriel, elles prennent une nouvelle dimension et on n'est plus étonné de constater des affinités formelles entre elles et les représentations matérielles d'images de mémoire parfois présentes dans les traités de mnémotechnie. (Legaré, 1991: 90-91).

La lectura del *Liber* com una *ars memoriae* (Di Lorenzo, 1968 i 1973 i Frugoni, 1990), les recerques iconogràfiques de Legaré (1991) i els treballs de relació entre memòria, textos literaris i cicles artístics de Bolzoni (1984a, 1984b, 1985, 1987) donen resposta, d'alguna manera, a les sàvies preguntes plantejades per F.A. Yates (1974: 129) a partir de la relació entre memòria i imatgeria:

¿Puede ser la memoria una explicación posible del amor medieval por lo grotesco, por lo idiosincrático? ¿Se ha de ver en las extrañas figuras que aparecen en las páginas de los manuscritos y en todas las formas del arte medieval no tanto la revelación de una psicología torturada cuanto la evidencia de que cuando la Edad Media tenía que recordar seguía las reglas clásicas sobre cómo hacer imágenes memorables?

Amb l'ajut de la formulació de Di Lorenzo (1973: 217-221), que parteix de la poc fiable versió anglesa de Caxton, faig la relació dels diferents elements que intervenen en la descripció inicial de cada peça del joc dels escacs, d'acord amb les tècniques de l'art retòric de la memòria.¹³² En majúscules, escric el nom llatí de les figures que representa cada peça. Cada número que apareix a continuació es correspon amb una imatge (i) que se li associa. A continuació, en paràgraf a part,

Konrad d'Ammenhausen, Goldschmidt (1944-46) i Kramer (1995). L'estudi de les fonts d'una coneguda obra de Paris Bordon serveix Gentili (1987) per fer un repàs general la iconografia dels escacs.

¹³² El seguiment d'aquesta anàlisi pot complementar-se amb la consulta atenta de la varietat d'imatges que hem inclòs en l'annex final.

es resumeix el significat mnemònic (SM) que se n'extrau. Per a facilitar la comprensió, acompanye l'anàlisi de la reproducció dels gravats corresponents a cada figura, extrets de l'edició de Caxton de 1474.

REX

1. I: El rei és assegut en un tron vestit amb robes de color porpra.
SM: Les robes porpra són vestits reials. El rei ha de excel·lir als altres. De la mateixa manera que el seu cos és vestit amb belles robes, el seu interior, la seua ànima, es vesteix amb virtuts morals.
2. I: Porta una corona al cap.
SM: El rei és per damunt de tots els altres en dignitat. Tothom ha d'estar al servei del rei i obeir les seues ordres.
3. I: Porta un plom redó en la mà esquerra.
SM: La seua obligació és l'administració de tot el regne.
4. I: En la mà dreta porta el ceptre o verga reial.
SM: El rei ha de reprimir amb justícia i fermesa aquells que "per amor no reté".

REGINA

1. I: La regina és asseguda al tron. És una dona bella que du una corona al cap, robes daurades i una capa multicolor.
SM: No hi ha cap explicació.
2. I: Se situa a l'esquerra del rei.
SM: Aquesta posició beneficia l'abraçada marital. La regina és ordenada a l'esquerra "per gràcia", mentre que el rei ho és "per natura".

ALPHILES

1. I: Els orfils són els jutges o assessors privats. Són asseguts en cadira i tenen un llibre obert davant seu.
SM: Han d'aconsellar el rei i, dels manaments reials, fer lleis i donar-les a conèixer.
2. I: N'hi ha dos: un és en un espai negre, i l'altre en un espai blanc.
SM: Hi ha dos tipus de casos legals: el negre, que concerneix les causes criminals i el blanc, les que afecten les possessions temporals.

MILITES

1. I: El cavaller és assegut damunt d'un cavall i ornat amb armes. Du un elm al cap; una llança en la mà dreta; un escut en la mà esquerra; una espasa o maça en la mateixa part; el ganivet en la part dreta. Vesteix cuirassa, plastró, genolleres i guant. Va sobre un cavall ensinistrat que també porta armadura.
- SM: De la mateixa manera que el cos del cavaller resplendeix d'armaments, així mateix la seua ànima ha de resplendir per costums i virtuts.

ROCHI

1. I: El roc és el veguer del rei. És un cavaller a cavall. Porta capa i caputxa de pell. En la mà dreta du una verga o bastó llarg..
SM: Com el rei no pot ser present en tots els racons del regne, la seua autoritat ha de ser delegada en els veguers, que hauran de visitar tot el regne i manifestar el poder reial davant tothom.
2. I: Hi ha dos rocs o veguers en el regne, un a la dreta del rei i l'altre a la seua esquerra.
SM: Com que el regne és gran, ha d'haver-hi dos veguers per a mantindre tot el regne informat de les novetats.

AGRICOLA

1. I: El llaurador és un home amb una aixada a la mà dreta i, en l'esquerra, du una verga per conduir els animals. En la cintura du una falç o corbella per esporgar les vinyes i els arbres.
SM: Tota l'agricultura pot reduir-se a aquestes tres coses: conduir els animals a la pastura, empeltar i plantar, i esporgar vinyes i arbres.
2. I: És a la dreta del rei davant del roc o veguer.
SM: Mitjançant el llaurador, el veguer proporciona el menjar necessari al regne.

FABRI

1. I: Aquest popular és un home que porta un mall o martell en la mà dreta, una aixxa en l'esquerra i una trulla de cimentador en la cintura.
SM: Tots els artesans són reduïts a aquestes tres coses: la maça és el signe dels treballadors del metall i dels orfebres que fan diners; l'aixa és el signe dels fusters i llenyaters; la trulla (i la regla o cruilla) és el signe dels cimentadors que fan cases, murs i torres.
2. I: Se situa a la dreta del rei, davant del cavaller.
SM: Els cavallers necessiten brides, esperons i selles; coses totes elles proveïdes pels artesans..

LANIFICES

1. I: Aquest popular és un home que du unes tisores en la mà dreta; un ganivet ample i llarg en la mà esquerra; un tinter i un tallaploma en la cintura; i, damunt de l'orella dreta, una ploma d'escriure.

SM: La ploma i el tinter representen els notaris que psen els acords en documents legals i els signen, assisteixen els jutges, i lligen les sentències criminals. Les tisores són el signe d'aquells qui tallen, cusen, tixen, esquilen, tenyeixen la roba i afeiten les barbes. El ganivet és el signe dels que adoben i tinyen les pells, dels pellissers, dels qui escorxen les bèsties i dels carnissers. Tots aquests s'anomenen *lanifices* perquè es relacionen amb les pells.
2. I: Se situa a la dreta del rei, davant de l'alfil o jutge.

SM: Sovint hi ha pleits i disputes i cal que el jutge les determine i el notari les pose en escriptura.

MERCATORES

1. I: Aquest popular és un home que du un llibre i peses en la seua mà dreta, una vara de medir en la mà esquerra i una bossa oberta en la cintura.
SM: El llibre i les peses representen als que presten i canvien diners; la vara de medir, als comerciants de teles i altres coses; la bossa oberta els qui guarden diners i rendes.
2. I: Se situa davant del rei.
SM: Els mercatores s'encarreguen de guardar els tresors reials i són els responsables, per ordre del rei, de pagar el salari als cavallers.

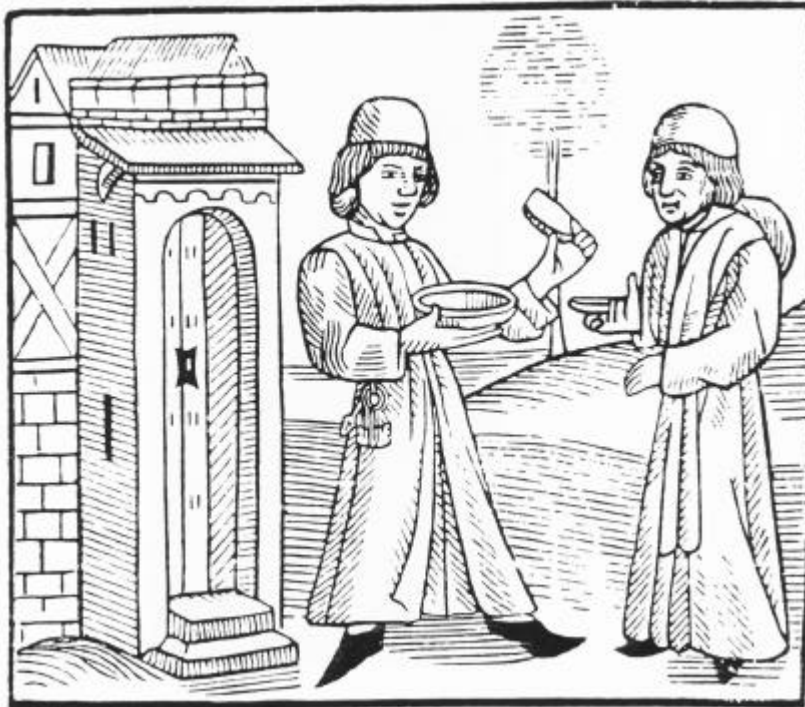
MEDICI

1. I: Aquest popular és un home assegut en una cadira magistral amb un llibre a la mà dreta.
SM: El llibre és signe tant dels físics com dels gramàtics, geomètrics, dialèctics, retòrics, aritmètics, músics i astròlegs; car el metge físic perfecte ha de tenir els coneixements de totes aquestes ciències.
2. I: Sosté una urcèola o pigmentari en la mà esquerra.
SM: La urcèola és símbol dels apotecaris i dels mescladors de medicines, pòlvores i espècies aromàtiques.
3. I: Du, en la cintura, l'instrumental per a tallar i guarir ferides i floroncos.
SM: Aquestes eines representen els cirurgians.
4. I: Se situa davant de la regina.
SM: El metge ha de ser cast per tractar les malalties de les reines i de les altres dones i examinar les seues parts privades.

TABERNARI

1. I: Aquest popular és un home que té la mà dreta estesa, com rebent i convidant; en la mà esquerra du un pa i un got ple de vi; en la cintura, un ramell de claus penjant.
SM: Amb aquests objectes es representen els taverners, els hostalers, els fondistes i els guardians.
2. I: Se situa davant dels alfils o jutges, a l'esquerra del rei.
SM: Sovint, hi sorgeixen conflictes i disputes que han de resoldre els jutges.

CUSTODES CIVITATIS

1. I: Aquest popular és un home que du unes claus grans en la mà dreta.
SM: Les claus són el símbol dels guardians de la ciutat.
2. I: Sosté una alna o braç mesurable, en la mà esquerra.
SM: Simbolitza els oficials del comú encarregats de peses i mesures.
3. I: Du una bossa oberta en la cintura.
SM: La bossa és el símbol dels peatgers o recaptadors d'impostos i des guardes dels tresors de la ciutat.
4. I: Se situa a l'esquerra del rei davant del cavaller.
SM: Els guardians i regidors del comú necessiten els cavallers per vigilar i protegir la ciutat.

RIBALDI

1. I: Aquest popular és un home amb cabells encrespats, que mostra en la mà dreta unes quantes monedes.
SM: Les monedes simbolitzen els qui juguen i balafien les seues propietats.
2. I: Du tres daus en la mà esquerra.
SM: Els daus simbolitzen els alcavots i fornicadors.
3. I: Du una corda lligada a la cintura, d'on penja una bústia.
SM: La bústia simbolitza el correu, el qui porta i tramet missatges.
4. I: Se situa a l'esquerra davant del roc o veguer.
SM: Al veguer li correspon tres funcions: conservar homes aptes i convenients a la ciutat, cercar i porgar ciutats i llocs hostils al rei, i tenir correus que porten cartes i decrets reials.

L'exposició precedent ens ha de conduir a considerar el mecanisme com a "recurs mnemònic" més que no pas com un simple "recurs simbòlic o al·legòric", com tradicionalment s'havia fet en analitzar el *Liber*. El professor Di Lorenzo (1973: 221) suggereix estendre aquesta interpretació especialment al quart tractat, dedicat a explicar el significat dels moviments de les peces:

Pherhaps much of waht is offhandedly called allegorical in the *Libellus* is actually mnemonical. In saying this, I am thinking of section four, where Jacobus explains the significance of the descriptions of the chessmen, their movements seem to be treated as mnemonical signs which facilitate remembrance of the author's teachings. Let us recall the author's words in the prologue to the *Libellus*, "ut si formam ipsorum menti impresserint (the nobles), bellum ipsum et ludi virtutem corde potererunt faciliter optinere.

3.4 UN LLIBRE D'ESCACS

De les dues fórmules d'abreviació que designen el tractat de Cèssulis —*De moribus* i *De ludo scacorum*— és la que inclou l'al·lusió al joc dels escacs la que ha gaudit d'una major fortuna. Que el *Liber* és, entre d'altres qualificatius definitoris que podem aplicar-li, "un llibre d'escacs" resulta una evidència tan manifesta que no escapa a ningú. Però, ara bé, aquell qui es capbusse dins les seues pàgines volent trobar un manual pràctic de teoria escaquística útil per a una història del joc, potser se sentirà, amb raó, defraudat. El contingut de doctrina escaquística que s'hi destil·la a través de les pàgines del tractat té sempre una funció subsidiària de l'objectiu moralitzant bàsic. Tot i això, tant el tauler com les peces i les regles del joc dels escacs hi són descrits amb una precisió que resulten d'un interès indubtable per a la història del joc.¹³³

Tot el quart tractat és un assaig d'associació entre els moviments de les peces del joc i els diversos nivells d'interpretació simbòlica que han anat establint-

¹³³ Tres segles després de la seua escriptura, Ruy López, en el primer manual de teoria moderna del joc, emprarà com a font bàsica que explique el simbolisme del joc les pàgines del *Liber* (vegeu l'apartat 4.2).

se en els tractats anteriors. Sintetitzarem les regles bàsiques que s'hi descriuen, per tractar, a l'apartat següent, dels elements simbòlics que s'hi refereixen.

3.4.1 Els moviments de les peces

Tal com es representa en aquesta figura, cal tenir en compte que el punt de vista des d'on es descriuen els diferents moviments sobre el tauler situa les peces negres a la part superior del tauler.

Negres

		esquerra				dreta		
8	veguer 5	cavaller 4	jutge 3	regina 2	rei 1	jutge	cavaller	veguer
7	ribald 8	guarda 7	taverner 6	físic 5	mercader 4	notari 3	obrer 2	lauraó 1
6								
5								
4								
3								
2								
1								
	a	b	c	d	e	f	g	h

Blanques

Sense aquesta precisió prèvia mancaria de coherència tot el conjunt de referències espaciodisposicionals que s'encarreguen de descriure la col·locació de les peces i els seus moviments.¹³⁴

En la descripció dels moviments s'empra, amb reiteració, un vocabulari denotatiu que procura, almenys és aquesta la seua intenció, evitar possibles confusions. Els colors "blancs" i "negres" poden adjectivar tant els "quadres" com les "peces". Els moviments són "drets" o "angulars" i es desplacen per cada "línia o regla". Les peces pròpies formen un "regne" que, en eixir, s'exposen a la "batalla".

Le regles del joc medieval són relativament pròximes a les regles actuals, però existeixen diferències sensibles en el desplaçament de certes peces. També és general la possibilitat que totes les peces nobles, a excepció dels rocs, puguin desplaçar-se a una casella ocupada per una peça del mateix color o de l'adversari.

El moviment del rei

És la peça central i condició mateixa del joc, el rei es desplaça de manera diferent que en el joc actual.

a) Després del seu primer desplaçament, el rei avança dues caselles i açò en línia dreta, en diagonal o combinant els dos moviments, a l'estil del cavaller. De la seua casella inicial e8 (vegeu la figura anterior), pot anar a g8, g7, g6, f6, e6, d6, c7 o c8. Aquest desplaçaments només són possibles quan aquestes caselles són buides.

b) A diferència de les regles actuals, el rei pot obrir la partida. En aquest cas, el seu moviment obligatori és e8-e6.¹³⁵

¹³⁴ Aquesta precisió sobre la col·locació de les peces fou remacada per Lasa (1892) en una anàlisi tècnica del contingut escaquístic del *Liber*.

¹³⁵ La regla és enunciada per Fenollar als *Scachs d'amor*: (vv. 127-135) "*Que'l Rey pugua lo primer lanç anar a terça casa. / L'altre decret que molt lo joch apura, / es que los Reys a la casa terçera, / lo primert tret, sens fer pus desmesura, / salten liberts en qualsevol manera; / mostrant que tart devem per la costera / dexar lo pla o la via segura: / tal exemplar en tot d'aquells s'espera. / Per ço cascu, quant los limits traspassa, / erra, mas poch, si no s'i torva massa*".

c) La regla llombarda del joc d'escacs que descriu Cèssulis autoritza el rei a començar el seu desplaçament travessant tres caselles, és a dir anant de e8 a e5. Aquest desplaçament només és autoritzat una sola vegada en el transcurs de la partida. En aquestes circumstàncies, la reina té la possibilitat d'acompanyar-lo. Aquest moviment conjunt sembla en total contradicció amb l'esperit del joc.

El moviment de la regina

El paper de la reina, a l'Edat Mitjana, és molt reduït. No serà fins la fi del s. XV que aconseguirà la transformació que li dóna la preponderància que té en les regles modernes.

a) En la primera jugada, la regina efectua un moviment que recorda parcialment el del rei. Avança en diagonal com l'alfil i el roc, però aquest moviment es redueix a dos caselles a la vegada. Pot anar, doncs, a b6, f6, d6, b8 i f8. És aquesta la regla específica llombarda (vegeu Chicco, 1963: 5).

b) A continuació, el desplaçament de la regina és molt limitat. No pot sinó avançar casella per casella, fet que limita singularment la seua eficàcia. Aleshores, aquest moviment es fa exclusivament en diagonal.

c) Una particularitat ja assenyalada: la regina pot acompanyar el rei, després de la primera eixida d'aquest darrer, és a dir, desplaçar-se de d8 en d5.

El moviment dels cavallers i dels rocs

El desplaçament d'aquestes dues peces nobles no ha sofert modificacions després de l'E.M. El cavaller recorre tres caselles per jugada, amb un desplaçament lateral en la tercera. El roc es desplaça en línia recta, sense limitacions de nombre de caselles. Aquest roc apareix com la sola peça vertaderament forta sobre l'escaquer, ja que és la sola peça capaç de prendre des de lluny. El seu problema és "se degager" en el transcurs de la partida.

El moviment dels alfils

Com per la regina, el desplaçament de l'alfil és molt més reduït si el comparem amb les regles actuals. Es fa en diagonal, però limitat a tres caselles per

jugada. Aquesta possibilitat és present al joc àrab i és característica de les regles llombardes.

Des de Cèssulis, l'alfil es desplaça sempre seguint l'oscil·lació dreta-esquerra-dreta-esquerra, etc., fins al punt que descriu un moviment circular sobre l'escaquer (per exemple, f8-d6-f4-d2-b4-d6-f8).

El moviment dels populars

El desplaçament dels peons en el joc medieval és idèntic al d'avui en dia. Els peons avancen en línia recta des de la seua casella inicial fins al mig de l'escaquer. En els moviments següents, la progressió es fa casella a casella. Mai no reculen. Capturen les peces contràries en diagonal.

El peó que arriba a la línia noble de l'adversari, té la possibilitat de promocionar en reina:

És encara sabedora cosa que el poble que combatén lexa la pròpia línia, la dreta o sinestra entra, com serà vengut a la línia dels nobles adversaris, segons que aquell quadre on lo noble serà posat, de aquell noble blanch o negre pren e à denominació. En aquell, axí obtindrà la dignitat e anament de la regina blanca o negra. (IV.7).

Aquesta possibilitat de la promoció del peó en dama dóna una força sorprenent al desenvolupament del joc.¹³⁶

3.4.2 Jugades amb nom

Hi apareix referida la veu "scach" (no "sus" que serà popular als textos literaris medievals, incloent-hi els *Scachs d'amor*):

¹³⁶ És simptomàtica la disputa presentada davant els juriconsults per una partida disputada a Pàdova, on un dels jugadors fa mat amb un peó que ha esdevingut reina: "Quid si aliquis ludens ad scaccos promisit dare scaccum mattum cum pedite sive cum pedona et illa pedona efficiatur regina, si postea dederit scaccum matum cum ea, facta regina, an dicatur satisfacisse promissioni?... et per has duas leges fuit Paduae pronuntiatum contra jus, ut ille non dicat satisfacisse promissioni" (Zdekauer, 33).

On s'esdevé en aquest joch al rey, ensequén-li, ésser dit sovent per los adversaris, axí nobles com pobles: "Scach!", que és a dir, fe[s] a mi dret. (IV.7)

L'"escac per roch". Considerem que la interpretació exacta no és la d'"escac i mat" (en llatí es correspon a "Scacho Mato!") sinó, com assenyala Chicco (1963: 5), es tracta d'una "forcheta di Cavallo a Re e Torre".

E com per lo cavaler o per altre escach en aytal loch és dit "Scach per roch!", adonchs lo rey pert son vicari. (IV.2).

L'expressió és corrent en textos literaris catalans per indicar, una amenaça perillosa o vital.¹³⁷

3.5 UN UNIVERS SIMBÒLIC

Com acabem d'exposar el *Liber* s'estructura amb els pilars d'uns elements simbòlics, que s'assenten damunt una base mnemònica.¹³⁸ Podem parlar, això sí, d'un "llenguatge simbòlic", que dota d'una significació semàntica especial moltes parts del text.¹³⁹ Des d'aquesta òptica, podem diferenciar cinc símbols bàsics: l'escaquer, la societat, el nombre, la posició i el moviment.

3.5.1 El símbol de l'escaquer

¹³⁷ A Arnau d'Erill (BABL xxix, 918.224): "si-l gran senyor vol traydor ni-l abraça, / al pus leyal mans e peus abraça / e-l fay tornar sovint de vert en groch: / quart-se lo rey d'aver scach per roch!. A l'*Spill* (vv. 9996/9997) "escac pel roc / tens per la dona, / puy soriguer / te saben fer / e no-l conexas: /yo-t prec te-n dexes, / may pus no juges/. A *El procés de les olives*: (v. 526): "que ficte li dau escach per lo roch". I a *La disputa de l'ase* "l d'altre part son dones maridades vidues i donzelles, i sota l'hàbit de devoció sovint donen escac per roc a aquells qui tenen el béc groc" (exemples citats i reproduïts al *DCVB*, *DCELC* i a Farnés, 1994: IV, 101-122).

¹³⁸ Sobre la simbologia genèrica del joc dels escacs, vegeu Carnac (1985) i la suggerent aportació semiòtica de Petschar (1986).

¹³⁹ Aquest llenguatge simbòlic ha estat posat de manifest, especialment, per Kliever (1966) i Mehl (1975).

L'escaquer com a representació de la ciutat de Babilònia (*Tractatus de ludo scacorum*, Madrid: Biblioteca Nacional, Vit 25-6, fol. 9r).

Per a Cèssulis, l'escaquer representa Babilònia. Babilònia és l'antítesi de Jerusalem, que és visió de pau, de justícia i de solidaritat. Babilònia representa un món lliurat al pecat, però Babilònia pot esdevenir Jerusalem. La Babilònia terrestre anuncia la Jerusalem celest.¹⁴⁰ La ciutat està representada sota la forma d'un quadrat quartejat. El conflicte que es desenvolupa en el quadrat de l'escaquer és el conflicte de la vida. Té lloc a l'interior d'un camp clos, ja que les vores de l'escaquer ("els labis del tauler") representen els murs de la ciutat.

Més enllà dels límits clarament traçats de la vida terrestre, totes les peces del joc perden les seues funcions particulars.¹⁴¹ L'escaquer representa la ciutat però també, per extensió, el regne i el món sencer: "E jatsia que l'escaquer prefigura la ciutat que havem ja dita, emperò tot lo regne e encara tot lo món significa" (IV.1).

¹⁴⁰ Sobre la imatge de la Jerusalem celest en l'univers simbòlic de la cultura monàstica, vegeu Leclercq (1957: 55-69). Segons Zumthor (1993: 119) la percepció que l'home medieval, fins al segle XIII, té de la ciutat està determinada per quatre models mítics: la Jerusalem celest (terme de tota beatitud), la seua contrària, Babilònia (maleïda als capítols 17 i 18 de l'*Apocalipsi*), Roma (font de l'autoritat i del coneixement) i Bizanci (la meravella llunyana, mina de relíquies i reserva de sacralitat).

¹⁴¹ Sobre el simbolisme del tauler d'escacs en l'univers medieval vegeu ara Cicutto (1993).

3.5.2 Els símbols socials

Els "atributs" que Cèssulis esmenta a propòsit de cadascuna de les peces fan referència al seu torn, a funcions polítiques, econòmiques o socials. Per aquesta raó, assoleixen per a Mehl (1974: 137) la categoria de símbols i són sota aquest prisma que són sotmesos a anàlisi. Hi ha una diferència de natura entre els símbols socials relatius a les peces nobles i els de les peces populars. Els primers ens menen generalment a una *auctoritas* o a una *potestas*, mentre que els segons fan referència a les funcions de les peces populars.

Els símbols reials descrits per Cèssulis són molt clàssics. Fan referència al concepte de justícia ("el ceptre"), la plenitud del poder ("el plom redó") i l'eminència de la dignitat reial ("la corona"). A l'igual que la resta de peces nobles, el rei es troba assegut. Com apunta Kliewer (1966: 103), el classicisme i la manca de precisió en la descripció dels símbols reials prova el caràcter aristocràtic del públic al qual està destinat el tractat. Els atributs de la reina són els mateixos que els del rei, amb pocs trets originals. L'alfil presenta un llibre obert a la mà i simbolitza el coneixement obert del jutge, l'home de llei. El cavaller presenta uns atributs funcionals que evoquen el rol militar. En el roc o vicari apareixen tant els elements funcionals (el roc és un soldat a cavall) com els pròpiament simbòlics, que recorden les insígnies reials. El mantell correspon a la porpra, la caputxa evoca la corona i el bastó és un simulacre de ceptre. Aquests elements marquen una *auctoritas* i una *potestas* idèntiques a les del rei, però d'un nivell inferior.

Cadascuna de les peces populars és presentada amb un mínim de tres objectes que són símbols funcionals, atributs. Fan referència a les diferents professions que representa cada peça. El caràcter peculiar que ofereixen ve donat per la concentració de diverses professions en una mateixa peça. En aquest cas, el llenguatge és més descriptiu que no pas simbòlic.

3.5.3 El símbol del nombre

El nombre dos té una importància simbòlica especialment significativa en el moment de la diferenciació entre els sectors d'activitats dels dos jutges (vegeu

Kliewer, 1966: 125-127). Aquesta xifra apareix a cada instant en el joc dels escacs (dos colors, dos camps, dos alfils, dos cavalls, dos rocs...) i és la xifra de totes les oposicions i tots els conflictes.

El nombre sis, símbol de la perfecció virtual, apareix referit al moviment dels alfils, els quals posseeixen la facultat de recórrer la totalitat de l'escaquer en sis moviments.

L'explicació del perquè de les seixanta-quatre caselles que conformen l'escaquer té a veure amb una representació de mesura: cada quadre de Babilònia té 16.000 passos, els quals multiplicats per 4 fan 64.000 milers ("a costuma de Lombardia, o legües, a costuma de França", IV.1).¹⁴²

3.5.4 El símbol de la posició¹⁴³

L'únic simbolisme en la posició de les peces nobles el representa la reina, la qual es troba a l'esquerra del rei —recordem que el tauler es contempla amb les peces negres a la part superior del tauler— com ho justifica un versicle del *Càntic dels Càntics*:

A la part sinistra és aloguada la regina per rahó dels abraçaments maridals; on en los *Càntichs* és lest: "La sua sinistra sots lo meu

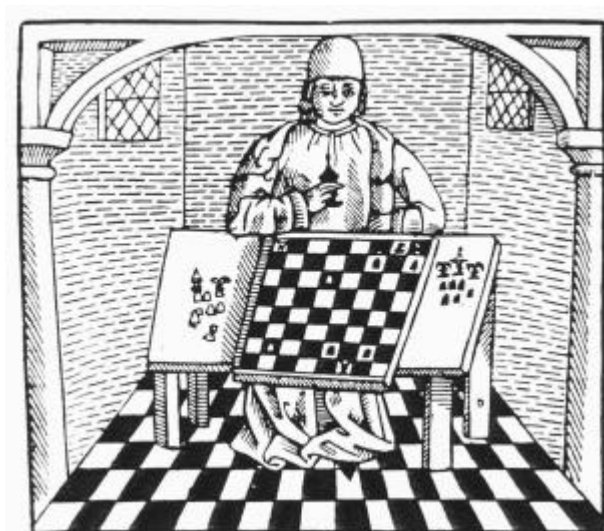
¹⁴² Cf. amb la interpretació numèrica dels *Scachs d'amor*: "lo qual per creu parti 'n quatre natures / de temps divers; y apres, seguint ses guies, / de quada part feu quatre 'guals figures; / e, dividint sots tal pacte la resta, / un sis y hun quart suma tota la llesta. (vv. 23-27). Recordem que, al poema al·legòric, les seixanta quatre cases es corresponen amb les seixanta-quatre cobles del poema.

¹⁴³ En el joc àrab, l'ordenació de les peces sobre el tauler respon a una interpretació simbòlica. Els paral·lelismes evidents amb el text de Cèssulis poden observar-se en la traducció que segueix, feta a partir d'un ms. àrab coetani al *Liber*: "En cuanto a las razones que el inventor tuvo para la ordenada colocación de ellas en el tablero, puso al *šāh* en medio, porque también es preciso que el rey esté en el centro del campamento; al ministro [alferza] lo puso inmediatamente a su lado, porque el ministro ha de estar cerca del rey; al alfil lo colocó después de la alferza, porque es preciso que los lugares más fuertes del campamento sean aquellos en que están el rey y su ministro; al caballo lo colocó entre el alfil y la torre, porque hace las veces de la caballería y ésta es indispensable que sea la protectora de las fortalezas; a la torre la puso contigua al caballo, porque el general es quien ordena las dos alas, diestra y siniestra, del ejército; y a los peones los puso en fila delante de todos, porque la infantería es la que precede en el combate. (Pareja, 1935: 15).

cap, e la dreta de aquell abraçarà a mi". Són, per cert, a la part sinistra del rey aloguada per gràcia, ço que és ordonat al rey per natura. (II.2)

La posició dels populars té sempre una explicació precisa.¹⁴⁴ La diversitat de condicions socioprofessionals que el dominicà contempla al seu voltant i el nombre restringit de possibilitats que li ofereix el joc poden arribar a introduir una certa confusió. La posició sobre l'escaquer té un valor de símbol: marca una relació precisa de la peça amb una altra funció social.

3.5.5 El símbol del moviment

Il·lustració del quart tractat *Game and Play of the Chess*, William Caxton, 1475, Bruges, p. 157).

El valor simbòlic que prenen els moviments de cadascuna de les peces és tractat pel dominicà, tal com ja hem comentat, al quart tractat. S'hi aglutinen els dos eixos fonamentals de la simbologia en el *Liber*: el símbol dóna compte a la vegada de les virtuts i de les funcions.

El rei¹⁴⁵ participa dels desplaçaments de totes les peces de l'escaquer perquè ha d'arreplegar en ell totes les virtuts dels seus súbdits ("rey sobre tots ha e obtén dignitat e senyoria", IV.2). En l'obertura del joc, el rei pot avançar tres caselles d'un sol cop: és aquesta la "regla llombarda". El rei representa la perfecció del

¹⁴⁴ El professor Mehl veu en l'existència d'una jerarquia de funcions una relació amb el primer llibre de l'*Ética a Nicomac* d'Aristòtil (Mehl, 1975: 148).

¹⁴⁵ Cf. amb la interpretació simbòlica dels seus moviments en el joc àrab: "Por lo que toca al rey, dispuso que se moviese de una sola casilla en otra en cualquier dirección, porque el rey no debe andar precipitado y ha de tener, además, libertad para moverse como él quiera, avanzando o retrocediendo, adelantando o retrasando". (Pareja, 1935: 16).

conjunt del regne i per tant li pertany obrir el joc amb aquest moviment de tres caselles. Posar en "escac" el sobirà posseeix igualment un valor simbòlic: el rei és exposat a perdre el seu poder. Per últim, el rei no pot tot sol aconseguir la victòria: hom insisteix en la solidaritat necessària a l'interior del regne.

El moviment de la regina¹⁴⁶ comprén el dels alfils i, almenys al principi de la partida, el dels rocs, ja que ella ha de tenir la saviesa dels alfils que representen als jutges i l'autoritat dels rocs que són els veguers del rei. En cap cas el dels cavallers, ja que la guerra no és assumpte de dones ("Car de fembres per fragilitat no és cosa pròpia de entreésse[r] en les batalles", IV.3). Al principi de la partida pot acompanyar al rei tres caselles: acompanya al rei en les seues peregrinacions guerrerres per assegurar-li "el repós del guerrer" ("feyt és per solaz e proveït a demostrament de costuma que la regina segueca lo rey a la batalla", IV.3). Així, ni tan sols en campanya militar, la continuïtat dinàstica es perd de vista. Tret d'aquesta ocasió, el moviment de la regina és reduït a una sola casella.

Els alfils o jutges, tenen un moviment en harmonia amb el seu ofici: l'alfil, a la dreta del rei, es col·loca bé davant el metge bé davant el llaurador, a qui ha de defendre. L'alfil de la dreta del rei va davant del mercader, el qual necessita sovint de la justícia, o davant el ribald, el qual compareix davant seu per furts o bregues. El desplaçament es fa de tres caselles en tres caselles, xifra que recorda la triple missió del jutge que és de "justs plets deuen mantenir e drets consells dar, e, se[n]s acepció de persones, segons les coses alegrades, les sentències definir" (IV.4). El moviment es fa sempre en diagonal, símbol de la precaució que ha de posseir el jutge.

Gràcies al seu desplaçament en línia dreta i després en obliqua, el cavaller¹⁴⁷ pot, des de la seua casella inicial, col·locar-se en tres caselles diferents, posant-se

¹⁴⁶ Cf. amb la interpretació simbòlica dels seus moviments en el joc àrab: "Esta misma regla es la regla de la alferza; pero su libertad de movimientos es menor que la del rey, y por esto también dispuso el inventor que, al capturar, lo haga sólo en sentido oblicuo". (Pareja, 1935: 16).

¹⁴⁷ Cf. amb la interpretació simbòlica dels seus moviments en el joc àrab: "El movimiento del caballo dispuso que fuera de más largo alcance, porque el jinete, por ir montado, puede fácilmente recorrer largas distancias y acogerse a su campo cuando teme por sí; dispuso también que su movimiento fuese oblicuo al avanzar, al retroceder y al

davant del llaurador, del llaner i del mercader. El nombre de caselles cobertes pel cavaller augmenta a mesura que avança sobre l'escaquer. Al principi de la partida, no protegeix més que un territori de quatre caselles. Quan es col·loca davant el rei esdevé sis, i vuit quan es troba al mig de l'escaquer. L'explicació simbòlica fa referència al fet que el cavaller ha d'ésser coratjós encara que abans del combat siga encara temorenc.

El moviment dels rochs¹⁴⁸ presenta la peculiaritat que el seu poder es fa efectiu quan el camí és obert, fet només possible que amb l'acord dels nobles i els populars. La seua autoritat no s'exerceix a l'interior del palau reial, sinó solament a l'exterior. Serà més forta al mig de l'escaquer, quan podrà controlar quatre línies:

...com ells sien veguers e legats, lur auctoritat no ha vertut entro que entrats començaran de usar, que estant dins lo palau del rey no poden usar de legació, mas tantost com ne són exits poden usar de la auctoritat e a ells atorgada. Car lur auctoritat gran és com representen la persona del rey. E per çò, estan lo tauler buyt, per tot lo tauler quax per lo regne discorren e van, axí en blanch com en negre. /IV.6).

Són les úniques peces capaces d'abatre el rei adversari sense cap altre concurs. El desplaçament dels rocs en línia dreta fa d'ells auxiliars reals d'eficàcia garantida.

El moviment dels populars¹⁴⁹ és diferent segons aquests últims es troben a l'interior o a l'exterior del regne. Al principi poden avançar fins el mig del terreny.

capturar, porque el jinete necesita poder alancear a sus rivales y atacarlos en combate singular y con movimientos rápidos e inopinados". (Pareja, 1935: 15-16).

¹⁴⁸ Cf. amb la interpretació simbòlica dels seus moviments en el joc àrab: "Dispuso que el movimiento de la torre alcanzase hasta el final de las líneas que le son perpendiculares y fuese de más largo alcance que el movimiento de las otras piezas, porque en la guerra el general de las dos alas, diestra y siniestra, es el que hostiga y ataca los puntos indefensos del ejército enemigo que tiene en su frente, hasta donde le conviene". (Pareja, 1935: 16).

¹⁴⁹ Cf. amb la interpretació simbòlica dels seus moviments en el joc àrab: "Dispuso que el movimiento del peón fuera tan sólo de una casilla y de frente, porque el soldado de infantería no debe abandonar su posición en el campamento ni avanzar, sino deslizándose lentamente; dispuso también que su manera de capturar fuese al sesgo, porque la infantería no arrebatara lo que arrebatara al adversario, sino por medio de captura rápida e inopinada, rivalizando con él en habilidad; decidió asimismo que el

Més enllà de les fronteres la prudència s'imposa i els cal avançar pas a pas. Si el peó pren en diagonal, ho fa en legítima defensa. Quan ell ha travessat tot l'escaquer es transforma en reina. Cèssulis afegeix que no cal menysprear la gent del poble, perquè hi ha alguns d'ells que han esdevingut papes o emperadors ("Donchs negú no menyspreu aytals pobles, car enaxí a l'imperi com al sobiran bisbat, plens de virtuts e de gràcies legim aquells ésser pervenguts", IV.7). Finalment, un dels moviments més interessants, recollits al *Liber*, introdueix una metaforització ímplicita a l'escaquer, una possibilitat d'ascensió social:és el que fa referència a la promoció del peó en arribar a la darrera línia:¹⁵⁰

És encara sabedora cosa que'l poble que combatén lexa la pròpia línea, la destra o sinestra entra, com serà vengut a la línia dels nobles adversaris, segons que aquell quadre on lo noble serà possat, de aquell noble blanc o negre pren e a denominació. En aquell, axí obtindrà la dignitat e anament de la regina blanca o negra. (IV.7).

3.6 UN RECURS D'EXEMPLA

3.6.1 Sobre el concepte d'*exemplum*

Com hem assenyalat, l'*exemplum* és un dels elements constitutius del sermó medieval, juntament amb les citacions bíbliques i patrístiques (les *auctoritates*) i els arguments d'ordre escolàstic (les *rationes*).

Pel que fa a l'estudi d'aquesta matèria i, seguint les precioses indicacions bibliogràfiques de Devoto (1972: 161-174), són fonamentals les aportacions succesives de tres especialistes: Crane, Welter i Bataglia. De tots tres, l'únic que es deté en l'anàlisi i l'estudi de la moralització de Cèssulis és Welter (1927: 351-354).

peón se convierta en alferza cuando llegue al extremo del tablero, porque quien avanza en el combate hasta penetrar en campo enemigo, librándose de ser capturado o vencido, bien merece el cargo de ministro de la guerra". (Pareja, 1935: 15).

¹⁵⁰ Vegeu un emmarcament de la qüestió a Müller (1995).

Una de les idees bàsiques del primer estudi de Crane (1883) —una de les autoritats mundials del segle passat en exemplaris de predicadors i autor d'una edició de Jacques de Vitry encara no superada— fou deixar clar el naixement de l'*exemplum* dins el context de la predicació del segle XIII.¹⁵¹ Una síntesi concisa d'aquesta aportació ens la proporciona Devoto (1972: 162):

Además de señalar los temas utilizados en el *exemplum*, Crane traza sobre todo un estudio histórico del género, centrándolo en el siglo XIII en el que se fundan las órdenes de dominicos y franciscanos, empeñadas en la evangelización y el combate de las herejías; la primera de ellas, denominada también Ordo Praedicatorum, se interesa naturalmente en la técnica de la oratoria sagrada, y de este interés nacen las primeras colecciones de *exempla*, para suministrar a los predicadores un corpus de textos que ayudaran la exposición doctrinal.

A la seua rigorosa història literària de l'*exemplum*, i obra de referència encara bàsica, J.-Th. Welter (1927) divideix l'estudi del gènere en tres períodes: l'origen i desenvolupament (fins a finals del s. XII), el floriment (s. XIII i XIV) i, la decadència al XV. En total, destria 641 manuscrits llatins i 58 en llengua vulgar que contenen *exempla*, entre els quals contempla el *Liber*.

Pel que fa a la qüestió de la evolució històrica del gènere, Salvatore Battaglia (1964) dibuixa una trajectòria que naix amb l'*exemplum* de la retòrica antiga i que, a través del Valeri Màxim, arriba a esdevenir un precedent de la novel·la pel seu contacte amb l'experiència, amb el real. Aquesta forma breu de la narrativa arriba a ser qualificada d'"anti-bíblia" o la "bíblia de la vida quotidiana", per la seua relació amb l'home comú, amb l'experiència, amb els aspectes més realistes de la vida (Battaglia 1964: 474).

A la *Retorica ad Herennium*, l'*exemplum* no era un testimoni o una prova sinó una demostració, una explicació. Si la retòrica és l'art de persuadir, l'*exempla* n'és un dels seus principals mitjans. L'*exemplum* és per Aristòtil una lliçó del passat, un esdeveniment registrat per l'experiència i fixat en la memòria de les generacions. La crisi de la cultura romana donarà pas a la civilització medieval, on prima la "summa enciclopèdica". En aquest context el Valeri Màxim és "il

¹⁵¹ Vegeu també Forni (1980).

primo arsenale della esemplarità medievale" (Battaglia, 1964: 462), un repertori d'*exempla*, de "fets i dites memorables" útils per a ser imaginades en la memòria de l'orador. Per a Battaglia "l'esempio costituisce il legame più sicuro che la cultura medievale mantenne con la realtà" (Battaglia, 1964: 469). L'*exemplum* és, sobretot, un testimoniatge. És una antologia de peripècies de la realitat. La seua tècnica és pobra i esquemàtica. La faula, el fet memorable, l'anècdota, la paràbola, el miracle, la facècia i la sentència són els microtextos que concorren en la literatura de l'exemple.

Uns trets bàsics ens poden ajudar a definir el gènere: caràcter narratiu, brevetat, veracitat o autenticitat, un tot subordinat a un conjunt, relació amb la predicació, finalitat persuasiva, auditori particular, lliçó didàctica, etc.¹⁵² Tot resumit en una curta definició: "un récit bref donné comme véridique et destiné à être inserée dans un discours (en général un sermon) pour convaincre un auditoire par une leçon salutaire" (Bremond-Le Goff-Schmitt, 1982: 37-38).

En el camp de la recerca, un punt de partida obligat per trobar els motius narratius presents a la predicació medieval —al qual hem acudit inevitablement en aquest treball— és l'*Index exemplorum* de Frederic C. Tubach (1969). No obstant, aquesta és una obra amb certes limitacions: massa omissions i errors en les referències, recolzada en un corpus relativament restringit i amb manca de tables per obra i per autor. Algunes d'aquestes mancances han estat completades en noves aportacions.¹⁵³

¹⁵² Vegeu, en concret, Bremond-Le Goff-Schmitt (1982) que qualifiquen l'*exemplum* com una mena de "gadget eschatologique" (Bremond-Le Goff-Schmitt, 1982: 37), que tindrà la seua edat d'or al s. XIII. La seua fi és didàctica: "Les rubriques *Exemplum* évoquent généralement l'exemple à suivre, le modèle. Arnold de Liège qui parle des *exempla* dans le sens d'anecdotes morales ('*Exempla plus movent quam predication subtilis*')." (Berlioz, 1983: 130). Sobre la qüestió del gènere vegeu, també, Jauss (1984), Strubel (1988) i Delcorno (1989).

¹⁵³ Vegeu, per exemple, Berlioz-Polo de Beaulieu (1992). D'aquests investigadors francesos prenem la següent definició d'*exemplum*: "Le terme *exemplum* a trois sens principaux au Moyen Age. Le plus commun hérité de l'Antiquité, est celui d'exemple à suivre, de modèle de comportement ou de vertu. Dans le langage technique médiéval, il désigne également une fonction rhétorique et un type particulier de récit. Dans ce dernier cas, il est alors un des moyens de persuasion dont usent volontiers les prédicateurs ou les auteurs d'ouvrages moraux".

Fent una síntesi de tot el que acabem d'exposar concloem, per ara, que el mot *exemplum* té el sentit limitat de narració, generalment breu, utilitzada en el curs d'un sermó per a fer passar després a l'auditori i oferir a la seua memòria una veritat útil per a la seua salut. És a partir de la fi del segle XII i al principi del segle XIII que l'*exemplum*, així definit, s'afirma com a instrument privilegiat de la predicació i, en particular, de la predicació popular. Recordem que l'*exemplum* està relacionat amb el discurs oral i que l'estructura mateixa de la narració escrita sembla reproduir la trama d'una narració oral en el transcurs de la qual pot intervenir, segons les necessitats, un ensenyament moral.

3.6.2 Les fonts dels *exempla* del *Liber*

Diversos estudis han establert una classificació dels *exempla* del *Liber*, diferents en cada cas segons la còpia o traducció utilitzada, moltes vegades acompanyats d'una referència a les fonts probables per a cada cas.

La primera i més important contribució es deu al professor suís Vetter (1892), el qual dóna nombroses indicacions sobre fonts antigues i medievals i sobre els reculls on es retroben els mateixos *exempla*. Una aportació importat és la que precedeix l'edició de Van Schaick (1912: LXVIII-CXVI), on es diferencien 71 *exempla* amb una indicació possible de fonts tant clàssiques com medievals (Joan de Salisbury, Vicent de Beauvais, etc.). Més tard, Rychner (1956), després d'un primer apèndix sobre les fonts dels *exempla* de *Les Vigiles de Charles VII*, elabora una segona taula comparativa amb els *exempla* del *Liber* i les traduccions franceses de Ferron i de Vignay. Distingeix 128 *exempla* diferents. Per la seua banda, la professora Anderegg (1957: 288-314) inclou un apèndix amb una llista alfabètica dels *exempla* presents al *Liber* i als seus traductors francesos, un altre dedicat a les fonts dels afegits propis de Vignay i un darrer d'*exempla* propis del ms. fr. 1169 de la Bibliothèque nationale; en general, reprén les referències de F. Vetter. L'alemany Kliewer (1966: 231-255) estableix una concordança d'*exempla* entre el text llatí i les diferents traduccions alemanyes (tot plegat, sis columnes) i un molt útil llistat alfabètic de noms apareguts als exemples; té coneixement dels tres treballs anteriorment citats i en distingeix 147 *exempla* diferents. L'historiador

francés Mehl (1975) elabora una taula de fonts dels *exempla* utilitzats per Cèssulis. L'autor agrupa les fonts en dues columnes: "sources probables" i "autres possibilités". Privilegia les fonts cronològicament més pròximes a Cèssulis, en especial l'obra de Vicent de Beauvais: "une connaissance de Vincent de Beauvais par le dominicain italien nous semble beaucoup plus plausible qu'une connaissance de tel ou tel auteur ou grammarien antique" (Mehl, 1975: 73). No fa cap referència al treball de Kliewer. Diferencia 141 *exempla* diferents. Collet (1984: 514-543) elabora una taula, amb fonts, dels *exempla* de la traducció francesa de Jean Ferron. Segons hi declara, per a les fonts (antigues, principalment) pren els treballs de Vetter i Anderegg, els quals corregeix i completa. Té en compte l'aportació de Mehl pel que fa a la recerca d'*exempla* de Cèssulis presos de l'*Speculum historiale* i l'*Speculum doctrinale* de Vicent de Beauvais. Pel que fa als *exempla* traduïts per Jean Ferron i represos en *Les Vigiles de Charles VII* i *Le Menagier de Paris* (3 *exempla*) té en compte els treballs de J. Rychner i G. Brereton. Hi distingeix 150 *exempla* diferents.

Només cal donar una ullada a la "taula d'*exempla*" formada per 141 mostres diferents que incloem a la fi del treball per adonar-nos que el conjunt de l'obra de Vicent de Beauvais, però molt especialment l'*Speculum doctrinale*, pot considerar-se la font quantitativament més important en la tria dels *exempla*. L'anotació, a peu de pàgina, que d'aquestes fonts hem fet en la nostra edició demostra les fortes similituds de vocabulari i les analogies sintàctiques que aproximen els passatges dels dos dominicans, però són les estructures narratives que s'assemblen al Beauvais i no a la font clàssica i la coincidència paral·lelística de certes sèries allò que en confirma l'apreciació. Una confirmació pràctica ens la dona la combinació d'exemples i citacions (l'exemple 114, que és seguit de les sentències 46-51, té també una presència conjunta i contínua també al *Doct.*, IV, 144).

Segons els recomptes de Mehl (1975: 74-100 i 1978a: 233-237), dos terços dels *exempla* tindrien una d'aquestes quatre fonts: Vicent de Beauvais (l'*Speculum doctrinale* i l'*Speculum historiale*), Joan de Salisbury (*Policraticus*), el Valeri Màxim i la Bíblia.

En Joan de Salisbury no troba cap correspondència *verbatim*, però si addueix una sèrie d'*exempla* en correspondència amb el capítol 14 del tercer llibre del *Policraticus*. Pel que fa a la Bíblia no hi ha còpia servil del text, sinó simplement referències breus a algun passatge cèlebre. A pròposit de la freqüent utilització del Valeri Màxim, Mehl (1978a: 236) escriu:

Notons que le plus souvent il attribue à ce dernier ce qu'il ne fait que recopier chez Vincent, lequel mentionne en général ses sources. Néanmoins, Jacques de Cessoles devait connaître Valère de façon immédiate. Dans douze cas le contemporain de Tibère apparaît en effet comme la seule source possible du *Liber de moribus*.

Altres fonts utilitzades dues o tres vegades són: sant Jeroni, Orosi, Pau Diaca, Pere Alfons, Sèneca i sant Agustí. Amb una aparició: Ciceró, Titus Livi, Julius Valerius i Justinus. Com a possibles *exempla* originals hom en destaca sis, que per ordre d'aparició i, seguint la numeració de la nostra "taula d'*exempla*", són els següents: 18) La poligàmia del gall. 116) El mercader de Gènova. 132) El missatger de l'hostaler de Parma. 133) El fill d'un peregrí de sant Jaume. 134) La porta de Frederic II a Càpua. 138) Història de Joan Cavatxa.

A tall de conclusió del seu estudi, Mehl ens remarca que encara que Cèssulis situe els seus *exempla* en un passat llunyà, per tal d'assegurar-los l'autenticitat, i tot i el seu coneixement directe d'alguns autors antics, la seua elecció principal va encarada cap a un contemporani, Vicent de Beauvais:

"son choix va aux *exempla* déjà préparés et classés dans un ordre sans doute plus conforme aux esprits du XIII siècle, ordre que lui propose Vincent de Beauvais". (Mehl, 1978a: 237)

Una molt interessant aportació a l'estudi de les fonts dels *exempla* del *Liber* és el de la professora Vidmanová (1979 i 1990), la qual troba múltiples paral·lelismes entre el *Breviloquium* de Joan de Gal·les i el *Liber de moribus*.¹⁵⁴ Segons Vidamanová (1990: 127-140) les històries amb què al *Breviloquium* s'il·lustren les quatre virtuts cardinals han estat adaptades a les peces dels escacs. I

¹⁵⁴ A banda dels 23 manuscrits del *Breviloquium* assenyalats per Glorieux (1932), la filòloga txeca n'afegeix en un primer moment 28 (Vidmanová, 1979) i després 12 (Vidmanová, 1990).

és a la segona part del *Liber scacchorum*, la referida a la noblesa, on es troben la major part dels *exempla*. Del total de 151 *exempla* descrits per Kliewer, A. Vidmanovà n'ha trobat 46 procedents del *Breviloquium*.¹⁵⁵ Fins i tot algun *exemplum* considerat per Anderegg i Mehl original de Cèssulis com, per exemple, el que té com protagonista Joan Cavazza apareix, suposadament, a l'obra de Joan de Gal·les. Els textos trobats es troben empeltats amb altres tradicions textuals, com ara la tradició local oral. Resulta curiós d'assenyalar la falta de coincidència en els resultats d'aquest treball de Vidmanovà amb el de Mehl (1978a), el qual en cap moment cita Joan de Gal·les com a font directa per als *exempla*. En cap moment, tampoc, la professora txeca cita el treball de Mehl. Només podem dir que coincideix amb el professor d'Estrasburg, quan es refereix a la possibilitat que els *exempla* de Valeri Màxim pogueren ser presos:

"directamente a través de un manuscrito dels seus *Factorum et dictorum memorabilium libri novem* o al menos a través de excerpta incluidos por Vicente de Beauvais en su enciclopedia *Speculum mundi* (o *universale* o *maius*). En el *Speculum historiale* aparece a menudo el mismo texto que en el *Liber scacchorum*". (Vidmanovà, 1990: 135).

Un altre paral·lelisme detectat per Vidmanovà, pel que fa als *exempla*, és el que fa referència a la *Gesta Romanorum*:

"Pero no deja de ser curioso que diecisiete ejemplos sucesivos — números 117-133 del manuscrito de Insbruck— coincidan en su contenido y también en parte literalmente con el texto de Jacobo" (Vidmanovà, 1990: 137).

Destriar les fonts exactes del text no és tasca fàcil. Com que en pocs casos es pot determinar amb claredat que l'escriptor empre una versió amb preferència a les altres, alguns autors (com ara Ayerbe-Chaux, 1975: XV) prefereixen parlar més aviat de "relats paral·lels". Així i tot, el recent treball de Cuartero i Mateu (1999), és un intent de comparació entre la font llatina clàssica i les fonts intermediàries medievals. Dels dèsset casos estudiats, i segons les seues

¹⁵⁵ Per comprovar les correspondències, vegeu Vidmanovà (1990: 144-145, n. 34), amb referència al número d'exemple de Kliewer, les pàgines de Vetter i el capítol del *Breviloquium*.

conclusions, hi ha un repartiment en la distribució, amb un marge per als *exempla* presos de memòria, les interpolacions, etc. Es localitzen, a més, mostres de la pervivència dels *exempla* en obres llatines i del segle d'or castellà.

3.6.3 Estructura i continguts dels *exempla*

Tenint present que l'estructura del "discurs *exemplar*" es basa en l'acumulació i, pel seu valor pedagògic, en la repetició, Mehl (1978a) diferencia, dins el *Liber*, tres tipus d'*exempla*:¹⁵⁶

a) L'*exemplum* en una sola frase: una frase reporta un tret particular d'un gran personatge. Apareixen al tercer llibre i representen una tercera part dels *exempla*.

b) Una unitat d'acció, de lloc i de temps en quatre o cinc frases. En són més de la meitat.

c) Construcció d'episodis: amb referència períodes llargs, de diversos anys. Són més difícils i menys representats.

Entre els tipus d'*exempla* més sovintejats destaca, per damunt dels altres, l'històric, caracteritzat per la seua versemblança i autenticitat. En general, hi ha una tendència a valoritzar l'home. Com ha estat assenyalat, molts dels *exempla* mostren un interès "malsà" en la mutilació del cos.¹⁵⁷ Parts essencials del cos humà desfilen fragmentades davant els nostres ulls de lectors, en un exercici cruel i violent: caps, ulls, braços, cames o, fins i tot, el suïcidi com a exercici ritual d'autopurificació.

En general, no es pretén la precisió cronològica (només se'n subratlla l'ancianitat d'algun personatge) ni la geogràfica. Els temes fan referència a models

¹⁵⁶ Podem recordar ací la distinció que fa Cátedra (1994: 171: 222) entre *exempla*, *similitudines* (amb finalitat mnemònica) i *plàtica* (amb finalitat pedagògica).

¹⁵⁷ Definits per Antin (1968: 277) com *exempla* de "riddle transformation", un joc verbal que il·lumina la relació dels uns amb els altres. Per Batt (1996), més que aberrants, des de la mentalitat actual, aquests exemples col·laboren en un moralització que pretén regular l'ordre social. El cos, recordem-ho, és un sistema acotat: les seues fronteres poden representar qualsevol frontera amenaçada o precària.

a imitar.¹⁵⁸ Pel que fa als personatges, aquestos són només sers humans i com a màxim n'apareixen un, dos o tres. En altres ocasions, l'*exemplum* és una mera "fórmula lapidària".

Pel que fa al contingut dels *exempla* cal parlar de realitats properes, quotidianes. Només la condició social de certs personatges (reis, prínceps, savis...) pot resultar inaccessible. Les virtuts són simples. El contingut "heroic" és tractat amb discreció, no com un privilegi de classe i el "miraculós" només hi apareix en cinc casos.

Podem pensar que un dels èxits indiscutibles del tractat de Cèssulis rau en la mateixa tria dels *exempla*: molt escaients al context, d'abast universal i amb vocació d'esdevenir perdurables. L'ús retòric de *l'exemplum* assoleix, doncs, un eficaç èxit comunicatiu:

... le choix et l'agencement de ses *exempla* révèlent une réflexion qui va beaucoup plus loin que la seule accumulation d'un Etienne de Bourbon o même d'un Vincent de Beauvois. (Mehl, 1978a)

3.7 UN RECULL DE SENTENTIAE

3.7.1 Sententiae i predicació

Pou de coneixement i tresor de saviesa, les *auctoritates* són emprades en la predicació com a eines auxiliars per exposar i provar la proposició.¹⁵⁹ Per construir els seus sermons els predicadors medievals han hagut d'acudir a tota mena de reculls i florilegis. Diversos són els instruments de treball amb què compta el predicador per farcir la seua proposta d'autoritats i d'exemples. Entre la fi del segle XII i el principi del XIII els cistercencs crearen o copiaren una gran varietat d'instruments on la indexació juga un important paper (vegeu Falmagne,

¹⁵⁸ Segons el recompte de Mehl (1978a), 92 són positius i 23 negatius.

¹⁵⁹ Certes *ars praedicandi* aconsellen que no siguin descorcentants ni difícils, que no es desvien de la proposició ni que tampoc no disonen de les altres parts (vegeu Murphy, 1986: 314-315).

1993: 193-94.). Aquests nous reculls que organitzen el text bíblic o patristic comporten tres implicacions metodològiques: l'ordre alfabètic, el sistema molt elaborat de remissió a un índex separat del text i la fi pastoral que se'n desprén.¹⁶⁰

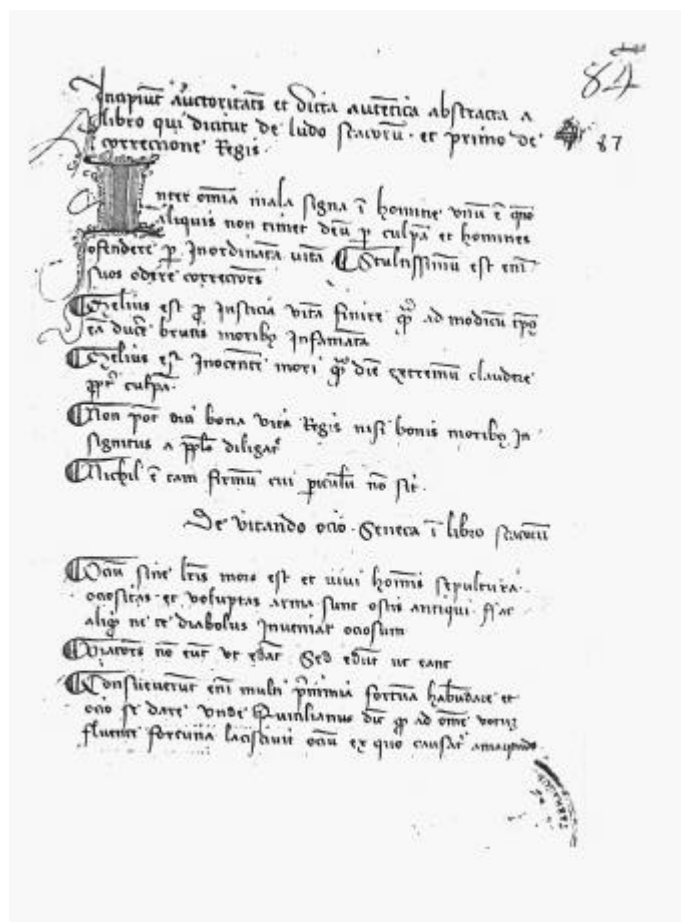
Quan analitza els instruments de treball dels predicadors, L-J. Bataillon destaca com, al costat de la Bíblia amb les glosses i concordances corresponents, els florilegis d'autors clàssics o filosòfics i les diverses enciclopèdies (bestiàris i lapidaris), "dans la pratique les deux catégories principales d'instruments de travail sont les recueils d'*exempla* et les *distinctiones*" (Bataillon, 1981: 200). Els reculls d'*auctoritates* són posteriors als reculls de florilegis de l'Alta Edat Mitjana:

Ainsi, à la fin du 12e s., Alain de Lille dépend encore des florilèges du haut Moyen Age, lesquels visaient surtout à favoriser la méditation personnelle du lecteur et sa progression spirituelle. Aux 13e et 14 siècle, les successeurs de ces recueils vont être conçus pour fournir aux prédicateurs les auctoritates dont ils ont besoin pour bâtir leurs sermons; ils jouent par là, un rôle analogue à celui des distinctiones et concordances bibliques. (Longere, 1983: 195).

Summae, Distinctiones, Catenae, Libri Sententiarum... amb aquests instruments de treball disposats a ser utilitzats, conforma el dominicà un text on cada *exemplum* és corroborat per un seguit d'afirmacions que semblen extretes d'un d'aquestos reculls alfabètics.

En alguna ocasió, acompanyant el tractat de Cèssulis, ens podem trobar amb un recull de les *auctoritates* que se'n poden extraure. És el cas del ms. 108 de la Biblioteca Provincial de Tarragona, que presenta un d'aquests pràctics instruments del treball intel·lectual, que acompanyant el text llatí del *Liber*, del qual n'hem reproduït el primer full. Una prova més que l'ús pedagògic que el frare dominicà perseguia amb la seua moralització manté una eficàcia més enllà dels límits de la immediatesa de la seua redacció.

¹⁶⁰ Vegeu la descripció d'un florilegi a Roouse (1979: 126-145).

"Auctoritates et dicta autentica abstracta a Libro scacorum"
(Tarragona: Biblioteca Provincial, Ms. 108, f. 84 r).

3.7.2 Les *sententiae* del *Liber*

Fent costat i complementant els *exempla*, trobem al *Liber*, segons els nostres recomptes, al voltant de vuitanta *sententiae*.¹⁶¹

Un recompte de les sentències que inclouen referència a l'autor o a l'obra ens dona la relació que segueix (per ordre alfabètic i amb indicació numèrica d'aparicions entre parèntesi): sant Agustí (2), sant Ambrós (1), Basili (1), Boeci (2), *Càntichs* (1), Cassiodorus (1), Cató (3), Claudià (2), Dimas (1), *Ecclesiàstich* (1), sant Gerònim (2), Gualter (1), Juvenal (1), *Los proverbis dels savis* (4), Luchan (1), Marcial Coch (1), Ovidi (6), Polinus (1), Pròspere (1), Quintilian (4),

¹⁶¹ Vegeu, a propòsit, la nostra "taula de *sententiae*".

Quintus Curcy (1), Salusti (2), Sculpuri (1), Sèneca (9), Simacus (1), Sòcrates (1), Theofasti (1), Tiboli (1), Tul·li (3), Valeri (4) i Varró (2).

Sèneca, Ovidi, Valeri i Quintilià, alguns dels *auctores* més citats als abundants florilegis medievals, són també ací els més citats.

Una lectura atenta de l'*Speculum doctrinale* ens condueix, inevitablement, a considerar aquesta magna enciclopèdia medieval com la font bàsica per a les múltiples citacions. Aquesta constatació havia estat observada per Vetter (1892) i, més tard, sistematitzada per Mehl com un procediment pedagògic essencial:

La source essentielle de ces citations est à nouveau Vincent de Beauvais et, plus particulièrement, le *Speculum doctrinale* avec les livres IV et V, consacrés à la science morale. Dans ces livres, le lecteur de Royaumont organise les connaissances morales autour des vertus et des vices. Sa démarche est presque toujours la même. Il commence par définir la vertu ou le vice en question et sa définition est suivie par celles d'un certain nombre de "Philosophes" et par celles d'un certain nombre de "Philosophes" et par celles proposées par les poètes. Ce deux livres du *Speculum doctrinale* constituent donc un immense catalogue de citations. Jacques de Cessoles fait quelquefois appel au livre VI, consacré à l'économie, et au livre VII, consacré à la science politique. Enfin, dans quelques cas, les citations proviennent du *Speculum historiale*. (Mehl, 1975: 126).

Per la nostra banda, després d'una lectura de les fonts de l'*Speculum Doctrinale* podem extraure algunes conclusions que n'avalen la correspondència directa entre els textos dels dos intel·lectuals dominicans:

a) El mecanisme compositiu de les sentències sembla una operació posterior a la decisió d'ajudicar una virtut i un vici a la figura social que s'està tractant i, fins i tot, a l'exemple que il·lustra determinada qualitat.

b) És freqüent la presència de sèries contínues de sentències (sentències 1-3; 46-51, etc.).

c) En ocasions, les citacions *d'auctoritates* estan preses en el mateix ordre en què apareixen a l'*SD*. Quan n'hi ha moltes se'n fa una tria. Per exemple, després d'emprar la sentència 53, Cèssulis fa un salt en el repertori de sentències i, d'entre diverses possibilitats (Cato, Stadius in Achilleide, Tibullus, Prosper, Claudia...), pren la cita de Marcial Coc (sentència 54).

d) El mecanisme de selecció fa que es pugui prendre tant la citació que, per exemple, defineix un vici, com una part del posterior comentari que s'hi inclou:

Auctor. Avaritia est cupiditas acquirendi vel retinendi. Item avaritia est immoderatus amor habendi, sc. ultra necessitatem. [...] Nullum vitium deterius est avaritia, praesertim in principibus & respub. gubernantibus; habere enim quastui respub. non modo turpe est, sed etiam sceleratum & nefarium. (*Doct.*, IV, 144).

Algunes característiques compositives de les citacions del *Liber* demostren que el treball del dominicà s'allunya d'un simple exercici de compilació (vegeu Mehl: 1975: 115-130):

a) L'extrema brevetat de les citacions: la major part d'elles són construïdes amb només una frase. Només apareixen citacions llargues en fragments poètics d'Ovidi, de Tíbul, de Juvenal i de Claudi.

b) Les citacions no apareixen aïllades, sinó en grups de varies, i acompanyen els *exempla* o bé els hi enquadren. La relació entre la cita d'autoritat i l'*exemplum*, forma narrativa pròpia de la realitat, té un important fonament:

... elles permettent de souligner la coïncidence entre le "vécu" dont l'*exemplum* porte témoignage et le "pensé" transcrit dans les oeuvres des grands auteurs. La juxtaposition de l'*exemplum* et des citations permet donc d'éviter la rupture entre action et connaissance. (Mehl, 1975: 128).

c) Segons el seu contingut, n'hi hauria tres categories: en forma de "sentències positives", d'"exhortacions negatives" i de "citacions de constatació", aquestes últimes aporten el suport d'una autoritat a una afirmació rellevant de l'observació quotidiana.

d) Les citacions abstractes alternen amb aquelles que presenten comparacions molt concretes. Aquesta relació és una mostra més de l'objectiu pedagògic del llibre.

3.8 UNA SOCIETAT IDEAL

3.8.1 Un "regiment de prínceps"

La relació entre el tractat del dominicà i els anomenats "regiments de prínceps", textos on s'estableix un espill d'estructuració de la societat en referència a la figura del monarca, és una de les qüestions interessants que planteja l'obra. Fou posada de manifest per l'erudit francès M. Leber el 1837, el qual havia examinat —segons arriba a declarar— "tots els manuscrits llatins i francesos de l'obra":

Peu de temps après la publication du fameux livre *De regimine principum* de Gilles de Rome, mort en 1316, un dominicain, nommé Jacques de Cessoles, ayant attentivement lu cet ouvrage, s'avisa d'appliquer aux pièces du jeu d'Échecs les instructions faites aux personnes de toutes les classes par le célèbre Archevêque de Bourgs. Il fit un jour pour texte de son sermon le rapport qu'il était facile d'établir entre les rois, les ministres, les nobles, les pêtres, les magistrats et les gens du peuple, et le Roi, la Reine, le Chevalier, le Pion, etc., de là ressortaient des enseignements qui, sans doute, obligèrent le prédicateur à partager ses parallèles en ploussieurs discours; on lui fit de grands compliments du procédé, on lui demanda de l'écrire, et bientôt après deux auteurs français Jean de Vignay et Jean Ferron, traduisent le long sermon de Jacques de Cessoles. (citad per Basterot, 1863: 52-53).

Per tal de situar la teoria política del dominicà al costat dels altres tractadistes medievals que se n'ocupen disposem del treball, de 1930, de Lester Kruger Born, professor de la Universitat de Princenton, el qual analitza el paper del príncep perfecte dins els ideals dels segles XIV i XV. Els textos i autors analitzats per Born són, respectivament:¹⁶² el *Policraticus* (1159) de Joan de Salisbury (1110-1180); el *De Principis Instructione* (1217) de Giraldus Cambrensis (1146?-1220?); la *Eruditio Regum et Principum* (1259) de Gilbert de Tournai (?-1270); el *De Regimine Principum* (1265-66) de Tomàs d'Aquino (1226-1274); el *De Eruditione Principum* de Guillem Perrault (?-1275); el *De regimine Principum* (1287) d'Egidi Romà (1247-1316); el *De moribus* (datat per Born al voltant de 1300) de Jaume de Cèssulis; els textos anònims *Liber de Informatione Principum* (1297-1314) i l'*Speculum Dominarum* (1300); la *De Recuperatine Terrae Sanctae* (1305-07) de Pierre du Bois (1255-1321); el

¹⁶² Empre les dates indicades per Born al seu treball i segueisc el seu ordre en l'enumeració.

Defensor Pacis (1324) de Marsili de Pàdua (1270-1342?); el poema *De Regimine Principis* (1411-12) de Thomas Occleve (1370-1450).¹⁶³

Després d'analitzar la teoria política continguda en cadascun d'aquests textos, Born situa el text de Cèssulis dins el grup dels pre-aristotèlics, conjuntament amb Joan de Salisbury, i Gilbert de Tournai i el Cambrensis. L'altre grup, el dels aristotèlics, l'encapçala Tomàs d'Aquino, Guillem Perrault i Egidi Romà.

Malgrat les possibles diferències, pot dibuixar-se un retrat comú compartit per tots aquests textos dels segles XIV i XV:

In summary we may say that the perfect prince of the thirteenth and fourteenth centuries must be wise, self-restrained, just; devoted to the welfare of his people; a pattern virtues for his subjects; interested in economic developments, an educational program, and the true religion of God; surrounded by efficient ministers and able advisers; opposed to aggressive war; and, in the realization that even he is subject to law, and through the mutual need of the prince and his subjects, zealous for attainment of peace and unity. (Born, 1928 : 504).

Després de Born, entre els estudiosos que s'ocupen del joc dels escacs com a representació de la societat ideal, destaca J.M. Mehl (1978b),¹⁶⁴ el qual analitza l'evolució del mite real prenent com a base les moralitzacions sobre els escacs del text de Cèssulis i els fragments dedicats als escacs del *Communiloquium* de Joan de Gal·les i de la *Gesta Romanorum*.

El *Liber* és la resposta a les preguntes essencials que el frare predicador hagué de plantejar-se, reflex de les preocupacions de la cristiandat al llarg del segle XIII: qui governa? quina és la naturalesa del poder que detenen els dirigents? com és composta la societat? quines en són les estratificacions? en

¹⁶³ Només en aquest cas Born assenyala el tractat de Cèssulis com una font directa al costat de la Bíblia, el *Secreta Secretorum* d'Alexandre Magne, el *Regimine Principum* d'Egidi Romà.

¹⁶⁴ L'epígraf "la société idéale au Moyen Age, XIIIe siècle" acompanya, justament, el títol d'una traducció divulgativa del *Liber* al francès (Cessoles, 1995), a cura d'aquest historiador del joc.

quins termes es plantegen els problemes que determinen les relacions d'individu a individu?

La societat dels homes entesa com institució divina es divideix en dos ordres: el dels clergues i el dels laics. Al voltant de l'any Mil hom comença a distingir tres ordres: els *oratores*, els *bellatores* i els *laboratores*. L'esquema dels tres ordres havia estat anunciat per primera vegada dins el poema d'Aldaberon, bisbe de Laon (vegeu Duby, 1978). Aquest esquema tripartit devia simbolitzar l'harmonia de la societat cristiana. Aquesta concepció d'origen religiós és més un mite que una realitat. No té en compte la diversitat existent en cadascun dels ordres ni dels conflictes que sorgeixen al seu si o entre ells. Un nou repartiment per condicions socioprofessionals comença a deixar-se sentir a partir del segle XII.

La noció de societat tripartita estava basada en el recurs a la metàfora del cos humà, amb la qual representà sant Pau l'Església i que permetia concretitzar les relacions entre els diferents ordres (vegeu Rico, 1986). La utilització del joc dels escacs podia resultar, en aquesta nova època de transformacions, més novedosa, concreta i atractiva que la clàssica metàfora del cos humà. El joc d'escacs ofereix a la descripció social un remarcable exemple d'ordenament, ço és d'"existència". La societat civil, ordenada i jerarquitzada, reflex de la del cel, està construïda a imatge de l'ordre còsmic.

El *Liber de moribus* reflecteix una visió bipartita de la societat: els *nobiles* i els *populares*, diferenciats des de la seua naixença. Els nobles formen el cercle immediat del rei i la seua residència és el palau reial. Exerceixen funcions administratives i governamentals. Tots els populars es caracteritzen per una situació de dependència, bé directament cap al rei bé a algun dels seus oficials. Mentre que als *populares* els correspon les tasques materials, els *nobiles* ostenten la direcció de la ciutat.

Gravat amb el cicle del conjunt social que representen les figures del joc d'escacs (*Le jeu des échés moralisé*, París, Anthoine Vérart, 1504).

Un model perfectament funcional i cooperatiu, nascut en l'àmbit urbà, que estableix una relació de recíproca assistència i necessitat entre les categories socials. Un projecte ideològic i pedagògic, per tant, que, fingint ensenyar el joc dels escacs, prepara les classes altes de la societat a acollir el procés de mutació. Sobre un escaquer, Jacobus contrueix un imaginari "regne" en el qual els rols que comporta la socialitat no són obligats a confrontar-se amb la realesa —perquè es tracta simplement d'un joc— sinó que es mouen lliurement i sense cap constricció amb una precisió matemàtica. Els escacs nobles i populars no estan separats per una frontera immutable, s'integren harmònicament dins una concepció organícista de la societat:

Guardes dels pobles deuen ésser los cavallers, car com la multitut del poble està en les alberguades, la ost dels cavallers totstamps vetle, e per açò les legions dels cavallers per los romans de diverses nacions a Roma són appellades, per ço que a repòs e als propis artificis los pobles pusquen entendre, car no pot lo maestre artificial profitosament entendre en lo artifici e mestre, e entendre e contrastar a la batalla. E, per acò, los cavallers guarden al poble e aquells pobles guardats per la cavalleria estien curosos en lurs officis e arts. ¿En qual manera serà segur lo laurador en temps de batalla, si donchs vigília e longua guarda dels cavallers no està sobre ells? Car, axí com los cavallers són glòria del rey, enaxí los pobles artificials ajusten coses necessàries als cavallers. Car axí com negun sia, cavallereja a ell, enaxí negun dels maestres artificials no treballa a si. E, per acò, guarden los cavallers, lo poble per ço [f.55v^b] que'l poble, alegrant-se de pau, ajusta en despeses als cavallers e coses necessàries. (II.4)

El model concret de distribució social que s'hi modelitza té la seua base històrica. Segons la historiadora genovesa Petti-Balbi (1991: 118) el terme *populares* apareix a Gènova prou tard, l'any 1227, amb motiu de la sublevació de Guglielmo di Mari on participen "plures nobiles et fere omnes populares". Entre *nobiles* i *nobilis* podem trobar una especificació semàntica:

... caratteristica distintiva della nobiltà genovese è l'esercizio del potere: *nobiles* è l'insieme della classe di governo mentre *nobilis* finisce per indicare lo stato di partecipazione al governo. (Petti-Balbi, 1991: 122).

Aquest grup, per aconseguir la supremacia política i mercantil i constituir un grup o facció sobre els altres, recorrerà a partir de la segona meitat del segle XII als *porpinqui*, als membres de la *domus* i els seus *rustici*, fins i tot als estrangers. Tot aquest grup heterogeni:

confluiscono nel *populus*, dizione che sembra indicare un gruppo capace di coagulare una vasta area di solidarietà a partire dal 1187 quando, in occasione delle faide cittadine, gli Annali parlano di *nobiles civitatis et populus o di nobiles et populus urbis*. Anche a Genova l'origine del *populus* appare quindi legata alle lotte fra le fazioni nobiliari... (Petti-Balbi, 1991: 122).

En aquest sentit, Cèssulis afirma que els "*infirmiores et populares*" són instrumentalitzats pels nobles per a les seues lluites de faccions.

Comentem, a continuació, de manera individualitzada, cadascuna de les funcions socials que apareixen representades en aquest model de societat ideal.

3.8.2 Els nobles

El Rei: una teoria del poder polític

El rei és la peça central del joc dels escacs, protegir-lo és l'activitat essencial dels seus súbdits. És aquest un reflex d'un dels principis essencials de la guerra medieval: protegir el sobirà i abatre el rei de l'adversari. El marc en el qual exerceix les atribucions del príncep és el *regnum*.

Joan de Salisbury havia desenvolupat al *Policraticus* la primera doctrina de la reialesa veritablement elaborada. Encara que dins dels vuit llibres del seu tractat la doctrina reial no és més que un aspecte, podem considerar aquest com el més original. Per a Salisbury el poder del príncep ha estat instituït per Déu per al càstig dels dolents i la recompensa dels bons. El príncep és el cap d'una comunitat orgànica, regida per la raó, submissa a Déu i en correspondència amb la justícia suprema. També es considera l'autor del *Policraticus* un defensor acarnissat del tiranicidi.

Una petjada d'aquesta teoria política del *Policraticus* en el *Liber de moribus* és la concepció patriarcal i sacerdotal de la reialesa. Així, el dominicà instisteix quasi exclusivament en l'aspecte moral del ministeri reial, en detriment de tota consideració jurídica precisa.

Com sabem, abans de l'escolàstica, la doctrina política medieval considerava que el poder procedia de Déu, era independent de la comunitat dels homes. És allò que Ullman ha anomenat la "tesi descendent del poder" (vegeu Ullman, 1985). Aquesta idea agustiniana del providencialisme històric del poder, segons la qual el príncep ha estat creat per Déu per reprimir el pecat, experimentarà un canvi radical al segle XIII amb el revisionisme de sant Tomàs d'Aquino, el qual proporcionarà una base doctrinal per a una nova tesi: la "tesi ascendent del poder". Això servirà de base per a les idees democratitzants o populistes medievals. Les fonts d'aquestes noves idees són tant *La politica* d'Aristòtil, on apareix la imatge

d'un estat que forma un tot integrat orgànicament on els ciutadans són a la vegada governants i governats, com l'obra de Sant Tomàs, on es diferencia l'anomenat *regimen politicum* (de participació) d'un *regimen regale* propi del poder absolut. El treball de sant Tomàs suposa una adequació de les idees aristotèliques a la societat europea del segle XIII i manifesta una combinació del poder polític i el poder reial.

El *Liber de moribus* presenta una situació on les dues tesis fonamentals sobre el poder polític apareixen al temps. L'ús del joc dels escacs fa impossible la descripció d'un poder absolut. La realitat té, també aquí, les seues limitacions. Així expressa les seues conclusions J.M. Mehl:

La structure du jeu d'échecs impose également une conception limitative de la royauté. Tout y suggere, en effet, un rapport dialectique entre le roi et ses sujets. Le roi ne peut rien sans eux. Les sujets sont indispensables à l'honneur et à la gloire du roi. La théorie descendante du pouvoir théocratique se combine donc à une théorie ascendante d'inspiration aristotélicienne. Le lien entre le roi et ses sujets repose sur des notions morales et, de ce fait, ne se traduit par aucune institution particulière. (Mehl, 1978b: 157).

Fem, tot seguit, un repàs a alguns dels punts claus en la definició de la funció reial al *Liber*: la naturalesa del poder reial, la *dignitas regalis*, les virtuts i la qüestió de la limitació del poder reial.

La naturalesa del poder reial

El rei és semblant a Déu i el mateix Déu ha d'habitar en ell: "Car, com per rahó de ofici, quax a Déu sia semblant e ell mateix sia aquella veritat" (II.1). És la funció real (*ratione officii*) i no la persona del rei allò que suposa una presència divina. D'aquesta manera el pensament del dominicà s'inscriu en el corrent general del pensament polític del segle XIII. Tota la missió del príncep perfecte consisteix a fer el seu ofici terrestre adequat al projecte diví. Això és possible perquè Déu és en ell, independentment de la seua persona física o moral, únicament pel fet de la càrrega reial. En les monarquies cristianes el rei és un intercessor entre Déu i els homes i no pas un Déu (vegeu Guery, 1992). El rei és la condició necessària de la societat: la societat deixa d'existir quan el rei desapareix en el curs de la batalla. El

magisteri real s'inscriu en una àurea de santedat, en una realesa resplendent. Aquesta santedat, que simbolitza la corona real té l'objectiu de reforçar la puixança del rei, ja que atrau la mirada dels súbdits i n'assegura la seua obediència: "al rey los huyls de tots guarden" (II.1).

La dignitat real

És la virtut suprema de la qual el sobirà n'és dipositari. El terme que semblaria més adequat, el d'*auctoritas*, apareix un total de tres vegades. El rei és el centre de tot poder i la seua persona sobrepassa en tot la multitud dels seus súbdits ("la persona del rei compta per mil d'altres", IV.2). El rei és dipositari d'una *auctoritas* que "és en ell com en una font" (I.5). Aquesta *auctoritas* pot ser delegada als seus vicaris (vegeu *Liber*, II.5). L'*auctoritas* de la funció reial és un fet de natura. La fórmula utilitzada per Cèssulis oposa netament la natura a la gràcia (vegeu *Liber*, II.2). Així l'autoritat divina del sobirà és aparentment contradita pel seu origen natural.

Les virtuts

Per fer un bon rei no és suficient l'*auctoritas*, calen les virtuts, per exemple la fidelitat conjugal ("continentiam carnis maximam debet habere rex"), condició necessària per la bona educació dels infants reials, és ensenyada per la natura i de l'observació del ocells (vegeu *Liber*, II.1). La primera i imperiosa necessitat del ministeri reial consisteix a sobrepassar els altres en les virtuts privades. Apareix la imatge tradicional del príncep versat tant en les ciències militars com en les disciplines intel·lectuals (vegeu *Liber*, II.2). El dogma platònic del rei-filòsof és explícitament esmentat en el quart llibre (vegeu *Liber*, IV.1). La imatge del sobirà legislador també hi apareix: les armes i les lleis són els dos instruments essencials de l'eficàcia reial (vegeu *Liber*, II. 4). Així hom suggereix que és el sobirà qui posseeix la iniciativa en les lleis, per bé que és als alfils o jutges a qui els correspon de donar-los-en forma.

La limitació del poder real

Encara que, en el capítol dedicat al desplaçament del rei, se'ns presente un sobirà per damunt d'algunes lleis ("Car ja sia que a tots los altres sia lig possada d'anar en certs lochs e térmens, lo rey, axí com a senyor de aytal lig, fo covinent cosa ésser exceptat", IV.2), hem de pensar que això només s'acompleix dins el context tècnic de les regles del joc. El rei és, en efecte, l'única peça a qui tots els moviments són permesos. Per a Joan de Salisbury, per qui el poder del príncep prodeix directament de Déu, l'essència de la reialesa consistia a respectar la llei, els drets justos i les llibertats del poble (*Policraticus*, IV.1: "De differentia principis et tiranni, et quid sit princeps"). Algunes consideracions morals limiten els poders del rei. Per exemple, la imperfecció dels costums reials és vista com una injustícia que pot desfer la fiabilitat del sobirà, a l'igual que el recurs a la violència (vegeu *Liber*, I.3). L'estructura mateixa del joc dels escacs imposa també una concepció limitativa de la reialesa. Hi ha una relació dialèctica entre el rei i els seus súbdits: el rei no és res sense aquests. Els súbdits són indispensables per a l'honor i la glòria del rei. La teoria descendent del poder teocràtica es combina, doncs, amb una teoria ascendent del poder, d'inspiració aristotèlica. Hi ha uns deures recíprocs: el rei té l'obligació de seguir els consells i escoltar els retrets (vegeu *Liber*, I.2). Pel que fa al tiranicidi, defensat per Joan de Salisbury, com a eina per acabar amb un sobirà sense escrúpols, el dominicà obri una porta a la possibilitat d'una justícia immanent, abans que la sedició o la revolta penetren a l'interior de la ciutat (vegeu *Liber*, IV.2). Finalment, a la llum dels *exempla*, concloem que el savi o el filòsof és l'individu més apte per guiar el sobirà pel recte camí.¹⁶⁵

¹⁶⁵ Una bona síntesi als principis fonamentals del poder polític és aquesta de Mehl (1975: 183): "Un pouvoir royal d'origine divine, transmis suivant le principe de la succession dynastique, reposant uniquement sur la mise en oeuvre de grands principes moraux tirés des lois naturelles, indépendant de la personne du Roi, mais lié à la fonction et limité par les nécessités d'une vie en société, voilà les grands thèmes de l'idéologie royale du *Liber de moribus*. Il y a là beaucoup de Jean de Salisbury. Religion, au sens le plus large du terme, et politique restent intimement liées. Il y a là un peu d'Aristote. L'idée d'un pouvoir ascendant, fondé sur les lois naturelles, montre que la personne humaine peut à la fois être considérée sous l'angle moral et politique. Quelques touches de Platon et de Saint Agustin, çà et là. Gardons-nous cependant de bâtir à partir de ces quelques éléments le système politique de Jacques de Cessoles. Les quelques esquisses qu'il nous livre ne constituent pas le centre de son propos; du moins reflètent-elles quelques aspects de la façon dont le grand choc intellectuel du XIIIe siècle pouvait être ressenti dans l'esprit d'un modeste Frère Prêcheur."

La Regina

Té un paper secundari (vegeu Lampe, 1962). El "poder de la reina" és fonamentalment diferent al del poder real: el seu paper polític és nul. Podem considerar-lo només honorífic. En un moment s'empra l'expressió "la dignitat de la reina" per designar la funció de la reina (vegeu *Liber*, IV.6). Se li reconeix una funció eminentment política, sobretot en el marc de la regla de successió dinàstica, destinada a vetllar per l'educació dels infants reials. La reina regna però no governa. En tot moment, el dominicà es mostra com un testimoni del seu temps i de la mentalitat que l'impregna.

L'Alfil

La tercera peça noble del joc dels escacs és assignada pel frare predicador a funció judicial. Com veurem més endavant, els altres professionals del dret, els notaris, són rellegats al grup de les peces populars. Per Cèssulis, la missió del jutge és primer legislativa, després consultativa i deliberativa, i per últim cultural (vegeu al respecte *Liber*, II.3 i IV.4). Unifica, en una sola figura, el jurista i el jutge, donat que bona part dels jutges baixmedievals eren juristes (vegeu Puchades, 1999: 59-84). La idea essencial que s'hi desenvolupa és la del jutge garant de l'ordre, el jutge és "el metge de la societat". El seu treball consisteix a:

consellar al rey e fer lig de manament de príncep, e informar tot lo regne de bones costumes, e mostrar, als demanants consells eguals e dreturós[os] sens escepció de persones, e mantenir justs pleyts e, segons les coses alleguades, definir per sentències e entendre a contemplació, per ço que ço que·ls altres obren per lur mà, els, per pensa e per lur saviea, ho dejen ordenar e endreçar. (II.3).

Li pertoca, doncs, defendre els drets i les propietats, de reglamentar el treball dels homes. De tota manera, la funció judicial no està completament definida. La funció que assigna a l'alfil consisteix en l'estudi, la interpretació i la millora de la llei positiva, al temps que en el record de les exigències de la llei natural. Parcialitat i corruptibilitat són els dos mals que pot patir el bon exercici de la justícia. Tres són les possibles corrupcions: "que per amor de dinés o per desig d'enveja o per naximent de carn no·s corrompa" (II.3). L'home de lleis, per

Cèssulis, és un element fonamental de la ciutat ideal ("Car, jatsia que tota [f.79v^a] perfecció deja ésser en lo regne, sobiranament deu ésser en aquells qui·l rey e la regina han de consellar", IV.4).

El Cavaller

Per descriure la funció militar, Cèssulis fa servir el terme *miles*, però no es tracta d'un simple soldat. El *miles* de la ciutat dels escacs pertany al grup de les peces nobles. Aquest *miles* és armat pel rei o pel príncep. No es tracta d'un simple cavaller sinó del *miles Christi*. Soldat de Crist, protector del sobirà, guardià del poble ("Los cavalers deuen, atressí, ésser fels als prínceps, car nom de cavaler pert qui desconex guardar fe a son príncep. Preciosa pedra és marguarita e molt resplandent és cavalleria mesclada ab fermetat de fe", II.4). El dominicà evoca els cavallers oferint la corona reial a David. El caràcter protector del miles confereix a la funció del cavaller una primacia a l'interior de la societat. El seu exercici no suporta cap interrupció ("la ost dels cavallers tots temps vetle", II.4) La vida de Crist i el patriotisme són dos ideals que es conjuguen per fer la imatge del cavaller a l'interior de la ciutat dels escacs. L'eficàcia i la intimidació del cavaller provenen de la seua força moral, abans que del vessament de sang (II.4). Una última funció del cavaller és la de defensor de la llei. El bon cavaller és també bon legislador, així com el bon alfil és a la vegada teòric i pràctic del dret. R. D. Pope ha vist en aquests models d'acció proposats per al cavaller correspondència amb els d'Amadís, per a la qual cosa subratlla els següents deures i qualitats: "Misericordia in milite luceat", "Custodes popularium debent esse milites" i "Cum enim populi multitudo moratur in castris, militum acies semper invigilet" (Pope, 1982: 33).

El Roc

Són anomenats com els *vicarii seu legati regni*. La presència de dos administradors, dipositaris de les prerogatives reials no ha d'interpretar-se com una limitació teòrica dels poders del sobirà. La seua col·locació en els cantons de l'escaquer els redueix a la impotència, submisos a la bona voluntat de les altres peces nobles o populars. Els rocs són inspectors itinerants encarregats de recórrer tot el regne amb la fi de fer saber a tothom de l'existència i de les exigències d'un

sobirà totpoderós (vegeu *Liber*, II.5). El roc és descrit com "un cavaller sobre un cavall" (II.5). Aquest veguer està dotat de tots els poders posseïts pels alts dignataris del palau, però a més, té aquests poders directament del sobirà a qui representa a l'exterior. És per això que és superior a tots els nobles (vegeu *Liber*, IV.6). Els rocs fan al·lusió al món feudal, un cop són designats com *vassalli* (II.5). Pel que fa a la seua relació amb el rei, hi ha diferència entre les tres figures nobles: el roc és vassall del rei, el cavaller és armat pel sobirà i l'alfil és requerit per al servei de consell. Ras i curt, tota la construcció sociopolítica del dominicà condueix a la persona del rei i a l'univers mental del feudalisme.

3.8.3 Els populars

Les referències del dominicà al paper funcional del poble al si de la societat són poc freqüents. El títol del tractat ens avisa al respecte: només els oficis dels nobles interessaven el frare predicador. En una societat ideal i funcional, els pobles són valorats positivament:

...los pobles són quax corona dels nobles. Car lo destre roch, qui és veguer del rey ¿què poria ell fer, si el laurador no era posat davant ell, al qual és cura mistrar coses temporals a obs de viandes? E ¿què faria lo cavaler, si donchs davant ell no era posa[t] qui aparellàs frens e esperons e selles? Ne ¿què val lo cavaller sens cavayl ni sens les coses que a ornament de cavaler se pertanyen? Cert és, bell no res aytant com los [f.76r^a] pobles, e per aventura menys poria valer. Ni ¿com veurien los nobles sens vestidures, si defalís qui venés mercaderies e fes draps? E ¿què farien los reys ni les regines ni les altres sens metges? Donchs, glòria dels nobles e vida són los pobles. E per ço que tu, cavaler o noble, no menyspreus los pobles, sàpies e conegues los pobles en aquest joch ésser posats davant los nobles. (IV.1)

La "dependència" dels populars cap als nobles no significa, en cap cas, inutilitat. Tinguem en compte la màxima: "Car la vida dels majors e dels nobles en les mans és dels lauradors" (III.1). La presència del poble és absolutament vital per als nobles. El poble és tingut en consideració, però de cap manera no se li reconeix cap funció política. En cap *exemplum* no apareix una acció política atribuïda a un home del poble. Resta oberta sempre la possibilitat de l'elevació al

rang dels nobles. Quan l'home del poble arriba a la línia oposada de l'escaquer, aquest és investit amb la naturalesa de la reina.

La descripció dels populars ve determinada per l'esquema de les *artes mechanicae et liberales* (Frugoni, 1990: 43). La definició de les *artes mechanicae* apareix al segle XI en la *Vita Bernardi Episcopi* de Thangmar, les quals inclouen les set branques del saber i de la producció.

Com que el nostre predicador no disposa més que de vuit peces per representar el conjunt del poble, li cal, per tant, reunir una o vàries funcions sobre una sola i mateixa peça.

Aquesta és la correspondència de cada peó segons la distribució d'ocupacions i funcions socials, que ja hem vist en referir-nos a les imatges de l'art de la memòria. Donec, en primer lloc, el títol del capítol corresponent a l'edició llatina, a continuació els noms dels populars en la traducció catalana, que més endavant editem.

1 <i>De agricultura</i>	<i>De la laurahó</i>
2 <i>De operariis fabrorum</i>	<i>Dels obres dels ferres</i>
3 <i>De lanificiis et notariis</i>	<i>Del laner e dels notaris o dels pelicés o d'altres</i>
4 <i>De mercatoribus et campsoribus</i>	<i>De mercaders e de drapers e de telers e dels canviadors</i>
5 <i>De medicis et pigmentariis</i>	<i>Dels metges e dels speciayrs e dels cirurgians</i>
6 <i>De tabernarius et hospitibus</i>	<i>Dels taverners e dels hostalejants e dels hostalers</i>
7 <i>De civitatum custodibus, officialibus communis, et pedagogariis</i>	<i>De les guardes de les ciutats e dels oficials del comun d'aquelles ciutats e encara dels peatgers e leuders</i>

8 *De prodigis, ribaldis, lusoribus, ac Dels ribalts e dels deguastadors, cursoribus juguadors e dels correus*

Un intent de classificació (vegeu Mehl, 1975: 214) distingeix la part dreta que agrupa aquells que exerceixen una funció productiva (l'obrer i el llaurador) o de transformació i de serveis (el llaner, el mercader i el canviador) de la part esquerra que reagrupa, pel contrari, les funcions de protecció (el metge, el guardià) i d'entreteniment (l'hostaler, el correu).

La valoració positiva del treball

El *Liber* naix en un moment històric especialment interessant per al canvi de mentalitats que farà considerar positivament el concepte de treball. Per tal de contextualitzar la qüestió, Le Goff (1990: 13-14) reclama un estudi detingut dels sentit precis dels mots llatins que s'hi refereixen:¹⁶⁶

Le mot *labor* tient une place tout à fait dans le vocabulaire médiéval et dans la réflexion médiévale. Le latin classique donnant à *labor* surtout le sens de peine et d'effort, cela a freiné —une étude philologique précise des textes dans leur historicité peut le montrer— l'évolution de *labor* vers le sens de notre mot travail. [...] L'activité artisanale s'exprime de son côté par deux séries philologiques: l'une a partir *d'ars*, *artifex*, l'autre a partir *d'opus*, *opera*, *operari*. [...] Dans les langues romanes on part de *labor* et *d'opus*. [...] Travail vient du bas latin *tribalium*, désignant un instrument de torture à trois pieds. Le mot travail est donc né dans de conditions pas particulièrement optimistes, celles du travail considéré comme une torture. Mais travail, au sens qu'on lui donne aujourd'hui, ne date que du XVe siècle.

¹⁶⁶ Coromines (*DECLC*: VIII, 734-737) —que considera "treball" com un derivat postverbal de treballar, del llatí vulgar TRIPALIARE "torturar", derivat de TRIPALIUM "espècie de cep o instrument d'aferrar i turmentar"— ens il·lustra del pas que s'opera des de la idea de "patir" ("dolor", "sofriment", etc.) a la d'"esforçar-se", "escarrassar-se"... El treball és considerat pel dominicà un deure: "Treballar deuen los cavallers que les ligs justes diligentment sien observades", II.4). La traducció catalana traduirà el mot llatí LABOR per *treball*. També hi són presents els mots *artificis*, *artificial* <ARTIFEX i *obra* <OPUS.

La societat occidental de l'alta Edat Mitjana, essencialment rural, engloba un despreci quasi general a la majoria d'activitats que no estiguen estretament unides a la terra. Des d'oficis prohibits ("negotia illicita") a oficis deshonestos o vils ("vila officia"). Le Goff (1983) en cita una llarga llista, advertint variacions segons documents, regions i èpoques. Destaquem-ne alguns: alberguistes, carnissers, joglars, histrions, mags, alquimistes, metges, cirurgians, soldats, rufians, prostitutes, nobles, mercaders, teixidors, canviadors, i un llarg etcètera de professions. Entre les raons d'aquestes prohibicions Le Goff (1983) destaca els vells tabús de les societats primitives (el tabú de la sang, el de la impuresa o brutícia i el dels diners) i les condemnes afegides pel cristianisme (oficis que no poden exercir-se sense caure en algun dels pecats capitals —luxúria, avarícia, peresa...— o que van contra dogmes essencials del cristianisme: el "contemptus mundi", la fraternitat...). Dins l'àmbit religiós es comuna la proscripció del treball manual. Sant Bonaventura manifesta que que el treball corporal serveix "ad corpus domandum, ad otium tollendum, ad vitium honeste querendum" (vegeu De Leo, 1991).

Aquesta realitat social es veurà transformada entre els segles XI i XIII. Una revolució econòmica i social es produeix a l'Occident cristià, el desenvolupament urbà del qual n'és el símptoma més resplendent i la divisió del treball l'aspecte més important. Oficis que naixen o que es desenvolupen i altres, que reclamen i aconseguen prestigi i estima. D'aquesta revisió se n'encarregarà l'escolàstica.

Joan de Salisbury, admetent la vella imatge antropomòrfica de l'Estat en una República on cada ofici —camperols i artesans inclosos— representa una part del cos, subratlla la complementarietat i harmonia des totes les professions (*Policraticus*, I. VI, 20: "Qui sint pedes rei publicae et de cura eis impendenda").

El paisatge social de l'època de Cèssulis, amb el desenvolupament urbà i el comerç de llarg abast ha canviat. L'antiga aristocràcia s'ha adaptat a un nou gènere de vida, especialment a Itàlia. Treballar, comerciar no és per a el noble italià, urbanitzat ben aviat, una ocupació indigna. El bisbe Otó de Freising, a mitjans segle XII, en una visita a Itàlia, comprovà estorat que allí artesans i mercaders gaudien de gran consideració (vegeu Le Goff, 1983: 99).

Des d'aquesta perspectiva marcada pel canvi i la transformació, podem afirmar que la visió social del dominicà està profundament marcada d'arcaisme. Presoner del rígid esquema piramidal de l'edifici social, no assumeix els canvis socials. Com exemple, reconeix l'existència del mercader i del notari, però el seu propòsit és moralitzar aquestes activitats i denunciar-ne els perills. És significatiu que l'essencial del capítol dedicat al mercader siga la denúncia de l'avarícia. Valorarem, tot seguit, la presència de determinades funcions socioprofessionals i els estereotips que els són atribuïts.

El notari

El *Liber* repeteix una idea constant en la literatura moral de l'època, l'enaltiment de l'ofici del notari i la condemna de les pràctiques deshonestes basades en el pecat de l'avarícia:¹⁶⁷

Los notaris de la cosa pública, molt profitosos són. Guardassen-se que no appròpien a si les coses que són de la comunitat. Aquests, verament, si bons són, per molt bons són tenguts; e si mals, de la cosa pública són molt mals. (III.3)

Els notaris coetanis a Cèssulis, homes al servei de l'administració, arriats al poder, semblen perdre el contacte amb els llibres de dret o amb la literatura. Exercien una intensa activitat comercial, però estaven marginats de l'èlit sociocultural representada pels jutges i els metges i, per tant, amb pocs estímuls per implicar-se en obres literàries com els seus predecessors (vegeu Petti-Balbi, 1991: 273; Costamanga, 1970 i Kedar, 1977). Potser per això, Cèssulis trau importància a la professió del notari, ja que l'assimila als populars, al costat del llaner i dels pellissers.

La institució del notariat (vegeu-ne la síntesi de Puchades, 1999: 28-59), associada a les autoritats públiques, és un producte que naix i creix, precisament

¹⁶⁷ La mateixa idea la trobem, referida al jurista, al *Regiment de la cosa pública*: "E jatsia que ofici de juriste sia fort bo a la cosa pública quant és en persona espatxada e ab consciència, emperò en persona mala és destrucció de tos aquells qui ab ells han a tractar" (Eiximenis, 1927: 153).

al nord d'Itàlia, per això les queixes cap als notaris llombards estan carregades de sentit històric:

Mas —ay laç!— huy cells qui molts béns conegueren fer de la cosa pública, foragitada la temor de Déu, los pus flachs e no sabens pobles enganen, e conjuracions e malvats col·legis tiren a si e, ajustats ensemps, discòrdies en la ciutat més que amistats de coratges entrelacen e mesclen. Huy, nengun col·legi als lonbarts no és tan noble com dels notaris, en los quals [f.64r^a] és atrobat descòrdia de volentats.

El mercader i el canviador

No ens ha de semblar estrany que la figura del mercader i la de l'usurer vagen unides perquè els seus estereotips aniran plegats, fins arribar a confondre's, almenys fins al s. XIII (vegeu-ne la síntesi de Puchades, 1999: 87-148). Els mercaders ocupen una funció important ja que exerceixen a la vegada de tesorers del rei i d'intendents militars. A pesar de tot:

"Iacopo de Cessole, pur rivelando una mentalità aristocratica e diversa da quella genovese, ritiene i mercanti i finanziatori dei potenti ed i detentori del potere" (Petti-Balbi, 1991: 274).

El seu pecat és el de l'avarícia:

Tots aquests deuen fugir a avarícia e guardar los deutes e les coses promeses, deuen atendre e guardar éntregament, deuen los depòsits comanats [f.66r^b] restituir, perquè davant lo rey coniventment és posat, car als tresors del rey deuen davant ésser e respondre per lo rey als cavallés en lurs quitacions. (III.4)

Aquest ofici, que havia estat durant molt de temps criticat, és justificat per l'escolàstica pel seu treball i utilitat comuna.¹⁶⁸ La seua consolidació és un fet, Petti-Balbi afirma que en el tres-cents els *mercatores* han esdevingut ja la vertadera classe dirigent genovesa:

I mercatores costituiscono la ricca borghesia, il "popolo grasso" che rimane unito agli artefici nello schieramento comune del "popolo" per ragioni di opportunità: se in passato il potere era appannaggio della nobiltà, dal secolo XIII il "popolo" è diventato il gruppo di

¹⁶⁸ Vegeu Le Goff (1956; 1983: 95-96) i Gurevic (1990).

pressione, lo strumento di accesso al governo: talora soli, talora uniti a una parte dell'aristocrazia, i "popolari" controllano le istituzioni, ma il doge, nonostante debba essere de gremio populi è quasi sempre un mercator. (Petti-Balbi, 1991: 135).

El metge o físic

Ha d'ésser una figura certament lletrada, ja que els seus coneixements han d'abastar les *septem artes liberales*, que engloben el *Trivium* (gramàtica, retòrica i dialèctica) i el *Quadrivium* (geometria, aritmètica, música i astronomia):

...són presos tots los gramàtics, lògics, rectòrics, geomètrics, arismètrics, músics e atrològics. Car, acabant metge físician és mester que sàpia la lectura de gramàtica, proposicions, assumpcions e conclusions de dialèctica, perlocucions e abtaments plaents de rectòrica, dimensions o mesures de geometria, armonia, ço és, concordança de música e, en donar, atressí, les medecines e les limitacions o egualtats de astrologia entorn los mudaments. (III. 5).

Podríem considerar el metge com un ésser privilegiat dins el conjunt dels populars:

Der Arzt steht aber deshalb vor der Königin, damit man sieht, dass er Keuschheit besitzt. Wenn Mediziner nämlich Krankheiten von Königinnen und anderen Frauen zu heilen haben, ist es notwendig, dass sie sittenrein sind, wenn sie Verborgenes und Schamhaftes untersuchen. (Müller, 1981: 36).

Cal esmentar l'interés medicocientífic que, en la segona meitat del dos-cents, es manifesta a Gènova, com el referent que fa normal la jerarquia d'aquesta figura.¹⁶⁹

El guarda de la ciutat

Afig a les seues funcions de vigilància i policia la de perceptor de taxes. Figura aquesta última compartida pel peatger —l'encarregat del tribut que es pagava pel dret de transitar els camins, el peatge— i el llauder —l'encarregat del

¹⁶⁹ Vegeu també Kedar (1976) i López (1958)

tribut que es pagava per l'entrada de mercaderies dins una vila, la lleuda. Amb aquest, quatre elements del poble sobre vuit són al servei de l'administració reial.

El correu, el ribald i el jugador

El frare predicador integra una figura que representa valors morals contradictoris amb les regles del bon ordenament. El ribald —el llibertí, el jugador, l'home de mala vida— viu en un món paral·lel, però és també una institució social.¹⁷⁰

La regulació ciutadana d'aquesta figura social, que lluny d'ignorar-la li fa un lloc en les seues disposicions, està en la base de seua inclusió. A partir de l'estudi d'un document de Mantova del 1284, Zdekauer n'assenyala els deures que contrau amb la comunitat:

Il barattiere, accettato come tale, assume primieramente il dovere, di servire il comune come "spia et nuncius". Infatti, come messi li troviamo dappertutto, portando lettere o notizie, per incarico de' magistrati. Fra le figure dell'antico giuoco di scacchi, veggio anche il barattiere, "in modo d'uomo, che avea i capelli crespi e rabbuffati con pochi danari nell' una mano, cioè nella manca, e nella ritta avea tre dadi, et al capestro che teneva per cintola, avea uno bossolo da portare lettere pieno" Jacopo da Cessole [...] mette questo barattiere "inanzi al rocco manco, però che al vicario del re, cioè al rocco s'appartiene d'avere uomini acconci a spiare le cittadi e luoghi contrarii al re, et avere corrieri, che tosto portino le lettere e i comandamenti del re". Con questo però i loro doveri non sono finiti. Essi, tenendo in gran parte occupate le pubbliche piazze, erano obbligati a mantenerle in un stato decente; ed è precisamente questo i punto, in cui si prende in obbligo il *potestas baratteriorum*. (Zdekauer, 1993: 43-44).

La figura del jugador és interpretada d'una forma peculiar per Guillem de Saint-André en el seu poema narratiu *Le Jeu des Echecs Moralisés*, que el fa "marchand d'oublies", un personatge cèlebre de la vida parisenca que venia la seua mercaderia jugant-la als daus. Aquesta figura serà suprimida en traduccions i textos posteriors que parteixen de la moralització de Cèssulis com ara la *Cronologia Magna* de fra Paolino.

La imatge que reproduïm a continuació integra, curiosament, el ribald al costat d'un frare disolut que juga als daus. Almenys en aquesta imatge, la condemna del vici s'extén a un religiós.¹⁷¹

Das Schachzabelbuch, Sant Petersburg, Biblioteca Nacional de Rússia, Ms. 5.3.38, f. 109

La mancança de la funció eclesiàstica

Els membres del braç eclesiàstic no apareixen dins l'ordenació social del Liber, fet sobre el qual tampoc no se'n dóna al text cap explicació. Joan de Gal·les, per la seua banda, sí havia fet figurar dos bisbes al lloc que Jaume de Cèssulis assigna als alfils. L'autor franciscà de Gal·les havia afegit les funcions judicials i

¹⁷⁰ Per a una definició, des del punt de vista legal, del ribald, a partir d'estatuts piemontesos del s. XIII vegeu Artifoni (1985).

¹⁷¹ Cf. amb la significativa mostra del *Recull d'exemplis*: "Clergues i ribalts: 642. Exemple con tots los òmens, majorment los clergues, se deuen guardar d'haver la companyia de mals òmens. Segons que recompte Pere Alfonso, dos clergues passaren per davant la porta de una taverna, e uns ribalts qui dins la taverna bevien cridaren-los, e la un dells dits clergues entrà dins la taverna e begué ab los dits ribalts; l'altre clergue no y volch entrar, ans tench son camí. E, après, venc lo official major de aquella vila e, per un gran maleffici que-ls ribalts havien fet, lo dit oficial los pres tots —e lo dit clergue qui ab ells bevie— e, los dits ribalts, tots los penjà en una forca. E, quant penjaven lo dit clergue, ell dix: —Qui s'ajusta e fa companyia ab los mals feytors, raó és que muyre sens merexement!" (Ysern, 1994: 818).

administratives sobre la persona del roc. Cal recordar el caràcter crític i negatiu de les remarques del gal·lès sobre la funció episcopal. La posteritat de Cèssulis esmena aquesta llacuna. Així els traductors alemanys, Conrad Ammenhausen, el rector d'Hecht i el Mestre Stephan fan tots un lloc al clergat, tot i manifestar una certa discreció.

Es poden adduir algunes hipòtesis per explicar aquesta absència. En el supòsit d'haver inclòs el clergat i seguir amb l'esquema d'associar-hi virtuts i vicis, hauria d'haver parlat de certs abusos del clergat, en un moment històric on el debat entre seculars i mendicants és viu per aquestes qüestions. Més que acceptar la possibilitat de l'existència d'una ciutat ideal sense clergat sembla que el fet d'establir una forta separació entre societat clerical i societat civil respon a la voluntat d'apartar la funció eclesiàstica de les lleis de la societat civil.¹⁷² Així, sense integrar-la dins la ciutat i les seues lleis, hom n'assegura, per omissió, la defensa de la condició clerical.

¹⁷² Com a observació, assenyalem que en una societat d'analfabets organitzada com és la medieval, els notaris i els juristes, persones formades en dret, solien ser fonamentalment eclesiàstics. La realitat social d'aquestes figures inclouria dins l'ordenament, doncs, membres del braç eclesiàstic.

4. RELACIONS INTERTEXTUALS

En aquest apartat tractarem algunes de les relacions possibles que manté el *Liber de moribus* amb altres textos precedents —l'estudi de les fonts, que també podríem anomenar "hipertextualitat", entenent el text com un cresol on conviuen altres textos i tradicions— repassarem el context intel·lectual més immediat al naixement del llibre i, per últim, l'apropiament intertextual que del *Liber* en faran altres textos posteriors, bé atenent a la interpretació simbòlica o al·legòrica del joc dels escacs, bé en compilacions exemplars.

4.1 FONTS

Fem, a continuació, un repàs a les diverses tradicions textuais que han estat assenyalades com a possibles fonts en les quals va sustentar Cèssulis l'edifici del seu tractat. Diferenciem aquelles que fan referència a la tradició dels anomenats "escacs moralitzats" d'aquelles fonts que informen d'altres continguts.

4.1.1 Els escacs moralitzats

Sota la denominació de "moralities" (moralitzacions a partir del joc dels escacs, també anomenats "escacs moralitzats"), Murray (1913: 529 i ss.) agrupa i examina diversos textos entre els quals inclou, òbviament, el *Liber de moribus*. Un bon nombre de textos van ser dedicats en l'Edat Mitjana a l'explicació al·legòrica dels escacs, generalment en la línia que el joc era emblemàtic de la condició social del temps. En l'Edat Mitjana aquests treballs eren coneguts arreu pel nom de "moralitats" i els escriptors moderns van adoptar generalment aquest nom. Una bona part de les "moralitats dels escacs" tenen poc a veure amb els escacs, els interessos dels escriptors estaven sempre més compromesos amb l'al·legoria que amb el joc. De tota manera no deixen de tindre importància en el desenvolupament dels escacs en Europa. Van exercir una gran influència en la forma d'anomenar les peces, probablement van aportar un coneixement dels escacs als cercles on el joc encara no havia penetrat abans, possiblement van ajudar a enderrocar els prejudicis eclesiàstics en contra del joc. Per altra banda, la implantació dels escacs potser va dirigir l'atenció dels jugadors cap a la instrucció moral que era l'objectiu últim de la moralitat.

Fem, a continuació, la relació i breu comentari d'alguna de les més importants obres d'"escacs moralitzats" —i d'aquella literatura didàctica que empra com a suport la metàfora del joc dels escacs— anteriors al *Liber*, en funció sempre als estudis i testimonis de què en tenim notícia.

I. Alexandre Neckam (1157-1217), *De naturis rerum*¹⁷³

Més que una model d'"escacs moralitzats", es considera una de les primeres mostres de literatura didàctica que empra el joc dels escacs per a les seues finalitats. L'autor, un monjo anglés que fou professor a París cap al 1180, consagra al joc dels escacs el capítol CLXXXIV, "De scaccis", dins el tractat *De naturis rerum*. Parla de la disposició de les peces (els peons en segona línia i les peces més dignes en primera). L'origen dels escacs l'atribueix als Troians. Concretament a Ulisses.

Uns altres exemples de literatura didàctica, agrupats conjuntament al *De scaccis* d'Alexandre d'Hales, són esmentats per Murray (1913: 497-528), el qual inclou les edicions o versions corresponents dels textos. És tracta dels següents textos llatins sobre escacs: del segle XI els *Versus de Scachis* ("The Einsiedeln Poem", Game, 1954); del segle XII el *Poema tempore Saxonum*. ("The Winchester Poem", Lasa, 1897: 76-79) i l'*Elegia de Ludo Scachorum* ("The Elegy"); del segle XIII el *De Scachis* ("The Deventer Poem") i el *Carmina Ludi Scachorum* ("It Pedes ad Bellum"); del segle XV l'*Incipit Modus et Scientia Ludi Scaccorum* ("The Corpus Poem") i el *Libri tres de Vetula* de R. de Fournival (Lasa, 1897: 92-93), i "The Cracow poem". També del segle XII s'hi inclou el poema hebreu "The Game Shah mat" atribuït a Abraham b. Ezra.

II. *Moralitas de scaccario* (a. 1215) / Joan de Gal·les: *Communiloquium*

¹⁷³ Linde (1874: 147); Lasa (1897: 68-70) presta atenció al text en relació a l'evolució del nom de les figures del joc; Murray (1913: 511-512) reproduïx el capítol *De Scaccis* provinent de l'edició de 1863 del *Naturis Rerum* de T. Wright.

La *Quaedam Moralitas de scaccario* (a. 1215) presenta, d'entrada, problemes d'autoria: apareix de manera independent en molts manuscrits dels segles XIV i XV, que l'atribueixen a la mà del papa Innocenci III (1198-1216) —conegut com l'autor del *De Contemptu mundi*— en altres casos apareix integrada dins el *Communiloquium* de Joan de Gal·les (vegeu Linde, 1874: 149 i Lasa, 1897: 70-75). La *Moralitas de scaccario* reapareix incorporada, amb considerables ampliacions, en la *Destructorium vitiorum*, compilació de fonts diverses que ateny la seua forma definitiva el 1429, atribuïda al teòleg franciscà Alexandre d'Hales, el qual morí el 1245 (Lasa, 1897: 68-70; Murray, 1913: 534). A més, aquesta moralitat coincideix amb un fragment del *Communiloquium* o *Summa collationum* de Joan de Gal·les —concretament apareix interpolat a la "Prima Pars. Distinctio decimus de informatione populi laborantis. Cap. 7, De informatione ludentium in theatro" (Murray, 1913: 534).¹⁷⁴

Siga quin siga el seu autor, el text té una interès indubtable: la doctora Allegria Anderegg (1957: 12), considera que "le *Communiloquium* est la première tentative d'interprétation symbolique des échecs", opinió coincident amb la de la filòloga txeca Vidmanová (1990: 109): "por primera vez se comparan las figuras

¹⁷⁴ No sabem si la comparació del món amb els escacs fou escrita per Innocenci III, Joan de Gal·les o si apareix al *Communiloquium* com a interpolació tardana, ja que aquest passatge no apareix en totes les edicions. Murray (1913: 559-561) edita el text a partir d'onze manuscrits anglesos dels segles XIV i XV, prenent com a manuscrit base un text de principis del segle XIV (el ms. 2253 British Museum Harleian). Hi ha disparitat de criteri a l'hora de concretar-ne l'autoria: cinc dels manuscrits utilitzats per l'historiador anglès atribueixen la moralitat a Innocenci III, un manuscrit del *Communiloquium* (British Museum, Kings, 12 E. xxi), l'edició d'Estrasburg impresa el 1489, a més de l'edició de 1486 del *Destructorium vitiorum* d'Alexandre d'Halles inclouen la mateixa moralització, adscrita exclusivament a Joan de Gal·les (Murray, 1913: 531). Les dues edicions de Colònia (1470 i 1472) inclouen també la moralització (Faber, 1988: 93 n. 205). Thorndike pren en la seua edició un manuscrit de 1409 (el ms. 274 Balliol College), que ressembla l'edició de París de 1516. Ni la traducció catalana —en la Part 1, Dist 10, Cap.7 presenta la versió simple, sota el títol "De la informació dels jugadors e de guardar-se dels vicis qui són en jochs de taules" (Ramon, 1997: 319-323— ni l'edició veneciana de 1496 —emprada pel mateix editor— inclouen el text en qüestió. Tot i que Thorndike creu possible la paternitat literària del papa italià (Thorndike, 1931: 463), aspectes interns del text en suggeririen una procedència anglesa (Murray, 1913: 532). Es coneix una versió francesa antiga, una traducció italiana —edició a Scolari, 1993; vegeu també l'apartat 2.5— i un resum islandès de 1593 (vegeu Murray, 1913: 534).

del juego con los distintos estados medievales". Jenny Swanson (1989: 98), en parlar d'aquest passatge, destaca la classificació que el franciscà fa del joc dels escacs com un "ludus socialis et honestiis" i remarca l'acceptació que en fa del joc: "John would no doubt have shared the thirteenth-century acceptance of chess as a game with some suspicion in earlier centuries, the churchmen of John's century were more tolerant".

El text insisteix en la identitat d'origen i de destí de la vida dels homes, els quals són representats per les diverses peces de l'escaquer. La vida humana, amb llurs jerarquies socials, llurs injustícies i llurs misèries no és més que un parèntesi: abans i després, la igualtat més estricta prevaleix entre els homes. Les peces de l'escaquer reposen barrejades en el mateix sac i hi retornen una vegada el joc ha acabat. Anotem un fragment d'aquest text, que tanta fortuna tindrà en posteriors reelaboracions:

Mundus iste totus quoddam schacharium est, cuius unus punctus albus est et alter niger propter duplicem statum vite et mortis, gratie et culpe. Familia huius schakarii sunt homines huius mundi qui omnes de uno sacco materno extrahuntur et collocantur in diversis locis huius mundi et singuli habent diversa nomina. Unus dicitur rex, alter regina, tertius rochus, quartus miles, quintus alfinus, sextus pedinus. Unde versus Rex Rochus Alfinus miles Regina pedinus.

Istius autem ludi conditio talis est ut unus alium capiat et cum ludum compleverint, sicut de uno loco et sacco exierunt, sic in unum locum reponuntur, nec est differentia inter regem et peditem pauperem quia simul in unum dives et pauper et sapientie vii unde dicitur unos introitus ad vitam et similis exitus. Et sepe contingit quod quando schakarii reponuntur in sacculum rex inferius collocatus est. Sic quando transeunt a vita huius mundi maiores, sepe in inferno sepeliuntur, et pauperes in sium Abrahe deportantur exemplo Divitis et Lazari. (Thorndike, 1931).

A continuació, Joan de Gal·les defineix el moviment de cada peça, passatge que anuncia la quarta part del *Liber de moribus*. L'esperit és molt diferent, ja que Joan veu en el desplaçament de les peces de l'escaquer el quadre de llurs defectes, mentre que el dominicà italià hi veu sobretot les qualitats i les virtuts dels homes. Aquest quadre particularment sever apareix com una moralització negativa.

Només el rei i els rocs escapen a aquesta crítica. La Regina avança en diagonal "quia...quicquid capit...rapina est et injusticia"

El moviment del Cavaller, que comença en línia dreta, manifestació de la justícia que el Cavaller porta en ell, acaba per obliquar, símbol de la seua desviació moral. Els alfils, ja assimilats als bisbes, "oblique currunt...quia fere omnes prelatos pervertunt odium et amor et munerum favor". Pel que fa al peó, la seua humilitat el fa anar dret, però pren de través per orgull i "statim perverse incedit". El text acaba amb la fi de la partida, el trànsit a la mort:

In isto schachario dicit dyabolus, Eschec, insultando aliquando percutiendo peccati iaculo. Qui sic percussus, nisi citius dicat, Liveret, ad penitentiam recurrendo, dicet ei dyabolus, Mact, animam secum ad tartaram deducendo a quo nec liberabitur prece vel pretio, quia in inferno nulla est redemptio... (Thorndike, 1931).

III. Joan de Gal·les: *Breviloquium antiquorum principum* (1260-1270)

Hom suposa que durant l'època que Joan de Gal·les fou lector a Oxford (1260-1270) escrigué aquest tractat de doctrina política que és el *Breviloquium antiquorum principum*, recull de narracions adreçades a un rei cristià, il·lustrant les virtuts cardinals de justícia, prudència, temprança i fortitud. Les investigacions d'A. Vidmanovà,¹⁷⁵ han posat de manifest la relació d'un passatge d'aquesta obra —concretament el 2n capítol de la 1ª part— amb el *Liber*: Aquest fragment no apareix en la traducció catalana confegida durant el regnat de Martí l'Humà (Wittlin, 1971: 191), editada pel P. Norbert Ordal (Joan de Gal·les, 1930). Cal indicar ací que, per al seu estudi, Vidmanovà —en no trobar cap edició moderna— parteix d'un manuscrit del *Breviloquium* conservat a Praga —Staatsbibliothek I F 9 (s. XIV-XV), f. 84-109—. Les relacions afecten als passatges dedicats a *regina*, *miles*, *alphilus* i *rochus*, sense la descripció externa de les figures ni els *exempla*, "que en la majoria de casos proceden també del *Breviloquium*" (Vidmanovà, 1990: 116). Pel que fa al seu contingut, els moviments de les distintes figures i la seua identificació amb els membres de la

societat de llavors, fan del text un regiment de prínceps. Curiosament, les obligacions del sobirà no són molt definides. El tauler representa el regne, on són presents els altres estats: la regina; els alfils, que ací són jutges; els cavallers, representants de la noblesa; els rocs, representants del sobirà; i els peons, quatre grups de funcionaris i artesans. S'hi esmenten només quatre d'aquests grups. Els teixidors i els ferrers ocupen les dos primeres caselles. El peó de la tercera casella és el llaurador. L'últim representant dels *pedini* en el *Breviloquium* és el notari. El desenvolupament dels oficis i les professions al segle XIII explicaria aquesta tria (Vidmanovà 1990: 115).

IV. Altres exemples d'escacs moralitzats

Per tal de tancar aquesta relació, afegirem altres exemples d'interpretacions moralistes dels escacs que no poden considerar-se, tanmateix, font directa del *Liber*.

Gautier de Coinci: *Les Miracles de Notre Dame* (1224)¹⁷⁶

El monjo francès Gautier de Coinci (1178-1236) escriu una obra de vora 30.000 versos que tracta en molts passatges dels escacs. És aquesta una moralització de tipus religiós. Al seu estudi sobre els pròlegs de *Les miracles de Notre Dame*, de Gautier de Coinci, Jesús Montoya (1979-80: 19), fent-se ressò d'aquesta especial peculiaritat, afirma:

Lo interesante del texto que comentamos es que se situa aun antes de la primera tentativa reconocida de esta moralización, ya que según todos los indicios, en 1224 Gautier de Coinci estaba a punto de concluir la primera redacción de *Les Miracles*. (...) La simbolización del juego del ajedrez tenía como finalidad poner en relación la naturaleza y el movimiento de sus piezas con las distintas clases de la sociedad, su rol o sus deberes, mientras que aquí su simbolización sirve para explicar la concepción teológica de la redención.

¹⁷⁵ La connexió del *Breviloquium* amb el *Liber* la trobem indicada a Blomqvist (1941: 10).

¹⁷⁶ El text és reproduït a Montoya (1979-80); vegeu també Melani (1989) i Taylor (1990).

Maria, és anomenada ací "la fierce" (v. 217), figura de la regina del joc en la partida d'escacs entre el diable i Déu. Ellà farà mat al diable. No és una simple figura material del joc, es tracta de la "fierce" del rei de la glòria ("Ceste fierce n'est pas d'ivoire / Ains est la fierce au roi de la gloire", vv. 259-260), la qual baixà en aquest joc ("Au giu se daigna abaisier", v. 224) per arreplegar el ramat que el diable havia dispersat.

Engreban d'Arràs:*Dit* (darrers anys s. XIII)

Continua el recurs a la moralització del joc dels escacs. El text *Dit* d'Engreban d'Arràs presenta una ràpida moralització en tres-cents vuitanta-set versos. Presenta un to més satíric que el *Liber*. En el joc dels escacs com en el de la vida, per aconseguir una autèntica solidaritat entre els grans, se sacrifica sense mala consciència els "paonets", és a dir els peons, els febles. La seua conclusió és pròxima a la de Joan de Gal·les. Com ja hem vist abans, acabada la partida hi ha una revenja: els petits ocupen el capdamunt de la bossa, mentre que els grans, més pesats, resten al fons.

4.1.2 Altres fonts constatades

I. Bertold de Ratisbona (1210-1272): *Von den zehn Chören der Engel und der Christenheit*

Bertold de de Ratisbona (1210-1272) fou un famós predicador franciscà que viatjà per Alemanya central i meridional i Bohèmia i Suïssa. La relació entre aquest autor i Cèssulis, prou coneguda, ha estat posada de manifest per F. Vetter, Kliewer i A. Vidmanová, entre d'altres.

L'autora txeca opina que predicà sobre els mateixos temes que Jacobus de Cèssulis i el proposa com una de les fonts sobre el model que Jacobus prengué per a tractar les professions populars:

Es altamente probable, por tanto, que Jacobo de Cessolis conociera y estudiara las obras de Bertoldo, pudiendo ciertamente tomar de

ellas las ideas para la agrupación de las profesiones u oficios, aunque quizá estos dos hombres nunca llegaran a conocerse personalmente. (Vidmanovà, 1990: 121).

En el seu sermó "Sobre els deu cors angèlics i la cristiandat", atribueix als cors inferiors professions semblants (encara que amb un ordre distint i sense el guarda de la ciutat) a les que Jacobus assigna a les figures populars. Hi ha, però, diferències essencials entre els dos autors. A l'obra del predicador alemany el llaurador representa a tots els cristians; en Jacobus pel contrari ocupa només el primer lloc entre els populars. Els tres cors superiors de Bertold estan formats pels "clergues, eclesiàstics i jutges seculars, senyors i cavallers". Per sota d'ells hi ha set cors inferiors, un dels quals representa les monges. En els sis restants es troben les mateixes professions que en l'obra de Jacobus, però la seua funció és essencialment distinta. El franciscà no diu res sobre les ferramentes ni sobre les obligacions dels representants de cadascuna de les professions; es limita a relacionar els seus cors amb les distintes professions.

II. Joan de Salisbury, *Policraticus*

Es la referència bàsica de la societat ideal ideada pel dominicà. Ja des de la primera edició del *Liber* s'hi fa referència a aquesta font fonamental. En aquest sentit, del professor E. Köpke (1879:V) escriu:

Huius enim non solum totus orationis sonum et stilum imitatus est Cessolanus, ita ut poetarum versibus sermoni intermixtis quasi luminibus simplicem docendi rationem distingueret, sed plane iisdem etiam narratiunculis legentium animos et allexit et delectavit praedicator.

Vetter (1892) va més lluny i arriba a citar-ne 22 fragments paral·lels (cf. Kliewer, 1966: 40). Born (1928), al seu estudi sobre els ideals polítics sobre el príncep perfecte, agrupa l'obra de Joan de Salisbury amb la de Jaume de Cèssulis dins el grup dels anomenats "pre-aristotèlics". L'atribució de la invenció dels jocs d'atzar a Attalus (*Policraticus*, I.5), no apareix al *Liber* però sí la trobem a la

segona part del *Roman de la Rose*: "Car ainsi le dist Athalus / Qui des eschez controva l'us / Quant il traitoit d'arismetique / Et verras en Policratique".¹⁷⁷

III. Vicent de Beauvais: *Speculum maius*

Podem afirmar que gràcies a una acurada tasca de selecció de variants operada sobre el compendi bàsic de Beauvais, l'obra del dominicà italià aconsegueix divulgar coneixements enciclopèdics sobre els aspectes bàsics de la societat medieval.¹⁷⁸

El gegantesc *Speculum maius*, redactat entre el 1240 i el 1260, aconsegueix una ràpida circulació gràcies a la xarxa conventual dominicana, ben aviat és present a totes les biblioteques dominicanes (vegeu Antonelli, 1982: 706).¹⁷⁹ Aquest fet explica que Jacobus de Voràgine, que escriu la seua obra abans que el nostre Jacobus, pugua transferir materials de l'*Speculum* a la *Legenda aurea*, escrita entre 1244 i 1264 (vegeu Antonelli, 1982: 707).

¹⁷⁷ vv. 6661-6664, la referència apareix a Murray (1913: 502), a Kliewer (1966: 41) i es reprén a Mehl (1990: 317-318).

¹⁷⁸ Hem tractat de la influència de Vicent de Beauvais en la composició del *Liber*, en els apartats 3.6.2 i 3.7.2, dedicats al comentari de les fonts dels *exempla* i de les *sententiae*, respectivament.

¹⁷⁹ L'*Speculum maius*, la "Gran Enciclopèdia medieval" redactada entre els anys 1240-1260 pel dominicà Vicent de Beauvais, ha estat una obra de referència de la cultura occidental fins el s. XVII. Les seues tres parts autèntiques —*Speculum Naturale*, *Doctrinale* i *Historiale*— s'expandiren aviat per les biblioteques medievals, però fou a la fi del s. XV, amb els inicis de la impremta, que adquiriren el seu estatus de conjunt enciclopèdic. L'obra és una immensa compilació d'extractes d'obres antigues, patristiques i medievals, i comprén les traduccions de la ciència filosòfica grega, àrab i jueva que conflueixen a Occident des del s. XII. Tota la matèria extreta d'aquests autors —*auctoritates*— ha estat convenientment seleccionada i ordenada per Vicent de Beauvais: els tres *Specula* són dividits en llibres, dividits al seu torn en capítols d'una llargària semblant, constiuint unitats de lectura, provistos d'un títol que indexa el contingut; a l'interior del capítol, las citacions d'autors són referenciades i constitueixen subunitats ben visibles. Per a la nostra edició, el text que hem pres com a base de les nostres citacions és el de la darrera edició de l'obra, a cura dels monjos benedictins de Douai, el 1624.

4.2 CONTEXT: GÈNOVA I L'ORDE DOMINICÀ

El convent dominicà de Sant Domènec de Gènova, on suposadament Jaume de Cèssulis escrigué el seu *Liber*, era en aquell moment un centre sumament actiu d'espiritualitat i literatura dominicanes (Boyle, 1990: 10). Es fundà el 1222 i es transformà en priorat en el Capítol General de Bolònia de 1227 (Carmarino, 1961: 152). Al poc temps de la seua fundació el centre assolí un fort prestigi, que podem relacionar amb les figures intel·lectuals que s'hi assenten:

Il prestigio dottrinale del Convento genovese di S. Domenico doveva però toccare l'apice del suo splendore allorchè in esso venne a trovarsi quell'accolta di uomini dotti, i cui massimi esponenti furono: Giacomo de Varagine, Giovanni Balbi e Giacomo di Céssole. (Carmarino, 1961: 153).

La importància d'aquest convent dominicà és posada de manifest per Petti-Balbi quan destaca la ciutat de Gènova com un important centre de cultura mèdico-científica i com el convent dominicà, elevat a l'inici del tres-cents a *studium generale*, era "frequentato da insigni maestri dell'ordine e dotato di una ricca biblioteca aperta anche agli estranei" (Petti-Balbi, 1991: 273). Així, encara que la major part dels literats genovesos fins als anys setanta provenien de la cancelleria i el món laic (notaris, jutges, mercaders), la intel·ligència cultural girà entorn els convents, els dominicans (Joan de Balbi, Jaume de Voragine, Jaume de Cèssulis), persones pròximes a l'ambient mendicant (Galvano de Levanto) i afiliats a alguna congregació religiosa (L'Anonimo).

Tractem, a continuació, l'obra del dos intel·lectuals dominicans pertanyents al convent dominicà de Gènova coetànies a l'autor del *Liber*, així com un tercer, Galvano de Levanto, genovés també.

I. Jaume de Voràgine

Entre 1260 i 1267 redactà, al convent dominicà de Gènova, la *Legenda aurea*, una font útil sobre la vida dels sants per ajudar en la predicació els seus germans de congregació.

Frare dominicà anterior a Cèssulis en una generació, els dos tenen paral·lelismes personals i biogràfics. Cap dels dos autors era de família noble, ja que tots dos afegiren al seu nom (Jacobus) el del seu lloc de naixença, tal com era costum entre els clergues que no procedien de la noblesa (Vidmanovà, 1990: 138). Jacobus de Voràgine nasqué cap a l'any 1229 a Varago (avui Varazze), poble situat a la costa a uns 30 kilòmetres a l'oest de Gènova. L'altre Jacobus, el conegut com Cèssulis, rep el seu nom, tal com hem comentat, per la seua naixença al llogaret de Cessole, a meitat de camí entre Asti i Alessandria. Tots dos entraren ben joves a l'orde dominicà, Jaume de Voràgine cap a l'any 1244 en el convent de Gènova i Cèssulis en el de Santa Magdalena, en l'època en què Jacobus de Voràgine en fou el prior, cap a l'any 1266. Tots dos passaren els seus anys decisius al convent de Gènova. Voràgine hagué d'abandonar el convent per convertir-se en arquebisbe i morí el 1298. Cèssulis —com ja hem apuntat— només arribà a ser representat de l'inquisidor i morí cap al 1322. Tots dos són famosos per una sola de les seues obres, aquella que fou escrita a instància dels predicadors de l'orde per poder impressionar la població urbana. Les dues obres s'extingueren ràpidament per tota Europa (es conserven un miler de manuscrits llatins de la *Legenda aurea*, vegeu Dunn-Lardeau, 1986). A les dues obres es deixa veure la vida quotidiana de la ciutat de Gènova. Però mentre Voràgine centra la seua atenció en la conducta dels sants, Cèssulis ho fa en els costums dels laics. Com que ambdós predicadors feren ús de la biblioteca del convent de Gènova citen autors comuns i fan servir, de vegades, les mateixes fonts. Com a exemples, Vidmanovà (1990: 139) esmenta, respectivament, els noms de Helinand de Froidmont i Vicent de Beauvais (*Speculum maius*).

Si tenim en compte les conclusions de l'interessant treball d'Alain Boureau (1984) sobre el "sistema narratiu" a la *Legenda aurea*, trobem alguns punts de contacte més amb el *Liber*. A banda de l'ús dels *exempla*, destacaria el que Boureau anomena "canevas mémorable" i que fa referència a l'ús de la tècnica de l'"art de la memòria", present també al *Liber*:

Cette insertion d'un lot de citations dans un cadre narratif simple évoque les arts de la mémoire analysés par Frances Yates; il s'agirait de soulager la mémoire du prédicateur ou de guider l'écoute du fidèle, en reliant les grains du chapelet doctrinal par le

fil d'un processus bien connu, ici le déroulement classique d'un procès. (Boureau, 1984: 54).

Com a síntesi de l'aportació d'aquests dos dominicans, Vidmanovà (1990: 140) conclou: "sus obras contribuyeron no poco a la elevación del nivel cultural en las ciudades y a la secularización de la vida cultural y social".

II. Joan de Balbi

Nascut a Gènova, provinent de família noble i rica, tingué fama d'home particularment versat en les sagrades escriptures i en la literatura patristica.

Fou coetàni de de Voràgine i morí el mateix any 1298. El seu ingrés a l'orde dominicà, al convent de la seua ciutat, s'esdevingué en edat més madura, després d'haver emprat molt de temps en la recopilació i estudi del copiós material que li servirà per confegir la seua obra principal, el *Catholicon*, acabada "després de moltes fatigues" —així s'expressa l'autor— el 1286 (Carmarino, 1961: 1959). Es tracta d'un diccionari de gramàtica llatina i, a la vegada, una síntesi de temes morals per a predicadors que tingué una gran influència durant els dos segles següents. Una altra obra de gran difusió:

...è stato uno dei primissimi libri pubblicati a stampa con tanta frequenza che se ne rilevano ben 13 edizioni nel breve periodo che va dal 1460 al 1500. Ed oggi ancora l'opera vien stimata dai competenti e costituisce una pietra miliare sulla strada della cultura lessicografica. (Carmarino, 1961: 160-161).

III. Galvano de Levanto: *Liber Sancti Passagii cristicolarum contra Saracenos pro recuperatione Terre Sancte*

Possiblement és aquesta una de les primeres obres que naixen de la moralització dels escacs de Cèssulis. L'estudi de referència és el de Petti-Balbi (1986 i 1990), on a banda del *Liber Sancti Passagi* estudia la biografia i les obres atribuïdes a l'autor amb la seua tradició manuscrita.

A pesar de ser un laic, el metge genovés Galvano da Levanto viu en contacte i familiaritat amb l'ambient eclesiàstic. És probable que Galvano hagués estudiat al convent franciscà abans d'aprofundir en els coneixements mèdics. És

autor d'obres d'edificació i d'una cèlebre *ars moriendi*. D'aquesta manera resumeix Chicco la seua vinculació al convent franciscà de Gènova:

Galvano da Levanto, pur non avendo rivestito il saio (era sposato, ed ebbe certamente almeno due figli) fu un 'devotissimo amico dell'Ordine e del Convento dei frati minori di Genova' come si legge nel libro degli anniversari di questo convento. (Chicco-Rossino, 1990: 30-31).

El *Liber sancti passagi* es conserva en un manuscrit únic (NA, 669, BNF). Segons les indagacions de Petti-Balbi (1986: 148) prové d'un taller genovés. Un altre exemplar apareix als inventaris papals del 1295, del 1311 i del 1339. El llibre circulava, doncs, dins l'àmbit eclesiàstic, d'on provenen fins i tot els destinataris.

La qüestió fonamental sobre aquesta obra —esmentada abans amb relació a la datació del *Liber*— consisteix a dilucidar si manté una relació bé de partenitat o bé de filiació amb el *Liber*. D'entre tots els que s'hi han ocupat, només Petti-Balbi (1986 i 1990) sosté la idea que l'obra de Galvano siga la font del *Liber*, per a això sosté que la datació de l'obra està entre 1285-1296. Tota la resta d'estudis la situen amb posterioritat al *Liber*: per exemple, Murray (1913), entre el 1291-1296 i Kaeppli (1960) entre el 1291-1295.

El *Liber sancti passagii* consta de dos tractats d'argument divers, precedits d'una introducció comuna: el primer és un tractat de *regimine principum* modelat sobre el joc dels escacs, el segon és un opuscle incomplet a favor de la croada.

L'originalitat del primer tractat, de seixanta capítols, inèdit i quasi desconegut, rau:

...nel fatto che questo complesso di osservazioni vengono dedotte dal gioco degli scachi, atropologice educte de *ludo scachorum*, assurto con i suoi pezzi e le sue regole a simbolo, ad exemplum non solo per l'educazione del sovrano, ma dell'intera umanità, ad usum gentium. (Petti-Balbi, 1986: 157).

Es tracta d'un "regiment de prínceps", que no pot relacionar-se amb les obres de sant Tomàs o Egidi Romà, però sí amb el Policraticus de Joan de Salisbury, en atenció a l'ús de la metàfora del cos aplicada a la societat (Petti-Balbi, 1986: 166-167).

Hi apareix el tauler i un simbolisme social associat a les peces: el rei, la regina (la figura més important del joc perquè pot moure's en totes direccions), els alfils o ancians, els soldats o cavalls, les torres, els peons. A penes es fa al·lusió a oficis. Tot plegat:

El simbolismo social que Galvano da Levanto deduce del ajedrez, es menos orgánico y menos diferenciado que el de Jacobo de Cessolis, quin transmite una imagen más amplia de la sociedad de su tiempo y distingue hasta ocho grandes grupos de profesiones u oficios. (Petti-Balbi, 1990: 92).

Un altre punt de discrepància amb Cèssulis radica en el fet que Galvano fa servir arguments bíblics i fa al·lusió a esdeveniments del passat i del present, però prescindeix dels *exempla*. Realment estem parlant de dues obres semblants però divergents:

En cierto sentido Galvano es un predicador moral consecuente que subordina su tema a una única idea y piensa en un destinatario muy concreto. El predicador Jacobo de Cessolis, por el contrario fascina a su auditorio con múltiples anécdotas y ejemplos: con la ayuda del ajedrez, esboza un organigrama en el que todos sus oyentes pueden verse refejados. (Petti-Balbi, 1990: 98).

IV. Altres dominicans

També, en un context més ample, convé esmentar les aportacions de Tomàs d'Aquino i d'Albert Magne, en qüestions com l'actualització de l'art de la memòria clàssica. En aquesta línia, un altre dominicà, Boncompagno da Signa, escriu a Bolònia el 1235 la *Rhetorica Novissima*. Més acostats al nostre predicador comptem amb la presència al convent de sant Doméneq a Gènova (1295) de Jacobin d'Asti, el qual transcrivé un autògraf de sant Tomàs. Recordem, finalment, l'obra del genovés sant Gerolamo, abans esmentat com a autor, el 1279, d'un tractat de vicis i virtuts (Marchiori, 1987).

4.3 INFLUÈNCIA POSTERIOR

L'empremta del *Liber* es farà evident en un contínuum de textos posteriors, bé prenent la metaforització simbòlica o al·legòrica, bé com a manual o repertori d'*exempla*. També servirà com a model eficaç tant en manuals de retòrica oratòria com en regiments de prínceps.¹⁸⁰

4.3.1 Interpretacions simbòliques dels escacs

La interpretació simbòlica del joc dels escacs, basada en la figuració social que tanta fortuna fa en el tractat del domincà, té una continuïtat en diversos textos posteriors.

I. *Gesta Romanorum*

La *Gesta Romanorum* és una col·lecció d'històries amb moralitzacions universalment vàlides i només superficialment unides a Roma. La datació d'aquests texts presenta alguna complicació. Segons les conclusions de Vidmanovà (1990: 137-138) les històries circulaven ja en el segle XIII per Europa i les moralitzacions serien afegides cap al 1300 a Anglaterra. En tot cas, immediatament posteriors al *Liber*.

L'al·lusió als relats paral·lels al *Liber* la trobem ressenyada ja a Linde (1874: 141-147), que els inclou a l'apartat de "Nachbildungen". Analitza els diversos manuscrits (començant pel d'Innsbruck de l'any 1342) i edicions. Si seguim la numeració de l'edició d'Hermann Oesterley (1872), són les següents referències:

§ 54: "De regno celesti" (és present l'"Imperator Federicus" i la porta de Càpua).

§ 166: "De ludo schacorum".

§ 178: "De omnium divitiarum matre providentia".

§ 275: "De Antonio Imperatore".

¹⁸⁰ Vegeu, en concret, Francisco Monzón (1545) *Libro segundo del espejo del perfecto principe christiano*, Lisboa: Luís Rodríguez. Cap a la fi d'aquest regiment de prínceps —escrit en castellà i imprès a Lisboa— hi ha, segons les observacions de Markl (1997-98: 100-101) una vertadera paràfrasi del *Liber*: "A intenção deste autor era usar como *exempla* os movimentos e atributos das peças".

Lasa (1897: 102-105) i Murray (1913: 550-553) també analitzen i comenten la relació dels tres darres testimonis amb Cèssulis, a partir de l'edició d'Oesterley. Tubach (1969) també se'n fa ressò d'aquesta tradició ("Chess Allegorized", § 166 i "Chess, King Player", § 275).

El més important treball de col·lació entre el *Liber de moribus* i la *Gesta Romanorum* és el de Kliewer (1966: 193-221), el qual examina les coincidències i paral·lelismes a partir de l'edició d'Oesterley, i destaca els dèsset exemples succesius del manuscrit d'Innsbruck —núms. 117-133— que coincideixen en el seu contingut, i en part literalment, amb el *Liber*.¹⁸¹

II. Fra Paolino: *Chronologia Magna* (ca. 1315-1320)

Paolino de Venècia, inquisidor, llegat pontifici i bisbe de Pozzuoli des del 1324 és autor, entre d'altres, d'una gruixuda miscel·lània: la *Chronologia Magna*.¹⁸² Les còpies manuscrites que se'n conserven són decorades amb interessants miniatures: la veneciana de 1323 —Marciana Ms. lat. Z. 399— i la datada entre 1334 i 1339 —Vat. Lat. 1960 (Degenhart-Schmitt, 1977: 43). A finals del segle passat Lasa (1887: 106) s'interessava per aquesta última còpia, de la qual només coneixia l'*incipit*: "Incipit tractatus de ludo scachorum".

El volum conté (ff. 27 i 28 en la versió vaticana) un breu tractat moralitzant basat en la semblança escaquística. L'influx del dominicà sobre el menoret és evident: la invenció del joc és atribuïda al filòsof Xerxes, per exemple. Una discrepància ens sembla especialment significativa: l'exclusió, en la societat ideal descrita, de la figura antisocial del "ribald":

...il secondo seppe distaccarsene adottando una maggior concisione, e talvolta modificando la personificazione dei vari pezzi. Il ribaldo o scialcquatore, che in fra Jacopo era sotto uno dei Rocchi o vicari del re, fu da fra Paolino eliminatto del tutto, come inutile —anzi, dannoso— in una società ben ordinata. (Chicco-Rosino, 1990: 31).

¹⁸¹ Anotem la nostra edició amb aquesta sèrie d'*exempla*, seguint l'edició de Dick (1890).

¹⁸² El text és suficientment conegut: ha estat tractat per Lasa (1887: 106), Fogolari (1946) i, més recentment, per Degenhart i Schmitt (1973).

En concret, a banda de les figures dels nobles, els oficis que apareixen reflectits són els següents: 1. *Albergator*; 2. *Agricola*; 3. *Sartor* i *Philiparius*; 4. *Mercator* —"qui de magna navi in minori naviglio deponere faciat merces"; 5. *Medicus*; 6. *Notarius*; 7. *Faber* —"propter arma et edificia paranda"; 8. *Officialis civitatis* —"cum clavibus mensuris et bursa"— (Degenhart-Schmitt, 1977: 43).

III. Adaptacions a altres jocs

La moralització dels escacs es trasllada també a altres jocs. Són conegudes les adaptacions a l'incipient joc de les cartes:

Linde (1874: 147) destaca les següents referències: el germà Johanes, *Ludus cartularum moralisatus* (1377) i Johanes Huller Huller, *Tractatus de moribus et disciplina humanae conversationis, id est ludus cartularum* (1429).

El joc de pilota també compta amb diverses moralitzacions derivades del *Liber*. Després d'una versió en holandés escrita a Bruges el 1431, s'escriu la titulada *Le Jeu de Paume Moralisé*, un tractat escrit també a Bruges el 1435, que es conserva en dos ms. de la BR de Brusel·les (ms. 9390 i II.120-22).

Una obra més coneguda es deu al dominicà Mestre Ingold, *Guldin Spiel* (1450). A cada joc li oposa una virtut. El joc dels escacs il·lustra la humilitat. Com en el *Liber*, apareixen —amb variacions— les figures dels escacs amb les correspondències socials. Hi ha, fins i tot, una interpretació espiritual: rei: Jesús; reina: Maria; alfil: patriarques i profetes; cavallers: màrtirs; rocs: els dotze apòstols; peons: els homes de la terra (vegeu Murray: 1913: 554-555).

IV. Altres

Le Jeu des Echecs moralisés de Guillaume de Saint-André (ca. 1381-1385)

Interessant adaptació versificada en 1246 versos de la moralització de Cèssulis. El bretó Guillem de Saint-André la inlou com a conclusió del seu *Livre*

du bon Jean duc de Bretagne. El text original ha estat despul·lat dels *exempla* i presenta, com a novetat, la presència del clergue en el lloc del filòsof.¹⁸³

Ruy López de Segura, *Libro de la invención liberal y arte del juego del Axedrez*, 1561

Ruy López de Sigura, nascut a Zafra cap al 1540, clergue al servei de la Cort de Felip II, publicà, un any després d'una simptomàtica estada a Itàlia un llibre cabdal per la teoria escaquística moderna: el *Libro de la invención liberal y arte del juego del Ajedrez*, publicat a Alcalá de Henares, a la impremta d'Andrés de Angulo, en l'any 1561.¹⁸⁴

A més de les 16 al·lusions directes que hem comptabilitzat, podem afirmar que, almenys, el plantejament general dels primers 26 capítols (pp. 1-43) està extret directament de l'obra de Cèssulis. La teoria de la invenció del joc, la descripció i simbolisme del tauler, la representació i el simbolisme de cadascuna de les figures del joc segons l'especial significació del *Liber*, etc. Tot aquest conjunt d'explicacions simbòliques del joc, que li serveixen de base per introduir els conceptes bàsics del seu tractat escaquístic, les poua del ric arsenal que li ofereix l'obra del dominicà del s. XIII:

Avemos hasta aquí, en los capítulos passados, tratado de la significación, y representación y forma, que tenían todos los trebejos deste juego, y esto según doctrina de Iacobo de Cessolis en un tractatigo que compuso de aquesto. Representando por este tablero una república o reyno y por las piezas y peones las diferencias de gentes y estados y officios que en ella o en el dicho reyno tenían, según que más largamente hemos tratado en los capítulos passados. Pero siempre avemos impugnado la tal opinión y doctrina, y demostrado [p.38v] aquí no se representar ciudad sinó un campo con dos reyes y sus gentes de guerra aparejados para darse a batalla. (López, 1561: 38).¹⁸⁵

¹⁸³ Vegeu els comentaris de Lecoy, 1942-43. Edició del text a Cauneau- Philippe (1996).

¹⁸⁴ L'any 1584 se n'edità una traducció italiana (*Il Givcco de gli Scacchi*, Venècia: Cornelio Arriubene). Vegeu, en general, Chicco (1980b).

¹⁸⁵ Tot el capítol XXIV, que rebutja la idea de l'escaquer com a ciutat provinent del *Liber* i en proposa el símbol del camp de batalla, és suprimit a l'edició italiana.

Per l'èmfasi en la descripció de les peces, podem suposar, fàcilment, que el text que té al davant conté les miniatures de fàcil impacte memoratiu. Alguns canvis en els noms de les peces hi són assenyalats. En referir-se als cavalls, demostra haver assimilat l'empremta del dominicà: "formavan antiguamente, según escribe Iacobo de Cessolis, al que nosotros en este juego llamamos cavallo, en hábito de un cavallero sobre un cavallo..." (López, 1561: 22r).

4.3.2 Interpretacions al·legòriques

L'al·legoria medieval, definida com un mode d'escriptura especial "qui institue un décalage entre une lettre et sa vérité" (Badel, 1981: 59), fa servir també l'arsenal metafòric del joc dels escacs.

Pèlerinage de vie humaine (1330-31) de Guillaume de Digulleville (1316-1358)

"Avarícia" presenta al pelegrí a descobrir el món, representat com un vast escaquer on cada peça no pensa més que a ocupar la casella del veí. Aquesta és la causa dels mals de la humanitat. Fins i tot el Rei, amb l'ajut de totes les peces de l'escaquer, parteix a l'atac de l'Església per apoderar-se d'un monestir.

Songe du Vieil Pèlerin o *Tiers Livre* de Philippe de Mézières

És un somni, com ho són, també, el *Roman de la Rose* i el *Pèlerinage de Vie humaine*. És la narració d'un viatge però també "une méditation sur les conditions matérielles et spirituelles d'une réforme de la chrétienté, un examen de conscience et un appel à la conversion" (Badel, 1986: 55). Hi apareix un "escaquer misteriós" on cada casella és associada a un consell per a la reforma del regne: "Dans cette formule la métaphore est, au mieux, un 'lieu de mémoire' pour 4+(4x15) preceptes" (Badel, 1986: 58). Els orígens dels escacs es remunten a Cèssulis. Per a Anderegg (1957), pot basar-se en una còpia llatina.

Les Échecs amoureux (1370) i el *Livre des Échecs amoureux moralisés* (1400) d'Evrart de Contry

Els *Échecs d'Amour* o *Échecs amoureux* (1370) és una narració al·legòrica en vers. La intriga d'aquest poema pren com a font el cèlebre *Roman de la Rose*.¹⁸⁶

El *Livre des Échecs amoureux moralisés* (1400), comentari en prosa escrit a París per Evrart de Contry.

Seguint el comentari de Guichard-Roy (1991: 12-13) aquesta obra:

...s'inscrit pour une large part dans la tradition de Jacques de Cessoles. Son auteur, qui appartient à l'entourage du roi Charles V, connaît fort bien ce traité et le désigne comme *Le livre des échecs moralisés*, conformément au titre de la traduction de Jean de Vignay. Il s'y réfère dès les premières pages où il commente la richesse métaphorique du jeu. Comme chez Cessoles, il s'agit donc d'une oeuvre morale; comme chez Mézières, elle s'adresse à un jeune membre de la plus haute noblesse. Mais c'est également un 'art d'aimer' dans la tradition courtoise, où l'apprentissage de l'amour est ramené à la stratégie du jeu d'échecs; évidemment, la matière amoureuse entraîne de nombreuses modifications par rapport à l'héritage de Cessoles.

4.3.3 Difusió dels *exempla*

A banda de la *Gesta Romanorum*, que ja hem tractat, coneixem altres obres literàries que manllevin *exempla*, de manera directa, al *Liber*.

Th. Hoccleve, *Regement of Princes* (1412)

Escrit en vers anglès es basa en els tractats de Vicent de Beauvais, de Guilbert de Tournai i d'Egidi Romà, a més del *Secreta Secretorum* i el *De ludo scaccorum* (Welter, 1927: 444). La segona part és una llarga dissertació sobre les quinze qualitats necessàries per a un príncep, especialment referides al futur rei Enric V (1413-1422). Els *exempla* provinents del *Liber* els trobem al treball d'Anderegg (1957).

¹⁸⁶ Vegeu al respecte l'excel·lent anàlisi de Badel (1980: 263-290); per al text, Sieper (1898); Mettlich (1907) i Galpin (1920).

Clemente Sánchez de Vercial, *El libro de los ejemplos por A B C*,
(1400-1426)

Welter (1927: 396-398) assenyala el *Liber*—del qual destaca quatre exemples— i l'*Antidotarius anime* de Servas Sanctus com les fonts més "particularment" remarcables d'aquesta recopilació alfabètica.¹⁸⁷ També Guardiola (1988: 262 n.6), argumenta que les fonts dels *exempla* del recull de l'arquediaca de Valderas cal buscar-les a Joan de Gal·les, Jaume de Cèssulis i, sobretot, la *Summa de poenitentia* del teòleg i moralista franciscà Servas Sanctus de Faenza. Mentre que en els *exempla* presos de Servas Sanctus apareixen poques precisions sobre la pròpia font, en els provinents de Joan de Gal·les i Cèssulis les introduccions solen ser molt completes, amb indicació del llibre i capítol (Guardiola, 1988: 269).¹⁸⁸

Menagier de Paris (1393)

És un llibre escrit per un marit a la seua dona, per a ensenyar-li els seus deures de cristiana, d'esposa i de mestressa.

Pren tres *exempla* del capítol del *Liber* dedicat a figura de la Reina. Brereton (1953) demostra que provenen de la traducció de Ferron i no del text llatí o de la traducció de Vignay. Els *exempla* fan referència als preceptes de guardar els secrets del marit (Papyrus) i de viure castament ("Raymonde", Lucrecia).

Vigiles de Charles VII de Marcial d'Auvergne (escrit 1477-84)

Es tracta d'una crònica del regne versificada a partir de les cròniques de Gilles le Bouvier i de Jean Chartier. Segons Rychner (1956: 42), dels 128 *exempla*

¹⁸⁷ Edició crítica a Keller (1961) i, la més recent, a Sánchez de Vercial (2000). Com en el cas anterior, trobem descrites les referències dels *exempla* que n'hi provenen a Anderegg (1957).

¹⁸⁸ En la nostra "taula d'*exempla*" incloem una relació amb aquestes referències. Els *exempla* procedents del Valeri Màxim s'introduïrien, probablement, a través del *Liber*. En una nota final, afegida en la versió escrita de la seua comunicació sobre la qüestió, Aragüés (1998: 182) reconeix: "no puede asegurarse una consulta de este repertorio

del *Liber* "vingt-cinq seulement se retrouven dans les *Vigiles*, et la filiation directe ne peut être admise que pour vingt d'entre eux...". L'altra font és el *Livre de bonnes moeurs* de Jacques Legrand. En el mateix treball, Rychner demostra que la versió utilitzada és la de Ferron i aporta unes interessants taules d'*exempla* de les *Vigiles* i de les traduccions del *Liber* de Vignay i Ferron.

Mutation de Fortune de Christine de Pisan (ca. 1403)

En aquest cas, els *exempla* provenen de la traducció francesa de Vignay (Solente, 1955).

Libro di varie storie d'Antonio Pucci (ca. 1362)

Tant aquesta obra didàctica, com la que segueix, mostren l'interés inequívoc que la moralització de Cèssulis suscità en les dècades següents a la seua escriptura. Escrites en italià, són anteriors, als ms. més antics que transmeten la traducció italiana (ca. 1390).

Concretament, en aquest llibre, Scolari (1989: 90-97) localitza 36 *exempla* coincidents amb el *Liber*.

Llibro di buoni costumi de Paolo da Certaldo (1370)

En aquest cas, Scolari (1989. 97-99) n'hi localitza 10 *exempla* coincidents.

por parte de Clemente Sánchez pero, en todo caso, un texto relacionado con aquél hubo de servir para la redacción de la obra castellana".

5. LES TRADUCCIONS CATALANES DEL *LIBER*

5.1. ELS MANUSCRITS CATALANS DEL *LIBER*

5.1.1 Catàleg de manuscrits

Confirmem l'existència de cinc manuscrits diferents (Madrid, Bib. Nacional, 921; Carpentràs, 951; Girona, Bib. Cap. 58; Sant Cugat ; Vat. lat. 4801; i Barcelona, Biblioteca Universitària, Ms. 239), els quals ens transmeten dues traduccions anònimes diferents del *Liber*.¹⁸⁹

El mètode que ens ha guiat en la descripció dels manuscrits pren com a punt de partida l'exposat per Perarnau (1982: 10-16), més tard formalitzat per Jaume Mensa, integrant-hi les indicacions de la "Scuola Vaticana di Paleografia". La disposició esquemàtica final dels continguts està inspirada, en part, en l'ordenació de Puig i Oliver (1998: 296-298).

Hem tingut en compte totes aquelles descripcions dels manuscrits a què hem tingut accés i que aporte en referència bibliogràfica. Hem fet una inspecció personal dels *ms.* M, C, G, S, i B (tots, a excepció del V, aquell que, precisament, presenta les solucions menys fiables de la traducció B). Pel seu fàcil accés hem emprat, en algun dels casos, dades provinents de les descripcions registrades al *BITECA*. A més, hem tingut presents, per als *ms.* M, S i G, les descripcions que ens ha facilitat Lluís Cifuentes. Algunes de les redaccions anteriors, en algun cas, poden confondre's amb la meua, els errors que s'hi puguem detectar, però, són només responsabilitat meua.

¹⁸⁹ Sobre les possibles fonts d'aquestes dues traduccions Massó i Torrents (1900) aventura: "Els de Girona i Sant Cugat semblen seguir la traducció francesa, coneguda amb el títol d'"*Échecs moralisés*"; el de Madrid, que és el que publiquem, sembla seguir l'original llatí o potser la traducció italiana". Com a intuïció o primera hipòtesi no ens ha de semblar una possibilitat descabdellada, però cal una confirmació pràctica més sòlida, sobre la qual procurarem introduir una mica de llum.

I. TRADUCCIÓ DE MITJAN SEGLE XIV

1. MADRID: BIBLIOTECA NACIONAL. MS 921 (s. XIV-2: 1385). ms. M

I. Enquadernació

Superfície de la coberta de 400 x 285 mm. Relligadura "en pasta valenciana del s. XIX" (Biblioteca Nacional, 1952-95: 3, 52-53), amb ferros daurats. Indicació del títol al teixell: "Aristóteles, *Los secretos de los secretos*; Censolis, *Juego de Axedrez*; Jafuda, *Dichos de filosofos*; Jaime I *Libro de doctrinas*. En lemosín". Una nota, a la portada, indica que "este libro es de 1385" i ens remet a una anotació del full 30.

II. Cos del volum

El cos del volum és constituït per 101 folis en paper (gruixut), la superfície dels quals és de 275 x 384 mm. Quaderns sense reclams. Foliació antiga en xifres àrabigues. Els ff. 44 i 101v són en blanc; els tres folis de guardes preliminars i els tres finals són de paper modern. En el primer foli, originàriament en blanc, hom ha afegit modernament un índex, escrit en castellà, del contingut del *ms.* en el recte, mentre que en el vers hi consta el títol del text 1 en lletra del segle XIV ("*Libre intitulat Secret de secrets*"); aquest índex, que només conté els textos principals (1, 3, 4, i 5) anomena "lemosín" el català, atribueix la traducció catalana del text 1 a Felip Pàtria, no identifica l'autoria del text 4, i confon el Jaume II del text 5 amb Jaume I. La filigrana del paper té forma de corn de cacera penjat amb cordó i anella, del tipus de Briquet 7.642 ("huchet").

III. Contingut literari

En el cos del volum acabat d'analitzar hi són copiats els textos següents:

- I. ff. 1-31r: ANÒNIM, *Secrets de secrets (o Llibre de regiment dels senyors)*, atribuït a ARISTÒTIL.¹⁹⁰

¹⁹⁰ "Traducció catalana completa d'aquest tractat pseudoaristotèlic, que inclou un regiment de sanitat, en particular referent a la higiene sexual, la flebotomia, amb explicitació de gran quantitat de remeis en què, al costat de l'ús de productes procedents del món vegetal, geològic i animal, té un especial pes l'aplicació de la màgia i la religió a la tasca de curar". (Cifuentes, inèdit).

II. ff. 31r-31v: *Los X manaments de la lig...*¹⁹¹

III. ff. 31v-43v: JAUME I: *Llibre de doctrina (o Libre de saviesa)*¹⁹²

Inc.: "Ací comença lo pròlech del *Libre de doctrina* e diu. Dedi cor meum...". *Exp.:* "... que no·l ages a pregar que cal com sia ton enemich".

IV. ff. 45r-82v: JAUME DE CÈSSULIS: *Libre sobre el joch dels escachs...*

Inc.: "Comença lo pròlech en lo libre sobre el joch dels escachs, de les costumes e oficis dels nobles. — Per prechs de molts frares de nostre orde, e de diverses seglàs, ja ha temps passat amonestat, molt request negué que transcrivís lo joch del solaç dels escachs, ço és, l'ensenyança del regiment e dels costumes de la batalla de l'humanal linatge...". *Exp.:* "... donant aquell del qual devala tota cosa donada molt bona e acabada. E per açò a Déu tot poderós sia honor e glòria en los segles dels segles. Amén. Amén. Amén. — Finito libro, referamus gracias Christo.— Ací s'acaba lo libre qui <és> intitulat de les costumes dels oficis dels nobles sobre lo joch dels escachs. — Deo gracias

V. ff. 83v-98v: JAFUDÀ BONSENYOR: *Paraules de savis e de filosofos...*¹⁹³

¹⁹¹ Vegeu Bohigas (1955: 363, § 68).

¹⁹² D'aquest text es coneix un altre manuscrit de les darreries del XIV o principis del XV: Escorial, M.i.29. El text fou editat, amb un estudi introductori, per Llabrés (1908) i, aprofitant-se d'aquesta mateixa edició, pel CSIC (vegeu Jaume I, 1946). L'edició més moderna és la de Solà-Solé (1977). El text es relacionaria amb el net del Conqueridor, Jaume II (1291-1327). Així el defineix Martí de Riquer: "Es tracta d'un conjunt de màximes destinat a l'educació dels prínceps, potser redactat després de l'any 1295, data que assigna a la predicció del darrer eclipsi (Riquer, 1964, II: 125). Solà-Solé (1977: 12-17) prefereix atribuir el text a Jaume I, a qui atribueix un cert esperit de conducta exemplar relacionable amb el text. El llibre s'inspira en dos tractats d'origen oriental, coneguts dins la literatura castellana amb els noms de *Libro de los buenos proverbios* i *Poridad de las poridades*. Trobem un exemplar del llibre en l'inventari de Martí l'Humà (*De nodriments de Reys*).

Inc.: "Com lo molt alt e molt noble e poderós senyor en Jacme... " *Exp.*: "... Qui no pot gran mal sostenir no pot a gran honor venir".

- VI. ff. 98v-101: BERNAT DE CLARAVALL: *Letra de Sant Bernat a Ramon de Castell Ambròs, sobre lo regiment de sa casa e de la cosa familiar, trelladada de latí en romanç*.¹⁹⁴

IV. Escriptura

Caixa d'escriptura de 280 x 200 mm. Escrit tot ell a dos corondells per una sola mà, amb lletra de finals del segle XIV. Caplletres ornamentades, rúbriques en vermell i calderons en vermell i en blau. Títols en vermell, caplletres alternant blau i vermell, amb decoració violeta.

La còpia del *Secret de secrets* (text 1) està datada l'any 1385 (f. 30^v). En el colofó dels *Proverbis e dits de filòsofs* (text 5) se'ns informa que fou acabat el dijous 13 de juliol de 1385, i que fou copiat per un cert Jaume, probablement un escrivà de la Cancelleria Reial. Per altra banda, el *Llibre de doctrina* (text 3) fa al·lusió a un Joanici com a traductor de l'obra". Conté també una nota sobre *Los X manaments de la Lig* (f. 31ra). En el marge superior del f. 45r hi ha una nota escrita en castellà per una mà d'època moderna: "Traducción lemosina del latín de fray Jacobo de Cesolis". Al f. 49r s'hi afegeix una nota "et mullerada" (com un sinònim). Al f. 71v. hi ha una nota: "lo missatge de l'oste amaguadament..."

V. Conclusions

Es tracta d'un còdex ben conegut, com demostra l'ampla bibliografia que se n'ocupa. El volum fou descrit, acuradament, per Massó i Torrents (1896: 69-83, VI): "Es un códice en paper Gran folio, de 101 ff. escrit a darrers del sigle XIV...". Les descripcions posteriors prenen aquesta com a punt de partida (Domínguez

¹⁹³ Recull de proverbis i sentències morals i pràctiques compilat a instàncies de Jaume II pel seu alfaquí, metge i intèrpret àrab vers 1291-1298. Text complet.. El ms. 14 (ff. 1-13) de la Biblioteca de Catalunya conté també el text. Fou publicat a Bofarull (1857). Edició del text d'aquest mateix ms. a Balari (1889). Els últims dos capítols d'aquesta versió no figuren en el manuscrit que Llabrés (1889b) prengué com a base per a la seua edició.

¹⁹⁴ Solà-Solé (1986) analitza les versions castellaneres i catalanes de la *Epistola de gubernatione rei familiaris* atribuïda a sant Bernat.

Bordona, 1931: 17-19). El caràcter didàctic i educatiu de tots els textos del ms. féu conjecturar en Gabriel Llabrés (1908: 37-38) que podria haver estat destinat a l'educació d'algun infant o infanta de la casa reial:

"Sospitam que aquest códex, pertanyent a la antiga Biblioteca Real, tot ell d'una sola lletra, fo escrit en les derrerries del regnat d'en Pere IV, l'any 1385, per un Jacme, Jacobus se firma en lo fol 92v., escribà de la curia real; probalement fo destinat a l'educació d'algun infant o infanta de la casa real aragonesa; presumpció que'ns fa tenir la naturalesa y tendencia de tots los tractats que son de carácter didáctich y educatiu".

En aquesta línia s'expressa també, en conversa personal, Jaume Riera (Cifuentes, inèdit):

El fet que el cartolari de l'infant Joan que conté entre d'altres, l'acta d'erecció del Ducat de Girona (vegeu Riera, 1984d),¹⁹⁵ tinga unes característiques paleogràfiques i codicològiques gairebé idèntiques¹⁹⁶ fa sospitar, efectivament, que es tracte d'un recull de textos didàctics (que ja eren presents a la Biblioteca Reial des de l'època de Jaume II) realitzat a instància de Pere III per a la formació del seu fill primogènit, i probablement amb ocasió de la majoria d'edat d'aquest, vers 1370.

Referències bibliogràfiques:

Biteca, 1383; Bonsenyor (1889); Cifuentes (inèdit); Domínguez Bordona (1931: 17-19); Font i Sagué (1908: 49 i 160); Helfferich (1858: 51-62); Kristeller (1989: iv, 520); Llabrés (1889b); Llabrés (ed.) (1908a); Llabrés (ed.) (1908b); Massó i Torrents (1896: 69-83; VI); Miquel i Planas (1913: 339); Morel Fatio (1897: 2-2, 107); Paluzie (1913: 8 § 9); Biblioteca Nacional (1953-95: 3, 52-53); Riera (1984: 105-128); Solà-Solé (1977); Solà-Solé (1986); Torres i Amat (1836: 316); Tourtoulon (1867: 450-51).

¹⁹⁵ Ms. 951 ACA, *Infantis Joannis diversorum de forma maiori de anno 1351 ad 1363*. Conté la *Erectio Ducatus Gerunde* i la *Erectio Comitatus*.

¹⁹⁶ Comparteixen un paper de bona qualitat, prou gruixut, i unes dimensions considerables. Aquest en concret té una superfície de 400 x 300 mm. El volum no passa, doncs, desapercbut: és l'únic registre que no cap dret en la prestatgeria corresponent de l'ACA, una anotació interna diu "este registro estaba antiguamente colocado en la arca grande 1ª de este R/ Archivo...". Caixa d'escriptura: 330 x 240 mm. Filigrana: rodes de carro.

Edició:

Brunet (1900).

II. TRADUCCIÓ DE FINALS DEL SEGLE XIV

En coneixem quatre còpies del segle XV:

1. CARPENTRÀS: BIBLIOTECA INGUIMBERTINA. MS 951 (s. XV-1). ms. C

I. Enquadernació:

Pell sobre fusta amb tanques de couro. Fusta folrada de vitel·la, corcada per efecte de la fusta. Una de les tancadures de metall, perduda. En la contraguarda, damunt un paper pegat posteriorment, hi ha escrites unes observacions erudites de la mà del doctor Barjavel, amb notícies bibliogràfiques sobre els textos, però plenes d'errades i incorreccions (per exemple diu que els text català és escrit en castellà, "en ancienne langue castillane", i que l'autor del manuscrit era nadiu de la vila de Jaén, de Castella. N'hi apunta algunes referències bibliogràfiques: "Lambeais et Montfaunon parlent de ce manuscrit sur la moralité du jeu des echecs. *Veg. Le Catalogue des livres du Duc de la Vallire, tome 1r, pag. 397-399*").¹⁹⁷ En aquest mateix full, a l'angle superior esquerre, una nota manuscrita diu: "Le jeu des echecs compreval 45 pag (dont la 1ere et la 12ème en parchemin velin".

¹⁹⁷ Casimir François Henri Barjavel (1805-1868) nasqué a Carpentràs i es graduà i doctorà en Medicina a Montpellier. Fou metge de l'Hospital de Carpentràs i de l'Hospici, a més d'alcalde de la ciutat i membre del comitè de la Biblioteca. És conegut, sobretot, com a historiadore i biògraf (*Dictionnaire historique, biographique et bibliographique du département de Vaucluse*, 1841; *Dictons et sobriquets patois des villes, bourgs et villages du département de Vaucluse*, 1842-1852). Llegà a la vila de Carpentràs uns 5.000 vols. de la seua biblioteca.

Carpentràs: Biblioteca Inguibertina, Ms. 951. Contraguarda i primer full.

II. Cos del volum:

92 folis, el primer dels quals és de vitel·la i tots els restants de paper; de 290 x 215 mm. Els plecs corresponents al primer llibre, d'acord amb la foliació actual del ms. són els següents: en primer lloc, un foli de vitel·la (f.1); seguidament, un primer plec 5 x 2 (ff. 2-11); un segon plec (ff. 12-24); un tercer 25-35; el f. 36 sembla encolat a l'anterior, els ff. 37 i 38, solts o desencolats, mentre que els ff. 39-44 formen un plec 2x2 que clouen el llibre. Hi ha reclams als f. 24v ("lo segon ferrer") i f. 35v ("deu tenir servent leyal"). El f. 16v és en blanc. Filigrana única als 94 fulls: Tisores. Corresponents amb el tipus de Briquet, 3668 (filigrana exclusivament italiana, localitzada a Roma el 1454). Numeració en aràbigos.

III. Contingut literari

En el cos del volum acabat d'analitzar hi són copiats els textos següents:

- I. ff. 1-44 JAUME DE CÈSSULIS: *Llibre de bones costumes dels homens e dels officis dels nobles.*
- II. ff. 45-91v *Libre del bisbe de Jaén.*¹⁹⁸

¹⁹⁸ Segons Riera (1986: 45-60): "és un autèntic catecisme estructurat a base de preguntes i respostes sobre diversos punts de la doctrina cristiana, la majoria marcant distàncies respecte de la religió jueva, amb referències contínues a l'Antic Testament". Se'n conserven deu manuscrits més d'aquesta obra i un incunable de 1492, del qual n'hi ha un exemplar a la Biblioteca Nacional de Madrid (vegeu el llistat complet a Riera, 1986). El llibre és escrit en 1ª persona, per un autor que manifesta la seua velledat: "e son ja bell entorn de ·LXX· anys".

Inc.: "Com yo, dit religiós, e bisbe per la gràcia de Déu de la ciutat de Jahent del regne de Castella, així nomenat hagués hoÿt trenta anys theologia, calores sciències per ma ventura fuý pres en poder del rey de Granada, vehent yo molts dels crestians ésser aquí captius, los quals per no saber letra ni bé de la fe dels cristians, vehén yo alguns mercaders juheus e moros ab ells ajustats intrar en lo corral de la presó, interrogant-los de la nostra fe...". *Exp.*: "Aquest és lo plant que Lucifer féu a poch fer lo dia que la santa ànima de Jesucrist devallà en los inferns. Ayssí és acabat lo *libre appellat del bisbe de Jaent*. Deo gratias amén, Jehesus.

III. ff. 92r, a: *Benediction de l'aygua.*

Inc.: "As sciendum veritatem de verbis futuribus ..."

IV. ff. 92r, b *Inc.*: "Alguns appellan aquesta erba lunària erba de pigat e és semblant a la majorana en les fullas, enperò color celestina, çò és d'aur, he segueys lo moviment de la luna en lo temps que se troba..."

V. ff. 93r:: *Inc.*: "Ara giujats un bell castigament que una honorable regina féu a sa filla quant li donà marit e cant se partí della..."; *Exp.*: "E la filla promés-li que així ho faria et ab tant ____la regina sa filla acomanada a Deus"

VI. ff. 93v-95: *Inc.*: "Assí comença la doctrina e ensenyament del savi Salomon".¹⁹⁹

IV. Escriptura

Dues mans d'escriptura, la segona de les quals només apareix als ff. 92-95. En el primer bloc (ff. 1r-91v) caixa d'escriptura de 195 x 125 mm. Textos escrits a

¹⁹⁹ Dóna 84 consells.

dos corondells, columnes de 55 mm. d'amplària. Les línies traçades, damunt les quals són les línies escrites, són prou marcades. El text 1 presenta calderons en vermell i caplletres en blau i vermell alternant (lletra blava, amb decoració en vermell / lletra vermella, amb decoració en blau). Al f. 44v hi ha un colofó, atribuïble al copista, en llatí. El text 2, per contra, només presenta un color de tinta i sense cap decoració. En el segon bloc (ff. 92r-95), la caixa d'escriptura és més gran (220 x 150 mm); escrit a dos corondells, amb columnes de 70 mm. d'amplària. Calderons en vermell i caplletres en blau i vermell, alternant. Escrit amb menor cura que el primer.

V. Conclusions

Resulta interessant comprovar com encara a començaments del segle XX hi havia un desconeixement sobre les característiques d'aquest volum. El conservador de la Biblioteca Inguimbertina, A. Divol, li envia, el 9-9-11, la següent comunicació a en Josep Paluzie:

"El traductor era natural de Jaén y pertenecía a una orden religiosa; a continuación de la traducción de Cessoles ha escrito un tratado de teología que parece dirigido contra los mahometanos. En dicho manuscrito 951, la obra de Cessoles ocupa los folios 1 a 44, o sea 88 páginas. Está escrita en caracteres góticos, a 2 columnas. Los folios son de papel, excepto los núms. 1 y 12 que son de becerro. Las letras están adornadas y son de color rojo y azul alternativamente. La escritura parece ser del siglo XV" (Paluzie, 1912: 8).

Cap la possibilitat que el volum pertanyés al Dr. Barjavel. L'interés de Barjavel pels escacs té a veure amb la traducció del poema de Marco Girolamo Vida, *Scacchia Ludus*, feta per un carpentresià al s. XVI, Vasquin Philiell, feta a Carpentràs (veure les erudites notes del bibliòfil damunt l'edició ressenyada). L'exemplar del llibre *Le Jeu des Eschets* (1862), conservat a la Biblioteca Inguimbertina, conté també notes manuscrites de Barjavel.

Referències bibliogràfiques:

Biteca, 2024; Duhamel (1901-03: 34, 350); Paluzie (1913: 8 § 8); Riera (1986).

2. GIRONA: ARXIU CAPITULAR. MS. 58²⁰⁰ (s. XV-1)

ms. G

I. Enquadernació

Relligadura medieval en cartró folrat de pell de vedella, relligat amb un cordill i reforçat amb pergamí i paper amb fragments de comptes, els quals fan també fan de guardes on es poden veure dates de (13)62 i (13)68.

II. Cos del volum

74 folis en paper, de 292 x 220 mm. Foliació antiga en romans, diferent per al text 1 i per al text 2 (no és un factici, però). Els folis 1/38v i 2/36v són en blanc. Al final, restes de tres fulls tallats que duïen moltes anotacions. Són restaurats en el marge esquerre amb un paper de llibre de comptes els ff. IIr, IIIv, IVr, XVv, XVIr, XVIIv, XXXr, XXXIr, XXXIIr i XXXIVr (text 2). Filigrana (texts 1 i 2) en forma de muntanya de tres pics, el més alt i central amb una línia llarga vertical (invertida en la pàgina), del tipus de Briquet, 11684.

III. Contingut literari:

En el cos del volum acabat d'analitzar hi són copiats els textos següents:

I. ff. 1r-38r: *Doctrina Compendiosa*, atribuïda a Francesc EIXIMENIS²⁰¹

Inc.: "Lo primer tractat conté en si compendiosa doctrina a cascú de viura justamentt e de reguir qualsevol ofici public lealment e diligent. *Exp.*: "Precs e atorgament de ésser meses en escripta les paraules d'aquesta conclusió".

II. ff. 39r-75v: JAUME DE CÈSSULIS: *Lo libre de bones costumes dels*

²⁰⁰ Sign. ant.: 20-d-13. El número actual del manuscrit és el 58, Jaume de Cesulis: *Libre del Joch dels Scachs*.

²⁰¹ Aquesta còpia del tractat de Francesc Eiximenis *Libre de bon regiment dels oficis (Doctrina Compendiosa)* presenta variants menors respecte el text bàsic de la *Doctrina Compendiosa*, com ara el fragment afegit *Tractat apellat Doctrina Compendiosa de viure justament e de regir qualsevol officii public leialment e diligent* que ocupa 38 fulls: "tres manuscrits més (París 55, Madrid 10265 i Girona 20-d-13), del segon i tercer terços del mateix segle XV, presenten l'obra com anònima i la introdueixen amb variants menors que no fan al nostre cas...". (Riera, 1984: 289).

homens e dels officis dels nobles.

Inc.: "Amonestat per pregàries de moltz frares de l'orde nostra e de diverses escolans que·l joch dels squachs, qui represente lo regimén e batalla humanal, del qual joch avia preycat en sermó per mi fet a persones noblas e populars, degué posar en escrit...". *Exp.:* (truncat): "...Segueix-se del taulell.— (...) car lo roch qui és a la part dreita per qui és presentat lo veguer del regna no podia ben pervenir al regne si no era per lo squach pehó qui és dit laurador qui ha sembrat e procurada vianda al regna (...)".

IV. Escriptura

Tot el ms. és escrit a dos corondells. Sembla que s'hi distingeixen tres mans: la primera hauria escrit els ff. 1r-29v^b, la segona els ff. 29v^b-38v^b, i la tercera tot el text 2. S'aprecia un canvi de lletra (o de mà escripturària) al f. 29v^b: la lletra es torna més comprimida.

Text 1 (ff. 1-38). Caixa del text: 205 x 145 mm. Amb els següents plec: primer, un primer full solt (f. 1), amb paper de 270 x 207 i caixa d'escriptura de 205 x 140; segon, un plec de 7 x 2 (ff. 2-14); tercer, un plec de 7 x 2 (ff. 15-27); quart, un bifoli (ff. 28-29) amb filigrana amb un bou (del tipus Briquet, 2757/2759); cinquè, un plec de 5 x 2 (ff. 30-38), que retorna a la filigrana general a tot el volum (muntanya de tres pics). Inicials, numeració, rúbriques i calderons en roig.

Text 2 (ff. 39r-75v). Text amb numeració independent i incomplet. El f. XXXVI en blanc, més dos fulls més en blanc sense numerar. Amb els següents plec, d'acord amb la foliació en romans del text: primer, un plec de 7 x 2 (ff. I-XV); segon, un plec 7 x 2 (ff. XVI-XXXI); tercer, un plec de 3 x 2 (ff. XXXII-XXXVI + 2 fulls en blanc, sense numerar). Escrit en una sola tinta. Pel que fa a l'ornamentació, han restat en blanc els espais per a les caplletres.²⁰²

²⁰² Trobem una correspondència entre aquesta còpia i la de Carpentràs: totes les caplletres que falten es corresponen exactament amb els del manuscrit de la

Notes de reclam en els marges (anotacions i mans). El f. I: sense numeració, nota en el centre superior de la pàgina. P i B. Anotació amb un dit assenyalant al f. IIv. Al f. XXXIIr hi ha una nota llarga al marge dret (sembla una glossa que dóna una versió alternativa de l'*exemplum* de l'hostaler de Tolosa) escrita per una mà coetània però diferent: "así se mostraria que en la mirada de aquest que fou prenyat no fou per rahó de una fembra qui segons és pintats als rera taules, la qual fembra volia jaure ab lo jove e per tal com el no y vol assín tramés-li .i. tassa de argent al sarró cont el dormia, però assò lo dit jove no fou prenyat per la fembra".

V. Conclusions

El pare Villanueva en el seu *Viaje literario* afirma que la biblioteca de la catedral de Girona conserva més de cent còdex manuscrits. Entre els setze, dels quals dóna notícia es troba aquest: "16. Eximienis. *Libre de bon regiment dels oficis*. En el mismo tomo la obra de J de Cesulis. *Libre de bones costumes dels homens e dels oficis dels nobles*". (Villanueva, 1850: XII, 117 i ss.).

Qui primer va demostrar un interès i n'inicià el treball de transcripció del ms. fou Manuel de Bofarull, com queda palés en una carta que Martín Matute envià des de Girona a Manuel de Bofarull el 16 de maig de 1851:

Viendo que le encenderá a V. la gana de venir aquí, y examinar por si mismo las noticias curiosas que traen Carbonell y el *Lib. de Officiis*, de los que se formará V. una idea por los apuntes que se llevó. (ACA).

Segons els exàmens realitzats per Manuel de Bofarull, els manuscrits de Girona i Sant Cugat, tots dos mutilats, són de finals del segle XIV o principis del XV. Així arreplega la idea el bibliotecari austríac Rudolf Beer, (1894:235):

Einen codex s. XIV/XV aus secretraria über das Schachspiel, Catalanisch, hat seinerzeit, Manuel de Bofarull benützt und copiert. Die Abschrift befindet sich unter Bofarull's Papieren.

Francesc Viñas (1879) donà a conèixer el contingut del text i en publicà alguns fragments. Més tard, partint de la transcripció de Manuel de Bofarull (1902), se n'edità una edició, "inteligible a tothom".

Biblioteca Inguimbertina (¿és aquest un signe extern que podem tenir en compte per veure la dependència dels textos?).

A pesar de tot, Jaume Riera destaca l'escassa atenció prestada al volum: "La còpia existent a l'Arxiu Capítular de Girona, amb la signatura 20-d-13, que ha passat desapercebuda als qui fins ara s'han ocupat d'Eiximenis (entre d'altres raons, segurament, perquè no porta el seu nom)" (Riera, 1984b: 289).

Referències bibliogràfiques:

Batlle i Prats (1947: 9); Biteca, 2023; Bohigas (1936-39: §57-8); Llabrés (ed.) (1889); Morera (1935: 50); Paluzie (1913: 7 §8); Riera (1979); Riera (1984b); Riera (1986); Villanueva (1850: XII, 117 i ss.); Viñas i Serra (1879).

Edicions:

Cessulis (1902).

3. BARCELONA: ACA. SANT CUGAT MS 41 (s. XV-1)

ms. S

I. Enquadernació

Coberta moderna, en pergami, amb una indicació escrita al lloc: "Obligaciones de los caballeros y artistas".

II. Cos del volum

28 folis de paper, de 270 x 205 mm. Foliació antiga en romans (ff. XIII-LV), mancant els antics ff. XXIII-XXVI, XXVIII-XXXII, XXXV-XXXVIII i LII-LIII (=ff. 9-10, 11-12, 23-24, i 26-27), que condicionen sengles llacunes en el text. Del que ara ens resta, diferenciem cinc plec o quaderns, d'acord amb la foliació antiga: primer, (ff. 14-17); segon, (ff. 18-22); tercer (ff. 27-29); quart (ff. 35-44), cinqué (ff. 49-52). Al primer i segon plec (ff. 14-17; 18-22), filigrana: lletra A; al tercer i quart plec (ff. 27-29; 35-44), filigrana: muntanya; al plec cinqué (ff. 49-52), filigrana: basilisc. Entre els ff. 14 i 15, un retall afegit en paper amb lletra moderna, amb la mateixa llegenda que al lloc del llibre: "Obligaciones dels Caballers y artistes".

III. Contingut literari

El text d'aquest ms. està truncat del principi i del final, i conté llacunes a l'interior. *Inc.*: (truncat) "(...) e discòrdia e desamor de majors a menors. Car los majors posen càrrech als menors...". *Exp.*: (truncat) "...per la forma del dit joch manà al dit philòsoff que li dixés sots pena de mort perquè (...)". Aquestes llacunes determinen el text en sis unitats de contingut:

- a) ff. 13r-16v Des d'aproximadament la fi del capítol II.3 fins a començament del II.4

Inc.: "(...) e discòrdia e desamor de majors a menors. Car los majors posen càrrech als menors..."; *Exp.*: E si lo contrari hi és no són presats per lus enemichs ans són per aquells reputats per vençuts. E de bons cavaller és axí que-s...

- b) ff. 18r-22v Des de meitat del capítol II.4 fins a les línies de la fi del mateix II.4.

Inc.: "... deu ací un al altre amares que la honor e minva del altri tingue per sua per sua. Aytals cavallers foren Joan Abisay...". *Exp.*: "La quinta ley departí als reys per orde la administració del bén public als".

- c) ff. 27r-27v Fragment de la meitat del capítol II.5.

Inc.: "opressió que sostenie la dita ciutat. Encare diu lo dit Valerius que com a Pompeius...". *Exp.*: "...cridant-li vill pamfich lo dit Juli Cèsar prés-se".

- d) ff. 33r-44v Des de la fi del III.1 fins al final del III.5.

Inc.: "... tres fills que havia, ço és Cham, Sem e Jafers e mostra'ls la virtut del vi...". *Exp.*: "Aquests donc .iii. artifices, ço és ffísichs enan de las especiers com hagen ànsia de ses malalts".

- e) ff. 49r-51v Des del començament del 3.8, fins la fi del IV.1.
Inc.: "ho acaben de guastar. Per tal que quant hagen...";
Exp.: "...de grans e de poch".
- f) ff. 54r-55v Des de la fi del 4.5 fins el 4.8, que fa de conclusió.
Inc.: "torne en aquell camp. Més done testimoni al cavaller que açò...." *Exp.:* "El Rey Evilmoredach tinent-se per sobreprés de sa crueltat que havia e de ses males obres e açò per la forma del dit Joch manà al dit Philòsoff que li dixés sots pena de mort perquè (...)".

IV. Escriptura

Caixa d'escriptura de 195 x 145 mm, escrit a dos corondells. Caplletres senzilles i calderons en vermell i blau, alternant.²⁰³ Escrit per un únic copista.

V. Conclusions

És el número 41 dels manuscrits procedents del Monasteri de Sant Cugat del Vallés, recollits l'any 1835, i conservats actualment a l'Arxiu de la Corona d'Aragó.²⁰⁴ Es tracta d'una còpia prou mutilada. Amb un estat de conservació deficient: la majoria dels fulls presenten taques d'humitat i hi ha fulls esquerdat.

Josep Paluzie (1913: 7) ja descrigué el text tal com el coneixem ara, amb només els 28 fulls actuals. F. X. Miquel (1937), en la seua introducció, no indica la procedència del ms. 41, ni l'*scriptorium* en què fou escrit ni llurs primers propietaris. En una conversa personal, Riera opina que podria pertànyer a la família Setantí (a qui Miquel només adjudica la possessió de dos exemplars d'*Homiliarium* i el *Viridiarium Consolationis*). Considerem, per la nostra banda, que no hi ha cap raó objectiva que descarte la seua pertinença al monestir.

²⁰³ Podem considerar que la decoració i distribució de caplletres és similar al ms. de Carpentràs.

²⁰⁴ Ni De Moxó (1790: 106 i ss.), que no va inventariar tots els còdexs de Sant Cugat, ni el Pare Vilanueva (1851: 38-30) citen aquest manuscrit.

Referències bibliogràfiques:

Biteca, 1403; Brunet (1890: 280); Cifuentes (inèdit); Linde (1874: I, 123); Miquel i Rosell (1937: 78-79 i 214-15); Paluzie (1913).

4. ROMA: BIBLIOTECA VATICANA. VAT. LLATÍ. MS. 4801 (s. XV-1) ms. V

I. Enquadernació

Coberta de pell marró sobre cartó amb daurats. Decorat amb escuts papals. Relligadura del temps del papa Pau V (1605-1621). Al lloc hi ha escrit "4801".

II. Cos del volum

144 folis en paper, de 215 x 150 mm. Signatures de quaderns al marge superior dret (a-i) en vermell. Pauta a mina de plom. Inclou numeració, en romans, de les pàgines centrada al marge superior del foli, en vermell. Hi ha una errada a la foliació que passa del f. LXXXIX al f. C, mentre que el text segueix bé. Darrer foli en blanc, però foliat.

III. Contingut literari

En el cos del volum acabat d'analitzar hi són copiats els textos següents:

- I. ff. 1-114 JAUME DE CÈSSULIS: *Libre dels Escachs* de Jaume de Casules.

Inc.: "Comença lo pròlech d'aquest libre apellat *Libre dels Escachs*, hordenat per frare Jaume de Cesules de horde dels frares prehicadors qui aquell conponé e tresladà segons se seguix. E féu-ho en latí ab molt bell horiginal..." *Exp.:* "... que'ns do la sua gràcia en la present vida e glòria en lo esdevenidor. Amén".

II. ff. 114-144 ANÒNIM: *Tractat de l'art de ben morir*.²⁰⁵

Inc: "Comença lo *Tractat de la art de ben morir*. Emperò deu-se avisar aquell qui-l legirà al malalt que nol ligue tot entorn o ensemps. Mas a estonades. E atena bé si deu començar al principi o al mig o a la fi segons veurà en a affectio d'ell o disposició de la manera e espay o cuyta de la malaltia...". *Exp.:* "... per co que lo teu loch sia en pau e la tua habitació sia en aquella celestial glòria. *In secula seculorum. Amen*".

IV. Escriptura

Caixa d'escriptura: 127x 83 mm. Còpia escrita, per una sola mà, a línia tirada, decorada amb caplletres senzilles. Rúbriques, calderons i tocs en algunes lletres en vermell; espai en blanc per a la primera caplletra, les altres en vermell; lletres safranades. Inserció de subtítols per dividir el text en parts més curtes. Per això, els paràgrafs són també més curts.

V. Conclusions

El manuscrit fou conegut gràcies a la referència de Nicolás Antonio (1783-88), la qual apareix citada en autors de primers de segle XX com ara Paluzie (1913: 7), el qual arriba a dubtar fins i tot de la seua existència. Es basa en la carta, datada en febrer de 1911, que li envia John H. White, de Cleveland, posseïdor aleshores d'una de les biblioteques escaquítiques més importants: "no me ha sido posible verificar la existencia de dicho manuscrito; los bibliotecarios del Vaticano escribieron que nada saben del mismo". Miquel i Planas (1913: 399)

²⁰⁵ Les *Artes moriendi* o *Artes bene moriendi* foren uns manuals anònims destinats a ensenyar a morir cristianament que apareixeren a l'Europa Central al voltant de 1440 i que assoliren una extraordinària difusió. Coneixem vuit textos de l'"art de ben morir" escrits en català que daten de mitjans del XV o primeries del XVI. En destaca l'edició de 1493 de Pablo Hurus publicada a Saragossa, *Art de be morir*. Han estat objecte d'estudi preferent per part d'Àngel Fàbrega (1955) i d'Ildefonso Adeva (1984), aquest darrer buscant correspondències amb les versions castellanques conegudes.

reproduïx la idea. L'origen d'aquesta confusió pot deure's al fet que, en citar la signatura, citen 4801, no lat. 4801. Bon estat de conservació.

Referències bibliogràfiques:

Antonio (1783-88: 2, 404); Biteca, 2025; Fanelli (1979: 161); Paluzie (1913: 7, §6).

5. BARCELONA: BIBLIOTECA UNIVERSITÀRIA. MS. 239 (S. XVIII-1). ms. B

I. Enquadernació

Cobertes en pergamí. Al teixell apareix el següent títol: "*Zibaldone Prouenzale*". I a sota del teixell, al llom, amb tinta més fluixa "*Estractos de obras catalanas*".

II. Cos del volum

148 folis, en paper, de 272 x 200 mm. Són en blanc els ff. I, II-XI, 9-12, 22^v-4, 25^v-26, 32, 48, 58, 86^v, 116^v i 130. Al segon full de guardes hi ha una taula del volum, amb referència als mss. de la Vaticana d'on es van copiar les obres (mss. Vaticans 4801, 4804, 4806, 4797 i 4799). Filigrana: "àncora dins d'un cercle, entre dues lletres *i*, a sobre un estel de 6 puntes i a sota la lletra *F*". Folis preliminars, flor de sis pètals, dins d'un cercle i amb un altre cercle enmig que conté una lletra, probablement la *E*; una creu damunt del motiu i una lletra *F* a sota.

III. Contingut literari

- I. ff. 1-8^v GUIU DE CAULHAC, *Inventari o col·lectori de cirurgia* ("*Enventari ho collectori en part de cirurgia*").²⁰⁶
- II. ff. 13-14. JOHANNITIUS, *Introducció a l'art del tigni*.²⁰⁷

²⁰⁶ Extrems del ms. Vat. 4804.

- III. f. 14^r. GALIÈN DE CREMONA, *De la coneixença de les orines* ("Conaxensa de les urines").²⁰⁸
- IV. f. 14^{r-v} ANTONI RICART, *Conexença dels polsos*.²⁰⁹
- V. f. 16^{r-v} BERNARDUS DE GORDONIO, *Suma de simples medicines e compostes Suma dell Gordo de simples medicinas e compostes*.²¹⁰
- VI. ff. 16^v-17 GUIDO DE CAULIACO, *Inventari o col·lectori de cirurgia. Capitoll de vomit*.²¹¹
- VII ff. 17-21 *Tractatus aliquarum medicinarum aliquorum morborum*.²¹²
- VIII ff. 21^v-22 ARNAU DE VILANOVA, *Regiment que es deu tenir en cas d'epidèmia*.
("Patit tractat (...) sobre lo Regiment qui-s deu tenir en temps de hepidemie ho en temps de pestilència").²¹³
- IX ff. 25-47. *Tractats religiosos*.²¹⁴

²⁰⁷ Segons una nota que precedeix al text, aquest és còpia del ms. Vat. 4797. La numeració marginal va del 25 al 52.

²⁰⁸ Còpia del ms. Vat. 4797. Núm. marginal 53-4.

²⁰⁹ Còpia del ms. Vat. 4797. Núm. marginal 54-65. Al marge s'indica en una nota que aquest text és duplicat d'un que es comença a copiar després al f. 14^v, còpia que queda inacabada en advertir-se la duplicitat, marcada també amb una anotació: "Nota. que es lo mateix tractat quel de sobre dit, o raferit a cartes ss.". Segueixen a aquest tractat mèdic d'altres sobre flebotomia, ventoses, i sangoneres en català.

²¹⁰ Còpia del ms. Vat. 4797. Núm. marginal 90-113.

²¹¹ Còpia del ms. Vaticà 4797. Núm. marginal 114-5. Segueix un altre capítol "de crastili".

²¹² Tractat mèdic en llatí. Després es copien diverses receptes en català, algunes en llatí amb la rúbrica en català; al f. 20^v s'han copiat les rúbriques i s'ha deixat en blanc l'espai per a les receptes; al f. 21e es copia un conjur mèdic i més receptes.

²¹³ Extret del ms. Vat. lat. 4797. Núm. marginal 287-93.

²¹⁴ Còpia del ms. Vat. 4799. Núm. marginal 1-46. Es copien diverses obres religioses (tractats sobre els manaments, els pecats, els articles de la fe, un art de bé morir, etc.), procedents tots ells del ms. Vat. 4799: "Tractat dels manaments de la lley de

- X ff. 49-55^v IACOPO DE CESSOLE, *Libre dels escachs*.²¹⁵
- Inc.*: Comença lo pròlech d'aquest libre apellat *Libre dels escachs* hordenat per frare Jaume de Casules de horde dels frares prehicadors... *Exp.*: "... axí matix posa los moviments anaments d'aquells escachs".
- XI ff. 55^v-57^v *Tractat de la art de ben morir*.²¹⁶
- XII ff. 59-86 JAUME ROIG, *Consells de Jaume Roig contra las donas*.²¹⁷
- ff. 87-102 PERE MIQUEL CARBONELL i DE SOLER, *Cròniques d'Espanya*.²¹⁸
- XIII ff. 102-115^v PERE DE CATALUNYA III, *Crònica de Pere el Cerimoniós*.²¹⁹

IV. Escriptura

Ms. copiat, en la seua totalitat, per la mateix mà.

V. Conclusions

Deu. Cod. ant. Vat. 4799 in 4^t part escrit en pergami y part en paper..." 25; Tractat dels articles en lo mateix Cod. 4799 ..." 27; "Tractat dels pecats mortals i de las virtuts en lo mateix Cod. 4799 ..." 27-38; "Los dons del Sant Espaerit tambe en lo dit Cod..." 39-46; "Los 7 Salms Penitencials traduïts en català En dit cod. Vat." 67^f-47.

²¹⁵ Còpia del ms. Vat. 4801. Núm. marginal 1-113. Comprovem que reproduïx exactament la de l'original vaticà.

²¹⁶ Es copien 8 capítols, i al final hi ha afegit un capítol V. És còpia del ms. Vat. 4801. Núm. marginal 114-153.

²¹⁷ Còpia de 359 versos, en noves rimades. Text a tres columnes, còpia del ms. Vat. 4806. Núm. marg. 1-119, segons s'indica en una nota prèvia al text: "4806, in foglio Rime in Spagnuolo". A l'índex preliminar afegeix: "Aprés que torni de Roma lo trobi de ventura, estampat en 8° y lo comprí".

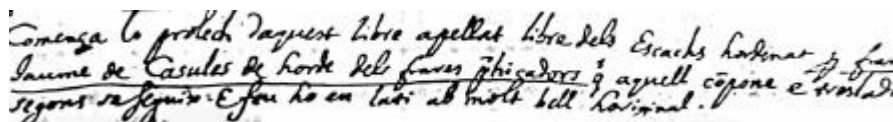
²¹⁸ Extractes, procedents d'un ms. de la Biblioteca Casanatense, de Pere Miquel Carbonell i de Soler, *Cròniques d'Espanya* (1517 *ad quem*).

²¹⁹ Còpia d'un ms. de Roma. A l'índex preliminar diu: "Crònica del Rey en Pere que ell mateix conpongué y escrigué de sa mà pròpia. És en la dita Crònica de Carbonell fol. 101...".

El volum miscel·lani fou copiat a Roma pel canonge Antoni de Bastero i Lledó (1709 *a quo* - 1724 *ad quem*).²²⁰

Referències bibliogràfiques:

Biteca, 1934; Miquel i Rosell (1958-69: 1, 319-25).

Barcelona: Biblioteca Universitària. ms. 239, f. 49r. Detall del començament del *Libre dels Escachs*, copiat per la mà d'Antoni de Bastero.

5.1.2 Les edicions modernes

Un precursor, Francesc Viñas (1879): ed. de G

Un precursor en la tasca d'editar de les traduccions catalanes del *Liber* fou Francesc Viñas, el qual, en un treball de 1879, fa un complet resum del text del ms. de Girona i en publica extractes (Viñas: 93-101). Viñas aprofita l'objecte de l'article ("dar a conocer un códice inédito que trata de este juego y que se conserva en el rico Archivo de nuestra Catedral") per fer un recorregut per la història dels escacs, prenent com a font la recentment publicada monografia francesa pel comte de Basterot (1863). Li mou el reconeixement que el joc dels escacs experimenta en el seu temps i la "fama universal" d'un llibre del qual se'n coneixen múltiples traduccions. Per la seua documentació acudeix a Borao (1858), d'on recull les dades de l'existència del ms. català, a més de dos ms. llatins, a la BN de Madrid i del ms. català de l'ACA de Barcelona. Per altra banda, de Torres Amat (1836: 178) extrau la idea errònia de l'origen barceloní de Cèssulis i n'arregla dues notícies d'inventari.

Com que no coneix el quart tractat (inexistent al ms. de Girona) opina que els més curiosos són el segon i el tercer perquè en ells, diu, es conté tota la doctrina. Sobre la descripció de les peces opina que:

²²⁰ Sobre la personalitat d'aquest filòleg setcentista, vegeu ara Feliu (1997).

es tan detallada, que más bien parece la del personaje que representa, sin embargo, no hemos de suponer que todo sea convencional, sin duda se acomodaría à las formas de alguno de los ricos Tableros que formaban parte del mueblage de nuestros palacios de la edad media... (Viñas, 1879: 94)

En el seu repàs a la història del joc, comenta el canvi de nom de les peces. Considera el capítol dedicat als cavalls/cavallers com un dels més originals. La seua sorpresa, ingènua però molt significativa, té a veure amb la descripció tan precisa de les peces:

Emprende Cessoles el tercer tratado de su obra dedicándola á los peones. Aquí nos ocurre una dificultad. ¿Es puramente ideal la aplicación que hace de los mismos á diferentes artes y oficios para que responda á su fin de moralizar a todas las clases sociales, ó en realidad en los tableros de lujo de su tiempo se figuraba á los peones con la detallada representacion con que los describe? Esta última fué nuestra opinion al tratar del capítulo dedicado á las piezas principales; el Rey, la Reina, etc. y no encontramos fundado motivo para creer lo contrario en este caso. La descripción de Cessoles es tan minuciosa que parece tiene un tablero a la vista y que describe lo que vé en realidad. (Viñas, 1879: 97).

L'edició de Josep Brunet i Jaume Massó i Torrents (1900): ed. de
M

El ms. M, com ja hem esmentat, havia estat objecte d'una edició parcial per part del senyor Gabriel Llabrés i Quintana, el qual n'edità el 1889 dos textos que hi eren compresos (la *Doctrina moral* i el *Llibre de paraules e dits...*) i el 1908 un altre (el *Llibre de saviesa del Rey en Jacme...*). L'edició del *Llibre dels escacs* serà, però, la tasca de dos editors (Jaume Massó i Josep Brunet) més una tercera persona que se n'encarrega de la transcripció del text (Manuel Serrano). Es tracta d'una edició luxosa, acompanyada d'uns gravats extrets de l'edició anglesa de Caxton (concretament de la reproducció en facsímil editada per Figgins a Londres en 1855).

Jaume Massó i Torrents (1863-1943), que havia descrit molt acuradament el ms. de Madrid el 1896 edita, quatre anys més tard, la versió catalana del *Liber* en l'editorial "L'Avenç", establiment tipogràfic i editorial que ell mateix havia fundat el 1891. El colofó del llibre marca la responsabilitat de cadascun dels autors:

Acabat d'estampar és aquest libre dels Escachs en la noble e populosa ciutat de Barcelona, lo dia 15 del mes de Juny, de la Nativitat del Senyor any MCM. Per cura de Mestre Joseph Brunet, bibliophil, e mans de Massó, Capo e Ca., en Cta., en la Ronda de l'Universitat a la marca de "L'Avenç". ("Colofó", Brunet ed., 1900).

A més a més, Massó aventura les possibles fonts de cadascuna de les traduccions, la qual cosa ens fa pensar que les podria les conèixer, si no de primera mà, sí almenys la seua existència:

Examinant els tres últims manuscrits esmentats [Biblioteca Vaticana; Arxiu Corona Aragó; Catedral de Girona] se veu que existeixen dugues versions catalanes de ben diferent traductor. Els de Girona i Sant Cugat semblen seguir la traducció francesa, coneguda amb el títol d'"Échecs Moralisés"; i el de Madrid, que és el que publiquem, sembla seguir l'original llatí o potser la traducció italiana. (Massó i Torrents, 1900: III).

Les raons adduïdes per Josep Brunet i Bellet (1818-1905) per tal de publicar l'obra tenen a veure amb un esperit renovador, compartit per modernisme i noucentisme, que hauria de quallar en una important tasca recuperadora dels textos antics:

...m'ha determinat a publicar el present manuscrit català de l'obra de Cessulis, mes aviat l'esperit de catalanista, en el sentit d'aimador de les glories de Catalunya, que no pas el de jugador dels escacs, no perquè aquest manuscrit siga res de notable, sinó perquè, considerant que l'obra de Cessulis, tant estimada i tant vulgarisada en els segles XIV i XV, car sen feren manuscrits en varies lengües, inclosa la catalana, i que quan va descobrir-se l'impremta sen estamparen en diversos idiomes, però cap en català, a pesar d'existir-ne diferents manuscrits, com se pot veure per la bibliografia que després coninuo, he cregut que ls catalans no havíem d'esser menos que les demés nacions i m'he decidit a fer estampar un d'aquest manuscrits, d'un temps en que ls catalans superavem a les demés nacions no sols en jòc dels escacs sinó en tots els demés rams dels saber. M'atreveixo a dir-ho molt alt, pesi a qui pesi, perquè n'estic intimament convençut. (...).

Si m'he determinat, doncs, a publicar el manuscrit català de Cessulis, del segle XIV, existent en la Bibliotecga Nacional de Madrid, ha sigut, com he dit, sota l punt de vista catalanista, tant pera suplir la falta d'una edició en català, que allavors era una llengua oficial com les demés en que s troba estampada, com també pera donar una mostra de la manera d'escriure català d'aquelt temps

i fer saber que no foren del ultims en traduir del llatí una obra tant en boga en aquells temps i que també trobem continuada en els inventaris de les llibreries dels reis d'Aragó. (Brunet, 1900: IV-V).

La transcripció del ms. de Madrid es deu al senyor Manuel Serrano "un erudit castellà prou conegut" (Massó, 1900):

Hem triat aquest perquè és l'únic ms. en que l'obra s troba sencera. La copia s'ha fet sota la vigilancia de l'entès oficial de la secció de manuscrits d'aquella Biblioteca, D. Manel Serrano Sanz. (Massó i Torrents, 1900: III).

Una lectura atenta d'aquesta edició ens indica que la persona encarregada de la transcripció ha tingut a l'abast, com a instrument de consulta, algun ms. llatí de control. Tinguem present present que la BN de Madrid conserva vèteros ms. llatins del *Liber*.

Aquesta edició de bibliòfil, feta a partir del ms. de Madrid, presenta tant errors de transcripció i/o edició com innovacions voluntàries. Tot plegat, dona com a resultat un text poc respectuós i fidel a l'original, complicació que pot veure's magnificada amb la percepció que la traducció anònima del segle XIV és incoherent i de lectura treballosa (vegeu Riera, 1984: 12).

La intervenció editora operada per Massó té a veure, segons les seues pròpies paraules, amb aspectes de regularització ortogràfica:

El text del manuscrit de Madrid, que és el que publiquem, no hem fet sinó puntuar-lo, accentuar-lo i unificar-ne l'ortografia partint de les expressions més correctes del mateix codex. (Massó i Torrents, 1900: III).

Molts dels canvis efectuats a partir del ms. original es deuen a una lliure intervenció del copista que pretén una suposada "millora" del text. Aquestes intervencions tenen, moltes vegades, una voluntat estilística destinada a fer més entenedor el text. No sempre són destriables de l'error de còpia. Un nombre elevat de les innovacions respecte l'original responen al desig d'evitar fenòmens que puguen ser considerats arcaïtzants o dialectalitzants. Anticipen, d'alguna manera, els criteris que presidiren la redacció de les *Normes Ortogràfiques* de l'I.E.C. (1913) i del *Diccionari Ortogràfic* (1917) de Pompeu Fabra, fixadores de la llengua literària actual:

- Etimologia: establiment de les grafies *qu, ç, h, ct, mp, l·l, cc*.
- Tradició medieval: plurals en *-es*, distinció vocals àtones, grafies *ig, ix...*
- Pronunciació real, nacionalització de la llengua, és a dir, solucions que s'avinguen amb els diferents dialectes importants: distinció *b/v*, manteniment *-r* i *-t* finals, separació de síl·labes...
- Harmonia amb altres llengües de cultura: modernització i simplificació de grafies.
- Claredat i precisió: escriptura dels pronoms àtons amb guionets i apòstrof, ús de la dièresi...

En la relació que segueix aportem una selecció d'exemples que donen una mostra suficient de les intervencions que tant copista i editor han practicat al ms. original. No ha estat, però, la nostra voluntat fer ací un treball sistemàtic que oferira la relació exahustiva de totes les variants possibles.

I. Addició

L'addició d'un fonema, síl·laba o mot pot ser deguda a un error de lectura (*lectio facillior*) com en els casos següents:

III.8: *CL liures* (per *e L liures*).

IV.3: *pren altres* (per *pren a tres*).

La major part de les vegades obeeixen a una voluntat estilística, a un desig d'apropar la llengua als hàbits ortogràfics del públic al qual va dirigida l'obra. Donem alguns exemples de les més freqüents:

És sistemàtica la tendència a afegir la marca de *-rs* en aquells plurals dels mots singulars acabats en *-r*, que fan el plural en *-és*:

II.5: *veguers* (per *vegués*).

III.3: *blanquers* (per *blanqués*).

III.3: *adobadors* (per *adobadós*).

III.5: *panicers* (per *panicés*).

III.6: *ostalers* (per *ostalés*).

Hi ha una tendència a afegir la consonant *-t* final en els gerundis que no en porten:

II.2: *amonestant* (per *amonestan*).

II.2: *escrivént* (per *escrivén*).

II.4: *fugent* (per *fugén*).

III.6: *vinents* (per *vinens*).

També en algun ús verbal hi ha addició consonàntica:

III.4: *Vés-te'n* (per *Ve-te'n*).

Són destacables els intents de regularització de les *s* dobles:

II.4: *matassen* (per *matasen*).

III.4: *bossa* (per *bosa*).

III.6: *fossen* (per *fosen*).

L'addició afecta a algunes vocals en alguns contextos:

II.2: *estaech* (per *estech*).

II.2: *mateix* (per *matex*).

III.4: *feel* (per *fel*).

També en algunes *h-* inicials:

III.8: *haguessen* (per *aguessen*).

També s'afegeixen mots per millorar estilísticament la frase:

II.2: *cumplen per ara* (per *cumplen ara*).

II.3: *pus poderós era que* (per *pus poderós que*).

III.5: *Corneli Sapió* (per *Scipió*).

II. Omissió

Algunes de les omissions són degudes a una voluntat estilística. Pot ser el cas d'algunes grafies, com ara la *h-* inicial o intevocàlica:

III.5: *un* (per *hun*).

III.5: *abundosa* (per *habundosa*).

III.8: *arca* (per *archa*).

També és el cas d'algunes consonants, com ara les palatals laterals:

III.6: *alogà* (per *allogà*).

IV.1: *nul temps* (per *null temps*).

Unes altres omissions, podem considerar-les clarament errors que afecten el contingut:

- omissió d'un fonema consonàntic:

III.5: *amich saner* (per *amich sancer*).

III.6: *convidat* (per *convidant*).

- omissió d'un adverbí:

II.5: *Pirrus greument* (per *Pirrus pus greument*).

- d'una conjunció:

III.3: *guarden lur consciencia* (per *guarden, donchs, lur consciencia*).

III.5: *nomenar Josefus* (per *nomenar per què Josefus*).

- d'una part d'un mot compost:

III.6: *nívolment* (per *ladronívolment*).

- omissió d'un sintagma:

IV.1: *murs* (per *murs d'aquella*).

I, per últim, les més evidents i clàssiques, a les quals tampoc no escapa aquesta edició, les motivades per un *homoiotèleuton*:

II.4: "e per açò pres ab si un escuder [e entrà en casa e gitan Percarich cubert ab un estrayll del dit lit axí com a propi escuder] seu ab injúries..."

II.4: "¿En qual manera serà segur lo laurador en temps de batalla, si donchs vigilia e longua guarda dels cavallers [no està sobre ells? Car axí com los cavallers] són glòria del rey..."

II.5: "Recompta aquest matex Valeri que com Cèssar Agust veés vençut a Pompeius, [mantinent estampà piadoses làgrimes. Recompta encara aquest Valeri de la pietat de Pompeius] que agué..."

III. Alteració de l'ordre

Trobem casos de reordenació voluntària de l'ordre sintàctic de la frase:

III.3: *descrivim lo tercer poble* (per *lo tercer poble descrivim*).

III.7: *davant lo cavaler són alogades en la sinestra part* (per *En la sinestra part, davant lo cavaler...*).

IV. Substitució

És freqüent la substitució d'una vocal per una altra, amb un clar esperit normativitzador:

II.2: *costumes* (per *custumes*).

III.3: *les contractes* (per *los contractes*).

III.6: *no pus* (per *ne pus*).

III.6: *estudiem* (per *estudiam*).

III.7: *los guardes* (per *les guardes*).

IV.1: *entremeten* (per *entrameten*).

Remarquem la voluntat regularitzadora i modernitzadora de certes grafies consonàntiques:

II.2: *tramet* (per *tramés*).

II.2: *apel·lat* (per *apellat*).

II.3: *depuix* (per *despuys*).

II.5: *autoritat* (per *actoritat*).

II.5: *lungea* (per *lunyea*).

III.4: *puyx* (per *puis*).

III.4: *ompli'l* (per *onpli'l*).

III.4: *necessitat* (per *nesesitat*).

III.5: *dany* (per *dann*).

III.6: *semblant* (per *semblans*).

III.6: *cavayls* (per *cavalls*).

III.7: *ansiosos* (per *anciosos*).

III.7: *construí* (per *construý*).

III.8: *pitjors* (per *pitgors*).

IV.1: *Isaiäs* (per *Ysaÿas*).

IV.3: *regina* (per *rehina*).

IV.4: *orphils* (per *orphils*).

La morfologia també és objecte de regularització:

III.1: *fonch* (per *fón*).

III.4: *Fou* (per *Fon*).

III.4: *negàn'n* (per *negan*).

Substitució d'una consonant, mostra d'errors evidents de lectura:

II.2: *son* (per *sos*).

II.3: *afecció* (per *accepció*).

II.3: *Seguim* (per *Legim*).

II.4: *pendria* (per *vendria*).

II.4: *sos fills* (per *dos fills*).

II.5: *avistà* (per *ajustà*).

II.5: *amem armes* (per *avem armes*).

IV.2: *segueren* (per *seguexen*).

Les substitució d'una paraula per una altra són mostra d'errors evidents de lectura:

II.3: *Legim* (per *Legibus*).

II.3: *contrapés* (per *gran pes*).

II.4: *los sant de Jesu Xhristus* (per *los estats...*).

II.4: *pubills* (per *poble*).

II.4: *hom no podia viure* (per *on no podia viure*).

II.5: *nassien* (per *nafren*).

II.5: *hun Latin* (per *hun catiu*).

II.5: *menassen Latin* (per *menassen catiu*).

III.3: *exempta* (per *etcétera*).

III.3: *coses futures* (per *coses sítzees*).

III.4: *set hagués* (per *sedegest*).

III.4: *Eratus* (per *Gratus*).

- III.4: *nombrà* (per *membrà*).
- III.4: *Albert* (per *Obert*).
- III.4: *mulle* (per *muler*).
- III.5: *mandaments* (per *mudaments*).
- III.5: *Livia* (per *Lina*).
- III.6: *escalfant* (per *encalçant*).
- III.6: *esteudiniada* (per *escudrinyada*).
- III.6: *Ovidi ho digué* (per *Ovidi lo vin*).
- III.7: *que en sots* (per *que u sots*).
- III.8: *oceximent* (per *creximent*).
- III.8: *nau avinentea* (per *n'han avinentea*).
- III.8: *algunes ciutats* (per *alguns ciutadans*).
- IV.1: *en l'ample* (per *en l'angle*).
- IV.8: *molt savis* (per *molt avists*).

Les causes en són múltiples, moltes vegades els canvis vénen determinats per una mala interpretació de grafia o abreviatura, com ara els casos següents, prou expressius:

- III.1: *E com del seu III agués* (per *E com del seu vi*).
- II.4: *oracions e emprès el feyt* (per *oracions e en ympnes*).

L'error obeeix, en ocasions, a un mal establiment del tall sintàctic:

- II.5: *en cor estans* (per *encors estans*).
- III.4: *nou entenc* (per *no u entenc*).
- IV.2: *per testa del cap* (per *partesca del cap*).

V. Puntuació

Capítol a part mereixen els errors provocats per una defectuosa puntuació:

- III.3: *feta una fossa, pregonà lo porch* (per *feta una fosa pregonà, lo porch*).

III.2: *lo qual hom no pot creure feel; es mol (per creure. Feel és molt...).*

L'edició d'Antoni Bulbena i Tusell i Manuel de Bofarull (1902): ed. de G

Qui primer demostrà un interès decidit per l'estudi del ms. de Girona i n'inicià el treball de transcripció fou l'arxiver i historiador Manuel de Bofarull (1816-1892). Per la seua formació, coneixements i professió, tenia notícia de primera mà d'altres ms. que contenien el tractat de Cèssulis.²²¹

L'any 1902, el bibliòfil Antoni Bulbena i Tusell (1854-1946), a partir de la versió del manuscrit de Girona, en féu una nova edició de 250 exemplars (200 en paper comú i 50 en paper de fil), basant-se en la transcripció de Manuel de Bofarull, una indicació que apareix a la portada del text encara que aquest no en tinga cap responsabilitat, ja que es tracta d'una edició que es publica deu anys després de la seua mort. Unes paraules a la introducció justifiquen l'oportunitat d'aquesta edició:

La publicació del present tresllat (...) encare après d'un altre consemblant, dos anys enrere publicat a "L'Avenç" en lletra tòrtis, era no solament util e oportú, sinó també convenient e indispensable. (...) ninguna edició no se-n és feta encare per la gent popular, com no pot axí nomenar-se la luxosa impressió demunt mencionada. De les dues o tres versions manuscrites que conexèm, corresponents a dos diferents traductors, la de la Biblioteca Nacional de Madrit, tal com la stampà "L'Avenç", és la qui menys merexia publicar-se; puix que, a més de la puntuació arbitraria que s'hi adoptà, són tantes les paraules errades e tants los passatges obscurs que ofereix, que si en molts llochs resulta confus lo sentit e ininteligible a les persones mes espertes, quant més no-u serà per lo vulgar de la gent? (...) Passèm are a les dues altres versions d'una mateixa traducció, prou diferent de la anterior. Troba-s la una en l'Arxiu de la Sèu de Girona, la qual fidelment transcrita de la mà d'En Manel de Bofarull, ça-enrere arxiver de la Corona de Aragó, tenim a la vista mercès a la amabilitat de son fill e digne successor En Francesch, e que vuy per primera vegada reproduhim. Té aquesta versió sobre la de Madrit l'avantatge d'ésser redactada en stil més plà o vulgar;

²²¹ Del ms. 108 de la Biblioteca Provincial de Tarragona, que conté el *Liber*, Manuel de Bofarull publica els proverbis en català que hi són continguts (Bofarull, 1893).

A pesar que Paluzie (1912) qualifique aquesta edició de "reproducció tipogràfica del manuscrito", el text presenta unes intervencions lingüístiques que són declarades a la introducció:

e no obstant que presenta dues notables llacunes vers la fi, podien molt bé omplir-se —com en la present edició s'és fet— ab les altres dues versions (...) hi havem introduhides, entre parèntessi, algunes locucions aclaratories, axicom també nos havèm porofitat d'alguns fragments o addicions contingudes en la versió ja impresa e que-y mancaven en la nostra.

El resultat —"un pastitx filològicament inacceptable" (Riera, 1984: 12)— fou posat per evidència per Massó i Torrents (1904: 259-260), el qual replicà amb contundència la feina de Bulbena, destacat antifabrista, en una dura ressenya:

L'editor d'aquest llibre, el senyor A. B. T., és més afectat a fer noves edicions de textos publicats per altres que no pas a publicar-ne de nous. Es un entreteniment que amb pocs afanys vesteix i se presta facilment a trobar tares en la feina dels altres. La primera edició del text català del llibre den Cessulis la féu en 1900 el senyor Josep Brunet i Bellet, segons el ms. de la Biblioteca Nacional de Madrid, transcrit per un erudit castellà prou conegut; en el proleg s'establí que ls quatre mss que ns han pervingut del text català mostren dugues traduccions diferens, tretes directament del llatí, o, millor, de les versions francesa o italiana. El senyor B.T. ha fet aquesta segona edició servint-se del text de Girona i del de Sant Cugat del Vallés (que provenen d'una sola traducció, diferenta de la del text de Madrid). El de Girona s declara imprés d'una copia feta per l'excelent arxiver senyor Manuel de Bofarull, però (encara que no s faci constar) igualment deu haver-se utilisat la copia del mans del mateix malguanyat arxiver per lo que s refereix en el manuscrit de Sant Cugat i no l'original, que s conserva avui en l'Arxiu de la Corona d'Aragó. El senyor B.T. ha introduit en el text (les llacunes s'han complert an l'edició de 1900) les modificacions que té acostumades; ha aprofitat dugues planes de la fi per a imprimir-hi un fragment del Terç del Crestià de l'Eiximeniç, que du l'epígraf: Com pot hom lunyar sa casa de tota alcavoteria. Convindria força que l senyor B.T. empleés el seu temps, encara que li fos tasca més difícil, en publicar textos ineditos, que prou convenen a tots plegats.

Fortuna de les edicions catalanes

Aquestes dues edicions han servit més com a corpus d'on extraure mostres lingüístiques diacroniques per a futurs estudis lexicogràfics que no pas per a l'elaboració d'estudis pròpiament literaris.

Entre les obres emprades pel *DCVB* (1^a ed. 1968), es fa el buidatge de l'edició de Bulbena de 1902, sota l'abreviatura *Scachs*. A més a més, una de les 57 obres de la qual se n'extrauen mostres per exemplificar el text de la *Gramàtica Històrica* de Moll (1952) és també aquesta mateixa edició. EL *DECLC* (1^a ed. 1980), per la seua banda, fa el buidatge de totes dues edicions (en el cas de la de la de 1900, no esmenta Brunet i n'atribueix la cura de l'edició a Massó i Casas). Més recentment, Curt Wittlin (1991) ha extret exemples lingüístics només de l'edició de Brunet per al seu *Repertori d'expressions multinomials*. Segons afirma l'investigador suís, prescindeix de l'ed. de 1902 per considerar-la traducció d'una versió francesa i no directament del llatí. L'edició llatina emprada com a contrast és la de Burt.

5.2 ELS MANUSCRITS LLATINS

Procedim, tot seguit, a la descripció dels volums manuscrits amb el text llatí del *Liber*, conservats als territoris de l'Antiga Corona d'Aragó.

I. VALÈNCIA: CATEDRAL. Ms. 159 (antiga numeració) (s. XIV-XV).

I. Enquadernació:

Enquadernació en pergamí, en 4rt. Al dors es llig: "Fr. Jacobo de Cesuli de Morib. Homin et officis Nobili".

II. Cos del volum:

19 folis de vitel·la, amb una superfície de 195 x 146 mm. Els folis 18 i 19 els suposem en blanc.

III. Contingut literari

ff. 1-17 JACOBUS DE CESSULIS: *Schacorum ludus / libro seu ludo schacorum de moribus et officis nobilium*

Inc.: Incipit prologus super libro seu ludo schacorum de moribus et officis nobilium. Multorum fratrum ordinis nostri scilicet predicatorum... *Exp.*: Explicit *Liber* schacorum qui intitulatur de moribus hominum et officis nobilium super ludo schacorum | Laus sit tibi christe cum *Liber* explicat iste.

IV. Escriptura

Caixa d'escriptura: 143 x 104 mm. Escrit en dues columnes de 40 línies. Caplletres blaves, roges i amb decoració. Miniatures als fulls 1, 2, 3v, 5v, 6v., 9v., 11v. Calderons blaus i rojos, títols rojos. La lletra és, per a Olmos (1928), del segle XV.

V. Conclusions

Es tracta d'un llibre orgànic, és a dir un volum que només conté un sol text. A la primera edició del catàleg de còdexs de la catedral de València, Olmos (1928: 113), trobem una precisa referència catalogràfica, amb la corresponent descripció codicològica, de l'*Schacorum ludus* de Iacobus de Cesulis, el qual és valorat així: "Es ejemplar rarísimo en que se trata del juego del ajedrez". Una descripció semblant és la que féu el canonge Sanchis Sivera el 1933 d'aquest "precioso códice" (Sanchis Sivera, 1993: 75, n.15). Les notes precedents les hem preses d'aquestes dues descripcions, que demostren haver consultat el llibre. En la segona edició del catàleg d'Olmos (1943), en fer la correspondència de la numeració antiga amb la numeració moderna passa del num. 158 al 160. No trobem cap explicació a aquesta desaparició més que una breu nota al pròleg:

"...hemos podido unir a los ya publicados algunos códices posteriormente descubiertos, compensándolos de los pocos desaparecidos durante la revolución marxista..." (Olmos, 1943: 10).

És l'únic volum miniat del qual hem tingut notícies de la seua existència a les nostres terres durant el s. XX. Per la seua brevetat i tamany l'imaginem una

versió abreujada. Si, com sembla, les miniatures n'eren set, tampoc no arriba a completar la sèrie que el text preveu. Actualment es considera desaparegut.²²²

Referències bibliogràfiques:

Olmos (1928: 113); Olmos (1943); Sanchis Sivera (1993: 75, n.15).

II. TARRAGONA: BIBLIOTECA PROVINCIAL. MS. 108²²³ (s. XV)

I. Enquadernació

Enquadernació en pell. Al lloc, damunt un targetó quadrat de pell roja, hi ha escrit "201. Proverbios catalanes. Compil EPISCOP. CAMARAS." En lletra encara posterior hi ha escrit "Compilatio Episcopi Camaracensis".

II. Cos del volum

134 folis en paper de fil, de 270 x 210 mm. Hi ha en blanc els següents fulls: 4v; 27; 82, 83, 106, 122, 123 (mutilat). El f. 125 és afegit (fragment d'inventari d'en Joan Despuig).

Filigrana: ocell, am una mena de corona al cap, del tipus Briquet 12080.

III. Contingut literari

En el cos del volum acabat d'analitzar hi són copiats els textos següents:

I. ff 1r-4r BERNAT DE CHARTRES: *Epistola beati bernardi ad quendam*

²²² El volum fou exposat el 1908 en l'"exposició d'art retrospectiu" que, amb motiu del VIIè aniversari del naixement del rei En Jaume, organitzà Lo Rat Penat a la seua seu del Palau dels Scala a València (vegeu Lo Rat Penat, 1908). Els objectes artístics, cedits per personalitats diverses, biblioteques i parròquies, que s'hi exposaren foren més de cinc-cents (taules gòtiques, llibres, documents històrics, mobiliari, rajoletes amb escuts, armes, etc.), destacables tots pel seu alt valor històric. De la Seu de València, a més d'objectes de gran valor, s'hi exposaren sis llibres: el llibre manuscrit de sermons de sant Vicent Ferrer, un cartulari amb miniatures, un exemplar dels *Furs* de València, un misal valencià amb miniatures, un cerimonial de bisbes també amb miniatures i el "Llibre del Joch d'Escach de Fra Cesulis".

²²³ Antiga numeració, ms. 201.

*militem de cura et modo rei familiaris et utilius gubernande.*²²⁴

II. ff 5r-26r *Liber regime regum et principum vel secreta secretorum vel epistola Aristotilis ad Alexandrum discipulu suum.*

III. ff 28r-81v JACOBUS DE CESSULIS: *Librum compositus super ludo scacorum et de moribus et officiis nobilium.*

Inc.: "Incipit prolongus in *librum compositum super ludo scacorum et de moribus et officiis nobilium*. Hunc autem libellum ad honorem et solacium nobilium et maxime ludencium. Ego frater Jacobus de Cesulis Ordinis fratrum predicatorum composui". *Exp.:* "Explicit *Liber compositus super ludo scacorum*".

IV. ff 84r-105r *Auctoritates et dicta autentica abstracta a libro qui dicitur De ludo scacorum.*²²⁵

V. ff 107-117 *Proverbiis arabum.*²²⁶

VI. ff 118r-121v *Orationes devotissime dicendas.*

VII ff 125r-134 *Tractatus quare beata Maria dicitur advocata nostra.*

IV. Escriptura

Caixa d'escriptura: 200 x 140 mm. Escrit a línia tirada, per una sola mà. Títols en vermell. Caplletres decorades en blau i roig alternativament. Calderons en vermell i blau, alternativament. Anotacions marginals posteriors, en certes pàgines. Tot el ms., llevat d'una recepta de menescalia a la fi, escrit en llatí.

²²⁴ L'epístola de sant Bernat és la dirigida a Raymundo de Castro Ambrosio (PL, 182, 647).

²²⁵ Extracte d'*auctoritates* del *Liber*.

²²⁶ Uns proverbis són redactats en llatí i d'altres en català. Aquests últims foren publicats per Manuel de Bofarull a *L'Avenç* (any III, 1893).

V. Conclusions

L'episcopus Camarascensis que dona nom a la compilació (vegeu l'*exp.*: f. 134v "... explicit compilatio episcopi Camarascensis") del ms. 108 de Tarragona, que ve de Santes Creus, correspon a la diocesi de Cambrai (Camaracum). Entre els seus titulars hi havia Pierre d'Ailly (s. XIV), autor d'una *Imago mundi* molt difosa i de moltes altres obres. La compilació de textos com a tal que conté el ms. podria doncs ser obra seua.

Es tracta d'un manuscrit procedent del Monestir de Santes Creus.²²⁷ Segons Jaume Bofarull, correspon al segle XV. Notícia de Brunet (1890: 292). Domínguez Bordona (1952) considera que les còpies produïdes a Santes Creus durant els s. XIV i XV són més la tasca individual de determinats monjos, que no pas el fruit d'una producció ordenada i sistematitzada d'un escriptori.

La utilitat didàctica del volum es corrobora amb la inclusió, a continuació del *Liber*, d'un extracte de les *auctoritates*.

Referències bibliogràfiques:

Brunet (1890: 292); Domínguez Bordona (1958a: 89, §108); Paluzie (1913: 34, §63).

III. MORELLA: ARXIU DE L'ARXIPRESTAL. MS. 2. (s. XV-1).

I. Enquadernació

Relligat en vedell verd sobre fusta. Relligadura moderna en cartó. En la coberta hi ha un títol escrit modernament: "Núm. 14. Codice vicentino o vademecum". Li falten algunes planes i la tapa.

II. Cos del volum

²²⁷ Corroborem la procedència catalana del text llatí amb la traducció catalana que es fa del refrany originalment en italià de la història de Joan Cavatxa: "In cuius manubrio vulgariter scriptum erat: *Aquesto és lo testament d'en Johan Cavatxa, qui si matex per l'altru se desfaça sia maçat ab aquesta maça*" (f. 69v).

221 folis, en paper, de 215 x 145 mm. Numeració actual en aràbigos. Són en blanc els fulls següents: 31v; 67; 80; 91; 107-108, 198-200; 211-217; 239-242; 295. El començament del text XIV (f. 127), coincideix amb el començament d'un plec o quadern. Detectem un canvi del tipus de paper del f. 295 endavant. Filigrana: ancora. A partir de la 193, tisora. De la 195-218: muntanya amb tres pics i altre.

III. Contingut literari:

En el cos del volum acabat d'analitzar hi són copiats els textos següents:

- I. ff. 1r-22r PAPA INNOCENCI: *Suma trinitate et fide catholica*.
- II. ff. 23r-31r PAPA INNOCENCI: *Expositio brevior super decretalis suma trinitate...*
- III. ff. 33r-59r *Cum marthe et I^a*
Inc.: "Presens capitulum est de celebracione missarum et sacramento eucaristie..."
- IV. ff. 60-63 *De suffragiis factis vel fiendis pro defunctis*.
- V. ff. 64-66 VICENT FERRER: *Opus istud fecit reverendus magister Vicentius Ferrarii*.²²⁸
Inc.: "Furantur excellentiam virginitatis virginis Marie qui dicunt..."
- VI. ff. 69-77 Versos amb xifres romanes vermelles sobreposades a cada paraula, corresponent al nombre de lletres.
ff. 78-79 Versos *de a mortalibus*. Versos per a retindre conceptes de doctrina o articles de fe.

²²⁸ El sermó sembla incomplet. Segons Perarnau (2000: 19, n. 25) "no és un sermó, almenys sencer (podria ésser fragment d'un sermó)". El vol. III del mateix arxiu inclou un sermó vicentí, i vol. IV (desaparegut el 1936) en recollia sis.

- VII. ff. 81-90 *Inc.*: "Factum est cum expulsi fuissent Adam et Eva de paradiso".
Ex.: "Et post diluviium unvente sunt due tabule scripte dicentes hi lucus Ade Prothoplans et quod superius sonat".
- VIII. ff. 93-100ra JOAN DE PEXANO: *Contentio inter mundum et religionem coram domino papa* (en vers).
- IX. ff. 100rb- BERNAT DE CLARAVALL: *Tractatus de contentione*
105ra *corporis et anime* (en vers).
- X. ff. 105rb- JOAN DE PEXANO (composició poètica formada per
106ra quinze estrofes).
- XI.²²⁹ ff. 106-rb- *Planctus castigatio et deprecatio* (en vers).
107ra
- XII. ff. 109ra- BISBE ANSELM: *Ymago mundi*²³⁰
121r
- XIII. ff. 121v-125 Carta apròcrifa d'Aristòtil a Alexandre. *Epistola quam Aristoteles phisicus et maximus medicus misit ad Alexandrum imperatorem discipulum suum de conservatione sanitatis.*
- XIV. ff. 127-197 JACOBUS DE CESULIS: *Libellum de moribus hominum et de officiis nobilium.*
Inc.: "Multorum fratrum nostri ordinis et diversorum secularium precibus persuasus..."

²²⁹ La numeració moderna feta a llapis li atribueix el núm. IX.

²³⁰ Molt al principi d'aquest tractat, al marge, hi ha, amb tinta vermella, una petita figura del mapa mundi.

Exp.: "Hunc autem libellum ad honorem et solatium nobilium et maxime ludentium. Ego frater Jacobus de Cesulis, ordinis fratrum praedicatorum compusui sive trantuli et ad hunc finem perduxī. Donante illo a quo descendit omne datum optimum et perfectum. Deu igitur sit honor et gloria in secula seculorum amen".

- XV. ff. 201-210 *Miracula beatissime virginis Marie* (onze miracles).
- XVI. ff. 218-220 Abecedaris.
- XVII. f. 221 Nota XXX species arborum fructifferarum...²³¹
- XVIII. ff. 222 "La causa de Jesucrist".
- XIX. ff. 223-228 ANTONI CANALS: "Sermó predicat a València el 8 de setembre de 1392".²³²
- XX. f. 229 *Notabile opus super VII peccatis mortalibus*.
- XXI. ff. 230-233 *Tabula fidei xpiane* (sinopsi de doctrina).
- XXII. ff. 234r Versos sobre l'*Agnus Dei*.
- XXIII. f. 234v Versos sobre el Diable.
- XXIV. f. 235r Versos sobre Jesucrist (*statura proportione et corporis dispositione*).
- XXV. f. 235r Versos del Beat Bernat.

²³¹ Títol en llatí. La resta del text és en català. Classificació dels fruits en tres ordres: 1r, "fruyts que hom no lance res"; 2n "fruyts menja hom lo defora e lance lo de dins"; 3r, "menja hom lo de dins e lança lo deffora".

²³² Edició del text a Wittlin (1997). Inclou, a més, una somera descripció del text, en base a fotocòpies. El sermó empra la metàfora del llibre per parlar de la Mare de Déu. Segons Wittlin, es tractaria de les úniques pàgines conegudes en llatí atribuïbles a Canals.

- XXVI. f. 235v Poesia de dotze versos (en català).²³³
- XXVII ff. 236-238 Sobre l'església compostelana i el beat sant Jaume.
Hec sunt reliquie sequentes que habentur in ecclesia compostellana in qua requiescit corpus beati Jacobi Zebedei.
- XXVIII ff. 243-294 EIXIMENIS (atribuït): *Tractat de la sagrada concepció de la verge Maria*.²³⁴ (En català).
Inc.: "A honor e gloria de la molt alta emperadriu". Exp.: "Acabat és a lahor de deu lo present tractat segons la dita prometença".
- XXIX. ff. 297-311 *Obsecrationes secundum istorias biblie* (en vers).
- XXX. ff. 313-333 [GAMALIEL] *Contemplació molt devota e de gran ardor de cor del parlament que Jhesucrist hac ab la gloriosa verge Maria molt cordialment lo dimecres sant...*
- XXXI. ff. 337-359 FRATRE PEDRO: *De bona fortuna*.

Del conjunt de 31 textos diferenciats, la majoria són en llatí: només hi ha en català quatre (XVII, XXVI, XXVIII i XXX). Tot i que la majoria són en prosa, onze textos són en vers (VI, VIII-XI, XXII-XXVI, XXIX). D'entre tots, el més extens és, precisament, el que conté el tractat de Cèsulis.

IV. Escriptura

La caixa d'escriptura és de 160 x 110 mm. Caplletres, títols i epígrafs en vermell. Són escrits a dos corondells els textos VIII, IX, X, XI i XXI. Hi ha algunes

²³³ Dotze decasíl·labs (4+6) sobre la perdició de "tot lo món". S'esmenta tota una galeria social: "li mercader", "els advocats", "el cavallers", "burgués", "clerchs", "jutges", "grans senyors", "notaris", "metges", "specier", "confessor"...

²³⁴ Wittlin (1997: 288) n'anuncia una edició a *Estudios Franciscanos*.

anotacions marginals. Nota a peu de pàgina (f. 169). A pesar que Betí (1917) atribueix l'escriptura del ms. a una sola mà, en l'examen personal realitzat detectem alguns canvis de mà (o en certs casos d'objecte escripturari): ff. 1-69: una mà; ff. 70 i ss.; ff. 147 i ss.: canvi de mà, o més bé, d'objecte escripturari (el color de la tinta és més clar); ff. 188: canvi de ploma o tinta; ff. 236: canvi de lletra; ff. 243-294: canvi de lletra; ff. 257: canvi de lletra; ff. 282: una altra mà

V. Conclusions

Segons les precises indicacions de mossén Manuel Betí i Bonfill (1917), el volum és escrit, en la major part, pel franciscà Guillem Manresa. Segons Betí, entre els monestirs franciscans de Morella i Tortosa en la primera meitat del s. XV. Datació: 1428, *ad quem* (en el text núm. 15 es parla d'un miracle obrat a Saragossa en 1428) - 1452 *ad quo* (el notari Francesc Manresa fa donació el 1452 dels quatre ms. avui conservats al mateix arxiu). Els volums eren propietat del notari Francesc Manresa, nebot d'un prevere, com el Procurador fiscal de Morella i del frare Guillem, mestre en Teologia. Els volums recullen, majoritàriament, tractats del gust franciscà i sermons de sant Vicent. Durant alguns anys, el ms. ha estat considerat perdut. Wittlin (1997) indica que el còdex es donava per perdut des de 1936.

Referències bibliogràfiques:

Betí (1917); Wittlin (1997).

5.3 LA DIFUSIÓ DEL LLIBRE.

5.3.1 El Llibre del joc dels escacs als inventaris medievals

Per tal d'analitzar la presència i difusió dels llibres d'escacs he acudit a diverses notícies d'arxiu, testaments, inventaris, etc. que m'han proporcionat quaranta-tres mostres diferents en què apareix una o altra versió amb algun títol que fa referència a escacs, durant un període que abasta vora dos-cents anys (des

de l'any 1349 fins el 1527), per bé que majoritàriament del segle XV, repartides geogràficament entre Catalunya, València i Mallorca.

L'ordre que he seguit en l'exposició de cadascuna de les notícies d'inventari, que presentem a continuació per estricte ordre cronològic, és el següent:

1. Any de redacció del document (inventari *post mortem*, protocol notarial, etc.). Sagnat a l'esquerra.
2. Títol del llibre, tal com apareix al document, en cursiva.
3. Nom, professió i/o càrrec del possessor.
4. Ciutat de residència del possessor o, en el seu defecte, lloc on es registra el document.
5. Bibliografia. Arxiu o biblioteca on es conserva el document. Referència bibliogràfica d'on s'ha editat l'inventari.
6. Referència completa exacta. Acompanyada, si n'hi ha, d'altres informacions complementàries: descripció física del llibre, *incipits* i *explicits*, preu, etc.
7. Llengua (quan queda suficientment clara).
8. Comentari personal
9. Altres informacions complementàries: tipus de biblioteca, característiques del possessor, etc.

1349 *Librum Escacorum*. Entrega de Jaume de Bullfarins, canonge de la catedral de València, a Pere de Montblanc, llicenciat en dret. (ARV. Protocols/2654; Mandingorra, 1990: II, 93-94).

1356 *Liber super ludo scacorum*. Entrega de Joan Garriga, col·lector de cambra del Papa, al canonge Pere d'Abadia, procedent potser d'Avinyó (ACV, Protocol Boronat Monar, vol. 3.510; Sanchis Sivera, 1930: 84-85). 15-6-1356. Hi afirma Sanchis Sivera: "Amb destí tal vegada a la biblioteca de la Catedral, trobem l'entrega de

llibres, feta per Joan Garriga, colector de cambra del Papa, al canonge Pere d'Abadia, procedent potser d'Avinyó, els quals tenen marcats el preu de taxació. Són llibres llatins, de temàtica religiosa i moral, on puc destacar un regiment de prínceps..." El *Liber* té un preu de "lxvii libras", un preu propi d'un llibre luxós (el més car costa vuitanta cinc lliures front a una lliura per al més barat).

- 1381 *Ludus scachorum*. Monestir de Ripoll. Arxiu de Ripoll. Llatí (Torres Amat, 1836: 713; Riera, 1984). Segons Brunet (1890: 223) "fue quemado o desapareció en 1835".
- 1402 *Scatorum*. Llistat de llibres enviats des de la Cartoixa de Portaceli a la Cartoixa de Jesús de Natzaret, de la vall de Muça, a Mallorca. Llatí (ACV, vol. 3.524; Sanchis Sivera, 1930:85-86). 7-7-1402. "Scatorum, i floreno auri Aragonia". Són dipositats per un religiós amb la condició que en morir havien de passar a la cartoixa mallorquina. Són llibres llatins, de temàtica religiosa-moral, que inclouen quatre obres de Ramon Llull. El document presenta la indicació del preu, en aquest cas un florí d'or d'Aragó. Els preus oscil·len entre un florí, el preu mínim, i quinze florins, el més car (les *homelie pastorales et dialogum beati Gregorii*). El 1407 apareix amb el títol *Scacorum*, inventariat a la Cartoixa de Valldemosa procedent de la cartoixa de Portaceli (Hillgarth, 1991: III.A). L'inventari inclou l'estimació del valor dels llibres, en aquest cas barat: "26. Item, alium librum, modicum, *scacorum*, in pergamino scriptum, cohoptum cum postibus ab un tanquador, qui fuit extimatus ad unum flor".
- 1404 *Dels scachs*. Laurentius Jacobi, mercader (Hillgarth, 1991: 151.2). 14-2-1404. Laurentius Jacobi, merchant. "Item, duos quinternos in papiro, libri *Dels scachs*".
- 1408 *Llibre del Joch dels eschats*. Noble Pere de Queralt. Santa Coloma

de Queralt. (ACA, D, P. Quer., perg. 89; Costa, 1983: 130). 3-11-1402. "Item un llibre de paper cubert de vermell del joch dels eschats". Testament de Pere de Queralt, membre de la cort de Joan I i de l'infant Martí, del qual fou camarlenc i amb el qual prengué part en la campanya de Sicília de 1392. Essent ja rei, Martí l'envià com a ambaixador a la cort pontifícia, a l'emperador, al rei de Nàpols i, fins i tot a Túnis. Tenia residència a Santa Coloma de Queralt. Posseeix taulers i joc d'escacs. Els llibres poden pertànyer a Gerau, fill clergue de Pere ("mossén Geraldich de Queralt"). Del conjunt de trenta-vuit llibres, vuit apareixen amb la indicació de ser escrits en francès, sis en català i un en castellà. Hi ha, a més, quatre *incipits* en català. Són llibres d'història, de qüestions religioses i morals, però també de cavalleries i de temes literaris i poètics. Es fa difícil aventurar la llengua del text.

- 1409 *Ludus scatorum*. Berenguer Scampa, canonge (de la catedral de València). (ACV, vol. 3.674; Sanchis Sivera, 1930 : 92). 31-7-1409. Fa un important llegat de llibres a l'Almoina. Són de temàtica religiosa. Majoritàriament en llatí, però també en català.
- 1410 a *Dels jochs de Scachs e de taules*. Rei Martí l'Humà. Palau Major de Barcelona (ACA, reg. 2326 f 5, §34; Brunet, 1890: 217-218; Murray, 1913: 447-448) "Un libre appellat *Dels jochs de Scachs e de taules* escrit en paper ab posts de fust cubert de cuyrs vermell squinsat ab sos tancadors de cuyro vermell lo qual comença en la primera carta "Los blancs juguen primers" e faneix en la darrera carta "Segons que per tu pots veura".
- 1410 b *Jochs de Scachs departit*. Rei Martí l'Humà. Inventari testamental de la llibreria reial. Palau Major de Barcelona (ACA, reg. 2326, f. 6, §41; Brunet, 1890: 217-218; Murray, 1913: 447-448) "Un altre libre appellat *Jochs de Scachs departit* escrit en paper ab cuberta de

pargami sanar ab un correix larch de albedina per tancador lo qual comença "Diu lo libre" e faneix "explicit liber scacorum". Pel títol és un tractat tècnic.

- 1410 c *Dels Schachs*. Rei Martí l'Humà. Inventari testamental de la llibreria reial. Palau Major de Barcelona (ACA, reg. 2326, f. 9, §58; Brunet, 1890: 217-218; Murray, 1913: 447-448). "Un altre libre appellat *Dels Schachs* en cathala scrit en paper ab posts de paper engrutades e cuberta de cuyro vert ab dos tancadors de bagua lo qual comença en vermello "Comenza lo prolech" e en lo negre "Amonestat per pregarias" e faneix "en los segles de los segles amen"
- 1410 d *Del Joch de Scachs*. Rei Martí l'Humà. Inventari testamental de la llibreria reial. Palau Major de Barcelona (ACA, reg. 2326, f. 12, §84; Torres Amat, 1836: 702; Brunet, 1890: 217-218; Murray, 1913: 447-448) "Un altre libre appellat *Del Joch de Scachs* en català scrit en paper ab posts de fust cubert de cuyro vert ab tancadors de perxa de seda verda lo qual comença "lo blanc" e faneix "segons que per tu pots veura"
- 1410 e *De Scachs*. Rei Martí l'Humà. Inventari testamental de la llibreria reial. Palau Major de Barcelona (ACA, reg. 2326, f. 13, §96; Brunet, 1890: 217-218; Murray, 1913: 447-448). "Un altre libre appellat *De Scachs* en francés scrit en pergamins ab posts de fust e cuberta de cuyro vermell empremtades ab un tancador de cuyro vermell lo qual comença "null altre" e faneix "Aparon jeu".
- 1410 f *Dels Schacs*. Rei Martí l'Humà. Inventari testamental de la llibreria reial. Palau Major de Barcelona (ACA, reg. 2326, f. 40, §272; Brunet, 1890: 217-218; Murray, 1913: 447-448). "Un altre libre appellat *Dels Schacs* en francés scrit en pergamins ab posts de fust cubert de cuyro vermell empremtat ab dos tancadors de cuyro

vermell lo qual comença en vermello "Ci comença" en lo negre "A tres noble et accellent princep" e faneix "Si fanist se liure e sope".

- 1413 *Libre dels scachs*. Rei Alfons V, el Magnànim. Inventari de béns, quan encara és el "senyor Primogènit". Barcelona. (González Hurtebise, 1907: 185). "un llibre scrit en pergamins petit, a corondells, en latí, lo qual es appellat *Libre dels scachs* ab posts de fust cubert de cuyr vermell empremtat, ab ·ii· gaffets d'argent daurat. E comença en letres vermelles Incipit prologus, e en letres negres Multorum fratrum ordinis, ab ·i· cap letra daur e datzur, e al mig ha un Rey ab un altre hom qui tenen un joch descachs al mig. E feneix en letres negres super ludo scachorum". El mateix llibre torna a aparéixer en l'inventari de 1417 (De Marinis, 1947-52): "13. Item ·i· altre libre scrit en pergamins petit a corandells, en latí, lo qual es appellat *Libre dels schachs* ab posts de fust cubert de cuyr vermell empremtat ab dos gafets d'argent davant e comença en letres vermelles "incipit prologus" e en letres negres "multorum fratrum ordinis" ab un capletra d'aur e d'atzur e al mig ha ·i· rey ab ·i· altre hom qui tenen ·i· joch de schachs al mig, e feneix en letres negres "super ludo schachorum". La il·lustració que apareix al mig d'una caplletra que representa la llegenda sobre la invenció del joc que obri el *Liber*: el filòsof caldeu Xerxes inventà el joc d'escacs perquè poguera servir per portar pel bon camí el rei cruel i tirà de Babilònia Evilmeròdach: a canvi d'acceptar aquest els bons consells aquell li ensenyaria les regles del joc, moment concret del passatge que en recull la imatge, present en molts dels manuscrits i incunables.
- 1417 *Liber super ludo squacorum*. Doménec Ponç, canonge i ardiaca major de la Seu de Barcelona. Llatí. (ACB. Gabriel Canyelles, *Plec d'inventaris i encants*. 1410-1419, vol. 345, plec núm. 4; Iglésias, 1996: II, 209) "29. Item, .I. libre scrit en paper, ab cubertas de cuyr vermell engrutadas, ab .IIII. tencadors, hon ha diversos tractats e és

intitulat *Liber super ludo squacorum*." Els llibres són de temàtica religiosa i moral i hi ha tant llibres amb els títols en català, com en llatí, com és el cas d'aquest.

1422 *Libre dels escachs*. Berenguer de Copons, noble, senyor de Llor. Cervera. Català. (Duran, 1917: 129, §2:5). "Item altre libre ab posts de paper cubertes d'aluda blanca, apellat libre dels escachs. Comence en la primera fulla: 'Com per molts e divers frarers de mon orde'. E feneix en la derrera fulla en lletres negres, grogues e vermelles: 'Finito libor sit laus gloria Xpo. Amen'". Dates: 24-12-1922 a 3-02-1423. Tots els llibres són en català. En destaquem un Valeri Màxim i un anomenat *Lançalot del Lac, una Consolació de Boeci, el Breviari d'amor* i el lul·lià *Libre del gentil e dels quatre savis*. L'incipit no coincideix exactament ni amb la trad. A ni amb la B.

1423 *Libre dels scachs*. Ferrer de Gualbes, ciutadà barceloní. Català (ACB. Gabriel Canyelles, *Plec d'inventaris i encants, 1420-1429*, vol. 246, s.n. fols. 72-102; Madurell, 1974: 29; Batlle, 1981: 18; Garcia Panadés, 1983: 184; Iglésias, 1996: II, 263). Inventari parcial dels llibres de l'herència de Ferrer de Gualbes, trobats en la cambra en què el difunt tenia l'estudi. Data: 11-25 de setembre de 1423. "45. Item un llibre escrit en pergamins ab post cubertes de cuyro vert, sens tencador, apellat *Libre dels scachs*". Ferrer de Gualbes (1350-1423), ciutadà honrat, regidor del municipi de Barcelona (conseller en cap en 1402, 1406, 1409, 1412 i 1422). Pertangué a un extens clan de burgesos de Barcelona enriquits exercint activitats bancàries amb el comerç tèxtil i marítim. És la quarta generació de Gualbes barcelonesos. L'inventari és un "document preciós" que descriu una important biblioteca. Entre els llibres de filosofia moral destaquem, el *Communiolum* i el *Breviloquium* de Joan de Gal·les, el Valeri Màxim ("lo Valeri arromançat"), el segon i dotzé llibres de *El*

- Cristià*, dos exemplars del *Libre del regiment dels prínceps* d'Egidi Romà, la *Suma de regiment* d'Arnau de Vilanova, etc..
- 1427 *Libre dels scachs*. Francesc Padret, prevere gironí. Llatí. (Batlle, 1964: 441; Riera, 1984).
- 1430 *Llibre de scachs*. Joan Despuig, mercader de Barcelona. Català. (AHCB, *Arxiu Notarial*, I.6, s.n., s.f.; Iglésias, 1996: 318) "24. Item, .I. libre ab cubertes engrutades cobertes de vert, escrit en paper, appellat *Libre de scacs*". Hi ha tant títols en llatí com en català. Llur temàtica és variada: pertanyen als àmbits religiós, mèdic, jurídic, etc.
- 1433 *Liber esquacorum*. Bernat Esplugues, notari i escrivà del Consell de la Ciutat de Barcelona (ACB. *Inventarium boonorum...honorabilis Bernardi de Speluncis, quondam...*, vol. 969; Iglésias, 1996: II, 434). "132. Item, altre libre escrit en pergamins, cubert de posts nues, ab un gafet, en què són les obres següents: *La Yconomica. los Graus Morals. La Retòrica. Les Etiques de Aristòtil. De bona fortuna. De finosomia* ab son coment e un coment sobre *la Yconomica. De .IIIlor. virtutibus cardinalibus. Liber esquacorum*. Una taula sobre les *Etiques. Disputatio avuncli et nepotis super causis rerum et Ycomomica Galieni*. Comensa en la segona pàgina de la primera carta: "'sed et utilitatis". E fenex: "opera dare". E la darrera carta comença "quirit". E fenex: "et non". 2-2-1433. Sembla llatí. Títol en llatí al costat d'altres en català.
- 1433 *Ludus scacorum*. Bernat Esplugues, notari i escrivà del Consell de la Ciutat de Barcelona (ACB. *Inventarium boonorum...honorabilis Bernardi de Speluncis, quondam...*, vol. 969; Iglésias, 1996: II, 427). "83. Item, altre libre escrit en pergamins, cubert de posts ab cuyr vermel, ab dos tancadors d'arge<n>t, en què ha diverses obres. Primerament ha un *Tractat de .IIIlor. virtutibus*, l'altre, *Ludus*

- scacorum*, et *Proverbia Senece et Parabole eiusdem* e altre *Tractat de .XXX. maneres de amichs*. E comensa en la segona carta: "etica". E fenex: "excipitur". E la derrera carta comensa: "ubi est". E fenex: "relegat". Data: 2-2-1433. Sembla en llatí. L'inventari és ampli i variat. Hi apareixen diversos Valeri Màxim en català.
- 1434 Jaume Callís, jurista. Llatí (AHPB; Madurell, 1963; Riera, 1984). Data: febrer 1434, el llibre fou transmés, el 1445, al seu fill Antoni. Es tracta d'una biblioteca nombrosa i especialitzada, formada per un conjunt de 118 còdexs, indispensable per conèixer les fonts jurídiques del seu temps.
- 1436 *Liber scacorum*. Inventari de Berenguer Vidal, presbíter rector de Guadalest i beneficiat de la catedral de València (ARV, *Protocols* 793, Martín Doto; Ferrer, 1993: 381-383). "13. Item, un altre libre de pergami ab cubertes de fust vermelles empremtades, appellat *Liber scacorum*". L'inventari conté 32 llibres de temàtica moral i religiosa, entre els quals destaquem: un "*Vita Christi* de Francesc Eiximenis en 2 vols."; "un altre libre de paper quinternat de pergami ab cubertes de fust vermelles, *Libre del bisbe de Gaen*", la "*De Consolatio* de Boeci", etc.
- 1439 a *De moribus hominum et super ludo scacorum*. Pere Sabater, notari, ciutadà de Tarragona. Llatí. (AHAT, Notaria de Tarragona, caixa 30, *Llibre d'inventaris (1438-1446)*, f. 36-51v; Piñol, 1999: 148). "Item lo libre *De moribus hominum et super ludo scacorum*, de paper ab cubertes de aluda verda". Data: 7-2-1439. "Inventari dels béns del difunt notri Pere Sabater, ciutadà de Taragona, ordenat fer per la seva esposa Tecla, per tal de conservar els seus drets". Al costat dels llibres jurídics, es troben obres religioses (*Vita Christi*, *Llibre dels Àngels...*) i altres d'autors clàssics (Aristòtil, Sèneca...) i catalans (Arnau de Vilanova, Bernat Metge, Eiximenis...). A més de dues

obres de l'estirp del *Liber*: el Valeri Màxim i la *Summa Collectionum Iohannis Gallensis*. Posseeix taulers d'escacs.

- 1439 b *Ludus squaquorum*. Pere Badia, notari de València. (APV, *Protocolcs* 25366, Vicent Guardia; Ferrer, 1993: 402). Inventari fet per la seua esposa Caterina i el seu fill Bernat Badia. Data: 13-3-39. El conjunt de llibres de l'escriptori és el següent: "1. *Furs* del rei Martí; 2. *Furs* del rei En Jaume; 3. Preste Johan de les Indies; 4. *Ludus squaquorum*; 5. *Jeroya*; 6. *Libre de art de notaria*; 7. *Protocolcs* e notes del defunt; 8. *Libre de protocolcs*".
- 1439 c *Lo joch dels scachs / libro super ludo scaccorum*. Mateu Novella, mercader de Cervera i, des de 1421, ciutadà de Barcelona. Llatí (Duran, 1917: 132-133, § 3, 12) "Libre en latí escrit en pergami ab cubertes de fust guarnit de aluda vermella ab .x. platons de lautó e ab gaffets lo qual es appellat *lo joch dels scachs*. E comence: incipit prologus in *libro super ludo scaccorum*. E fenex: in secula seculorum amen". L'inventari inclou, entre d'altres, una *Consolació* de Boeci i unes *Històries Troianes*.
- 1441 a *Libre sobre lo joch dels scachs*. Personatge mallorquí no identificat, tot i que sembla ser un cavaller (Llompart, 1975-77: 58; Hillgarth, 1991: 219.17). "Item un altre libre de pergami, ab cubertes vermelles, en què és *Lo libre Pansers (?) e paraules de amor e lo Libre sobre lo joch dels scachs*". Inventari de vint-i-quatre llibres, majoritàriament de temàtica religiosa (encara que inclou *l'Art de trobar* de Jaume March, un *Lancelot del Lach* i unes *Històries Troianes*) i en català (en dos apareix la referència explícita "en pla").
- 1441 b *Ludus scaccorum*. Convent dels carmelites de Mallorca (Hillgarth, 1991: II.A). "Item, un libre de forma gran, ab cubertes vermelles, en pregramis, en què ha diverses tractats, çò és *De nobilitate animi et*

- Imagines Fulgensii, Declamaciones Senesse, Ludus scaccorum et Quaestionius super evangelica*; comensa: “Ex naturali appetitu” e fina: “nativitatem Christi”.
- 1448 *Libre de scachs*, Caterina, viuda de Guillem Descoll, agutzil del governador de Catalunya (AHCB. *Arxiu notarial*, I.9, s.n., fol. 6r; Batlle, 1981:30; Iglésias, 1996: II, 607). "4. <Item>, un altre libre appellat *Libre de scachs*". 12-11-1448. Llibres dipositats dins "un cofre de fust d'àlber groch, ab vas devant, ab pany, sobre pany pany e clau". Entre d'altres, posseeix un exemplar de *Lançalot del lach*. Carrer d'en Lluch de Barcelona. L'algutzil intervenia en confiscacions.
- 1452 *Libellum de moribus hominum et de officiis nobilium*. Francés Manresa, notari. Morella. Llatí. (Betí, 1917: 58-66). Comença "Multorum fratrum nostri ordinis et diuersorum secularium precibus peruasus". Acaba "Ego frater Jacobus de Cesulis, ordinis fratrum praedicatorum composui siue transtuli et ad hun finem perduxì. Donante illo a quo descendit omne datum optimum et perfectum. Deu igitur sit honor et gloria in secula seculorum amen.
- 1459 *Joch d'escachs*. Llorenç Martina, mercader. Català. (AHCB. Fons notarial, *Inventaris*, anys 1454-1459, ff. 345r, 347r,360r,360v; Madurell, 1974 :82; Iglésias, 1996: II, 680). "4. Item, un altre libre scrit en paper en forma de full, apellat *Joch d'escachs*, ab posts cubertes de aluda vermella, ab .II. gafets. E comense en lletra vermella: “comense lo pròlech en lo *Libre sobre lo joch dels scachs*”. E feneix: “de la nostra melícia”. Data: 4-7-1459.
- 1461 *Libre de los scachs*. Cavaller Riambau de Corbera, català (AHCB. Fons notarial, *Inventaris* [Original perdut], anys 1454-1459, fols. 29r-29v, 42r; Madurell, 1974:85; Iglésias, 1996: II, 694). "10. Item

altre *Libre de los scachs*". Data: 3-11-1461. "Inventari parcial dels llibres relictos per Rimbau de Corbera, a instància de la seva vídua Beatriu". Jaume Riera (1984) esmena la data de 1461 de Madurell, que considera incorrecta, per aquesta de 1453. El mateix Jaume Riera, en carta personal (30-11-96), em diu "Quan vaig anar a mirar l'original —pràcticament tots els inventaris de llibres publicats en aquest volum els he mirat en l'original—, la data que jo hi vaig veure era 1953". Josep A. Iglésias, per la seua banda, afirma que l'original és perdut (!).

- 1462 *Prologus super ludo scacorum*. Pere-Pau Pujades, notari barceloní. Llatí. (AHPB. Esteve Mir, *Lligall d'escriptures*, 1443-1486, lligall 11, s.n., fols. 6r, 9r, 13r-15v; Madurell, 1974: 86; Iglésias, 1996: II, 699). "33. Item, un altre libre escrit en paper apellat *Prologus super ludo scacorum*, cornat de posts de paper engrutades cubertes de aluda verda. La primera carta del qual començe: "incipit prologus in librum compositum super ludo scacorum". E la darrera fenex: "ad finem mundi [...] moriencium". "Inventari parcial dels llibres relictos pel notari Pere-Pau Pujades, trobats en la seva casa del carrer ample, davant del convent de la Mercè". 3-5 de novembre de 1462". Data: 5-11-1462.
- 1466 *De ludo scachorum*. Pere, conestable de Portugal i rei dels catalans durant la guerra civil. Llatí (Balaguer, 1881: 20-34, §26; Riera, 1984). La resta de l'inventari és també en llatí.
- 1485 a *De ludo scacorum*. Convent dels Dominicans. Ciutat de Mallorca. (Hillgarth, 1991: V.F). "33.Item, alius, et incipit: "Alienum est", in quo etiam continetur *De ludo scacorum*. Et sunt numero 16".
- 1485 b *De ludo scacorum*. Convent dels Dominicans. Ciutat de Mallorca. (Hillgarth, 1991: V.F) "32.Item, *De ludo scacorum*, et incipit

“Multorum fratrum”.

- 1486 a *Liber compositus super ludo scaquorum*. Pere Muntaner, teixidor mallorquí mort a Palerm (Hillgarth, 1991: 374). "...artibanch de dues caxes, vell, dins... hun llibre de paper, ab cubertes de cuyro qui comensa: *Liber compositus super ludo scaquorum*" "Inventari de Pere Muntaner, *parator* que va morir a Palerm. Alberch en lo carrer de la sgleseta del call". Data: 4 d'octubre de 1486.
- 1486 b *Libre dels scachs*. Joan Fuster, notari. De Perpinyà, però mort accidentalment a Barcelona. Català. (Madurell-Rubió, 1955: 77-79, §34; Riera, 1984). Data: 25-11-1486. "17. Item hum libre scrit enpaper de forma de full ab cubertes de cuyro angrutat, ab dos botons, decohernat, apellat lo *Libre dels scachs*, molt antich".
- 1488 a *Libre dels scachs*. Cavaller Bertran-Ramon Savall de Barcelona. Llatí. (Madurell-Rubió, 1955: 103-107, § 48, 5; Riera, 1984). Dates 21-5-1488 a 29-6-1488. "9. Item un altre llibre de forma de full comú scrit en paper, en latí, cubert de posts vermelles, bollonat, ab dos tancadors, en lo qual volum ha tres llibres, çò és, lo *Libre dels scachs*, e lo *Libre de miseria condicionis humanae*, e lo *Libre Boeci Scholastica*".
- 1488 b *Libre dels ascachs*. Cavaller Bertran-Ramon Savall de Barcelona. Llatí. (Madurell-Rubió, 1955: 103-107, § 48, 5; Riera, 1984). Dates 21-5-1488 a 29-6-1488. "20. Item un altre llibre de forma menor scrit en paper; en latí, ab cubertes de angrut verdes, apellat lo *Libre dels ascachs*".
- 1492 *Dels Scacs*. Antoni-Jaume Sa-Pila. Ciutadà de Barcelona. Català (Madurell-Rubió, 1955: 162-167, § 81; Riera, 1984). Dates: 30-7/13-8-1492. "75. Item altre libre scrit en paper de forma menor, ab

- cubertes de cuyro engrutades de *Dits dels Filòsops e dels Scacs*".
- 1493 *Dels Scachs*. Miquel Abeller, notari mallorquí. (Aguiló, 1897-98: Hillgarth, 1991: 401.455). "Item lo li. *Dels Scachs*, scrit de pergami". Data: Novembre de 1493. Miquel Abeller, notari. "Alberch en la parroquia de Sancta Eulàlia, en lo carrer de la Bosseria..."
- 1496 Bernat-Mateu Massanet. Ciutadà i doctor en drets, mallorquí. (Llompарт, 1975-77: 78; Hillgarth, 1991: 418.7). "Item, altre llibre vell, de forma de full, cubert de posts, lo qual comença: *Amonestat apés ganas*". Inventari de Bernardus Matheus Massanet, *civis i doctor en decrets*. Alberch en la parròquia i carrer de Sant Jaume. Inventari de tretze llibres en català (inclou un *Art de Manescalia*). Data: 26-1-1496.
- 1505 Gregori Burgues, noble, real procurador en el regne de Mallorca (Hillgarth, 1991: 483.39) "llibre de paper qui comensa: Amonestat per pregàries de molts frares de la nostre ordre". "Alberch als la is de la sglésia de Sanct Feliu, en la parròquia de Sancta Creu". El llibre és a la "cambra on lo defunt dormia". Data: 13-11-1505. Sembla la trad. B.
- 1525 *Doctrina moral de Jochs de scachs*. Jaime Parers, mercader, inventari de la cúria de Vic. Català. (Notari Salvio Beuló, inv. de Jaume Parers, mercader, 1529; Junyent, 1943 :66). "98. Hun libre scrit en paper ab cubertes de posts, appellat *Doctrina moral de Jochs de scachs*". Atenent la professió del possessor i la llengua de les altres tres obres a ell adjudicades — un "livre compost per frare Encelm" (33) el *Libre de les dones* d'Eiximenis (141) i les *Histories Troianes* (212)— concloem que el text és escrit en català.
- 1527 *Libretto de regule de giochi de partite de scacchi et de tavole et altri*

simili giochi. Inventari de la Biblioteca Aragonesa. Inventari de la llibreria de Sant Miquel dels Reis. En Ilatí. (Cerchi-De Robertis, 1990:240, § 213). "Un libretto de regule de giochi de partite de scacchi et de tavole et altrisimili giochi, de volume de foglio de ottavo, scritto de littera formata in carta bergamena. Historiato per tuto de la sorte de li ditti giochi. Comenza *Ubicumque fueris et sis graciosus nece subdas ociis*, et in fine *vincenti quaattordici p.* Coperto de coiro verde con dui chiudende de rame. Signato Scacchiero 56; notato alo imballaturo a ff. 193, partita 2^a" [Suposadament, es tracta d'un llibre de regles del joc anterior a la fi del s. XIII].

5.3.2 "Llibres d'escacs" i societat

El conjunt de quaranta-cinc ítems que acabem d'exposar atesta, de manera concloent, una forta presència del tractat del dominicà, dins l'àmbit geopolític de la Corona d'Aragó, durant més d'un segle en diferents grups socioprofessionals.

En prendrem cinc variables bàsiques que ens ajudaran a extraure'n les primeres conclusions (vegeu QUADRE 2): l'any de publicació de la notícia que dona fe de l'existència del llibre, el tipus de llibre (el tractat de Cèssulis en qualsevol de les llengües en què pot presentar-se, el qual anomenarem *Liber*, i els possibles tractats tècnics o llibres de jocs partits que designarem amb la sigla TT), la llengua en què ha estat escrit el llibre (aspecte no sempre fàcilment deduïble, d'una manera fiable, amb només les notícies que ens proporcionen les notes dels inventaris, de vegades amb denominacions llatines per a obres en català i viceversa), la tipologia social del possessor (que pot ser un membre de la casa real o no, un eclesiàstic, un professional, un noble, un burgés, un mercader, un artesà,

etc.) i, per últim, el lloc de residència del possessor o, en el seu defecte, el lloc on ha estat estat realitzat l'acte notarial (l'inventari, el testament, etc.).

Per tal d'establir una classificació entre els diferents possessors de llibres, atenent a la seua categoria socioprofessional, emprem la taula que segueix (QUADRE 1), inspirada en el treball de Trenchs (1993).

QUADRE 1: Biblioteques i categories socioprofessionals

- I. Biblioteca de la Casa Reial
- II. Biblioteques externes a la Casa Reial
 - 1. Biblioteques d'institucions eclesiàstiques
 - 2. Biblioteques d'eclesiàstics
 - 2.1 Biblioteques de bisbes i dignataris
 - 2.2 Biblioteques de clergat secular i regular
 - 3. Biblioteques d'institucions laiques
 - 4. Biblioteques de professionals
 - 4.1 Biblioteques de juristes
 - 4.2 Biblioteques de notaris i escrivans
 - 4.3 Biblioteques de metges
 - 5. Biblioteques de nobles i de burgesos
 - 5.1 Nobles i cavallers
 - 5.2 Burgesos
 - 6. Biblioteques de mercaders i d'artesans
 - 6.1 Mercaders
 - 6.2 Artesans

QUADRE 2: Relació de llibres ordenats cronològicament amb indicació de llengua, tipus de possessor i localització geogràfica

Any	Llibre	Llengua	Possessor	Lloc
1349	<i>Liber</i>	Llatí	2.2 /4.1	València
1356	<i>Liber</i>	Llatí	2.1	València
1381	<i>Liber</i>	Llatí	1	Ripoll
1402	<i>Liber</i>	Llatí	1	Portaceli /

Any		Llibre	Llengua	Possessor	Lloc
					Valledemosa
1404		<i>Liber</i>	Català	6.1	Mallorca
1408		<i>Liber</i>	Català	5.1	Santa Coloma de Queralt
1409		<i>Liber</i>	Llatí	2.2	València
1410	a	TT	Català	I	Barcelona
1410	b	TT	Català	I	Barcelona
1410	c	<i>Liber</i>	Català	I	Barcelona
1410	d	TT	Català	I	Barcelona
1410	e	<i>Liber</i>	Francés	I	Barcelona
1410	f	<i>Liber</i>	Francés	I	Barcelona
1413		<i>Liber</i>	Llatí	I	Barcelona
1417		<i>Liber</i>	Llatí	2.2	Barcelona
1422		<i>Liber</i>	Català	5.1	Cervera
1423		<i>Liber</i>	Català	5.2	Barcelona
1427		<i>Liber</i>	Llatí	2.2	Girona
1430		<i>Liber</i>	Català	6.1	Barcelona
1433		<i>Liber</i>	Llatí	4.2	Barcelona
1434		<i>Liber</i>	Llatí	4.1	Barcelona
1436		<i>Liber</i>	Llatí	2.2	Guadalest / València
1439	a	<i>Liber</i>	Llatí	4.2	Tarragona
1439	b	<i>Liber</i>	Llatí	4.2	València
1439	c	<i>Liber</i>	Llatí	6.1	Cervera
1441	a	<i>Liber</i>	Català	5.1	Mallorca
1441	b	<i>Liber</i>	Llatí	1	Mallorca

5. LES TRADUCCIONS CATALANES DEL *LIBER*

Any	Llibre	Llengua	Possessor	Lloc
1448	<i>Liber</i>	Català	5.2	Barcelona
1452	<i>Liber</i>	Llatí	4.2	Morella
1459	<i>Liber</i>	Català	6.1	Barcelona
1461	<i>Liber</i>	Català	5.1	Barcelona
1462	<i>Liber</i>	Llatí	4.2	Barcelona
1466	<i>Liber</i>	Llatí	I	Barcelona
1485	a <i>Liber</i>	Llatí	1	Mallorca
1485	b <i>Liber</i>	Llatí	1	Mallorca
1486	a <i>Liber</i>	Llatí	6.2	Mallorca
1486	b <i>Liber</i>	Català	4.2	Perpinyà
1488	a <i>Liber</i>	Llatí	5.1	Barcelona
1488	b <i>Liber</i>	Llatí	5.1	Barcelona
1492	<i>Liber</i>	Català	5.2	Barcelona
1493	<i>Liber</i>	Català	4.2	Mallorca
1496	<i>Liber</i>	Català	5.2 / 4.1	Mallorca
1505	<i>Liber</i>	Català	5.1	Mallorca
1525	<i>Liber</i>	Català	6.1	Vic
1527	TT	Llatí	I	Nàpols / València

Una de les primeres conclusions sobre la difusió dels llibres d'escacs durant el període del segle XIV i XV, o per ser més exactes entre els anys 1349-1527, (vegeu QUADRE 2) és la baixa presència de tractats tècnics d'escacs (només 4) en comparació amb els tractats morals (41 atestacions). Ja hem dit que no sempre és fàcil deduir-ne el tipus del llibre només amb les dades que ens ofereixen els inventaris, però la balança es decanta molt clarament cap al cantó del llibre escrit pel dominicà.

Si ens fixem en la llengua en què han estat escrits ens trobem amb tres variants lingüístiques bàsiques: llatí, català i francès (vegeu *fig. 1*). A aquestes, hauríem d'afegir les vacil·lacions en les atribucions llatí/català. En el cas del *Liber*, la llengua predominant és amb prou diferència el llatí (23 llibres), respecte al català (4 llibres) o el francès (2 llibres). Això sense comptar els dos casos de vacil·lació amb què ens trobem.

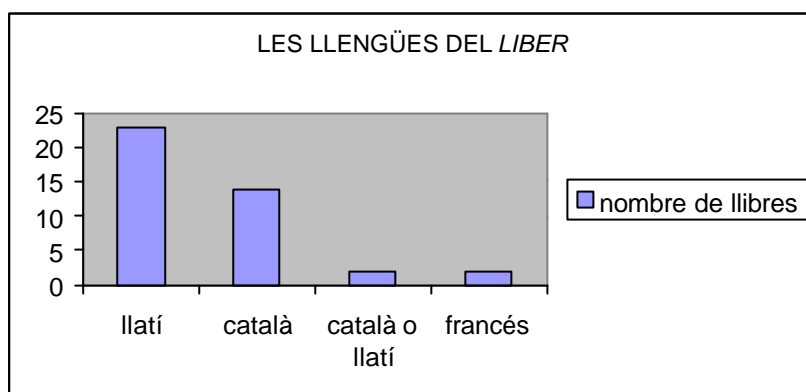

Fig. 1: Les llengües del Liber

En el cas dels tractats tècnics (vegeu *fig. 2*) ens trobem amb només dues llengües amb una relació més parella: tres llibres estarien escrits en català front a tres textos redactats en llatí. L'interès de la qüestió radica en el fet que, a diferència del que ocorre amb el llatí, no tenim constància de l'existència d'una literatura escaquística medieval escrita en català (com tampoc no hi ha localitzat cap exemplar de l'incunable de Vicent en cap biblioteca coneguda del món).

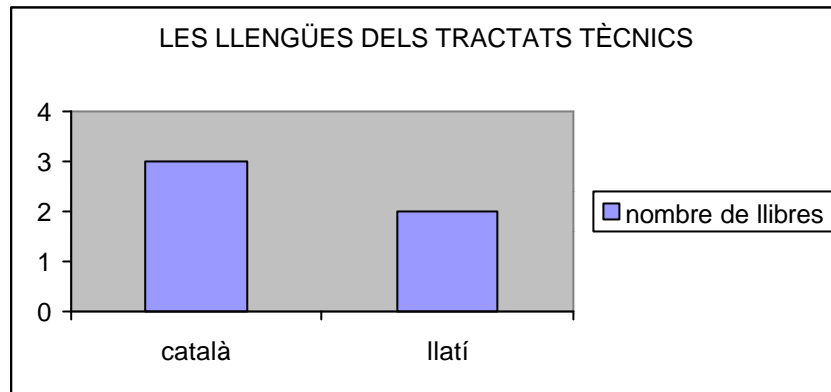

Fig. 2: *Les llengües dels tractats tècnics*

Pel que fa a la cronologia (vegeu QUADRE 3), el període de major presència del *Liber* es correspon amb la primera meitat del segle XV, amb 22 atestacions. També tenen una certa rellevància les 9 atestacions del últim quart del mateix segle. En el cas de les traduccions catalanes seria també la meitat del segle XV el moment de difusió de la més divulgada, la traducció B, com ho demostren algunes dades dels *incipits*.

QUADRE 3: La cronologia del *Liber*

	1349-1375	1376-1400	1401-1425	1426-1450	1451-1475	1476-1500	1501-1525
Llatí	2	1	5	8	3	5	
Català			4	3	2	4	2
Francés			2				
TOTALS	2	1	11	11	5	9	2

La geografia del *Liber* (vegeu QUADRE 4) és variada i s'escampa per biblioteques urbanes i de centres monàstics diversos, però amb una concentració en les tres grans ciutats del territori: Barcelona (amb 17 llibres), la Ciutat de Mallorca (amb 9 llibres) i València (amb 5 llibres).

QUADRE 4: La geografia del *Liber*

	Barce- lona	Mallor- ca	Valèn- cia	Cerve- ra	Perpi- nyà	Sta. Colo- ma	Vic	Giro- na	More- lla	Pota- celi	Valde- mosa	Ripoll	Tarra- gona	TO- TALS
Llatí	8	4	5	1				1	1	1	1	1	1	24
Català	7	5		1	1	1	1							16
Francés	2													2
	17	9	5	2	1	1	1	1	1	1	1	1	1	42

Una prova de l'èxit del *Liber* ens la dóna la diversitat dels seus possessors (vegeu QUADRE 5). Són importants els conjunts de la Casa Reial (5 llibres) i dels centres monàstics diversos (5 llibres), però els grup que destaca és el dels notaris i escrivans (7 llibres) i el dels nobles i cavallers (7 llibres), amb una forta presència del llibre entre els mercaders (5 llibres).

QUADRE 5: Els possessors del *Liber*

Possessor	CR	1	2.1	2.2	3	4.1	4.2	4.3	5.1	5.2	6.1	6.2	TO- TALS
Llatí	2	5	1	5		2	5		2		1	1	24
Català	1					1	2		5	4	4		17
Francés	2												2
TOTAL	5	5	1	5		3	7		7	4	5	1	43

Ben interessant resulta conèixer quins grups socials eren els potencials lectors de les traduccions catalanes del *Liber* (vegeu QUADRE 6). Les dades mostren, molt clarament, tres grups bàsics com a principals destinataris d'aquesta mena de textos: els nobles i cavallers, els burgesos i els mercaders.

QUADRE 6: Possessors i llengües del *Liber*

Possessor	CR	1	2.1	2.2	3	4.1	4.2	4.3	5.1	5.2	6.1	6.2	Totals
Català	5,88	0,00	0,00	0,00	0,00	5,88	11,76	0,00	29,41	23,53	23,53	0,00	100,00
Llatí	8,33	20,83	4,17	20,83	0,00	8,33	20,83	0,00	8,33	0,00	4,17	4,17	100,00
Francès	100	0,00	0,00	0,00	0,00	0,00	0,00	0,00	0,00	0,00	0,00	0,00	100,00
TOTAL	11,63	11,63	2,33	11,63	0,00	6,98	16,28	0,00	16,28	9,30	11,63	2,33	100,00

Si observem aquestes mateixes dades disposades sobre una gràfica (fig. 3), comprovem, a més d'aquesta constatació anterior, que les úniques traduccions franceses del *Liber* pertanyen a la Casa Reial

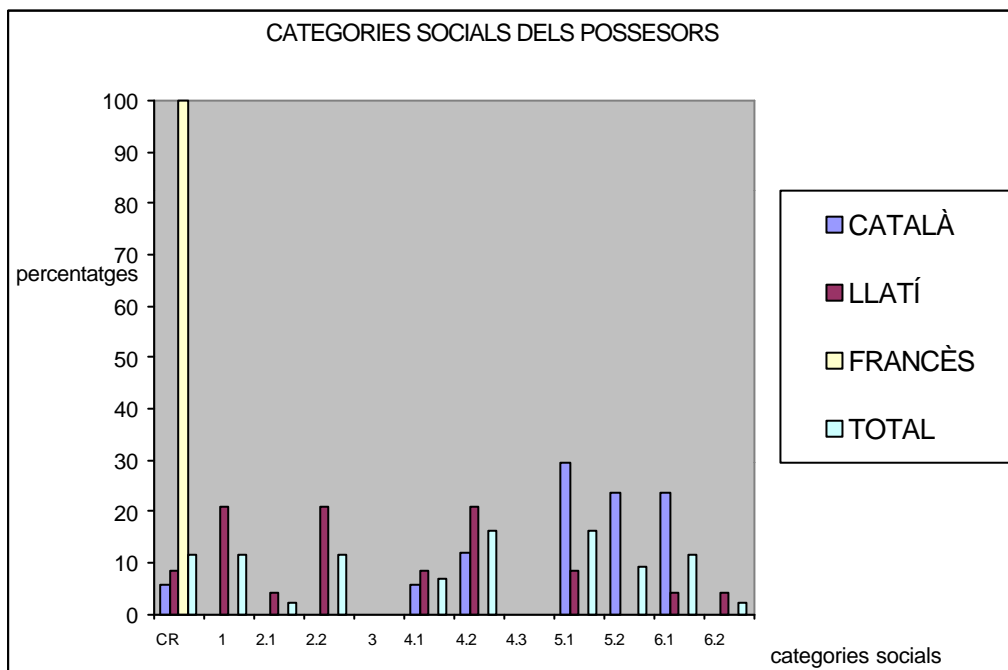

Fig. 3: Distribució percentual dels possessors del *Liber*

5.4 NOTES SOBRE LA LLENGUA DE LA TRADUCCIÓ A

En aquest apartat pretenem descriure els hàbits gràfics i els trets més rellevants de la fonètica, la morfologia i la sintaxi de la traducció transmesa pel ms. M.²³⁵

Els exemples que oferim de cada cas van acompanyats de dues xifres posades entre parèntesi i separades per un punt (a excepció del pròleg del tractat, marcat amb "0"). La primera xifra indica el tractat a què correspon i la segona n'indica el capítol.

5.4.1 Grafies

1. PALATALS

1.1 Palatal nasal

La grafia predominant és <ny>, que es presenta en posició interior i final. També apareix, ocasionalment, <yn> en posició final.

<ny>: *ensenyança* (0), *senyals* (I.1), *menyspreada* (I.2), *pertany* (I.2), *senyalar* (I.3), *senyor* (I.3), *senyoreigs* (I.3), *lunyar* (I.3), *enginys* (I.3), *constrényer* (II.1), *menys* (II.1), *anys* (II.1), *enginy* (II.2), *estrany* (II.2), *guany* (II.4), *any* (II.4), *cinyel* (III.2), *penyora* (III.5), *cenyll* o *cinta* (III.4).

<yn>: *engyns* (II.1), *ayns* (II.1), *ceyns* (II.4), *guayn* (II.4), *empeyn* (III.4), *meyns* (III.4), *preyns* (IV.3), *estrayn* (IV.5).

1.2 Palatal lateral

En el nostre manuscrit apareix representat per les grafies <l>, <ll>, <yll> i <yl>.

<l> Grafia predominant en posició **inicial**.

libre (I.1), *legidor* (I.1), *latins* (I.2), *lest* (I.2), *lop* (II.5), *muler* (I.2), *milor* (I.2), *aquels* (I.2), *cel* (IV.1), *fol* (IV.2).

<ll> Predomina en posició **interior** i **final**, on alterna amb les grafies <yll> i <yl>.

En posició **inicial**: *lla* (II.2), *llibre* (II.3), *llum* (III.1).

En posició **interior**: *batalla* (I.1), *ells* (I.1), *folla* (I.1), *novelletat* (I.2), *bellea* (I.3), *vulles* (I.3), *fellonia* (I.3), *consellers* (I.2), *perill* (I.2), *millor* (II.1), *mellor* (II.2).

En posició **final**: *aquell* (0), *libell* (0), *ell* (I.1), *novell* (I.2), *perill* (I.3), *maravell* (I.3), *jovencell* (II.1), *mantell* (II.2), *fill* (II.2), *vull* (II.2), *castell* (II.2), *coltell* (II.2), *cell* (II.2), *null* (II.2), *ull* (II.3), *cavall* (13), *fol* (II.5), *vell* (II.5), *mill* (IV.1), *defall* (III.4).

<yll>

estrayll (II.4), *dayll* (III.1), *veyll* (II.2), *dayll* (III.1), *duylla* (I.3), *duyllles* (I.3), *taylladors* (III.2), *cenyll* (III.4).

<yl>

huyls (I.2), *guayl* (II.1), *poyls* (II.2), *uyls* (II.3), *cavayl* (II.4), *trebayl* (II.4), *ventayl* (II.5), *aneyl* (III.1), *mayl* (III.2), *matayls* (III.2).

Per a il·lustrar les alternances que es produeixen sovint entre les diferents grafies, aportem els exemples següents:

cavayl / *cavall*: *cavayl* (II.4), apareix 19 vegades, enfront de *cavall* (II.4), que només apareix 2 vegades. En canvi, en els derivats únicament apareix <ll>: *cavaller* (II.4), *cavalleria* (II.2), *cavallerívol* (II.4), *cavallerívols* (IV.2), *cavallerejar* (II.5) *cavallerejant* (II.5).

ull / *uyl* / *uil* : amb <ll> en el mot en singular, un *ull* (II.3), apareix 2 vegades; amb <yl> o <il>, en el mot en plural, los *huyls* (I.2), apareix 5 vegades, i els *uyls* (II.3), los *uils* (III.3), una vegada cadascun.

1.3 Palatal fricatiu sord

Representat per les grafies <x>, <ix> i <s>.

²³⁵ Per a l'elaboració de l'estudi lingüístic hem tingut present, de manera especial, les gramàtiques històriques de Badia (1951) i Moll (1952) i els estudis lingüístics aplicats a d'obres medievals catalanes de Veny (1971), Colon (1981), Casanova (1981), Schmid (1988) i Diéguez (2001).

<x>

a) En posició **interior** intervocàlica darrere de les vocals *a, e, i*.

Darrere *a*: *axí* (I.2), *enaxí* (I.3), *naximent* (II.2), *baxos* (II.3), *abaxar* (II.5), *baxa* (II.5), *l'axa* (III.2), *naxen* (III.6), *abaxament* (IV.1).

Darrere *e*: *seguexen* (0), *dexeble* (I.3), *matexa* (I.3), *dexeble* (I.3), *dexebles* (I.3), *exí* (II.1) *lexar* (II.1) *lexada* (II.1), *exovar* (II.2), *eximpli* (II.2) *lexarien* (II.2), *exelat* (II.2), *seguexen* (II.2), *conexeràs* (II.2), *texir* (II.2), *merexquen* (II.2), *vexeles* (II.3), *creximent* (II.3), *lexen* (II.3), *exint* (II.3), *exim* (II.3), *exil* (II.4), *pexien* (II.4), *nexer* (II.4), *sostiexen* (II.5), *hexiu* (II.5), *vexelles* (II.5), *engrexat* (III.1) *exir* (III.1), *exellat* (III.3), *fexuch* (III.4), *amolexen* (III.5), *aflaquexen* (III.5), *dextre* (IV.4), *exir* (IV.5), *sortexen* (IV.5), *exalçat* (IV.5).

Darrere *i*: *dixés* (II.5), *ixir* (IV.6).

b) En posició **final**:

dix (I.2), *quax* (II.1), *se n'ergulex* (I.3), *amolex* (II.1), *matex* (II.1), *espaordex* (II.3), *jacquex* (II.4), *enfellonex* (III.2), *crex* (IV.5) *metex* (IV.6).

<ix>

Generalment darrere *a, e*; mai darrere *o, i*:

mateix (I.3), *resplandeix* (II.1), *enaixí* (II.2), *leix* (II.5), *mateix* (I.2), *deixebles* (I.3), *quaix* (I.3), *quayx* (IV.5), *nodreix* (II.1), *resplandeix* (II.1), *així* (IV.6).

Trobem, però, <u+ix>: *depuix* (II.1; 2 aparicions).

<s>

consequisen (II.1), *puys* (II.5; 3 vegades), *depuys* (II.3; 2 vegades), *meteys* (IV.2; 1 vegada).

<x>(amb so de **ks**)

exceptat (III.7), *execució* (IV.2), *excuxàs* (II.5).

1.4 Palatal africacat sord

Representat en el nostre manuscrit mitjançant les grafies <-ig>, <-g> i <tx>.

<g>i <ig>

En posició **final**

<g>darrere *i*: *lig* (II.1), *aflig* (I.1), *desig* (I.3), *elig* (II.4), *enmig* (III.2), *mig* (III.3).

<ig> darrere vocal: *senyoreigs* (I.3), *maig* (II.3), *oreigs* (III.1), *goigs* (III.1), *fuiig* (III.1), *goig* (III.5).

<tx>

En posició **intervocàlica**

<tx> apareix sempre en posició intervocàlica: *empatxa* (I.3), *Cavatxa* (III.8).

<x>

En posició **postconsonàntica**: *cinxen* (IV.5).

1.5 Palatal fricatiu sonor

En el nostre manuscrit apareix representat per les grafies <i>, <j>, <g> i <y>. En general, encara que hi ha vacil·lacions pel que fa a l'ús sistemàtic de les correspondències gràfiques, trobem <ja, o, u> i <ge, i>, amb algunes excepcions, com en l'actualitat.

<i>**paleogràfica** (transcrita <j>).

Apareix en qualsevol posició, excepte davant *i*.

<j>

En general, trobem sistemàticament <ja, o, u>.

<ja>: *cobeejant* (I.3), *menjar* (II.1), *cobejança* (II.2), *pledejadores* (II.3), *enveja* (II.3), *menjar* (II.3), *aja* (II.4), *enveja* (II.4), *rebuja* (II.4), *subjugaren* (II.4), *mijancers* (II.4), *jacquex* (II.4), *ja* (II.4), *jaquesca* (II.4), *leja* (II.5), *cobejança* (II.5), *jaure* (II.5), *jutgant* (II.5), *estojà* (II.5), *cavallerejar* (II.5), *hoja* (v. *oure*, II.5), *correja* (III.1), *rebujat* (III.1), *senyaleja* (III.1), *contrariejant* (III.1), *famejant e sedejant* (III.1), *egualeja* (III.1), *oradeja* (III.2), *tempestedora* (III.2), *gloriejava* (III.3), *jatsia* (III.3), *mercadejant* (III.4), *sovinejant* (III.5), *jaent* (III.5), *ostalejants* (III.6), *correja* (III.6), *variejar* (III.7), *pluja* (III.7), *larguejats* (III.8), *vejam* (III.8), *vaja* (IV.2), *venjar* (IV.2).

<jo>: *pijor* (II.1), *majorment* (II.1), *joch* (I.1), *jo* (I.3), *jovencell* (II.1), *joven* (II.1), *cobejosa* (II.2), *major* (II.3), *jòvens* (II.4), *jou* (III.1), *joventut* (III.3), *pijor* (III.3), *pejor* (III.4).

<ju>: *justícia* (I.2), *jugant* (I.2), *juhí* (11), *jutges* (II.3), *justs* (II.3), *jusgar* (II.3), *jutgant* (II.3), *conjurada* (II.4).

Apareixen, però, <ga, o>

<ga>: *desigà* (I.3), *desigava* (I.3), *desigant* (II.2), *desigaven* (II.5), *migancera* (II.5), *eliga* (III.1), *alogats* (III.5), *allogada* (IV.3), *eliga* (III.1), *monga* (III.3).

<go>: *magors* (II.3), *pigor* (II.5), *pigors* (III.8), *desigós* (III.2).

<g>

Generalment, trobem <ge, i>:

legidor (I.1), *senyoreges* (I.3), *regira* (I.3), *cogitacions* (I.3), *magestat* (II.1), *verge* (II.1), *geometria* (III.5), *agen* (III.5), *gentil* (III.5), *gens* (III.5), *ligen* (III.5), *regeraren* (III.5), *agen* (III.5), *diligent* (III.5), *ffugen* (III.5), *leugers* (III.5), *degen* (III.5), *menge* (III.6), *genitius* (III.6), *engendra* (III.6), *gelositat* (III.6), *germana* (III.6), *àngels* (III.6), *argent* (III.6), *magestat* (III.7), *gendres* (III.8), *gerents* (III.8), *monge* (III.8), *agreugen* (III.8), *degen* (IV.1), *corregeria* (IV.8).

No obstant, apareix <je>:

dejen (v. *deure*, II.3), *ajen* (v. *haver*, II.5), *envejes* (III.2), *jermana* (III.3), *gloriejen* (III.4), *metjes* (III.5), *objecció* (III.5), *menjes* (III.7), *greujes* (III.7), *subjets* (IV.2), *cobejen* (IV.3), *vajen* (IV.6), *pujen* (IV.7)

I en els noms propis: *Jerònim* (II.2), *Jesu Xhristus* (II.4), *Jerusalem* (III.5).

<y>

Amb aquesta grafia trobem les formes *yo* (0), *ya* (IV.1). En cada cas predomina una grafia diferent.

yo / *jo*: predomina *yo* (38 casos); front a *jo* (II.1; un sol cas).

ja / *ya*: predomina *ja* (13 casos) front a *ya* (IV.1; un sol cas).

Cal remarcar, finalment, la gran fluctuació que es dona entre les grafies corresponents als fonemes fricativs i africats, on sovint trobem vacil·lacions, confusions i ultracorreccions.

1.6 Palatal africac sonor

En el nostre manuscrit el trobem representat per les grafies <tj> i <tg>.

En aquest cas no hi ha un ús sistemàtic de les correspondències gràfiques <tja, o, u> i <tge, i>, com en la normativa actual, i ens hi trobem vacil·lacions, confusions o ultracorreccions (<tga, o> o <tje>).

<tj>

Apareix únicament en tres casos:

<tja>: *assetjàs* (II.2), *metjar* (III.5); però, <tje>: *metjes* (III.5).

<tg>

Apareix sistemàticament davant *e* en el sufix *-atge*. També apareix, però, davant les vocals *a, o*.

<tge>: *coratge* (I.3), *ostatges* (II.1), *metge* (III.5), *ymatge* (III.5),²³⁶ *misatge* (III.5), *metge* (III.5), *jutge* (III.6), *boscatge* (III.6), *abitatge* (III.6), *damnatge* (III.6), *peatgers* (III.7), *linatge* (III.7), *maridatge* (III.8), *viatges* (IV.2), *blasmatge* (IV.8).

Però, <tga>: *metgat* (II.2), *jutgant* (II.3, II.5), *jutgar* (II.3), *jutgat* (II.5); i <tgo>: *coratgosos* (II.4).

2. ALVEOLARS

2.1 Alveolar fricativa sorda

Representat per les grafies <s>, <ss>, <c>, <ç>. Hi trobem també <rs>, <sc> i <s líquida>.

<s>

Apareix en totes les posicions, sense cap particularitat especialment notòria.

En posició **inicial**: *savis* (I.1), *sa* (I.2), *seglàs* (0), *sien* (0), *sinistra* (I.3), *sobre* (0), *solaç* (0), *soferir* (I.1), *subtils* (III.1), etc.

En posició **final**: *transcrivís* (0), *tractats* (0), *tots* (I.1) *voltors* (I.1), *veés* (I.2), *ocells* (I.3), *rahons* (I.3), *cors* (II.2), *trobàs* (II.2), *cambiadós* (III.1), *tavernés* (III.1), *demanàs* (III.6), *coses* (III.7), etc.

En posició **interior**: *nostre* (0), *diverses* (0), *escachs* (0), *costumes* (0), *blasmes* (I.1), *maestre* (I.1), etc.

²³⁶ La forma etimològica (-AGINE) s'ha africada sota la influència dels nombrosos substantius en *-atge* (-ATICU).

Aquesta grafia apareix també en posició **interior intervocàlica**, encara que ho fa molt esporàdicament, i amb vacil·lacions. De manera que ens hi trobem:

masa (II.1), *vasalls* (II.5), *asagar* (IV.4), *trespasaments* (I.2), *atresí* (II.1), *pasar* (II.1), *pasat* (IV.2), *posessions* (IV.1), *assessor* (III.3), *lasats* (III.8).

Però, també: *trespassada* (III.6), *atressí* (III.1), *passar* (III.6), *passat* (I.1), *posessions* (IV.4), *posessions* (II.3), *assessor* (III.3), *lassa* (III.4).

<ss>

En posició **interior intervocàlica**:

passat (III.6), *ésser* (0), *predessors* (I.2), *coneguessen* (I.2), *atressí* (I.2), *entreésser* (I.3), *aguessen* (I.3), *necessària* (I.3), *sabessen* (I.3), *oýssen* (I.3), *assats* (II.1), *successió* (II.2), *fossen* (II.2), *estiguessen* (II.2), *vinguessen* (II.2), *travessar* (II.2), *confessant* (II.2), *assetjats* (II.2), *assessors* (II.3), *assessors* (II.3), *sentissen* (II.2), *posessions* (II.3), *posseir* (II.3), *passar* (I.1), *osset* (II.4), *vehessen* (II.4), *retessen* (II.4), *ussassen* (II.4), *metessen* (II.5), *remessió* (II.5), *grasses* (III.1), *assessor* (III.3), *fossa* (III.3), *desigassen* (III.3), *assumpcions* (III.5), *assats* (III.7), *passos* (III.7), *grossa* (III.8), *massa* (III.8), *massat* (III.8), *dessus* (IV.1).

Troblem la grafia <ss> en les següents formes prefixades:²³⁷

dissimulant (II.2), *assegurats* (III.2), *ressembla* (III.4), *dissolts* (III.5), *dessipats* (III.8), *dessagradós* (III.1).

La trobem també en posició interior **postconsonàntica** en *borssa* (II.4).

<ç>

En posició **inicial**:

ço (I.1), *ça* (III.1), *ça e lla* (II.2).

En posició **final**:

solaç (I.1), *faç* (II.1), *esforç* (II.1), *laç* (II.4), *ai laç!* (III.3), *aç* (II.4), *terç* (II.5), *falç*, *endreç* (III.1), *braç* (III.4), *començ* (IV.2).

En posició **interior intervocàlica i postconsonàntica**:

²³⁷ Aquestes formes, generalment, són coincidents amb les grafies que emprem segons la normativa actual, excepte en algun cas, com *dessagradós* (III.1), actualment, *desagradós*, o *assignat* (II.4), actualment, *assignat*.

açò (I.2), *comença* (0), *ensenyança* (0), *venjança* (II.1), *terça* (I.3), *dolçor* (II.1), *escapçat* (II.1), *abraçaments* (II.2), *reemçó* (II.1), *monçonegua* (II.2), *destemprança* (II.2), *menaçava* (II.2), *faça* (II.2), *esforçà* (II.2), *balança* (II.3), *lança* (II.4), *esperiença* (II.4), *Saragoça* (II.4), *dolçor* (II.4), *yvaçós* (II.4), *dolça* (II.4) *esperança* (II.4), *faça* (II.4), *vençuts* (II.5), *usança* (III.1), *façam* (III.3), *fiançosos* (III.3), *benvolença* (III.3), *desfayçura* (III.3), *temença* (III.4), *monçoneguer* (III.4), *esmerçada* (III.4), *vençut* (III.4), *urçol* (III.5), *masçat* (III.8), *exalçat* (IV.5), *epilogaçon* (IV.8).

Trobem, a més, en posició **interior interconsonàntica** :

carçre (II.5), *vençre* (II.5).

<c>

tercer (I.1), *proceesca* (0), *ocells* (I.3), *ignoscent* (I.2), *peces* (II.1), *certament* (I.2), *cercar* (II.1), *celar* (II.2), *cell* (II.2), *carceller* (II.5), *jovencell* (II.1), *vencedor* (II.1), *cell* (III.4), *puncella* (32), *jovencell* (II.1), *vencé* (II.1), *menaces* (II.2), *oficis* (I.1), *ocia* (II.1), *correcció* (I.2), *crucificat* (I.2), *ociure* (II.1), *ociositat* (I.2), *ociós* (I.3), *oci* (I.3), *ciutat* (I.3), *trayció* (III.2), *egipcià* (III.3).

Alternances <c>, <ç>, <s>, <ss>, <sç>: Trobem algunes vacil·lacions i confusions en lús de les grafies sordes. De manera que ens trobem alternant *c*, *ç*, *s*, *ss*, *sç*:

maça (II.4), *masçat* (III.8), *massa* (III.8), *massat* (III.8), *serda* (III.7)
falça (IV.3, un sol cas) al costat de *falsos* (II.1), *falsar* (II.5), *fals* (II.5), *falsies* (II.5).
assessors (II.3), *asesors* (II.3), *asesor* (III.3).
possessió (III.6), *possessions* (IV.4), *posessions* (IV.1), *possessiones* (II.3).
còssors (II.5), *còsors* (III.5), *cossos* (III.3).
bosa (III.4), *bossa* (III.7), *borssa* (II.4).
lassa (III.4), *lasats* (III.8).
atressí (I.2), sempre, excepte en dos casos: *atresí* (II.1), i *atressy* (III.1).

<ç> alternant amb la <ç>:

Apareix en posició final, en els tres casos següents: *solaz* (IV.3), *faz* (IV.3; dues ocurrències).²³⁸

²³⁸ *faç* presenta dues accepcions: a) substantiu: "rostre, "cara" (IV.3) i b) present de subjuntiu del verb "fer" (II.1).

<rs>

cors (I.2), *borssa* (II.4), *encors* (II.5), *corsos humans* (III.2), *còsors* (III.5), *còssors* (II.5).

Apareix també: *cos* (III.3, una sola vegada) i *crossos* (III.3, una sola vegada).

<sc> Conservació de la grafia culta llatina:

sciència (I.2), *scientia* (II.2), *scientialment* (III.8); i als antropònims *Scirineu* (I.2), *Scipió* (II.1).

<s líquida i pseudolíquida>

<sc>: *scriptures* (III.5), *scriure* (0).

<st>: *stablí* (0), *stat* (II.1), *stable* (II.3), *stan-los* (II.5), *star* (III.1), *stranys* (III.1), *stabliments* (III.3), *studi* (III.4), *studiosos* (III.5), *steles* (III.5).

<sp>: *speciayres* (III.5), *spay* (IV.2) i *Spúrnia* (III.3).

2.2 Alveolar fricatiu sonor

<s>

En posició **interior intervocàlica** :

causa (I.1), *coses* (I.1), *cosa* (I.2), *gosava* (I.2), *visitat* (I.3), *confesió* (II.1), *piadosa* (II.1), *casa* (II.2), *espasa* (II.4), *basavi* (II.5), *besavis* (I.2), *desastrugüeà* (II.2), *besants* (II.3), *estesa* (II.5), *pesant* (III.4), *encesa* (III.6), *cosa* (II.2), *dampnosa* (II.3), *preciosa* (II.4), *tramesos* (II.4), *presos* (II.4), *desonor* (III.1), *defesos* (III.2), *tresor* (III.4), *tesores* (III.3), *usos* (II.3), *ocasió* (IV.2), *desigar* (II.3), *vesiten* (III.5).

Apareix també, però, la grafia <ss>en alguns casos:

possats (0), *bessà* (II.1), *cessarien* (II.2), *duquessa* (II.2), *profitossos* (III.2), *possat* (III.3), *possades* (III.8).

<z>

Apareix únicament en uns pocs casos, ocupant qualsevol posició:

En posició **inicial**:

zel (II.4), *zelar* (II.4), *zeladors* (III.7).

En posició **interior intervocàlica i postconsonàntica** :

azembles (II.4), *donzells* (III.6).

2.3 Alveolar africatat sord i sonor

Quan el so alveolar sord o sonor apareix darrere d'una dental sorda, trobem les grafies <ts> i <tz>.

<ts>

sotsposaren (II.2), *sotsmesos* (II.5), *jatsia* (III.3).

<tz>

Natzarén (I.3), *sutze* (II.3), *sutzures* (III.4), *sútzea* (III.7), *sutzetats* (III.8).²³⁹

3. VELARS

3.1 Velar oclusiu sord

Representat per les grafies <c>, <qu>, <q>, <ch>.

<c> (davant *a*, *o*, *u*):

escachs (0), *cascun* (II.2), *preycat* (I.1), *capítols* (I.1), *cor* (I.1), *comença* (I.1), *coses* (I.1), *consellers* (I.2), *costumes* (0), *custumes* (0), *curí* (0), *enculpar* (I.2), *cascun* (II.2), *cusir* (II.2), *cumplen* (II.2), *cuxes* (II.4), *escuder* (II.4).

<qu> (davant *e*, *i*):

request (0), *que* (I.1), *qui* (I.1), *aquest* (I.1), *esquivar* (I.3), *requirí* (II.1).

<q> (davant *u* semiconsonant):

<qua, o>: *qual* (I.1), *quart* (I.1), *quant* (I.1), *quaix* (I.3), *quax* (II.1), *iníqua* (II.1), *qualsevol* (II.1).

<qüe,i> *qüestions* (III.3).

<ch> En posició interior i final:

²³⁹ Trobem, també, la variant gràfica <tc> *sútcees* (III.3).

pròlech (I.1), *joch* (I.1), *escachs* (I.1), *prechs* (I.1), *estech* (I.2), *eschola* (I.2), *volch* (I.1), *grechs* (I.1), *podresch* (I.2), *poch* (I.2), *pocha* (I.2), *tench* (I.2), *adonchs* (I.3), *puch* (I.3), *flach* (I.3), *loch* (II.1), *rochs* (II.1), *foch* (II.1), *públich* (II.2), *pública* (II.3), *bocha* (II.2), *trasch* (II.2), *rich* (II.3), *richs* (II.3), *cechs* (II.3), *tochat* (II.3).

<g>: En posició final: *fàstig* (II.2).

3.2 Velar oclusiu sonor

Representat per les grafies <g> i <gu>.

<g>

seglàs (I.1), *agreujar* (I.1), *grechs* (I.2), *segle* (I.3).

Davant *a*, *o*, *u*: *plaguda* (I.1), *ergulós* (I.1) *segon* (0), *negú* (I.2), *gosava* (I.2), *jugant* (I.3), *verga* (II.1), *pregants* (II.2), *despagat* (II.2), *jusgar* (II.3), *eslenegats* (II.3), *espergats* (II.3), *ofegat* (II.4).

<gu>

Davant *e*, *i*: *agués* (0), *seguexen* (0), *trasgué* (2), *tolgues* (I.3), *larguea* (II.2), *enseguir* (II.1), *consequisen* (II.1), *guiadors* (II.4), *aconseguir* (II.4).

<g>+u semiconsonant

equal (I.3), *guardar* (II.1), *següents* (I.3), *lengües* (II.4), *ungüents* (III.5), *legües* (IV.1), *consegüent* (IV.2).

El cas de <gua>

És especialment remarcable l'abundant presència de mots amb *gu* davant *a*:

castiguaments (I.1), *veguades* (I.3), *sortesgua* (I.3), *vegua* (I.3), *apaguada* (I.3), *vergua* (II.1), *maldigua* (II.1), *descombreguaran* (II.1), *preguàries* (II.1), *gualera* (II.1), *gualiot* (II.1), *gualeres* (II.1), *guayl* (II.1), *guallines* (II.1), *subjuguada* (II.1), *deneguà* (II.2), *monçonegua* (II.2), *ofeguat* (II.2), *amaguadament* (II.2), *córregua* (II.2), *conegua* (II.2).

Sembla que, en general, predomina l'aplec <gua> sobre <ga>, com podem observar en algunes paraules clau:

vegada (III.8) / *vegades* (III.8; 2 únics casos) front a *veguada* (II.2) / *veguades* (I.3; 27 casos).

4. CONSONANTS AMB GRAFEMA DOBLE

<ff>

A causa de la influència culta, trobem mots amb la grafia <ff> (de vegades, la trobem fins i tot en mots que en llatí tenien <f> simple), encara que alternant amb les formes amb <f> simple, que hi predominen. La duplicació de la grafia respon a criteris simplement gràfics. Hi pren posició inicial, interior i final:

En posició **inicial**: *ffortalea* (II.4), *ffeyt* (III.3), *ffugen* (III.5).

En posició **interior**: *Affrican* (7), *Affrica* (7), *deffalesca* (II.4), *officis* (II.4), *neffren* (II.4), *diffiançosos* (III.3), però *oficis* (0).

En posició **final**: *philòsoff* (I.3).

<ph>

En posició **inicial**: *philòsoph* (I.2), *philosofia* (III.5), i els antropònims *Philometor* (I.3), *Philarides* (II.1), *Phalarides* (II.1), *Phítias* (II.4).

En posició **interior**: *orphils* (II.3).

En posició **final**: *philòsoph* (I.3).

Predominen les formes amb *f* simple:

oficis (0), *fortalea* (II.4), *ferir* (II.5), *fir* (II.5), *feyt* (I.3), *fugén* (II.4), *fugiren* (II.2), *defallit* (II.1), *nafres* (II.5).

Anotem la convivència de formes gràfiques diverses:

philòsof (I.2), *filòsoff* (I.3), *philòsoff* (I.3), *philòsoph* (I.3).

<pp>

La duplicació de la grafia sembla que respon a criteris etimològics:

appellat (II.1), *apparellar* (II.1), *appar* (II.2), *approprien* (III.3), *apparexent* (III.7), *appariència* (IV.2).

<cc>

La duplicació de la grafia sembla també respondre a criteris etimològics:

/kk/: *peccant* (I.3), *peccúnia* (II.4), *occupen* (III.1), *ocasió* (III.6), *peccat* (III.8).

/ks/: *correccions* (I.1), *occident* (I.3), *successió* (II.2), *elecció* (II.2), *acceció* (II.3), *afecció* (II.5), *exaccions* (II.5), *acció* (III.1), *succehí* (III.3), *succesca* (III.3), *objecció* (III.5), *confeccions* (III.5), *maledicció* (III.7), *perfecció* (IV.2), *succeydor* (IV.3), *occiure* (IV.7).

5. GRUPS CONSONÀNTICS

<m(p)n>

<mn>: *condemnacions* (III.3), *calumniós* (III.3), *damnatge* (III.4) *damnosa* (III.6), *condemnat* (III.6), *solemnia* (III.8), *solemnitat* (III.8).

<mpn>: *sompniat* (I.1), *sompni* (I.1), *dampnatge* (II.2), *damnosa* (II.3), *dampnat* (II.3), *dampnador* (II.3), *ympnes* (II.4), *solempnia* (II.4), *solempnamet* (III.8).

<pn>: únicament apareixen aquestes dues lliçons: *dapnaven* (I.2), *dapnadors* (II.1).

<mp>/<np>. Hi predomina l'aplec **<mp>**

<mp>: *temps* (I.1), *emperador* (I.1), *emperó* (I.1), *compendre* (I.3), *empatxa* (I.3), *escampà* (I.3), *temprà* (II.1), *comportament* (II.1), *simpla* (II.1), *complesca* (II.1), *empietat* (II.1), *corrempuda* (II.1), *complen* (II.1), *destemprança* (II.2), *eximpli* (II.2), *companys* (II.2), *temporals* (II.3), *ensemps* (II.3), *simple* (II.4).

<np>: *enpremtaven* (0), *enporprats* (I.2), *conportaments* (II.2), *conplanyent-se* (II.2), *companya* (II.4).

<m(p)t>:

<mpt>: *recompta* (II.2), *recompte's* (II.2), *comptat* (IV.2).

<mt>: *recomta* (II.1), *recomtaren* (II.1), *recomtam* (III.3), *enpremtaven* (0).

<nt>: *reconta* (I.1), *recontades* (II.1), *recontar* (II.5), *recontes* (III.4).

<(b)st>:

<bst>: *substituts* (II.5), *substituí* (III.2), *abstenguts* (III.3), *abstench* (III.7).

<st>: *sustància* (IV.4; un sol cas).

<(b)s>:

obscures (III.5), *escura* (III.5).

<s líq. + p>

Spúrnia (III.3), *speciayres* (III.5), *spay* (IV.2).

<x / st>

<x>: *dextre* (IV.4; 1 sol cas), però, **<st>**: *destre* (IV; 5 casos). *esprés* (III.3).

<(r)s>

<rs>: *voltors* (I.1), *consellers* (I.2), *albir* (I.2).

<s>: *adobadós* (III.3), *tonedós* (III.3), *amadós* (III.3), *cambiadós* (32), *confectós* (III.5), *componedós* (III.5), *dinés* (II.3), *vegués* (II.4), *derrés* (III.5), *tresorés* (III.7), *claués* (III.7).

De vegades, l'alternança és present en un grup sinonímic: *especuladós* e *guardadors* (III.5). Predomina, no obstant, la terminació *-rs*, amb manteniment de

la *r*, per damunt dels casos on es perd aquesta grafia. Trobem la terminació *-ors*, amb manteniment de la vibrant, en 28 casos només fins l'apartat II.2, on, en canvi, no hi apareix cap cas amb la terminació *-ós*. Ho il·lustrem amb alguns casos concrets:

-dors / -ós

Troblem 9 casos amb *-ós*: *servidós* (II.4), *adobadós* (III.3), *tonedós* (III.3), *amadós* (III.3), *cambiadós* (III.4). Hi ha 64 casos amb ***-dors***: *corrigidors* (I.1), *amadors* (I.2), *dapnadors* (II.1), *sanadors* (II.2).

lurs / lus

Sempre *lurs* (0), excepte en un sol cas *lus* (II.3; "*lus* mamelles").

cors / cos

Sempre *cors* (I.1), excepte en una ocasió on apareix *cos* (III.3; "*tocàs cos franch*").

envers / envés

Troblem *envers* (I.2; 4 casos) i *envés* (IV.4; 3 casos).

vers / ves

Apareix *vers* (IV.5; 2 casos) i *ves* (IV.4 "...*ves* la dreta part anant"; 7 casos). Apareix, a més, en una ocasió ***devers*** (II.5).

<gn> / <nn>:

Troblem *ignoscent* (I.3) i *innoscent* (I.3), alternant en un mateix fragment.

6. LA GRAFIA H

Diferenciem comportaments diversos:

a) **desaparició:**

aver (I.3), *òmens* (II.5; 4 casos), *omils* (II.5), *ereu* (III.4).

b) ús **etimològic:**

humanal (0), *hòmens* (I.1), *honor* (0), *honors* (I.3), *humanitat* (II.1), *heretar* e *honrar* (II.1), *humils* (II.5), *humilitat* (II.4).

En el verb *haver* predomina la forma etimològica, amb *h*, en la major part de formes, encara que s'hi presenten oscil·lacions: *ac* (II.1) o *ach* (III.3), però *ha* (II.2); *haver* (I.3), però *aver* (I.3; només en 5 casos).

c) ús **antietimològic:**

hun (II.1), *habundància* (I.3), *huyls* (I.2), *hedat* (II.1), *horde* (II.2), *hordonat* (II.2), *hobriren* (II.5), *hojr* (I.3), *horfils* (II.1), *ha* preposició (II.1), *he* conjunció (II.5).

Cal remarcar algunes alternances en aquest ús de *h*:

Preposició *a* / *ha*: "hun hom per nom Rosill *ha* un amich seu no justament preguant contrastàs aquell ab endignació, dix *a* ell..." (III.3).

Conjunció copulativa *e* / *he*: La forma general emprada és *e*, però també apareix *he* (5 casos): "ab alegra faç *e* alegra consciència los i veÿa star" (III.7), "demanaren pau *he* hobriren les portes" (II.5), "de la forma de la regina *he* de les sues costumes" (II.1). Les formes *e* i *he* poden alternar dins la mateixa oració: "E per açò cosa és necessària que sortesgua *e* vengua a fellonia *he* peccant ardor *e* escalfament ociós *e* deportes" (I.3).

Hiatus: *rahó* (0), *rahons* (0), *fahedor* (II.3), *fahedores* (II.5), *laurahó* (III.1), *jahia* (III.8), *rahonar* (IV.1), *ahüdes* (II.4), *ahüts* (II.5), *provehidor* (II.1), *rehina* (IV.3).

5.4.2 Fonètica

1. VOCALISME

1.1 Vocalisme tònic

1.1.1 El hiatus

a) Amb consonant antihiatàtica:

<**h**>: *vehés* (I.2), *vehins* (III.4), *dehia* (II.2), *juhí* (II.3), *juheu* (III.5), *sehilles* (IV.2), *rahó* (0), *rahons* (0), *laurahó* (III.1), *ahüdes* (II.4), *ahüts* (II.5), *Nohé* (III.1), *Johan* (II.4).

<**ÿ**>: *hoÿt* (II.1), *ennobleÿts* (II.4), *traÿdor* (II.4), *hoÿda* (II.4), *feÿts* (II.5), *raÿl* (II.5), *Caÿm* (III.1), *endulceÿda* (27), *asiduÿtat* (III.3), *esvaÿments* (III.3), *inhoÿda* (III.4), *posseÿa* (III.4), *preÿcadors* (III.8), *deÿm* (III.2), *creÿble* (IV.5).

Aquestes formes apareixen alternant amb altres que no presenten la consonant antihiatàtica:

veés (III.1), *ennobleït* (II.1), *destrouït* (II.1), *esbalaïda* (II.2), *introïts* (II.2), *poseïa* (II.3), *Caïm* (III.1), *posseïa* (III.2), *païble* (III.3).

b) Sense consonant antihiatàtica:

<a + e>: *maestre* (I.1), *plaent* (I.3), *plaer* (II.1), *caech* (II.2), *Israel* (II.4), *àer* (III.1), *traén* (III.1), *rael* (III.1), *faent* (III.4), *jaent* (III.5).

<e + e> *proceesca* (0), *mensypreen* (I.1), *treentes* (I.1), *treents* (I.1), *creent* (II.1), *seent* (v. *seure*; II.3), *veés* (III.3).

1.1.2 Evolucions del llatí

A>a / e

Anotem el manteniment de l'a llatina en les següents formes verbals:

La forma *jaure* <JACERE (II.5) representa la forma més etimològica, general en la llengua antiga.

El verb *nàixer* <NASCERE presenta al nostre text les formes: *nèxer* (II.4), *nex* (II.5), *nexen* (II.3; en tres ocasions); però, *naxen* (III.6; només una ocasió), *nasquen* (II.4), *nasqueren* (II.3) i *naximent* (II.2).

AU>o / a

Al nostre manuscrit trobem formes que han conservat el diftong llatí *au*, i altres que han monoftongat en *o*, seguint l'evolució normal de la llengua:

l'aur (II.1) *d'aur* (II.3), *daurada* (II.2), *l'aurella* (III.3); però, la *orella* (III.3), *d'or* (III.4), *toro* (II.1 i III.6).

AD>e / a

Generalment el diftong ha evolucionat a *e*: *manera* <MANUARIA (I.2), *maneres* (0).

Ara bé, trobem el manteniment del diftong en alguna ocasió, en els casos següents:

En mots procedents del sufix llatí -ARIUS (aire>er): *speciayres* (III.1), *ystoriayre* (II.2).

Trobem també -ari: *picmentari* (III.5, "En l'urçol o *picmentari* són significats los *speciayres* e·ls confectós o componedós de medecines...") *cosari* (II.1), *adversari* (II.4), *ternari* (IV.4), *vicari* (II.5); però, *veguer* <VICARIUS (II.5) i *veguers* (II.4).

En el mot *vayre* <VARIU (II.5).²⁴⁰

En mots procedents del grup llatí ACT / ECT >ei >e. Paraules que conserven el diftong *ei*, el pas intermedi: *feyt* (I.3), *feyta* (I.3) o *feita* (II.1) i *feyts* (II.1), *feytes* (III.2), *pleyt* (II.3), *pleyts* (II.2). Però també

²⁴⁰ "Pell d'una mena d'esquirol usada per a folrar". Vegeu les observacions de Veny (1971: 104-105).

trobem amb *e*: *feta* (II.1), *fets* (III.1), *fetes* (II.5), *benifets* (III.4), *let* (II.5), *plet* (III.1), *plets* (IV.4).

ɪ>e

Troblem l'evolució general del llatí ɪ>e en el mot *sovent* <SUBINDE (III.1). Apareix la <i> en posició àtona en el derivat *sovinejant* (III.5).

E+<iod>

Troblem les següents inflexions de la vocal tònica É>i: *eximpli* (II.2), *eximplis* (III.5), però també apareix *exemplis* (III.5).

En canvi, no fa inflexió *bèstia* (II.4), *bèsties* (I.3) ni *espècies* (III.5).

Presenta alternança *sinestra* (II.1), que predomina front la forma culta *sinistra* (II.1).

U>o/u

Troblem casos amb l'evolució popular U>o, i casos amb la solució U>u, considerada cultista:

U>o: *oltra* <ULTRA (II.5), *doble* (II.5), *dobla* (IV.3).

Alternança U>o i U>u: *colpa* (II.2), *colpes* (II.5), *encolpassen* (II.5), *colpable* (III.3) i *culpa* (III.6), la predominant, *enculpar* (I.2), *enculpà* (II.5), *enculpada* (IV.7).

1.2. Vocalisme àton

1.2.1 Alternances A/E àtones (neutralització)²⁴¹

La <a> per <e> o <e> per <a>

nobla ("tan loable e nobla e casta fon aquesta fembra", II.2), "*dobla natura*" (IV.3), *movibla* ("Oh tu, fembra, pus *movibla* est que els vents!" IV.3), *solempnament* (III.8), *altre via* (II.2), *conserver* (II.2), *resplandeix* (II.2), *fore* (II.4), *donave* (II.5), *vexelles* (II.5), *sancer* (III.5).

²⁴¹ La confusió de les vocals *a* i *e* àtones no sempre és atribuïble a la neutralització pròpia de la variant oriental del català, hi poden haver intervingut també altres factors com assimilacions i dissimilacions.

Alternen *sanadors* ("lo consell dels *sanadors*", II.2), amb *senadoria* ("entrà en la sua *senadoria* o consell dels savis romans", II.2) i *senadors* ("Los *senadors* se meravellaren fort", II.2). També, els mots provinents del llatí *MIRABILIA*, on predomina la variant amb <a> inicial: *maravellat* (I.3), "yo-m *maravell*" (I.3). Hi apareix, però, la variant amb <e> *meravellosa* (III.5; només dos casos). Igualment, les formes *anament* (IV.4) i la predominant *enament* (IV.3) i *enants* (IV.7) i *anants* (IV.3).

1.2.2 Alternances o/u (neutralització)

Són menys freqüents que les alternances *a/e*, i sovint poden explicar-se per interferències amb lexemes diferents o pel context fonètic: inflexions, hiatus, contacte amb labials, assimilacions i dissimilacions.²⁴²

Trobem alternances *o/u* en:

destrouir (II.1), *destrouït* (II.1) i *destruït* (22, 23), *destruïdes* (II.4). També alternen *fogen* (II.3) i *fugen* (III.1), *fugint* (III.1), *fugiren* (II.2) i *fugí* (II.4); *ponyts* (II.3) i *punidor* (II.4); *subirana* (III.2) i *subiranament* (III.2); els pronoms febles *ho/u* (II.5); *omils* (II.5) i *humil*; *uberta* (III.7) i *obert* (III.4), etc.

1.2.3 Assimilacions i dissimilacions

Trobem moltes alternances:

debelitat (III.1) i *debilitats* (III.8); *emperi* (II.5) i *imperi* (IV.7), *imperial* (III.5); *enjuriosament* (III.3), *enjúria* (III.7), *enjúries* (IV.1), al costat *d'injúries* (II.1); *humil* (II.5), *humilitat* (II.4) i *omils* (II.5); *enclinar* (II.2) i *inclinar* (II.5); *vertut* (III.3) i *virtut* (IV.3); *vesiten* (III.5) i *visiten* (II.4), *visitació* (III.5), *visitat* (I.3); *torment* (III.6) i *turment* (II.1), *turmenta* (I.1); *ordonat* (II.2) i *hordonat* (II.2), junt a *ordenat* (IV.8) i *hordenat* (III.8), *ordenadament* (0), *desordenada* (I.1), *ordenar* (II.3).

1.2.4 Tractament de dues vocals en hiatus

²⁴² Considerarem a banda els casos d'inflexions, com *costumes* (I.1), *custumes* (I.1) i de derivacions com *durment* (III.3).

Generalment, es dóna la contracció de les vocals en hiatus en una vocal en ser absorbida la primera vocal per la segona:

ee>e

Generalment, alternen el manteniment de les dues vocals en hiatus amb la variant reduïda de la vocal, solució que és predominant al text:

reeberen (I.2), *reebé* (I.3), *reebuts* (II.1), *reeb* (III.1), però *rebia* (I.3), *rebe* (II.1), *rebudes* (II.1), *rebesen* (II.4), *reben* (III.6); *cobeejant* (2), *cobeejança* (I.3), però *cobejants* (II.1), *cobejança* (II.2); *feeltat* (13), *feel* (II.4), però *fel* (III.4), *fels* (II.4), *felment* (III.3); *veent* (I.2), *veés* (I.2), però *ves* (II.2).

ae>e

maestre (I.1) i *mestre* (II.5), *faent* (III.4), *fahedor* (II.2) i *fesen* (II.1) *fes* (II.1).

ao> o

En uns casos, alternen les dues solucions: *laurahó* (III.1), *lauraó* (III.1), i *lauró* (III.1). En altres, mantenen les dues vocals en hiatus: *laor* (II.1), *espaordiments* (II.2), *espaordeix* (13), *paor* (III.7).

1.2.5 La conjunció copulativa E

<e>/<he>/ <i>: la forma predominant —sempre que apareix escrita i no és el desenvolupament d'una grafia— és <e>, però també apareix <he> (5 vegades) i <i> (en 2 casos).

<e>: "E per açò cosa és necessària que sortesgua e vengua a fellonia he peccant ardor e escalfament ocios e deports" (I.3).

<he>: "demanaren pau *he* hobriren les portes" (II.5), "de la forma de la regina *he* de les sues costumes" (II.1).

1.2.6 Obertures vocàliques

▷e: IN/IM▷en

IN▷en: *enculpar* (I.2), *entegretat* (II.5), *entregament* (III.8), *enduesquen* (III.3), *enduÿda* (III.6).

IM▷em: *empietat* o *malvestat* (II.1), *empetrat* (II.4), *emperi* (II.5), *emposaran* (III.4).

▷e: *fermà* (II.1), *fermàs* (11) *afermàs* (II.4), *afermant* (II.5), *determenats* (III.2). En posició inicial trobem *vertut* (III.3), encara que hi predomina *virtut* (0).

1.2.7 Tancament E>i

En contacte amb una palatal, en posició tònica o àtona: *milor* (I.2), *millor* (II.1), *millorar* (IV.8); però també apareix *mellor* (II.2).

1.2.8 Reduccions i monoftongacions

Reducció de QUA > ca: *quarta* > *carta* (46).

Monoftongació d'*ei* i *ui* (<grups llatins ACT i OCT): *fet* (II.2), *plet* (III.1) / diftong *feyt* (III.1), *pleyt* (III.1). En la sèrie posterior hi ha vacil·lació: *nit* (III.3) / *nuyt* (III.7).

1.2.9 Finals amb -E i amb -O/-U

Darrere de *rr* es manté la vocal final. La forma *ferre* > FERRUM (II.2) apareix sempre acabada amb -e, la usual en català antic.²⁴³

2. CONSONANTISME

2.1 Consonants en posició inicial

<l>/<ll>

La <l> inicial correspon, excepte en els mots savis i les diverses formes de l'article, a la consonant palatal /l/: *libre* (I.1), *legidor* (I.1), *latins* (I.2), *muler* (I.2), *milor* (I.2), *aquels* (I.2), *lest* (I.2), *lop* (II.5), *dayll* (III.1), *mill* (IV.1) *defall* (III.4). Trobem, però, alguns mots amb la grafia <ll> inicial: *lla* (II.2), *llibre* (II.3), *llum* (III.1).

/<v>

Es manté la distinció, però trobem alguna alternança: *baró* (II.1; apareix en 17 ocasions), *varó* (III.4; apareix en 4 ocasions).

²⁴³ Els casos de *ferro* no es generalitzen fins a mitjan segle XV (*DCELC*, "ferro").

2.2 Consonants en posició interior

2.2.1 Consonants simples intervocàliques

 Trobem alguns mots que demostren la pèrdua de b intervocàlica: *ahüts* (II.5) i *ahiüdes* (II.4), amb h antihiàtica <HABUTUM.²⁴⁴

<c> Trobem la sonorització en: *regonech* (III.3), *regonenéxer* (IV.2) al costat de *reconeximent* <RECONOSCERE (II.5); *fabregada* <FABRICARE (III.8).

<g> Introducció de g antihiàtica en els participis: *aguts* (I.3) *agut* (II.2), *haguts* (IV.7), però, també apareix h antihiàtica *ahiüdes* (II.4), *ahüts* (II.5), *haiüt* (III.7); *caygut* (II.4), i també en *caygués* (II.4), però *caech* (II.2), *caents* (III.6), *caure* (II.4).

<d> (procedent d'una d- llatina o d'una -t- que ha sonoritzat primitivament) presenta les següents evolucions:

Ø (caiguda que produeix un hiatus): *preÿcadors* <PRAEDICATOIRES (III.8), amb consonant ÿ antihiàtica; *hociurem* <OCCIDERE (II.4); *oir* (<AUDIRE (1), *hoÿr* (I.3), *hoÿnt* (I.3), *hoÿdes* (II.1), *hoÿt* (II.2).

i (reducció a i): *oy* <ODIUM (II.1).

<s> intervocàlica

Encara que trobem en algun cas la <s> intervocàlica, testimoni de la sonorització, com en el mot *espasa* <SPADA (II.4), majoritàriament es dona la caiguda d'aquesta i la posterior reducció vocàlica: *feeltat* <FIDELITATEM (II.4), *feel* (II.4), *fel* (III.4), *fels* (II.4), *felment* (III.3), *reemçó* (II.1), *reemuts* <REDIMERE (III.2).

Registrem, també, *còbeu* <CUPIDUS (II.5), *còbeus* (III.8) al costat de *cobejós* (III.2) i *cobejança* (III.4), formes més modernes derivades d'aquestes. El verb *veure* <VIDERE (I.3) apareix amb les següents variants: *veés* (I.2), *vehés* (I.2), *vehent* (II.1), *ves* (II.2); també trobem *proveer* <PROVIDERE (III.1) per *proveir*. El verb *creure* <CREDERE (III.2) apareix: *creent* (II.1) *creem* (II.4). El verb *caure* <CADERE (II.4), *caech* (II.2), *caure* (II.4), *cau* (III.2), *caents* (III.6).

<CE,Ð> i <TY> presenta una evolució similar a l'anterior:

²⁴⁴ De la mateixa manera FABULA>*faula* TABULA>*taula*.

Del verb *dir* <DICERE (I.2) registrem les següents formes: *dient* (I.2), *dien* (I.3; dues vegades), *dients* (II.5; dues vegades); també trobem *maldient* (II.1), *contradient* (II.2).

Del verb *fer* <FACERE (I.3), tenim: *faç* (II.1), *faça* (II.2), *fahedor* (II.2), *faces* (II.2), *fesen* (II.1) i a l'imperfet *feÿa* <FACEBAT (II.2) i *faÿa* (II.5).

Del verb *rebre* <RECIPERE: *reeberen* (I.2), *reebé* (I.3), *rebia* (I.3), *rebe* (II.1) i *rebre* (II.1).

Destaquem el fet que al text no aparega en cap moment la terminació *-esa* (amb <s> intervocàlica) en les paraules procedents del grup llatí -ITIA. Únicament trobem la terminació *-ea*: *bellea* (I.3), *altea* (I.3), *saviea* (II.2), *pobrea* (II.3), *nèdea* (II.3), *fortalea* (II.4), *granea* (II.4), *durea* (II.4), *lunyea* (II.5). Trobem també les formes en plural *-ees*: *riquees* (II.4; 4 vegades).

Registrem també els derivats cultes provinents del sufix -ITIA, alguns dels quals perviuen en la llengua actual: *justícia* (I.2), *tristícia* (I.3) —que apareix alternant amb *tristor* (I.3)— *malícia* (II.1), *nequícia* (II.5), *avarícia* (II.5), *pudicícia* (III.4), *perícia* (III.5).

La caiguda de **-z-** (<-D-, -CE,I-, -TF-) és general:

-D-: *creegut*, *espaa*, *feel*, *guany*, *guardó*, *reembre*, *reemçó*, *veent*.

-CE,I-: *plaer*, *fahia*, *faent*, *feynes*, *reebre*, *reebut*.

-TI-: *preava* (II.5), *menysprear* (III.2), *menyspreats* (III.2).

2.2.2 Grups consonàntics llatins

CT>it/yt/e

Troblem les variants corresponents a l'evolució general del grup CT: el manteniment <i/y> o l'absorció <e>.

La <i> o <y> (que és la grafia predominant), quan procedeix del grup -ACT- es manté en alguns casos: *feyt* (I.3), *feita* (II.1). Encara que en la majoria s'absorbeix: *feta* <FACTUM (II.1); *let* <LACTEM (II.5).

Quan prové del grup -ECT- s'absorbeix sempre: *dret* <DIRECTUM (II.4).

Registrem el cas de *pleyt* <PLACITUM i *pleyts* (11 casos) alternant amb *plet* i *plets* (3 casos).

Troblem també els mots *trenuiten* <TRANSNOCTARE (II.3; un sol cas), *nuit* <NOCTIS (III.1; un sol cas) i *nuyt* (III.7; un sol cas), al costat de *nit* (10 casos).

LT> lt / t

Presenta totes les formes amb manteniment de la consonant líquida <ɫ>: *altre*<ALTER (I.3), *altres*(I.3), *altra* (III.5), *vosaltries* (II.2), *altrament* (II.2), *altri* (III.8) i *altrii* (III.8).

Únicament trobem la pèrdua de *l* en *atressí* (I.2) i les seues variants ortogràfiques.

Registrem el mot *altruy* (II.3), en plural *altruyts* (II.4) i *altruis* (III.2).

NN i MN>n Presenten alguns casos on no es reflecteix la palatalització de la nasal: *dan* (III.5), *engan* (III.3), *enganat* (III.2), *enganats* (III.2), *enganen* (III.3), *enganosament* (III.4), *enguanador* (II.2), *enguanans* (II.5), *enguanar* (III.2).

ND/NT>n. Els gerundis verbals presenten dues solucions, la terminació -NT (que és la predominant) i la terminació -N.

- a) Gerundis en **-n**: *amonestan* (II.2), *gitan* (II.4), *estan* (II.4), *esperan* (II.4), *rebén* (II.3), *seguén* (II.4), *entenén* e *veén* (III.3), *proceén* (IV.4).
- b) Gerundis en **-nt**: *amonestant* (0), *semblant* (I.1), *penjant* (I.2), *plorant* (I.2), *jugant* (I.3), *següent* (v. *seguir* I.2), *volent* (I.2), *dient* (I.2), *havent* (II.1), *tenent* (II.1), *vehent* e *atenent* (II.1), *creent* (II.1), *avorrint* (II.3), *exint* (13), *tenint* (II.5), *venint* (II.5), *fugint* (III.1).

D'altra banda registrem: *quan* <QUANDO (II.5) i *quant* <QUANTO. Hi ha una gran confusió en l'ús d'ambdós.

Confusions on apareix *quant* i hauria d'aparèixer *quan*:

"Entre tots los mals senyals qui són en l'om si és un *quant* algun hom no tem Déu per culpa..." (I.1); "emperò cura no ha *quant* menysprea la muller..." (II.1); "posada en aquela edat *quant* les fembres se gloriejen de castedat" (III.4).

Confusions on apareix *quan* i hauria d'aparèixer *quant*:

"Axí tots los subjets a la real dignitat, tot *quan* an deuen regonéixer que u an del rey..." (IV.2); "On axí, *quan* als quatre quadres, pren lo rey en l'enament la natura dels cavallers" (IV.2).

En el nostre text, predomina l'ús de *quant*, que molt sovint és emprat tant per cobrir el significat que indica temporalitat *quan* <QUANDO, com el que indica quantitat *quant* <QUANTO.

Cal també remarcar l'ús específic i reiterat de *quant* (equivalent a *per*) a l'acabament de cada capítol: "Aquestes coses del rey dites complen *quant* ara".

NV>v

Alterna la presència de mots amb <nv> i mots amb <v> (resultat de l'assimilació de la consonant *n* a la *v*):

convengua (II.3), *convenia* (II.5), *convé* (II.5), *convinentment* (32); però, *covinent* (I.3), *cové* (II.1), *covenia* (II.2), *covén* (II.4), *covenga* (III.5).

RS>s

Presenta alternança de formes: amb assimilació de la <r> o sense assimilació. Anotem-ne alguns exemples:

- a) terminacions *-ors* i *-ers* / *-ós* i *-és* en noms de professions: *assessors* (II.3), *trencadors de fusta* (II.3), *lauradors* (II.3), *consellers* (I.2), *cavalers* (II.1), alternant amb *adobadós* (III.3), *tonedós de draps* (III.3), *cambiadós* (II.4), *cavallés* (III.2), *mercadés* (III.3), *ostalés* (III.6), *consellés* (IV.8). De vegades, es produeix l'alternança dins una mateixa oració: "A aquest retornen tots los artificis, axí com són *fustés*, *ferrés*, *mesters* artificials, componens monedes, calafats e *talladors* de fusta, *cimentadors*, cases, murs e torres edificans" (III.2).
- b) numerals ordinals: *primers* (II.3), però, *tercés* (III.2).
- c) *envers* (I.2), *devers* (II.5) i *vers* (IV.5); però, *ves* (IV.4) i *envés* (II.2).
- d) *lurs* / *lus*: *lurs* (42 casos), però, *lus* (II.3, "en *lus* mamelles"; un sol cas).
- e) *cors* (I.1), *corsos* (III.2), però, *cossos* (III.3). Trobem també algun cas d'ultracorrecció: *còssors* (II.5) i *còsors* (III.5).
- f) altres: *magors* (II.3), *menors* (II.3), *mijancers* (II.4), *leugers* (III.5), *menesters* (IV.1), però, *amadós* (III.3), *mullés* (IV.2).

2.2.3 Grups consonàntics romànics

B'T>-ut

Presenta la variant etimològica *malauts* (una sola vegada) (III.5), al costat de les solucions *malalt* (II.2), *malaties* (III.3), *malalts* (III.5), *malaltia* (III.5).

G'L>

Troblem tant *regle* com *rellà* <REGULA.>

B'L>

Apareix "huus obscures" i "nuvulosa e escura" (< NUBILUS).

N'T>nd

viandans (I.3), *viandant* (III.8).

N'R>n(d)r

De les dues possibilitats evolutives: a) **nr**: manteniment del grup, amb algun augment de la vibració de *r*, que és la solució més arcaica i b) **ndr**: desenvolupament d'una *d epentètica*, solució més moderna— el nostre text pren, sempre, la solució *-ndr-*: *engendrament* (II.2), *engendrat* (II.2), *gendres* (III.8). No trobem cap cas de *nr*.

L'R>l(d)r

Troblem el mateix joc de possibilitat evolutives: a) **lr**: manteniment del grup, la solució arcaïtzant i b) **ldr**: desenvolupament d'una *d epentètica*, solució més moderna. En aquest cas, però, el text alterna les dues solucions evolutives amb predomini de la solució *-lr-*, justament la més arcaïtzant: *solre* (II.4), *sollria* (II.4), *volria* (II.5), *tolre* (II.5), *volria* (III.8), *volrà* (IV.2). Presenten l'evolució *-ldr-*: *voldrà* (II.2), *toldre* (III.3).

L'C>lc/lg

S'hi donen dues possibilitats evolutives: a) **lc**: el manteniment del grup, la solució més conservadora i b) **lg**: la sonorització de la consonant velar, la solució més moderna. El nostre text pren en tots els casos la solució més moderna, la sonorització: *algun* (I.1), *alguns* (I.2), *alguna* (I.3), *algunes* (II.2).

T'R>dr> r

L'evolució, fruit d'una sonorització i posterior reducció, presenta en el text les següents formes: *porien* (0), *poran* (II.2), *porets* (II.5), *poré* (III.4), *porem* (IV.8).

2.2.4 Altres epèntesis consonàntiques

mr>mbr

reembre, tembrà, remembràs (I.1), *nombre* (I.3), *atembrats* (II.1), *cambra* (II.2), *membre't* (II.5), *membra* (II.5), *tembre* (III.1).

mn>mpn

La forma <mpn> és deguda a la pronunciació emfàtica en alguns cultismes com ara:

dampnantge (II.2), *dampnosa*, (II.3), *dampnat* (II.3), *sompniat* (I.1), *sompni* (I.1), *ympnes* (II.4), *solempnial* (II.4), *solempnament* (III.8).

Però, també apareix <mn>:

damnatge (III.4), *damnosa* (III.6), *solemnnial* (III.8), *solemnnitat* (III.8), *condemnacions* (III.3), *calumniós* (III.3).

ms>mps

ensemps (II.3), *reempçó* (II.5), *assumpcions* (III.5); però també trobem *reemçó* (II.1).

2.2.5 Lateralització de UT>L

Presenta la variant etimològica *malauts* (III.5, una sola vegada), al costat de les solucions *malalt* (II.2), *malalties* (III.3), *malalts* (III.5), *malaltia* (III.5).

2.2.6 La vocalització de -TS>-U

No hem trobat cap cas de vocalització. Es conserva *-ts* en tots els casos: en el mot *assats* (II.1) i en la desinència verbal de la 2a persona del plural *devets* (II.2), *recomptats* (11), *transportets* (II.5), "*constrenyets o costranyirets*" (II.5), *porets* (II.5), *curets* (III.8).

2.2.7 Metàtesi de consonants líquides

entegretat (II.5), *entregament* (III.8), i *temprada* (II.3), *temprat* (II.3), *atemprada* (II.4).

2.3. Consonants en posició final

2.3.1 Conservació de <-N> final

Observem la conservació de la consonantl final en alguns casos (explicables, potser, per fonètica sintàctica) alternant amb la pèrdua d'aquesta consonant en altres casos: *vi* (II.1), *plen* (I.3), *sobirà* (II.5) *sobiran* (II.3), *sisén* (II.5), *fi* (II.4), *fin* (IV.4).

També oscil·len les formes amb manteniment de *-n* amb les de pèrdua en el paradigma verbal: *covén* (II.4), *cové* (II.1), *convé* (II.5), *té* (IV.3), *tén* (IV.2), *s'esdevé* (II.3), *s'esdevén* (IV.2), *conté* (I.1), *sostén* (III.5), *obté*n (IV.2).

2.3.4 Dissimilacions consonàntiques

Observem que els casos de dissimilació amb pèrdua de la consonant *r* en el verb *prendre* i derivats són predominants:

aprendre (I.3), *reprendre* (IV.83), *rependre* (I.2), *compendre* (I.3), *pendre* <PRENDERE (II.1), *pendrà* (II.2), *apendre* (II.2), *pendria* (II.3), *despendre* (III.8).

En general, la *r* es dissimila, a la vora d'una altra *r*:

pelegrí <PEREGRINUM (III.6), amb dissimilació *-r-r* en *l-r*.

5.4.3. Morfosintaxi

1. SUBSTANTIUS I ADJECTIUS

1.1 Restes de l'antiga declinació llatina

Déus/Déu

Troblem restes esporàdiques del nominatiu de l'antiga declinació llatina en *Déus* (3, "o tu est *Déus* o hom o no res") convivint amb *Déu* (1, "quant algun hom no tem *Déu* per culpa..."), que és la predominant.

Déus és l'únic cas en què es veu clarament aquesta resta, ja que altres mots, com *preyns*, *forts* o *sans* apareixen sempre en frases en plural: *forts* (II.3, "car axí

com aquelles bèsties pus *forts* remetent e lexen les pus flaques..."), *sans* (II.5, recobra los membres *sans* e guarits"), *preyns* (IV.3: "poques bèsties *preyns* són mogudes a...).

Hom/home

Alternança dels substantius *hom* <HOMO (I.1) i *home* <HOMINEM que apareixen indistintament en qualsevol posició i funció pròpia dels substantius:

hom <HOMO: *hom* és el predominant (apareix 42 vegades). Cal també comptar la variant *om*, sense *h*, que apareix únicament en dos casos i sempre fusionat amb l'article: *l'om* (I.1 i II.3).

home <HOMINEM: *home* (11 vegades).

1.2 El gènere

En el nostre text trobem les següents presentacions del gènere:

a) Mots que es presenten en masculí o sense marcar el gènere:

orde (0), *horde* (II.2), *l'orde* (IV.8), *cascun orde* (III.8).

b) Mots que es presenten en femení o sense marcar el gènere:

honor (0), "*molt gran honor*" (II.5), "*tota honor*" (II.4), "*la honor*" (II.4), "*esta honor*" (II.5).

c) Mots que sembla que mantenen formes exclusivament femenines:

amor : "tocat per mala *amor*" (II.2), "moguts per *amor* privada" (II.3), "*tota amor* és cegua" (II.3), "freturar de la *amor* de muler" (III.3) "en *l'amor* d'aquesta" (III.4), "trespassada *l'amor* del pare" (III.6).

temor : "Car ells havien d'aquella oradura no poca *temor* que era linyada desvergonya", "*tota temor*" (II.2), "trecada *temor*" (III.1), "*la temor*" (III.3).²⁴⁵

d) Mots que sistemàticament es presenten sense marca de gènere:

dolor, *color*...

e) Altres casos:

²⁴⁵ Resenyem també la presència del llatí formal *timor* "cells qui *timor* devinal no tira atrás" (I.3).

Anotem un cas d'alternança *-os /-es* en els participis masculins *messos* i *clores* (II.1). Aquests dos participis s'inclouen en una mateixa oració i són referits a un mateix substantiu masculí plural:

"féu una portelleta per la qual fossen dins *messos* aquells qui eren dagnadors de mort, per ço que , enaxí sots posat foch, fossen posats, e com dins *clores* cridassen per gran pena..." (II.1).

Fort (i *forts*) es fa servir tant per al gènere masculí com per al femení on es manté invariable, en singular i en plural:

"Pobrea voluntària tan *fort* fo en los antichs prínceps que..." (II.5). Trobem també un cas on es manté invariable en el plural: "són *fort* prudents" (II.5).

Sang apareix al nostre text, en els casos on es pot determinar la marca de gènere, sempre en femení:

"juraren sobre *la sanch* de Lucrècia" (II.2), "*la sanch* de l'adversari" (II.4), "*la mia sanch*" (II.5)

Los ferraments: apareix amb gènere masculí (actualment és femení).

-DRIU: *ajudadriu* (II.5).

1.3 El nombre

Els **mots femenins en -a** generalment fan el plural en **-es**: "les formes" (0), "les coses" (0), "les bèsties" (I.3), "les peces" (II.1), etc.

Troblem algun cas de plural en **-as**, en una mateixa oració apareixen un plural en **-as** i un altre en **-es**: "Sense habundança de *coses* los regnes són *ladronias*" (IV.1), però *ladronies* (II.3). Hi ha un altre on fins i tot apareixen en l'oració un al costat immediat de l'altre: "a veguades *bogies* o *símias*" (III.1).

Els **mots masculins en -s o -ç** afegeixen **-es** alternant amb **-os**, que és emprat generalment en plurals d'adjectius amb *ó* tònica: *diverses* seglàs (I.1), *diversos pleyts* (II.2), "*temerosos*"(III.2), "los *ergulosos*" (II.5).

Troblem un cas on alternen les dues formes **-es** i **-os** en una mateixa oració: "féu una portelleta per la qual fossen dins *messos* aquells qui eren dagnadors de

mort, per ço que, enaxí sots posat foch, fossen posats, e com dins *clofes* cridassen per gran pena..." (II.1) on els participis *messos* i *clofes* s'inclouen en la mateixa oració referits a un mateix referent masculí "aquells qui eren dagnadors de mort".

Els mots **masculins en -st** afegeixen **-s**: no *justs* (I.2), *aquests* (I.3), *honests* (II.2), *vists* (II.3), *enquests* (II.4), *osts* (II.4), *prevests* (II.5).

Els mots **masculins en -x** afegeixen **-os o -es**: "los pus *baxos*" (II.3), "E car los reys en batalla null temps a si *metexes* no-s poden acostar...", IV.2). Únicament n'apareixen aquestos dos casos.

Trobem també *meteys* (un sol cas): "Aprés lo sinestre roch e l'orfil acompanyen lo rey en semblant seilla, e de cascuna part ca e lla *así meteys* contraposats" (IV.2).

Els mots **masculins o femenins en -ig** afegeixen **-s**: les *ligs* (II.3), los *desigs* (III.3), los *goigs* (III.5).

Els mots acabats en **llatí** en **-N'>ns**. En general, es conserva la *n*, amb poques excepcions.

Quan la vocal anterior és tònica, trobem que sempre fan el plural en **-ns**: *romans* (II.1), les *mans* (II.4), *cosins germans* (II.4), *braginans* (II.4), *frens* e *esperons* (IV.1).

Quan la vocal anterior és àtona, predomina el plural **-ns**, encara que apareix esporàdicament **-s**:

hòmens (30 casos), i les variants gràfiques *òmens* (II.5), però, "*homes*" (III.5; 2 casos).

vèrgens (II.4; 2 casos), però, "*verges*" (II.2; 2 casos).

jòvens (II.4), *tèrmens* (II.4) (no apareix en cap cas *joves* ni *termes*).

Destaquem el mot *cófrens*:²⁴⁶ "que compren algunes arques pintades o bells *cófrens*" (III.4).

Hi ha alguns casos de monosíl·labs que mantenen aquesta nasal etimològica, actualment perduda, també en singular: *plenc* (I.3; 5 casos), *man* (II.4; 5 casos) "*san*" (III.2; 2 casos). Pel que fa a *man* / *mà*, predomina al nostre text la variant *mà* (I.3; 30 casos) "ab la dreta *mà* tocares orient e ab la *mà* sinistra tocares occident". No hem trobat al text cap cas de *ple* ni de *sa*.

²⁴⁶ Precisament, la forma de plural "*cófrens*" és considerada per Schmid (1988:331) un exemple de variant geogràfica valenciana de la fi del s. XV.

Anotem el mot *joven*. Només apareix dues vegades en el text i sempre amb la forma *joven*: "lo *joven* príncep" (III.1), i "un adolescent *joven* de gran bellea" (III.3).

Entre els mots invariables destaquem *pits* >PECTUS, que apareix tant per al plural "*los pits*"(II.4, "vestí lorigua en son cors e buch en *los pits*"), com per al singular "*el pits*" (III.2, "Feel és molt san bé *del pits*"; III.2 "El *pits* del veí ha pus gran mamella").

1.4 El grau comparatiu i superlatiu absolut

1.4.1 Comparatiu de superioritat

Generalment es forma amb l'adverbi *pus*, *molt pus*. Encara que és aquesta la construcció que predomina al text, es dóna una gran convivència de les formes més antigues amb *pus* <PLUS i les més modernes amb *més* <MAGIS:

"e per ço que *pus* ordenadament proeesca en ell" (0); "axí en aquesta manera portà ell la injúria de la filla e *molt pus* loablment la sua" (II.1); estech de tanta justícia que *més* amà elegir morir que..." (I.2).

També hi trobem alguna construcció amb la forma *millor* <MELIOR, grafiada *millor* o *mellor*, més moderna:

"si la ventura se suaviava per cert seria feyt *millor*" (II.1); "Car *mellor* és als reys per successió..." (II.2).

1.4.2 Superlatiu absolut

Troblem al text diverses solucions amb *molt*, amb *fort*, amb els adverbis de manera en *-ment*:

"és cosa *molt* malvada e folla" (I.1); "Los senadors se maravellaren *fort* qual era..." (II.2); "la mare de la verge *fortment* torbada requirí lo príncep..." (II.1); "axí en aquesta manera portà ell la injúria de la filla e *molt pus loablement* la sua" (II.1); "E *majorment*, los reys deuen haver ..." (II.1).

2. ARTICLE

2.1 Article masculí

Alternen les formes de l'article masculí *lo* i *el*, amb un predomini molt superior de *lo* sobre *el*: *lo pròlech* (I.1), *el joch* (I.1), *lo joch* (I.1).

Sovint trobem que les formes de l'article masculí (*lo*, *los*) darrere de paraula acabada en vocal àtona (sobretot *e*) es redueixen a *l*, *ls*: "sobre·*l* joch dels scachs" (I.1), "diu que·*ls* viandans" (I.3), "se enseguí que·*ls* Tarentins"(II.1). També es presenten alguns casos de reducció quan la vocal precedent és una altra (*i*, *o*):

"Si·*ls* nostres déus ..." (I.3); "car si·*ls* maestres ferrers" (II.3); "E si·*l* roch blanch" (IV.2), "aquells qui·*l* rey e la regina" (IV.4); "que poch ni molt no·*l* coneixia" (III.4); "no·*l* pot retre" (IV.2); "davant lo laner o·*l* notari" (IV.3).

L'article masculí *lo* s'elideix generalment davant paraula que comence per vocal:

"la batalla de l'humanal linatge" (0); "en l'om" (I.1); "la forma de l'aprenent" (I.3); "de l'ofici" (II.1); l'infant (II.2), l'enginy (II.2), l'aur. Trobem, però, algun cas on no hi ha elisió: *lo* estrenyent (II.4), *lo* artifici (II.4), *lo* ofici (II.5), *lo* egipcià (III.3), *lo* ungerter (III.5).

L'aplec "*lo un*" sovint passa a "*la un*": "E com *la un* digués que devien ésser escapçats e l'altre que ..." (II.4). No obstant, encara que predomina la construcció amb "*la un*" (4 casos), també trobem les construccions "*lo un*" (dos casos) i "*l'un*" (un cas): "*lo un* dels quals era pobre e l'altre era molt rich" (II.3) "car *lo un* res no ha ne l'altre res no li habunde" (II.3) "de *l'un* ull e de l'altre" (II.3).

2.2 Article femení

L'article femení *la* no apareix fusionat amb les paraules femenines que comencen per *i*, *u* àtones:

la intenció, *la una*, *la injúria*" (II.1), "*la ira*" (II.1), "*la infanta*" (II.1), *la infàmia* (III.7), "*la una cosa e l'altra*" (II.2), "*la utilitat*" (II.5), "*la usança*" (III.1).

Davant les altres vocals alterna la fusió amb la separació, que és la que predomina:

"la altea" (I.3), "la aministració" (II.1), "la aç dels cavallers" (II.4), "la esgleya" (I.3), "la eschola" (I.3), "la elecció", "la obra" (II.1), "la oració" (I.3).

Trobem la fusió de l'article en els casos següents:

"l'agrevida magestat" (II.1), "l'altra" (II.2), "l'angoxa" (II.5), "l'ensenyança" (0), "l'esperança" (III.2).

3. NUMERALS

3.1 Numerals cardinals

El numeral *un* (o *hun*) és fa precedir de la forma de l'article la: *la un* (II.4)

El numeral *dos/dues*. Apareix sistemàticament la forma *dos* per al masculí i la forma *dues* per al femení sempre: *dos* barons (II.2), *dos* jutges, i *dues* mulers (II.2), *dues* filles (II.2), *dues* coses (II.3). Apareix també la forma *ambdues*: "*ambdues* mans" (II.4).

Altres numerals que apareixen: *tres* (0), *quatre* (IV.1), "*treents* voltors" (I.1), "*treentes* parts" (I.1), *mil* (IV.2), *mill* diners (III.3), *duymília* putanes (III.5), *quaranta* milia (III.4), *III* milia (II.4), "*V milia* barons" (II.4), *VIII* milia (II.4), *XVII* milia (II.4), *LXX* milia (II.4), *XX* milia (II.4), *LXIII* millers (IV.1).

3.2 Numerals ordinals

Primer (0) i *primera* (0); *segon* (0) i *segona* (I.3); *tercer* (0), *tercera* (III.6) i també *terç* (II.1) i *terça* (I.3); *quart* (0) i *quar* (IV.1), *quarta* (II.4) i *carta* (IV.1);²⁴⁷ *quint* (III.1) i *quinta* (II.4); *sisén* (II.5) i *sisena* (II.4); *setén* (III.1) i *setena* (II.4); *vuité* (III.1); *novén* (II.5).

4. PRONOMS PERSONALS

4.1 Pronoms forts o tòpics:

²⁴⁷ Monoftongació QUA>ca.

4.1.1 Formes del singular

1a persona: *yo* (1). Apareix la forma *jo*, una sola vegada i al costat d'un altre *yo*: "*Yo jur per los meus déus que jo res no faré...*" (II.1). Per al cas oblic tenim *a mi* (I.2)

2a persona: *tu* (I.2), i *a tu* (I.3) per al cas oblic.

3a persona: *ell* (I.2), *ella* (II.2) i *a ell* (I.3); *a ella* (II.2).

4.1.2 Formes del plural

1a i 2a persona:

Les úniques formes que trobem de 1a. i 2a. persona del plural són *nós* i *vós* (cas oblic; *a nós*, *a vós*):

"Si aquells que *a nós* amen ocia..." (II.1); "Si *a nós* vi no hagués defallit..." (II.1); "Altre ne demanats *a vós*" (II.5; un sol cas).

No apareix cap cas de *nosaltres*, en canvi trobem 4 casos de *vosaltres* (II.2).

Nós: plural majestàtic "*Nós* legim atressí que..." (I.2).

3a persona: *ells* (II.2), *elles* (IV.3), *a ells* (0), *a elles* (II.21).

3a. persona amb valor reflexiu: la forma de la 3a. persona amb valor reflexiu és *si*, *si mateix*: "e per sos vicaris albir *si ésser provehidor*" (II.1), "volch *si matex* volenterosament ociure" (II.1).

Anotem casos de reflexiu amb pronom *se*:

"Demòcrit philòsoph *se* trasgué los huyls" (I.2); "lo trobador d'aquest joch novell se liurà a mort..." (I.2).

Anotem casos de reflexiu amb *ell matex*:

"e *ell matex* sia aquella veritat" (II.1), "dix *ell matex*" (II.2), "per ço que per *ell matex* lestament e per la cavaleria sua..." (II.4).

4.2 Pronoms febles o àtons

4.2.1 Formes del singular

Al nostre text apareixen les següents formes:

1a persona

me, m, 'm, m' -me: 'me absol" (II.2), 'me parí" (II.5), "no·m fa res si bé·m podresch"(I.2), "yo·m marvell" (I.3), "que'm cuydava" (II.2), "m'a feyt" (II.4), "yo m'yrasch" (II.5), "respós-me" (II.5), "marvell-me" (III.5).

2a persona

te, t, 't, t', -te: "te remembers" (I.3), 'te aporten" (II.3), "que·t duylles" (I.3), "no·t pensaries" (II.1), "remembre't" (I.3), "membre't" (II.5), "guarda't" (III.4), "t'enclín" (II.3), "oferir-te" (II.5), "ve-te'n" (III.4).

3a persona

se, ·s, 's, s' -se: "se reconta" (I.1), 'se trasgué" (I.2), 'se esforç" (II.1), "se seguent" (I.2), "segons que·s manifesta" (I.3), "no·s cové a discret baró" (II.1), "posà's" (III.3), "esforçave's" (III.3), "partí's" (III.5), "s'esclarí" (I.2), "s'acosta" (III.3), 's'esdevenqua" (III.4), 's'escalfà" (III.4), "conplayent-se" (II.2), "albiran-se" (II.4), "diu-se" (III.4).

lo, ·l, 'l, l', -lo: "lo donà" (I.1), 'lo dapnaven" (I.2), 'lo ajustà" (III.5), 'lo adux" (IV.8), "qui·l menaçava" (II.2), "que·l perda" (II.2), "trametre'l" (II.3), "levà'l" (II.5), "no·l coneixia" (III.4), "e com l'aguessen pres" (II.1), "com una vella l'encontràs" (III.4), "deu-lo hoyr" (II.1), "de hoyr-lo" (II.1), "gitaren-lo", "féu-lo" (III.7), "mès-lo" (53).

la, -la: "la agué amonestada" (II.2), "la desastrugüè" (II.2), "la amonestàs e la aconsellàs" (II.2), "retench-la" (II.5), "escupí-la" (II.5).

li, -li: "li fo presentada" (II.1), "li era estat" (II.1), 'li demanàs" (II.2), "li dix" (II.2), "dix-li" (I.3), "respós-li" (II.2), "prometent-li" (II.5).

ho (amb les variants gràfiques *hu, u, -ho*): "ho fermà" (II.1), "que ho tingués" (II.2), "ho recompta" (II.2), "recomtaren-ho" (II.1), "dient-ho" (II.5), "feren-ho" (III.8), "Déu no *hu* vulla" (II.2), "Si yo *ho* fos no *u* digueres tu" (II.5).

4.2.2 Formes del plural

1a persona

nos, ·ns, 'ns, -nos: "aquells que·ns an" (II.1), "no·ns pensam" (III.5), "volgue 'ns e desiga'ns" (II.5), "riure-nos" (II.5), "acostans-nos" (IV.5).

2a persona

us, -vos: *vos* darrere de consonant i *us* darrere de vocal: "partits-*vos*" (II.5), "ou-*vos*" (II.5), "reposit-*vos*" (III.7), "jo *us* dich" (II.4), "no *us* hoja" (II.5), "que *us* partescats" (III.1).

3a persona

se, ·s, s', -se: "*se* temen" (II.2), "*se* meravellaren" (II.2), "*se* pertanyen" (III.8), "*se* lexen" (IV.2), "no-*s* callen" (II.2), "que-*s* pertanyen" (II.2), "no *s'*agreugen de menjar, ne-*s* recumplen al vespre de vi" (III.8), "*s'*acostumaren" (I.3), "*s'*estudiaven" (I.3), "*s'*apoderen" (II.4), "*s'*esdevenen" (III.2), "*s'*entrameten" (IV.1), "*s'*eren enardits" (IV.8), "guardassen-*se*" (III.3), "guarden-*se*" (III.4), "*estudien-se*" (III.8), "*alegren-se*" (IV.3), "Car molts *s'*acostumaren per trop gran fortuna e habundància *donar-se* a deport i ociositat" (I.3).

los, ·ls, 'ls, -los: "*los* trobàs" (II.2), "que-*ls* prengué" (II.2), "que-*ls* presés" (II.2), "*e-ls* pesa *e-ls* balança" (III.7), "remenbre'*ls*" (II.3), "disempara'*ls*" (II.4), "mostrà'*ls*" (III.1), "donà'*ls*" (III.2), "ensenya e castigua-*los*" (II.2), "retenia-*los*" (II.4), "aportà-*los*" (II.4), "stan-*los*" (II.5).

les, -les: "*les* denegua" (II.2), "*les* escrivim" (II.4), "tenents-*les*" (II.2), "sostposaren-*les*" (II.2), "ligen-*les*" (III.5).

El datiu de 3a persona del plural el representen les formes *lur*, *lurs*, esporàdicament, i *els*, *los* (i la forma elidida *·ls*), la forma predominant que acabà substituint aquells.

4.2.3 Pronoms *ne* i *hi*

ne, ·n, 'n: "*ne* havia un malvat" (I.1), "*ne* feu altre tre" (II.3), "milia *ne* vencé" (II.4), "no-*n* sostrau" (III.5), "*e-n* requeria" (III.7), "car no-*n* seria ell content" (IV.2), "*se'n* seguexen" (0), "*se'n* pertany" (I.2), "*te'n* perquesques" (I.3), "*se'n* parla" (III.3), "*se'n* fos anat" (III.4). La forma *'n* apareix sempre en combinacions binàries.

hi (amb les variants gràfiques *y*, *ÿ*): "*hi* resplandeix" (II.2), "ell *hi* amà" (II.5), "*hi* havia posada" (III.1), "que *y* deja ésser tramés" (II.3), "que no *y* tornàs" (II.5), "que-*y* vench" (III.3), "no-*y* meria mal" (III.3), "los *i* veja star" (III.7).

4.3 Combinació de pronoms àtons

L'ordre que prenen en la combinació és OD+OI: "que-*l li* presentassen" (II.1).

Apareix la variant *li ho* (únicament dos vegades): "*li ho* prometés" (II.2), "*li ho* fermàs" (II.2).

Abunden les formes proclíiques: "Ve-*te'n*" (III.4), "anà-*se'n*" (II.4), "amenà-*se'n*" (II.4), "pujà-*se'n*" (II.4), "tornà-*se'n*" (II.4), "manant e vedant-*li-ho*" (III.5).

L'anteposició és també abundant: "*se'n* seguexen" (0), "*se'n* pertany" (I.2), "*te'n* percesques" (I.3), "*se n'ergulex*" (I.3), "*me'n* duylla" (I.3), "*se n'anà* en axil" (II.4).

Hi ha alguna combinació de tres pronoms: "e *los se'n* pot portar" (II.4).

5. POSSESIUS

5.1 Un sol posseïdor

5.1.1 Masculí

a) L'ús de les **formes àtones**.

La 1a persona **mon**: "*mon* damnatge" (II.2), "*mon* frare" (II.5), "*mon* escrit" (III.8). La segona persona, **ton**: "*ton* lit" (II.2), "*ton* ostal" (III.6). La 3a persona, **son**: "*son* pare" (I.1), "*son* cors" (I.3) "*son* cap" (II.1), "*son* propi dret" (II.4), "*son* propi siti" (IV.4).

Del plural, únicament apareix la forma de la 3 persona, **sos**: "*sos* vicaris" (II.1), "*sos* fills" (II.1), "*sos* companys" (II.2), "partits e larguejats *sos* béns tots" (III.8).

b) L'ús de les **formes tòniques**.

La 2a persona, **teu**: "lo *teu* cor" (I.3), "del *teu* coratge" (I.3), "en aquest *teu* lit" (II.2). La 3a persona, **seu**: "lo *seu* trobament" (II.1), "del *seu* enteniment" (I.3), "al *seu* dot" (II.1), "un *seu* enemich" (II.2), "un *seu* parent" (II.2), "en nom *seu*" (II.2), "con a propi escuder *seu*" (II.4), "Eupeusipo, nebot seu de part *sua*" (II.5).

5.1.2 Femení

a) Ús de les **formes àtones**.

En **singular**, apareixen les formes següents. La 1a persona, **ma**: "*ma casa*" (II.2), "*ma mare*" (II.5), "*ma companya*" (III.3). La segona persona, **ta**: "*ta pensa*" (I.3). La 3a persona, **sa**: "*sa vida*" (I.2), "*sa muler*" (I.2), "*sa veu*" (II.1), "*sa boca*" (II.1), "*sa gent*" (II.1), "*sa edat*" (II.5), "*sa bellea*" (III.3).

En **plural**, únicament apareix la 3a persona, **ses**: "*ab ses mans pròpies*" (II.5), "*connech ses filles*" (III.6), "*maridà ses filles*" (III.8).

b) Ús de les **formes tòniques**.

En **singular**, apareix la 1a persona, **mia**: "*la mia boca*" (II.1), "*la mia nativitat*" (II.1), "*la mia mà*" (II.2). La 2a persona, **tua**: "*la tua vida*" (I.3), "*la tua correcció*" (I.3), "*la molt gran fama tua*" (II.4), "*s'encruelirà teua espasa*" (II.4). La 3a persona, **sua**: "*la sua novelletat*" (I.2), "*la sua crueltat*" (I.2), "*de la manera sua*" (I.2), "*la correcció sua*" (I.3), "*per amor de una sua filla verge*" (II.1), "*de la mà sua pròpia*" (II.3).

En **plural**, apareix la 2a persona, **tues**: "*les tues arts*" (II.5). La tercera persona, **sues**: "*les sues costums*" (II.1), "*les sues coses*" (II.4), "*les sues dents*" (II.5), "*tornat a elles sues coses pròpies*" (III.3), "*Obra és d'home molt foll sues pròpies coses deguastablement despendre*"(III.8).

De manera exclusiva no trobem mai la sèrie *'meua, teua, seua*" ni tampoc *"meues, teues, seues"*.

En la tercera persona, que és la que abunda al text, predominen lleugerament les formes tòniques, que ens proporcionen una mostra de la diversitat de la ubicació que poden prendre en l'oració. Al nostre text, la construcció més emprada és la forma del possessiu anteposat al substantiu i precedit de l'article determinat masculí o femení: *lo seu, la sua* i *los seus, les sues*.

5.2 Diversos posseïdors

Apareixen les formes que segueixen:

En **masculí singular**, la 1a persona, **nostre**: "*frares de nostre orde*" (0), "*la ley de nostre Senyor*" (II.2), "*per nostre poble*" (II.4), "*del Déu nostre*" (II.4), "*ab nostre treball*" (III.1), "*al nostre fruit*" (III.3). La 2a persona, **vostre**: "*en vostre*

coratge" (II.5), "al *vostre* poder" (II.5). En **plural**, la 1a persona, *nostres*: "si·ls *nostres* déus" (I.3).

En **femení singular**, la 1a persona, *nostra*: "contra la real voluntat *nostra*" (II.4), "E aquest en *nostra* obra appellam laurador"(III.1). En **plural**, trobem la 2a persona, *vostres*: "*les vostres* costumes"(II.5).

Les formes **lur, lurs** (masculí i femení):

"E com yo aquell joch al poble públicament agués preycat e la matèria agués plaguda a molts nobles, per honor e dignitat *lur* curí scriure aquell" (I.1); "amonestant a ells que si enpremtaven les formes en *lurs* *penses*" (I.1); molts aprovats pholosfs e amadors de sciència reeberen aquest nom de *lurs* predessors, pares, avis e besavis" (I.2); "los reys deuen soferir les correccions de *lurs* savis" (I.3), "per ço que dons beneficis als hòmens, no pas que·ls tolgues *lurs* coses" (I.3); "de les formes dels horfils e de l'ofici e costumes *lurs*" (II.1).²⁴⁸

6. DEMOSTRATIUS

6.1 L'ús de la forma reforçada/no reforçada:

Alternen les dues formes, però predominen les formes reforçades, molt per damunt de les no reforçades, que s'empren esporàdicament.

6.1.1 Masculí: AQUEST/-S i EST

aquest/s : "*aquest* libell" (0), "*aquest* joch" (I.1), "*aquest* rey" (I.1), "E *aquest* era semblant" (I.1), "*aquest* nom" (I.2), "*aquest* solaç" (I.2), "*aquests* aytals

²⁴⁸ Cridem l'atenció sobre l'oració següent insertada en una relació paral·lela on l'autor exposa el contingut dels capítols que inclou el segon tractat. On al costat d'aquesta oració "de les formes dels horfils e de l'ofici e costumes *lurs*", l'autor ens mostra la seua voluntat estilística de no repetir la mateixa construcció, voluntat duta al límit amb l'ús de quatre construccions sinonímiques paral·leles per expressar la relació de pertinença o possessió. Així, a l'oració ressenyada anteriorment on s'empra *lur*, se sumen altres tres en paral·lel: "de la forma de la Regina e de *les sues* costumes", i "dels cavalers e de l'ofici he costumes *d'ells*" i encara "dels rochs e de l'ofici e costumes *d'aquells*", a més a més de la primera oració on ja s'anuncia, expressat de manera explícita i analítica la relació de pertinença que es vol manifestar: "Capítols primer: de la forma del rey, d'aquelles coses que *pertanyen* al rey" (II.1).

jochs" (I.3), i davant nom propi "Aquest Duely", "Aquest Malesticha havia dos fills" (II.4).

est : "d'est joch" (I.3), "d'est feyt aytal" (II.3), "significa en *est* loch" (IV.2).²⁴⁹

6.1.2 Femení: AQUESTA/-ES i ESTA/-ES

aquesta/-es: "aquesta obra" (0), "aquesta pena" (I.2), "aquesta veu de la boca del príncep" (II.1), "aquestes coses" (II.1), "aquestes longebardes" (II.2, davant gentilici), "aquests jutges contemplants més coses que totes aquestes fan e obren" (II.3).

esta/-es: "lo trobador d'esta manera" (I.3), "d'esta vida" (II.4), "d'esta honor" (II.5), "per *esta* manera" (III.3), "per *esta* rahó" (III.5), "d'esta cosa" (III.6), "per *esta* sentència" (III.7), "E quan Camil hoý *estes* paraules" (II.5), "totes *estes* coses" (IV.2).

6.2 La forma CELL (CEL, CELLS i CELS)

En masculí, apareixen les formes *cel/cell, cels/cells*:

"*cell* qui açò féu" (II.2), "*cell* qui ab ferrre" (II.3), "*cel* que més vol ésser" (IV.1), "*cells* qui timor devinal" (II.3), "huy *cells* qui molts béns conegueren" (III.3), "tots *cells* que hi eren" (III.3), "*cels* que per amor no reté" (II.1), "*cels* qui per horde de ..." (II.2).

En femení, apareixen les formes *cella i celles*:

"Diu Ovidi: '*Celles* que donen e que neguen, alegren-se emperò ésser pregades. Juguen les belles. Casta és *cella* que negú no prega.'" (IV.3).

Particularitats:

- a) Absència de relatiu *qui/que* davant preposició *de*: "són fort prudents, prevests e bon guiadors *cells de* Cartagén" (II.5).
- b) Ús darrere de preposició *a*: remarquem aquesta construcció sinonímica on s'estableix un joc en paral·lel (*cells* i *aquells*): "Los correus e portadors de les letres espagen lo camí començat, ne faents triga a *cells que*·ls trameten a *aquells a qui* són tramesos" (III.8).

²⁴⁹ La forma homògrafa *est* apareix també al text —i molt abundantment— com 2a persona del present d'indicatiu del verb *ésser*.

- c) Presència de la construcció "*axí com cell*": "axí com cell qui no ymeria mal" (III.3).

6.3 Els demostratius neutres ÇO, AÇÒ, ALLÒ (i variants gràfiques)

L'aparició dels demostratius neutres *ço* i *açò* és abundantíssima al text (no és el cas d'*allò*, que s'empra molt esporàdicament). *Ço* i *açò* apareixen amb una freqüència elevada, sobretot formant part de les següents construccions fixades: *çò és, per çò que o per çò com; i per açò, que açò*.

çò:

"*ço és*" (0), "*per ço que*" (0), "*per ço com*" (I.2).

açò:

"segons que *açò* se reconta" (II.5), "mas *açò* no conté" (I.1), "que *açò*" (I.3), "*per açò*" (II.1).

allò:

"Mas com yo faç *allò* ab un navili" (II.1), "tot *allò* s'esfroça de fer" (III.2), "ésser *allò* que" (III.4), "*allò* ésser menys que" (III.4), "si *allò* faÿa" (IV.8).

7. INTERROGATIUS I RELATIUS

7.1 Interrogatius:

¿Què?:

"¿*què* farem de aquells que-ns an en oy ni en avorriment?" (II.1); "¿*què* són, donchs, los regnes sens justícia sinó grans ladrocinis?" (II.1); "¿*què* faré donchs que aquest servent sia en son poder...?" (II.5); "¿*què* és que molt hòmens sols fugen...?" (III.1); "¿*què*-m fa a mi mester la tua amisytat...?" (III.3), "¿*què* profita a mi la tua amistat...?" (III.3); "¿*Què* fa a mi ne a tu, fembra? (III.4)".

Qual?

"¿de *qual* pena són aquests punidors...?" (II.4), "¿a *qual* cosa recorreràs? (II.4), ¿En *qual* manera serà segur lo laurador...?" (II.4), "¿*Qual* és, digueren, sobre açò lo teu consell?" (II.5), "¿*qual* cosa és que pietat...?" (II.5), "¿*qual* cosa és tan enjusta e no hoÿda que...?"

(II.5), "*¿Qual* cosa estimes mellor: o que en mi comence noblea o que en tu deffallesca?" (II.5), "*¿qual* mal tan gran as fayt...?" (III.2), "*¿Qual* cosa és pus dolça a tu que ...?" (III.3), "*¿qual* consell daran cells qui...?" (IV.1).

Quin/-a?

Només una vegada es fa present la forma *quina*:

"Donchs, *¿quina* meravella és si sots aquell mateix príncep anellaven e desigaven cavallerejar los cavallers...?" (II.5).

Per què?

"E sabs *per què*?" (I.3), "Digues *per què* est en la mar...?" (II.1), "E *per què* a tu contrari ...?" (II.1).

On ?

¿on trobaràs tu qui davant si pos...? (II.4).

Com ?

"*¿com* veureien los nobles sense vestidures...?" (IV.1), "*¿com* sabrà consellar lo poble qui null temps...?" (IV.1).

7.2 Relatius

Anotem mostres de confusió **qui** (persones) / **que** (coses):

Qui:

"per çò que les coses *qui* en ell [en el *libell*] se'n seguexen..." (0); "lo tercer tractat *qui* fo aquell *qui* trobà aquest joch" (0); "Comença lo libre *qui* és intitulat ..." (0); "tots aquells *qui* en lo dit convit" (II.1); "en aquells *qui* en les honors" (II.4)", "Lo regne ui en lo rey e en la regia resplandex" (IV.2).

Que:

"costrényer cels *que*..." (II.1); "considerant la culpa e errada *que* havia feita" (II.1); "aquestes coses *que* a tu són estades racontades davant aquells altres *que* devíem parlar ..." (II.1); "segons aquella paraula *que* diu ..." (II.1); "la qual cosa representa sola una regina *que* seu a la sinestra part sua" (II.1).

Anotem usos de la forma **qual** com a relatiu:

"los senadors se marvellaren fort *qual* era aquella destemprança..." (II.2); "solament Papyrus, *lo qual* volgueren..." (II.2);

"en aquell temps *en lo qual...*" (II.2); "havia nom Collatin, *lo qual* covidà..." (II.2); "com lo temps *en lo qual* de nit..." (II.2); "*la qual cosa* fo en axí feyta..." (II.2); "*la qual* vergonya..." (II.2); "seguexen les costues d'aquelles fembres *de les quals...*" (II.2); "Car mal creximent ha aquella cosa *la qual* per virtuts e ..." (II.3); "en aquell senat fo demanat de dos hòmens, *lo un dels quals* era pobre" (II.3).

Anotem la construcció **aytal... qual**:

"yo estim *aytal* ésser la filla *qual* la mare coneguí" (II.2).

On:

"considerat per ell lo loch *on* Lucrècia se reposava" (II.2); "demostrà-li *on* ne en qual loch..." (II.4); "Aprés complits los tres dies e III nits, *on* havien estat en oracions e en ympnes" (II.4).

"*On* com lo poble veés ..." (I.2), "*on* ell respós" (I.2), "*On* Quintilian diu que..." (I.3), "*On* per amor d'acò..." (I.3), "Segons que de Alexandre diu Valeri, *on* un noble cavalier Alexandre volén aquell rependre..." (I.3).

8. INDEFINITS I QUANTITATIUS (PRONOMS I DETERMINANTS)

8.1. D'afirmació

Troblem les formes **qualsevol**, **qualque** i **qualquer**.

qualsevol <*QUALE SI VOLET:

"Car contra natura en alguna manera fa lo rey e qualsevol hom com lexada pròpia muler..."(II.1).

qualque <QUALE QUOD:

"Qualque cosa pus clara abraça l'aer e qualque cosa nodreix la terra e *qualque* cosa les ondes de la mar giren e ço que-ls flums revolven" (III.1).

qualquer:

"Tots temps, en *qualquer* loch anàs se, havia cara trista..." (III.7).

algun/alguna/alguns/algunes:

"quant *algun* hom" (I.1); "opinió és *d'alguns*" (I.1); "alguna cosa preclara" (I.3); "*algun* novell" (I.3); "no es covenia a *algun* revelar ne descobrir" (II.2); "ensenyats per *algunes* arts" (II.2).

Apareix la forma **tot** i **tots** que presenta la variant **tos** (normalment hi ha article entre l'indefinit i el substantiu):

"*tot* lo segle no poguera comprendre" (I.3); "a *tot* desig abundant la fortuna..." (I.3), "entre *tots* los mals senyals..." (I.1); "volch ociure *tots* los savis de Babilònia..." (I.1); "Com *totes* coses de nit són segures e *tos* adormits, en terra agués feta una fossa pregon" (III.3).

8.2 De dubte i de negació

null, nulla, nulls, nulles:

"que *null* temps no cessarien" (II.2); "*hull* temps lo coratge fo major sinó quant" (II.3); "no guarden *nulla* lig, *nulla* feeltat, *neguns* sacraments ni *neguns* covinences" (II.5); "per *nenguna* necessitat, a enguanar no és costreta ni per *null* preu no-s corromp" (III.2); "*Nulla* cosa no és peyor de aquest vici" (III.4); "que a *null* hom no obren de nit" (III.2); "Los peatgés, *nulles* altres leudes o peatges per força demanen, sinó aquells que..." (III.7); "en *nulla* manera no-s podia estendre" (IV.1).

ne(n)gun/ne(n)guna/ne(n)guns/ne(n)gunes:²⁵⁰

"Clemència a *negun* de tots no cové tant..." (II.1); "que a *negun* no digués lo secret" (II.2), "establiren que *negun* infant d'aquí avant" (II.2), "*negun* linatge" (II.2); "*hegun* crim no defallí" (II.3); "entre els maestres *negun* repós no és plaent" (13), "Empero, en *neguna* lig, *neguna* cosa no establí" (II.4); "com *nenguna* lig no és pus equal" (II.1); "no són dignes de *nenguna* mort" (II.4); "*hengun* baró" (III.2); "*nengun* col·legi" (III.3); "*nenguns* testimonis" (III.4); "*nengunes* coses" (IV.4).

8.3 De manera

Trobem les formes **altre/altra/altres** (adjectiu i pronom):

"*altre* marit" (II.2); "yo desig que tu sies *altre*" (I.3); "*altra* vegada" (III.8); "de *altra* part" (IV.8); "una cosa per *altra*" (III.5); "entre els *altres* mals" (I.1); "manar als *altres*" (I.3); "les *altres* paraules" (I.3); "ni les regines ni les *altres*" (IV.1); "fon més maravella que *altre* via" (II.2).

També apareixen les formes pronominals (= "altra persona") **altri/ altrii** i **altruy/altruyts**:

"dient en persona *d'altri*" (II.5); "qui si matex per *altri* se desfaça" (III.8); "haja cura *d'altri*" (III.8); "Davant la tua mà despendedorà quart, ans que tu l'*altrii* quarts, despendedorà e ordenadora" (III.8); "sues coses pròpies deguastablement despendre e les *altruis* après demanen esperar" (III.8); "que en son negoci és pus rebén que en l'*altruy*" (II.3); "ne l'enemich envejós feyt rich en *altruy* haver" (II.4).

La forma **altruy** apareix en plural, **altruyts**: "car negun lexant les sues cose e esperan les *altruyts* no és fet rich" (II.4).

àls <ALID (pronom neutre, = "una altra cosa"). El trobem sempre postposat a *res*:

"En la VIII, als jòvens *res àls* no lexà per tot l'any usar ..." (II.4); "Qui pert la fe, *res àls* d'aquí avant no pot perdre" (III.2); "Res *àls* en ella no trobaren sinó una massa..." (III.8).

mateix (i la variant gràfica *matex*):

"açò *matex*"; "cosa *matexa*" (III.5), "si *matex*" (III.6); "tu *matex*" (I.3); a ell *matex* (III.7), "aquest *matex* Sòcrates" (III.7), "manar a tu *mateix*" (I.3), "de tu *mateix*" (I.3).

aytal i tal:

aytal: "Encara per *aytal* deport és causada e nodrida margura" (I.3); "aquests *aytals* jochs (I.3); "e començà'ls de demanar si d'ell havien dites *aytals* coses desonribles e desonestes" (II.1); "yo estim *aytal* ésser la filla qual la mare coneguí." (II.2); "Aytal fembra fornicadora e muler luxuriosa dix ell matex haver aytal mèrit que..." (II.2); "qual és lo rey, *aytal* són los menistres" (II.5).

tal: "Fabricy, verament, és *tal* hom que..." (II.5), "e tenguen castedat per *tal* que als altres" (III.5); "Donchs *tals* misatgés tengues ab tu qui..." (III.6).

8.4 Quantitatius

aitant i aytantost:

aitant: "Volch ell aytant dir que pocha cura havia ..." (I.2), "...*aytant* com poch lo feria" (II.2), "endreçà *aytant* com poch" (II.5), l'esperança de salut *aytant* com la promet és bona" (III.2); "la qual dura *aytant*

²⁵⁰ No trobem la forma *degun*, però sí *dagun* (7), amb un sentit adverbial (=davant).

longament com..." (III.3); "Car *aytant* com l'hom és per nació pus bayx e de virtut pus sobirà, en *aytant* se ret pus gloriós e pus famós" (IV.7).

aytantost: "desempararen *aytantost* aquell e giraren les costes" (II.4), caech aquí *aytantost* mort" (III.5).

tant, tan i tantost:

tant: "que no *tant* solament menyspreen correccions" (I.2); "en *tant* s'esclari" (I.2); "Res no és *tant* ferm" (I.3); "fon de *tant* gran intel·ligència" (I.3); "Clemència a negun de tots no cové *tant* com a rey o a príncep" (II.1); "qui contra ell en *tant* s'escalfà per ira..." (II.1); "*tant* fon liberal (II.5), eren estats de *tant* gran audàcia e ardiment" (IV.8).

tan: "Mas maravella fon com *tan* cortessa escusació de massa beure e menjar e tan simpla confesió de veritat..." (II.1); "De *tan* loable e nobla e casta fon..." (II.2); "Car si yo atrobava *tan* bon marit" (II.2); "*tan* gran mudament" (II.5); "con *tan* longament era conservada" (II.5), "¿qual cosa és *tan* enjusta..." (II.5); "Pobrea voluntària *tan* fort fo en los antichs prínceps que..." (II.5); "Car ell se tenia no *tan* solament ésser vist ergullós..." (II.5).

tantost: "E acostant-se a ell, tan tost devallà, ab ses mans..." (II.5).

assats i prou:

"Car paraula *assats* simpla en rey o en príncep és pus ferma que sacrament en mercader" (II.1); "Aquest rey *assats* mostrà l'hom no ésser benaventurat... (III.7); "...que és *assats* cosa covinent" (IV.4); "Yo —dix ell— cuyt ésser benaventurat e ara ho és *prou*" (III.7).

gens:

"Mas, *gens* molta maravella no és, car fembres són" (III.5). Hi apareix només aquesta vegada.

res:

"Cert és, bell no *res* *aytant* com los pobles" (IV.1); "a mi *res* no se'n pertany, no-m fa *res* si bé-m podresch en terra o en alt" (I.2); "o tu est Déus, o hom, o no *res* (I.3), "E si *res* no est..." (I.3); "*res* no és tant ferm al qual no sia perill del flach" (I.3); "jo *res* no faré de aquelles coses que tu demanaràs" (II.1); "Car lo un *res* no ha ne l'altre *res* no li habunde" (II.3); "cells qui no *res* són dits vists fer..." (II.3); "car *res* sutze de pena..." (II.3); "*Res* no és que axí faça clar o luent lo cavaler que..." (II.4).

9. ADVERBIS DE LLOC

Destaquem les formes següents:

aquí (la predominant, apareix 20 vegades; té un valor anafòric i al·ludeix a l'indret acabat d'esmentar):

"negun infant d'*aquí* avant" (II.2), "e com *aquí*" (II.2), "no lexarien d'*aquí* avant" (II.2); "e féu *aquí* exil perdurable" (II.4).

ací (apareix 8 vegades; no té valor anafòric):

"Vet *ací* que ..." (II.4); "nós les escrivim *ací*" (II.4); "dels quals *ací* parlam" (III.2); "*ací* s'acaba lo tercer tractat" (III.8).

ça e lla.²⁵¹

"corregueren *ça e lla*" (11); "no és menat *ça ni lla*" (II.4); "discórrer e anar *ça e la*" (IV.3).

10. CONJUNCIONS

Hi ha alternança en l'ús de ***com*** <QUOMODO i ***con*** <QUANDO. El fet que la conjunció temporal ***con*** tinga també un matís modal fa que les dues conjuncions es confonguen amb facilitat. La major part de les formes no abreujades al manuscrit, presenten la lliçó ***con***. Únicament trobem la forma ***quan*** (9 aparicions).

11. VERBS

Assenyalem, d'entrada, que les tres conjugacions conserven en la **2a persona del plural** la terminació ***-ts***:

"*Recomptats* —dix ell— als benaventurans..." (II.3); "Altre ne *demanats* a vós al qual *transportets* aquesta honor" (II.5); "Car a mi *costrenyets* o *costranyirets* a portar ella" (II.5); "ne el meu manament *polets* soferir" (II.5); "per çò que us *partescats* de les ares..." (III.1); "*curets* consignar o dar als frares preÿcaors..." (III.8); "cells de Cartagen que vosaltres *tenits* presos" (II.5); "no *romanits* a mi" (III.3).

²⁵¹ La forma *ça* apareix també en la locució *ça enrere* ("Egodibert, *ça enrere* rey", II.4), amb un valor temporal.

11.1 Indicatiu

11.1.1 Present

La **1a persona** del present d'indicatiu dels verbs de la **1a conjugació** presenta el **morfema Ø** de la 3a persona.

Moltes vegades la **3a persona** presenta una **vocal desinencial -e**. Es tracta d'una confusió gràfica de -a/-e, originada per la neutralització d'àtones finals: *concorde, renegue, cuyde, dege, haje*; però *demana, sia, liga, ajuda*.

En la **3a conjugació**, els verbs **incoatius** mostren l'increment incoatiu *-eix* i *-esca*:

-eix (i variant gràfica *-ex*): *replandeix* (II.1), *nodreix* (II.1), *seguexen* (0), *se n'ergulex* (I.3), *amolex* (II.1), etc.

-esca: *proceesca* (0), *deffalesca* (II.4), *resplandesca* (II.4), *jaquesca* (II.4), *depertesca* (III.1), *serveasca* (III.2), *conseguesca* (III.5), *seguesca* (IV.3), *seguesquen* (II.1), *punesquen* (II.3), *resplandesquen* (II.4), "enderrochs e destrouesques" (II.1).

No presenten increment incoatiu:

fugir: "atressí fogen a ira en juhí" (II.3).

oir (0): "que-l rey no us *hoja*, car *ou-vos* aquesta cortina" (II.5).

requerir (IV.2): "e *requiren* a ells servicis forçats" (II.3); "la fortuna o requira o deman" (III.1).

morir (I.2): "l'avar, sinó com *mor*" (III.4).

vestir: "e *vesti* lorigua" (II.4)

Alternen les formes **pures** amb les **incoatives**:

fallir: *deffallesca* (II.5), *defallen* (III.1), *defall* (III.4), "no *defallen*" (III.7), "no *defallex*" (IV.3).

El verb **elegir** presenta dues formes d'infinitiu: **elegir** (I.2) i **elèger** (II.2). Segueix en tots els casos el model pur, tant en indicatiu com en subjuntiu: "negú no *elig* per guiadors..." (II.4), "e que *eliga*" (III.1).

El verb **legir** apareix en infinitiu amb la forma **líger** (II.2).

El verb **destruir**, al nostre text *destruir* (II.1) les dues vegades que el trobem en infinitiu, apareix amb l'augment incoatiu: *destrouesques* (II.1). El participi alterna les formes *destrouït* (II.1) i *destrouïda* (III.1), amb *destruït* (II.5), *destruïts* (II.5) i *destruïdes* (II.4).

11.1.2 Imperfet

No presenta particularitats remarcables. Els verbs de la **1a conjugació** prenen la desinència **-ava**:²⁵²

gosava (I.2), *contrariejava* (II.1), *suaujava* (v. *asuaujar*; II.1), *menaçava* (II.2).

Els de la **2a i 3a conjugació** prenen la terminació **-ia**:

podia (I.1), *havia* (I.1), *ocia* (I.1), *avorria* (I.1), *podia* (I.3), *rebia* (I.3), etc.

Fem notar les formes: *feÿa* (II.2), *deÿa* (II.5), *posseÿa* (III.3), *veÿa* (III.7), *jahia*.

11.1.3 Pretèrit perfet simple

a) Formes febles:

1a. conjugació: *curí* (0), *trobà* (0), *tocares* (I.3), *acustumaren* (I.3), etc.

2a conjugació: *perdé* (II.2), *reeberen* (I.2), etc.

3a. conjugació: *yo stablí* (0), *partí* (I.1), *establiren* (II.2), *perseguiren* (II.4), etc.

En la 2a persona del singular, emprada molt escadusserament, trobem alguna vacil·lació en la vocal desinencial *e/i*, en les següents formes: *deposest* (III.4), *vencist* (II.5), *venguist* e *aportist* (III.4).

b) Formes fortes:

Es conserven, sobretot, en la 3a persona del singular:

Velars: "*volch ell*" (I.2), "*li sostrach lo coltell*" (II.5), *estech* (II.5), "*no poch refrenar*" (II.5), *escomoch* (II.5), *tolch* (II.5), *retench* (III.3), "*Cèsar ac vergonya e vench per avocar a ell*" (II.5), "*plorà e ach cura*" (III.3).

Sigmàtiques: *dix* (I.2); *pres* (II.2) i derivats, com *reprès* (III.7); *mès* (III.6), *mès-lo* (IV.7), i derivats, com *tramès* (II.2).

fer: *fiu* (II.4), *féu* (II.1), *se féu* traure (I.3), *feren* (II.2).

²⁵² Fem notar dos casos on apareix la terminació *-ave*: "*si no li donave lo preu*" (II.5), *desigave* que freturàs (32).

ésser: Presenta una gran varietat de formes per a la tercera persona: *fo*, *fon*, *fou* i *fos*, on predomina l'alternança *fo/fon* (la forma *fou* només apareix 4 vegades): *fo* (0), *fon* (0), *fou* (III.5). La forma *fos* és emprada sobretot davant participis i adjectius: "*fos* despertat" (I.1), "*fos* ensenyat" (I.3), "*fos* encés" (II.1), "*fos* molt fellona" (II.2), "*fos* ja veyll" (II.2). També la trobem en altres contextos: "*fos* ciutadà" (II.1), "*com fos* de Roma" (II.1), "*fos* dins sa casa" (II.2), etc.

En la 3a pers. del *pl.* són molt escasses i alternen amb les febles:

volgren (I.3) i *volguerem* (II.2); *aguerem* (II.2), *tragnerem* (III.3), *correguerem* (II.2), *prenguerem* (II.2), *estiguerem* (II.4), *coneguerem* (III.3), *ferem* (II.2), *forem* (I.3), etc.

11.1.4 Futur i Condicional

Alternen les formes fortes (*fóra*, *foren*, *agra*, *pogra*, etc.) amb les febles (*poguera*, *haguera*, *prenera*, etc.).

11.2 Subjuntiu

11.2.1 Present

1a conjugació

Troben, en singular, formes apocopades:

"se *esforç*" (II.1); "e, per açò, *endreç* la verga e *men* e duga..." (III.1); "e el *port* la persona del senyor (III.1); *ocup* (IV.1), "entena e *guart*" (II.1).

Els verbs que acaben en oclusiva+líquida, prenen una *e* de recolzament:

"que *compren*" (III.4), "e *umplen*" (III.4).

2a conjugació

En la segona conjugació, la vocal desinencial és *a/e*:

haja (II.2); "que no *hagen*" (II.5); *agen* (III.3).
 "que yo *faça*" (II.2); "que *faça* viure" (II.4); *desfaça* (III.8); *façam* (III.3); *facen* (III.4).
 "no *vullen* ni *demanen*" (III.6); "no *perexquen*" (III.6).

"no *sostraguen*" (III.6); "*diguen que*" (III.4); "que no *escomoguen*" (III.3).

Pel que fa a la **velarització**, trobem diferents comportaments:

a) Mostres de la propagació del so velar analògic:

"se *degen*" (III.5), "se *covenga*" (III.5), *convengua* (II.3), "se *convenga*" (III.6); "se *mantenguen*" (II.4); "no *sostraguen*" (III.7).

b) L'oscil·lació entre conservació i evolució, es presenta en doblats *-ena/-enga* o *enen/enguen*:

entena (II.1), *atena* (II.1), *aprenga* (IV.1), *perprenga* (IV.1); però *atenen* (II.3), *entenen* (II.4), *entenguen* (II.5), *aprenguen* (IV.1).

c) Resistència a la velarització:

crea, "no hu *vulla*" (II.2), "que *vulla*" (III.2), "que tu *vulles*" (I.3), "no *vullen*" (III.6), *sia* (I.2), *sien* (0), "que tu *sies*" (I.3), *estien* (II.4).

Anotem les següents remarques:

- a) La forma *valla* és l'habitual del subjuntiu de "valdre" (*valer* sempre al nostre manuscrit), com exemple de resistència a la velarització: "que adonchs *valla*" (III.1).
- b) Hi ha alternança de formes *prengueren* / *preseren* (velaritzada / no velaritzada) en el pretèrit perfet del verb *prendre*: "Puys, *preseren* lo seu cors" (III.4) / "*prengueren* lo coltell"(II.2).

11.2.2 Pretèrit Imperfet

Troben alternança entre les formes procedents del plusquamperfet d'indicatiu llatí amb les procedents del plusquamperfet de subjuntiu llatí:

poguera (I.3), *pogueren* (II.4), *volgren* (I.3), *volgueren* (II.2), front a *pogués* (II.2), *poguessen* (II.5), *dixés* (II.5) i *volgués* (II.4), que són les predominants.

Els verbs de la 1a conj. mantenen la vocal desinencial *a*:

remembràs (I.1), *finàs* (I.2), *anàs* (II.1), *demanàs* (II.2), *usassen* (II.5), *menassen* (II.5), *retornassen* (II.5).

La velarització s'estén a alguns verbs que, en origen, tenien radical sigmàtic:

prengués (II.2) / *presés* (II.5); *digués* (II.2) / *dixés*(III.8).

El verb *poder* fa *pogués* (IV.8).

Els verbs *tenir* i *venir* fan *tingués* (II.2) i *vingués* (II.5).

El verb *fer* fa *fes* (II.1).

11.3 Formes no personals

11.3.1 Infinitiu

-ER/-RE

Trobem encara vacil·lacions que són testimoni de l'evolució -er>re, de verbs procedents de les antigues conjugacions llatines.

trer (II.4) i *traure* (I.3).

veent (II.4), *veedors* (IV.1) *veure* (I.3).

-re>-er

La forma *vençre* (II.5) i la forma *tembre* (III.1) mostren la pèrdua de E postònica i conservació de la final.

Trobem també *venceren* (II.4), *vencist* (II.5).

-ER>ÈIXER

Trobem algunes formes dels verbs *apparer* (III.5) i *apparèixer* (51) que mostren diferents significats:

apparer (= "aparentar"): "més *apparer* que curar" (III.5)

apparien (= "semblar", "parèixer"): "*apparien* pus altes" (II.5).

appar (= "aparèixer", "manifestar-se", "fer-se present"): "la sua saviea *appar* no solament en los conportaments" (II.2). I, amb el mateix sentit, trobem *apparexent*: "en temps de pau, o de batalla o guerra *apparexent*" (III.7).

-ER/ -RE >-IR

Trobem algunes vacil·lacions, testimonis de l'evolució -ERE>IRE.²⁵³

legim (II.4), *elegir* (I.2), *tenir* (I.2), *retenir* (0), *mantenir* (I.2), *sostenir* (III.2), *oceiren* (III.3), *regir* (II.3), *corregir* (IV.8); però, *líger* (II.2), *elèger* (II.2), *ociure* (II.1), *corregeria* (II.5).

²⁵³ En alguns infinitius podem observar el canvi de conjugació: *romanir* (II.1).

Anotem alternances de verbs en -IRE:

oferir (II.5), *ofira* (III.1), *soferir* (I.3), *sofir* (II.2), "no *sofirés*" (III.4), "no *sofiren*" (III.7) i *proferen* (II.2).

11.3.2 Participi i gerundi

En el nostre text trobem una gran confusió de les terminacions *-n* i *-nt*. Aquesta confusió en la representació gràfica del gerundi i del participi actiu no permet mantenir en cap cas la diferenciació original del llatí (gerundi *-NDO>-n* / participi *-NTE>nt*). Tots els gerundis apareixen amb la terminació *-n* i també presenta aquest acabament algun participi.

11.3.3 Participi

Apareixen formes de participis forts i formes de participis febles:

*lest*²⁵⁴ (I.3) front *elegit* (III.3), *elegides* (II.4)²⁵⁵.

Hi ha alternances en l'ús de la consonant anàloga antihàtica *g*:

haver (I.3): *haiüt* (III.2), *ahiüts* (II.5), *ahiüdes* (II.4) i *haguts* (52), *aguts* (I.3), *agudes* (I.3).

caure (13): *caygut* (II.4), *cayguts* (II.4).

11.3.4 Gerundi

Troblem, d'acord amb les tres conjugacions, les tres terminacions del gerundi: *-ant*, *-ent* i *-int*. Ara, bé, cal fer esment de les vacil·lacions en les terminacions *-ent/-int* de la 2a i 3a conjugació, segons els verbs.

Troblem les alternances *-ENT/-INT* en els verbs de la 3a conjugació (*-IR*)

eixir : *hixent* (IV.5) i *exint* (II.3).

tenir: *tenent* (II.1), *tinent* (II.2) i *tenint* (II.4).

venir: *vinent* (II.4) i *venint* (II.4).

fugir: *fugent* (II.4), *fugén* (II.4) i *fugint* (III.1).

²⁵⁴ Del verb *líger*, de la 2a conjugació.

²⁵⁵ Del verb *elegir*, al manuscrit, *elegir* (2) i *elèger* (II.2).

A més, tenim: *seguent* (v. *seguir*, I.2), *durment* (III.3) i el participi *adormit* (III.6).

Hi ha alternança en els gerundis dels verbs en *-ure* de la 2a conjugació:

En el verb *veure*: *veent* (II.4; 5 casos) i *vehent* (II.1; 2 casos).

També hi ha alternança en el verb *fer*:

faent (III.4), *faents* (III.8) i *feent* (III.2).

11.4 Temps compostos i perífrasis verbals

11.4.1 Ésser + participi

Abunden els temps compostos amb l'auxiliar *ésser*:

"sia feyta" (I.3), "sia perit ni destruït" (II.1), "sia asenyalada" (II.1), "no sia descobert" (II.2), "sia maridada" (II.2), "sia nada" (II.2), "fos ensenyat" (I.3), "fos encés" (II.1), "fos venguda" (II.1), "fos escapçat" (II.1), "fossen dins messos" (II.1), "fossen posats" (II.1), "ésser partida" (0), "ésser amat" (II.1), "ésser morts" (II.1), "ésser esposada" (II.1), "ésser tardada" (II.2), "eren estats" (II.1), "eren dampnats" (II.4), "eren morts" (II.4).

11.4.2 Haver + participi

En els temps compostos auxiliats pel verb *haver*, els participis concorden sistemàticament en gènere i nombre amb l'OD:

"havia demostrada" (I.2), "havia feita" (II.1), "havia despoblats e desfeyts" (II.1), "havia trobada" (II.2), "havien posada" (III.6), "havien dites" (II.1), "haver perduda la vista" (I.3), etc.

11.4.3 Haver/ésser + estat

Trobem la construcció del participi *estat* tant amb el verb *ésser* com amb *l'haver*, però predomina la construcció amb *ésser*:

"havia estat primer" (II.5), "havien estat en oracions" (II.4), "fos stat contrariós" (II.1).

Amb el verb *ésser*, trobem també **ésser+ estat+participi**:

"fos estat rebut" (II.2), "fos estat atemprat" (III.6), "eren estats tramesos" (II.4).

11.4.4 Haver A/DE + infinitiu

A banda d'altres **formes d'obligació**, com l'**impersonal co(n)vé** "es cové que en tot pecat..." (II.3), "convé a tot lo regne" (III.1); el verb **modal deure** "deja ésser pres e retengut" (II.4), "mort no deu tembre" (III.2), "no deu lo rey asagar" (IV.4); també trobem les construccions **haver a/de+infinitiu**: "agen a metjar" (III.6), "hagen de menigar o de amblar" (III.8), "han de consellar" (IV.4), "per los jutges an de ésser punits" (IV.4).

També trobem altres construccions amb **ésser mester** "és mester ells ésser casts" (III.6), "és mester que sian" (IV.4), o **ésser covinent**: "pobrea voluntària molt és covinent en juhí" (II.3).

12. PREPOSICIONS

12.1 Preposició A +OD

Davant pronom personal fort:

"qui a nós amen" (II.1), "si a nós" (II.1), "a tu" (II.1), "demanar a ell" (II.1), "a mi vista" (II.1).

Davant demostratiu i indefinit:

vench *a* aquell e donà *a* ell (II.1). que *a* negun (II.2), *a* tots (II.2), *a* aquests (II.5).

12.2 A + infinitiu amb verbs de moviment

"fos venguda al loch *a* encontrar lo jovencell" (II.1), "vendran *a* pobrea" (II.3).

12.3 Venir a, ésser vingut a

"fos venguda al loch *a* encontrar lo jovencell" (II.1), "serà vingut *a* victòria" (II.4), "vendran *a* pobrea" (11).

12.4 A/DE + infinitiu

La construcció amb la preposició *de* és la més abundant al text del nostre manuscrit. Encara que presenta sovint vacil·lacions i alternances en l'ús de la preposició *a* i *de* davant d'infinitiu.

La preposició *de*:

"s'esforça *de* enclinar" (II.2), "li menacava *de* tolre"(II.5), oblidant *de* posar (II.3), s'oblidava *de* posar (II.3), se cuytà *de* venir (II.4), "havia acostumat *de* estar" (II.4), comença *de* enyalar i *de* mostrar (I.3), comença'ls *de* demanar (II.1) al costat *de* "comença *a* ésser moguda" (IV.3; només aquest cas, però).

La preposició *a*:

"donà *a* menjar" (I.1), "ha molt gran cura dels fills *a* nodrir e heretar e honrar" (II.1), "qual *de* aquests seria pus covinent *a* regir e *a* jusgar la cosa pública" (I.3).

En perífrasis d'obligació trobem tant la preposició *a*, "se an *a* tractar e *a* menar" (III.5) com la preposició *de* "an *de* ésser punits" (IV.4), "han *de* consellar" (IV.4). El mateix ocorre amb els verbs *ensenyar* o *aprendre*: "fos ensenyat *a* esquivar e lunnyar (I.3), féu ensenyar *a* sos fills *de* nadar, *de* saltar e jugar (II.2), "a les filles feu aprendre *de* cusir e *de* tallar e *de* texir (II.2).

haver poder de:

"*ha poder d'ociure* aquell" (II.4), "lo varó no *ha poder del* seu cors mas la muler, e la muler no *ha poder del* seu cap mas lo marit" (IV.2).

12.5 Preposicions A/EN per indicar lloc

Per indicar moviment, direcció:

preposició *en*: "tramés lo fill *en* la ciutat" (III.2), "tornà *en* casa" (III.4), "Trametre'l *en* Espanya" (II.3), "tramès *en* Espanya" (III.5), "eren estats tramesos *en* Àfrica" (II.4), "entren *en* ton ostal" (III.6).
preposició *a*: "se'n tornà *a* casa" (III.5), "s'acostà *al* lloch" (III.5), "vingués *al* setge" (II.5), "anar *als* lunyedans" (IV.2), "anà ...*al* castell" (II.2), "corregueren *a* la senadoria (II.2)".

Per indicar lloc estàtic, situació:

preposició *en*: "*en los camins*" (III.6), "*en los següents capítols*" (I.3), "*en los proverbis dels savis*" (III.4).

preposició *a*: "*als lochs dels cavallers*" (IV.2), "*als II angles....al loch no dret*" (IV.2), "*als espays*" (IV.2).

12.6 Preposicions PER/PER A

En la nostra traducció s'empra sempre la preposició *per*, tant a l'hora de designar la causa com la finalitat o destinació:²⁵⁶

"si, donchs, *per* justícia e *per* bones costumes ennobleyt, no est amat *per* lo poble" (I.3), "la segona rahó d'aquest trobament si fo *per* esquivar ociositats e deportes" (I.3).

Per indicar la finalitat, també s'hi empra la preposició *a*:

"pietat que val *a* totes coses" (II.5), "qual d'aquests seria pus covinent *a* regir e *a* jugar la cosa pública" (II.3).

5.5 ANÀLISI DE LA TRADUCCIÓ

5.5.1 Traduccions i context cultural

Les conclusions extretes de la descripció del ms. 925 de Madrid (Biblioteca Nacional) apunten a una compilació probablement encarregada pel rei Pere III amb la finalitat de servir a la formació del seu fill primogènit, l'infant Joan. La còpia està datada el 1385, però hauríem de fer retrocedir la data de la redacció uns anys enrere, cap al 1370, per fer-la coincidir amb la majoria d'edat de l'infant. No tenim notícia precisa de la identitat del traductor del *Libre*, però, per les característiques de producció del volum, l'hauríem de suposar un membre de la Cancelleria Reial. Per contra, tant el *Llibre de doctrina* com els *Proverbis dels filòsofs*, anterior i posterior al *Libre*, sí que indiquen el nom dels traductors, Joanici i Jaume, respectivament.

²⁵⁶ Apareix, però, la preposició composta *per a* en "qual de aquests seria pus covinent a regir e a jugar la cosa pública *per a* trametre'l en Espanya" (II.3). És l'única ocasió en

La dedicatòria de traduccions als membres de la casa reial és una pràctica habitual en aquesta mena de textos: Pere Saplana dedica a l'infant Jaume de Mallorca, quan estigué pres a Barcelona entre 1358 i 1362 la primera versió de la *Consolació de filosofia* de Boeci.

Ens trobem, per tant, amb una traducció pertanyent a una etapa especialment fructífera, els darrers anys del regnat del rei Pere. Però també en un moment de cruïlla pel que fa als pressupòsits que orienten la pràctica traductològica.

Rubió i Balaguer (1948) apuntà el 1380 com la data simbòlica que assenyalava el moment de transició entre les "traduccions arcaiques" i les "traduccions conscients del geni de la llengua", entre el vell mètode de traslladar "paraula a paraula" al d'atendre a la "sentència".²⁵⁷

Un estil que pot qualificar-se d'humanístic prendria consistència cap al 1381:

Hacia el año 1381 —aunque precisar de esta suerte es evidentemente arriesgado— en los registros de la Cancillería se advierte un estilo nuevo. En las cartas catalanas se notan intencionadas transposiciones hechas con el propósito de dar cierta preponderancia al *cursum planus*, se procura que la cadencia abarque toda la frase sin limitarse, como hasta entonces, a las cláusulas postreras, los cultismos son admitidos en proporción mayor y hay una tendencia a las amplificaciones de la frase y al periodo largo. Es éste el estilo que predominará en las obras literarias de Bernat Metge, cuya producción está a punto de iniciarse. (Riquer, 1978: 15).

Dins el col·lectiu dels funcionaris de la Cancelleria Reial reïxen autors d'excel·lents traduccions d'obres llatines al català. És el cas del protonotari del rei d'Aragó Jaume Conesa, el qual tradueix entre 1367 i 1374 les *Històries troianes*.

Paral·lelament, alguns dels primers humanistes són frares dominicans (vegeu Batllori, 1987). Dos dominicans mallorquins són responsables de traduccions datades el 1369: fra Jaume Domènec tradueix la *Stratagema* de Frontino per ordre de Pere III i fra Antoni de Ginebreda el *De consolatione* de

què apareix la preposició composta *per a* fem notar que la *a* apareix fusionada al verb: *atrametre'l*.

²⁵⁷ Per a una visió de conjunt del panorama de les traduccions medievals catalanes vegeu Riquer (1980: III, 107-144) i Badia (1991).

Boeci. D'Antoni Canals hem de remarcar, inevitablement, les traduccions dels *Memorabilia* de Valeri Màxim (vegeu Miquel i Planas, 1914)

Una altra qüestió la plantegen les traduccions múltiples, les quals poden obeir tant a un desconeixement d'uns traductors respecte la feina dels altres com a un canvi de gust evident. En el cas que ens ocupa, les dues traduccions ens parlen també de dues menes de lectors. Mentre que en la primera el lector al qual va destinada la còpia ha de tenir coneixements de la llengua original, la segona — amb alleugeriments estilístics i supressions— ens apunta cap un lector que pot trobar una dificultat semblant tant en un text llatí com en una versió arromançada massa literal.²⁵⁸

Encara que no siga la nostra pretensió, pel moment, presentar els resultats d'una comparació estilística entre les dues traduccions catalanes del *Liber*, no ens estem d'oferir un mínim tast comparatiu entre el text que ací editem i el que ofereix el text que hauria de servir per a una futura edició de la traducció B, el del ms. G. Una lectura comparativa bastarà per a fer-nos una idea dels mètodes traductològics i dels destinataris que determinen cadascuna de les traduccions.

El fragment que presentem és l'exemplum 61, la coneguda història de Valeri Màxim (vegeu Briscoe, 1998: I, 336-337) de la filla que alletava la mare condemnada a morir de fam, de la qual són suficientment conegudes les versions de la traducció de Canals del Valeri Màxim (vegeu Miquel i Planas, 1914: II, 48) i el fragment inclòs a la traducció catalana del *Communiloquium* (vegeu Ramon, 1997: 356-357) així com també les divulgades versions literàries del passatge a les obres de Bernat Metge i Vicent Ferrer, respectivament.

TRADUCCIÓ A (ms. M, f.57v^b)

Recompta Valeri en lo primer libre que hun pretor, davant la sua cadira, per crim capital, dampnà una fembra de noble sanch e liurà aquella al carceller per pendre justícia e mort dins lo carçre. Con aquell carceller, qui davant era posat a la guàrdia del carçre, mogut per misericòrdia, no volch aquella mantinent ociure e donà entrament a la filla, mas

TRADUCCIÓ B (ms. G. f.17r^b)

Recompta Valerius, en lo primer libre d'aquesta virtut de piatat, que una dona fort noble qui avia una filla, fos per jutge condemnada a mort, la qual mort li davia ésser donada secreta en la preson hont era presa per lo carceller. El dit carceller no volgués la dita dona occiura en alt manera si no ab fam, vegant-li que no li fos donat a menjar, emperhò consentí que la dita

²⁵⁸ Recordem que, en aquesta línia, les diferents versions franceses del *Liber*, per exemple, no estan exemptes de múltiples errors i mancances.

diligentment era escorcollada perquè res no pogués dar ni portar a la mare, estimant o pensant que s'esdevengués que aquí morís de fam. Aprés passats molts dies ab si matex, pensant lo carceller què podia esser con tan longament era conservada, guardant corosament, vé aquella filla, treta la mamella, relevà la fam de la mare per ajuda de la sua let, la qual novelletat de tant marvellós esguardament recomptà aquell als jutges perquè impetrà ab ells perdonament de pena ésser fet a la fembra, ¿qual cosa és que pietat no trespàs ho no perpens?. Donchs ¿qual cosa és tan enjusta e no hoÿda que algú se pensàs açò, que mare fos nodrida de les mamelles de la filla? Contra natura de coses feÿt, si donchs no fos lig de primera natura amar pare o mare o parents.

dona fos vesitada en lo càrcer per la filla que avia, emperò que la filla fos escorcolada que no portàs vianda a la mara. E axí fou fet. En tant que la filyla, com agués molta leyt en les mameles donave a sa mara a memar tots dies la leyt que avia axí que tolia a sa mara la fam. E com lo caraceler se maravelàs molt com la mara dasús dita durava tant que no moria de fam e trobàs que açò era per ço com la fila li dava la leyt a memar el dit carceler o revelàs al jutge. Lo dit jutge, mogut de obra de piatat revochà la sentència e rameté lo crim per lo qual la avia jutjada a mort. E açò fou per tant com no és que no trespàs no bella e no hoyda [f.17v^a] pietat, la qual cosa és tal e tant incredibla que la filla ha agut leyt he vida de la mara, açò és contra natura de tot aver, si donchs ley de natura no done testimoni que·l pare e la mare deuen esser onrats per sos fiyls.

5.5.2 Notes sobre el text llatí de base

Abans d'encetar la caracterització de la traducció A, convé fer algunes puntualitzacions sobre el text llatí a partir del qual s'hauria operat la feina traductològica.

En concret, volem destacar una pràctica sintàctica repetida contínuament al Liber: l'ús d'estructures d'estil indirecte llatí amb infinitiu, ací substituït per la conjunció *quod* seguida de verb en forma personal.²⁵⁹

Anotem unes mostres amb l'estructura verb declaratiu (*refert, dicit, narrat, legimus...*) + QUOD + verb (ser: *est, fuit, erat...* o qualsevol altre):

Refert Agustinus in libro de *Civitate Dei*: **Quod fuit** Romae, Lucretia nomine, nobilissima domina moribus et genere (II.2).

Refert Seneca: **quod** Athesilla quaedam nomine tantae **fuit** verecundiae... (II.2)

²⁵⁹ Les proposicions completives, introduïdes per *quod* en substitució de la infinitiva, poden veure's influenciades per la llengua parlada o pel llatí bíblic, on la construcció era força freqüent perquè els traductors reproduïen literalment la grega.

Nam **refert** Paulus Longobardorum historiographus: **Quod** in foro Julii **fuit** quaedam ducissa Rosimonda nomine (II.2).

Refert Josephus decimo nono libro *Antiquitatum*: **Quod fuit** Romana, Paulina nomine (III.4).

Refert...quod...erat

Quintillianus **dicit**: **Quod** iurare nisi ubi necesse **est** viro nobili et famoso parum convenit. (II.1).

Narrat Valerius libro nono, capitulo duodecimo, sub rubrica de moribus non vulgaribus: **quod** vix versimile et credible videtur in eripiendo vitam a corpore idem **possit** (III.5).

De vegades la conjunció *quod* pot ser omesa:

Legimus in Valerio libro quinto, capitulo quarto, sub Rubrica de Pietate erga Perentes et patriam: Codrum ducem tanti fuisse animi, ut cum esset Atheniensium princeps, (II.4)

També hi apareix, amb menor freqüència, l'estil indirecte llatí amb infinitiu:

Legimus etiam ut Valerius refert sub Rubrica de Paupertate: Multos Romanorum praefuisse rei publicae, (II.3).

5.5.3 L'estil de la traducció catalana

Afirmem, d'entrada, que l'extrema fidelitat del traductor cap al text llatí és una mostra del mètode *verbum verbo*.

Una característica general de la nostra traducció és la supressió de les precises referències bibliogràfiques d'alguns *exempla*, com ara els procedents del Valeri Màxim.

II.3

Refert Valerius **sub Rubrica graviter** On recompta Valeri que com lo senat...
Dicta aut Facta, libro sexto, capitulo
quarto: Quod cum senatus...

El text manté la tendència estilística de col·locació del verb *in fondo*. El fragment que segueix mostra la correspondència amb el text llatí: un verb

precedeix el predicat, un altre el segueix, i el que s'afegeix per raons estilístiques se situa també a la fi de la frase.

III.8

Octavus popularis est uti sunt ribaldi et lusores quoque ante sinistrum rochum dicimus situatos. Ad vicarium enim regis, qui est rochus, pertinet **habere** homines aptos ad civitates et loca regi contraria **exploranda**, et cursores qui cito portent litteras et regis mandata.

Los ribalts e·ls jugadors davant sinestre roch deym ésser posats. Car al vicari del rey, qui és roch, pertany **conservar** hòmens aptes e covinens a les ciutats, e·ls lochs contraris al rey **encercar e purgar**, e correus, qui tost porten letres e·ls manaments del rey, **haver**.

La dependència del text respecte a la frase llatina afecta la traducció de l'ablatiu absolut:

II.4

oblitus ferrum deponere

oblidant de posar aquell ferre

Errors de traducció

La traducció no és exempta **d'errors evidents** de traducció, que poden ser també atribuïbles a imprecisions del copista. Algunes d'aquestes errades afecten al lèxic: hi ha una sèrie de mots el significat dels quals sembla desconèixer el nostre traductor i que són traduïts per *atracció paronímica*.

Confusió *modo / domo*:

II.4

de **modo** et forma

de la **casa** e de la forma

Confusió *inuitatus / iniustus*:

II.5

tam **inuitatum**, et inauditum

tan **enjusta** e no hojda (II.5)

Confusió *mare / mundus*:

III.6

terra et **mari**

és pascut de la terra e del **món**

Confusió *planities / planeta*:

IV.1

Illa autem quae erat in Chaldea licet

Que aquella per cert de Caldea, ja sia que

posita sit in maxima **planitie**.

sia po[f.75v^b]sada en molt gran **planeta**.

Un error d'interpretació (*maritum* / *meritum*) provoca un treball de reconstrucció sintàctica que procura salvar la coherència del fragment:

II.3

Talis libidinosa uxor, quae propter concupiscentiam civitatem suam proditit, talem debet habere **maritum**".

Aytal fembra fornicadora e muler luxuriosa, dix ell matex haver aytal **mèrit**: que per cobejança perdé la sua ciutat.

Un nom genèric és interpretat com un de propi:

II.2.

obsideret **castrum civitatis**, ubi et ipsa erat cum liberis suis

assetjàs lo castell apellat **Civitatens**, hon ella era e estava ab sos fills

Una mala segmentació de mots en capgira el sentit:

III.5

Noverat enim vir industrius quod voluptas hominem **effeminat**, et enervat corpus voluptati subiectum.

Car lo baró noble e savi havia conegut que-l desig carnal e **fembra** amolexen los coratges e aflaquexen los còsors sotsmesos a desig carnal.

La traducció del fragments en vers és una mostra de l'estil del nostre traductor. Amb les seues virtuts i els seus defectes. Entre els errors destaca la traducció del verb llatí *cesset* pel connector *ço és*.

III.1

Luce sacra requiescat humus; requiescat arator et grave suspenso vomere **cesset** opus.
Solvite, vincla iugis: nunc ad praesepia ducunt plena coronato vertice stare boves.
Vos quoque abesse procul iubet. Discedat ab aris cui tulit hesterna gaudia nocte Venus.

En la santa llum, **ço és**, en lo dia sant, se repós en la terra lo laurador e, penjada la rela, **ço és**, la greu obra, soltats los ligams del jou ara, e menats los bous a les menjadores plenes, e fets-los allí star ab lo coll esforçat. E vosaltres, per cert, mana de luny defalir, per ço que us partescats de les ares, al qual la luxúria de nuit aportà stranys goigs".

Addicions o afegitons

Un aspecte que ens ajuda a definir la tècnica traductològica emprada és la presència d'*addicions* o *afegitons* incorporats pel traductor. La nostra traducció és.

com hem avançat des de bon començament, esclava, en bona mesura, de la vella tècnica del "mot a mot". No presenta, doncs, mostres rellevants de fragments extratextuals incorporats pel traductor, que puguen demostrar un determinat interès literari pel text. Sí que trobem, per contra, una altra mena d'*afegitons*, que podem qualificar com *intratextuals*.

En alguns casos són *afegitons explicatius*, que intenten glossar una expressió anterior.

II.3

quis eorum esset aptior **ad regendum Hispaniam.**

qual de aquests seria pus covinent **a regir e a jusgar la cosa pública per a trametre'l en Espanya**

II.3

suo prius, deinde filii eruto utrique oculo usum videndi reliquit.

primerament se trach ell un ull e après ne féu altre trer al fill; e jaguí a cascú, ço és, a ell e al fill, ús de veure.

II.1

patris [maiestati]

l'agrevida magestat del pare

No es tracta, per tant, d'un traductor descurat, sinó que més aviat demostra un afany de precisió, que el fa incloure *afegitons intratextuals anafòrics*:

II.4

fugato etiam dicti **Godiberti fratre germano nomine**

e encalçàs encara lo dit **Percarich, cosíngermà del damunt dit Egodibert**

El traductor demostra que fa una lectura prèvia del text i, si cal, arriba a reformular-ne l'ordenament sintàctic:

II.4

ut tamquam maiori tibi non sibi possem assistere. Verum quia lex Alexandri est, ut omnis miles post cibum vasa aurea et argentea in quibus cibaria sibi deferentur ad mensam tu propria sibi vindí[p.49]cet et asportet, te non minorem esse putans eandem consuetudinem in tua curia observare decrevi".

que axí com major costa tu pogués ésser. Emperò, tal lig és d'Alexandre: que tot cavalier, après **levament de taula**, los vexels d'aur e d'argent on los menjars a ell són aportats o posats a la taula són aquells apropiats francament, e los se'n pot portar. E yo, pensant tu no ésser menor que ell, establí guardar aquella matexa costuma en la tua cort".

Les addicions poden intentar afavorir la comprensió del text o millorar-ne l'aspecte formal. Són *afegitons contextuals*, que responen en la major part dels casos a objectius estilístics:

I.3

Cumque domum se **tristis** contulisset et uxori conquestus esset, quare sibi hoc non dixerat ut huic vitio mederetur, illa repondit: **Fecissem, inquit, libenter nisi putassem omnibus hominibus sic os olere.**

E fon **trist e despugat de si matex**. Tornat fos dins sa casa conplanyent-se cridà a sa muler perquè ella no li havia dit e fóra's metgat de aquest vici. E la bona dona respòs e li dix: "**Volenterosament aguera yo fet açò, sinó que·m cuydava que a tots los hòmens olgués axí la bocha com feja a mi**".

Quan cal, es trenca amb la rigidesa de l'ordre sintàctic de la frase llatina per obtenir una major claredat:

II.5

ut, videlicet, quod **Romani tenebant Carthaginensum captivos dimitterent**, et spondebat quod Carthaginenses captivos Romanos apud se detentos libere abire dimitteret.

ço és, a saber, que **aquells de Cartagén que·ls romans tenien presos que·ls lexassen**, e·ls de Cartagén prometien que lexarien anar franchs e quitis los catius romans que ab si tenien presos.

La tendència mesurada a l'eixamplament sintàctic, a cercar la precisió pot comprovar-se en aquest fragment, on s'afigen diverses estructures sintagmàtiques explicatives:

II.4

nam nihil est quod tam praeclarum faciat militem, quam, cum **ad victoriam venerit, vivificare prostratum** cum possit occidere.

Res no és que axí faça clar o luent lo cavaler que, **com e ladonchs serà vengut a victòria e a venciment**, que **faça viure lo caygut vençut**, com **ha poder** de ociure aquell.

De vegades, els afegitons del tradutor demostren el seu tremp de narrador, la seua capacitat estilística:

III.5

Cum domum rediret et patriae appropinquaret, nuntium de suo adventu praemittens nuntiavit parentibus Hippocratem ipsorum filium privatum oculorum lumine ad patriam remeare, **ut laetitiam de reditu suo animos**

E com ell tornàs a casa sua e s'acostàs al loch d'on ell era davant, tramés un misatge per rahó del seu aveniment, qui recomptàs als parents qui Ipocràs, perduda la vista dels ulls, se'n tornava a sa terra. **E açò féu per ço que**

parentum oculorum privatio nuntia temperaret. Putabat enim eos enectos laetitia morituros.

la alegria del seu retornament, recomptat lo privament de la vista dels ulls, atempràs los coratges del pare e de la mare e dels altres parents seus. Car ell se pensava que retenguts e arrapats de gran goig man[f.69v^b]tinent no fosen moridós.

En aquest breu fragment s'observa el procediment de correcció sobre la marxa, un element ha estat omés i cal restituir-lo unes línies més avall. Per coherència textual, el traductor es veu obligat a indicar ara el tipus de turment concret, que abans no havia especificat.

II.5

quod cum tyrannus eum torqueri fecisset et **amputationem linguae** ei comminaretur: Non est, inquit, pars corporis mei tuae dictionis.

com un mal príncep l'agués feyt turmentar e li menaçàs de tolre la vida: "No és —dix ell— aquesta part [f.59v^b] del meu cors, **ço és la lengua**, de la tua senyoria".

5.5.4 El tractament del lèxic

El nostre traductor empra, en ocasions, distintes fórmules per adaptar al català el lèxic llatí.

D'entrada, convé assenyalar els casos de *traduccions explicatives*, és a dir, la traducció d'un mot llatí per un circumloqui, sintagma o oració equivalent. La casuística és diversa:

soberchs cavallers novells (II.4) < MILITES COMMODA
no és menat ça ni lla (II.4) < NON DEDUCITUR
scientalment dixés (III.8) < FINGERET

En ocasions, empra una *locució* —un grup de mots, normalment amb un ordre fixat, que conformen una unitat semàntica i sintàctica— per traduir un mot llatí —un adjectiu, un adverb, una preposició, una conjunció o un verb.

era passat d'esta vida (II.4) < DEFUNCTUM
per masa menjar e embriagar (III.6) < EX CRAPULA
poch ni molt (4 ocurrències) < MINIME
aprés poch dies (II.4) < POST
mijancers de granea (II.4) < MEDIOCREs (la locució evita l'ús del cultisme).

El mateix mecanisme provoca l'ús de *frases fetes* —construccions invariables que solen estar formades per un verb bastant habitual.:

cosa és de rialles (III.1) < RIDICULUM

tira atràs (II.3) < RETRAHIT

exí-li a carrera (II.5) < OCCURRIT ILLI

A l'hora de triar el lèxic el nostre traductor opta per les formes corrents en el *llenguatge cancelleresc* del s. XIV. El registre cancelleresc anul·la l'aparició de trets que puguem considerar dialectals. Això sí, hi ha una oscil·lació en la presència dels elements que podríem considerar cultista i popular.

En molts moments el traductor opta directament per la *forma culta*, equivalent a l'original llatina:

cruciavi (II.1) < CRUCIABAT

convicis (III.7) < CONVICIUM

flums (III.1) < FLUVII

picmentari (III.5) < URCEOLUM PIGMENTI

genitius (III.6) < GENITALIA

nequícia (II.5) < NEQUITIAM

genitius proximans (III.5) < GENITALIA PROXIMA

vicari < VICARIUM

Alguns són, directament, *llatinismes crus*:

duct (II.4) < DUCTUS

legibus (II.3) < LEGIBUS

En una ocasió el llatanisme té un lexema diferent de la variant del manuscrit llatí:

racion (II.4) < PORTIO

De vegades el cultisme es presenta amb una adaptació fonètica:

prensió (III.5) < APPREHENSIONE

O s'opta per una forma amb un lexema diferent a l'original:

desastruguea (II.2) < INFELICITATEM

és obs (IV.2) < NECESSE EST

Especial interès presenta, per a la valoració del treball traductològic, la presència, que podem qualificar com a mesurada, de lèxic pertanyent a un *àmbit d'ús popular*:

castes (IV.3) < IMPUDICAE
desagradós (III.1) < INGRATUS
ventresques (II.3) < INTESTINA
asuaujar (II.4) < MANSUEFACERE
especiayres (III.5) < PIGMENTARI
ça e lla (II.1) < HUNC ET ILLUC
cabrerot (III.1) < VITEM SILVESTREM
guargamella (III.6) < GUTTURI
monçónega (II.2) < MENDATI
moxa e sàvia (III.4) < SAGAX ET PRUDENS
peatger (III.7) < PEDAGIARI
portelleta (II.1) < OSTIOLUM
caseta vil (IV.7) < RUDE TUGURIUM
puteria (III.1) < STUPRUM
esbalaida (II.2) < STUPEFACTA
peades (II.1) < VESTITIA

Hi ha casos en què el mot llatí ja du incorporat un sentit popular:

les coses (III.6) < VERENDA²⁶⁰
guay (III.7) < VAE

Molts dels procediments morfològics mostren aquesta voluntat d'inclusió d'elements populars. Ho podem veure amb els procediments de sufixació següents:

paret proximària (III.2) < PARIES CUM PROXIMUS
tempestat tempestedora (III.2) < PROCELLOSA TEMPSESTAS
coses desonribles e desonestes (II.1) < INHONORABILIA
endulceïda (III.1) < DULCORATUM
ensobrefluïtats encesos (II.4) < CORPUS ATTENTI
molt credívol per lengües maldívoles (II.4) < LINGUIS MALEDICIS
 CREDULUS

Els sufixos ens transmeten l'expressivitat popular de la llengua:

-ADOR, adora: *tepestedora* (III.2)
 -ARI, -ÀRIA: *proximària* (III.2)
 -AT, -ADA: *ensobrefluïtats* (III.4)
 -EJAR: *contrariejava* (II.1)
 -IBLE: *desonribles* (II.1)
 -IL: *homenil* (III.5)
 -IT, -IDA: *endulceïda* (III.1)
 -ÍVOL: *credívol* (II.4)
 -ÍVOL: *maldívoles* (II.4)

²⁶⁰ A la versió italiana es troben les formes *la vergogna*, *le cose vergognose*, *tutte loro miserie* (vegeu Marocco, 103).

Amb els exemples acarats que segueixen podem il·lustrar aquesta tendència:

III.5	et viris effeminatis sexum adimebant	e, les forces efeminades, perdien lur linyada homenil .
III.1	vitem silvestrem , id est lambruscam	cabrerot , qui alabró amargós e agre és axí dit
III.6	ex qua causatur mentis hebetudo	de la qual és causada e feita rebavament o girament de pensa
II.2	nunc promissis nunc minis et terroribus	ara ab prometiments e ara ab espavantaments e ab menaces
III.8	Cursores et litterarum portitores iter coeptum celeriter expediant ,	Los correus e portadors de les letres espagen lo camí començat
II.4	At ubi reconciliatio esset expleta	E com aquesta reconciliació fos espergada

Un mot català pot ser emprat com a veritable comodí per traduir-ne diferents conceptes llatins. És el cas del verb *esdelenegar*:

III.1	prolaberentur	no cayguessen ni s' esdeleneguessen
III.5	labefecit	no esdelenegà ne mudà
III.5	quod ipsius animum illecebris flectere non potuisset	com lo coratge de aquell en esdelenegament enclinar no havia pogut

La traducció reflecteix i adapta a la realitat pròxima els referents culturals del text original. És el cas de les monedes:

liures (III.8) < LIBRARUM
besant d'aur (II.3) < AURI TALENTUM
morabatins (III.4) < AUREOS

Compat i debatut, allò que fa més interessant la llengua de la traducció és precisament aquesta convivència de formes, entre cultes i populars, dins un model

de prosa cancelleresc. No és d'estranyar, doncs, que moltes de les solucions presenten formes no registrades als repertoris lexicogràfics habituals:

*cilorgians** (III.5) < MEDICOS CHIRURGICOS
*destimem** (III.8) < EXISTIMAMUS
*espagen** (III.8) < EXPEDIANT
*mistrar** (IV.1) < MINISTRARE
*silorgia** (III.5) < CHIRIGIA
*sobreindum** (II.1) < SUPERINDUCIT
*sotsestien** (III.8) < SUBSISTANT
*sotspalpà** (III.3) < SUBPALPITANS

Són, per regla general, variants formals de les formes més habituals:

*aloguada**, *caudeus**, *dagun**, *deguastar**, *derer**,
*desconbreguaran**, *desondria**, *eléger**, *encors**, *esdelenegà**,
*esdelenegà**, *esguar**, *espavantaments**, *fisician**, *jusgar**,
*novelletat**, *peades**, *se trasgué**, *tenes**

5.5.5 Els grups de sinònims

Un fenomen usual en les traduccions medievals, al qual no escapa aquesta és el recurs a les expressions binàries que interpreten un únic terme llatí.

Considerem que l'elevat nombre d'aparició d'aquests grups mereix una descripció del mecanisme i de les seues motivacions. Prendrem, com a suport, la taxonomia i les observacions sintetitzades al respecte per Wittlin (1991).

Expressions multinominals no sinonímiques

No tots els grups multinominals que hi apareixen responen al mecanisme de l'homonímia, n'hi ha d'altres procediments que els poden motivar.

a) Indecisions lèxiques del traductor:

amaguadament, ladronívolment (III.6) <FURTIVE

b) Enumeracions: en aquest cas, el grup de sinònims recull aspectes d'una idea, no sinònims i col·lectius:

brotaren e cresqueren (II.3) <PULLARUNT
del pare e de la mare e dels altres parents (III.5) <PARENTUM
engendra e parex (III.6) <PARIT
pare o mare o parents (II.5) <PARENTES
servidós jòvens, botellés, panicés e portadors de viandes (III.5)
 <PINCERNAS ET DAPIFEROS IUVENES

c) Metàfores amb interpretació contextual. Per la seua significació pragmàtica resulten, de vegades, difícils de distingir dels grups de sinònims:

asiduytat e continuació (III.3) <ASSIDUITATE
ésser allogat e posat en la taula (III.5) <COLLOCARI
corregir ne reprendre (IV.8) <CORRIGERE
culpa e errada (II.1) <CULPAM (II.1)
escaquer o tauler (IV.1) <SCACHERIO
bastó o vergua real (II.1) <SCEPTRUM

d) Perífrasis i circumlocucions (sense sinonímia):

abaxar e humiliar-se (II.5) <CONDESCENDERET
bastó o vergua real (II.1) <SCEPTRUM
cavallers jòvens e novells (II.4) <COMMILITIONES
contrariejava e corria la mar (II.1) <INFESTEBAT (INFESTO= atacar, danyar, infestar).
contrariós e gran gualiot robador (II.1) <INFESTUS
contrariós e manifest gualiot robador (II.1) <INFESTUM (INFESTUS= hostil, contrari, enemic, distposat a l'atac, perillós).²⁶¹
en la santa llum, ço és en lo dia sant (III.1) <LUCE SACRA
esquivar e lunyar (I.3) (2v) <VITARE
fer e mesclar lealment (III.5) <CONFICERE
fermen e tenen en fortalea e estabilitat (IV.2) <CONFIRMANT
gran navili, ço és, ab gran multitut de naus (II.1) <MAGNA CLASSE
menysprea e vil tench (I.2) <CONTEMPSIT
mitjancers de granea (II.4) <MEDIOCRES
un navili ho una sola gualera (II.1) <NAVIGIO
participen e donen (II.5) <COMUNICANT
soberchs cavallers novells (II.4) <MILITES COMMODA
sobremenjar e gelositat (III.6) <EDACITAS

Binomis sinonímics

Seguint Wittlin (1991) els classifiquem en tres grups segons la consideració que els motiva (lingüística, temàtica o estilística).²⁶²

²⁶¹ Cf. MANIFESTUS= manifest, evident, enxampat en flagrant delictes.

²⁶² Ben sovint, també, els binomis emprats mostren la combinació d'elements dels tres aspectes. Així, trobem casos on a més de la sensibilitat estilística del traductor, hi ha la voluntat lingüística d'eliminar l'ambigüitat del mot polisèmic. Per exemple: "pleyts e feyts (II.2) <CAUSIS", al costat de "és causada e feita (III.6) <CAUSATUR", "causa e rahó (III.4) <CAUSAM"... En altres casos, se'ns presenten binomis que difícilment podem arribar a distingir el mecanisme que els motiva: des de raons d'ordre merament lingüístic a traduccions etimològiques o si hi ha una preocupació temàtica del traductor

I. Deguts a consideracions lingüístiques:

Binomis deguts a raons externes de llengua o de forma.

a) Traduccions etimològiques:

Bé es tradueix literalment (de vegades mots compostos) o bé junt a la traducció més literal del llatí, el traductor busca incloure un mot català més adequat, conegut o general.

anel·laven e desijaven (II.5) <ANHELABANT
trencats o cascats per vellea (II.5) <AUT SENECTUDE CONFECTI
participant e comunicant (III.1) <COMMUNICANDO
comutació e cambi (II.5) <COMMUTATIONE
componen e fan (II.3) <COMPOSUIT
coadunadors o apleguadors (III.5) <COADUNATOIRES
confectós o componedós (III.5) <CONFECTORES
guardar e conservar (III.2) <CONSERVARE
consideren e vehen (II.2) <CONSIDERANT
decebut e enganat (III.2) <DECEPTUS
deformatat e desfayçura (III.3) <DEFORMITATEM
detestar e maldir (II.1) <DETESTARI
salvatges e desfrenats (II.1) <EFFRENATA
epiligaçon o ajustament (III.8) <EPILOGATIONE
exaccions e demandes (II.5) <EXACTIONIBUS
fortalea e no esperiència o ardiment de no espert (II.4)
 <FORTITUDO ET AUDACIA INEXPERTI
empietat o malvestat (II.1) <IMPIETATEM
línea o regla (IV.2) <LINEAE
romanen e estan (III.1) <MANENT
estia e romanga (IV.3) <MANERET
romàs e estech (III.1) <MANSISSE
matrones ho dones ancianes (II.2) <MATRONAS
perpetrà e féu (III.1) <PERPETRASSE
preclara bella e resplendent (I.3) <PRAECLARAM
clar o luent (II.4) <PRAECLARUM
reservà e estojà (II.5) <RESERVAVIT
tira tràs (II.3) <RETRAHIT
lunyà e tirà (II.1) <RETRAXIT
revelar ne descobrir (II.2) <REVELARE
selva o boscatge (III.6) <SILVA
social e acompanyable (III.3) <SOCIALIS
solia o havia acostumat (III.6) <SOLEBAT
especuladós o guardadors (III.5) <SPECULATOIRES

per introduir algun neologisme. Per exemple als casos següents: *coadunadors* o *apleguadors* (III.5) <COADUNATOIRES, *confectós* o *componedós* (III.5) <CONFECTORES.

despullat e robat (II.4) <SPOLIARIS
 stable e ferma (II.3) <STABILEM
 estàtua o ymatge (III.5) <STATUAM
 celadors e guardadors (II.4) <ZELATORES

b) Traduccions de comparatius i superlatius:

Com que la terminació *-íssim* dels superlatius no entra en català fins a la fi del s. XIV, el superlatiu s'expressa amb mètodes tradicionals d'èmfasi. S'usa sovint el grup de sinònims combinats amb les expressions *molt*, *gran*, *fort*. També apareix alguna traducció de superlatius amb el prefix *sobre(s)*. Pel que fa als comparatius, solen presentar el primer adjectiu introduït amb *pus* o *més* seguits d'un segon adjectiu que afegeix èmfasi, o bé simplement dos adjectius sinònims. La sèrie *interior*, *exterior*, *inferior*, *superior* (que no implica sempre una idea de comparació) apareix sovint glossada i en binomis, possiblement per l'aspecte de llatanisme que els dóna la terminació *-ior*.

molt ric, trist e plen de ànsies e de cures (IV.7) <DITISSIMI
sobrepujaria e sobrecrexeria (IV.1) <EXCRESCERET
pus bayx (IV.7) <INFERIOR
los pus baxos e menos (II.3) <INFERIORES
melius ipsa decrevit (II.2) <MÉS LI VALIA E MILLOR ERA
lo molt abundant (IV.7) <OPULENTISSIMO
molt malvada e folla (II.1) <STULTISSIMUM
pus sobirà (IV.7) <SUPERIOR

c) Eliminació d'ambigüitats en mots polisèmics:

Com que en la majoria dels binomis, un explica l'altre i, sovint, els dos mots són del tot equivalents, aleshores el segon terme pot tenir una funció estilística. També pot tenir la funció d'eliminar les ambigüitats del primer mot, o pot indicar un significat figurat.

obrir e manifestar (II.2) <APERIRE
pleyts e feyts (II.2) <CAUSIS
causa e rahó (III.4) <CAUSAM
causada e feita (III.6) <CAUSATUR
allogà e més (III.6) <COLLOCARET
manament e senyoria (II.4) <DICTIONI
pendre e arrapar (IV.7) <DIRIPERE
retenguts e arrapats (III.5) <ENECTOS
portat e arrapat (III.5) <ENECTUM
pres e arrapat (III.5) <ENECTUS
ensenyar e nodrir (II.2) <ERUDIENDI
sortesgua e vengua a fellonia (I.3) <ERUMPAT

estimant o pensant (II.5) <EXISTIMANS
amaguadament, ladronívolment (III.6) <FURTIVE
emperi e manament (II.5) <IMPERIO
perícia e saviea (III.5) <PERITIAM
primera e anciana (II.5) <PRISTINUM
defesos e guardats (III.2) <PROTEGANTUR
despullat e robat (II.4) <SPOLIARIS
valer e ajudar (II.5) <SUBVENIRE
corrompés ne tocàs (III.3) <VIOLARET
vicien ni corrompen (III.3) <VITIEN

II. Deguts a consideracions temàtiques:

Són els binomis deguts a la preocupació del traductor pel sentit més que no per la forma dels mots.

a) De la citació al llatínisme i al neologisme:

Com apunta Wittlin (1991: 70) resulta difícil distingir i precisar el grau d'integració d'un llatínisme en una llengua romànica. Els termes glossats s'introdueixen amb *ço és* (*a saber*), i també amb *e i o*, també s'empren expressions com *quaix*. El traductor pot emprar una circumloqui, un binomi enllaçat per *çó és*, o un binomi enllaçat per *i, o*.

braç mesurable, ço és, calna (III.4) <BRACHIO MENSURALI
coadunadors o apleguadors (III.5) <COADUNATOIRES
confectós o componedós (III.5) <CONFECTORES
consignar o dar (III.8) <CONSIGNARE
epiligaçon o ajustament (III.8) <EPILOGATIONE
exaccions e demandes (II.5) <EXACTIONIBUS
perpetrà e féu (III.1) <PERPETRASSE
selva o boscatge (III.6) <SILVA
social e acompayable (III.3) <SOCIALIS
solia o havia acostumat (III.6) <SOLEBAT
especuladós o guardadors (III.5) <SPECULATOIRES
stable e ferma (II.3) <STABILEM
estàtua o ymatge (III.5) <STATUAM

b) Termes ètics:

Tenen voluntat de precisió en la terminologia ètica Els termes glossats o amb sinònims, manifesten la voluntat de precisió i al mateix temps la voluntat d'introduir substituents semàntics accessibles dels temes obscurs.

avorria e esquivava (III.5) <ABHORREBAT
de benignitat e de pietat (II.5) <PIETATIS
descombreguaran e maldiran (II.1) <DETESTABUNTUR
deshonribles e deshonestes (II.1) <INHONORABILIA
detestable e avorridora (IV.8) <DETESTABILIS
detestar e maldir (II.1) <DETESTARI
discòrdia e enveja (II.4) <DESIDIA
envia e enfastiga (IV.1) <FASTIDIT
foragit e maldigua (II.1) <DETESTETUR
fornicadora e mulier luxuriosa (II.2) <LIBIDINOSA UXOR
franchs e quitis (II.5) <LIBERE
injust e malvat (II.3) <INJUSTUM
memòria e menció (I.3) <MEMORIA
nequícia e malvestat (II.5) <NEQUITIAM
perícia e saviea (III.5) <PERITIAM
pledejadora e dapnosa (II.3) <DAMIFICATA
prudent e savi (II.4) <PRUDENTIS
prudents e avists (II.4) <PRUDENTES
reputat e tengut per pus prudent e savi (III.5) <PRUDENTIOR
 REPUTATUR
savi e avist (II.4) <PRUDENTEM
savi e previst (III.8) <PRUDENS
trist e torbat (IV.8) <TRISTABATUR
violència e força (IV.1) <VIOLENTIAM
virtuós e molt segur (IV.7) <VIRTUOSUS ET SECURISSIMUS

c) Binomis diacrònics:

Són binomis on el primer terme és un neologisme seguit d'una glossa. Suposa la convivència d'un mot que s'està introduint o que és vigent en l'ús, al costat d'un altre que està perdent vigència, o que ja no és vigent en l'ús.

arrapar ni toldre (III.6) <EXTORQUERE
de demanar e de querir (III.4) <QUAERENDI
de peccúnia e d'haver (II.5) <PECUNIA
emblar e robar (III.8) <FURARI
és aontat e blastomat (IV.1) <OBIURGAT
fferen ni naffren (II.5) <FERIUNT
pendre e toldre (IV.7) <EXCUTERE
per haver ni per dinés (II.3) <PECUNIA
request e demanat (II.2) <QUAERERETUR
tolre e pendre (III.6) <TOLLENDUM

III. Deguts a consideracions estilístiques

Els binomis mostren la sensibilitat estilística del traductor.

a) Antònims negats:

Es presenta un mot i la negació del seu antònim. Una mena, per tant, *d'amplificatio*. Representen més que una intenció retòrica, una forma d'explicar un calc. El primer terme de la traducció pot recordar fonèticament el mot llatí o no. Els dos termes poden enllaçar-se asindèticament o amb *ne*, *e no*, *ans*, *mas*, *ço és no...*

no sabens e ignorans (II.5) <IGNARI
no noents e sens culpa (III.6) <INNOCENTES
poch ni molt (III.4) <MINIME

b) Ritme:

L'agrupació de sinònims no té gradació de sentit sinó que, per una voluntat expressiva, segueix el *cursum* o ritme llatí. Aquest refinament d'estil es percep, pecisament, cap a la fi del s. XIV.

pleyts e feyts (II.2) <CAUSIS
estar e romanir (II.3) <CONSISTERE
transtornà e mudà (II.1) <CONVERTIT
menar e tenir (I.2, II.4) <DUCERE
estar e durar (II.4) <DURARE
san e sanull (III.6) <INCOLUMEM
oficis e artificis (III.3) <OFFICCIIS
ociositats e deportes (III.1) <OTIA
ociositat e deport (IV.8) <OTIOSITATEM
deport e ociositat (I.3) <OTIUM
finat e soterrat (III.8) <P. 419
suavea e blanea (III.5) <SUAVITATIS
ordida e texida (III.5) <TEXUIT

c) Monosíl·labs:

Sovint el monosíl·lab apareix seguit d'un sinònim que aporta èmfasi a l'expressió, reforçant l'impacte auditiu i evocatiu. Sovinteja sobretot en els adjectius.

pleyts e feyts (II.2) <CAUSIS
dar ni portar (II.5) <PORTARE
dot e exovar (II.1) <DOTIS
fan e obren (II.3) <FACIUNT
san e sanull (III.6) <INCOLUMEM
diu e recompta (II.4) <NARRAT

despullat e nu (II.2) <NUDUM
no bast ne cumpla a si (III.1) <NULLA SIBI SUFFICIAT
va e cerca (IV.2) <PERAMBULAT
bells e preciosos (II.1) <PULCHRIS
bella e covinent (II.5) <PULCHRUM
nèdeus e purs (III.7) <PURI
respós e dix (II.2) <RESPONDIT
salvs e segurs (III.6) <SECURI
fer e tractar (IV.1) <TRACTARE

d) Mots d'escassa força expressiva:

És un altre recurs per reforçar i emfasitzar mots d'abast massa general, mots comodí o mots amb poca força expressiva, afegint un segon terme considerat pel traductor més precís o amb més força expressiva.

pendre e retenir (IV.7) <CAPERE
vendria e auria (II.4) <CAPERET
fo escalfat e pres (II.2) <CAPITUR
era enamorat e escalfat (III.3) <CAPTUS ERAT AMORE
guardar e conservar (III.2) <CONSERVARE
consideren e vehen (II.2) <CONSIDERANT
estar e romanir (II.3) <CONSISTERE
transtornà e mudà (II.1) <CONVERTIT
decorre e va (III.7) <DEFLUIT
despoblats e desfeits (II.1) <DEPOPULABATUR (augmenta la força expressiva del mot).
enderrocar e transtornar e destruir (II.1) <DIRUENDAM ET EVERTANDAM
discórrer e anar ça e là (IV.3) <DISCURRERE
discorren e van (IV.6) <DISCURRENT
partits e larguejats (III.8) <DISTRIBUTIS
són trencades e destruïdes (II.4) <DIMINIUNTUR
retenguts e arrapats (III.5) <ENECTOS
portat e arrapat (III.5) <ENECTUM
pres e arrapat (III.5) <ENECTUS
fugen e-s lunyen (III.3) <EFFUGIANT
fan e obren (II.3) <FACIUNT
havent e tenint (II.5) <HABENS
deshonribles e deshonestes (emfasitzar) (II.1) <INHONORABILIA
injust e malvat (II.3) <INJUSTUM (ENFASITZAR)
romanen e estan (III.1) <MANENT
estia e romanga (IV.3) <MANERET
romàs e estech (III.1) <MANSISSE
faces matrimoni ne prengues per muler (II.2) <MATRIMONIO DUCAS
no vol ni demana (III.7) <NE...POSTULET
no vullen ne demanen (III.6) <NON...QUAERUNT
no bast ne cumpla a si (III.1) <NULLA SIBI SUFFICIAT

volgué'ns e desigà'ns (II.5) <OPTARET
ocup e perprenga (IV.1) <OCUPET
posseïa e avia en si (III.4) <POSSEDIT
reportà e reté (III.8) <REPORTAVIT
porta e presenta (III.1) <REPORTET
tenir e guardar (II.5) <SERVARE
silenci e callament (II.3) <SILENTIUM
són situats e possats (IV.1) <SITUANTUR
situats e posats (IV.8) <SITUATI
situats e possats (IV.8) <SITUATOS
situat e posat (III.2) <SITUATU
situat e posat (III.3) <SITUATUM
situat e posat (III.4) <SITUATUM
fer e tractar (IV.1) <TRACTARE
a tractar e a menar (III.6) <TRACTARI
remeten e lexen (II.3) <TRANSMITTUNT
tirats e aportats (III.8) <TRAXERIT
trageren e agueren (II.2) <TRAXERUNT

e) Fórmules:

Són binomis que generalment presenten nexes sòlids (per al·literació, rima, o un bon ritme) i que esdevenen fórmules fixes.

aptes e covinens (IV.1) <APTI
aptes e covinens (III.8) <APTOS
atena e quart (II.1) <ATENDAT
atenen e guarden (II.3, III.5) <ATTENDANT
atendre e guardar (IV.4) <ATTENDERE
causa o rahó (I.3) <CAUSA
causa e rahó (III.4) <CAUSAM
costància e fermedat (II.4) <CONSTANTIA
cura e ànsia (III.5) <CURAM
(ac) cura e ànsia (II.4) <CURAVIT
venceren e sobraren (II.4) <DEBELLAVERUNT
decorre e va (III.7) <DEFLUIT
vencé e sobrà (II.4) <DEVICIT
diu e reconta (II.2) <DICIT
parla e diu (II.2) <DICIT
menar e tenir (II.4) <DUCERE
à cura e ànsia (II.1) <HABET CURAM
diu e recompta (II.4) <NARRAT
no bast ne cumpla a si (III.1) <NULLA SIBI SUFFICIAT
respós e dix (II.2) <RESPONDIT
càrregues e azembles (II.4) <SARCINAM
a la senadòria e al consell (II.2) <SENATUM

senadoria ho consell dels savis romans (II.2) <SENATUM
SAPIENTUM ROMANORUM
senat e consell de Roma (III.5) <SENATUS
trastornà e regirà (III.1) <SUBVERTIT
se trastorna e-s regira (I.3) <SUBVERTITUR
sobren e vencen (II.5) <SUPERAVIT

5.5.6 Les construccions multinominals

Com a complement de l'apartat anterior, aportem la relació de les expressions multinominals, bàsicament binominals, presents a la traducció A. La primera columna del present llistat anota aquestes construccions i n'indica el capítol on apareix, la segona el mot llatí al qual s'hi refereixen. L'ordenament alfabètic pren com a referència la forma llatina.

<i>avorria e esquivava</i> (III.5)	ABHORREBAT	
<i>pus inhoÿda e de major maravella</i> (III.4)	ABSURDIUS	
<i>de querir o de retenir</i> (III.4)	ACQUIRENDI	
<i>a incontinença e a pecar</i> (III.5)	AD INCONTINENTIAM	
<i>a regir e a jusgar</i> (II.3)	AD REGENDUM	
<i>a victòria e a venciment</i> (II.4)	AD VICTORIAM	
<i>ha duyt e mostra</i> (III.5)	ADDUCIT	
<i>pendre ni aconseguir</i> (II.4)	ADIPISCI	
<i>girar ne partir</i> (II.5)	ADVERTI	
<i>bella parlars e cortesos e de plaent paraula</i> (III.6)	AFFABILES SERMONIS	FACETIQUE
<i>afectuosament e plaent</i> (III.5)	AFFECTUOSE	
<i>afligits e turmentats</i> (II.5)	AFFLICTORUM	
<i>aflig e turmenta</i> (I.1)	AFFLIGIT	
<i>anel·laven e desijaven</i> (II.5)	ANHELABANT	

<i>obrir e manifestar</i> (II.2)	APERIRE
<i>aplicar e apropiar</i> (II.4)	APPLICARE
<i>ajustà e apleguà</i> (II.1)	APPLICUIT
<i>aprovà e loà</i> (IV.7)	APPROBAVIT
<i>aptes e covinens</i> (IV.1)	APTI
<i>aptes e covinens</i> (III.8)	APTOS
<i>arbitre e pensament</i> (III.4)	ARBITRIO
<i>escrita e senyalada</i> (II.5)	ASCRIBERETUR
<i>ascriu e senyaleja</i> (III.1)	ASCRIBIT
<i>aspiren e entenguen</i> (II.5)	ASPIRENT
<i>asiduÿtat e continuació</i> (III.3)	ASSIDUITATE
<i>atena e guart</i> (II.1)	ATENDAT
<i>atenen e guarden</i> (II.3)	ATTENDANT
<i>atenen e guarden</i> (III.5)	ATTENDANT
<i>atena e complexca</i> (II.1)	ATTENDAT
<i>venent e atenent</i> (II.1)	ATTENDENS
<i>vehé e pensà</i> (II.1)	ATTENDENS
<i>atendre e guardar</i> (IV.4)	ATTENDERE
<i>guarden e deuen guardar</i> (II.1)	ATTENDERE DEBENT
<i>pres e retingut</i> (II.3)	ATTENDUM
<i>ensobrefluÿtats encesos</i> (II.4)	ATTENTI
<i>audàcia e ardiment</i> (IV.8)	AUDACIAE
<i>trencats o cascats per vellea</i> (II.5)	AUT SENECTUDE CONFECTI
<i>costreyen e apremien a ells batalles e guerres</i> (II.5)	BELLA PREMUNT
<i>batalla o guerra</i> (III.7)	BELLO

<i>braç mesurable, ço és, calna</i> (III.4)	BRACHIO MENSURALI
<i>calents e ardents</i> (III.1)	CANDENTIBUS
<i>pendre e retenir</i> (IV.7)	CAPERE
<i>vendria e auria</i> (II.4)	CAPERET
<i>fo escalfat e pres</i> (II.2)	CAPITUR
<i>presos e catius</i> (II.5)	CAPTIVOS
<i>catiu e pres</i> (II.5)	CAPTIVUS
<i>era enamorat e escalfat</i> (III.3)	CAPTUS ERAT AMORE
<i>espaordex e castigua</i> (II.3)	CASTIGAT
<i>causa o rahó</i> (I.3)	CAUSA
<i>causa e rahó</i> (III.4)	CAUSAM
<i>causada e nodrida</i> (I.3)	CAUSATAM
<i>és causada e feita</i> (III.6)	CAUSATUR
<i>pleyts e feyts</i> (II.2)	CAUSIS
<i>cavallers jòvens e novells</i> (II.4)	COMMILITIONES
<i>celar e cobrir les coses secretes</i> (II.2)	CELARE
<i>guardà e veé</i> (II.4)	CERNIT
<i>centura o correja</i> (III.6)	CINGULO
<i>són les ciutats liurades e véenen a minva e abaxament</i> (IV.1)	CIVITATES TRAHUNTUR AD IMA
<i>clara est e resplandent</i> (II.5)	CLARIOR ERIS
<i>coadunadors o apleguadors</i> (III.5)	COADUNATORES
<i>tembre he conéxer</i> (III.1)	COGNOSCERE
<i>refrenà e temprà</i> (II.1)	COHIBUIT
<i>allogà e més</i> (III.6)	COLLOCARET
<i>ésser allogat e posat en la taula</i> (III.5)	COLLOCARI

<i>participant e comunicant</i> (III.1)	COMMUNICANDO
<i>comutació e cambi</i> (II.5)	COMMUTATIONE
<i>componen e fan</i> (II.3)	COMPOSUIT
<i>participen e donen</i> (II.5)	COMUNICANT
<i>abaxar e humiliar-se</i> (II.5)	CONDESCENDERET
<i>confectós o componedós</i> (III.5)	CONFECTORES
<i>fer e mesclar lealment</i> (III.5)	CONFICERE
<i>fermen e tenen en fortalea e estabilitat</i> (IV.2)	CONFIRMANT
<i>apellaments d'òmens o a conjuracions</i> (IV.1)	CONIURATIONES
<i>guardar e conservar</i> (III.2)	CONSERVARE
<i>consideren e vehen</i> (II.2)	CONSIDERANT
<i>consignar o dar</i> (III.8)	CONSIGNARE
<i>consells eguals e dreturosos</i> (II.3)	CONSILIA IUSTA, AEQUA ET RECTA
<i>estar e romanir</i> (II.3)	CONSISTERE
<i>costància e fermedat</i> (II.4)	CONSTANTIA
<i>costruí e féu</i> (III.7)	CONSTRUXIT
<i>menysprea e vil tench</i> (I.2)	CONTEMPSIT
<i>transtornà e mudà</i> (II.1)	CONVERTIT
<i>corregir ne reprendre</i> (IV.8)	CORRIGERE
<i>emfluÿtat e embriaguea</i> (III.6)	CRAPULA
<i>causades e feytes</i> (III.2)	CREARI
<i>culpa e errada</i> (II.1)	CULPAM
<i>cura e ànsia</i> (III.5)	CURAM
<i>ac cura e ànsia</i> (II.4)	CURAVIT
<i>pledejadora e dapnosa</i> (II.3)	DAMIFICATA

<i>portare</i> (II.5)	DAR NI PORTAR
<i>malament estimar e parlar d'ell</i> (II.5)	DE SE MALE LOQUENTES
<i>venceren e sobraren</i> (II.4)	DEBELLAYERUNT
<i>decebut e enganat</i> (III.2)	DECEPTUS
<i>donat o promés</i> (II.5)	DEDISSET
<i>son deputats e assignats</i> (III.3)	DEDITI SUNT
<i>defendre e guardar</i> (IV.5)	DEFENDERE ET TUERI
<i>decorre e va</i> (III.7)	DEFLUIT
<i>deformatat e desfayçura</i> (III.3)	DEFORMITATEM
<i>despoblats e desfeits</i> (II.1)	DEPOPULABATUR
<i>deposat e cubrén</i> (III.3)	DEPOSITUM
<i>de senyalar e demostrar</i> (I.3)	DESCRIBENS
<i>descriví e senyalà</i> (IV.8)	DESCRIPSIT
<i>discòrdia e enveja</i> (II.4)	DESIDIA
<i>detestable e avorridora</i> (IV.8)	DESTESTABILIS
<i>descombreguaran e maldiran</i> (II.1)	DETESTABUNTUR
<i>detestar e maldir</i> (II.1)	DETESTARI
<i>foragit e maldigua</i> (II.1)	DETESTETUR
<i>vencé e sobrà</i> (II.4)	DEVICIT
<i>diu e reconta</i> (II.2)	DICIT
<i>parla e diu</i> (II.2)	DICIT
<i>dites e enteses</i> (IV.8)	DICTA ATENDERET
<i>manament e senyoria</i> (II.4)	DITIONI
<i>cayguts e eslenegats</i> (II.3)	DILABI
<i>són trencades e destruydes</i> (II.4)	DIMINIUUNTUR
<i>pendre e arrapar</i> (IV.7)	DIRIPERE

<i>enderrochs e destruesques</i> (II.1)	DIRUAS ET DESPERDES
<i>enderrocar e transtornar e destrouir</i> (II.1)	DIRUENDAM ET EVERTANDAM
<i>discórrer e anar çà e là</i> (IV.3)	DISCURRERE
<i>discorren e van</i> (IV.6)	DISCURRUNT
<i>partits e larguejats</i> (III.8)	DISTRIBUTIS
<i>molt ric, trist e plen de ànsies e de cures</i> (IV.7)	DITISSIMI
<i>dot e exovar</i> (II.1)	DOTIS
<i>menar e tenir</i> (I.2)	DUCERE
<i>menar e tenir</i> (II.4)	DUCERE
<i>estar e durar</i> (II.4)	DURARE
<i>sobremenjar e gelositat</i> (III.6)	EDACITAS
<i>salvatges e desfrenats</i> (II.1)	EFFRENATA
<i>fugen e·s lunyen</i> (III.3)	EFFUGIANT
<i>retenguts e arrapats</i> (III.5)	ENECTOS
<i>portat e arrapat</i> (III.5)	ENECTUM
<i>pres e arrapat</i> (III.5)	ENECTUS
<i>epiligaçon o ajustament</i> (III.8)	EPILOGATIONE
<i>ensenyar e nodrir</i> (II.2)	ERUDIENDI
<i>sortesgua e vengua a fellonia</i> (I.3)	ERUMPAT
<i>exaccions e demandes</i> (II.5)	EXACTIONIBUS
<i>remou e castigua</i> (II.3)	EXAGERAT
<i>a laurar, a conrear</i> (IV.1)	EXCOLENDUM
<i>sobrepujaria e sobrecrexeria</i> (IV.1)	EXCRESCERET
<i>pendre e toldre</i> (IV.7)	EXCUTERE
<i>estimant o pensant</i> (II.5)	EXISTIMANS
<i>encercar e purgar</i> (III.8)	EXPLORANDA

<i>apagar e mortificar</i> (II.4)	EXTINGUERE
<i>arrapar ni toldre</i> (III.6)	EXTORQUERE
<i>e la fellonia e-l crim</i> (III.3)	FACINUSQUE
<i>fan e obre</i> (II.3)	FACIUNT
<i>car fat és lo rey e fol</i> (IV.2)	FACTUUS ENIM EST REX
<i>a falsia e a engan</i> (III.5)	FALLACIAM
<i>famós e agradable</i> (III.6)	FAMOSUM
<i>fon famós e s'escampà la sua fama</i> (I.3)	FAMOSUS FUIT
<i>envia e enfastiga</i> (IV.1)	FASTIDIT
<i>fferen ni naffren</i> (II.5)	FERIUNT
<i>fortalea e no experiència o ardiment de no expert</i> (II.4)	FORTITUDO ET AUDACIA INEXPERTI
<i>falça e frèvol</i> (IV.3)	FRAGILIS
<i>trencàs e sobràs</i> (III.3)	FRANGEROT
<i>foren per lo rey detenguts e presos, e foren examinats e enquests</i> (II.4)	FUISSENT A REGE DETENTI EXAMINATIQUE FUISSEN
<i>emblar e robar</i> (III.8)	FURARI
<i>amaguadament, ladronívolment</i> (III.6)	FURTIVE
<i>pus gloriós e pus famós</i> (IV.7)	GLORIOSIOR ET FAMOSIOR
<i>magna classe</i> (II.1)	GRAN NAVILI, ÇO ÉS, AB GRAN MULTITUT DE NAUS
<i>de batalla o de guerra</i> (III.7)	GUERRAE
<i>havent e tenint</i> (II.5)	HABENS
<i>à cura e ànsia</i> (II.1)	HABET CURAM
<i>rebavats e regirats l'entniment</i> (III.6)	HABETES
<i>cabells cresps e escampats</i> (III.8)	HISPIDOS CONVELLUTOS
<i>d'honor e de plaer</i> (III.8)	HONORIS

<i>no sabens e ignorans</i> (II.5)	IGNARI
<i>emperi e manament</i> (II.5)	IMPERIO
<i>empietat o malvestat</i> (II.1)	IMPIETATEM
<i>san e sanull</i> (III.6)	INCOLUMEM
<i>blasmàs e reprenés</i> (IV.8)	INCREPARET
<i>blasmes e castiguaments</i> (I.2)	INCREPATIONES
<i>blasmes e repreniments</i> (I.2)	INCREPATIONES
<i>noble e savi</i> (III.5)	INDUSTRIUS
<i>pus bayx</i> (IV.7)	INFERIOR
<i>los pus baxos e menos</i> (II.3)	INFERIORES
<i>contrariejava e corria la mar</i> (II.1)	INFESTEBAT
<i>contrariós e manifest gualiot robador</i> (II.1)	INFESTUM
<i>contrariós e gran gualiot robador</i> (II.1)	INFESTUS
<i>a correcció i a informació</i> (I.3)	INFORMATIONEM
<i>deshonribles e deshonestes</i> (II.1)	INHONORABILIA
<i>injust e malvat</i> (II.3)	INJUSTUM
<i>no noents e sens culpa</i> (III.6)	INNOCENTES
<i>d'enginy e de juí</i> (II.5)	IUDICII
<i>no esdelenegà ne mudà</i> (III.5)	LABEFECIT
<i>turmentat e trencat</i> (III.1)	LACERATUS
<i>lagrimà e plorà</i> (III.3)	LACRIMAS EFFUDISSE
<i>follament e altiva</i> (III.8)	LASCIVIRE
<i>franchs e quitis</i> (II.5)	LIBERE
<i>fornicadora e mulier luxuriosa</i> (II.2)	LIBIDINOSA UXOR
<i>ésser ligats e costrets</i> (II.3)	LIGARI
<i>línea o regla</i> (IV.2)	LINEAE

<i>pledejadors e desputadors</i> (III.5)	LITIGADORES
<i>parleres ne manifestes</i> (II.2)	LOQUUNTUR
<i>en la santa llum, ço és en lo dia sant</i> (III.1)	LUCE SACRA
<i>romanen e estan</i> (III.1)	MANENT
<i>estia e romanga</i> (IV.3)	MANERET
<i>romàs e estech</i> (III.1)	MANSISSE
<i>faces matrimoni ne prengues per muler</i> (II.2)	MATRIMONIO DUCAS
<i>matrones ho dones ancianes</i> (II.2)	MATRONAS
<i>madures e discretas</i> (II.2)	MATUROS
<i>mitjancers de granea</i> (II.4)	MEDIOCRES
<i>desemparats de usança de membres son feyts, contrets e desponderats</i> (III.5)	MEMBRORUM USU DESTITUTI SUNT.
<i>memòria e menció</i> (I.3)	MEMORIA
<i>rebavament o girament de pensa</i> (III.6)	MENTIS HEBETUDO
<i>melius ipsa decrevit</i> (II.2)	MÉS LI VALIA E MILLOR ERA
<i>poch ni molt</i> (III.4)	MINIME
<i>perit ni destrouït per mort iniqua e no piadosa</i> (II.1)	MORTE PERIRE
<i>diu e recompta</i> (II.4)	NARRAT
<i>en les naus e en lo pèlech</i> (III.4)	NAVIBUS
<i>del nauixer e del calafat</i> (III.2)	NAVICLARI
<i>no vol ni demana</i> (III.7)	NE...POSTULET
<i>entrelacen e mesclen</i> (III.3)	NECTUNT
<i>maleyta o desordenada</i> (I.2)	NEGLECTA
<i>nequícia e malvestat</i> (II.5)	NEQUITIAM
<i>no ésser aprimuts ne costrets</i> (II.3)	NON CONSTRINGI

<i>no saben ni són certs</i> (II.4)	NON COSTAT
<i>no és menat ça ni lla</i> (II.4)	NON DEDUCITUR
<i>no vullen ne demanen</i> (III.6)	NON...QUAERUNT
<i>despullat e nu</i> (II.2)	NUDUM
<i>nulles altres leudes o peatges</i> (III.7)	NULLA PEDAGIA
<i>no bast ne cumpla a si</i> (III.1)	NULLA SIBI SUFFICIAT
<i>nombrà e pagà</i> (III.2)	NUMERAVIT
<i>null temps no vetlà ni estudià</i> (IV.1)	NUNQUAM STUDIT
<i>és aontat e blastomat</i> (IV.1)	OBIURGAT
<i>ocup e perprenga</i> (IV.1)	OCUPET
<i>oficis e artificis</i> (III.3)	OFFICCIIS
<i>volgué'ns e desigà'ns</i> (II.5)	OPTARET
<i>lo molt abundant</i> (IV.7)	OPULENTISSIMO
<i>ociositats e deportes</i> (III.1)	OTIA
<i>ociositat e deport</i> (IV.8)	OTIOSITATEM
<i>deport e ociositat</i> (I.3)	OTIUM
<i>pare o mare o parents</i> (II.5)	PARENTES
<i>del pare e de la mare e dels altres parents</i> (III.5)	PARENTUM
<i>engendra e parex</i> (III.6)	PARIT
<i>per haver ni per dinés</i> (II.3)	PECUNIA
<i>de peccúnia e d'haver</i> (II.5)	PECUNIA
<i>va e cerca</i> (IV.2)	PERAMBULAT
<i>tallà e senyalà</i> (III.3)	PERFODIT
<i>perícia e saviea</i> (III.5)	PERITIAM
<i>perpetrà e féu</i> (III.1)	PERPETRASSE

<i>cercades e requestes</i> (III.7)	PERQUIRANTUR
<i>molt és malvada</i> (III.6)	PESSIMA
<i>molt malvat</i> (III.6)	PESSIMUS
<i>de benignitat e de pietat</i> (II.5)	PIETATIS
<i>pilam rotundam</i> (II.1)	PILOTA O PLOM REDÓ
<i>servidós jòvens, botellés, panicés e portadors de viandes</i> (III.5)	PINCERNAS ET DAPIFEROS IUVENES
<i>molt grassa</i> (IV.7)	PINGUISSIMA
<i>posseÿa e avia en si</i> (III.4)	POSSEDIT
<i>per gran vellea no vetlable</i> (II.5)	PRAE SENSECTUTE NON BENE VIDERET
<i>preclara bella e resplendent</i> (I.3)	PRAECLARAM
<i>clar o luent</i> (II.4)	PRAECLARUM
<i>primera e anciana</i> (II.5)	PRISTINUM
<i>un trop malparlat</i> (III.7)	PROCAX
<i>lengua [...] mala e trop parlera</i> (III.7)	PROCAX LINGUA
<i>lo despersech e deguastat</i> (III.8)	PRODIGUM
<i>estrebancar ne endreçar</i> (IV.3)	PROSTERNERE
<i>estrebacen e enderroquen</i> (II.5)	PROSTERNUNT
<i>defesos e guardats</i> (III.2)	PROTEGANTUR
<i>savi e previst</i> (III.8)	PRUDENS
<i>savi e avist</i> (II.4)	PRUDENTEM
<i>prudents e avists</i> (II.4)	PRUDENTES
<i>reputat e tengut per pus prudent e savi</i> (III.5)	PRUDENTIOR REPUTATUR
<i>prudent e savi</i> (II.4)	PRUDENTIS
<i>bells e preciosos</i> (II.1)	PULCHRIS

<i>bella e covinent</i> (II.5)	PULCHRUM
<i>brotaren e cresqueren</i> (II.3)	PULLARUNT
<i>nèdeus e purs</i> (III.7)	PURI
<i>de demanar e de querir</i> (III.4)	QUAERENDI
<i>request e demanat</i> (II.2)	QUAERERETUR
<i>reduent e aportant</i> (IV.8)	REDUCENDO
<i>retuts e retornats</i> (II.5)	REDUCERENT
<i>leix regnar e procurar en lo ofici</i> (II.5)	REGNARE PERMITTO
<i>lexada e desempurada</i> (II.5)	RELICTA
<i>posa aquelles e lexa</i> (III.6)	RELIQUISSET
<i>remessió e perdonament</i> (II.5)	REMISSIONE
<i>reportà e reté</i> (III.8)	REPORTAVIT
<i>porta e presenta</i> (III.1)	REPORTET
<i>reservà e estojà</i> (II.5)	RESERVAVIT
<i>respós e dix</i> (II.2)	RESPONDIT
<i>pregat e detengut</i> (II.5)	RETINERETUR
<i>tira tràs</i> (II.3)	RETRAHIT
<i>lunyà e tirà</i> (II.1)	RETRAXIT
<i>revelar ne descobrir</i> (II.2)	REVELARE
<i>rialles e trufes</i> (III.4)	RISU
<i>saltaren e jugaren</i> (III.1)	SALTASSE
<i>càrregues e azembles</i> (II.4)	SARCINAM
<i>escaquer o tauler</i> (IV.1)	SCACHERIO
<i>escaquer o tauler</i> (IV.8)	SCACHERIO
<i>bastó o vergua real</i> (II.1)	SCEPTRUM
<i>se donà a pensar e albirar</i> (IV.8)	SE CONTULIT

<i>se ocupen e·s perpenen</i> (III.1)	SE OCCUPANT	
<i>salvs e segurs</i> (III.6)	SECURI	
<i>a la senadoria e al consell</i> (II.2)	SENATUM	
<i>senadoria ho consell dels savis romans</i> (II.2)	SENATUM ROMANORUM	SAPIENTUM
<i>senat e consell de Roma</i> (III.5)	SENATUS	
<i>tenir e guardar</i> (II.5)	SERVARE	
<i>silenci e callament</i> (II.3)	SILENTIUM	
<i>selva o boscatge</i> (III.6)	SILVA	
<i>són situats e possats</i> (IV.1)	SITUANTUR	
<i>situats e posats</i> (IV.8)	SITUATI	
<i>situats e possats</i> (IV.8)	SITUATOS	
<i>situat e posat</i> (III.2)	SITUATU	
<i>situat e posat</i> (III.3)	SITUATUM	
<i>situat e posat</i> (III.4)	SITUATUM	
<i>social e acompayable</i> (III.3)	SOCIALIS	
<i>solia o havia acostumat</i> (III.6)	SOLEBAT	
<i>especuladós o guardadors</i> (III.5)	SPECULATORES	
<i>despullat e robat</i> (II.4)	SPOLIARIS	
<i>stable e ferma</i> (II.3)	STABILEM	
<i>estàtua o ymatge</i> (III.5)	STATUAM	
<i>molt malvada e folla</i> (II.1)	STULTISSIMUM	
<i>suavea e blanea</i> (III.5)	SUAVITATIS	
<i>valer e ajudar</i> (II.5)	SUBVENIRE	
<i>trastornà e regirà</i> (III.1)	SUBVERTIT	
<i>se trastorna e·s regira</i> (I.3)	SUBVERTITUR	

<i>sobren e vencen</i> (II.5)	SUPERAVIT
<i>pus sobirà</i> (IV.7)	SUPERIOR
<i>humil e suplicable</i> (II.5)	SUPPLICEM
<i>ordida e texida</i> (III.5)	TEXUIT
<i>tolre e pendre</i> (III.6)	TOLLENDUM
<i>fer e tractar</i> (IV.1)	TRACTARE
<i>a tractar e a menar</i> (III.6)	TRACTARI
<i>remeten e lexen</i> (II.3)	TRANSMITTUNT
<i>tirats e aportats</i> (III.8)	TRAXERIT
<i>trageren e agueren</i> (II.2)	TRAXERUNT
<i>trist e torbat</i> (IV.8)	TRISTABATUR
<i>trenca e destruït</i> (II.5)	TRUMATO
<i>barallans e turbacions</i> (III.6)	TURBATIONES
<i>tiran e malvat</i> (III.3)	TYRANNUM
<i>navigio</i> (II.1)	UN NAVILI HO UNA SOLA GUALERA
<i>urçol o picmentari</i> (III.5)	URCEOLO
<i>entenguen e sien diligens e curosos</i> (IV.1)	VACENT ERGO ET INTENDANT
<i>enetenen e es regiren</i> (II.4)	VERSANTUR
<i>vicari ne advocat</i> (II.5)	VICARIUM
<i>corrompés ne tocàs</i> (III.3)	VIOLARET
<i>violència e força</i> (IV.1)	VIOLENTIAM
<i>virtuós e molt segur</i> (IV.7)	VIRTUOSUS ET SECURISSIMUS
<i>esquivar e lunyar</i> (I.3)	VITARE
<i>vicien ni corrompen</i> (III.3)	VITIENT
<i>celadors e guardadors</i> (II.4)	ZELATORES

5.6 DE LA TRADUCCIÓ A LA CÒPIA

Com la traducció ha estat transmesa en un sol testimoni, resulta molt difícil detectar quan es tracta d'una intervenció voluntària del traductor o quan d'un error accidental del copista.

Anotem i classifiquem els errors observats en la còpia del ms. M, seguint la classificació de Blecua (1983): adició, omissió, alteració i substitució.²⁶³

5.6.1 Errors per addició

a) Addició d'un fonema per atracció d'un altre anterior o posterior de la mateixa paraula o de la paraula contigua:

II.5: *Palató* (per *Plató*).

III.8: *Los correus e portadors de les letres e espagen lo camí* (per *Los correus e portadors de les letres espagen lo camí*).

b) Addició d'una síl·laba per repetició:

IV.5: *situatat* (per *situat*).

III.5: *En ells deu ésser madurea de costumes, car cortesia de paraules* (per *En ells deu ésser madurea de costumes, cortesia de paraules*); confusió *car/ cor*.

IV.1: *en tot loch prop en la legent e deu ésser* (per *en tot loch prop en la gent deu ésser*); en aquest cas, dues adicions, de síl·laba i conjunció.

c) Addició per repetició d'una paraula o d'una frase breu:

II.4: *en en trabucament* (per *en...*).

III.4: *Per títol verament rey era* (verament).

III.4: *Lo ungender deu fer fer* (per *Lo ungender deu fer...*).

IV.2: *al loch no dret no dret* (per *al loch no dret*).

IV.7: *poden aquell a destre e sinestre poden occiure* (per *poden aquell a destre e sinestre occiure*).

²⁶³ En alguns casos hi ha una combinació d'errors. L'exemple que segueix presenta alteració i addició: III.4, "L'avarícia con fon proea en totes altres arts..." (per "L'avarícia com fe e proea e totes altres arts..."; cf. l'ed. *lat*: "avaritia fidem et probitatem ceterasque bonas artes...").

5.6.2 Errors per omissió

a) Omissió d'un fonema o d'una lletra:

- II: *segó* (per *segon*).
- II.5: *per dre[t]*
- III.1: *ret[r]e nodriment*
- III.6: *e pendre la civada [a] aquell*
- IV.1: *davant ell no era posa[t]*
- IV.2: *se lexen de co[m]batre*
- IV.4: *VI estacions [e] enaments*

Em moltes ocasions es tracta de l'oblit de la marca de plural:

- II.1: *bone(e)s costum[s]*
- II.1: *lo[s] parents*
- III.2: *als navegant[s]*
- III.5: *lo[s] speciayres*
- III.6: *dels ostalejant[s]*
- IV.3: *lo[s] fills*
- IV.4: *lo[s] jutges*

L'omissió —d'un fonema o síl·laba— pot afectar a la concordança en nombre d'una forma verbal:

- II.5: *los vegués del rey se deu[en]*
- IV.2: *só[n] acompanyats*
- IV.8: *Ans deu[s] tu elegir*

b) *Haplografia* (omissió d'una síl·laba o una paraula idèntica o molt semblant gràficament a la contígua):

- I.3: *Dí[di]mo*
- II.1: *t[ar]antins*
- II.3: *preciós* (per *preciosos*)
- II.3: *derturós* (per *dreturosos*); hi ha, a més, una metàtesi.

c) Omissió d'una paraula, o sintagma, per error de dicat interior:

- II.3: *De la forma del juhí dels orphils qui són assessors del rey* (per *De la forma [e de l'ofici] dels orphils qui són [jutges e] assessors del rey*).
- II.3: *segons que sol dir[-se]*

II.4: *lo rey Griomalt, [dient-li] que*

III.4: *Aquest, sens dubte, no posseï les riqueses, mas és posseït [per elles]...*

III.6: *covén als ostalés ésser [ab] aquells*

IV.7: *una veu sortí que dix [que un poble] appellat Agualdus Sofidus (ed. lat.: quae ei pertulit quendam popularem qui vocabatur).*

IV.7: *Balthasar, rey [de Babilònia] (Cf. l'ed. lat.: Baltasar Babyloniae regem).*

d) Omissió d'una frase per *homoiotelèton*

III.8: *les altres coses. [Major guarda s'ha d'haver en guardar les altres coses] que en atropar. (Cf. l'ed. lat.: Hos enim Cassiodorus admonet sua servare, en necessitate suborta aliena mendicaro aut furari cogantur; maior enim, inquit ipse, in conservandis quam in inveniendis adhibenda est cautella).*

IV.2: *als lochs dels cavallers, [i dret al spay blanch i buit davant lo mercader. El rey també pren la natura dels cavallers] a la part dreta... (Cf. l'ed. lat.: militum, et in rectum ad spatium album et vacuum ante mercatorem.. Rex etiam sortitur naturam militis a dextris).*

IV.2: *E adonchs pren [la natura dels populars. Meritablement] natura de tots... (Cf. l'ed. lat.: et tunc naturam popularium sortitur. Merito ergo hanc naturam popularium omnium).*

5.6.3 Errors per alteració de l'ordre

a) Alteració en l'ordre de fonemes (metàtesis) o grafies:

II.4: *auydes* (per *ayudes*).

III.3: *sebolill* (per *sebolli'l*).

III.3: *Domècrit* (per *Demòcrit*).

II.3: *jhuýs* (per *juhýs*).

b) Alteració en l'ordre de paraules:

III.8: *que cells qui malmeten les coses pròpies, no que prenguen (per ...que no prenguen).*

c) Alteració de l'ordre de la frase:

IV.3: "*Oh tu, fembra juvenal, pus movibla est que els vents!*" "*Com nex la fembra* (per "*Oh tu, fembra juvenal, pus movibla est que els vents!*" [*Diu Juvenal:*] "*Conex la fembra*).

5.6.4 Errors per substitució

a) Substitució d'un fonema (per atracció d'un altre proper):

II.5: *Casat* (per *Cèsar*).

III.8: *pochs guanys reponent* (per *pochs guanys reporten*).

IV.7: *legina* (per *regina*).

b) Substitució per atracció d'una paraula igual en la mateixa pericopa:

IV.2: *porta lo sach en lo sach* (per *porta lo sach en lo cap...* Cf. l'*ed. lat: Sacculum vero porta in capite*).

III.3: *Covén-se alguns provats amar, no los provats provar* (per *Covén-se alguns provats amar, no los amats provar*); joc de paraules.

c) Substitució d'una paraula per una altra de la pericopa immediata o propera:

IV.3: *Primerament veu la fembra* (per *Primerament veu la fama*; cf. l'*ed. lat: Prima videt famam rumoresque illa recenten...*); confusió de *fama/femina/fembra* presents en el co-text.

d) Substitucions de fonemes per desconeixement històric del copista:

II.4: *lombarts* (per *longobarts*).

e) Substitució d'una paraula per una altra de semblant freqüència en l'ús i amb grafemes quasi idèntics:

III.4: *D'aur sedegest e aur viu* (per *D'aur sedegest e aur beu*).

III.6: *lo via* (per *la via*).

III.8: *si alguna utilitat e alguns a temps paresca* (per *si alguna utilitat a alguns...*).

IV.1: *com veurien los nobles sens vestidures, si defalís que venés mercaderies* (per *com veurien los nobles sens vestidures, si defalís qui venés mercaderies*).

- IV.3: *sia que prenga e que sia presa* (per *sia que prenga o que sia presa*).
- IV.3: *mantinent que axí curiosament a veure les altres regions* (per *mantinent que exí (< EXIVIT) curiosament a veure les altres regions*).
- III.8: *més punts d'aquells són en aquells daus* (per *més punts d'aquells són en aquests daus*).

f) Substitució d'una paraula o frase per una altra per establir malament el tall sintàctic:

- IV.3: *com nex la fembra* (per *conex la fembra* —cf. l'ed. lat.: *cognoscit mulier...*).

g) Substitució d'una paraula per atracció del context:

- IV.1: *estés lo cavaler* (per *estés lo tauler*; hi ha, a més, semblança fonètica).
- II.4: *Dari* (per *Porus*); coherència amb el referent.

i) Substitució per antonímia:

- I.2: *terç* (per *segon*).
- I.3: *segon* (per *terç*).
- III.6: *Lo capítol VIIé* (per *Lo capítol VIé*).
- III.6: *setén* (per *sisén*).

k) Substitució per trivialització (*lectio facillior*):

- II.2: *desendria* (per *deshonra*).
- II.4: *Jacob* (per *Joab*).
- II.5: *port* (per *pretor*).
- II.5: *yvaçós als guardadors del príncep* (per *yvaçós als guardons del príncep*).
- II.5: *Partits deuen ésser...* (per *Pascients deuen ésser*).
- III.1: *com fos acusat de incert* (per *com fos acusat de incest*).
- III.3: *costell* (per *coltell*).
- III.3: *és axí ferma* (per *és axí format*).
- III.5: *On en les faldes dels poetes...* *On en les faldes...* *On en les faules dels poetes...*
- III.7: *En mig del cercle* (per *En lo mig cercle*; cf. ed. lat.: *semicirculo*)
- III.8: *pervendran a alguns ciutadans* (per *pervendran a algunes ciutats*; cf. l'ed. lat.: *ad civitates quaslibet*).

JAUME DE CÈSSULIS:

*LIBRE DE LES **C**OSTUMES DELS **H**ÒMENS*

*E DELS **O**FICIS DELS **N**OBLES*

*SOBRE LO **J**OC DELS **E**SCACHS*

LA NOSTRA EDICIÓ

Partim d'una rigorosa fidelitat al manuscrit, amb només l'esmena dels errors més evidents després de l'estudi de les característiques del copista.

Presentem el text amb el màxim respecte als grafemes originals. Només regularitzem segons la llengua actual l'ús de *u/v*, *i/j* i de l'alternança de *c* i *ç* davant *a*, *o*, *u*, per evitar confusions.

Fem ús de títles, apòstrofs, dièresis i guionets d'acord amb la normativa actual. Les *y* accentuades han estat reemplaçades per *í*. Accentuem en aguda els acabats en *-és*, *-én*. Afegim alguns accents diacrítics que no són a la llengua moderna (*àls* pronom i *à verb*). Quant als antropònims i topònims clàssics, seguim l'accentuació proposada per Alberich i Ros (1993).

Fem ús de majúscules i de minúscules segons els criteris actuals.

El punt volat "." el fem servir per indicar: geminació de consonants; elisió de vocals que avui es representen normativament; desaglutinació dels pronoms *y*, *us*, *u* amb el mot precedent (*lay>la y*, *laus>la us*, *liu>li u*); per separar paraules que han estat aglutinades —amb la corresponent pèrdua d'una vocal— i que la normativa actual no resol amb l'ús d'un apòstrof o d'un guionet. Si les vocals són diferents, posem el punt volat en el lloc que pertocaria a la vocal desapareguda, com ara *yo·t*; si ens trobem una mateixa vocal (*algun·altra*), respectem la que siga començament de paraula, per últim, no seguim aquesta norma en alguns casos, com ara *que* + pronom feble o article determinat, que resollem *que·l*, *que·s*, etc.

Resolem totes les abreviatures dels manuscrits, tot i que no les indiquem específicament. Quan hi ha fluctuació (*con/com*; *per/par*; *que/qe*; *gue/ge*), operem d'acord amb l'hàbit del copista i, si no és significatiu, es desenrotllen de la manera més acostada a la grafia actual.

Hem conservat escrits amb xifres romanes —sense els punts entre els quals són sovint col·locats— els determinats i adjectius numerals que apareixen així al manuscrit.

Hem fet servir els claudàtors —entre "[]"— per fer constar els grafemes, mots, etc. que són reconstruccions de l'editor. Quan es tracta d'una paraula o d'una frase hem procurat adaptar-la als usos gràfics del ms. Les supressions evidents les indiquem preferiblement en les notes finals i, en menor mesura, entre "()". Les cometes indiquen citació textual.

Com que es tracta d'un manuscrit únic hem procurat contrastar les lliçons dubtoses amb el text llatí i, subsidiàriament, amb les traduccions romàniques a què hem tingut accés. A l'aparat crític consignem les variants rebutjades, aquelles que hem considerat errors evidents. Sense diferenciar-les de les anteriors, indiquem les correccions, supressions, afegits, anotacions liminars, accidents del paper, etc. Introduïm, a més, notes de justificació de la selecció de les variants i de les esmenes, així com l'aclariment d'algun passatge i al·lusions a l'original llatí i altres traduccions que fem servir de control. A peu de pàgina, anotant l'edició de la versió catalana, incloem les fonts llatines constatades.

A la columna de l'esquerra, fent costat a la nostra edició, reproduïm, per aportar un major contrast a la lectura, l'edició llatina de Burt (1957), amb només l'esmena dels errors més evidents. Quan ens hem separat de les lliçons editades per Burt, ho indiquem en nota a la fi del text.

[p. 3] **JACOBUS DE
CESSOLIS:**
*LIBELLUS DE MORIBUS
HOMINUM ET OFFICIIS
NOBILIIUM AC POPULARIUM
SUPER LUDO SCACHORUM*

[0.] PROLOGUS

Incipit libellus *De moribus hominum et] officiis nobilium* intitulatus et ad ipsorum solatium et honorem et maxime] ludum scachorum scientium descriptus, compositus et compilatus per] venerabilem et excellentissimum virum fratrem Iacobum de Cessolis or]dinis praedicatorum.

Multorum fratrum ordinis nostri et diversorum saecularium precibus persuasus, dudum munus requisitum negavi ut transcriberem solatiosum ludum. Sane cum illud ad populum declamatorie praedicassem, multisque nobilibus placuisset materia honori eorum ac dignitati curam ascribere, monens eos ut si formas ipsorum menti impresserint bellum ipsum, ludi virtuten corde potuerunt faciliter obtinere. [p. 4]

[JAUME DE CÈSSULIS:

*LIBRE DE LES COSTUMES
DELS HÒMENS E DELS OFICIS
DELS NOBLES SOBRE LO JOC
DELS ESCACHS]*

[0. PRÒLEG]

[f.45r^a] Comença lo pròlech en lo *Libre sobre el joch dels escachs de les costumes e oficis dels nobles.*

Per prechs de molts frares de nostre orde e de diverses seglàs ja ha temps passat amonestat, molt request, negué que transcrivís *Lo joch del solaç dels escachs*, ço és l'ensenyança del regiment de les custumes de la batalla de l'humanal linatge. E com yo aquell joch al poble públicament agués preycat e la matèria agués plaguda a molts nobles, per honor e dignitat lur curí scriure aquell, amonestant a ells que, si enpremtaven les formes e-n lurs pensés aquell, la batalla e

Hunc autem libellum de moribus hominum et de officiis nobilium si placet intitulari decrevi. Et ut ordinatius procedam in eo ante ipsum opus, capitula praeponui, ut quod in eo sequitur plenius elucescat. Tractatibus autem quattuor ipsum opus lector ipse noverit esse distinctum. [p.5]

[I.] TRACTATUS PRIMUS

**De causa inventionis ludi
scachorum**

Qui sub tribus capitalis

la virtut del joch porien de cor leugerment retenir.

On yo stablí aquest libell *de les costumes dels hòmens e dels oficis dels nobles* si a ells plau intitular, e per ço que pus ordenadament proeesca en ell, ans de aquella obra, sàpies tu, legidor, que yo he possats capítols per ço que les coses qui en ell se'n seguexen pus plenàriament sien declarades oir. Per IIIe tractats lo damunt dit legidor trobarà aquesta obra ésser departida.

Lo primer tractat: De la causa e rahó del trobament d'aquest joch.

Lo segon tractat: [De les formes dels escachs nobles.]¹

Lo tercer tractat:[De les formes dels scachs dels pobles.]²

Lo quart tractat: [De l'enament e moviment de l'escaquer.]³

Comença lo libre qui és intitulat *De les costumes e oficis dels nobles sobre-l joch dels scachs*.

[I. PRIMER TRACTAT]

**[DE LA CAUSA E RAHÓ DEL
TROBAMENT D'AQUEST JOCH]**

infraescriptis ponitur, ut sequitur:

Capitulum primum: Sub quo rege inventus est ludus scachorum.

Capitulum secundum: Quis fuit inventor ludi scachorum.

Capitulum tertium: De triplici causa inventionis ludi scachorum.

[Lo capítol primer. Sots qual rey fon atrobat aquest joch.

Lo capítol segon. Qui fo aquell qui trobà aquest joch.

Lo capítol tercer. De III maneres o rahons perquè fon trobat aquest joch dels escachs.]⁴

[I.1] CAPITULUM PRIMUM

Sub quo rege inventus est ludus scachorum

Inter omnia mala signa in homine unum est quando homo non timet Deum per culpam et homines offendere per inordinatam vitam quod non solum correctiones negligit, sed etiam correctores affligit. Quemadmodum de Nerone imperatore legimus, quod Senecam magistrum suum occidit, eo quod increpationes eius ferre non posset.

[p.6]

Tempore vero Evil-Merodach regis Babyloniae, hominis lascivi, iniusti et crudelis, qui patris corpus Nebuchadnezzar in trecentas partes divisit et trecentis vulturibus dedit ad

[I.1] LO CAPÍTOL PRIMER

Sots qual rey aquest joch és atrobat⁵

[f.45r^b] Entre tots los mals senyals qui són en l'om sí és un: quant algun hom no tem Déu per culpa, ni tem agreujar los hòmens per desordenada vida; que no tant solament menyspreen correccions, mas encara aflag e turmenta los corregidors. Segons que legim de Neró, emperador, qui ocís Sèneca, maestre seu, per ço com no podia soferir los seus blasmes e castiguaments.

En lo temps, emperò, de Evilmoredach, rey de Babilònia, hom no just, cruel e ergulós, qui lo cors de Nabucadenosor, pare seu, partí en treentes parts e a treents voltors lo donà a

comendum. Hic ludus inventus est, quem *De moribus hominum et officiis nobilium* intitulari decrevi. Hic enim rex inter alia mala unum habebat pessimum, quod correctores suos occidebat et increpationes oderat, quod stultissimum est. Huic similabatur pater suus Nebuchadnezzar, qui dum somniasset et evigilans non recordaretur somnii, voluit occidere omnes sapientes Babylonis eo quod ipsum somnum regi non poterant indicare, ut habetur in libro *Danielis prophetae*.

Opinantur autem aliqui hunc ludum inventum fuisse tempore belli Troiani. Sed hoc non habet veritatem. Nam a Chaldeis ad Graecos transivit, ut dicit Graecus

menjar;^a e per ell fon aquest joch atrobat. Encara aquest rey, entre els altres mals, ne havia un malvat: que ocia los seus corregidors e avorria blames e repreniments, que és cosa molt malvada e folla. E aquest era semblant a son pare Nabucadenosor, que com agués sompniat e-s fos despertat e no-s remembràs del sompni, volch ociure tots los savis de Babilònia, per ço com no podien demostrar aquell sompni al rey, segons que açò se reconta en lo *Libre de Daniel*.^b

Emperò, opinió és de alguns que aquest joch fon atrobat en lo temps de la batalla de Troyha; mas açò no conté en si veritat, car dels caudeus fon transportat e

^a Belvacensis, *Hist.*, II, 117: "Cumque regnare caepisset, eleuavit loachim quem socium habueratin carcere, timensque ne refurgeret pater suus, qui de bestia redierant in hominem; consuluit loachim, ad cuius consilium cadauer patris efossum divisit in 300 partes, & dedit eas 300. vulturibus, & ait ad eum loachim. Non resurget pater tuus, nisi redeant vultures in unum".

^b Dn II, 8-16: "respondit rex et ait certo novi quia tempus redimitis scientes quod recesserit a me sermo si ergo somnium non indicaveritis mihi una est de vobis sententia quod interpretationem quoque fallacem et deceptione plenam composueritis ut loquamini mihi donec tempus pertranseat somnium itaque dicite mihi ut sciam quod interpretationem quoque eius veram loquamini respondentes ergo Chaldei coram rege dixerunt non est homo super terram qui sermonem tuum rex possit implere sed neque regum quisquam magnus et potens verbum huiuscemodi sciscitatur ab omni ariolo et mago et Chaldeo sermo enim quem tu rex quaeris gravis est nec repperietur quisquam qui indicet illum in conspectu regis exceptis diis quorum non est cum hominibus conversatio quo audito rex in furore et in ira magna praecepit ut perirent omnes sapientes Babylonis et egressa sententia sapientes interficiebantur quaerebaturque Danihel et socii eius ut perirent tunc Danihel requisivit de lege atque sententia ab Arioch principe militiae regis qui egressus

Diomedes, qui inter philosophos primo famam inter Gracos accepit, et postmodum Alexandri regis temporibus tam Aegyptum quam partes australes orbis fama sua occupavit. Quare vero sic famosus extiterit in sequenti capitulo tertio nos dicemus. [p.7]

[I.2] CAPITULUM SECUNDUM

Quis fuit inventor ludi scachorum

Huius ludi ac novitatis inventor extitit philosophus quidam orientalis nomine Xerxes apud Chaldeos, vel Philometor apud Graecos, quod idem est apud Latinos quidam mensurae sive iustitiae amator. Huius hominis fama apud Graecos et Athenienses in tantum claruit ut postmodum multi probi philosophi et scientiae extitit ut⁷ mori potius eligeret quam dissimulationem sequens in deliciis regalibus spreta iustitia vitam finiret. Nam cum philosophus videret regis vitam detestabilem, et nemo eum culpae auderet propter eius crudelitatem quam in hominum sapientum

passà als grechs, segons que diu e reconta Diomedes, qui era grech.

[I.2] LO CAPÍTOL [SEGON]⁶

Qui fo aquell qui trobà aquest joch

Lo trobador de aquest joch e de la sua novelletat fon hun philòsof per nom Xerces entre els [f.45v^a] [caldeus, o Philometor entre els]⁸ grechs, que àls entre els latins, ço és, amador de mesura o de justícia. La fama de aquest hom envers los grechs e aquells de Athenes, en tant s'esclarí, que enaprès, molts aprovats philòsofs e amadors de sciència reeberen aquest nom de lurs predessesors, pares, avis e besavis, perquè ell estech de tanta justícia que més amà elegir morir que, se seguent viltat, finàs sa vida en delits reals, menyspreada justícia. On, com lo poble

fuera ad interficiendos sapientes Babylonis et interrogavit eum qui a rege acceperat potestatem quam ob causam tam crudelis sententia a facie esset regis egressa cum ergo rem indicasset Arioch Daniheli Danihel ingressus rogavit regem ut tempus daret sibi ad solutionem indicandam regi".

necem ostenderat, rogatu populi, neglecta vita, morti se exposuit, malens pro iustitia vitam finire quam ad modicum tempus eam ducere brutis moribus infamatam.

Item effecit ut Valerius Maximus dicit: Theodorus Cyrenaeus qui fuit affixus cruci pro eo quod regem Lysimachum [p. 8] pro suis obscenis et iniustis actibus increpare ausus est, qui cum in eculeo penderetur, dixit regi: "Tuis consiliaris purpuratis sit haec paena quam timent; mea siquidem nihil interest utrum humi an sublimi putrescam". Voluit dicere quod parum curabat de ipsa morte et mortis modo, dum tamen innocenter et pro iustitia moreretur.

Legimus etiam Democritum

veés la vida del rey malejta e desordenada, axí que negú a ell no gosava enculpar ne rependre per rahó de la sua crueltat, la qual havia demostrada en la mort dels hòmens savis, per prechs del poble, aquest philòsof menyspreà la vida e-s liurà a mort, volent més finir sa vida en justícia que en poch de temps menar e tenir aquella difamada en bestials costums.

On segons que diu Valeri,^a lo gran Theodori Scireneu, qui fo crucificat en creu per ço com fo gosat rependre al rey per nom Lisímat per los seus trespasaments e forts no justs, lo qual, penjant en lo turment, dix al rey: "Dels teus consellers enporprats sia aquesta pena la qual temen per cert, a mi res no se'n pertany, no-m fa res si bé-m podresch en terra o en alt".

Volch ell aytant dir que poca cura havia d'aquella mort ne de la manera sua dementre, emperò, que coneguessen que per justícia a mantenir moria.

Nós legim atressí que Demòcrit,

^a Valerius Maximus, *Mem.*, VI, 2, 3: "Inter has et Theodorum Cyrenaenum quasi animosi spiritus coniugium esse potuit, uirtute par, felicitate dissimile: is enim Lysimacho regi mortem sibi minitanti, 'enimvero' inquit 'magnifica res tibi contigit, quia cantharidis uim adsecutus est'. cumque hoc dicto accensus cruci eum suffigi iussisset, 'terribilis' ait 'haec sit purpuratis tuis, mea quidem nihil interest humi an sublimi putrescam'".

philosophum sibi oculos eruisse, ne videret bene esse malis civibus et iniustis. Haec ponit Valerius sub Rubrica Sapienter *Dicta aut Facta*. Socratem etiam legimus ad mortem properantem et uxori post eum flenti et dicenti eum damnatum innocentem, respondisse: Tace, inquit, melius me mori innocentes existimes quam propter culpam diem extremum claudere.

Sic et huius novitatis pro tuenda iustitia mortis se exposuit, et vitam praeentem contempsit. [p.9]

philòsoph, se trasgué los huyls per ço que no-s vehés bé ésser als mals ciutadans e no justs.^a

Encara legim que Sòcrates, [f.45v^b] mentre que-l menaven a la mort e plorant sa muler après d'ell dient que ignoscent e sens culpa lo dapnaven, on ell respòs dient: "Calla! Milor és que tu albirs mi morir innoscent e sens culpa, que per culpa fenir lo meu derer dia".^b

Enaxí lo trobador d'aquest joch novell se liurà a mort per defendre justícia e menyspreà e vil tench, per açò, la vida present.

[L.3] CAPITULUM TERTIUM

**De triplici causa inventionis ludi
scachorum**

[L.3] LO CAPÍTOL [TERÇ]⁹

**De triplicable rahó de trobament
d'est joch**

^a Aulus-Gellius, *Noctes Atticae*, X, 17: "Versus Laberiani sunt: Democritus Abderites physicus philosophus clipeum constituit contra exortum Hyperionis, oculos effodere ut posset splendore aereo. Ita radiis solis aciem effodit luminis, malis bene esse ne videret civibus". Belvacensis, *Doct.*, IV, 176: "Unde de Demetrio philosopho refert A. Gellius in libro noctium Atticarum quod natione Abderites fuerit, & ditissimus, qui omne patrimonium suum reliquens suis civibus, Athenas profectus est, & ibi oculos sibi eruit, tanquam, scilicet impedimenta bonorum studiorum ut vegetiores cogitationes haberet. Liberius tamen dicit eum oculos sibi eruisse, ne videret bene esse malis civibus. De Democrito philosopho refert A. Gellius noctium Atticarum quod natione Abderites fuerit, & ditissimus. Qui omne patrimonium suum relinquens suis civibus Athenas profectus est, & ibi oculos sibi eruit, ut vegetiores cogitationes haberet, quidam tamen dicit eum oculos sibi eruisse, ne videret bene esse malis civibus". Cf. Belvacensis, *Hist.*, III, 32.

^b Belvacensis, *Hist.*, III, 66: "Quid ergo inquit, nocenti mihi mori fatius esse duxisti? O immensam sapientiam, quae nec in ipso vitae quidem excessu obliuisci sui potuit".

Causa autem inventionis huius ludi fuit triplex. Prima, fuit regis correctio. Secunda, otii evitatio. Tertia, rationum subtilium multiplex inventio. Circa primum sciendum est quod praedictus rex, cuius memoriam fecimus in primo capitulo, cum vidisset hunc ludum et multos barones et milites ac duces cum dicto philosopho bellicose ludere, miratus ludi pulchritudinem ac insueti solatii novitatem, interesse voluit, et ludum discere desideravit ac cum dicto philosopho ludendo bellare decrevit. Quod cum philosophus respondisset regem hoc non posse facere, nisi prius formam discentis assumeret. Respondit rex hoc esse congruum et discere cupiens formam discipuli in se omnimode suscepit. Tunc philosophus formam tabularii, et scachorum, ac mores regis, nobilium ac popularium, et officia eorum describens, ut in sequentibus capitulis declarabimus et morum et virtutum informationem attraxit. Ea propter, audiens correctionem propter quam iam multos sapientes occiderat, comminatorio praecepto, philosophum interrogavit, dicens, quare hunc ludum invenisset. Cui respondit: O, domine, mi

La causa o rahó del trobament d'aquest solaç fo en tres maneres. La primera fo la correcció del rey. La segona, esquivar ociositat e deport. La terça, multiplicable trobament de rahons subtils.¹⁰

Entorn la primera, deu hom saber que'l damunt dit rey, del qual fem memòria e menció en lo primer capítol, com ell agués vist lo joch aquest e molts cavalers, barons e prínceps jugar ab lo dit philòsoff batallósament, meravellat de la bellea del joch e de la novelletat del suau e plaent solaç, volch entreésser en ell e desigà d'aprendre lo joch; ab lo dit philòsoff jugant se volch combatre. E com lo philòsoff li hagués respòs que açò lo rey fer no podia si donchs primerament la forma de l'aprenent no rebia en si, el rey respòs que açò era cosa covinent. E cobeejant aprendre, la forma de dexeble del tot reebé en si. Adonchs, lo philòsoff la forma del cavaler dels escachs e les custumes del rey, dels nobles e dels pobles e de lurs oficis començà de senyalar e de mostrar, segons que en los següents [f.46r^a] capítols declararem, e tirà aquell rey a

rex, [p.10] tuam gloriosam vitam desidero, quam videre non possum nisi iustitia et bonis moribus insignitus a populo diligaris. Opto ergo te alium fore regimine, ut tibi prius dominaris, qui non iure aliis sed violentia dominaris. Iniustum quippe est, ut aliis imperare tu velis, cum tibi ipsa imperare non possis. Et memento violenta imperia durare non posse. Haec ergo tuae correctionis causa una extitit. Patienter enim reges Sapientum suorum correctiones ferre debent et ipsas correctiones liberter audire, quemadmodum de Alexandro dicit Valerius:

Quidam enim miles Alexandri nobilis et opinione maximus, volens eum

correcció e a informació de costumes e de virtuts. E per açò ell, hoynt la correcció sua per la qual molts savis avia morts, ab manament de menaces demanà lo philòsoff dién per què havia atrobat aquest joch. Al qual respòs: "O senyor meu rey, yo desig la tua vida, la qual no puch veure, si donchs per justícia e per bones costumes enobleÿt, no est amat per lo poble; donchs, yo desig que tu sies altre per ço que senyoreigs primerament a tu; lo qual verdaderament no senyoreges, ni als altres sinó per violència e crueltat. Injusta cosa és e mala, per cert, que tu vulles manar als altres ço que no pusques manar a tu mateix. E remembre't no poder tu senyorejar. Donchs, açò estech una causa e rahó de la tua correcció, car pacientment los reys deuen soferir les correccions de lurs savis e hoyr volenterosament aquells castiguaments, segons que de Alexandre diu Valeri.

On un noble cavalier d'Alexandre^a volén aquell rependre que trop grans

^a Quintus Curtius, *Historia Alexandri*, VII, 8: 'Nostri sine pedibus dicunt esse Fortunam [quae manus et pinnas tantum habet]: cum manus porrigit, pinnas quoque comprehendit. Denique si deus es, tribuere mortalibus beneficia debes, non sua eripere: sin autem homo es, id quod es, semper esse te cogita. Stultum est eorum meminisse, propter quae tui obliviscaris. Quibus bellum non intuleris, bonis amicis poteris uti. Nam et firmissima est inter pares amicitia et videntur pares, qui non fecerunt inter se periculum virium'.

increpare quod nimia desideraret, maxime circa honores dixit ei: Si dii nostri corpus tuum quod est parvum, aviditati et desiderio animo tui fecissent parem totus mundus te capere non posset, quia manu dextra tangeres orientem et sinistra tangeres occidentem. Cum ergo corpus tuum non respondeat animo, aut tu es deus, aut tu es homo, aut nihil. Si tu es deus, certe tu deum debes imitari, ut hominibus beneficis tribuas non sua eis eripias. Si vero homo es, mortalem te consideres ut desistas. Si vero nihil es, hoc memento, ut tu tui ipsius non obliviscaris. Nihil tam firmum est, cui non sit periculum ab invalido, [p.11] et leo rex bestiarum quoque minimarum avium pabulum fit.

Secunda huius inventionis causa fuit otii evitatio. De quo dicit Seneca ad Lucillum: Otium sine litteris mors est, et

coses desigava, e majorment entorn les honors, dix a ell: "Si·ls nostres déus lo teu cor, qui és poch, aguessen feyt equal a la cobeejança del desig del teu coratge, tot lo segle no poguera comprendre. E sabs per què? Car ab la dreita mà tocares orient e ab la mà sinistra tocares occident; donchs, com lo teu cors no respona al coratge, o tu est Déus, o hom, o no res. Si tu est Déus, certament deus tu Déu semblar, per ço que dons beneficis als hòmens, no pas que·ls tolgues lurs coses. Si, emperò, est hom, considera tu ésser mortal per ço que te'n partesques. E si res no est, remembra't açò per ço que de tu mateix sies oblidat". Res no és tant ferm al qual no sia perill del flach. Car lo leó molt fort a veguades [f.46r^b] és feyt menjar d'ocells molts poquets.

La segona rahó d'aquest trobament sí fo: per esquivar ociositats e deports. E d'açò diu Sèneca a Lucillo:^a "Ociositat

Belvacensis, *Doct.*, IV, 125: "*Quintus Curtius*. Dixit quidem ex suis maximus natu Alexandro; si dii habitum corporis tui, aviditati animi tui parem esse voluissent, orbis te non caperet; altera manu orientem, altera contingeres occidentem. Quid tu ignoras, arbores magnas diu crescere, & una extirpari hora? Stultus est qui fructus earum spectat, altitudine non mota: vide ne dum ad cacumen peruenire contendis, in ipsus ramis quos comprehenderis decidas. Leo quandoque minimarum avium pabulum fuit; nihil tam firmum est, cui periculum non sit ab inualido. Denique si Deus es, tribuere mortalibus beneficia debes, non sua eis eripere, si autem homo es, id quod es semper te esse cogita: stultum est eorum meminisse, propter quae tui obliuiscaris".

^a Belvacensis, *Doct.*, IV, 142: "*Seneca ad Lucillum epistola 82*. Ocium sine litteris mors est, & hominis viui sepultura".

hominis vivi sepultura. Et Varro in *Sententiis* dicit: Viatores non eunt ut eant, sic et vita non sui causa fit, sed ut ea praeclarum aliquid fiat.

Et ideo hic praesentis ludi inventor non solum eum invenit ut regem corrigeret sed ut otium et tristitiam ex otio causatam vitare doceret. Consueverunt enim multi prae nimia fortuna abundante otio se dare. Unde Quintilianus dicit, quod ad omne votum fluente fortuna lascivit otium. Et ideo saepe necesse est ut in facinus ardor otiosus erumpat; ex tali enim otio causatur amaritudo animi nimia qua iocunditas spiritualis extinguitur, et quodam desperationis principio mens in se ipsa subvertitur. Et qui per hoc solatiom, otium et tristiam evitantur, ideo propter haec evitanda ludum hunc Xerxes seu Philometor invenit.

sens letres mort és e sepultura de hom viu". E Varró, en les *Sentències* sues,^a diu que·ls viandans no van per ço que vagen, enaxí la vida no és feyta per rahó de si mateixa, mas per ço que en ella sia feyta alguna cosa preclara, bella e resplandent. E, per açò, lo trobador del present joch no solament atrobà aquell per ço que corregís lo rey, mas per ço que ociositat e tristícia, causada e nodrida per aquella ociositat, fos ensenyat a esquivar e lunyar. Car molts s'acustumaren per trop gran fortuna e habundància donar-se a deport e a ociositat. On Quintilian^b diu que a tot desig, abundant la fortuna, se n'ergulex oci e deport. E, per açò, cosa és necessària que sortesgua e vengua a fellonia he, peccant ardor e escalfament ociós, e deportes. Encara per aytal deport és causada e nodrida amargura ab molt gran tristor, per la qual és apaguada alegria esperitual e quaix la pensa de desesperació en si mateixa se trastorna e·s regira, car per aquest solaç ociositat e tristícia és esquivada e lunyada. On, per

^a Belvacensis, *Doct.*, IV, 142: "*Varo in Sententiis*. Viatores non eunt ut eant: sic & vita non sui causa sit, sed ut ea praeclarum aliquid fiat".

^b Belvacensis, *Doct.*, IV, 142: "*Quintilianus can.3*. Ad omne votum fluente fortuna lasciuu ocium".

Tertia causa fuit quia naturaliter unusquisque appetit scire et novitates audire, unde legitur de Atheniensibus quod ad hoc studebant ut scirent vel audirent aliquid novitatis. Et quia visus corporalis quandoque multa cogitare impedit subtilia, ideo Democritum Philosophum legimus sibi [p.12] oculos eruisse, ut vegetiores et acutiores cogitationes haberet. Multi enim debiles visu corpores vel carentes corporea visione in inventionibus acutiores fuerunt, sicut patet de Didymo, Alexandrinae civitatis episcopo, qui carens visu tantae fuit intelligentie, ut discipulos meruerit habere Gregorium Nazianzenum et Hieronymum, Romanae ecclesiae presbiterum cardinalem, qui cum iam incepissent esse sub aliis magnis iuris doctoribus aliorum esse doctores, sub scola Didymi Alexandrini episcopi voluerunt esse discipuli.

Propter cuius intellectus altitudinem legimus magnum Antonium heremitam

amor d'açò a esquivar aquests aytals jochs, Xerses filòsoff, o Philometor, atrobà aquest joch.

La [terça]¹¹ rahó: car cascú naturalment desiga saber e oyr novelletats. On és lest d'aquels de Athenes que açò s'estudiaven, que sabessen o¹² oÿssen algun novell.^a E, car vista corporal a veguades empatxa de pensar moltes coses subtils, per açò Demòcrit philòsoff, segons que legim, se féu traure los huyls per ço que agués [f.46v^a] pus subtils e pus agudes cogitacions. Car molts, flachs de vista corporal o freturans de vista corporal, foren en rahons pus aguts, segons que·s manifesta de Dídimó, bisbe de la ciutat d'Alexandria, qui freturant de vista, fon de tant gran inteligència, que meresqué per haver dexebles Gregori Natzarén, Gerònim prevere, cardenal de la esgleya de Roma; los quals com ja començassen de ésser sots altres grans barons doctors, e d'altres estar doctors, volgren ésser dexebles sots la eschola de Dí[di]mo, bisbe de Alexandria. Per la altea del qual, ço és, del seu enteniment subtil, legí lo

^a Ac XVII, 21: "Athenienses autem omnes et advenae hospites ad nihil aliud vacabant nisi aut dicere aut audire aliquid novi".

ipsum Didymum episcopum visitasse, et inter verba consolatoria dixisse: si dolebat Didymus oculorum visum perdidisse. Cui respondisset Didymus: Miror si non credis me dolere. Respondisse fertur Antonius: Inmo, pater, miror te hoc dolore perdidisse quod in corpore habebas commune cum bestiis, cum recolis te habere in mente quod habes commune cum angelis.

Ob hoc huiusmodi solatii inventor mortis anxietate pressus, ac extra corpus effectus sensibilium et rerum palpabilium factus, obliviosus ad mentem se contulit, ludum invenit, et propter multitudinem rationum et variatum similitudinem ac ingenia bellorum in eo decertantibus famosus fuit. [p.13]

[II.] TRACTATUS SECUNDUS

De formis scachorum nobilium sub quinque capitulis infrascriptis ponitur

gran Anthoni, ermità, aver visitat lo dit bisbe Dídimo e dix-li, entre les altres paraules consolatòries, si el dit Dídimus se dolia haver perduda la vista dels huyls. Al qual con Dídimus respongués dient: "Jo marvell si no creus que yo me'n duylla", recompta's que-l dit Anthoni li respòs: "Ans, pare, sàpies que yo-m marvell de tu que-t duylles d'açò haver perdut que as comun en lo cors ab les bèsties, adonchs com tu te remembres haver en ta pensa ço que as comun ab los àngels".

Donchs, per açò, lo trobador d'esta manera de solaç, hapremut¹³ per angoxa de mort e feyt fora son cors de les coses sensibles e palpables, oblidà's donant-se tot a mort, lo joch plen de variables e sens nombre de rahons atrobà, e per multitud de variables rahons e de semblances e de enginys e subtilitats de batalles en aquell joch entre si combatents, fon famós e s'escampà la sua fama.

[II. SEGON TRACTAT]

Comença lo segon tractat de les formes dels scachs dels nobles. [f.46^v]

LO SEGON TRACTAT

ut sequitur:

Capitulum primum: De forma regis et his quae ad regem pertinent.

Capitulum secundum: De forma reginae et moribus eius.

Capitulum tertium: De formis alphilorum, officiis et moribus eorum.

Capitulum quartum: De militibus, officio et moribus eorum.

Capitulum quintum: De forma rochorum, officio et moribus eorum.

DELS ESCACHS DELS NOBLES

Capítols primer. De la forma del rey. D'aquelles coses que pertanyen al rey.

Lo sego[n] capítol. De la forma de la Regina he de les sues custumes.

Lo terç capítol. De les formes dels horfils e dels oficis e custumes lurs.

Lo quart capítol. Dels cavalers e de l'ofici he custumes d'ells.

Lo V capítol. De la forma dels rochs e de l'ofici e costumes d'aquells.

[II.1] CAPITULUM PRIMUM**De Forma Regis et His quae ad Regem pertinent**

Rex sic formam accepit a principio. Nam in solio positus fuit, purpura indutus, quae est vestis regalis, habens in capite coronam, in manu dextra sceptrum in sinistra habens pilam rotundam. Nam super alios obtinet et accipit dignitatem, quam praetendit corona capitis. [p.14] Nam gloria populi est regalis dignitas; ad regem enim oculi omnium attendere debent, et suis obtemperare et obedire

[II.1] LO CAPÍTOL PRIMER**De la forma del rey**

Lo rey pres enaxí la sua forma de començament, car ell fo posat en la cadira vestit de porpra, la qual és vestidura real, havent en son cap corona e en la mà dreita tenent lo bastó o vergua real, e en la sinistra una pilota o plom redó, car sobre los altres abtén e rebe dignitat, la qual cosa significa la corona del cap. Car la real dignitat és glòria del poble, car al rey los huyls de tots guarden

mandatis. Inter ceteros, immo supra ceteros decet gratiis et virtutibus enitescere, quod ostendit regalis purpura. Sicut enim corpus pulchris vestibus decoratur, sic et interior mens et anima moralibus virtutibus tamquam quibusdam vestitur habitibus.

In manu sinistra pilam defert, ut totius regni administrationem attendat, et se administratorem et per suos vicarios provisorem consideret. Verum quia ad eum pertinet coercere quos amor non retinet, ideo in dextra manu portat sceptrum iustitiae et rigoris. Et quia misericordia et veritas regem custodiunt, et stabiliter iustitia thronus eius, in eo lucere debet clementia et misericordia. De qua dicit Seneca ad Neronem: Nullum ex omnibus clementia magis quam aut principem decet. Qui enim vult amari, languida regat manu.

Et ideo Valerius, in fine Rubricae de Humanitate et Clementia, dicit: Quod

e deuen guardar, e als seus manamens obeir e aquells ensequir. Entre tots los altres e sobre tots deu resplandir per virtuts e gràcies, la qual cosa demostra la porpra real; car axí com lo cors és ennobleït per bells e preciosos vestiments, enaxí la sua pensa de dins e la ànima, per virtuts morals és vestida axí com d'alguns hàbits.

En la mà sinestra porta lo pom, perquè entena e quart la aministració de tot lo regne e per sos vicaris albir sí ésser provehidor. Emperò, car ell se pertany costrényer cels que per amor no reté, en la mà dreta porta la verga real de justícia e de rigor. E car misericòrdia e veritat guarden lo rey, e justícia és establida cadira sua, en ell deu-lo hoyr misericòrdia e justícia. De la qual diu [f.47r^a] Sèneca a Neró emperador: "Clemència a negun de tots no cové tant com a rey o a príncep, car qui vol ésser amat, ti[n]ga e govern ab mà de larguea".^a

E, per açò, diu Valeri^b que la dolçor de la humanitat encara los

^a Seneca, *De Clementia*, I, 3, 3: "Nullum tamen clementia ex omnibus magis quam regem aut principem decet".

^b Ioannes Saresberiensis, *Polycraticus*, VII, 25: "Pisistratus Atheniensium tyrannus, cum eum uxor hortaretur, ut capitale supplicium sumeret de adolescente, qui filiae ejus amore succensus, eam in via publica obviam fuerat osculatus, respondit: «Si eos qui nos amant interficimus, quid faciemus his quibus odio sumus?» Vox quidem, cive dignior, [0707D]

humanitatis dulcedo etiam effrenata barbarorum ingenia penetrat, et crudeles hostium oculos emollit.

Pisistratus Atheniensium dux, cum iuvenis quidam amore filiae suae virginis esset accensus, et captasset locum et tempus, quo ipsa virgo transiret [p.15] cum matre, et, iuveni obviam esset facta, iuvenis puellam deosculatur.

Matre vero virginis conturbata, et a patre virginis, duce videlicet, de iuvene capitale supplicium requirente, respondit Pisistratus dux: "Si eos qui nos amant interficiemus, quid de his faciemus quibus odio sumus". Haec enim vox de ore principis ex humanitatis radice et

salvatges e desfrenats engyns dels barbres e els cruels huyls dels enemichs amolex. On Pisítartus, príncep de Athenes, com hun jovencell fos encés per amor de una sua filla verge, e agués percaçat temps e loch per on aquella verge ab la mare devia pasar e fos venguda al loch a encontrar lo jovencell,¹⁴ e lo jovencell aquell bessà la verge; perquè la mare de la verge, fortment torbada, requirí lo príncep, pare de la verge, que-l jovencell fos escapçat; perquè-l príncep Pisístarch li respòs: "Si aquells qui a nós amen ocia, ¿què farem de aquells que-ns an en oy ni en avorriment?". On aquesta veu de la boca

quam tyranno, quae et filiae laudabiliter tulit injuriam, et laudabilius suam". Belvacensis, *Hist.*, III, 18: "*Valerius in l. 5. Pisistratus Atheniensium Tyrannus; cum adolescens quidam amore filiae eius virginis accensus in publico obviam sibi factam osculatus esset: hortante uxore ut ab eo capitale supplicium sumeret: respondit: Si eos, qui nos amant, interficiemus, quid illis faciemus quibus odio sumus? Hec vox ex ore Tyranni de humanitate manavit: In hunc itaque modum filiae tulit injuriam, ac multo laudabilius suam*". Cf. una versió semblant a Belvacensis, *Doct.*, IV, 43.

^a Ioannes Saresberiensis, *Polycraticus*, VII, 25: "Idem a Thrasippo amico conviciis in coena sine fine laceratus, et animum et vocem ab ira cohibuit: et licet eum Thrasippus impetu temulentiae sputo in os ejus injecto resperserit, filios et familiam ab ultione retraxit, posteroque die supplicem, et voluntariam de se mortem exigentem, data fide, in pristinae gradum amicitiae recepit". Belvacensis, *Doct.*, IV, 43: "Idem a Thrasippo amico inter caenam conuitio laceratus, ita animum & vocem ab ira cohibuit, ut putares fatellitem a tyranno male audire. Denique Thrasippus concitae temulentiae impetu euectus, os eius sputo respersit; nec tamen illum ad sui vindictam accendere valuit. Qui etiam filios suos violatae patris maiestati subuenire cupientes, retraxit. Postero autem die Thrasippo supplicium a se voluntaria morte volente exigere, ad eum venit, dataque fide in eodem amicitiae gradu se mansurum ab incepto reuocavit". Belvacensis, *Hist.*, III, 18 dóna una versió semblant.

elementiae emanavit. In hunc filiae tulit iniuriam, ac multo lau[dabilius, suam.]

[Hic quoque prin]ceps amicum [habuit, Arispum nomine,qui] contra ipsum in tantum [ira ac vocis procaci]tate exar[sit, ut in ipsius faciem spuer]et. At prin[ceps sic animum, vocem, gestum] ab ira co[hibuit, ut non putaret] eum susce[pisse vel audivisse iniurias,] sed laudis [honores. Filios etiam suos vi]olatione patris [maiestati subvenire cupi]entes a vin[dicta retraxit. Postremo autem] die Arispus [considerans culpam, quam in] principem commi[serat, se ipsum voluntarie] perimere vo[lebat. Quod audiens Pisis]tratus ad eum accessit deditque illi fidem iuramento et firmavit se in eodem amicitiae pristinae gradu mansura. [p.16]

Aequae etiam fuit mitis animus Pyrrhi regis, qui cum audisset quosdam

del príncep, per rayl de humanitat e de pietat, axí en aquesta manera portà ell la injúria de la filla, e molt pus loablement la sua.

Encara aquest príncep ac per amich un hom appellat Arispus,^a qui contra ell en tant s'escalfà per ira e per veu e per gran parleria de paraules, que en la faç d'aquell escupia; mas lo príncep, enaxí refrenà e temprà son coratge e sa veu e son comportament, que no pensaries que ell agués hoýdes ni rebudes injúries mas honors de laor, on los fills seus, cobejants acórrer a l'agreuçada magestat del pare, lunyà e tirà de no pendre venjança. Aprés, en l'altre dia, Arispus, considerant la culpa e errada que havia feita contra lo dit príncep, volch si matex volenterosament ociure, la qual cosa hoí Pisístarcus, vench a aquell e donà [f.47r^b] a ell fe, e ab sagrament ho fermà, ell romanir e estar ab aquell en aquell matex grau e amistat que d'abans era.

Encar, quax per semblant manera fo irat lo coratge de Pirus rey,^a com ell

^a Ioannes Saresberiensis, *Polycraticus*, VII, 25: "Pyrrhus percunctatus est eos, qui in convivio Tarentinorum parum honoratum sermonem de se habuerant, an, quae audierat, vera essent. Tum ex his unus: «Nisi, inquit, vinum nobis defecisset, ista quae tibi relata sunt, prae his quae dicturi eramus, ludus ac jocus fuissent.» Tam urbana crapulae

Tarentinos in convivio multa varia et inflammatoria de se dixisse, arcessitis illis qui in convivio fuerant, quaerere coepit: An de se talia inhonorabilia protulissent. Tunc unus ex eis respondit: Nisi nobis vinum defecisset, haec quae tibi relata sunt pro his quae de te locuturi eramus, ludus fuissent ac iocus. Tam urbana crapulae excusatio, tamquam simplex veritatis confessio iram regis convertit in risum. Et ideo hac clementia et ebrii bona imprecarentur.

Veritatem rex in corde et ore semper attendat et falsa labia detestetur, iuxta illud: Veritatem meditabitur guttur meum et labia mea detestabuntur impium.

agués hoÿt com alguns t[ar]antins en un convit, moltes e sens nombre de paraules difamatòries d'ell haver dites, appellats davant si tots aquells qui en lo dit convit eren estats e començà'ls de demanar si d'ell havien dites aytals coses desonribles e desonestes. Ladonchs, hu de aquells respòs: "Si a nós vi no hagués defallit, aquestes coses que a tu són estades recontades, davant aquells altres que devíem parlar de tu, joch fóra stat e deport". Mas maravella fon com tan cortessa excusació de masa beure e menjar, e tan simpla confessió de veritat, transtornà e mudà la ira del rey en ris e en solaç; e per açò de aquesta pietat e tenbrança se enseguí que·ls tarentins, atembrats, fesen gràcies al rey, e els enbriachs conseguisen perdó.

Lo rey, totstemps, atena e quart veritat en son cor e en sa boca, e foragit e maldigua falsos labis, segons aquella paraula que diu: "Veritat se pensarà la mia

excusatio, tamque simplex confessio veritatis, iram tyranni convertit in risum". Belvacensis, *Doct.*, IV, 43: "Aeque mitis animus Pyrrhi regis, qui cum audisset quosdam in conuiuio Tarentinorum, parum honoratum de se sermonem habuisse; accersitos qui illic interfuerant, percunctabatur an de se talia dixissent, tunc unus ex his: Nisi inquit vinum nobis defecisset, haec quae tibi relata sunt, pre his que de te locuturi eramus, ludus fuissent ac iocus. Tam urbana crapulae excusatio, tamquam simplex veritatis confessio, iram regis conuertit in risum. Qua quidem clementia & moderatione affectus est, ut sobrii bene precarentur".

Cum enim rex ratione officii Deo quodam modo sit similis; ipse autem Deus sit veritas ipsa. Ideo in eo sit verbum veritatis. In eo omne verbum verum sit, ut quod promittit omnino attendat.

Et ideo dixit Valerius sub Rubrica graviter Dicta aut Facta: Quod cum Alexander cum suo exercitu ira permotus, iret cum magno impetu ad quandam civitatem, nomine Lampsacum, diruendam et evertendam, civis autem illius civitatis esset Anaximenes philosophus, qui fuit magister Alexandri, [p.17] audiens Alexandrum sic iratum venire, civitatem exivit, ut regi preces porrigeret pro salute civitatis. Quod cum rex hoc cerneret, ne postulare volentem rei audiendo misericordiam haberet. Rex in loquendo philosophum praevenit iuramento dicens: "Iuro per deum quod nihil horum quae petieris, faciam". Tunc philosophus sapienter attendens regis iuramentum respondit: "Peto, ergo,

boca, e els meus labis desconbreguaran e maldiran lo no piós malvat". Car, com per rahó de ofici quax a Déu sia semblant, e ell matex sia aquella veritat, per açò tota paraula sia verdadera, que ço que promet del tot atena e complezca. E, per açò, diu Valeri^a que com Alexandre ab la sua ost, mogut per ira, anàs ab gran abrivament a una ciutat per nom Lassatum a enderrocar e transtornar e destruir aquella, e fos ciudadà de aquella ciutat Enaximanes, [f.47v^a] philòsoff, qui era stat maestre d'Alexandre, hoynt que-l rey Alexandre venia axí irat, exí de la ciutat, per ço que fes preguàries al dit rey per salut e salvament de la ciutat. E com Alexandre agués vist açò, perquè no agués matèria de hoyr-lo volent demanar a ell, lo rey davant vench al philòsoff ab sagrament dient: "Yo jur per los meus déus, que jo res no faré de aquelles coses que tu demanaràs". Ladonchs, lo philòsoff,

^a Belvacensis, *Doct.*, IV, 164: "Iurare quoque nisi ubi necesse est, graui viro parum convenit. *Valerius li. 7.* Cum Alexander ad diruendum Lapsatum (alias Lamsatum) ciuitatem cum impetu ferretur: progressum extra maenia obuium habuit Anaximenem praeceptorem suum; sciensque quod preces irae eius opponeret, iuravit se non facturum quicquid petisset: peto ergo inquit ut Lapsatum diruas; & ita salus urbis, unius vasframenti beneficio obtenta est".

^b Belvacensis, *Doct.*, IV, 155: "*Quint. 8 lib.* Iurare quoque nisi ubi necesse est, graui viro parum conuenit".

Domine, ut Lampsacum civitatem meae
nativitatis, diruas et disperdes". Quam
postulationem attendens, Alexander
salutem urbi concessit; maluit enim iram
et voluntatem, quam habebat contra
civitatem dimittere, quam contra
iuramentum venire, et ita salus urbis unius
iuramenti beneficio obtenta est.
Quintillianus dicit: Quod iurare nisi ubi
necesse est viro nobili et famoso parum
convenit. Verbum enim simplex in rege
vel principe firmiter sit quam iuramentum
in mercatore.

Debet etiam impietatem detestari.
Difficile mihi pium hominem morte perire
et crudeles homines crudeli supplicio
legimus interemptos. Nam refert Orosius:

Quod quidam Perillus nomine,
aeris et metallorum opifex, credens

sàviament vehent e atenent lo sagrament
del rey, respòs: "Senyor, yo, donchs,
deman que Lassatum, ciutat de la mia
nativitat, enderrochs e destrouesques".
La qual demanda vehé e pensà
Alexandre; salut e deliurament atorguà a
la ciutat, car ell amà més lexar la ira e la
volentat que havia contra la ciutat que
venir contra lo sagrament. E axí lo
salvament de la ciutat, per benefici de un
sagrament fon obtengut. Quintilian^b diu
que jurar, sinó allí on és obs, no-s cové a
discret baró, ço és, a hom noble e famós.
Car paraula assats simpla, en rey o en
príncep és pus ferma que sagrament en
mercader.

Deu encara rey empietat o
malvestat detestar e maldir. Greu cosa és
a mi vista que hom piadós sia perit ni
destrouí t per mort iníqua e no piadosa,
e legim que hòmens cruels per turment
cruel ésser morts. Car recomta Orosi^a

^a Belvacensis, *Doct.*, IV, 66: "*Orosius lib. I, cap. 19. Phalaris Siculus Agrigentinos arrepta tyrannide, depopulabatur; qui crudelissime, commentis crudelior, omnia nefarie in innocentes agens, inuentit aliquando quem iuste puniret inustus. Nam Perillus quidam aeris opifex, affectans Tyranni amicitiam, aptum munus ratus crudelitati illius; eum taurum fecit, cui fabricae ianuam ex latere composuit, quae ad intrudendos damnatos receptui foret; ut cum inclusus ibidem subiectis ignibus torreretur, sonum vocis extorte, capacitas concaui aeris augetet; pulsuque ferali competens imagini murmur emitteret, nefarioque spectaculo, mugitus pecudis, non hominis gemitus videretur; sed Phalaris factum amplexus factorem execrans & ultioni materiam prebuit, & crudelitati; nam ipsum opificem sua inuentione puniuit". Cf. *Gesta Romanorum* (Dick, 117): "*De crudelitate hominum. Refert Dyonisius, quod, cum Perillus, tyranno crudeli, qui Agrigentinos**

complacere Phalaridi tyranno et crudeli, qui Agrigentinos depopulabatur et exquisitis tormentis cruciabat, fecit taurum aeneum magnum. [p.18]

Et in latere fecit ostiolum, per quod intromitterentur qui morte erant damnandi, ut ita supposito igne concremarentur, cumque interclusi vociferarent pro poena non videretur vox humana, sed feralis, et ex hoc minus Phalaris ad pietatem moveretur. Cum autem opus factum, munus crudelitati aptum regi praesentasset. Opus rex laudavit, inventorem autem eius execrans dixit: "In te primum recipies et probabis, quod mihi crudeli crudelior praesentasti". Nam ipsum artificem sua inventione punivit.

"Nulla enim lex aequior est quam necis artifices arte perire sua", ut dicit Ovidius.

que hun hom per nom Perillus, maestre de aram e de metalls, creent fer plaer a Phalarides, príncep mal e cruel qui havia despoblats e desfeyts los grechs e els cruciavi ab turments encercats e demanats, féu un toro gran [f.47v^b] de aram, e al costat féu una portelleta per la qual fossen dins messos aquells qui eren dapnadors de mort, per ço que, enaxí sotsposat foch, fossen posats, e com dins closes cridassen per gran pena, no era vista veu humanal mas bestial, e per açò Phalarides menys era mogut ab pietat. E com la obra fos feta, de covinent de crueltat, e al rey Falarides la agués presentada, lo rey loà la obra e, maldient , cur bador de aquella, dix a ell: "En tu primerament rebràs la prova e provaràs ço que a mi, cruel, tu, pus cruel, as presentada". Car ell puní a aquell maestre per lo seu trobament, per ço com "nenguna lig no és pus equal, que-ls

debellabat et exquisitis tormentis afflixit, optulisset eius crudelitati munus aptum, quendam thaurum eneum nouiter per se factum, concavum, in latere latenter habentem hostium, per quod intromitterentur homines dampnandi morte, ut subposito igne cremarentur, et cum ipsi propter mortis amaritudinem clamarent in thauro, non crederetur esse vox humana sed feralis, ut sic rex minime ad compassionem moueretur, rex opus laudans, sed inuentorem eius execrans ait: 'In te primus excipies et probabis, quid michi crudeli tu crudelior optulisses! Nulla enim lex equior est, quam: 'Necis artifices arte perire aua' ut dicit Ovidius".

^a Belvacensis, *Doct.*, IV, 66: "Ovidius de arte lib. I Nec enim lex aquior ulla est; Quam necis artifices arreperire sua".

In rege debet esse iustitia. Quid enim sunt regna sine iustitia nisi quaedam magna latrocinia? Et ideo refert Augustinus in libro de *Civitate Dei*: Quod quidam erat Diomedes nomine, qui una galea mare infestebat capiens homines et spolians. Cumque multis temporibus hoc fecisset, et fuisset mare infestus, regi Alexandro nuntiatum fuit. Quod audiens, Alexander fecit parari diversas galeas et Diomedem iussit insequi et captum sibi praesentari mandavit. Cumque hoc factum fuisset,

maestres de mort perir per la sua art", segons que diu Ovidi.^a

En lo rey deu ésser atresí justícia, ¿què són, donchs, los regnes sens justícia sinó grans ladrocinis? E per açò recomta sent Agustí,^a en lo *Libre de la ciutat de Déu e de Santa Maria*,¹⁵ que era hun baró per nom Diòdenes qui contrariejava e corria la mar ab una gualera, prenent e robant los hòmens. E com per molt temps axí passats fos stat contrariós e gran gualiot robador, recomtaren-ho al rey Alexandre. E Alexandre, entenent açò, féu apparellar diverses gualeres e manà ensequir e cercar a Diòdenes e,

^a Ioannes Saresberiensis, *Polycraticus*, III, 14, 508 b i c: "Cum enim Alexander interrogaret, quid ei videretur quod mare haberet infestum, ille libera contumacia, «Quid tibi, inquit, ut tu orbem terrarum? Sed quia id ego uno navigio facio, latro vocor; quia tu magna classe, diceris imperator. Si solus, et captus sit Alexander, latro erit. Si ad nutum Dionidi populi famulentur, erit Dionides imperator. Nam quoad causam non differunt, nisi quia deterior est qui rapit improbius, qui iustitiam abjectius deserit, qui manifestius impugnat leges. Quas enim ego fugio, tu persequeris, ego utcunque veneror, tu contemnis. Me fortunae iniquitas, et rei familiaris angustia, te fastus intolerabilis et inexplebilis avaritia, furem facit. Si fortuna mansuesceret, fierem forte melior. At tu quo fortunator, eo nequior eris.» Miratus Alexander [0508C] constantiam hominis eum merito arguentis: «Experiar, inquit, an futurus sis melior, fortunamque mutabo, ut non ei a modo quod deliqueris, sed tuis moribus ascribatur.» Eum itaque iussit conscribi militiae, ut posset exinde salvus legibus militare". *Gesta Romanorum* (Dick, 118): "*De Alexandro et Dyonide pirata*. Refert Augustinus de civitate dei, quod Dyonides pyrata galea una longo tempore in mari homines spoliavit et cepit. Qui cum multis nauibus iussu Allexandri fuisset quesitus, tandem captus est et Allexandro presentatus, qui eum interrogavit dicens: 'Quare mare te habet infestum?' Respondit statim: 'Et quare te orbis terrarum? Sed quia ego illud ago galea una, latro vocor; tu vero mundum opprimens nauium multitudine magna diceris imperator. Sed si fortuna circa me mansuesceret, fierem melior; at contra, quo tu fortunator, tanto eris deterior'. Allexander respondit: 'Fortunam tibi mutabo, ne malicia sue fortune sed meritis ascribatur'. Sicque ditatus est per eum, de latrone factus est princeps et mirabilis zelator iusticie".

interrogavit Alexander Diomedem: "Quare mare te infestum?" Respondit Diomedes: "Propter [p.19] quid et te orbem terrarum. Sed quia illud facio uno navigio, latro vocor. Quia vero tu hoc idem facis magna classe diceris imperator. Sed si fortuna mihi mansuesceret, fierem quoque melior; at quanto tu fortunatior tanto deterior eris. Alexander respondit: Fortunam tibi mutabo, ut non ascribatur fortunae malitia tua, sed meritis". Et sic factum est ut, qui prius erat pirata maris et latro, fieret princeps et mirabilis iustitiae amator.

Continentiam carnis maximam debet habere rex, quod representat una sola regina quae sedet a sinistris eius. Credibile namque est ut cum rex bonis moribus pollet, et iustis actibus nitet, quod filii, qui ex eo nascuntur, eosdem mores sequantur. Degenerare enim non

com l'aguessen pres, que-l li presentassen. E com açò fo axí fet e l'aguessen pres, denant amenat, Alexandre demanà a Diòdenes: "Digues, ¿per què est en la mar axí contrariós e manifest cosari robador?" Respòs Diòdenes: "E, ¿per què a tu contrari lo segle de les terres que as preses? [f.48r^a] Mas com yo faç allò ab un navili ho sola una gualera, són appellat ladre. Emperò, perquè tu fas allò matex ab gran navili, ço és, ab gran multitud de naus, est dit emperador. Mas, si la ventura se suaujava, per cert seria feyt millor. E contra tu, en açò que est pus benaventurat, series feyt pijor". E Alexandre respòs: "Yo mudaré a tu la ventura, perquè la tua malícia no sia asenyalada a la ventura, mas als mèrits". Enaxí fo feyt, que aquell qui primerament era cosari de la mar e ladre, fos feyt príncep, e meravellós amator de justícia.

E majorment los reys deuen haver continència de carnalitat, la qual cosa representa sola una regina que seu a la sinistra part sua, car cosa és creï ble¹⁶ que com lo rey resplandeix de bone(e)s costum[s], [e] és clar e luent per justs feyts; que los fills qui d'ells són nats,

debet a patre filius, sed considerare ut a quo recepit naturam, imitetur et mores. Nam contra naturam aliquo modo facit rex, et homo quilibet, cum relicta uxore aliam superinducit. Nam in omnibus animalibus et avibus maxime patet; ubi masculus habet curam de filiis, masculus uni soli iungitur, sicut manifestum est in columbis et passeribus et avibus similibus, in quibus tam masculus quam femina prolem nutrit. In quibus autem masculus non [p.20] nutrit prolem, in illis masculus indifferenter accedit ad multas feminas, ut patet in gallo, qui non nutrit pullos; et ideo indifferenter ad multas gallinas accedit. Et quia homo inter cetera animalia maximam curam habet de filiis educandis, hereditandis, et honorandis; ideo contra naturam facere videtur, quando relicta uxore aliam superinducit.

De hac continentia refert Valerius sub Rubrica de Abstinencia et

aquelles mateixes costumes segueixen; car no-s deu luyar lo fill del pare, mas considerar que de aquell qui rebé la natura se esforç a rebre les costumes. Car contra natura en alguna manera fa lo rey e qualsevol hom com, lexada la pròpia muler, ne sobreindun e-n pren altra. Car en totes bèsties e ocells majorment se manifesta, allí on lo mascle à cura e ànsia dels fills, que lo mascle ha una sola és ajustada; axí com és manifest en los coloms e en los pardals, e en los ocells semblants aquests, en los quals axí lo mascle com [f.48r^b] la femella nodreix sos fills. En aquells los quals, emperò, lo mascle no nodreix los fills, en aquells lo mascle és ajustat ab moltes, axí com lo guayl diferentment s'acosta a moltes guallines. E car l'ome entre ls altres animals ha molt gran cura dels fills a nodrir e heretar e honrar, emperò cura no n'ha quant menysprea la muller ne sobreindun e-n pren altra.

E aquesta continència recomta Valeri lo gran,^a que com Scipió Affrican

^a Belvacensis, *Doct.*, IV, 100: "*Valerius li. quarto*. Scipio xxiii. annum agens, cum multos obsides quos in urbe Carthagine pene clausos habuerat, in suam potestatem redegisset; eximiae inter eos formae virginem aetatis adultae, iuuenis celebs & victor, postquam comperit illustri loco inter Celtiberos natam, nobilissimo gentis eius adolescenti desponsam; accersitis parentibus & sponso, inuuiolatam tradidit, aurum quoque quod pro redemptione puellae allatum erat, summe dotis adiecit: qua continentia ac munificentia

Continentia: Quod cum Scipio Africanus esset Romanus genere aetate annorum viginti quatuor, et in suam potestatem redigisset Carthaginem urbem, et inde multos obsides accepisset, inter quos, cum ei oblata esset virgo eximiae pulchritudinis adultaeque aetatis, ut suis frueretur amplexibus. Iuvenis princeps ac caelebs et victor, postquam scivit eam desponsatam esse cuidam Carthaginensi, Vidibili nomine, nobilissimo genere gentis celeberrimae, fecit vocari parentes puellae, quibus virginem et sponsam inviolatam tradidit et intactam. Aurum etiam quod pro redemptione puellas oblatum ei fuerat, dotis summas adiecit. Qua continentia et munificentia, dictus Vidibilis, sponsus virginis, animos omnium nobilium de sua gente Romanis applicuit.

—és enaxí appellat per ço com ell vencé Àffrica— com fos de Roma per linatge honrat, en edat de XXIII anys en son poder agués retornada e subjuguada la ciutat de Cartayne e d'aquén molts n'agués en ostatges reebuts, entre els¹⁷ quals com li fos presentada una verge de molt gran bellea e de hedat de xv anys per ço que usàs dels seus abraçaments, lo joven príncep e honorable e vencedor, depuix que sabé aquella ésser esposada ab un baró per lo nom Indíbilis, molt noble, de linatge honorable, féu appellar lo[s] parents de la infanta, als quals liurà la verge e esposada, no corrompuda ni tocada, e encara l'aur, lo qual per reemçó de la infanta puella li era estat aportat, enadí sobretot al seu dot e exovar. Per la qual continència e donament lo dit Indíbilis, espòs d'aquella verge, ajustà e apleguà als romans los coratges de tots los nobles de sa gent.

Et haec de rege dicta sufficiant.

Aquestes coses del rey dites

iuuenis obligatus, Celtiberorum animos Romanis applicando, meritis eius debitam gratiam retulit". Belvacensis, *Hist.*, V, 47 dóna una versió semblant. Cf. Ioannes Saresberiensis, *Polycraticus*, V, 7, 555 c i d: "Simile est quod Scipio Africanus in Hispania egisse legitur, cui cum virgo nobilis omnium in se decoris admiratione convertens oculos, adducta esset, eam sponso nomine Alicio reddidit, adjiciens et aurum, quod parentes in redemptionem captivae attulerant, ut esset virgini in dotem, aut marito in munus nuptiale. Itaque multiplici magnificentia [0555D] universa gons victa, quae forte alias cessura non fuerat, Romani imperii populo accessit".

[p.21]

complen quant a ara.

[II.2] CAPITULUM SECUNDUM**De Forma Reginae et Moribus eius**

Forma autem reginae sic instituta fuit. Nam super solium locata est quaedam domina pulchra, cum corona in capite deaurata, vestimento et chlamyde circum amicta varietatis. A sinistris collocata regina propter maritales amplexus, unde in *Canticis* dicitur: "Laeva eius sub capite meo dextra eius amplexabitur me".

Est autem in sinistra regis collocata per gratiam, quod regi donatum est per naturam. Nam melius est reges habere per successionem primogeniturae quam per electionem et principum voluntatem. Saepe enim principes diversis causis intervenientibus fiunt, et dissidentibus voluntatibus necesse est aut electionem tardari aut propriis utilitatibus intendentes personam regis in electionem non

[II.2] LO CAPÍTOL SEGON**De la forma de la regina e de les sues costumes**

[f.48v^a] La forma, emperò, de la regina fon enaxí establida, car sobre una cadira és una dona aloguada, bella, ab corona en lo cap, ab vestidura daurada e ab mantell entorn cuberta de varietat. A la part sinistra¹⁸ és aloguada la regina per rahó dels abraçaments maridals; on en los *Càntichs*^a és lest: "La sua sinestra sots lo meu cap, e la drete de aquell abraçarà a mi". Són, per cert, a la part sinistra del rey aloguada per gràcia, ço que és ordonat al rey per natura. Car mellor és [tenir] als reys per successió del primer engendrament, que no per elecció e per volentat de prínceps. Car moltes veguades los prínceps, diversos pleyts e feyts entervinents, són feyts desacordables e, desacordades lurs volentats, cosa és necessària ho la elecció

^a Ct II, 6 i Ct VIII, 3: "leva eius sub capite meo et dextera illius amplexabitur me".

melio[re]m aut dignior[em] eligere, sed
utilio[re]m suis propriis comm[un]odis
affecta[re]. Qui vero per ordinem
primogenit[ur]ae ad [regalem] di[gn]itatem
ascendunt] necesse est edu[cat]os esse
bonitate et moribus, ac] iustis acti[bus],
quibus rex genitor [p.22] informa]tur; et
necesse [principes est timere movere]
discordiam in regno [cum vivente rege
natum primogenitum consi]derant
regnaturum.

[Reginam vero castam, sapientem],
morigerata[m], [honestis parentibus natam
necesse est esse, et in nutri]tura filiorum
[valde sollicitam. Sapientia vero] eius
apparet non [solum in gestibus sed in
verbis et m]axime, [quando] contra
naturam [mulierum secreta secrete in
cor]de conservat, [conferens in corde, et
aliis] denegans aperire. [Mulierum enim
natura est sec]reta [male] celare.

ésser tardada, ho entenents als propis
profits per eléger persona de rey en
elecció no millor e pus digna, mas desigar
pus profitosa a lurs pròpies utilita[t]s.
Mas cels qui per horde de primer
engendrament pugen a dignitat real,
necessària cosa és ésser nodrit en bondat
e en custumes e en justs feyts, dels quals
lo rey lur pare és enformat. E menester és
que ls prínceps se temen de moure en lo
regne discòrdia quant, vivent lo rey,
consideren e vehen lo fill primer
engendrat ésser regnador.

E perquè és cosa necessària la
regina ésser sàvia e casta e ben
acustumada, nada de honests parents e
ansiosa de nodrir sos fills, verament, la
sua saviea appar no solament en los
conportaments, ans encara en les
paraules, [f.48v^b] e majorment quant ella,
contra natura de fembres, conserva en
son cor les coses secretes, tenents-les
dins son cor e als altres les denegua obrir
e manifestar; car comuna natura és de
fembra malament celar e cobrir les coses
secretes.

De hoc dicit Macrobius in libro *De somio scipionis*: Quod puer quidam Romanus, nomine Papirius, semel patri iunctus intravit in senatum sapientum Romanorum, ubi quoddam sacretissimum consilium habitum fuit, quod non licebat alicui revelare sub poena capitalis supplicii. Cumque Papirius domum redisset et mater eum interrogaret, unde venisset et quo ivisset, respondit puer, se interfuisse

De açò parla e diu Macrobius en lo *Libre de sompni de Cipió*,^a de hun infant romà per nom Paparius, una veguada ajustat anant ab lo pare, entrà en la sua senadoria ho consell dels savis romans, on un consell molt secret fo agut, lo qual no-s convenia a algun revelar ne descobrir sots pena de perdre lo cap. E com Papirius fos tornat a casa e la mare li demanàs d'on venia ne hon era anat,

^a Vegeu Macrobius, *Saturnalia*, I, 6, 18-26. Belvacensis, *Doct.*, V, 10: "*Macrobius in li. de Saturnalibus*. Papirus cum esset puer forte cum patre suo in curiam ierat. Illum reuertentem percontari caepit mater, quid in senatu egissent patres: puer respondit tacendum esse, neque id dici licere. Miser audior audiendi secretum rei, & silentium pueri animum eius ad inquirendum euerberat. Tunc puer urgente matre, lepidi atque sestiu mendacii consilium capit: actum in senato dicit, utrum videatur utilius esse, unusne duas haberet uxores, an una apud duos nupta esset. Haec illa ut audiuit. Ad caeteras matronas retulit; postridieque ad senatum confluunt orantes, ut una potius duobus nupta fieret, quam uni due. Senatores quatenam effet illa mulierum intemperies, & quid sibi postulatio haec vellet mirabantur, & not ut paruae rei prodigium; illam verecundi sexus impudicam pauescebant insaniam. Puer Papirus publicum metum demit, quae matri dixerat enarrat. Senatus fidem atque ingenium pueri exosculatur atque amplectitur, consultumque facit, ne preter illum pueri cum patribus in curiam post haec introirent". Belvacensis, *Hist.*, V, 7 dóna una versió semblant. Cf. *Gesta Romanorum* (Dick, 120): "*De puero Papyro*. Macrobius refert, quod quidam puer romanus, nomine Papyrus, semel cum patre senatum sapientum intrauit, ubi quoddam secretum consilium preceptum est sub pena capitis custodiri. Cumque puer esset reuersus ad matrem domum, interrogatus a matre, quid consules statuissent, ait puer: 'Non licet alicui dicere, quod sub pena capitis precipitur occultari'. Audiens hec mater plus incepit precibus, promissis, minis et verberibus puerum ad reuelacionem tanti secreti inclinare. Tandem puer, ut matrem molestam euaderet et secretum teneret, dixit actum esse in senatu consilium, utrum sit melius in futurum, quod unus vir ducat plures uxores, vel una mulier plures viros in matrimonium. Quo dicto mater aliis feminis romanis secretum hoc proposuit quasi verum. Altera die femine cum turba venerunt ad senatum dicentes potius unam duobus, quam duas feminas nubere uni viro. Senatores vero pauentes verecundi sexus impudicam insaniam mirabantur, quidnam vellet tanta feminarum intemperies, non ut tam paruae rei prodigium, et tam verecunda postulacio quid sonaret. Postea puer Papyrus dixit senatui rem gestam. De qua ipsi puerum commendantes statuerunt, ut hic puer semper senatui interesset et alius nullus in futurum".

consilio senatorum cum patre. At illa: Quae et qualia egerunt in senatu patres? rogavit. Cui ille: Non est licitum dicere, quia sub poena capitis en revelentur per consules est decretum. Mulier avidior audiendi secretum et silentium pueri modo precibus modo minis et terroribus, animum pueri in diversa inclinare desiderans, in quantum potest, everberat. [p.23]

Cumque illa poenis pueri nimis molesta esset, levis mendatii consilium accepit puer, ut poenam effugeret, matris et tamen secretum retineret consilii. Actum in senatum dicit: Utrum melius sit ut unus vir duas habeat uxores, an quod una pluribus viris nupta sit. Quod cum illa audisset, ac filium admonisset ut nemini hoc secretum diceret, illa statim in secreto ad ceteras matronas retulit, et in tantum factum est, ut Romanae curiae feminae omnes hoc secretum publicum haberent.

Postrema autem die omnes ad senatum confluunt, orantes ut una potius duobus nupta fieret, quam uni duae. Senatores vero quae natura est mulierum intemperies et quid sibi haec postulatio vellet mirabantur, et non ut parvae rei prodigium; pavebant enim verecundi

respòs l'infant e dix que ell era entrat en lo consell dels sanadors ab son pare, e la mare li dix que en ¹⁹quals coses los pròmens ancians feren en lo consell. A la qual, lo fill respòs: "No és cosa leguda de dir ço que sots pena de perdre lo cap és establít per los consells que no sia descubert". E la fembra pus cobejosa que d'abans de hojr lo secret e el callament de l'infant, e quant per prechs, quant per menaces, quant per espaordiments, ella desigant per diverses coses enclinar lo coratge de l'infant, aytant com poch lo feria, e com enaxí per poch fos molt fellona e moguda contra l'infant, ell pres consell en si matex de leu monçònegua per ço que escapàs a la pena, e ella que ho tingués secret: "Devets, donchs, saber —dix ell— que [f.49r^a] en lo consell és feyt e hordonat si és millor que un baró haja dues mulés c que una sia maridada a molts". E com ella agués hojt açò e lo fill la agués amonestada que a negun no digués lo secret, aquella mantinent en secret ho recomtà a totes les matrones ho dones ancianes. E entant fo feyt que totes les fembres romanes agueren aquest secret axí com a públich. Aprés hun dia a avant,

sexus illam inpudicam insaniam. Tunc puer Papirius intrans senatum dixit, quod timore, mortis manus matris effugere cupiens hoc mendacium invenit, et ut secretum consilii publicari non posset. Tunc senatores multum commendaverunt ingenium pueri ac statuerunt quod nullus puer in posterum cum patribus ad consilium accederet praeter Papirum, quem voluerunt semper senatui interesse. [p.24]

Castam et honestam decet esse reginam, ut cui tantum in dignitate confertur ex gratia; omnibus honeste et caste vivendi sit forma. Unde refert Hieronymus *Contra*²⁰ *Iovinianum*:

totes corregueren a la senadoria e al consell pregants aquells que una majorment fos ajustada a dos barons que no dues a un. Los senadors se maravillaren fort qual era aquella destemprança de fombres ne què volia dir aquesta demanda, e que no era de poca cosa a meravella. Car ells havien d'aquella oradura no poca temor que era linyada desvergonya. Adonchs, l'infant Papirius entrà en lo consell e dix que ell, per temor de sa mare, qui-l menaçava a mort, havia trobada aquesta monçonegua per ço que-l secret del consell no pogués ésser publicat. Adonchs, los senadors loaren molt l'enginy de l'infant e establiren que negun infant d'aquí a[v]ant no se n'ardís de venir ab lurs pares al consell sinó solament Papirius, lo qual volgueren que totstemps fos en lo consell.

Casta e honesta se volgué sia la regina que com a ella sia donada tanta de gràcia a tots, deu ésser vista de viure honestament e casta. On recomta sent Jerònim, *Contra Jovinià*,^a que Duely,

^a Hieronymus, *Adversus Iovinianum*, PL, 23, I, 46: "Duillius [Al. Duellius] qui primus Romae navali certamine triumphavit, Biliam virginem duxit uxorem, tantae pudicitiae, ut illo quoque saeculo pro exemplo fuerit, quo impudicitia monstrum erat, non vitium. Is jam senex et trementi corpore, in quodam jurgio audivit exprobrari sibi os fetidum, et tristis se domum contulit. Cumque uxori questus esset quare numquam se monuisset, ut huic vitio mederetur: Fecissem, inquit [0275C] illa, nisi putassem omnibus viris sic os olere.

Quod Duellius quidam nobilis Romanus, qui primus navali bello triumphavit, ac hostes devicit, Iliam nomine virginem duxit in uxore quae fuit tantae pudicitiae, ut cunctis esset mulieribus castis et iuvenibus in exemplum. Hic Duellius iam senex et tremens corpore in quodam loco audivit ab aemulo suo sibi exprobari os faetidum. Cumque domum se tristis contulisset et uxori conquestus esset, quare sibi hoc non dixerat ut huic vitio mederetur, illa repondit: Fecissem, inquit, libenter nisi putassem omnibus hominibus sic os olere. Laudanda in utroque nobilis et pudica femina, et si ignoravit vitium viri, et si sapienter tulit, et quod maritus infelicitatem sui corporis non uxoris fastidio, sed prius convitio sensit inimici.

baró [f.49r^b] noble de Roma, qui primer en Roma combatent agué victòria e batalles sobre mar e vençé los enemichs e pres per muler una verge per nom Ília, qui fon de tanta castedat que, en aquell temps en lo qual viure no castament era més maravella que altre via, fon feyta eximpli a les vivents castament. Aquest Duely, com fos ja veyll e tremolós de cors, hoí en un loch desondria a ell ésser dita per un seu enemich, dient-li que la bocha li podia. E fon trist e despagat de si matex. Tornat fos dins sa casa conplanyent-se cridà a sa muler perquè ella no li havia dit e fóra's metgat de aquest vici. E la bona dona respòs e li dix: "Volenterosament aguera yo fet açò, sinó que-m cuydava que a tots los hòmens olgués axí la bocha com feya e mi". De tan loable e nobla e casta fon aquesta fembra en la una cosa e en l'altra, e si ignorà lo vici del marit o si no l'ignorà,

Laudanda in utroque pudica et nobilis femina, et si ignoravit vitium viri, et si patienter tulit, et quod maritus infelicitatem corporis sui, non uxoris fastidio, sed maledicto sensit inimici. Certe quae secundum ducit maritum, hoc non potest dicere". Belvacensis, *Hist.*, V, 34: "*Hieronymus contra Iovinianum lib. I.* Duellius, qui primo Romae navali certamine triumphavit, Biliam virginem duxit uxorem, tantae pudicitiae, ut illo quoque saeculo pro exemplo fuerit, quo impudicitia monstrum erat non vitium. Is iam senex & trementi corpore, in quodam iurgio, audivit sibi exprobari, os faetidum & tristis se domum contulit. cumque apud uxorem questus esset, quare nunquam se monuisset, ut huic vitio mederetur, fecissem, inquit, illa, nisi putassem omnibus viris sic os olere: laudanda in utroque pudica & nobilis foemina, & si ignoravit vitium viri, & si patienter tulit: & quod si maritus infaelicitatem corporis sui, non uxoris fastidio, sed maledicto sensit inimici".

pascientment ho sofrir; e lo marit la desastruguea de son cors, no per fàstig de la muler, mas per moviment de l'enemich primerament ho sentí.

Item Hieronimus: Cum quaedam Anna nobilis Romana vidua esset et cum eam quidam propinquus moneret, ut alteri nuberet, allegans ei aetatem et faciei pulchritudinem, illa respondit: "Nequaquam hoc faciam, si enim virum bonum invenero ut antea habui, nolo timere ut perdam, si autem [p.25] malum, quod necesse est post bonum pessimum substinere". Sic et castitatem servare melius ipsa decrevit.

Refert Agustinus in libro de *Civitate Dei*: Quod fuit Romae, Lucretia

Atressí, una vídua per nom Anuja,^a com un seu parent la amonestàs e la aconsellàs que prengués altre marit alleguant-li que era de covinent edat e de bona bellea, e ella respòs: "Ja Déu no hu vulla que yo faça açò. Car, si yo atrobava tan bon marit com de abans havia, bo seria e (si no) no vull haver en mi temor que-l perda". E, enaxí, ella establí: "E, si ell havia mal, ¿què-m fa a mi mester que après lo bo sostengua marit molt malvat?". [f.49v^a] Que més li valia e millor era guardar castedat.

Recomta sent Agustí en lo *Libre de la Ciutat de Déu*^b que en Roma agué

^a Hieronymus, *Adversus Iovinianum*, PL, 23, I, 46: "Anniam cum propinquus moneret, ut alteri viro nuberet (esse enim ei et aetatem integram, et faciem bonam), Nequaquam, inquit, hoc faciam. Si enim virum bonum invenero [f [0276D] Verba ut ante habui hic supplent emendatiores mss. et vetus editio.], nolo timere 313 ne perdam; si malum, quid necesse est post bonum, pessimum sustinere?"

^b Titus Livius, *Ad urbe condita*, I, 57-60: "Ardeam Rutuli habebant, gens, ut in ea regione atque in ea aetate, diuitiis praepollens; eaque ipsa causa belli fuit, quod rex Romanus cum ipse ditari, exhaustus magnificentia publicorum operum, tum praeda delenire popularium animos studebat, praeter aliam superbiam regno infestos etiam quod se in fabrorum ministeriis ac seruili tam diu habitos opere ab rege indignabantur. temptata res est, si primo impetu capi Ardea posset: ubi id parum processit, obsidione munitionibusque coepti premi hostes. in his statuis, ut fit longo magis quam acri bello, satis liberi commeatus erant, primoribus tamen magis quam militibus; regii quidem iuvenes interdum otium conuiuiis comisationibusque inter se terebant. forte potentibus his apud Sex. Tarquinius, ubi et Collatinus cenabat Tarquinius, Egeri filius, incidit de

nomine, nobilissima domina moribus et una dona per nom Lucrècia, molt noble
 genere, cuius maritus Collatinus nomine, de costumes e de linatge, e son marit
 qui imperatoris Tarquini Superbi filium havia nom Col·latín, lo qual covidà lo fill
 Sextum nomine ad videndum castrum de l'Emperador Tarquinius Superbus,

uxoribus mentio. suam quisque laudare miris modis; inde certamine accenso Collatinus negat uerbis opus esse; paucis id quidem horis posse sciri quantum ceteris praestet Lucretia sua. 'quin, si uigor iuuentae inest, conscendimus equos inuisimusque praesentes nostrarum ingenia? id cuique spectatissimum sit quod necopinato uiri aduentu occurrerit oculis.' incaluerant uino; 'age sane' omnes; citatis equis auolant Romam. quo cum primis se intendentibus tenebris peruenissent, pergunt ac miserabilior esset. addita superbia ipsius regis mise riaeque et labores plebis in fossas cloacasque exhauriendas demersae; Romanos homines, uictores omnium circa populorum, opifices ac lapidas pro bellatoribus factos. indigna Ser. Tulli regis memorata caedes et inuecta corpori patris nefando uehiculo filia, inuocatique ultores parentum di. his atrocioribusque, credo, aliis, quae praesens rerum indignitas haudquaquam relatu scriptoribus facilia subicit, memoratis incensam multitudinem perpulit ut imperium regi abrogaret exsulesque esse iuberet L. Tarquinius cum coniuge ac liberis. ipse iunioribus qui ultro nomina dabant lectis armisque, ad concitandum inde aduersus regem exercitum Ardeam in castra est profectus: imperium in urbe Lucretio, praefecto urbis iam ante ab rege instituto, relinquit. inter hunc tumultum Tullia domo profugit exsecrantibus quacumque incedebat inuocantibusque parentum furias uiris mulieribusque. harum rerum nuntiis in castra perlatis cum re noua trepidus rex pergeret Romam ad comprimendos motus, flexit uiam Brutus senserat enim aduentum ne obuius fieret; eodemque fere tempore, diuersis itineribus, Brutus Ardeam, Tarquinius Romam uenerunt. Tarquinio clausae portae exsiliumque indictum: liberatorem urbis laeta castra accepere, exactique inde liberi regis. duo patrem secuti sunt qui exsulatum Caere in Etruscos ierunt. Sex. Tarquinius Gabios tamquam in suum regnum profectus ab ultoribus ueterum simultatum, quas sibi ipse caedibus rapinisque concierat, est interfectus. Tarquinius Superbus regnauit annos quinque et uiginti". Cf. la versió reduïda que en dóna Augustinus, *De ciuitate dei*, I, 19: "Talis enim ab eis Lucretia magis credita est, quae se nullo adulterino potuerit maculare consensu. Quod ergo se ipsam, quoniam adulterum pertulit, etiam non adultera occidit, non est pudicitiae caritas, sed pudoris infirmitas. Pudit enim eam turpitudinis alienae in se commissae, etiamsi non secum, et Romana mulier, laudis auida nimium, uerita est ne putaretur, quod uiolenter est passa cum uiueret, libenter passa si uiueret. Vnde ad oculos hominum testem mentis suae illam poenam adhibendam putauit, quibus conscientiam demonstrare non potuit". Cf. també la versió de Belvacensis, *Doct.*, IV, 100: "*Valerius in li. 6. Dux Romanae pudicitiae Lucretia, a Tarquini regis superbi filio, per vim stuprum pati coacta; cum gravissimis uerbis iniuriam suam in concilio necessariorum deplorasset, ferro se (quod veste tectum attulerat) interemit Teutenicorum coniuges Marium Victorem orauerunt, ut ab eo uirginibus uestalibus dono mitterentur. Affirmantes aequae se ut illas uiriliter concutibus expertes futuras: eaque re non impetrata laqueis sibi nocte proxima spiritum eripuerunt*". Vegeu, encara, *Gesta Romanorum* (Dick, 119): "*De Sexto et Lucretia*".

suum, Collatium nomine, invitavit. Qui cum fuisset ingressus, vidit ibi Lucretiam inter alias matronas nobiles residentem. Cumque regis filius animum convertisset, ut mores maturitatum et gestus Lucretiae mente revolveret prae nimia corporis pulchritudine, tactus malo libidinis amore capitur. Et observato tempore quo Rex abesset a Roma, et Collatinus maritus Lucretiae in exercitum ivisset, Sextus regis filius ad castrum Collatium, viri Collatini, ubi Lucretiam viderat cum sodalibus suis ivit.

Ibique cum honorifice fuisset receptus, et tempus quo de nocte homines quiescere solent advenisset paratumque esset filio regis secundum eius decentiam. Illeque non hospes sed hostis prius considerato loco ubi Lucretia quiescebat, cum omnia tuta omnes essent, in [p.26] cubiculum Lucretiae clam intravit. Sinistra manu eius oppresso pectore, et dextra manu gladium tenens, dixit: "Tace, Lucretia. Sextus sum Tarquini Superbi regis filius. Ferrum in manu mea est, Morieris si emiseris vocem". Illa somno stupefacta tacuit. Tunc ille mulieris animum nunc promissis nunc minis et terroribus inclinare nititur ad

orgüillós —que era appellat Emperador Sextus—, per ço que ves lo seu castell per nom Col·latín. E com aquest fos entrat allí, vehé Lucrècia estar entre moltes dones honrades. E com se gira's lo coratge del fill del rey, les bones costumes e la discreta madurea, e·ls conportaments de Lucrècia, e sa pensa trastornà's per la molt gran bellea del cors d'aquella, tocat per mala amor de luxúria tantost fo escalfat e pres. E observat e esperat temps que·l rey fos absent de Roma e que Col·latín, marit de Lucrècia, fos anat en ost, Sertus, fill del dit rey, anà ab sos companys al castell de Col·latín, on havia vista Lucrècia. E com aquí molt honradament fos stat rebut e com lo temps en lo qual de nit hòmens se solen reposar fos vengut e fos loch appellat al fill del rey a reposar segons que a ell pertanya, aquell, no oste mas enemich, primerament considerat per ell lo loch on Lucrècia se reposava, com totes coses fossen segures e quedades e tots estiguessen adormits, ell amaguadament entrà en la cambra de Lucrècia tinent en la mà sinistra lo coltell e dix: "Calla, Lucrècia, yo son Sextus, fill de Tarquinius; lo ferre és en la mia mà,

consensum. Cumque ipsius animum velut cor marmoreum invenisset, adiecit: Nisi mihi consenseris, servum tuum, iugulatum prius, nudum corpori tuo nudo et iugulato in hoc cubiculo tuo sociabo, ut fama per orbem discurrat: Lucretiam ob stupri causam quod cum servo suo commisit iugulatum quisque noverit esse inventam. Tunc illa timens huius modi infamiam cohacta consensit. Cumque regis filius expugnato mulieris decore recessisset. Illa postrema die ad patrem et fratres suos et de Colletinum maritum suum atque ad Brutum proconsulem, ipsius Tarquini nepotem litteras ex suo nomine destinavit, ut statim sine mora ad eam veniant. Cumque omnes adessent, illa sic locuta est: "Filius regis Tarquini, Sextus nomine, heri domum meam intravit hostis pro hospite. Tu autem, Collatine, scias quod vestigia alieni viri in lecto tuo sunt. Verumtamen corpus quidem violatum est, animus vero insons, unde a culpa [p.27] me absolvo, a poena autem non liberor. Qui autem hoc fecit et in meum detrimentum et in suum fecerit, in suum tamen erit, si vos viri estis. Et ne aliaque impudica exemplo Lucretiae vivat, quae accipere voluerit exemplum ex culpa, non

[f.49v^b] tu morràs si crides ni mets veus". Aquella, per gran son esbalaï da, callà. Adonchs, s'esforçà de enclinar e consentir lo coratge de la dona, ara ab prometiments e ara ab espavantaments e ab menaces; e com ell atrobàs lo coratge d'aquella dur axí com a coratge de marbre, enadí a les paraules e dix: "[Si] no auràs consentir a mi, lo teu servent, ofeguat primerament, despullat e nu ab lo teu cors nu e ofeguat, en aquest teu lit posaré e acompanyaré, per ço que fama córregua per lo segle, que cascun sàpia e conegua que Lucrecia, per rahó de adulteri e fornicació que comés e féu ab son servent, és estada ofeguada e morta". Ladonchs, ella, tement la infàmia d'esta manera constreta, consentí; e com lo fill del rey del cors de la fembra se fos combatut a son voler, ell se partí d'aquell. Aprés ella, l'endemà matí, tramés letres en nom seu al pare e als frares seus e Col·latín, son marit, e encara al cònsol per nom Brutus, nebot del dit Tarquín, que mantinent sens trigua vinguessen a ella. E com tots li fossen presents davant ella, los parlà enaxí: "Sextus, fill del rey Tarquinius, ir entrà en ma casa, enemich per oste. Tu, emperò, Col·latín, sàpies

negligat exemplum ex poena". Et ideo gladio, quem sub veste occultum tenebat, exemit, ac se propria manu transverberavit et sic mortua cecidit.

Tunc Brutus et maritus eius, pater, fratres ac omnes amici, gladium, quo se peremit, accipiunt iurantque super sanguine Lucretiae numquam cessare, donec progeniem Tarquini de Roma expellant, ac non permittent aliquem de progenie illa Romae regnare in posterum. Quod factum est nam corpus mortuae Romam deferunt, et in populo tantam seditionem faciunt, ut Tarquinius exulare cogatur apud Arduam quae apud Gabios sita est. Sextum vero criminis actorem gladio perimerunt.

peades de baró estrany ésser en ton lit. Emperò, per cert lo cors és corromput, mas lo coratge en molt no notat. On de la culpa me absol. De la pena, emperò, no son deliure, per esti[r]s. Cell qui açò féu, si ell ho féu en mon [f.50r^a] dampnatge, sobre-l, emperò, tornarà si vosaltres sots barons. E, per açò que nenguna fembra no casta per eximpli de Lucrecia viva, aquella que pendre voldrà l'eximpli de la colpa, no menyspreu l'eximpli de la pena". E ab tant, trasch lo coltell que sots la vestidura tenia amagat, e si matexa ab la sua pròpia mà se transferí, e axí caech morta. Ladonchs Brutus, el marit, lo pare, els frares e tots los amichs prengueren lo coltell ab què s'era morta e juraren sobre la sanch de Lucrecia que null temps no cessarien entro aguessen foragitat de Roma tot lo linatge de Tarquín, e que no lexarien d'aquí avant negun linatge d'aquell regnar en Roma; la qual cosa fo enaxí feyta. Car lo cors de la morta portaren a Roma, e feren moure tanta discòrdia en lo poble, que Tarquín fon costret de ésser exelat en Àrdua, que és situada envés los sabinys. E mataren ab lo coltell a Sextus, autor fahedor del crim.

Mores quoque maturos debet habere regina, ut in ea sit omnis timor et verecundia. Nam mulier verecundia perdita, statim cum ea perdit pudicitiam, unde dicit Symmachus: "Quorum mens honesta est, imbecilla frons est". Et Anselmus: "In ipso quoque corporis decore verecundia plus nitet". Mulierem super omnia verecundus ac modestus aspectus plus [p.28] reddit amabilem; qui etsi in viro laudatur, magis tamen reluctet in femina. Refert Seneca: quod Athesilla quaedam nomine tantae fuit verecundiae ut amico suo pauperi et paupertatem dissimulanti, aegro quidem nec hoc confitenti clam et latenter sacculum pulvinarii cum pecunia suposuerit, non attendans prae verecundia amico dicere ut acciperet, desiderans magis pauperem invenisse quam accepisse. Interdum ille, qui iuvatur, falendus est, ut habeat nec a quo accepit sciat. Res enim loquuntur

Encara deu haver la regina custumes madures e discretes per ço que en ella sia tota temor e vergonya. Ço diu Símacus:^a "D'aquells de qui és pensa honesta no han vergonya flaca". E sent Ambrós^b diu verament: "En la bellea del cors la vergonya hi resplandeix més". La fembra, sobre totes coses la ret més amable, quant ha esguardament vergonyós e atemprat. La qual vergonya, si en lo home és loada, emperò mas resplandeix en la fembra. Recompta Sènecha^c que una dona, per nom Artesil·la, fo de gran vergonya que [f.50r^b] a un seu amich pobre e pobretat dissimulant, malalt emperò, e açò no confessant, amaguadament e cuberta un sach ab pecúnia li posà sots lo travesser, car no volch assajar per trop gran vergonya de coratge contradient que·ls prengué, desigant més que·l pobre los trobàs que si li digués que·ls presés. Car,

^a Belvacensis, *Doct.*, IV, 4: "*Simmachus in lib. epistolari*. Quorum mens honesta est, imbecilla frons est".

^b Belvacensis, *Doct.*, IV, 91: "*Ambrosius in lib. de offic. I*. In ipso quoque corporis decore, verecundia plus eminet".

^c Seneca, *De beneficiis*, II, 10: "Arcesilan aiunt amico pauperi et paupertatem suam dissimulanti, aegro autem et ne hoc quidem confitenti deesse sibi in sumptum ad necessarios usus, clam succurrendum iudicasse; pulvino eius ignorantis sacculum subiecit, ut homo inutiliter verecundus, quod desiderabat, inveniret potius quam acciperet".

tacentibus nobis.

Eligenda est uxor quae sit honestis parentibus orta, ut plurimum enim filiae mores earum feminarum sequuntur, a quibus traxerunt originem. Unde dicitur, quod quidam uxorem ducere volens, accepit consilium a quodam philosopho, qualem uxorem ducere deberet. Cui ille respondit: Illam matrimonio ducas, cuius matrem et aviam noveris esse pudicas. Talem enim filiam extimo, qualem matrem cognovi.

Erudiendi sunt filii et filiae in omnibus continentiam servare iuxta illud *Ecclesiastes*: "Si filii tibi sunt erudi illos; si filiae tibi sunt conserva corpus illarum". Dicit enim Helinandus, quod necessaria est [p.29] principi scientia litterarum, cui cottidie legem domini legere praecipitur.

de veguades, aquell qui és ajudat de moneda enguanador és perquè aja, e que no sàpia de qui ho pendrà. Car no-s callen les coses parleres ne manifestes.

Elegidora és muler que sia nada de honests parents. Car les filles fortment seguexen les custumes d'aqueles fombres de les quals trag[u]eren e agueren naximent. On és dit que un hom, volent pendre muler, demanà de consell un philòsof qual deuria pendre. El philòsof respòs-li: "Ab aquella faces matrimoni e prengues per muler de la qual conexeràs la mare e l'àvia ésser castes. Car yo estim aytal ésser la filla, qual la mare coneguí".

Ensenyar e nodrir deu los fills e les filles e conservar en tota continència e castedat, segons aquella paraula de *Eccliasach* dient: "Si de tu són fills, ensenya e castigua-los; si a tu són filles, conserva e guarda lo cors d'aquelles". Diu atressí Elmandus^a que necessària és

^a Belvacensis, *Doct.*, VII, 17: "*Helinandus*. Postquam autem sederit inquit in folio regni sui, describet sibi Deuteronomium legis huius in volumine. Igitur princeps iuris non debet esse ignatus, licet multis priuilegiis gaudeat, nec praetextu militiae legem Domini permittitur ignorare, sed & princeps Christianissimus legibus sitis iudicer, ne dedignentur principes sacros canones imitari. Inutilis enim est omnis constitutio principis, si non est Ecclesiasticae disciplinae conformis. Sequitur. Et habebit seum legetque illud omnibus diebus vitae suae, necessaria est ergo principi peritia literarum, cui quotidie legem Domini legere praecipitur. Qua enim die legem non legerit, non ei dies vitae est ille, sed dies mortis. Hinc est quod in literis quas Rex Romanorum misisse legitur ad Regem Francorum, hortans eum ut liberos suos liberalibus disciplinis institui faceret; Adiecit inter caetera: Rex illiteratus, est quasi Asinus coronatus".

Hinc est quod in litteris, quas rex Romanorum nisisse dicitur regi Franciae hortans eum ut liberos suos liberalibus disciplinis instrui faceret adiecit inter cetera: "Rex illiteratus est quasi asinus coronatus".

Octavianus Caesar filios suos erudiri fecit, natate, saltare, hastiludere, sagittare, et quicquid ad militiam pertinet. Filias vero consuere, incidere, texere, et quicquid in lino, seta lanaque fit artem discere mandavit. Cumque a quibusdam carioribus suis quaereretur, cur hoc faceret, ille respondisse fertur: "Cum hodie sim dominus orbis, nescio utrum filii mei ad extremam pauperitatem deveniant ex ideo si quas artes docti fuerint, honorabilem vitam ducere poterunt".

al príncep sciència de letres, al qual és manat líger cascun dia la ley de nostre Senyor. On se recompta (que) en les letres del rey dels romans, les quals és lest haver trameses al rey de França amonestan aquell [f.50v^a] que ls seus fills feés ésser introïts en disciplines e arts liberals, e enaixí escrivén, entre les altres coses: "Rey sens letres és axí com ase coronat". Octavian Cèsar^a féu ensenyar a sos fills de nadar, de saltar e jugar ab astes e ab sagetes, e de totes coses que pertanyen a cavalleria. E a les filles féu aprendre de cusir e de tallar e de texir, e de tota cosa que és feta per art en li, en seda, e en lana. E com per alguns cars amichs seus fos request e demanat per què feya açò, recompte's aquell haver respost: "Com yo huy sia senyor de tot lo món, no sé si²¹ mos fills finalment vendran a pobrea. E per ço, si seran ensenyats

^a Suetonius, *Vitae Caesarum*, Augustus, LXIV: "Filiam et neptes ita instituit, ut etiam lanificio assuefaceret vetaretque loqui aut agere quicquam nisi propalam et quod in diurnos commentarios referretur; extraneorum quidem coetu adeo prohibuit, ut L. Vinicio, claro decoroque iuveni, scripserit quondam parum modeste fecisse eum, quod filiam suam Baias salutatum venisset. Nepotes et litteras et natate aliaque rudimenta per se plerumque docuit..." Ioannes Saresberiensis, *Polycraticus*, VI, 4, 595 c: "Filios etsi non genuerit, adoptavit, quibus etsi sufficere posset clarus sanguis ad gloriam, et bona haereditaria magis ad copiam, quam ad usum, ea tamen diligentia [0595C] instituti sunt, ac si sua retineri, vel aliena acquiri nequaquam possint, nisi per virtutem. Eos ergo ad gradum militarem, et cursum, et saltum fecit excitari, usumque natandi, et caesim et punctim feriendi, et jaciendi missilia, et lapides manu vel funda docuit, et qualiter bellum omne aut sustineri debeat, aut inferri".

In omni castitate servandae sunt filiae. Legimus enim sola continentia aliquas virgines dignitatem regiam meruisse. Nam refert Paulus Longobardorum historiographus: Quod in foro Julii fuit quaedam ducissa Rosimonda nomine, habens quatuor filios et duas filias, quae, cum Catinus, Rex Hungarorum, qui etiam Avari dicti sunt, obsideret castrum civitatis, ubi et ipsa erat cum liberis suis, vidisset de muro ipsum regem pulcherrimum, corpore eius amore capta, occulte ei mandavit quod si eam [p.30] velit in uxorem ducere, castrum ei traderet. Cumque ille hoc promississet ac iuramento firmasset, aperto castro, Hungari, huc et illuc discurrunt, ac homines capiunt et mulieres. Filii vero ducissae aufugerunt. Quorum minimus Grimoaldus nomine, postmodum Beneventanus dux, demum

per algunes arts poran haver honrada vida".

En tota castedat són guardadores les filles. Car nós legim que per sola continència merexquen algunes verges real dignitat. Encara recompta Pau, dels [longobarts]²² ystoriayre,^a que en lo for²³ de Julius fo una duquesa per nom Rosimilda que havia IIIe fills e dues filles. E com Cactanus, rey de Ongria²⁴ —que d'altrament són dits advaris— assetjàs lo castell apellat Civitatens,²⁵ hon ella era e estava ab sos fills, e del mur agués vist aquell rey ésser molt bell de cors, escalfada en la sua amor, amaguadament li tramés a dir que si la volia pendre per muler ella li liuraria lo castell. E com aquell li ho prometés e ab sagrament li ho fermàs, ubertes les portes del castell, aquells advars, que d'altrament són dits ongrients,²⁶ corregueren [f.50v^b] ça e lla e prengueren hòmens e fembres, e los fills d'aquella

^a *Gesta Romanorum* (Dick, 121): "*De Cathano et Roswilda*. Paulus, Longobardorum hystoricus, refert, quod Cathanus, rex Ungarorum, obsedit in foro Iulii castrum dictum Sibdac. Quem cum de muro cerneret corpore pulcherrimum Rosmilda ducissa habens IV filios et II filias, scripsit sibi oculte: 'Si me [in] uxorem duxeris, castrum hoc meum tibi dabo'. Quo promittente eam ducere castrum dedit. Filii vero eius omnes fugierunt. Caathanus autem arex ducisse promissum tenens eam sibi prima die matrimonio copulavit. Secunda die eam tradidit XXI Ungaris publice illudendam. Tercia die toto corpore usque ad gulam ema transfigi fecit dicens: 'Talia uxor, que pro libidine sue carnis ciuitatem prodit, talem debet habere maritum'".

Longobardorum rex extitit. Duae quoque filiae ducissae cum ea remanentes, acceptis carnibus pullorum imposuerunt mamillis suis ut ex carne mamillarum pullorum carne calefacta, foetidum odorem redderent. Et sic intactae virginitatem suam servarent. Cumque Hungari ad eas accederent, et statim nimium foetorem sentirent eis relictis ad se invicem loquebantur: "Quam foetidae sunt istae Longobardae!" Una vero earum postmodum fuit regina Franciae, alia Alamaniae. Rex vero Catinus nomine, matri earum volens servare promissum una nocta sola sibi eam matrimonio copulavit. Postrema vero die eam duodecim Hungaris illudendam tradidit, et tertia die eam per naturam fecit pallo ligneo transfigi usque ad gulam dicens: "Talis libidinosa uxor, quae propter concupiscentiam civitatem suam proditit, talem debet habere maritum". Et haec dicta de regine sufficiant. [p.31]

fugiren; on lo menor d'aquells, per nom Griomalt,²⁷ enaprés fo príncep de Benavent, e depuix estech rey dels longobarts. Aprés les dues filles sues²⁸ preseren carns de poyls, sotsposaren-les en lus mamelles, e per la carn dels poyls escalfada la carn de les mamelles, donaren holor pudent. Axí romangueren no tocases e guardaren lur virginitat. E com los ongrients se acostasen a elles e mantinent sentissen la gran pudor, lexaven aquelles [e] entre si parlaven dients: "E com són pudents aquestes longebardes!" Perquè enaprés una de aquelles fon regina de França e l'altra regina d'Alamania. Aprés, lo rey Cactanus pres per muler la mare d'elles per sola una nit, volent guardar lo seu prometiment. En l'altre dia, a XII ongrients se liurà aquella per ésser escarnida públicament. E en lo tercer dia següent, féu ficar a ella un pal²⁹ per la natura, que li tocà tro a la bocha. Aytal fembra fornicadora e muler luxuriosa, dix ell matex haver aytal mèrit:³⁰ que per cobejança perdé la sua ciutat.

E aquestes coses dites de la regina cumplen ara.

[II.3] CAPITULUM TERTIUM**De formis Alphilorum Officiis et
Moribus eorum**

Sciendum est, alphiles fuisse formatos ad modum iudicum et assessorum in cathedra cum libro aperto ante oculos. Et quia quaedam sunt causae criminales, quaedam autem circa possessiones et res temporales litigatoriae, ideo duos iudices necesse fuit esse in regno, unum alphilem in nigro quo ad primas, alterum in albo quo ad secundas. Horum officium est, regi consulere, leges de mandato principis condere, totumque regnum moribus informare, causas iustas fovere; secundum allegata sententias definire, consilia iusta, aequa et recta sine personarum acceptione postulantis impartiri, contemplationi intendere, ut quod alii manu operantur, ipsi mente et sapientia sua ordinent et disponant. Debet iudex firmus esse et constans, ut non amore pecuniae aut livore invidiae aut carnis origine corrumpatur.

Quo ad primum dicit Seneca in

[II.3] LO CAPÍTOL III**De la forma [e de l'ofici]³¹ dels
orphils, qui són [jutges e] assessors
del rey³²**

Sabedora cosa és que·ls orfils són formats a manera de jutges assessors secrets, en cadira, ab libre ubert davant lurs pleyts. E car alguns són pleyts criminals e al[f.51r^a]guns entorn les possessions e les coses temporals pledejadores, per ço foren mester dos jutges en lo regne, ço és, a saber: un orfil negre quant als primers, e altre en blanch quant als segons. Lo siti d'aquests és consellar al rey e fer lig de manament de príncep, e informar tot lo regne de bones costums, e mostrar, als demanants consells eguals e dreturós[os]³³ sens escepció de persones, e mantenir justs pleyts e, segons les coses alleguades, definir per sentències e entendre a contemplació, per ço que ço que·ls altres obren per lur mà, els, per pensa e per lur saviea, ho dejen ordenar e endreçar.

Deu lo jutge ésser ferm e estable, que per amor de dinés o per desig d'enveja o per naximent de carn no·s

libro *De beneficiis*, quod potentior erat Diogenes Alexandro omnia possidente; plus enim erat, quod ille nollet accipere quam quod iste posset dare. [p.32]

Dicit etiam Valerius sub Rubrica de Abstinencia et Continentia, quod Marcus Curius egregii Romani nominis cum obsideret Samnitas id est Beneventanos et illi audirent, eum [esse pauperem rebus, tulerunt ei] magnum auri [pondus. Cumque inveniss] ent eum in castris seden[tem ad cenam et ligneis vasibus] in cibis uti [non aureis, cogitaverunt eum] pauperem [divitem] velle [fieri, dixeruntque: Ecce,] quod tibi munus [Samnite deferunt, postulant] est ut de obsidi[one discedas. Quibus ille] respondit: Narrate, [inquit, Samnitibus. Marcum Curium malle] locupletibus [imperare quam ipsum] locupletem [esse; et mementote, eum nec] acie exercitus

corrompa. Quant al primer, diu Sèneca en lo *Libre dels benifets*,^a que Diògenes [era] pus poderós que Alexandre, qui poseï a totes coses; car més era ço que aquell no volia pendre, que ço que aquest podia donar. Diu, encara, que en March Curcy,^b noble roman, com anàs assetjar los samites, ço és, los benaventurans, e aquells hoÿsen que ell era pobre de coses movents, portaren-li un gran pes d'aur, e com lo trobasen en lurs alberguades seent a sopar e usar en son menjar de vexeles de fust e no d'aur, pensaren-se que ell, qui era pobre, per ell fos feyt rich, e digueren-li alguns: "Vet, senyor, que-ls benaventurans te aporten dons precios[os], demanants a tu que-t partesques e-t leus del setge. Als quals ell [f.51r^b] respòs e dix: "Recomptats —dix ell— als benaventurans de March Curcy vol e ama més manar als richs que no que

^a Belvacensis, *Doct.*, IV, 104: "De Diogene pulchre ait Seneca. Potentior erat Diogenes omnia possidente Alexandro, plus enim ite quod nollet accipere, quam quod ille posset dare".

^b Belvacensis, *Doct.*, IV, 148: "Contentior erat Dyogenes monia possidente Alexandro. Plus enim erat quod iste nollet accipere, quam quod ille posset dare. *Valer. libr. 4.* Marcus Curtius exactissima norma Romanae frugalitatis, Idemque fortitudinis perfectissimum speciem; legatis Samnitum, se in sacarno assidentem loco, atque ligneo catino caenantem, spectandum praeibit: Magnumque pondus auri respuens, quod ipsi ei attulerant; Narrate inquit Samnitibus, Marcum Curtium malle locupletibus imperare, quam ipsum locupletem esse, & mementote me nec acie vinci, nec pecunia corrumpi posse. *Tullius de Officiis lib. 2* Male se habet res, cum quod virtute effici debet, id pecupina tentatur".

[vinci nec pecunia corrumpi] [posse.]

Malum [exitum habet illud, quod veritate] et meritis [fieri debet, cum id pecunia temperatur.] Refert Helinandus quod Demosthenes cum Aristodemum actorem fabularum interrogasset, quantum mercedis ut ageret accepisset, et ille respondisset auri talentum, At ego, ait Demosthenes, plus accepi ut tacerem.

Ita iudicum causidicorum lingua damnificata est, nisi causa, ut dici solet, funibus argenteis vincias. Apud advocatos, igitur ipsum Silentium venale est. [p.23]

Refert Valerius sub Rubrica graviter *Dicta aut Facta*, libro sexto, capitulo quarto: Quod cum senatus

ell sia rich; e remembre'ls que ell no pot ésser vençut per companya d'ost, ni ésser corromput per haver ni per dinés". Car mal creximent ha aquella cosa la qual per virtuts e per mèrits deu ésser feta, com per dinés és temprada.

Recompta Almandus^a que com Demòstenes demanàs a Aristodèmus, fahedor de faules, qual loguer pendria de ço que fes e aquell(s) agués respost que besants daur, "e yo —dix Demòstenes— e més pres que callàs". E enaxí la lengua dels jutges e dels pledejos e dels advocats és pledejadora e dampnosa si donchs aquella, segons que sol dir[-se], no lliges ab cordes d'argent. E, per açò, encara entre els advocats aquest silenci e callament és venal.

On recompta Valeri^b que com lo senat del consell dels romans en aquell senat fos demanat de dos hòmens, lo un

^a Belvacensis, *Doct.*, IV, 65: "*Helinanadus lib. II.* Demosthenes cum Aristodimum authorem fabularum interrogasset, quantum mercedis ut ageret accepisset; & respondisset talentum: at ego ait Demosthenes, plus accepi ut tacerem. Ita causidicorum lingua damnifica est, nisi eam (ut dici solet) funibus argenteis vincias. Apud aduocatos igitur, & ipsum silentium venale est".

^b Belvacensis, *Doct.*, VII, 15: "*Valerius libro 6* Scipio Aemilianus, cum duo in Senatu contenderent, ut aduersus Viriachum in Hispaniam mitterentur, ac magna inter Patres conscriptos dissensio esset, omnibus quonam eius sententia inclinaretur expentantibus: Neutrum inquit mihi mitti placet, quoniam alter nihil habet, alteri nihil fatis est; aequè malam imperii magistram iudicas inopiam & auaritiaam, sicue ut neuter mitteretur obtinuit".

consultus Romanorum in ipso senatu quaereret de duobus, quorum unus erat pauper, et alter ditissimus sed avarus, quis eorum esset aptior ad regendum Hispaniam. Scipio Aemilianus respondisse fertur: Neuter mittendus mihi videtur, quia alter nihil habet, alteri est satis. Aequè reprobans in iudiciis paupertatem et avaritiam. Nam avarus etiam obolo indiget, cum sit pecuniae servus non dominus; paupertas vero voluntaria est nimium apta iudicio.

Et ideo legimus, quod dum Romani amaverunt paupertatem, ubique dominium habuerunt. Legimus etiam ut Valerius refert sub Rubrica de Paupertate: Multos Romanorum praefuisse rei publicae, et ita esse pauperes in privatis rebus ut in morte de publico sumptu exequias celebrasse necesse fuerit; filias quoque eorum senatus mandato de publico sumptu tradidisse nuptui. At postquam sprete paupertate divitiis inhiarent, bella suborta sunt intestina et crimina varia pullarunt.

del quals era pobre e l'altre era molt rich, mas era avar, qual de aquests seria pus covinent a regir e a jusgar la cosa pública per a trametre'l en Espanya, és dít que Sepió Emilari respòs dient: "Ne lo un, ne l'altre no és a mi just que y deja ésser tramés. Car lo un res no ha, ne l'altre res no li habunde; egualment jutgant en los dos juhís, pobre[a] e avarícia. Car l'om avar encara de mealla ha fretura, com sia pecúnia servent e no senyor. Emperò, pobrea voluntària molt és covinent [f.51v^a] en juhí". E, per açò, legim nós que dementre los romans amaren pobrea, en tot loch agueren senyoria. Encara legim molts dels romans fortment davant ésser estats a la cosa pública e leals perquè ells eren pobres en coses privades, en tant que en lur mort havien mester despeses de la cosa públich a celebrar e fer lurs mortalles. E atressí les filles d'aquells, per manament del senat e consell de Roma, ab lurs despeses pròpies liuraven a maridatge. Mas, despuis que pobrea fo per ells

^a Valerius Maximus, *Mem.*, IV, 3, 6: "Idem sensit Fabricius Luscinus honoribus et auctoritate omni ciuitate temporibus suis maior, censu par unicuique pauperrimo, qui a Samnitibus, quos uniuersos in clientela habebat, X aeris et V pondo argenti et decem seruos sibi missos in Samnium remisit, continentiae suae beneficio sine pecunia praediues, sine usu familiae abunde comitatus, quia locupletem illum faciebat non multa possidere, sed modica desiderare".

Unde Augustinus: Nullum crimen abest ex quo paupertas Romana periit, numquam maior est animus, quam ubi aliena se posuit, et fecit sibi pacem nihil timendo, fecit sibi [p.34] divitias nihil concupiscendo. Valerius de Rubrica de Abstinentia et continentia, libro quarto, capitulo tertio, ponens exemplum in Fabricio dicit, quod locupletem facit non multa possidere, sed modica desiderare.

Attendant autem iudices ne amore privato vel odio in iudicio moveantur. Nam omnis amor caecus est. Ideo Theophrasti sententia fuit: Amantium caeca esse iudicia. Unde quia quilibet homo se ipsum prae ceteris amat; ideo in iudicio sui facilius errat. Amor namque privatus mentem vehementer excaecat.

Refert Quintus Curtius, libro primo, quod Guodares magnus ad alexandrum ait: "Natura mortalium hoc nomine prava et sinistra dici potest. Quod in suo quisque negotio hebetior³⁶ est, quam in

menyspreada, entenens e suspirans a riquees, batalles nasqueren en lurs ventresques, e crims e pecats variables brotaren e cresqueren entre ells. On diu sent Agustí: "Negun crim no defallí depuis que perí la pobrea romana; null temps lo coratge fo major sinó quant se posà a les coses estranyes e féu a ell pau, e tement féu a ell, tingués³⁴ ab cobejança". Diu Valeri^a que rich fa a l'hom³⁵ no moltes coses posseir, mas poques coses desigar.

Atenen e guarden los pleyts los jutges que no sien moguts per amor privada o per avorriment en juhí, car tota amor és cegua. E, per açò, sentència fo de Theofasti^a los juhís³⁷ dels amants ésser cechs. E cascun hom davant tots altres ama si matex, per ço en son juhí er[r]a pus leugerament; car amor privada fortment encegua la pensa. Recompta Quintus Curcy, en lo primer llibre,^b que Godares Maig dix a Alexandre: "La natura dels [f.51v^b] mortals, per aquest nom malvada e sinistra pot ésser dita,

^a Belvacensis, *Doct.*, IV, 121: "Thophrasti sententia fuit, Amantium caeca esse iudicia: unde quia quilibet homo se ipsum prae caeteris amat, in iudicio sui facilius erat. Amor namque priuatus mentem vehementer execat".

^b Belvacensis, *Doct.*, IV, 121: "*Quintus Curtius*. Thobares magnus ad Alexandrum ait. Natura mortalium hoc nomine prava & sinistra dici potest, quod in suo quisque negotio hebetior est quam in alieno".

alieno".

Iram in iudicio fugiant. Tullius dicit: Quod iratus etiam facinus consilium putat. Et Socrates dicit, quod suo sunt maxime contraria consilio, scilicet, ira et festinatio. Et Gualterus in *Alexandro*: Si lis inciderit, te iudice, dirige libram iudicium non flectat amor non munera palpent, non moveat stabilem personae acceptio mentem.

Refert Helinardus, quod Cambyses, rex Persarum, adeo severus fuit quod quendam iniustum iudicem, qui ob irae et animi odium et vindictae [p.35] livorem succensus, aemulum iniuste damnavit vivum excoriari fecit et super sede iudiciaria cute carnis eius cooperta filium iudicis sedere fecit, ut filius timeret iniuste iudicare, et poenam patris et iudicium horrens iustitiam librae lance teneret. Originem carnis a se trahentas quaeque puniant, ut legem patiantur in suis,

que en son negoci és pus rèbeu que en l'altruy".

Los jutges atressí fogen a ira en juhí. Diu Tul·li^a que hom irat se pensa que la fellonia sia consell. E Sòcrates diu que dues coses majorment són contràries en consell, ço és a saber, acuitança e ira. E Gualter, en lo *Libre d'Alexandre*,^b diu: "Si pleyt s'esdevé tu estant jutge, endreça la balança del juhí; no t'enclín amor, ne dons no palpen a tu, ne acceció de persona no mogua la pensa stable e ferma". Recompta Elinandus^c que Cambises, rey dels persients, tant fortment fo cruel, que un jutge injust e malvat, qui per avorrimet e dolor de coratge e per ira ferit e tochat son enemich injustament avia dampnat, féu tot viu escorxar, e sobre la cadira judiciària, cuberta del seu cuir, lo fill del jutge féu seure, per ço que aquell fill se temés jutgar no justament, avorrint la pena, e-l juhí del pare tengués ab equal balança,

^a Belvacensis, *Doct.*, IV, 133: "*Tull. in oratione pro Marcello*. Iracundia quoque consilio inimica est. Ex prouerbis sapientum. Iratus etiam facinus consilium putat".

^b Belvacensis, *Doct.*, IV, 64: "*Gualtherus in Alexandrei de li. I*. Si lis inciderit te iudice, dirige libram iudicii, non flectat amor, nec munera palpent: Nec moueant stabilem personae acceptio mentem".

^c Belvacensis, *Doct.*, IV, 66: "*Helinandus 15. lib*. Cambises adeo seuerus fuit, ut quendam iniustum iudicem excoriari fecerit, & super sellam cute eius adopertam, filium iudicis in iudicio fecerit sedere, ut timerent iniuste iudicare, ne simile iudicium pateretur".

quam in aliis promulgant. Cato: "Patere legem, quam tu ipse tuleris".

Refert Valerius sub Rubrica graviter *Dicta aut Facta*, libro sexto, capitulo quinto. Quod Zaleucus consul cum filius eius adulterio esset damnandus, ut propter hoc iudicium fieret repugnaret aliquandiu, ad ultimum precibus populi evictus, ne lex a se condita violaretur, suo prius, deinde filii eruto utriusque oculo usum videndi reliquit.

justícia. Lo naximent de la carn tiran-s[e] a si e que punesquen aquelles coses per ço que sofriren la lig donen més pena en los seus que en los altres.³⁸ On diu Cató:^a "Sofir la lig, la qual tu matex auràs donada".

Recompta Valeri^b que Salent, cònsol, com son fill per adulteri fos dampnador e, per açò, degué ésser freturat de l'un ull e de l'altre, e tota la ciutat contrastàs per honor del pare que aquest juhí no fos feyt, finalment, ell, vençut³⁹ per preguàries del poble, emperò ne la lig per ell feta no fos corrompuda, [f.52r^a] primerament se trach ell un ull e après ne féu altre tres al fill; e jaguí a cascú, ço és, a ell e al fill, ús de veure.

^a Belvacensis, *Doct.*, IV, 62: "*Cato ubi supra*. Patere legem quam tu ipse tuleris".

^b Belvacensis, *Doct.*, IV, 66: "*Valerius 6* Et Aleucus cum filius eius adulterio damnatus utroque oculo carere deberet, ac tota ciuitas in honorem patris aliquandiu ei repugnaret; ad ultimum victus, ne lex a se condita volaret, suo prius, deinde filii eruto oculo, utrisque usum videndi reliquit". Cf. Ioannes Saresberiensis, *Polycraticus*, VIII, 14, 770 c: "Zaleucus, urbe Locrensi a se saluberrimis atque utilissimis legibus munita, cum filius eius adulterii crimine damnatus, secundum jus ab eo constitutum, utroque oculo privari debuerit, ac tota civitas in honorem patris necessitatem poenae adolescentulo remitteret, aliquandiu repugnauit. Ad ultimum populi precibus evictus, prius suo eruto, deinde filii oculo, usum videndi utriusque reliquit". Cf. amb la font primera, Valerius Maximus, *Mem.*, VI, 5, 3: "Nihil illis etiam iustitiae exemplis fortius. Zaleucus urbe Locrensi a se saluberrimis atque utilissimis legibus munita, cum filius eius adulteri crimine damnatus secundum ius ab ipso constitutum utroque oculo carere deberet, ac tota ciuitas in honorem patris necessitatem poenae adolescentulo remitteret, aliquandiu repugnauit. ad ultimum populi precibus euictus suo prius, deinde filii oculo eruto usum uidendi utrisque reliquit. ita debitum supplicii modum legi reddidit, aequitatis admirabili temperamento se inter misericordem patrem et iustum legislatorem partitus".

Legimus quendam Romanum consulem, qui legem condiderat ut morte damnaretur, qui cum ferro senatum intraret, et ipse casu de villa veniens subito ad senatum vocatus, oblitus ferrum deponere, ascendente monitus, cur oblitus fuisset ferrum deponere? Se ipsum ferro, quo cinctus erat, coram toto senatu exemisse. Et quod senatus doluit. [p.36]

Sed, heu, hodie, multae civitates et iudices hoc faciunt. Quodnam dixit Anacharsis, ut ponit Valerius sub Rubrica Sapienter *Dicta aut Facta* libro septimo, Capitulo secundo, qui dixit: Leges similes esse araneorum telis. Sicut enim illae animalia maiora et valentiora transmittunt, infirmiora vero ut muscas retinent et nectunt, sic legibus infirmiores et populares ligari, maiores vero et potentiores legibus non constringi.

Et ideo hoc nascuntur bella civilia,

Legim^a que un consell de Roma, que bastí e féu una lig aytal: "Que per mort fos dampnat cell qui ab ferre entraria en lo consell". Apellat, on ell oblidant de posar aquell ferre lo qual era cint, davant tot lo poble, lo tragué; e ço d'aquell consell fo despagat e, dolent si matex, de la mà sua pròpia ab aquell coltell se oucís. Mas, ay las! huy són en⁴¹ moltes ciutats molts jutges qui fan ço que dix Anachari,^b lo qual dix: "Les ligs són semblants a les teles de les aranyes, car axí com aquelles bèsties pus forts remeten e lexen e les pus flaques, axí com les mosques, tenen e maten, enaxí legibus⁴² los pus flachs del poble ésser ligats e costrets, e-ls magors e pus poderosos no ésser aprimuts ne costrets [per les ligs].⁴³ E per amor d'açò, d'est feyt aytal, nexen batalles civils e discòrdies de coratges dels magors sobre

^a Vegeu Valerius Maximus, *Mem.*, VI, 5, 4: "Sed aliquanto Charondae Thurii praefracior et abscisior iustitia. ad uim et cruorem usque seditiosas contiones ciuium pacauerat lege cauendo ut, si quis eas cum ferro intrasset, continuo interficeretur. interiecto deinde tempore e longinquo rure gladio cinctus domum repetens, subito indicta contione sic ut erat in eam processit, ab eoque, qui proxime constiterat, solutae a se legis suae admonitus 'idem' inquit 'ego illam sanciam' ac protinus ferro, quod habebat, dextrico incubuit, cumque liceret culpam uel dissimulare uel errore defendere, poenam tamen repraesentare maluit, ne qua fraus iustitiae fieret".

^b Valerius Maximus, *Mem.*, VII, 2, 14: "Quam porro subtiliter Anacharsis leges araneorum telis comparabat! nam ut illas infirmiora animalia retinere, ualentiora transmittere, ita his humiles et pauperes constringi, diuites et praepotentes non alligari".

animorum discordia super minores et populares [maiorum et superiorum]⁴⁰ oriuntur dura violenta, pauperes rebus et nobiles genere moventur ad praedam, exercent latrocinia, requirunt coacta servitia. Nec mirum, quia quos divinus amor non retrahit, et poena legis promulgatae non punit, necesse est in omne scelus et flagitium dilabi.

Cum vero lex insolentias potentiorum severe poenam exagerat, statim exemplo eius inferiores castigat. Contemplationi et lectioni scripturarum debent intendere iudices, nam etsi artifices fabrorum, et lignorum caesorus multa opera se gloriantur adducere et agricolae utiles se mundo esse praedicent, hi tamen iudices contemplantes plura his omnibus operantur et faciunt. [p.37]

Unde dicit Seneca: "Crede mihi, qui nihil agere videntur maiora agunt, divina humanaque simul tractant". Ideo inter artifices nulla est placida quies, nisi

els menors, exerciten e usen ladronies e requiren a ells servicis forçats". E no és maravel·la, car cells qui timor devinal no tira atràs, ni pena de lig publicada no ponyts on és mester, es cové que en tot pecat e flagisci sien cayguts e eslenegats. Mas com la lig e los falliments dels poderosos cruelment per penes es remou e castigua, mantinent l'eximpli de aquells los pus baxos e menos espaordex e castigua.

A contemplació e a liçó de escriptures deu entendre, car si·ls maestres ferrers, e·ls trencadors [f.52r^b] de fusta per fer moltes obres se gloriegen, e·ls lauradors diguen sí ésser profitosos al món, per cert, aquests jutges contemplants més coses que totes aquestes fan e obren. On diu Sèneca:^a "Tu, creu a mi, que cells qui no res són dits vists fer, fa[n] major; coses humanals e devinals ensemps tracten e, per açò, entre els maestres negun repós no és plaent, sinó aquell que rahó de jutges

^a Seneca, *Epistulae morales*, VIII: "Mihi crede, qui nihil agere videntur maiora agunt: humana divinaque simul tractant". Belvacensis, *Doct.*, V, 66: "*Seneca ad Lucil. epistol. 8.* Mihi crede, qui nihil agere videntur, maiora agunt, humana diuinaque simul tractant".

^b Belvacensis, *Doct.*, V, 66: "*Agellius lib. 1.* Stare Socrates solitus dicitur pertinaci statu, a summo lucis ortus ad Solem alterum Orientem, immobilis; iisdem in vestigiis, ore atque oculis eundem in locum directis, cogitabundus tanquam quodam fecessu mentis atque animi facto a corpore".

quam ratio iudicium ipsa composuit.

Et ideo dicit A. Gellius in libro *Noctium Atticarum* de Socrate, quod stare quandoque consueverat ita cogitabundus tu per diem unum naturalem a summo lucis ortu usque ad solem alterum orientem immobilis isdem vestigiis ore atque oculis in eundem locum directis tanquam quodam secessu mentis atque animi facto a corpore permanebat. Et interrogatus cui attendum se esse dixerat. Mundanum, inquit, totius enim mundi se incolam et civem arbitrabatur.

Refert Valerius, libro octavo, capitulo septimo, sub Rubrica de Studio et Industria: Quod Carneades, laboriosus et diuturnus sapiens, cum ad mensam sederet, cogitationibus tantum inhaerebat ut manum ad cibum ponere oblivisceretur. Sed Mellisa nomine uxor eius, quam magis vitae societate quam carnali copula sibi iunxerat, temperato inter studia et inediae succurrendi officio, dextram eius necessitatis usibus adaptabat, ne vir nobilis et sapiens famae

componen e fan". E, per açò, diu Agelli en lo *Libre de les nits antigues de Sòcrates*,^b que a veguades havia acostumat de estar axí cogitador que per un dia natural del sobiran naximent del dia entro a l'altre dia del sol exint estava no movable, açò matex en les peades, la bocha e els uyls en un matex loch endreçats, axí com en un estancament de pensa e de coratge fet per lo cors; e demanat a qual cosa mundanal deja ésser pres e retengut, e dix que habitador e ciutadà de tot lo món arbitrava a si ésser.

Recompta Valeri^a que Carnèades, savi treballós e devinal, com a la taula per menjar sia, en tant se endreçava a cogitacions que s'oblidava de posar la mà al menjar. Mas la sua muler, per nom Melisa, la qual més per companya de vida que per còpula carnal havia presa e ajustada a ell, per temprat ofici entre els estudis e de socórrer a la fretura, adobava e endreçava la man dreita de aquell als usos de necessitat, per ço que-l baró noble e savi no perís de fam.

^a Belvacensis, *Doct.*, V, 66: "*Valerius lib. 8 Carneades laboriosus & diuturnus sapientiae miles cum ad mensam sederet, cogitationibus inhaerens, manum ad mensam porrigere obliuisceretur; sed Melissa quam uxoris loco habebat, temperato inter studia interpellandi & medio succurrendi officio, dexteram suam ne cessaris usibus aptabat*".

periret. [p.38]

Didymus ad Alexandrum dicit: "Nos non sumus incolae huius mundi sed advenae, nec ita in orbem terrarum venimus, ut in eo liceat consistere, sed transire. Nihil enim indecorum poenae contingimus, quippe munda conscientiae fronte progredimus, ut in expediti ac faciles spatium propositi decurramus itineris". Et haec de iudicibus, seu alphilibus, dicta sufficiant. [p.39]

[II.4] CAPITULUM QUARTUM

De Forma et Officio Militum

Militem super equum, omnibus armis decoratum, impositum et formatum noverimus. Debet enim habere galleam in capite, hastam in manu dextra. Clipeo protectus sit in laeva, ense et clavam in eadem habens, gladius est in dextra. Loricam habet in corpore, plectas in

Dídimus dix a Alexandre:^a "Nos no som habitants de aquest món, mas estranys; venguem axí en lo segle de les terres per ço que en ell no-s [f.52v^a] convengua estar e romanir, mas passar. Car res sutze de pena per cert nos enportam quant hic⁴⁴ exim ab clara e nèdea consciència, per ço que, espergats e leugers, corram alegrament l'espai del proposat camí".

Aquestes coses dites dels jutges c dels orfils cumplen quant a present.

[II.4] LO CAPÍTOL QUART

De la forma e de l'ofici dels cavallers

Nós avem conegut lo cavaller posat e format sobre el cavall ennobleït de totes armes. Car ell ac en son cap elm e lança en la man dreita, e fon defés per escut. En la part sinistra, espasa o maça en aquella part mateixa; coltell a la part dreita, e vesti lorigua en son cors, e buch

^a Belvacensis, *Doct.*, V, 129: "*Didymus ad Alexandrum*. Nos non sumus incolae mundi, sed aduenae; nec ita in orbem terrarum venimus, ut in eo libeat consistere, sed transire? Properamus enim ad larem patrium. Nullis dictorum ponderibus praegauati, nec aliquibus illecebrarum cauponibus obligati. Nihil enim indecorum paene contegimus; quippe qui nuda conscientiae fronte progredimur, ut expediatur, ac faciles spatium propositi decurramus itineris".

pectore ferreas, ocreas in tibia, calcaria in pede, ambabus manibus ferreas chirotecas, equum doctum et ad bellum aptum, cum falleribus. Hi milites cum accinguntur, balneantur, ut novam vitam ducant et mores. Orationibus pernoctant, a deo postulantes per gratiam eis donari quod eis deficit a natura. Per regem vel principem accinguntur, ut cuius debent esse custodes, [ab eo accipant dignitatem et sumptu]s. Sapientia, [fidelitas, liberalitas, fortitu]do, misericordia, cu[stodia populi, et legum zelus in] eis sint, in qui [armis corporeis decorantur et m]oribus polle[ant. Quanto militaris di]gnitas alias [excedit reverentia et honore, tan]to [p.40] magis debet [eminere virtute, cum honor nihil] aliud sit quam [exhibitio reverentiae in testimonium verita]tis.

Sa[piens enim et] expertus [debet esse nobilis miles.] Ante [enim quam miles ad cingulum [militiae] veniat, [tironem esse necesse est, ut diutur]na experientia [doctus, sit electus ad regnum.] Cum enim vi[ta bellantium in manu militum si]t, propter quod et sibi [belli cura committitur, ideo necesse est militem] prudentem esse. Plus enim

en los pits, e en les cuxes osses de ferre; esperons en los peus, e en amdues les mans guants de ferre; e cavayl ensenyat e covinent en batalla, ab trepes. Trenuiten per oracions, demanants a Déu a ells, per gran, ésser donat ço que per natura los defayl. Per lo rey o per lo príncep són ceyns, per ço que d'aquell del qual deuen ésser guardes, prenguen d'ell dignitat e despeses. Saviea, feeltat, liberalitat, ffortalea, misericòrdia, guarda de poble e zel de ligs en ells deuen ésser, per ço que aquells qui són ennobleÿts per armes corporals resplandesquen per costumes, car en quant la dignitat que és major sobrepuja los altres per reverència e per honor cuytant, més deuen resplendir per virtuts, com honor res àls no sia que donament de reverència en testimoni de virtut.⁴⁵

Per cert, savi deu ésser [f.52r^b] lo cavaller, noble e espert; car ans que lo cavaler vingua apendre cavalleria, és mester que sia esprovat e per lingua esperiença ensenyat, per ço que sia apte e covinent al regiment de cavalleria. E com la vida dels combatents sia en la mà dels cavallers e, per açò, sia a ell comanada la cura de la batalla, per ço és

operatur in ars et experientia prudentis militis, quam fortitudo et audacia inexperti. Necesse est enim populum in captionis praecipitium ruere, cum princeps militiae non prudentia sed audacia sola super hostes nititur triumphare. Idcirco nemo iuvenes vel tirones sibi eligit duces, eo quod non constat eos esse prudentes.

Alexander Macedo orientis partes pertransiens, Aegyptum, Iudaeam, Assyriam, Chaldaeam, Indiam et usque ad confinia Braghmanorum veniens magis prudentia antiquorum militum, quam tironum fortitudine devicit.

Legimus in *Romana historia*, quod miles quidam nomine Mascheta, fuit tantae sapientiae et fidei, ut mortuo Theodosio Imperatore contra Gildonem [p.41] nomine, fratrem suum, eo quod Africam proprio iuri absque senatu applicare vellet, bellum moverit pro tuenda re publica. Huius Maschetae filios duos Gildo praedictos occiderat, et in sanctos Christi nimia crudelitate saeviebat. At Mancheta prudens, sciens

obs que ell sia savi e avist. Car més obra és batalla, art e esperiència de cavaler prudent e savi que fortalea e no esperiència o ardiment de no espert.⁴⁶ Necessari és al poble caure en laç de captivitat com lo príncep de la cavaleria, no per prudència mas per sol ardiment, s'esforça haver victòria sobre los enemichs; e, per açò, negú no elig per guiadors de ost hòmens jóvens ni cavallers novells, per ço com no saben ni són certs aquells ésser prudents e avists. Alexandre de Calcedònia, passant per les partides de Orient, ço és, per Egipte, Judea, Àsia, Caudea e entro als térmens dels braginans vinent, per providència de cavallers antichs més que per fortalea de cavallers novells vencé e sobrà.

Nós legim en la *Ystòria Romanal* que un cavaler per nom Malesticha fon de tant gran saviea e fe que, mort Theodosi emperador, contra son cosingermà per nom Guildo, per ço com Àfrica a son propi dret sens lo consell de Roma se volia aplicar e apropiari, mogué batalla per guardar la cosa pública. Aquest Malesticha havia dos fills, los quals lo dit Guildo havia morts, e contra los estats de Jesu[f.53r^a]Xhristus

quantum in rebus desperatissimus oratio hominis per fidem Christi haberet virtutem Crapaream insulam adiit, inde secum sanctos viros ibidem exilio damnatos adducens, cum quibus orationibus tribus continuavit et noctibus. Ante triduum quoque prius quam hosti contiguus fieret, cernit noctu beatum Ambrosium paulo ante defunctum, ubi et quando victoriam caperet, diemque sibi indicantem. Expletis vero tribus diebus et totidem noctibus in orationibus et hymnis de victoria factus securus, cum quinque milibus atque solum modo adversus octoginta milia pergens, Dei nutu, sine bello in deditionem accepit. Quo viso auxiliari Gildoni barbari destiterunt, ilico terga vertentes et Gildo fugam accipiens, ascensa navi, cum in Africam redisset post aliquos dies strangulatus interiit. Hi duo praedicti Romani milites germanique fratres in Africam pro tuenda re publici missi fuerant. [p.42]

Huius etiam militaris sapientiae

s'encrueltí per trop gran crueltat. On Malesticha, sabent en quant en les coses molt desesperades la oració de l'hom aja virtut e la fe de Jesu Xhristus, anà-se'n a la ylla Caprària e amenà-se'n ab si alguns barons qui allí eren dampnats per exil, ab los quals contínuament estech en oracions per III dies e III nits. Ans del tercer dia, abans que fos acostat⁴⁷ a l'enemich, guardà e veé en la nit lo benauriat sent Ambrós, qui un poch de temps abans era passat d'esta vida, e demostrà-li on ne en qual loch vendria e auria victòria. Aprés complits los tres dies e III nits, on havien estat en oracions e en ympnes, el feyt segur de la victòria ab V mília barons solament anant contra VIII mília, per volentat de Déu, sens batalla pres demostrament de victòria: que con los barons qui ajudaven a Gildo vehessen aquells, desempararen aytantost aquell e giraren les costes. E Gildo fugí tro a la riba de la mar e pujà-se'n en una nau e tornà-se'n en Àfrica, e aprés poch[s] dies, ofegat ell morí. Aquests dos romans cavalers e cosinsgermans eren estats tramesos en Àfrica per guardar la cosa pública.

Aquests encara qui seguexen foren

fuerant gloriosi Jonathan et Simon Maccabeii qui contra Apolonium regis Demetrii ducem pugnantibus cum essent pauci et Apolonius in multitudine equitum confideret contra ipsos equites de mane usque ad vesperam iacula mittentes et eos elaborare fecerunt, atque ipsis equitibus fatigatis et ipsos debellaverunt.

Fideles debent esse milites principibus. Miles enim nomen amittit qui principi fidem servare non novit. Pretiosus lapis et margarita praeifulgida est fidei firmitati admixta militia.

Refert Paulus Longobardorum

gloriosos cavallers de saviea e cavallers vells, ço és, Jonatàs e Simon Macabeus,^a qui contra Apol·loni, rey e príncep de Demetri, se combateren; e, com fossen pochos e aquell Apol·loni en la multitud de sa cavalleria se confiàs, contra aquells cavalés del matí tro al vespre, darts e [f.53r^b] sagetes gitants, feren aquells treballar. E axí encaçats los dits cavalers, vinents vigorosament sobre ells, venceren e sobraren a aquells.

Los cavalers deuen, atressí, ésser fels als prínceps, car nom de cavaler pert qui desconex guardar fe a son príncep. Preciosa pedra és marguarita, e molt resplandent és cavalleria mesclada ab fermetat de fe. Recompta Paul,^b

^a IIMa III, 77-82: "et audivit Apollonius et admovit tria milia equitum et exercitum multum et abiit Azotum tamquam iter faciens et statim exiit in campum eo quod haberet multitudinem equitum et confideret in eis et insecutus est eum Ionathas in Azotum et proelium commiserunt et reliquit Apollonius in castris mille equites post eos occulte et cognovit Ionathas quoniam sunt insidiae post se et circuierunt castra eius a mane usque ad vesperam populus autem stabat sicut praecepit Ionathas et laboraverunt equi eorum et eiecit Simon exercitum suum et commisit contra legionem equites enim fatigati erant et contriti sunt ab eo et fugerunt".

^b Paulus Diaconus, *Historia Longobardorum*, V, 2: "Cumque coena finita esset, et egressis omnibus Perctarit tantum ed Unulfus ac vestiarius Perctarit remansissent, qui utique eidem satis erant fideles, consilium ei aperiunt et obsecrant eum, ut, cum Perctarit fugeret, ipse eum quamdiu possit intra eundem cubiculum quiescere simularet. Cumque se ille hoc facturum spondisset, Unulfus pannos suos lectaricios et culcitram ursinamque pellem supra dorsum ac cervicem Perctarit inposuit, eumque ex consilio quasi rusticanum servum extra ianuam inpellere coepit, multasque ei iniurias faciens, fuste eum insuper percutere desuper et arguere non cessabat, ita ut impulsus atque ictus saepius ad terram corrueret. Cumque eundem Unulfum regii satellites, qui ad custodiam positi erant, requirerent, quid hoc esset: "Servus iste" inquit "nequam lectum mihi in

historiographus Arnulfum nomine militem Ticinensem seu Papiensem, regi domino suo Pertharith tantae fidelitatis signa demonstrasse, ut se morti pro salute domini sui exposuerit. Nam cum Grimaldus, Beneventanus dux, de quo in fine capituli reginae aliquam mentionem feci, per Garibaldum ducem Taurinensem, primum proditorem coronae regiae, interfecto Godiberto, Longobardorum rege, ad regia gubernacula per violentiam ac fraudulentiam ascendisset, fugato etiam dicti Godiberti fratre germano nomine Pertharith usque ad Hungaros, Arnulfus miles dictum Pertharith reconciliari regi Grimoaldo curavit, ut de Hungaria, ubi ob timorem Grimoaldi, fugerat, non vivere poterat, saltem ad pedes regis veniens, et veniam petens et securam vitam, sine

ystoriayre dels [longobarts],⁴⁸ que un cavaler de Pabia, per nom Onulfus, al rey son senyor, appellat Percarich, tants senyals de feeltat li mostrà, que si matex liurà a mort per salut de son senyor. Que com Griomalt, príncep de Benavent, del qual yo en la fi del capítol de la regina fiu menció, per Guaribalt, príncep de Taurín, primer traýdor de la corona real, mort Egodibert, rey dels lombarts, per el fos pujat als governaments del regne per força e per engan, e encaçàs encara lo dit Percarich, cosíngermà del damunt dit Egodibert, entro en Ongria, aquest cavaler Onulfus ac cura e ànsia de reconciliar lo dit Parcarich ab lo rey Griomalt, [dient-li]⁴⁹ que de Ongria tornàs, hon no podia viure per temor del dit rey Griomalt; que almenys vinent als peus del rey e demanant perdó pogués

cubiculo ebrosi istius Perctarit statuit, qui in tantum vino plenus est, ut quasi mortuus ita cubet. Sed satis est, quod eius nunc usque amentiam secutus sum, iam deinceps in vita domni regis in domo propria manebo". Haec illi audientes et vera quae audierant esse credentes, laeti effecti sunt, et eum pariterque Perctarit, quem putabant servum et qui opertum, ne agnosceretur, habebat caput, locum illis dantes, abire permiserunt. Illis autem abeuntibus, vestiarius ille fidelissimus, obserato diligenter ostio, remansit intrinsecus solus. Unulfus vero Perctarit de muro anguli, qui est a parte Ticini fluminis, per funem deposuit eique quos potuit socios coniunxit. Qui, arreptis quos in pastu invenerant equis, eadem nocte ad Astensem properant civitatem, in qua Perctarit amici manebant et qui adhuc Grimoaldo rebelles extabant. Deinde quantocius Perctarit Taurinensem urbem petens, ac post claustra Italiae transgressus, Francorum ad patriam pervenit. Sicque Deus omnipotens dispositione misericordiae et innocentem a morte eripuit et regem ex animo bona facere cupientem ab offensione servavit".

dignitate tamen regali quae sibi debebatur, posset decenter ducere. At ubi reconciliatio esset expleta, Grimoaldus rex, posteris temporibus, linguis maledicis credulus, ipsum Pertharith quem sibi reconciliaverat, carceri mancipavit in crastino moriturum, et ne suae valeret providere salutem, ei mandavit dari optimum, quo inebriaretur, quod non latuit ipsum militem fidelissimum Arnulphum. Ideoque accessit eius armigero, domum Pertharith intravit, ac ibidem armigero in lecto relicto, ipsum Pertharith coopertum lecti stramine tanquam proprium armigerum de domo educens cum iniuriis et verberibus eum ad domum propriam adduxit. Regis excubiis ante domum Pertharith collocatis et opinantibus eductum armigerum Arnulphi non dominum. Eadem autem nocte circa galli cantum Arnulphus [p.43] miles ipsum dominum suum Pertharith de muro civitatis, cui domus haerebat, fune submisso emisit. Qui, acceptis equis pascualibus, fugiens ad civi[p.44]tatem Astensem pervenit, et de dicto loco ad regem Franciae properavit. Cumque facto mane Arnulphus et eius armiger fuissent a rege detenti examinatique

covinentment menar e tenir vida segura, sens dignitat emperò real, la qual a ell era deguda. E com aquesta reconciliació fos espergada, lo rey Griomalt, après algun temps, molt credívol per lengües maldívoles, lo dit [f.53v^a] Percarich, lo qual a ell havia reconciliat, manà un vespre aparellar vin, [a] aquell perquè-l pogués embriagar, per ço que no provehís a la sua salut e que l'endemà lo matasen. La qual cosa no s'amaguà a Onulfus, cavalier de Percarich, e per açò pres ab si un escuder e entrà en casa e gitan Percarich cubert ab un estrayll del dit lit, axí com a propi escuder seu, ab injúries e ab batiments, e menà aquell a la sua casa pròpia, estan les gaytes del rey davant les portes de la casa de Percarich alogades, albirans-se que fos l'escuder que Onulfus havia ab si amenat e no lo senyor. On en aquella matexa nit, entorn lo[s] gual[s]⁵⁰ canten, Onulfus, feel cavaller, aquell senyor seu, Percarich, per lo mur de la ciutat, qui era costa la sua casa, ab una corda calà e-l ne tramés. Lo qual Percarich, presos alguns cavayls qui pexien allí, fugén, pervench a la ciutat de Asta, e d'aquell loch partén, se cuytà de venir al rey de França. Quant vench al

fuissent de modo et forma, qualiter Pertharith suum dominum liberassent, dixit rex suis consiliariis: Qua poena sunt isti puniendi, qui sic contra nostram regiam voluntatem fecerunt, et cum unus, capitali supplicio, alius vivos excoriandos diceret, alius, eculeo crucis pendere dignos esse confirmaret, respondit rex: "Per illum qui me nasci fecit, isti nulla morte sunt digni, sed omni honore, qui sic fideles suo domino extiterunt". Et ideo Rex Grimoaldus eos multis muneribus honoravit. Garibaldus vero proditor et Taurinensis dux per manuum armigeri Egodiperti quondam regis, quem sua prodicione vita et regno privaverat, in solemnibus festo et in ecclesia beati Iohannis Baptistae apud Taurinensium iuste et miserabiliter interfectus fuit.

Non solum enim milites decet esse fideles ad duces et principes, sed ad se ipsos, ut fideles iungantur amicitia. Multum enim acies militum timetur ab hostibus, cum in eis amicitiae et fidelitatis vinculum

matí, Onulfus e-l seu escuder foren per lo rey detenguts e presos, e foren examinats e enquests de la casa,⁵¹ e de la forma en qual manera Percarich, lur senyor, avien deliurat. Dix, adonchs, lo rey a sos conselers: "¿de qual pena són aquests punidors qui axí contra la real volentat nostra han feyt?" E com la un digués que devien ésser escapçats e l'altre que fosen vius escorxats, e l'altre afermàs aquells de ésser dignes de ésser pen[f.53v^b]jats, lo rey respòs: "Jo us dich, per aquell qui nèixer m'à feyt, que aquests no són dignes de nenguna mort, mas de tota honor, qui enaxí feels estigueren a lur senyor". E, per açò, lo rey Griomalt reguardonà aquells per molts honors e dons. Aprés, Garialt, traïdor e príncep de Taurín, per mà de l'escuder de Egodibert, ça enrere rey, lo qual per la sua tració avia privat de la vida e del regne, en festa solempnial en la esgleya de sent Johan Baptista dinant, en Taurín,⁵² justament e mesquinament, pres mort.

E no solament los cavalers aquests deuen ésser ajustats per feel amistat, car molt és temuda la companyia dels cavalers per los enemichs quant en ells és albirat ésser vincle no corromput

inviolabile opinatur. At contra, cum in acie militum voluntatum desidia oritur, raro belli victoria expectatur. [p.45]

Milites ergo sic se mutui amore foveant, ut honorem alterius suam putent esse victoriam, et morti miles pro altero se exponat. Tales fuerunt illustres milites Joab et Abijah, qui contra Syros et Amonitas bellantes, sibi invicem fidelis amicitiae subsidia praestantes, hostes in fugam verterunt. Unde dixit Joab ad Abijah: "Esto vir fortis et expugnemus pro populo nostro et pro civitate Dei nostri. Et si praevaluerint adversum me Syri, eris mihi adiutorium. Si autem filii Amon praevaluerint adversum te, auxiliabor tibi. Sicque puugnantes omnes fugaverunt".

Legimus enim in Valerio sub Rubrica de Amore Coniugale: Quod

d'amistat e de feeltat. E, per contrari, com discòrdia e enveja és nada en la aç dels cavallers, a tart victòria de batalla és esperada. Donchs, los cavalers enaxí per amor entre si se mantenguen, que la honor de l'altre se cuyt ésser victòria sua, e a mort los cavalers se dejen posar la un per l'altre. Aytals foren los nobles cavalers Joab e Abisay,^a qui contra los sirients e ls amontens batellans, se donaren entre si ajudes⁵³ de feel amistat, axí que meteren en fuyta lurs enemichs. Perquè Joab dix Abisay: "Està,⁵⁴ baró, forts e combatam nós per nostre poble e per la ciutat del Déu nostre. E si s'apoderen contra [f.54r^a] mi los sirients, seràs a mi en ajuda, e, si per aventura los fills de Amon s'apoderaran contra tu, yo ajudaré a tu".

Legim encara que Damon e Phítias,^b qui foren axí appellats nobles

^a IISa X, 9-12: "videns igitur loab quod praeparatum esset adversum se proelium et ex adverso et post tergum elegit ex omnibus electis Israhel et instruxit aciem contra Syrum reliquam autem partem populi tradidit Abisai fratri suo qui direxit aciem adversum filios Ammon et ait loab si praevaluerint adversum me Syri eris mihi in adiutorium si autem filii Ammon praevaluerint adversum te auxiliabor tibi esto vir fortis et pugnemus pro populo nostro et civitate Dei nostri Dominus autem faciet quod bonum est in conspectu suo".

^b Belvacensis, *Doct.*, V, 84: "Damon & Phitias Pythagorae discipuli, tam fidelem inter se iunxerun amicitiam, ut cum alterum ex his Dionysius Syracusanus interficere vellet & hic tempus ab eo, quo priusquam periret, domum profectus, ordinaret res suas, impetrasset: alter vadem se pro eius reditu tyrano dare non dubitavit. Appropinquante autem prefinita die, necillo redeunte, unusquisque stultitiae tam temerarium sponsorem damnavit: At in nihil se de amici constantia metuere praedicabat eodem itaque momento & hora Dionysio

Damon et Pythias, sic vocati, fuerant nobiles milites ac Pythagorae discipuli. Hi inter se talem iunxerunt amicitiam ut cum alterum Dionysius rex Siciliae apud Syracusam constitutus interficere vellet, et is tempus ab eo quo priusquam periret, domum proficiscertur ut ordinaret res suas, impetrasset, alter vadem se dare pro eius reditu tyranno non dubitavit. Appropinquante autem statuta die nec illo redeunte, unusquisque stultitiae tam temerarium sponsorem damnabat. At is se de amici constantia nihil metuere [p.46] praedicabat. Eodem itaque momento et hora a Dionysio constituta,

cavalers e dexebles de Pitàgoras, aquests entre si aytal amistat ajustaren, que com Dionís, rey de Cicília, estant en Saragoça volgués ouciure la un; e que li demanàs temps en lo qual ans que perís anàs a sa casa per ordenar les sues coses; e com agués empetrat perquè l'altre per lo retornament d'aquell al malvat príncep, no duptà donar seguretat. Aprés, acostant-se lo dia assignat, e aquell no retornant, cascun amich, car per follia dampnava lo prometedor e-l trecuydat, e aquell dehia que en res no-s temia ne-s duptava de la costància e fermedat de l'amich. On en aquell matex moment e

constituta, qui eam acceperat superuenit. Et admittatus tyrannus amborum animum, supplicium fidei remisit; eosque insuper ut ipsum in societatem amicitiae tertium gradum ultima culturum benevolentia, reciperent, rogavit. Ecce, vires amicitiae mortis contemptum ingenerare, vitae dulcedinem extinguere, crudelitatem mansuefacere, odium in amorem conuertere, poenam beneficio pensare potuerunt". Cf. Cicero, *De officiis*, III, 10, 45: "Loquor autem de communibus amicitiiis; nam in sapientibus viris perfectisque nihil potest esse tale. Damonem et Phintiam Pythagoreos ferunt hoc animo inter se fuisse, ut, cum eorum alteri Dionysius tyrannus diem necis destinavisset et is, qui morti addictus esset, paucos sibi dies commendandorum suorum causa postulavisset, vas factus est alter eius sistendi, ut si ille non revertisset, moriendum esset ipsi. Qui cum ad diem se recepisset, admiratus eorum fidem tyrannus petivit, ut se ad amicitiam tertium adscriberent". Vegeu, també, Valerius Maximus, *Mem.*, IV, 7, 1.

^a Belvacensis, *Doct.*, V, 84: "*Sueto. ubi supra lib. 2.* Augustus Caesar amicitias non facile amisit, & constantissime retinuit".

^b Belvacensis, *Hist.*, V, 48: "*Auctor.* Dicebat Scipio nihil esse difficilius, quam amicitiam usque extremum vitae diem permanere: interdum enim dimittitur, contentione luxuriae, vel alterius commodi, quod idem adipisci uterque non potest, pestem vero nullam esse maiorem amicitiiis in plerisque, quam gloriae cupiditatem: in optimis quibusque, certamen honoris & gloriae: ex quo inimicitias maximas saepe inter amicissimos extitisse videmus".

qui eum acceperat supervenit, et in admiratus rex amborum animum, supplicium remisit, eosque insuper ut in societatem ipsum sodalitates amicitiae admitterent gradum rogavit. Ecce, vires amicitiae mortis contemptum ingenerare, vitae dulcedinem extinguere, crudelitatem mansuefacere, odium in amorem convertere, poenam beneficio pensare potuerunt.

Suetonius dicit, quod Iulius Caesar amicitias non facile admisit, sed admissas constantissime retinuit.

Scipio Africanus dicebat, ut recitat Tullius in libro *De amicitia*: "Nihil esse difficilius quam amicitiam usque ad extremum vitae durare. Intedrum enim amicitiae diminiuntur contentione, luxuria, vel alterius commodi causa quod idem adipisci uterque non potest". Verae amicitiae difficillime in illis, qui in honoribus rei publice versantur. Ubi enim invenies, qui honorem amici sui suo anteponat?

Liberales milites esse oportet. Cum enim milites commoda respiciunt subiectos sibi tirones lucri invidia praemittunt. Cum vero commilitiones

hora establida per Dionís, aquell qui la hora havia presa, sobrevench, e marvellat lo rey de lur coratge, lo turment relexà, e sobretot preguà a aquells que ell, en companyia de amistat e en grau de tercer companyó, rebesen. Vet ací que les forces de amistat ignorà lo menysprement de mort; pogueren apagar e mortificar la dolçor de vida, e asuaujar la crueltat, e tornar l'avorriment en amor, e dispensar la pena en benefici. E Suetoni^a diu que Juli Cèsar no rebia leugerament amistats, e retenia-los molt⁵⁵ fermament. [f.54r^b] Scipió Africà^b deÿa: "Res no és pus greu que estar e durar en amistat entro al derer dia de la vida. Car a veguades amistats són trencades e destruydes per contenció de luxúria, o per rahó de algun profit, que cascun no pot una cosa pendre ni aconseguir". Verdaderes amistats greu són atrobades en aquells qui en les honors de la cosa pública entenen e-ls regiren, e ¿on trobaràs tu qui, davant si, pos a son amich la honor? quaix que digua a tart.

Atressí, se cové los cavalers ésser liberals, car com lo cavaller guarda los propis profits, ell reprén a sí los soberchs cavallers novells per enveja de guayn.

propria corpora periculis exponerent, ductores vero militis sumptus et lucra multiplicare conspiciunt, citius visis hostibus terga [p.47] vertunt. Fitque saepe apud eum qui multiplicavit pecuniam, neglecta causa victoria, sibi cedat avaritiae tenacitas in ruinam.

Quanti hodie defecerunt viribus qui corpus attenti abundare cupire. Provident ergo miles liberalitatem habere in suis, en avaritia ductus tenacitatem lucrum putans, hostis aemulus, alieno aere dives effectus populum suum liberalitate sollicitet, ut, quod natura belli respuit, sine veribus pecunia attentetur. Saepe enim fit ut quod natura negat, vincat pecunia. Et ideo summa vigilantia attendendum est, en imminente belli periculo fiat exactio. Attende plane, tu, qui tibi nunc dominaris, sed cui alii dominatur, intra urbem spoliatus propriis, extra ad quoddam confugies refugium alienum. Si tu propriis per tuos ardentis avaritia spoliaris numquid per externos extimas ditari? Absit, nemo enim sua relinquens, aliena sperans dives fit. Communia sint igitur inter milites lucra propter arma, ut quibus communis debet esse victoria sit et praeda.

Car com los cavallers jóvens e novells qui posen lurs cors a perils, veent a lurs cavallers guiadós multiplicar guanyes e despeses, pus tost vist lurs enemichs giren les costes; e és feyt moltes veguades, que envés aquell qui multiplica pecúnia menyspreada la victòria, torna a ell en⁵⁶ trabucament lo [r]estrenyment d'avarícia. ¡Quant[s]⁵⁷ ne són huy defallits de forces qui ensobrefluÿtats encesos cobejaren habundar! Donchs, preveescha e davant [los seus]⁵⁸ aja lo cavaler liberalitat, ne duct⁵⁹ per avarícia, cuydant ésser guany lo restrenyment, ne l'enemich envejós feyt rich en altruy haver, no escomogua son poble per liberalitat, e ço que natura de batalla rebuja sens forces, la pecúnia sia atemprada. On, [f.54v^a] moltes veguades, ço que natura nega vença la pecúnia. E, per açò, ab subirana diligència deu atendre que en lo aparexent perill de batalla no sia feyt sostrayment de pecúnia. Entén, donchs, planament, tu qui ara senyoreges, al qual poden ben dir los altres senyoregen. Dins la ciutat, despulat tu de les coses pròpies, de fore ¿a qual cosa recorreràs? ¿a estrany refugi? Si tu de les coses pròpies

per los teus escalfats en avarícia est despullat e robat. Donchs ¿estimes tu ésser enrequeÿt pels estranys? Deffalesca a tu açò, car negun lexant les sues coses e esperan les altruyts no és feyt rich. E, per açò, los guanys sien comuns entre-ls cavalers, esceptades les armes; per ço que aquels a qui és comuna la victòria, sia atressí comuna la presa.

Et ideo David in libro *Regum* dixit: Aequa erit portio descendentis ad proelium et remanentis ad sarcinam, propter quod remanentium voluntas extunc extitit ut non solum militiae haberet eum principem sed etiam regni postmodum coronam haberet. [p.48]

Alexander Macedo in forma simplicis militis, Pori Indorum regis, curiam visitavit, ut per se ipsius statum et

On David, en lo *Libre dels reys*,^a dix: "Egal serà la racion del devallant a la batalla al romanent ab les càrregues e azembles, perquè adonchs la volentat dels romanents fon aytal que no solament aguessen el príncep de la cavalleria, mas que, enaprés, agués la corona del regne.

Alexandre de Macedònia en forma de simple cavaller visità la cort de Porus,^b rey dels indians, per ço que per ell matex

^a ISa XXX, 24: "nec audiet vos quisquam super sermone hoc aequa enim pars erit descendentis ad proelium et remanentis ad sarcinas et similiter dividunt".

^b *Gesta Romanorum* (Dick, 123): "*De Alexandro et Poro rege*. Allexander Macedo Pori, regis Yndorum, curiam intrauit in forma militis simplicis exploratus eius potenciam et statum. Quem Porus rex putans Antigonum, Allexandri militem, honorifice receptum inuitauit. Allexander igitur sub Antigonii nomine post cuiuslibet ferculi delacionem vasa argentea a dapiferis clam et furtiue sibi vendicauit ut propia. Accusatus autem de hoc et poro regi presentatus sic dicitur respondisse: 'Oro, mi domine rex! Ego audiens maximam famam tuam super famam Allexandri in militia et in expensa simplex ego miles ad te transiui, ut tamquam maiori assisterem tibi et non sibi. Unde est lex Allexandri, ut omnis miles in eius mensa omnia vasa aurea et argentea sibi cum cibus delata deferat tamquam propia. Te non minorem eo cernens eandem consuetudinem tenui in curia tua'. Quo audito milites Pori relicto eo Allexandrum ducem secuti sunt et honorificati ab eo donis magnis cum eo reuersi sunt contra Porum, ipsum occiderunt et totam Yndiam Allexandro subegerunt".

militiam exploraret. Cum igitur Alexander a Poro honorifice fuisset susceptus, et ab eo quaesisset de Alexandri viribus et consuetudinibus, non Alexandrum Porus putans sed Antigonom, Alexandri militem, eum invitavit ad mensam. Alexander vero sub Antigoni nomine post cuiuscumque ferculi delationem vasa aurea et argentea dapifera clam et furtium sibi ut propria vindicabat. At postquam super his Alexander regi Poro per servitores cibiferos esset accusatus, post cibum regi Alexander assistitur et quaesitus super his fertur respondisse: "Oro, domine, mi Rex, ut tuis assistentes lateribus milites Alexandri consuetudines et munificentiam audiant". Quod cum factum esset sic Alexander proloquitur: "Mi, domine rex, audiens ego maximam famam tui maiorem esse Alexandro tam militia quam expensa, ad te simplex ego Antigonus miles confugi, ut tamquam maiori tibi non sibi possem assistere. Verum quia lex Alexandri est, ut omnis miles post cibum vasa aurea et argentea in quibus cibaria sibi deferentur ad mensam tu propria sibi vindi[p.49]cet et asportet, te non minorem esse putans eandem consuetudinem in tua curia observare

l'estament e la cavaleria sua espiàs e cercàs. E com Alexandre honradament fos reebut per lo rey Porus, e l'agués demanat de les forces d'Alexandre e de les sues custumes, Porus, emperò, no-s pensà que fos Alexandre [f.54v^b] mas Antígon, cavaler de Alexandre, lo qual convidà a la sua taula. On Alexandre sots lo nom de Antígon seén a la taula, après lo portament de cascun menjar, los vexels d'aur e les escudelles d'argent amaguadament e fortívol retenia a si axí com a propis. Après, com sobre aquestes coses Alexandre fos acusat al rey Porus per los servidós qui aportaven los menjars, après lo menjar Alexandre s'acostà al rey e demanat sobre aquestes coses, recompte's que ell li respòs axí: "Yo-t prech, senyor meu rey, que ajustats los forts cavallers als teus costats hoyen les custumes e liberalitat gran de Alexandre". E com açò mantinent fos feyt, Alexandre parlà enaxí: "Senyor meu rey, yo he hoÿt la molt gran fama tua ésser major que aquella d'Alexandre, axí de cavalleria com de despeses, a tu, yo, simple Antigo[n], recoregué, que axí com major costa tu pogués ésser. Emperò, tal lig és d'Alexandre: que tot cavaler, après

decrevi". Quod audientes milites Pori, eum relinquentes ac Alexandrum ducem sequentes in castra, muneribus honorati una cum rege Alexandro contra Porum regem Indiae venientes, ipsum occiderant totamque Indiam Alexandri dictioni subiecerunt.

Memento ergo, miles, bursa clausa nullam tibi afferri, victoriam. Unde Ovidius:

Munera, crede mihi, capiunt hominesque deosque

Placatur donis Iuppiter ipse datis.

Verba mulcent aures, sit tibi responsio mollis.⁶¹

Ac pecunia effusa belli negotia perpetratur.

Fortes milites necesse est esse, non tam fortitudine corporis quam animi. Plerumque multi viri fortissimi robore corporis debilis sunt animo. Magni

levament de taula, los vexels d'aur e d'argent on los menjars a ell són aportats o posats a la taula són aquells apropiats francament, e los se'n pot portar. E yo, pensant tu no ésser menor que ell, establí guardar aquella matexa costuma en la tua cort". La qual cosa oynt, los cavallers de Porus, disemparà'ls aquell, e seguén lo príncep Alexandre en les alberguades, carregats de dons en[f.55r^a]semps ab lo rey Alexandre, vinents contra lo rey Porus⁶⁰ a Índia, aquell mataren, a tota Índia subjugaren al manament e senyoria d'Alexandre.

Remembre't, cavaler, la borssa tancada, a tu nenguna victòria no ésser presentada. "Creu a mi que per dons los hòmens e·ls déus són apacificats; e aquell matex Júpiter, donats dons⁶² és enclinat e apacificat. Paraules asuaugen orelles e és feyta a tu dolça e plaent resposta; e com peccúnia és escampada, los negocis de la batalla són benaventurats".^a

Los cavallers, encara, deuen ésser forts, axí de fortalea de cors com de coratge, car gran res⁶³ de cavallés són molt fort de força, emperò ells són flachs

^a Ovidius, *Ars amatoria*, III, 653-654: "Placatur donis Iuppiter ipse datis. Quid sapiens faciet, stultus cum munere gaudet". Belvacensis, *Doct.*, IV, 148: "Ovidius. Idem in libro tertio. Munera crede mihi capiunt homines Deosque. Placatur donis Iuppiter ipse datis".

corpore fortes esse possunt, raro vero animosus esse credimus. Mediocres vero magis animosos et ad bellum aptos existimamus. Fortis est ergo, qui patitur et non deducitur.

Legimus in Valerio libro quinto, capitulo quarto, sub Rubrica de Pietate erga Perentes et Patriam: Codrum ducem tanti fuisse animi, ut cum esset Atheniensium princeps, exercitus contra

de coratge. Los hòmens grans de cors poden ésser forts, a tart, emperò, creem aquells ésser contrariosos; mas estimant los mijancers de granea ésser més coratgosos e pus covinents a batalla.

Donchs, fort és aquell qui sofrir e no és menat ça ni lla. Nós legim que Codrus,^a príncep, tant fo de gran coratge, que com ell fos príncep de la ost de Athenes aparellat a la batalla contra los polipons,

^a Belvacensis, *Doct.*, IV, 42: "*Valerius lib. 5. Codrus rex Atheniensium, cum ingenti hostium exercitu Actica regio debilitata, ferro & igni vastaretur, humani auxilii diffidentia, ad Apollinis oraculum confugit, ac per legatos sciscitatus est, quonam modo tam graue bellum illud discuti posset. Cui respondit: ita finem ei fore, si ipse hostili manu occidisset. Hoc non solum in Atheniensium castris, sed estiam contraiis percrebuit, ob hoc illic edictum est, ne quis Codri corpus vulneraret. Id postquam cognouit, depositis insignibus imperii, familiarem cultum induit, ac perambulantium hostium globo se obiecit; unumque ex his falce percussum in caedem suam compulit, ne Athenae occiderent*". Ioannes Saresberiensis, *Polycraticus*, IV, 3, 517 c: "*Dorenses cum Atheniensibus pugnaturi [0517C] de eventu praelii oracula consuluerunt. Responsum est superiores fore, nisi regem Atheniensium occidissent. Cum ventum esset in bellum, militibus ante omnia regis custodia praecipitur. Atheniensibus eo tempore rex Codrus erat. Qui responso dei, et praeceptis hostium cognitis, mutato regis habitu, sarmenta collo gerens, in castra hostium ingreditur. In turba obsistentium, a milite quem falce percusserat, interficitur. Cognito regis corpore, Dorenses sine praelio discedunt. Atque ita Athenienses virtute ducis, pro salute patriae morti se offerentis, bello liberantur*". Cf. Augustinus, *De ciuitate dei*, XVIII, 19: "*Per idem tempus Codrus rex Atheniensium Peloponnensibus eiusdem hostibus ciuitatis se interficiendum ignotus obiecit; et factum est. Hoc modo eum praedicant patriam liberasse. Responsum enim acceperant Peloponnenses tum demum se superaturos, si eorum regem non occidissent. Fefellit ergo eos habitu pauperis apparendo et in suam necem per iurgium prouocando. Vnde ait Vergilius: Et iurgia Codri. Et hunc Athenienses tamquam deum sacrificiorum honore coluerunt*". *Gesta Romanorum* (Dick, 124): "*De Codro, qui mortuus fuit pro populo. Codrus dux, princeps exercitus Atheniensium, contra Polimensem paratus ad bellum, cum esset lex utriusque exercitus, ut illi victores dicerentur, quorum dux bello interiret, tanti fuit animi, ut inter acies in habitu peregrino inuasit hostes volens occidi, ut sic morte propria suis daretur victoria; nam 'decorum est et dulce, mori pro patria'*".

^b Horatius, *Carmina (Odae)*, III, 2, 13a: "*Dulce et decorum est pro patria mori*". Reproduït a Belvacensis, *Doct.*, IV, 42.

Peloponnesios ad bellum [p.50] paratus et inter ipsas acies exercituum lex esset edita, ut illi victores existerant, quorum princeps et dux exercitus bello caderet, habitu peregrino, non militari suscepto, in hostes se dedisse bello praecipitem, ut sic saltem percussus ab hostibus interiret. Maluit enim mori pro victoria exercitus sui, quam vivus ab hostibus superari. Dulce et decorum est pro patria mori. Nemo sine spe magnae felicitatis pro patria se offert ad mortem.

Misericordia in milite luceat; nam nihil est quod tam praeclarum faciat militem, quam, cum ad victoriam venerit, vivificare prostratum cum possit occidere. Ferae potius quam milites opus est adversarium non victoriam sed cruorem sistere. Propter quod legimus quod Sulla Romanorum dux exterae partis esset, multasque victorias contra Romanos interiores habuisset, in tantum ut primo bello apud Apuliam decem et septem milia, apud Capuam septuaginta milia, parente tandem sibi urbe inermes tria milia occidisset. Quintus Catulus palam Sullae dixit: Siste, modo esto misericors. Cum quibus tandem victores sumus, si

e entre aquelles osts fos lig publicada que aquells fosen vencedors dels quals lo príncep e guador d'ost caygués, àbit peregrí rebut se no cavallerívol, e que·s donàs yvaçós a la batalla contra los enemichs, que almenys axí fort morís pels enemichs, on ell amà més morir [f.55r^b] per ço que·ls seus visquesen, que no, sobrats los seus, aquell visqués. Dolça cosa és dit aquells mori[r] per lur terra;^b negun, sens esperança de gran benenança per la sua terra, no·s presenta a mort.

En lo cavaller, atressí, resplandesca misericòrdia. Res no és que axí faça clar o luent lo cavaler que, com e ladonchs serà vengut a victòria e a vengiment, que faça viure lo caygut vençut, com ha poder de ociure aquell. Car obra és de bèstia salvatge e no de cavaler desigar la sanch de l'adversari e no la victòria. Perquè nós legim que com Sil·la, duch dels romans, fos esprovat e moltes victòries dedins contra los romans agués ahüdes, axí que en la primera batalla, en Pulla, XVII mília e en Conpanya LXX mília ne vencé; emperò, uberta a ell la ciutat, sens armes, III mília n'agués morts. Recompte's que

armatos in bello, in pace inermes occiderimus? Sumum et gloriosum vindictae genus est parcere cum possis occidere. Hinc bonus miles Joab dux exercitus David, [p.51] debellato Absalone cum eius exercitu cecinit bucina et retinuit populum, ne persequeretur fugientem Israelem, volens parcere multitudinem. Mortui enim erant ex eis quasi viginti milia hominum. Hinc etiam de Joab expugnatio Abner principe regis Saulis cum viris suis, dum fugientem Abner insequeretur ad eum sic loquitur: "Num usque ad interremptionem tuus mucro desaeviet? An ignoras quod periculo sua res sit desperatio, usque quo non dicis populo quod dimittat persequi fratres suos?" Quo audito, pius miles Joab insonuit buccina, et stetit omnis exercitus, nec secuti sunt ultra Israelem nec iniere certamen.

Quintus Cantulus manifestament li dix: "Jacquex açò ara e sies misericordiós d'aquells de qui nós finalment som vencedors. Si nós los armats en batalla oceým, bé hociurem en pau los desarmats. Subiran linatge de venjança és e gloriós perdonar com tu pusques ociure". On lo bon cavaller Joab,^a príncep e guiador de la ost [de David, vençut Absalon ab aquella ost],⁶⁴ tochà lo corn e retench lo poble per ço que no encalçàs ne perseguís Israel fugent, volent perdonar a la multitut. Car ja eren morts aquells quaix XX mília hòmens. Encara aquest Joab,⁶⁵ combatut [f.55v^a] Abner, príncep del rey Saül, ab sos barons, com ell enseguí Abner fugent, parlà a ell enaxí: "Donchs, tro a la mort s'encruelirà [la] tua espasa. ¿O ignores tu que perillosa cosa és desesperació? ¿Per què, donchs, no dius al poble que-s jaquesca de perseguir sos frares?" La qual cosa hoýda, lo piadós cavaller Joab tochà lo corn e tota la ost se aturà e no perseguiren d'aquí avant Israel ne feren

^a ISa XVIII, 16: "cecinit autem loab bucina et retinuit populum ne persequeretur fugientem Israhel volens parcere multitudini". IISa II, 26-28: "et exclamavit Abner ad loab et ait num usque ad internicionem tuus mucro desaeviet an ignoras quod periculosa sit desperatio usquequo non dicis populo ut omittat persequi fratres suos et ait loab vivit Dominus si locutus fuisses mane recessisset populus persequens fratrem suum insonuit ergo loab bucina et stetit omnis exercitus nec persecuti sunt ultra Israhel neque iniere certamen".

Custodes popularium debent esse milites. Cum enim populi multitudo in castris moratur, militum acies semper invigilet. Nam ob id legiones militum a Romanis de diversis nationibus Roman vocatae sunt, ut quieti et propriis artificiis populares vacare possent. Non enim potest commode artifex artificio intendere et bello insistere. Et ideo milites populum custodiant, ipsi vero populares militia saepta artificiis solliciti insistant. Quomodo belli tempore securus esset agricola, nisi militum fuerit vigilantia et diuturna custodia? Sicut enim gloria regis sunt milites, sic et militibus necessaria congregant populares artifices. [p.52]

Sicut enim nemo sibi militat, sic et artificum nemo sibi laborat. Custodiant ergo milites populum, ut populus pace gaudere militibus sumptus accumulet et impenses. Legimus enim quod Achis Rex Gath david militi dixit: ego custodem capitis mei te ponam omni tempore.

ab ell combatiment.

Guardes dels pobles deuen ésser los cavallers, car com la multitut del poble està en les alberguades, la ost dels cavallers totstemp vetle, e per açò les legions dels cavallers per los romans de diverses nacions a Roma són appellades, per ço que a repòs e als propis artificis los pobles pusquen entendre, car no pot lo maestre artificial profitosament entendre en lo artificio e mestre, e entendre e contrastar a la batalla. E, per açò, los cavallers guarden al poble e aquells pobles guardats per la cavalleria estien curosos en lurs officis e arts. ¿En qual manera serà segur lo laurador en temps de batalla, si donchs vigília e longua guarda dels cavallers no està sobre ells? Car, axí com los cavallers són glòria del rey, enaxí los pobles artificials ajusten coses necessàries als cavallers. Car axí com negun sia, cavallereja a ell, enaxí negun dels maestres artificials no treballa a si. E, per açò, guarden los cavallers, lo poble per ço [f.55^v]^b] que-l poble, alegrant-se de pau, ajusta en despeses als cavallers e coses

necessàries. Car nós legim que Achis,^a rey de Gich, a David, cavaller, dix: "Yo posaré a tu totstems guarda del meu cap".

Certare etiam debent pro legibus ipsi milites, quia regiam maiestatem non solum armis decoratam, sed etiam legibus oportet esse armatam. Laborare debent milites ut iustae leges diligentius conserventur.

Celar deuen encara los cavallers les ligs, car la real magestat no solament d'armes deu ésser ennobleÿda, mas covén que aquella sia hornada de ligs. Treballar deuen los cavallers que les ligs justes diligentment sien observades.

Quemadmodum recitat Trogus

Segons que recompta Trogus Pompeius^b

^a Isa XXVIII, 2: "dixitque David ad Achis nunc scies quae facturus est servus tuus et ait Achis ad David et ego custodem capitis mei ponam te cunctis diebus".

^b Iustinus, *Epitomae* III, 2 i 3: "Namque Lycurgus cum fratri suo Polydectae, Spartanorum regi, successisset regnumque sibi vindicare potuisset, Charillo, filio eius, qui natus postumus erat, cum ad aetatem adultam pervenisset, regnum summa fide restituit, ut intellegerent omnes, quanto plus apud bonos pietatis iura quam omnes opes valerent. Medio igitur tempore, dum infans convalescit tutelamque eius administrat, non habentibus Spartanis leges instituit, non inventione earum magis, quam exemplo clarior: siquidem nihil lege ulla in alios sanxit, cuius non ipse primus in se documentum daret. Populum in obsequia principum, principes ad iustitiam imperiorum firmavit. Parsimoniam omnibus suasit, existimans laborem militiae adsidua frugalitatis consuetudine faciliorem fore. Emi singula non pecunia, sed compensatione mercium iussit. Auri argentique usum velut omnium scelerum materiam sustulit. III. Administrationem rei publicae per ordines divisit: regibus potestatem bellorum, magistratibus iudicia et annuos successores, senatui custodiam legum, populo sublegendi senatum vel creandi quos vellet magistratus potestatem permisit. Fundos omnium aequaliter inter omnes divisit, ut aequata patrimonialia neminem potentiorum altero redderent. Convivari omnes publice iussit, ne cuius divitiae vel luxuria in occulto essent. Iuvenibus non amplius una veste uti toto anno permissum, nec quemquam cultius quam alterum progredi ne epulari opulentius, ne imitatio in luxuriam verteretur. Pueros puberes non in forum, sed in agrum deduci praecepit, ut primos annos non in luxuria, sed in opere et in laboribus agerent. Nihil eos somni causa substernere et vitam sine pulmento degere neque prius in urbem redire, quam viri facti essent, statuit. Virgines sine dote nubere iussit, ut uxores eligerentur, non pecuniae, severiusque matrimonia sua viri coacerent, cum nullis frenis dotis tenerentur. Maximum honorem non divitum et potentium, sed pro gradu aetatis senum esse voluit, nec sane usquam terrarum locum honoratiorem senectus habet. Haec quoniam primo solutis antea moribus dura videbat esse, auctorem eorum Apollinem Delphicum fingit et inde se ea ex praecepto numinis detulisse, ut consuescendi taedium metus religionis vincat. Dein ut

Pompeius de Lycurgo quodam nobile milite qui finxit certas leges observandas et iuramento astrinxit civitatem et populum. Auctor vero ipsarum primus fuerat Apollo Delphicus philosophus. Cumque eas populus propter earum duritiam solvere vellet, et Lycurgus quia iustae erant, populum et civitatem iuramento astrinxisset, quod esa non soolverent, donec consulisset Apollinem ac reversus responsum portaret. Ad Cretam insulam in exilium ivit, ibique perpetuum peregit exilium, ut praedictae leges per populum servarentur. Cumque morti appropinquasset, ossa sua in mari prodici mandavit, en si forte ossa mortui ad civitatem adiuratam fuissent delata, extimarent se esse solutos a iuramento.

[p.53]

Praedictas autem leges, quia iustae erant et utiles, hic scribemus:

Prima lege populum esse in

de un noble cavaller per nom Liguri, qui féu algunes ligs, e car eren justes duraven, al poble. E com aquelles lo poble per lur durea volgués solre, e lo dit Liguri agués restret lo poble en la ciutat, per jurament, que aquelles no sollria tro que se'n fos aconsellat ab lo dit Apol·lín Dèlfich e com seria retornat, aportà-los e a resposta per què ell se n'anà en axil a la ylla de Cret e féu aquí exil perdurable, per ço que les dites ligs fosen observades. E com s'acostàs a la mort, manà que la sua ossa fos gitada en la mar; car si per aventura la ossa del mort fos portada a la ciutat conjurada, estimaren els ésser absolts del sagrament.

E per ço com les dites ligs eren justes e profitoses, nós les escrivim ací.

En la primera lig fermà lo poble en

aeternitatem legibus suis daret, iure iurando obligat civitatem, nihil eos de eius legibus mutaturos, priusque reverteretur, et simulat se ad oraculum Delphicum proficisci, consulturum quid addendum mutandumque legibus videretur. Proficiscitur autem Cretam ibique perpetuum exsilium egit abique in mare ossa sua moriens iussit, ne relatis Lacedaemonem solutos se Spartani religione iuris iurandi in dissolvendis legibus arbitrarentur". Belvacensis, *Hist.*, II, 90 reproduex l'anterior fragment. Cf. encara Ioannes Saresberiensis, *Polycraticus*, IV, 3, 517 c i d: "Item Lycurgus in regno suo decreta constituens, populum in obsequia principum, principes ad justitiam impiorum firmavit: [0517D] auri argentique usum, et omnium scelerum materiam sustulit: senatui custodiam legum, populo sublegendi senatum potestatem dedit".

obsequium principum et princeps ad custodiam populi ad iustitiam imperiorum formavit.

Secunda lege omnibus parsimoniam persuasit, extimans laborem militiae assidua frugalitatis consuetudine faciliorem esse.

Tertia, enim singula non pecunia sed compensatione mercium iussit.

Quarta, auri et argenti omnium meliorem materiam instituit.

Quinta administrationem rei publice per ordinem divisit: regibus potestatem bellorum, magistratibus iudicia et annuas sanctiones, senatui custodiam legum, populo eligendi vel creandi quod vellet magistratus potestatem permisit.

Sexta, fundos omnes aequaliter divisit, ut aequa essent patrimonia, et neminem aliis potentiores redere.

Septima, convivari omnes publice iussit en cui divitiae sint causa luxuriae in occulto.

Octava, iuvenibus non amplius una veste uti toto anno permisit.

servici dels prínceps, e-ls prínceps en servici del poble e ab justícia [f.56r^a] dels malvats.

En la segona, amonestà⁶⁶ a tots estimant lo trebayl a complir per continuada costuma de usança és pus leuger.

En la terça manera, cascunes coses ésser comprades, no per peccúnia, mas per compensació de mercaderies.

En la quarta, establí la matèria de l'aur e de l'argent e de totes les coses vils.

En la quinta, departí per orde la administració de la cosa pública, ço és, als reys donà poder de batalles, als magistrats los juhís e-ls annuals establiments, al cenat o cònsol la guarda de les ligs, per lo poble d'elegir o decretar quals magistrats se volgués lexa[r] lo poder.

En la sisena, departí egualment tots los fonaments de les cases, per ço que eguals patrimonis retessen e neguns no fosen pus poderosos que-ls altres.

En la setena, manà tots ésser convidats públicament, ne a negú sien riqueses per rahó de luxúria en amagat.

En la VIII, als jóvens res àls no lexa per tot l'any usar, sinó de vestidura.

Nona, pueros pauperes non in foro sed in agro duci iussit ut primos [p.54] annos in luxu aut ioco sed in opere agerent.

Decima, statuit virgines sine dote nubere.

Undecima, ut uxorem eligerent non pecunia iussit.

Duodecima, et ultima, maximum honorem non divitum sed pro gradu aetatis senum esse voluit.

Nulla autem lege aliud sancivit cuius primus ipse servando aliis non fuerit in exemplum. Tales etiam legis zelatores fuerunt illustres milites Mathathias et filii eius ut primi et secundi libri Machabaeorum narrat historia. Et haec de militibus dicta sufficiant. [p.55]

En la IX, los infants pobres no en lo mercat, mas en lo camp féu ésser menats per ço que usassen los primers anys, no en luxúria ne en joch, mas en tota obra de bé.

En la X, establí les vèrgens maridar sens exovar.

En la XI, manà que les mulers no fosen elegides per peccúnia.

En la XII, volch ésser donada molt gran honor, no per richs, mas per grau d'edat [f.56r^b] dels vells.

Emperò, en neguna lig, neguna cosa no establí de la qual primerament en guardant als altres no serà en eximpli. De aytals ligs foren celadors e guardadors los nobles cavallers Machacias e sos fills, segons que la ysthòria del primer e del segon *Libre dels Machabeus* diu e recompta.

E aquestes coses dites dels cavallers abasten en lo present capítol.

[II.5] CAPITULUM QUINTUM

**De forma Rochorum, Officiis et
Moribus eorum**

[II.5] LO V CAPÍTOL

**De la forma de l'ofici dels rochs qui
són veguers del rey**

Vicarii seu legati regni, quorum forma sic describitur: Nam miles super equum, cum chlamide et capucio pelle de vario, habens in manu dextra virgam extensam, positus fuit. Quia enim rex in regno suo personaliter ubique praesens esse non potest, ideo necesse fuit ut auctoritas, quae est in rege sicut ex fonte derivatur ad rochos suos sive vicarios, ut ipsi personaliter regnum visitent, et regiam potestatem omnibus subiectis dictioni regiae manifestent.

Quia vero regnum quandoque distantia locorum diffunditur, ne novitates in una re[gni parte orientur, altera ignorante,] necesse fuit [duos baiulus sive r]egni vicarios [esse; unum in dextra, alium in sinistra. Et] in his debet esse [iustitia, pietas, humilitas, sapientia, patien]tia, voluntaria [paupertas, et liberalitas. [p.56]

Iusti]tia luceant in re[gis vicariis, quia ipsa est praeclara] virtutum. Inter]dum enim fit, ut propter nequitiam minis]trorum dum super[biendo iustitia subvertitur, et si] en culpa prin[cipis regna perdantur.] Iniustus enim min[ister

Los vegués o legats del rey són los rochs, la forma dels quals és axí senyalada: car un cavaller fo posat sobre un cavall ab mantell de vayre entorn lo cabeç, havent e tenint en la man dreita una vergua estesa, e car lo rey personalment en son regne en tot loch present ésser no pot, per açò fo necessari que la actoritat, que és lo rey, axí com en la font dels rius sia derivada als rochs vegués seus, per ço que ells personalment visiten lo regne e que la real magestat manifesten a tots los sotsmesos al manament real. E car lo regne a veguades per lunyea de lochs és escampat, per ço que novelletats en una part del regne nasquen en l'altra part ignorant, necessari fo ésser dos batles del regne o vegués del rey, [f.56v^a] hu en la part dreita e altre en la sinistra. En aquests, verament deu ésser justícia, pietat e humilitat, pasciència, pobrea e voluntària liberalitat.

Per justícia resplandesquen los vicaris dels reys, car aquella és pus clara de virtuts. Car, a veguades, és feyt que, per neq[u]ícia e malvestat de ministres, longuament ergulant se trastornen justícia sens culpa de príncep, perquè

principem de iniusticia culpat.] Qualis [est rex, talis et minister. Cumigitur ministri sint impii, [et rex impius esse putatur; at contra] cum ministri iustitiam omnimode custodiunt, iniustus rex si fuerit, protinus iustus ab omnibus opinatur. Romani propterea leges iustas esse voluerunt, ut quod delegabant ad regimen, servando leges a libra iustitiae deviare non possent. Fuit enim generale dictum apud antiquos, nihil expedire quod non erat iustum.

Unde narrat Valerius sub Rubrica graviter *Dicta aut Facta*, libro sexto, capitulo quinto, quod cum Themistocles diceret Atheniensibus, quod sciret dare eis saluberrimum consilium, scilicet, quod incenderent classem Macedoniorum, nec publicare consilium voluit; sed petiit unum sapientem, cui tacite illud exposuit, et fuit ei datus Aristides, qui audito consilio rediit ad contionem, dicens: "Themistocles consilium utile est, ita

ignorantment los regnes són perduts. Car no just ministre enculpa lo príncep de no justícia, dient que qual és lo rey, aytals són los menistres. E, per açò, com los menistres sien no piadosos, aytal és reputat lo senyor d'aquells no piadós; e, per contrari, com los menistres en tota manera guarden justícia, si lo rey serà enjust, mantinent per tots és albirat enjust. E, per açò, los romans volgueren que les leys fosen justes, perquè aquells que trametrien al regiment a guardar les ligs, no poguessen desviar de la balança de justícia. Fo encara establiment general envers los antichs res no espreguar que no fos just. On recompta Valeri^a que com Themecides digués a aquells de Athenes que ell sabia un molt saludable consell, ço és, que metessen foch al navili de Calcedònia, mas no volch publicar lo consell, sinó que demanà un savi a qui celadament esponés aquell, e fon-li donat

^a Belvacensis, *Hist.*, III, 39: "*Valerius lib. 6* Piget Themistoclis adolescentiam attingere, siue patrem aspiciam abdicationis iniungentem notam, siue marrem suspendio finire vitam, propter filii turpitudinem coactam: cum omnium postea Graii sanguinis virorum clarissimus extiterit, mediumque Europae & Asiae vel spei vel desperationis pignus fuerit, hec eum salutis suae patronum habuit: illa victoriae vadem assumpsit". Cf. amb la versió més extensa de Valerius Maximus, *Mem.*, VI, 5, 2: "Alterius nunc mihi prudentia referenda est, ut alterius repraesentari iustitia possit. cum saluberrimo consilio Themistocles migrare Athenienses in classem coegisset Xerxeque rege et copiis eius Graecia pulsas ruinas patriae in pristinum habitum reformaret et opes clandestinis molitionibus ad principatum Graeciae capessendum nutriret, in contione dixit habere se rem deliberatione sua prouisam, quam si fortuna ad effectum perduci passa esset, nihil

minime tamen iustum. Animo tamen revolvite". At vero contio, quod iustum non videretur, nec expedire clamavit. [p.57]

Adeo enim in regis vicariis debet vigere iustitia, ut pro salvanda re publica sit eis omnimode cura meliusque utilitatem vitae propriae praeponant. Huius exemplum habemus de Marco Regulo, de quo ait Tullius in libro *De officiis*, et etiam tangit Valerius in Rubrica de

Aristides, lo qual, hoÿt lo consell de Temecides, dix: "De prof[f.56v^b]it ésser,⁶⁷ emperò, pensats en vostre coratge ço que just sia el consell". Com a ell açò no fos vist cosa equal, cridà en alt que no-s convenia de fer.

Enaxí, los vegués del rey se deu[en]⁶⁸ del tot esforçar justícia, per ço que per salvar la cosa pública sia a ells cura molt diligent e que preposen la utilitat d'ell[s]⁶⁹ a la vida pròpia. E de açò és l'eximpli de March Regulus, del qual diu Tul-li en lo *Libre dels oficis*^a que

maius aut potentius Atheniensi populo futurum, sed eam vulgari non oportere, postulavitque ut aliquis sibi, cui illam tacite exponeret, daretur. datus est Aristides. is postquam rem cognovit, classem illum Lacedaemoniorum, quae tota apud Gytheum subducta erat, velle incendere, ut ea consumpta dominatio maris ipsis cederet, processit ad ciues et retulit Themistoclen ut utile consilium, ita minime iustum animo uolueret. e uestigio uniuersa contio quod aecum non videretur ne expedire quidem proclamavit ac protinus Themistoclen incepto iussit desistere".

^a Augustinus, *De ciuitate dei*, I, 15: "Marcus Regulus, imperator populi Romani, captiuus apud Carthaginenses fuit. Qui cum sibi mallent a Romanis suos reddi quam eorum tenere captiuos, ad hoc impetrandum etiam istum praecipue Regulum cum legatis suis Romam miserunt, prius iuratione constrictum, si quod uolebant minime peregisset, reditum esse Carthaginem. Perrexit ille atque in senatu contraria persuasit, quoniam non arbitrabatur utile esse Romanae rei publicae mutare captiuos. Nec post hanc persuasionem a suis ad hostes redire compulsus est, sed quia iurauerat, id sponte compleuit. At illi eum excogitatis atque horrendis cruciatibus necauerunt". Cf. amb Valerius Maximus, *Mem.*, I, 1, 14: "Sed quae ad custodiam religionis adtinent, nescio an omnes M. Atilius Regulus praecesserit, qui ex uictore speciosissimo insidiis Hasdrubalis et Xantippi Lacedaemonii ducis ad miserabilem captiui fortunam deductus ac missus ad senatum populumque Romanum legatus, ut [ex] se et uno et sene complures Poenorum iuuenes pensarentur, in contrarium dato consilio Karthaginem petiit, non quidem ignarus ad quam crudeles quamque merito sibi infestos [deos] reuerteretur, uerum quia his iurauerat, si captiui eorum redditi non forent, ad eos sese reditum. potuerunt profecto dii immortales efferatam mitigare saeuitiam. ceterum, quo clarior esset Atilii gloria, Karthaginenses moribus suis uti passi sunt, tertio Punico bello religiosissimi spiritus tam crudeliter uexati urbis eorum interitu iusta exacturi piacula".

Religione. Qui dum cum Carthaginiensibus bello navali certasset, et ab eis superatus, ductus captivus fuisset, ab ipsis Carthaginiensibus missus est Roman sub iuramento redeundi pro commutatione captivorum, ut, videlicet, quod Romani tenebant Carthagenensum captivos dimitterent, et spondebat quod Carthaginenses captivos Romanos apud se detentos libere abire dimitteret. Marcus ergo Regulus Romam veniens intrans senatum postulationem Carthaginiensium peroravit. At senatus respondit, quod super tua oratione consilium est. At Marcus Regulus: "Nego fore utile Romanis implere quod cartheginenses postulant, eo quod iuvenes et indocti sunt bello aut senectute confecti, quorum unus ego sum, quod Carthaginenses captivos de ipsis Romanis detinent; fortes autem et prudentes et bonos duces novi, quod Carthaginiensium detinetis". Cumque retineretur a propinquis et amicis, maluit redire quam fidem hosti datam falsare, non ignorans ad crudelissimum hostem et ad exquisita supplicia proficisci, meliusque iusiurandum servare decrevit. [p.58]

dementre se combatia ab aquells de Cartagènia, en la mar batallant, e per ell sobrat lo seu, menassen catiu e pres, per aquells de Cartagén, fon tramés a Roma sots sacrament de tornar a ells per comutació e cambi dels catius, ço és, e saber, que aquells de Cartagén que·ls romans tenien presos que·ls lexassen, e·ls de Cartagén prometien que lexarien anar franchs e quitis los catius romans que ab si tenien presos. Con March Regulus, venint a Roma, entrant en lo consell posà davant aquells la demanda de aquells de Cartagén e preguà per aquells, on tot lo consell respòs: "Qual és, digueren, sobre açò lo teu consell?" E March Regulus dix: "Yo negue ésser profitós als romans acomplir ço que·ls de Cartagènia demanen, per ço com aquells de Cartagén tenen presos e catius dels romans, qui són jóvens e no savis en batalla, o trencats o cascats per vellea, dels quals yo són la hu; e yo he conegut e esprovat que són [f.57r^a] fort prudents, prevests e bons guiadors cells de Cartagén que vosaltres tenits presos". E com fos pregat e detengut per los proï smes e amichs seus que no y tornàs, ell hi amà més tornar que falsar a

l'enemich la fe donada, no ignorant que ell anava a enemich molt cruel e a turments apparellats; perquè amà més guardar lo sacrament que romanir.

Legitur quod quidam ex Romanis, qui erat in captivitate Hannibalis iuravit de reditu, si redemptionis pretium non daret promissum. Cumque domum redisset dixit; quod esse fallaci reditu in castra iure iurando aboluisset. Quod ubi innotuit Aemolius canis senatus consultor censuit eum comprehendendum et custodibus publicis datum ad Hannibalem reducendum.

Refert Valerius, libro sexto, capitulo quinto, sub Rubrica graviter *Dicta et Facta* de Camillo duce Romanorum quod cum faliscos obsideret, magister, qui docebat nobilium liberos, eos turpi arte decepit. Nam qui sciencia videbatur praecellere illos pueros, ante urbem ludi exercendi causa, a miris eos paulatim elongando, extrahens demum ad castra Romanorum blandis sermonibus

Est lest que un baró dels romans qui era en captivitat, jurà a Aníbal que retornaria a ell si no li donave lo preu de la reempçó per ell promés; e com fos tornat a sa casa, dix que ell era absolt del jurament per lo fals tornament feyt en les alberguades. E com açò se manifestàs a Emilli, cònsol del consell, establí aquell ésser prenedor, e donaren a ell guardes públiques qui-l retornassen a Aníbal. On recompta Valeri,^a en lo libre VI,⁷⁰ de Camil, príncep dels romans, que com ell asetgàs los falliscos, lo maestre qui ensenyava als fills dels nobles hòmens del loch enguanà aquells per leja art. E car era vist per sentència sobrepujar aquells infants davant la ciutat, menant per gran deport, alongant-los a poch a poch dels murs ab blanes paraules, los aportà tro a les alberguades dels romans e

^a Valerius Maximus, *Mem.*, VI, 5, 1: "Camillo consule Falerios circumsedente magister ludi plurimos et nobilissimos inde pueros uelut am<bul>andi gratia eductos in castra Romanorum perduxit. quibus interceptis non erat dubium quin Falisci deposita belli gerendi pertinacia tradituri se nostro imperatori essent. ea re senatus censuit ut pueri uinctum magistrum uirgis caedentes in patriam remitterentur. qua iustitia animi eorum sunt capti, quorum moenia expugnari non poterant: namque Falisci beneficio magis quam armis uicti portas Romanis aperuerunt".

adduxit et ad Camillum perducens, scelesto facinori scelestiorem sermonem adiunxit, asserens se faliscos in manus Romanorum tradidisse, datis pueris, quorum patres in potestatem urbem haberent. Quae ubi Camillus audivit, ait: Non ad similem inquit, tui nec populum nec ducem scelestus ipse cum scelesto munere pervenisti. Sunt nobis belli sicut et pacis iura, iusteque ea non minus quam fortiter servare decrevimus. Arma quoque habemus, non adversum eam aetatem, cui etiam [p.59] captis urbibus paratimur, sed adversus armatos et istos Faliscos. Tu eos quantum in te fuit novo scelere vicisti. Ego Romanus arte et virtute ac armis eos vincem. Non solum sprevit magnam perfidiam, sed censuit ut pueri proditorem post tergum manibus alligatis ad parentes reducerent. Qua iustitia animi eorum et beneficio magis quam armis victi, senatu civitatis vocato, tanta mutatio civium est animis iniecta, ut qui modo e ferali odio vida videbantur, pacem peterent, et Romanis portas aperirent.

presentant-los a Camill; e al descombreguat pecat ajustà paraula pus descombreguada, afermant que liurats e ell aquells infants, havia liurats [f.57r^b] en les mans dels romans los falliscos, los pares dels quals avien la ciutat en lur poder. E quan Camil hoí estes paraules, dix: "No és semblant a tu el poble ni-l príncep, mas tu, descombreguat ab descombregar d'on est vengut. Són a nós drets de batalla axí com pau, e aquells justs no res menys, mas fortment avem establits tenir e guardar. Nós, per cert, avem armes, no pas contra aquesta edat, a la qual encara, preses les ciutats, és perdonat, mas contra nós armats e contra aquells faliscos, on tu els, aytant com en tu fo, vencist ab novell pecat. Jo, roman, per art e per virtut, e ab armes venç[r]é aquells". Perquè Camill no solament menyspreà la tració del mestre, mas tantost establí que-ls infants fosen retuts e retornats a lurs pares e amichs ensemps, ab lo traïdor mestre, les mans liguades detràs. Per la cual justícia, los coratges d'aquells falliscos, per benefici més que per armes vençuts, aparellat lo consell de la ciutat, tan gran mudament en los coratges dels ciutadans se posà e-s

mès que aquells qui d'abans eren vists haver molt desfrenat avorrimet, adonchs demanaren pau he hobriren les portes als romans.

Narrat Anneus⁷¹ Florus, et etiam Valerius sub Rubrica praedicta, quod medicus Pyrrhi regis nocte ad Fabricium ventum, promittens se Pyrrhum accisurum veneno, si aliquid et donaret. Quam Fabricius ventum reduci iussit ad Pyrrhum, dominum suum, Pirroque omnia dici, quae medicus contra ipsius caput sponderat. Tunc Pyrrhus admiratur dixisse fertur: Ille Fabricius est qui difficilius a legalitate quam sol a suo cursu adverti posset.

Si ergo ignari legis divinae tales fuerunt in operibus iustitiae, amore patriae et cumplitate famae, quales hodie deberent esse Christiani in operibus divinae iustitiae. Sed heu hodie lombardos et quasi Tuscos undique bella premunt atque non solum arma seu

Recompta Florency^a que lo metge de Pirus vench de nit a Fabricy prometent-li que mataria a Pirus ab verí si alguna cosa donava a ell, lo qual Fabricy, [f.57v^a] liguat, féu recontar aquell e menar a Pirus, son senyor, e manà ésser dites a Pirus totes aqueles coses que el metge havia promeses sobre son cap. Adonchs, lo rey Pirus, maravella[t], recomptà's que ell dix que-l Fabricy, verament, és tal hom, que pus greument de la sua lealtat que-l sol de son cors se pot girar ni partir. Donchs, si els, no sabens e ignorans la lig divinal, foren en obres de justícia per amor de lur terra a mantenir e per cobejança d'aver bona fama, aytals ¿quals deurien huy ésser los cristians en les obres de la justícia divinal? Mas, ay las! huy los lombarts de

^a Aulus Gellius, *Noctes Atticae*, III, 8, 1: "Litterae eximiaie consulum C. Fabricii et Q. Aemilii ad regem Pyrrum a Q. Claudio scriptore historiarum in memoriam datae". Vegeu també Ioannes Saresberiensis, *Polycraticus*, V, 7, 556- 557: "Frontinus vero refert, quod ad Fabricium ducem Romanorum, medicus Pyrrhi Epirotarum regis pervenit, pollicitus se venenum daturum Pyrrho, dum merces sibi in qua operae pretium foret, constitueretur. Quo facinore Fabricius egere victoriam suam non arbitratus, regi medicum detexit. Atque ea fide meruit, ut ad amicitiam Romanorum appetendam, compelleret Pyrrhum. [...] Audita ergo constantia Fabricii, inquit rex: 'Hic est utique ille Fabricius, [0557B] qui difficilius a virtute, quam sol a cursu suo averti potest.'".

emissilia ac iacula Chris[p.60]tianos suos reputant hostes feriunt unde etiam feriunt, dolositates, proditones et fraudulentiae cottidie succrescunt, hostesque prosternunt. Nulla lex, nulla fidelitas, nulla iuramenta nullaque pacta custodiunt homines. Vassalli contra dominos suos insurgunt, dominia naturalia fugientes quaerunt libertati donari, et vilissimorum civium servi effecti dominos naturales perdidisse suspirant.

Vicarios Pietatem eos habere decet quae ad omnia valet. Est enim pietas in affectu per compassionem, in effectu per remissionem, per largitionem et per condescensionem. Pietas enim est ex benignae mentis dulcedine grata omnibus auxiliatrix affectio.

Valerius, libro quinto, capitulo quarto, recitat sub Rubrica de Pietate

totes parts costrenyen e apremien a ells batalles e guerres, e no ab armes ni ab escones ni ab darts fferen ni naffren, mas traÿcions, enguans he falsies, cascun dia sostixen e estrabancen e enderroquen los enemichs. No guarden nulla lig, nulla feeltat, neguns sacraments ni neguns covinences. Los hòmens e·ls vasalls contra lurs senyors se leven, fugens les senyories naturals, e volen ésser donats a libertat; e d'òmens molt vils, feyts ciutadans, suspiren haver perduts lurs senyors naturals.

Atressí, covén haver a aquests vegués pietat, que val a totes coses. És per cert pietat en desig, per compassió; en acabament, per perdonament e per devilament. Car pietat és hexiu de dolor, de benigna pensa agr[a.f.57^v]^bd(r)osa a tots e afecció ajudadriu.

Recompta Valeri, en lo primer libre,^a que hun pretor,⁷² davant la sua

^a Valerius Maximus, *Mem.*, V, 4, 7: "Sanguinis ingenui mulierem praetor apud tribunal suum capitali crimine damnatam triumpho in carcere necandam tradidit. quo receptam is, qui custodiae praeerat, misericordia motus non protinus strangulavit: aditum quoque ad eam filiae, sed diligenter excussae, ne quid cibi inferret, dedit existimans futurum ut inedia consumeretur. cum autem plures iam dies intercederent, secum ipse quaerens quidnam esset quo tam diu sustentaretur, curiosius observata filia animaduertit illam exerto ubere famem matris lactis sui subsidio lenientem. quae tam admirabilis spectaculi novitas ab ipso ad triumphum, a triumpho ad praetorem, a praetore ad consilium iudicum perlata remissionem poenae mulieri impetrauit. quo non penetrat aut quid non excogitat pietas, quae in carcere servandae genetricis novam rationem inuenit? quid enim tam inusitatum, quid tam inauditum quam matrem uberibus natae alitam? putarit aliquis hoc contra rerum

erga Parentes et Patriam: Quod nobilis sanguinis mulierem praetor ante tribunal suum capitali crimine damnatum in carcere necandam tradidit. Is autem, qui carceris custodiae preerat, misericordia motus non eam protinus strangulavit. Aditum quoque dedit filiae sed diligenter excussae, ne quid matri posset portare, futurum existimans ut fame consumeretur. Pluribus autem transactis diebus secum ipse quaerens, quidnam esset quod tamdiu viveret, curiosus observans animadvertit filiam extracto [p.61] ubere famem matris lactis sui subsidio relevantem. Quae autem admirabilis spectaculi novitas, ad iudices perlata remissionem poenae mulieri impetravit. Quid enim non cogitat aut quid non penetrat pietas! Quid enim tam inusitatum, et inauditum quam matrem filiae uberibus alitam? Putaret hoc aliquis contra rerum naturam esse factum, nisi parentes diligere prima naturae lex esset.

cadira, per crim capital, dampnà una fembra de noble sanch e liurà aquella al carceller per pendre justícia e mort dins lo carçre. Con aquell carceller, qui davant era posat a la guàrdia del carçre, mogut per misericòrdia, no volch aquella mantinent ociure e donà entrament a la filla, mas diligentment era escorcollada perquè res no pogués dar ni portar a la mare, estimant o pensant que s'esdevenués que aquí morís de fam. Après, passats molts dies ab si matex, pensant lo carceller què podia ésser con tan longament era conservada, guardant corosament, vé aquella filla, treta la mamella, relevà la fam de la mare per ajuda de la sua let, la qual novelletat de tant meravellós esguardament recomptà aquell als jutges, perquè impetrà ab ells perdonament de pena ésser fet a la fembra, ¿qual cosa és que pietat no trespàs ho no perpens? Donchs ¿qual cosa és tan enjusta⁷³ e no hoÿda que algú

naturam factum, nisi diligere parentis prima naturae lex esset". Cf. *Gesta Romanorum* (Dick, 126): "*De pretore et femina*. Refert Valerius libro Vº, quod pretor feminam nobilem coram se capitali sententia dampnatam carceri tradidit ibi clam occidendam. Quam custos carceris non statim occidit pietate motus, aditum quoque ad matrem concessit filie nupte obseruans, ne quid ferret alimonie, ut sic periret fame. Post multos dies ammiratus, unde femina viueret, inuenit filiam matris famem sui lactis subsidio releuantem. Que tam inaudita, ammirabilis spectaculi nouitass ad iudicem portata femine plene veniam impetrauit".

se pensàs açò, que mare fos nodrida de les mamelles de la filla? Contra natura de coses feyt, si donchs no fos lig de primera natura amar pare o mare o parents.

Rex apium, ut dixit Seneca, omnino sine aculeo est. Voluit enim ipsum nec saevum esse nec ultionem expertere, aculeumque detraxit et iram eius inerem reliquit. Exemplum hoc magnis regibus ingeris, ut ipsos non pudeat ab exiguis animalibus mores trahere.

Refert Valerius libro quinto, capitulo primo, de Humanitate et Clementia, quod Marcus Marcellus, captis ab eo syracusanis, cum esset in arce constitutus, opulentissime urbis et

Lo rey de les abelles, segons que diu Sèneca,^a sens agulló és, car natura vol que no fos⁷⁴ cruel ne de[f.58r^a]manàs venjança, e per ço li sostrach lo coltell e lexà la sua natura sens armes. Donant aquest eximpli a grans reys que no hagen vergonya pendre costumes de les poquetes bèsties.

Recompta Valeri en V libre^b que March Marcell, preses per ell los saragoçans; com fos posat en altura, per paraules abundosament pròpies e veient⁷⁵ dalt la ventura dels afligits e

^a Seneca, *De clementia*, I, 19, 3: "Hoc tamen maxime distinguitur: iracundissimae ac pro corporis captu pugnacissimae sunt apes et aculeos in vulnere relinquunt, rex ipse sine aculeo est; noluit illum natura nec saevum esse nec ultionem magno constaturam petere telumque detraxit et iram eius inermem reliquit. Exemplar hoc magnis regibus ingens; est enim illi mos exercere se in parvis et ingentium rerum documenta in minima parere".

^b Valerius Maximus, *Mem.*, V, 1, 4: "Age, M. Marcelli clementia quam clarum quamque memorabile exemplum haberi debet! qui captis ab se Syracusis in arce earum constitit, ut urbis modo opulentissimae, tunc adflictae fortunam ex alto cerneret. ceterum casum eius lugubrem intuens fletum cohibere non potuit. quem si quis ignarus uiri aspexisset, alterius uictoriam esse credidisset. itaque, Syracusana ciuitas, maxima clade tua aliquid admixtum gratulationis habuisti, quia, si tibi incolumem stare fas non erat, leniter sub tam mansueto uictore cecidisti". Cf. Augustinus, *De ciuitate dei*, I, 6: "Egregius Romani nominis Marcus Marcellus, qui Syracusas urbem ornatissimam cepit, refertur eam prius fleuisse ruituram et ante eius sanguinem suas illi lacrimas effudisse. Gessit et curam pudicitiae etiam in hoste seruandae. Nam priusquam oppidum uictor iussisset inuadi, constituit edicto, ne quis corpus liberum uiolaret". Aquesta darrera versió és la que es recull a Belvacensis, *Doct.*, IV, 98.

afflictorum fortunam ex alto cerneret, turmentats, no poch refrenar la sua carn
 carmen lugubre cohibere non potuit. de plorar. Recompta aquest matex
 Narrat idem sub praedicta Rubrica, quod Valeri^a que com Cèssar Agust veés
 cum Caesar Pompeium victum aspexisset vençut a Pompeius, mantinent estampà
 piadasos làgrimes. Recompta encara
 piadasos làgrimes. Recompta encara
 pietate Pompei erga regem Armeniae, qui aquest Valeri^b de la pietat de Pompeius
 que agué envers lo rey de Germània,⁷⁶
 contra populum Romanum multa bella que contra lo poble de Roma moltes
 gesserat, victum in conspectu suo batalles havia fetes e, liguat ab esguart
 supplicem iacere [p.62] diu non est humil e suplicable, jaure longament no
 passus, sed benignis verbis recreatum soferí, més ab benignes paraules recreat
 diadema, quod abiecerat, capiti reponi la corona real, que fora de si havia
 iussit et in pristinum fortunae habitum

^a Valerius Maximus, *Mem.*, V, 1, 10: "ut enim id Caesar aspexit, oblitus hostis soceri uultum induit ac Pompeio cum proprias tum et filiae suae lacrimas reddidit".

^b Valerius Maximus, *Mem.*, V, 1, 9: "Haec L. Pauli humanitas admonet me ne de Cn. Pompei clementia taceam. regem Armeniae Tigranem, qui et per se magna cum populo Romano bella gesserat et infestissimum urbi nostrae Mitridatem Ponto pulsum uiribus suis protexerat, in conspectu suo diutius iacere supplicem passus non est, sed benignis uerbis recreatum diadema, quod abiecerat, capiti reponere iussit certisque rebus imperatis in pristinum fortunae habitum restituit, aequae pulchrum esse iudicans et uincere reges et facere".

^c Valerius Maximus, *Mem.*, V, 1, 8: "L. etiam Pauli in tali genere laudis memoria adprehendenda est. qui, cum Persen parui temporis momento captiuum ex rege ad se adduci audisset, occurrit ei Romani imperii decoratus ornamentis conatumque ad genua procumbere dextera manu adleuauit et Graeco sermone ad spem exhortatus est. introductum etiam in tabernaculum lateri suo proximum in consilio sedere iussit nec honore mensae indignum iudicauit. proponatur in conspicuo acies, qua prostratus est Perses, et harum rerum, quas retuli, contextus, utro magis spectaculo delectentur homines dubitabunt: nam si egregium est hostem abicere, non minus tamen laudabile infelicis scire misereri".

^d Valerius Maximus, *Mem.*, V, 1, 10: "Catonis quoque morte Caesar audita et se illius gloriae inuidere et illum suae inuidisse dixit patrimoniumque eius liberis ipsius incolume seruauit".

^e Vergilius, *Aeneis*, VI, 851-853: "tu regere imperio populos, Romane, memento / (hae tibi erunt artes), pacisque imponere morem, / parcere subiectis et debellare superbos".

^f Augustinus, *De ciuitate dei*, V, 12: "Tu regere imperio populos, Romane, memento (Hae tibi erunt artes) pacique imponere mores, Parcere subiectis et debellare superbos".

restituit, aequae pulchrum esse iudicans vincere reges et facere, et parcere.

Consimile dicit sub eadem Rubrica de quodam consule nomine Paulo, qui cum quendam captivum ad se adduci audisset, occurrit illi et ipsum volentem ad genua sua procumbere de terra eum levavit, et ad spem hortatus est eum. In consilio secum sedere fecit, nec honore mensae indignum eum iudicavit, dicens, si egregium eum hostem inimicis novimus etiam laudabilem et felicem miseris. Caesar, ut Valerius ponit sub eadem Rubrica, audita morte Catonis aemuli sui, dixit se gloriae illius invidere, et illum gloriae invidisse, patrimoniumque eius liberis ipsius incolume reservavit. Sic enim Virgilius instruit principes regere populum, libro VI.

Et recitat Augustinus in libro *De Civitate Dei* libro nono: "Tu regere populum, Romane, imperio memento. Haec sint tibi leges, pacis imponere mores, parcere subiectis, et debellare superbos". Et alibi, dixit Ennius hunc versum: "Sit piger ad poenas princeps ad praemia velox". [p.63]

lançada, manà que li fos tornada al cap, e restituí aquell en àbit de la primera e anciana aventura, egualment jutgant cosa ésser bella e covinent: e vencén los reys, e perdonar a ells. Semblant cosa diu aquest matex Valeri^c de hun cònsol, per nom Paul, que com agués hoÿt aquell ésser amenat hun catiu exí-li a carrera, e aquell volent-se inclinar als seus peus, levà'l de terra [f.58r^b] e amonestà'l de haver esperança, e féu aquell seure ab si en lo consell, ne digne ésser d'onor lo jutgat, dient: "E si nós, noble enemich, som coneguts als enemichs, encara devem ésser coneguts als mesquins loable e benaventurat". Cèsar,⁷⁷ hoynt la mort de Cató,^d enemich seu, dix si haver en venjança la sua glòria e per la glòria d'aquell no haver envejat lo seu patrimoni, ans aquell reservà e estojà sa muler e segurà sos fills. Enaxí Virgili^e establí los prínceps a regir los pobles en lo sisén libre, e recompta sent Agustí, en lo novén *Libre de la ciutat de Déu*.^f "O tu, poble roman, membre't regir per emperi e manament. Aquestes seran les tues arts: enposar costumes de pau, perdonar als sotmesos e combatre los ergulosos". En altre loch diu: "Hom

crescat és pereós a les penes e yvaçós als guardons⁷⁸ del príncep".

Nihil reddit principes ac eorum vicarios inter populos ita caros sicut affabilis et grata conversatio, quae ex radice oritur pietatis. Nam legitur de Traiano imperatore, quod cum arguerent amici sui quod in omnibus ultra quam imperatorem deceret, etiam minimis condescenderet, respondit: "Se velle talem imperatorem esse privatis, qualem imperatorem quisque privatus optaret". De Alesandro recitat Valerius, sub praedicta rubrica, quod cum in tempestate duceret exercitum, militem confectum senio, frigore stupefactum respexit, ipse sedens in sede sublimi, appropinquans ei, statim descendit et manibus suis ipsum in sede sua posuit; id enim salutare futurum dixit, quod apud Persas primus fuerit qui regium solium occupasset. Quid ergo mirum, si sub eo duce militare anhelabant milites, cui militis

Res no ret lo príncep ni-ls seus vegués entre els pobles pus cars, car és ensenyament e lur bella paraula e agradosa conversació, que nex de rayl de benignitat e de pietat. Car lest és de Traín^a que, com los amichs lo reprenguessen que en totes coses oltra que emperador, se convenia abaxar e humiliar-se als molt poch, on ell respòs el voler [f.58v^a] ésser tal emperador [que] cascun privat volgué'ns e desigà'ns.⁷⁹ Recompta Valeri^b d'Alexandre, que com ab poder menàs la ost, véu un cavalier cansat per vellea, esbalai t per fret, seent ell en cadira alt. E, acostant-se a ell, tantost devallà, ab ses mans pròpies posà aquell en sa cadira, car dix aquesta cosa saludable ésser esdevenidora, que envers los persients aquell havia estat primer qui havia ocupada la cadira real. Donchs

^a Ioannes Saresberiensis, *Polycraticus*, IV, 8, 529: "Et morum dignitati debetur reverentia subditorum. Egregie quidem Trajanus, gentilium optimus Augustorum, arguentibus eum amicis, quod in omnes nimium, et ultra quam imperatorem deceat, communis esset, respondit: 'Se talem velle imperatorem esse privatis, quales imperatores sibi esse, privatus optasset'".

^b Belvacensis, *Doct.*, VII, 30: "Alexander, militem suum Macedonem senio confectum, nimio frigore obstupefactum, ipse in sublimi & propinqua igni sede sedens, cum animaduertisset, statim descendit, & suis manibus, corpus frigore duplicatum, in suam sedem imposuit".

incolumitas proprio fastigio carior fuit.

¿quina meravella és si sots aquell matex príncep anel·laven e desigaven cavallerejar los cavallers, al qual cavallerejant sanitat per propi fàstig era pus car?

Humiles esse debent vicarii.

Omils deuen ésser. Car en quant

Quanto enim maior es tanto humilia te in omnibus. Refert Valerius, libro sexto sub Rubrica de Moderatione, quod Publius Valerius, consul Romanus, adeo plebem semper delexit, quod merito Publicola cognominatus sit. Idem aedes suas in medio foro existentes dirui fecit, quia nimis excelsae super ceteras apparebant. Quanto[p.64]cumque domo inferior, tantum gloria superior extitit. Adeo pauper mortuus est, ut sumptu publico sepeliretur, ut ponit Valerius sub Rubrica de paupertate.

és major, humilia tu en totes coses.

Recompta Valeri lo gran, e·l VII⁸⁰ libre,^a que Publi Valeri enaxí amà totstemp lo poble, que per dre[t] havia sobrenom Públicola, que vol dir honrador de poble, que ell matex féu enderrocar les sues cases que eren enmig del mercat per ço com apparien pus altes que totes les altres. E quant la casa pus baxa estech en a mitat, fo pus sobirà de glòria; on axí morí pobre, que per pròpia despesa fos sebollit.

^a Valerius Maximus, *Mem.*, IV, 1, 1: "Atque ut <ab> incunabulis summi honoris incipiam, P. Valerius, qui populi maiestatem uenerando Publicolae nomen adsecutus est, cum exactis regibus imperii eorum uim uniuersam omniaque insignia sub titulo consulatus in se translata cerneret, inuidiosum magistratus fastigium moderatione ad tolerabilem habitum deduxit fasces securibus uacuefaciendo et in contione populo summittendo. numerum quoque eorum dimidia ex parte minuit ultro Sp. Lucretio collega adsumpto, ad quem, quia maior natu erat, priorem fasces transferri iussit. legem etiam comitiis centuriatis tulit, ne quis magistratus ciuem Romanum aduersus prouocationem uerberare aut necare uellet. ita, quo ciuitatis condicio liberior esset, imperium suum paulatim destruxit. quid quod aedes suas diruit, quia excelsiore loco positae instar arcis habere uidebantur, nonne quantum domo inferior, tantum gloria superior euasit?" Cf. Belvacensis, *Hist.*, III, 35: "*Valerius lib. 4* Publius Valerius Consul Romanus plebem adeo semper dilexit, ut merito Poplicola cognominatus sit. Idem aedes suas in medio foro dirui fecit, quia nimis exelsae super caeteras apparebant. Quantumque in domo inferior, tantum gloria superior euasit".

Debent sic esse humiles, ut officiis cedant atque aliis honorem comunicant. Hoc enim est regnum nolle, regnare cum possis.

Idem, Valerius libro quarto, sub rubrica de Moderatione: Cum Fabius Maximus omnia a se, et a patre, avo, et proavo maioribusque saepe consulatum gestum animadverteret cum populo constantener egit, quantum potuit, ut aliquando vacationem huius honoris Fabiae genti darent; non quod de virtutibus filii diffidens erat enim illustris, sed ne maximum imperium in una familia continuaretur. Quid hac moderatione valentius, aut efficacius quae etiam patrios affectus, qui potentissimi habentur, superavit? Idem Fabius, ut ponit Valerius libro sexto, capitulo quarto sub rubrica graviter *Dicta ut Facta*: Cum in

Deuen ésser axí humils, que donen loch als oficis e que participen e donen honor als altres; en aquest regne, que no vulles regnar com fer-ho pusques. Aquest matex Valeri, en lo tercer libre,^a diu: "Com Fabi, [f.58v^b] molt gran se perpensàs lo consolat moltes veus ésser tengut e[n] amistat per si e per son pare, per avi e per basavi e per los seus majors, ab lo poble, fermament, endreçà aytant com poch que algunes veguades lo vagament d'esta honor liuràs a la gent de Fàbia, no emperò defiant ell de les virtuts del fill, car era noble, mas per ço que no-s continuàs molt gran honor e manament en I companya. Qual cosa per temperament és pus valent que encara los desigs del pare, qui eren per molt grans ahüts, sobren e vencen? Aquest matex Fabi,^b com, per los majors de tot lo

^a Valerius Maximus, *Mem.*, IV, 1, 5: "Fabius uero Maximus, cum a se quinquies et a patre, avo, proavo maioribusque suis saepe numero consulatum gestum animadverteret, comitiis, quibus filius eius summo consensu consul creabatur, quam potuit constanter cum populo egit ut aliquando uacationem huius honoris Fabiae genti daret, non quod uirtutibus filii diffideret, erat enim inluster, sed ne maximum imperium in una familia continuaretur. quid hac moderatione efficacius aut ualentius, quae etiam patrios adfectus, qui potentissimi habentur, superauit?" A Belvacensis (*Doct.*, IV, 127) trobem aquesta mateixa versió.

^b Belvacensis, *Doct.*, IV, 127: "*Idem in lib. 6.* Manlius cum ei consulatus cum omni consensu deferretur, & ille sub excusatione aduersae valitudinis oculorum eum recusaret: Instantibus cunctis; alium (inquit.) Quirites quaerite, ad quem hunc honorem transferatis: Nam si me eum gerere coegeritis, nec ego mores vestros ferre potero, nec vos meum imperium perpeti poteritis".

imperatorem totius senatur et consensu esset deferretur electus, et ille se excusaret, quod prae senectute non bene videret, instantibus cumatis inquit: Alium vobis Quirites quaerite, ad quem hunc honorem transferatis; nam, si me eum gerere coegeritis, nec ego [p.65] mores ferre potero, nec vos meum imperium perpeti poteritis.

Refert Valerius libro septimo, capitulo secundo, sub Rubrica Sapienter *Dicta*: Quod fuit quidam rex subtilis iudicii, quem ferunt traditum fuit sibi diadema, priusquam capiti imponeret, retentum diu considerasse ac dixisse: Cobilem magis quam felicem coronam, quam si quis penitus quam multis sollicitudinibus, periculis atque miseriis sit referta cognosceret, ne humi quidem iacentem tollere velit.

Post gloriam enim invidiam sequi memineras, itaque quo clarior eris, eo magis anxium atque sollicitum te esse oportet.

consell e ab lur consentiment, fos portat e posat en lo consolat e ell se excuxàs que per gran vellea no vetlable, on encara tots aquells encors estans, dix: "Altre ne demanats a vós; al qual transportets aquesta honor. Car a mi costrenyets o costranyirets a portar ella, ne yo les vostres costumes⁸¹ portar, ne-l meu manament porets soferir".

Un rey fo subtil d'enginy e de juhí, al qual, segons que recompten,^a fo liurada la corona real, e ans que al cap la's posàs retench-la longuament en si considerant e puys dix: "O corona noble més que no benaventurada, la qual, si algun del tot conegués com ésser recomplida de moltes ànsies, perills, misèries, per cert de la terra on jaus no-t volria [f.59r^a] levar; pus te remembres seguir enveja après de la glòria". E per çò, com pus clara est e resplandent, adonchs més per ço covén ésser angoxós e ansiós.

^a Belvacensis, *Doct.*, IV, 127: "*Idem in lib. 6* Rex ille subtilis iudicii, quem ferunt traditum sibi diadema, priusquam capiti imponeret, retentum diu considerasse, ac dixisse: O nobilem magis quam falicem pannum, quem si quis penicus quam multis sollicitudinibus periculis ac miseriis sit refertus cognosceret, nec humi quidem iacentem tollere vellet. *Salustius in Iugurhine*. Post gloriam inuidiam sequi memineras. Itaque quo clarior eris, eo magis anxium ac sollicitum te esse oportet".

Legimus et Iosephus recitat, quod cum quidam amici Tiberii Caesaris eum requirerent, quod praesides provinciarum nimio tempore in officiis occupatos ab officiis amoveret. Facerem, inquit, si rei publicae et subiectis populis expediret. Memini inquit me, quidem hominem plenum ulceribus, muscis gravatum vidisse. Cui cum ego compatiens, accepto flabello, muscas depellerem, sic respondit: Cur muscas plenas sanguine

Nós legim, e Josefus ho recompta,^a que com los amichs de Tiberi Cèsar encolpassen aquell perquèls procuradors de les províncies sues per lonch temps en los oficis ocupats lexava en ells estar, e no-ls removia d'aquén, respòs-los axí dient: "A nós membra e atorgam que, vehent un home plen de florncos agreviat per mosques, e com yo agués d'ell compassió, pres un ventayl e foragití les mosques. Respòs-me enaxí: 'Per què

^a Belvacensis, *Doct.*, VII, 23: "*Petrus commestor in historia Scholastica*. Tyberius (ut refert Iosephus) in omnibus negotiis suis morosus erat: unde cum statueret procuratores in prouinciis, vix aut numquam mutabat eos. Quod cum saepius quaesitum esset ab eo, quare scilicet non mutaret procuratores. Respondit se in hoc parcere plebiculae, scientes enim procuratores se ad modicum habere procurationem, emungunt usque ad sanguinem, & tanto dominantur grauius, quanto breuius, & qui recentes superueniant, dissipant quicquid inueniunt. Quod ostendit exemplo cuiusdam vulnerati, qui cum iaceret in via, & non amovueret multitudinem muscarum a vulnere, superueniens alter putavit quod hoc omitteret ex imbecillitate, & abegit muscas quae operuerant vulnus. Ad quem ille; Male fecisti mihi, quia muscae quas amovisti iam plena erant sanguine, & parcius molestabant me, quae autem superuenient redentes, acrius ungent me. Sic & procuratores, vel officiales recenter substituti, acrius in subiectos defaevunt". Cf. Comestor, *PL*, 198, 1682: "Quod ostendit eis exemplo cuiusdam vulnerati, qui cum iaceret in via, et non amoveret multitudinem muscarum a vulnere superveniens alter putavit, quod hoc omitteret ex imbecillitate, et abegit muscas, quae operuerant vulnus. Ad quem ille: Male fecisti mihi, quia muscae, quas amovisti iam plenae erant sanguine, et parcius molestabant me; quae autem recenter superveniunt, acrius pungent me. Sic et procuratores, vel officiales recenter substituti acrius desaevunt in subditos". *Gesta Romanorum* (Dick, 127): "*De Tiberio Cesare et iacente inter muscas*. Refert Iosephus, quod Tyberius Cesar requisitus, cur prouinciarum presides diu teneret in officiis, respondit per exemplum: 'Vidi quandoque hominem infirmum, viceribus plenum, muscis grauatum. Cui cum flabello muscas expellerem, dixit michi: 'Dupliciter me crucias, unde me consolari putas, expellendo muscas meo sanguine plenas et remittendo vacuas et famelicas. Quis enim aculeum musce famelice deuitet duplum plus affligere quam plene, nisi is, qui cor lapideum haberet et non carneum?' Karissime, sic ego presides diu in officiis teneo, qui ditati rebus subditis magis parcunt; nouitatem et vacui deserta iusticia subditos inquis exactionibus magis rodunt".

meo expellis, et famelicas adventare permittis: Duplo mihi cruciatum auges unde mihi [p.66] subvenire existimas. Sic et ego, ait Tiberius, diu in officiis praesidentes regnare permitto, quos scio ditatos, ne eis amotis, alii pecunia vacui, substituti, relicta iustitia aspirent ad munera sintque populis in exactionibus graviores.

Vespasianus tantae humilitatis extitit, ut Nerone mortuo et Vitellio imperii raptore turpiter a Romanis truncato, acclamantibus legionibus, Vespasianum dignum imperio, et Muciano duce eum durissime reprehendente, tandem vix coactus consensit. Laudabilius esse, momento, te coactum imperium sumere, quam ultro te honori offerre. Hinc humilis ille vicarius David. Joab filius Sarviae, dum civitatem filiorum Amon obsideret, videns quod in captura esset civitas, scripsit David, quod veniret ad obsidionem, ut cum civitas capta esset, non sibi, sed ipsi David regi victoria ascriberetur.

tu les mosques plenes de la mia sanch foragites de mi e les famolenques lexes venir a mi? Sàpies que en doble creix lo meu turment en ço que tu cuydes valer e ajudar a mi. Enaxí, yo dich, Tiberi, longament los procuradors e-ls adelantats leix regnar e procurar en lo ofici, los quals yo sé enrequeyts per ço que ells, remoguts d'aquén, los altres buyts de peccúnia e d'aver substituets a ells, lexada e desemparada justícia, aspiren e entenguen als dons e sien als pobles en exaccions e demandes pus greus".⁸² Vespasian^a fon de tanta humilitat que, mort Neron, Vitelli, robador de l'emperi, lejament per los romans trencat e destruí t, cridaren les legions que Vespasian era digne de l'emperi e no-l queria. On Martian, príncep, représ aquell durament, finalment costrech a penes consentí. "Remembre't —dix Martian— que pus loable cosa és tu costret [f.59r^b] sobre l'emperi, que no d'aquí avant oferir-te a honor". On aquell humil veguer de David, Joab, fill de Sarvie, mentre la ciutat dels fills de Amon

^a Cf. Tacitus, *Historiae*, II, 74: "At Vespasianus bellum armaque et procul vel iuxta sitas viris circumspectabat. miles ipsi adeo paratus ut praeceuntem sacramentum et fausta Vitellio omnia precantem per silentium audierint; Muciani animus nec Vespasiano alienus et in Titum pronior".

agués asetjada, veent que prenedora era la ciutat, escriví a David que vingués al setge, que com fos presa la ciutat, no a ell, més aquell matex David, fos escrita e ensenyalada la victòria.

Patientia debet esse in vicariis, sive in passione iniuriarum in verbis sive poenarum in corporibus, sive in remissione culparum, sive in moderatione disciplinarum, in correctionibus.

De patientia Alexandri, legimus, quod cum Antigonus philosophus ei dixisset quod ei non competeat regnare, maxime si aetas ipsius [p.67] consideraretur, eo quod non erubescerat dominari in corpore suo regnum voluptatis et luxuriae, et ideo eum indignum regno dicebat, patienter duram reprehensionem tulit, et nihil praeterquam se corrigere et bonos ac honestos mores assumere dixit.

Eodem modo narratur de patientia Iulii Caesaris. Cum enim calvus esset, et

Pasciència, atressí, deu ésser en ells, en l'angoxa de injúries, en paraules o de penes, en los còssors o en remessió e perdonament de colpes o en temperament de disciplines, en correccions. De la pasciència de Alexandre^a és dit que com Antígon li agués dit que a ell no-s convenia regnar, majorment si la sua edat fos considerada, per ço com no se envergonyà de senyorear en son cors lo regne de desig carnal e de luxúria, e, per açò, deya que ell no era digne del regne; on ell soferí pascientment lo dur repriment, e res àls no li dix, sinó que-s corregeria e pendria bones costumes e honestes. En aquella mateixa manera és recomptat de la pasciència de Julius Cèsar,^b que com fos calp e li fos molt

^a Ioannes Saresberiensis, *Polycraticus*, III, 14, 508 a: "Ei Antigonus paedagogus citharam fregit, abjecitque dicens: «Aetati tuae jam regnare convenit, pudeatque in corpore regni voluptatem luxuriae dominari.» Quod et ille patientissime tulit, licet plerumque impatientissimus fuerit, et patrem sicut virtute, ita vitiis superaret".

^b Ioannes Saresberiensis, *Polycraticus*, III, 14, 508 c: "Primus Romanorum imperator Julius Caesar quam patientissime multa sustinuit. Cum enim calvitium iniquissime ferret, et deficientem [0508D] capillum a cervice convocaret ad frontem, ab irato milite ei dictum est; 'Facilius est, Caesar, te calvum non esse, quam me in exercitu Romano quidquam egisse, vel acturum esse timidius'".

hoc gravissime ferret ita ut capillos fluentes a cervice ad frontem revocaret, milite quodam ei dicente: facilius est te, Cesar, calvum non esse quam me in Romano exercitu timide quicquam egisse vel acturum esse, patienter tulit. Cumque quidam maternam eius originem imputaret despiceret, et paneficum eum vocaret, ridendo pertulit, dicens: Melius est homini meo nobilitatem incipere quam in eo finire.⁸³

Quid melius existimas, an quod nobilitas in me incipiat, an quod in te desinat? Cum eidem alius diceret: O tyranne! Patienter respondit, dicens: Si essem, non diceres.

De Scipione Africano, qui fuit bellicosissimus, narratur quod cum quidam ei diceret: Vellem te militem esse sub armis, ac eum parum pugnans vocaret, patienter respondit dicens: Imperatorum peperit me mater mea non pugnatorem. [p.68]

greu, e els cabells penjans per lo coll se tornàs davant al front, un cavaller dix a ell: "Pus leugera cosa és a tu, Cèsar, ésser no calp que yo en la ost romana fer c ésser feÿta per mi temerosament alguna cosa". Res no s'o preava, mes pacientment o soferí. E com hun baró de Juli Cèsar menyspreàs lo na[f.59v^a]ximent maternal e appellàs aquell "panicer", rient ho soferí e dix: "Qual cosa estimes mellor: o que en mi comence noblea o que en tu deffallesca?" E com un altre dixés al dit Juli Cèsar: "O malvat príncep!" Respòs pascientment dient: "Si yo ho fos, no u digueres tu".

De Scipió Africà,^a qui fo molt batallerós, és recomptat que, com hun baró li dix que vil cavaller era, sots armes ell appellàs "poch combatedor", respòs pascientment e dix: "Sàpies que la mia mare me parí emperador e no combatedor". De Vespasian^b és dit que

^a Ioannes Saresberiensis, *Polycraticus*, III, 14, 508 c: "Scipio Africanus, cum eum parum pugnacem quidam argueret: 'Imperatorem, inquit, me mater peperit, non bellatorem'".

^b Ioannes Saresberiensis, *Polycraticus*, III, 14, 510 c: "Vespasianus quoque de quo in libro secundo, dum Hierosolymorum destructio describeretur, fecimus mentionem, etiam infirmorum convicia patienter tulit; adeo ut sene bubulco proclamante in improperium ejus: 'Vulpem pilum posse mutare non [0510D] animum, eo quod natura cupidissimus esset pecuniae, nec avaritiam minueret processus aetatis', respondisse dicatur: 'Hujusmodi hominibus debemus risum, nobis correctionem, sed poenam criminosis'". Cf. Suetonius, *Vitae Caesarum*, Vespasianus, XVI, 3: "proclamaverit vulpem pilum mutare, non mores".

De Vespasiano dicitur, quod cum quidam ei diceret: lupum posse mutare pellem, sed non animum, ipsum autem neutrum mutare posse, eo quod pecuniae esset cupidus, nec avaritiam minueret processu aetatis suae, respondit patienter his omnibus. Risum debemus nobis, correctionem et paenam criminibus. De Antigono rege narrat Seneca, quod cum audisset aliquos de se male loquentes et inter eos obloquentes et ipsum regem audientem, esset paries solus in medio sive sola cortina, illam leviter commovit ipse rex dicens ex persona alterius: Discedite hinc, ne Rex vos audiat; ipsa enim cortina vos audit.

Patientes esse debent circa poenas illatas. Nam recitat Valerius sub Rubrica de Patientia de Anaxarcho, quod cum tyrannus eum torqueri fecisset et amputationem linguae ei comminaretur: Non est, inquit, pars corporis mei tuae dictionis. Et ideo eam abscidit dentibus et

com hun hom li dixés: "Lo lop pot mudar lo pèl, e no lo coratge", e que ell la hun e l'altre no podia mudar, per ço com era còbeu de peccúnia, e que la avarícia no-s minvaria per encantament de sa edat, ell respòs: "A totes aquestes coses devem nós riure-nos, emperò correcció e pena devem donar dels crims". De Antígón, rey, recompta Sèneca^a que, com agués hojyt alguns malament estimar e parlar d'ell, enaxí que, entre los dients ell hoynt era sola una paret migancera c sola una cortina, e leugerament escomoch aquella, dient en persona d'altri: "Partits-vos d'aquén, que-l rey no us hoja, car ouvos aquesta cortina".

Pascients⁸⁴ deuen ésser entre les penes donadores. Car recompta Valeri^b de Anaxiarch que, com un mal príncep l'agués feyt turmentar e li menaçàs de tolre la vida: "No és —dix ell— aquesta part [f.59v^b] del meu cors, ço és la lengua,⁸⁵ de la tua senyoria". E ab tant

^a Seneca, *De ira*, III, 22, 2: "Audierat omnia Antigonus, utpote cum inter dicentes et audientem palla interesset; quam ille leviter commovit et 'longius' inquit 'discedite, ne vos rex audiat'".

^b Valerius Maximus, *Mem.*, III, 3, 4: "Talis patientiae aemulus Anaxarchus, cum a tyranno Cypriorum Nicocreonte torqueretur nec ulla ui inhiberi posset quo minus eum amarissimorum maledictorum uerberibus inuicem ipse torqueret, ad ultimum amputationem linguae minitanti 'non erit' inquit, 'effeminate adulescens, haec quoque pars corporis mei tuae dictionis', protinusque dentibus abscisam et conmanducatam linguam in os eius ira patens expuit".

abscissam ac omminutam in faciem tyranni expuit. Magni viri est et spectables nihil omnino oblivisci praeter ipsas iniurias. Patientiam habeant circa correctiones faciendas. [p.69]

Recitat Valerius libro quinto, capitulo primo, sub Rubrica de Moderatione quod Archytas Tarentinus, qui fuit magister Platonis, cum vidisset agros suos negligentia villici sui esse destructos, ait: Suscipissem a te supplicum, nisi tibi essem iratus. Maluit enim ipsum impunitum dimittere, quam propter iram plus iusto graviter punire. Refert idem sub rubrica praedicta de Platone, quod cum adversus delictum servi sui vehementer exarsisset, Speusippo, nepoti suo ex sorore, mandavit modum correctionis, deforme sibi existimans, si animadversio sua reprehensionem mereretur.

De hoc eodem Platone dicitur,

tallà aquella ab les sues dents, e smenuada escupí-la en la faç del malvat príncep. De gran coratge és e separable res de tot no oblidar, sinó les sues enjúries.

Pasciència ajen entorn les correccions fahedores. Recompta Valeri^a que Archita Tarentí, qui fo mestre de Plató, com ell vés los camps per negligència del pagés laurador ésser destruï ts, dix: "Tu reeberes per mi turment si no fos devers tu irat". Car ell amà més aquell lexar no punit, que per ira més al just greument punir. Recompta aquell matex Valeri^b de Plató⁸⁶ que, com vés lo delicte e errada de son servent, fortment fos escalfat, manà a Espeusipo, nebot seu, de part sua la manera de correcció leja, que la estimàs si-l seu pensament merexia repreñiment. D'aquell matex és dit que, com al seu servent fos irat, manà-li que posàs la gonella e en les

^a Belvacensis, *Doct.*, IV, 93: "*Valerius lib. 4.* Nihil tam praeclarum aut tam magnificum est, quod non moderatione temperari desideret. Illa potentiatura est, quae viribus suis modum imponit. Pitachus moderatione pectus instructum habuit qui Archeum poetam, & amaritudie odii, & viribus ingenii, contra se pertinacissime usum, tyrannidem a civibus delatam adeptus, tantummodo quid in opprimendo posset admonuit".

^b Belvacensis, *Doct.*, IV, 93: "Plato cum aduersus serui delictum vehementis exarsisset, veritus ne vindicat modum excederet, Speusippo amico suo castigationis arbitrium mandauit".

^c Seneca, *De ira*, III, 12: "Nihil tibi liceat dum irasceris. Quare? quia vis omnia licere".

quod cum irasceretur servo suo, iussit suam tunicam deponere, scapulasque verberibus praeberere, manu sua ipse caesus. Postquam autem intellexit se irasci, manum suspensem detinebat, sicut sustulerat, et stabat percussione simul. Interrogatus autem ab amico qui supervenit, quid ageret, respondit: "Exigere poenas ab homine iracundo, me esse existimans, nolo, tu autem servum istum verberibus obiurga, nam ego irascor, propter [p.70] quod caedere nolo. Nam iratus plus faciam quam oporteat". Quia ut ait Cato: "Ira impedit animum ne possit cernere verum. Faciam ergo ait ut sit servus iste in sua non est qualis ego sum, et oblitus servi, potius castigaret, invenit, scilicet, se ipsum, abstulitque sibi ipsi potestatem in servo".

Et ideo ait Seneca: "Nihil tibi liciat cum irasceris, et hoc ideo, quia cum irasceris, omnia vis tibi licere. Si vincere iram non potes, te illa incipet vincere".

Paupertas voluntaria adeo in antiquis fuit principibus ut magis fama quam pecunia divites esse affectarent. Et ideo vicarii debent esse pauperes

espatles ell feridor donar batimens ab la sua mà. Enaprés, com entés⁸⁷ ell ésser irat, tenia la mà penjada axí com ho havia sostengut e estava feridor ensemps. On demanat, per hun altre qui sobrevench, què feÿa, respòs: "No vull donar penes estimans mi hom foll e irat, tu, emperò, fir aquest servent per batiments, car yo m'yrasch. E per ço no vull ferir ni batre, car yo, yrat, més [f.60r^a] faria que no-s convendria. ¿Què faré, donchs, que aquest servent sia en son poder, qui no és en ell en la qual yo són?" E, oblidat del servent que volguere castigar, atrobà, ço és, si matex, e tolch a si matex poder en lo servent. E per açò, dix Sèneca:^c "Res no sia legut a tu com te ireiys. E açò és, car a tu, com te ireyxes, vols totes coses ésser legudes. Si no pots vençre la ira, aquella te començarà de vençre".

Pobrea voluntària tan fort fo en los antichs prínceps que, més per fama que per peccúnia, desigaven ésser richs. Recompta Valeri en lo terç libre^a que,

^a Valerius Maximus, *Mem.*, III, 7, 1: "cum a L. Scipione ex Antiochensi pecunia sestertii [...] in hunc modum egit: [...] nam cum Africam totam potestati uestrae subiecerim, nihil ex ea, quod meum diceretur, praeter cognomen retuli. non me igitur Punicae, non fratrem

voluntaria paupertate.

Narrat Valerius libro tertio capitulo septimo sub Rubrica. Qui ex illustribus viris in veste et cetero. Quod cum Scipio accusaretur de pecunia apud senatum respondit: Cum totam Africam vestrae potestati subiecerim, nihil ex ea, quid meum diceretur, praeter cognomen retuli. Non igitur me, inquit, Africani nec fratrem meum Asiaticae gazae avaros reddiderunt, nam uterque nostrum magis invidia nominis quam pecunia. [p.71]

Narrat de Agathocles rege quod ipse dicebat, quod auro tamquam fictilibus et fictilibus non tamquam auro utendum est. Longe enim melius atque praestantius est moribus fulgere quam rebus.

Fertur enim eundem regem in vasis fictilibus cenare, quarentibusque causam respondit: Ego sum rex Siciliae; et de Siculo fui genitore natus, fortunamque reverentur habeo, qui dives repente eximo a progenitore meo et progenitrice domo. Considerans enim humilem ortum

com Scipió fos acusat de peccúnia ab lo consell, el respòs: "Com tota Àfrica aja subjuguada al vostre poder, res d'aquell que meu fos dit no retenguí, sinó lo sobrenom". Car ell fo dit Scipió Àfrica, per ço com vençé Àfrica. "No-m reteren —dix ell— los africans mi ni mon frare Assiogarey, avars ni escansos, car cascun de nós més és rich per enveja del nom que per peccúnia".

És recomptat de Archaglagus, rey,^a qui deya que d'aur axí com d'obra de terra e d'obra de terra, axí com d'aur devia hom usar, car molt mellor és e pus acabat resplandir de costumes que de coses. Recompte's aquell rey haver sopat en vexelles de terra e als demanans per què u faja, respòs: "Yo son rey de Cicília e fuy nat de pare oller e ha fer reverència a la aventura, car rich yvaçós, exí⁸⁸ del meu [f.60r^b] pare e de la casa de ma mare". On, considerant lo humil naximent seu, usava de vexelles de terra usables.

meum Asiaticae gazae avarum reddiderunt, sed uterque nostrum invidia magis quam pecunia locupletior est".

^a Cf. Ausonius, *Epigrammata*, VIII: "Fama est fictilibus cenasse Agathoclea regem / atque abacum Samio saepe onerasse luto, / fercula gemmatis cum poneret horrida vasis / et misceret opes pauperiemque simul. / Quaerenti causam respondit: 'Rex ego qui sum / Sicaniae, figulo sum genitore satus'".

suum fictilibus utebatur utensilibus. Huius autem paupertatis voluntariae extitit causa quia ad rei publice utilitatem intendebant et non suam.

Et ideo Augustinus ait: Qui prudenter attendunt, plus dolent paupertatem quam abundantiam perire Romanan. In illa enim paupertate morum integritas servabatur, per opulentiam vero non muros urbis sed mentis hominum ipsius civitatis dira nequitia, omni hoste peior, corrumpit. Liberales vicarios esse oportet, ut populum munere allevant a labore. Labor autem populi portatur levius, cum rectores suos respiciunt recognitione beneficiorum atque sua praesentia assistendo supportare.

Legimus quod Titus Vespasiani filius adeo liberalis fuit, quod [p.72] omnibus aut dabat aut permittebant. Cumque a suis carioribus quaesitum

Et la rahó de aquestes coses fo pobrea voluntària, car entenien a utilitat de cosa pública e no de les sues. E, per açò diu sent Agustí: "Qui sàviament entenen, més se dolent pobrea romanal haver trobada que habundància". Car en aquella, ço és a saber, pobretat, entegretat de costumes, era acostumada aquesta habundància la cruel maldat⁸⁹ pigor de tot enemich no corromp los murs de la ciutat, mes les pensen dels hòmens d'aquella ciutat.

Liberals cové aquells ésser, per ço que'l poble aleugen de treball per do.⁹⁰ Car lo treball del poble és portat pus leuger com guarden lurs regidors per reconeximent de beneficis, e per lur presència stan-los de costa sotsportat aquells. Legim que Titus,^a fill de Vespesian, tant fon liberal que a tots ho donava o permetia. E, com per los seus molt cars, fos demanat per què permetia

^a Suetonius, *Vitae Caesarum*, Titus, VIII, 8: "quin et admonentibus domesticis, quasi plura polliceretur quam praestare posset, non oportere ait quemquam a sermone principis tristem discedere; atque etiam recordatus quondam super cenam, quod nihil cuiquam toto die praestitisset, memorabilem illam meritoque laudatam uocem edidit: 'amici, diem perdi'".

^b Ioannes Saresberiensis, *Polycraticus*, III, 14, 510 a: "Veteranus cum sibe die dicto periclitaretur Cesarem rogauit in publico ut adesset; ille praestantissimum aduocatum, quem elegerat sine mora dedit, commendauitque ei litigatorem. Veteranus autem exclamauit voce magna: At non ego, Cesar, periclitante te bello Actiaco, uicarium quaesiui, sed pro te ipse pugnaui; detexitque impressas cicatrices. Erubuit Cesar uenitque in aduocationem, ut qui uereretur non superbus tantum sed etiam ingratus uideri".

esset, quare plus promittebat quam posset donare, respondit: Quia neminem decet a facie principis tristem discedere. Et cum quadam die nihil dedisset, ait suis: "O amici, hunc diem perdidit, cum nihil boni egerim. Legimus de Julio Caesare, quod numquam militibus suis dixit. Ite, sed Venite, ostendens quod labor cum duce participatus videtur militibus minor". Unde de ipso legitur *De nugis Philosophorum*, quod cum quidam veteranus, quadam die, periclitaretur, coram iudicibus, vocavit Caesarem, ut eum in publico adiuveret. Cui Caesar dixit: "Bonum advocatum tibi dabo". At ille ait: O Caesar, te periclitante in bello Asiatico non quasivi vicarium, sed pro te ego ipse pugnavi, detexitque cicatrices vulnerum, quas ibi suceperat, erubuitque Caesar et venit ad advocacionem. Verebatur enim non tantum superbus sed ingratus videri et causam amici sui libere expedit. Unde idem Caesar ait. Qui non laborat ut militibus carus sit milites nescit amare. Et haec de forma moribus et officiis rochorum dicta sufficiant. [p.73]

més que no podia dar, respòs: "Car a nengú no-s convé que pertescha trist de la faç del príncep". E com I dia res no agués donat o promés, dix als seus cars amichs: "Aquest dia de huy he perdut, com res de bé no aja feyt". Legim de Juli Cèsar que null temps a sos cavallers no dix "anats", més "venits", dient que-l treball ab lo príncep parti[f.60v^a]cipat és vist menor als cavallers. On és lest d'aquell matex Juli Cèsar,^b en lo *Libre dels monçonegues dels philòsofs*, que com hun vell fos periclitat davant los jutges, el appellà a Cèsar que li ajudàs en públich, al qual Cèsar li donà un bon advocat. E aquell dix: "Cèsar, Cèsar, tu, perillant en la batalla d'Àsia, no demans vicari ne advocat, més per tu yo matex me combatí". E d'on descobrí los senyals de les nafres que alí havia preses. E Cèsar ac vergonya, e vench per avocar a ell. Car ell se tenia no tan solament ésser vist ergullós, més desagradós, on aquell matex Julius Cèsar⁹¹ dix qui no treballava per ço que als cavallers sia, car no sab cavallers amar.

[E aquestes coses dites de la forma, les costumes e oficis dels rochs cumplen quant ara.]⁹²

[III.] TRACTATUS TERTIUS

**De formis [et officiis popularium]
infrascriptis octo capitulis:**

Capitulum primum: De agricultura.

Capitulum secundum: De operariis
fabro[rum].

Capitulum tertium: De lanificio [et
notariis].

Capitulum quartum: De
mercatori[bus et camporibus].

Capitulum quintum: De medic[is et
pigmentariis].

Capitulum sextum: De tab[ernariis
et hospitia tenetibus seu albergatoribus].

Capitulum septimum: De civil[tatum
custodibus, officialibus communis, et
pedagiariis].

Capitulum octavum: De prodigis,
ri[baldis, lusoribus, ac cursoribus].

[III. TERCER TRACTAT]

**Comença lo tercer tractat. De les
formes dels scachs dels pobles**

**LO TERCER TRACTAT
DE LES FORMES E DELS OFICIS
DELS POBLES**

Lo primer capítol. De la luraó.

Lo segon capítol. Dels obrers dels
ferrés.

Lo terç capítol. Del[s] laner[s].

Lo quart capítol. Dels mercaders e
dels cambiadós.

Lo quint capítol. Dels metges e
dels especiayres.

Lo VIèn [capítol]. Dels tavernés e
dels tenens ostals o ostalés.

Lo VIIèn capítol. De les guardes
de la ciutat e dels oficials del comú e dels
peatgers.

Lo VIIIé capítol. Dels
deguastadors ri[f.60v^b]balts e dels
luxoriosos e dels correus.

[III.1] CAPITULUM PRIMUM**De Agricultura**

Popularium formas et officia perstringentes, incipiemus a primo populari, in acie posito a dextra regis, quem ante rochum dextrum ponimus, quia regis vicarium per hunc oportet toti regno necessaria providere ad victum. Et hunc in nostro opere Agricolam vocamus. [p.74]

Fuit autem sic formatus: nam fuit in humana specie factus, habens in manu dextra lignem, quo terra foditur. In sinistra habet virgam, qua armenta et cetera talia animalia diringuntur. In corrigia seu in cingulo, habuit falcem seu sarculum, quo vineae seu arbores putantur, et eis superflua decidentur. Ad haec tria omnis agricultura reducitur. Cultorem primum terrae legimus fuis. Cain, Adae primogenitum. Necessesse autem fuit hominem terrae culturae insistere, quia terra est mater omnium, et quia ex ea omnis formationis sumpsimus initium, et illam habemus in fine vitae

[III.1] LO PRIMER CAPÍTOL**De la laurahó**

Restrenyents les formes e-ls oficis dels pobles, començarem⁹³ al primer poble posat en la ost ho rench de la part dreita del rey, lo qual posant davant lo roch destre, car al vicari del rey per aquest convé a tot lo regne proveer coses necessàries a viandes. E aquest en nostra obra appellam laurador. E fon enaxí format, car ell fo en semblança humanal feyt, havent en la mà dreita un càvech ab què cave la terra. En la sinistra ac una verga ab la qual los bestiar grosos e menuts són endreçats. En la correja o en la cintura ach un falç o un dayll ab què les vinyes o arbres són podats e d'aquells les coses supèrflues són tallades, car aquestes tres coses retorna tota la lauró.

Lo primer cultivador de la terra legim que fo Caÿm, primer engendrat de Adam.^a Per cert, cosa fo necessària l'ome estar per lo laurament de la terra, per çò, car la terra que és mare de tots, car d'ella

^a Gn IV, 2: "rursusque peperit fratrem eius Abel fuit autem Abel pastor ovium et Cain agricola".

domicilium. Debit nobis viventibus nostro labore reddere nutrimentum.

Debet ergo agricola deum cognoscere, legalitatem habere, mortem contemnere, et labori insistere. Cognoscere deum necesse est, ut a quo temporalia bona recipit, quibus vita sibi donata sustentatur, ei gratiarum actio fiat. Decimam rerum ei offerat, eligatque meliora, ne velut alter Cain respuatur, ut qui decimam partem gravatur propter deum tribuere, sibi omnia subito, ingruente tempestate aut hostium guerra suborta, tollantur. Nempe pro eo quod deo ingratus est homo, [propriaeque [p.75] virtuti, suoque consilio ac] industriae, temporalia [multiplicari] ascribit, et non dei disp]onente iudicio. [Dign]um est enim ut homo [qui abundante fortuna deum] non novit, [eum saltem sibi adversante fortun]a requirat. Le[gimus David regem, dum sibi fortun]a arrisit, [adulterium et homici]dium perpetrasset; [fugientem autem Saulem, adversant]te sibi fortuna, [in virtutibus ac dei amore] mansisse [legimus] populum [Iudaicum famelicum] ad sitientem in

presem començament de tota formació, e aquella aurem per estatge en la fi d'ella, e degué a nós, vivens ab nostre treball, ret[r]e nodriment.

Donchs, lo laurador deu tembre he conéxer Déu e aver lealtat e menysprear la mort e star prop [f.61r^a] al treball. Conèxer Déu és menester a ell que, d'aquell de qui reeb los béns temporals, per los quals la vida a ell dada sia sostenguda, sia feÿta a ell acció de gràcies e que ofira dècimes de les coses e que eliga les millors, per ço que axí com altre Caï m no sia rebujat o qui és agreujat donar per Déu la dècima part, vinent tempestat o privada guerra d'enemichs, totes coses li sien toltes e levades, per ço, car a Déu verament és desagradós l'ome, e la pròpia virtut e a son consell e indústria ascriu e senyaleja ésser multiplicades les coses temporals, ordenant lo juhí de Déu, totes coses són toltes al dessagradós. Car digna cosa és que l'home, que en la habundant fortuna Déu no havia conegut o, almenys enaxí contrariejant la fortuna, o requira e o deman. Nós legim que a David, rey, mentre la aventura rient li féu bella cara, perpetrà e féu adulteri e homey. Emperò,

de[serto deum precibus invocasse; inc] rassatum autem [et carnibus aestuantem, ante vitu]lum inepte saltasse [lusibus. Qui ergo vacuus deum] cognoverat, plenus [idola fabricavit.

Leg]alem oportet esse agri[colam, ut cum dominus eius nil] sibi retinuerit, ille domini personam gerat. Curet ergo sollicitius aliena quam sua, nam maiorum et nobilium vita est in manibus laborantium. Sic enim artes sunt depositae, ut nulla sibi sufficiat, sed sua aliis communicando valeat. Saepe enim fit, ut agricola cibetur grossioribus, et domino suo meliora reportet.

Recitat Valerius libro sexto, capitulo septimo, suo rubrica de fide uxorum: Quod Antonius, orator clarissimus, cum accusaretur de incestu, et dum causa ventilaretur et accusatores

fugint a Saül e contrariant-li l'aventura, romàs e estech en virtuts e en amor de Déu. Nòs legim^a encara que'l poble del juheus, famejant e sedejant en lo desert, Déu aver mudat per pregàries; emperò, engrejat e escalfat de carns, davant lo vedel, malvadament, saltaren e jugaren. Donchs, qui buyt Déu avia conegut, plen fabregà ídoles.

Atressí, covén que'l laurador sia leal, que com lo senyor seu res a ell no aja reten[f.61r^b]gut e el port la persona del senyor, aja cura, donchs, pus anciosament de les altres coses que de les sues. Car la vida dels majors e dels nobles en les mans és dels lauradors, que axí són les arts ordenades, que nenguna no bast ne cumpla a si, mes la sua art participant e comunicant als altres, que adonchs valla.⁹⁴ Costa per ço com moltes veguades és feyt que'l laurador és pascut de les pus grasses coses e porta e presenta a son senyor les pus subtils.

Recompta Valeri en lo VI libre^a que Anthoni, orador molt clar, com fos acusat de incest⁹⁵ e, mentre lo plet se menava, los acusadors amenaren lo seu servent cultivador de les sues terres e

^a Vegeu especialment Ex, XVI, 3: "dixeruntque ad eos filii Israhel utinam mortui essemus

producerent servum terrarum [p.76] suarum cultorem in testem eo quod dum Antonius iret ad stuprum ille lucernam portasset; et ex hoc Antonius maxime confuderentur ac apud se sollicitaretur. Pepius nomine, agricola ultro hortatus est eum, ut se iudicibus torquendum traderet, affirmans nullum ex eo verbum exiturum, quod causam illius posset offendere. Itaque pluribus verberibus laceratus, eculeoque impositus, candentibus etiam laminis ustus, omnem vim accusationis custodita rei salute subvertit. Purum et fortem gerens spiritum Paepionis nomine

donaren-lo en⁹⁶ testimoni, per ço que mentre Antoni anava a la puteria aquell portava la lanterna. E com, per açò, Antoni fortment fos confús entre sí, aquell laurador, per nom Pepius, fos consirós. D'aquí anant, amonestà a aquell que liuràs ell als jutges per turmentar, afermant que d'ell nenguna paraula no exiria perquè·l seu pleyt pogués agreujar. On aquell, turmentat e trencat per molts batiments e posat al turment e cremat encara ab landes calents e ardents⁹⁷ de foch, tota la força de la acusació, guardada la salut de la cosa, trastornà e

per manum Domini in terra Aegypti quando sedebamus super ollas carnum et comedebamus panes in saturitate cur eduxistis nos in desertum istud ut occideretis omnem multitudinem fame" i Ex, XXXII, 4-6: "fecit ex eis vitulum [...] et sedit populus comedere ac bibere et surrexerunt ludere".

^a Valerius Maximus, *Mem.*, VI, 8, 1: "M. Antonius auorum nostrorum temporibus clarissimus orator incesti reus agebatur. cuius in iudicio accusatores seruum in quaestionem perseuerantissime postulabant, quod ab eo, cum ad stuprum irent, lanternam praelatam contenderent. erat autem is etiam tum inberbis et stabat <in> corona uidebatque rem ad suos cruciatus pertinere, nec tamen eos fugitavit. ille uero, ut domum quoque uentum est, Antonium hoc nomine uehementius confusum et sollicitum ultro est hortatus ut se iudicibus torquendum traderet, adfirmans nullum ore suo uerbum exiturum, quo causa eius laederetur, ac promissi fidem mira patientia praestitit: plurimis etenim laceratus uerberibus eculeoque inpositus, candentibus etiam lamminis ustus omnem uim accusationis custodita rei salute subuertit. argui fortuna merito potest, quod tam pium et tam fortem spiritum seruili nomine inclusit". *Gesta Romanorum* (Dick, 128): "*De Antonio accusato per quosdam [et] agricultore*. Refert Valerius libro VI°, quod Antonius, orator clarissimus, accusatus de incestu per quosdam, qui contra eum produxerun quendam testem, Pepium nomine, eius agricultorem, qui Antonio eunti ad stuprum lucernam portauerat, ut dicebant. Videns ergo dominum suum de confusione ipse Pepius anxium dixit sibi, ut se traderet iudicibus puniendum. Quo facto ipse plagatus, eculeo suspensus, laminis candentibus exustus omnem vim actionis elidit rei salute custodita".

inclusit.

Fuit, ut refert Valerius sub rubrica praedicta de fide uxorum, libro sexto, capitulo septimo: Quidam Panapio nomine, qui servum nomine Themum habuit, qui fuit admirabilis fidei. Nam cum ad Panapionem proscriptum occidendum milites venirent, Themus ipsius servus, ne cognosceretur, mutavit cum eo vestem; permutavit etiam anulum, seque in cubiculum lectumque recepit; et ut Panapionem occidi passus est.

Sed cur plerique hominum stulti serviles cibos et servilem vestem fugiunt; serviles autem mores non fugiunt? Omnis sapiens liber est, et omnis stultus est servus. Omnis enim animi debilitas et humilis fractaque timiditas servitus est. [p.77]

Mortem agricola non timere debet. Unde Valerius: Ratio vitam diligere et mortem non timere praecipit. Ridiculum est currere ad mortem taedio vitae; vir

regirà, tenent pur e fort esprit enclós per nom de Pepius.

Fo un baró per nom Penapion^a que ach [f.61v^a] hun servent per nom Chimus. E aquest, per cert, fon de meravellosa fe, que, com alguns cavallers venguessen per lo dit Penapion a ouciure, Chimus, servent d'aquell, per ço que no fos conegut, mudà ab ell la vestidura e permudà atressí ab ell l'aneyl e rebé si en la cambra e lit d'aquell, en lo loc de Penapion s'oferí ésser mort. Més ¿què és que molts hòmens sols fugen a servils menjars e a servil vestidura e no fugen a servils fets e costumes? Tot savi és franch e tot foll servent. E encara tota debelitat de coratge e humil e trencada temor servitut és.

Mort no deu tembre. On diu Valeri:^b "La rahó mana amar la vida e la mort no tembre". Cosa és de riales córrer a la mort per enug de la vida. Baró fort e

^a Valerius Maximus, *Mem.*, VI, 8, 6: "Quid Urbini Panapionis servus, quam admirabilis fidei! cum ad dominum proscriptum occidendum domesticorum indicio certiores factos milites in Reatinam uillam uenisse cognosset, conmutata cum eo ueste, permutato etiam anulo illum postico clam emisit, se autem in cubiculum ac lectulum recepit et ut Panapionem occidi passus est".

^b Belvacensis, *Doct.*, V, 110: "*Maximus lib. 9* Ratio vitam eligere, mortem non timere praepit".

fortis et sapiens non debet e vita fugere
sed exire. Unde Claudianus:

Quidquid liquidius complectitur aer,
Quidquid alit tellus, quidquid maris aequora
verrunt,
Quod fluvii volvunt, quod nutrivere paludes
Cuncta tuis pariter cedunt animalia regnis
Lunari subiecta globo, qui septimus auras
Ambit et aeternis mortalia separat astris.
Sub tua purpuret veniunt vestigia reges
Deposito luxu, turba cum paupere mixti,
Omnia mors aequat.

Sallustius: omnia orta occidunt, et
acta senescunt. Unde quidem versificator
ait:

Forma, genus, mores, sapientia, res et honores
Morte ruunt subita; sola manent merita.

Labori itaque insistant ut vident otia.
Laborantem enim agricolam oportet esse
et fructum colligere. Ita tamen labori

savi de la vida no deu fugir, mas exir. On
Claudian diu:^a "Qualque cosa pus clara
abraça l'àer e qualque cosa nodreix la
terra, e qualque cosa les ondes de la mar
giren e ço que-ls flums revolven. Açò que
nodriren les planetes, tots los animals
egualment als teus regnes donen loch.
Sostineses a la redonea de la luna, qui
senten revironer los oreigs, e depertesca
les coses mortals de les esteles eternalis.
Sots los teus vestiments emporprats,
vendran los reys, deposada la luxúria, la
companya ab lo poble mescladament.
Totes [f.61v^b] coses egualeja la mort".
Lo versificador diu: "Bellea, linatge,
costumes, saviea, les coses e les honors
per soptosa mort traen e entrebuquen,
mes los mèrits solament romanen e
estan".

Estien costa lo treball, per ço que
esquiven ociositats e deports. Car sovent
lo laurador, treballant dels fruyts,

^a Claudianus, *De raptu Proserpinae*, II, 294-302: "Parva loquor: quidquid liquidus complectitur aer, / quidquid alit tellus, quidquid maris aequora verrunt, / quod fluvii volvunt, quod nutrivere paludes, / cuncta tuis pariter cedent animalia regnis, / lunari subiecta globo, qui septimus auras / ambit et aeternis mortalia separat astris. / Sub tua purpuret venient vestigia reges / deposito luxu turba cum paupere mixti / (omnia mors aequat!); tu damnatura nocentes". Cf. Belvacensis, *Doct.*, V, 112: "Claudianus in minori. / Quicquid alit tellus, quicquid maris equora verrunt. / Quod fluuuis voluunt, quod nutriere paludes. / Cuncta tuis pariter cedunt animalia regnis, / Lunari subiecta globo, qui septimus auras / Ambit, et eternis mortalia separat astris. / Sub tua purpurei venient vestigia reges; / Deposito luxu, turba cum paupere mixti. / Omnia mors aequat".

insistant ut sacris requiescant diebus.

Unde Tibullus:

Luce sacra requiescat humus; requiescat arator
et grave suspenso vomere cesset opus.

Solvite, vincla iugis: nunc ad praesepia ducunt
plena coronato vertice stare boves.

Vos quoque abesse procul iubet. Discedat ab
aris

cui tulit hesterna gaudia nocte Venus. [p.78]

Ad agricolam pertinent animalia et
armenta nutrire; et ideo virga dirigat, et
adducat ad pascua, et reducat. Primus
pastor bonus fuit fuit Abel, qui iustus fuit,
et meliora deo in sacrificiis obtulit; sic
illum decet te sequi, non solum arte sed
moribus et virtute. Et momento, quod ille
non potest esse Abel, quem Cain malitia
non exercet.

Ad agricolam pertinet colere

primerament collir, enaxí emperò
continue lo treball, que és repòs en los
dies sants. On diu Tíboli:^a "En la santa
llum, ço és, en lo dia sant, se repòs en la
terra lo laurador e, penjada la rela, ço
és,⁹⁸ la greu obra, soltats los ligams del
jou ara, e menats los bous a les
menjadores plenes, e fets-los allí star ab
lo⁹⁹ coll esforçat. E vosaltres, per cert,
mana de luny defalir, per ço que us
partescats de les ares,¹⁰⁰ al qual la luxúria
de nuit aportà stranys goigs".

Al laurador se pertany nodrir les
bèsties e els bestiàs e, per açò, endreç la
verga e men e duga aquelles de les
pastures. Lo primer hom pastor fon Abel,
qui fon just e les millors coses oferí a Déu
en sacrifici. Enaxí covén a tu aquell
seguir, no solament per art, mes per
costumes e virtuts. E remembre't que
aquell no pot ésser Abell qui usà de la
malícia de Caým.

^a Tibullus, *Carmina*, II, 1, 5: "luce sacra requiescat humus, requiescat arator, / et graue
suspenso uomere cesset opus. / soluite uinclu iugis: nunc ad praesepia debent / plena
coronato stare boues capite. / omnia sint operata deo: non audeat ulla / lanificam pensis
imposuisse manum. / uos quoque abesse procul iubeo, discedat ab aris, / cui tulit
hesterna gaudia nocte Venus". Cf. Belvacensis, *Doct.*, IV, 35: "*Tibullus li. 2* Luce sacra
reqiescat humus, requiescat arator: Et graue suspenso vomere cesset pus. Soluite vincla
iugis, nunc a praesepia debent, Plena coronato vertice, stare boues. Omnia sunt operata
Deo, non audebat ulla. Lanificam pensis imposuisse manum. Vos quoque ab esse procul
iubeo, disced at ab aris, Cui tulit hestera gaudia nocte Venus. Vina adiem celebrant, nec
festa luce madere. Est rubor errantes et male ferre pedes".

arbores et inserere; plantare vineas et putare. Haec anim primo fecit Noe. Nam Refert Josephus in libro *De causis rerum naturalium*: quod Noe invenit primo vitem silvestrem, id est lambruscam, quae a labio viarum, sic est dicta, quae cum esset amara, accepit quadruplex genus sanguinis: scilicet, leonis, agni, porci, et similiae. Et de huiusmodi sanguine, sic admixta terra, fecit vinum, et ad radicem cuiuslibet vitis precisae posuit, ut amaritudine vitis depulsa, dulcoratum fructum redderet. Cumque Noe de vino eius bibisset, inebriatus est et nudatus in tabernaculo. Ob hoc, a filio suo Cain iuniore, scilicet, dignitate derisus est. At cum sobrius factus esset, congregatis filiis suis, vini naturam ostendit eis, dicens: Ideo se sanguinem dictorum animalium labruscae apposuisse, ut discerent [p.79] homines ebriosi per vinum quandoque

Al laurador, atressí, se pertany conrear los arbres, e plantar e vinyes podar. Açò féu primerament Nohé. Car recompta [f.62r^a] Josefus,^a en lo *Libre de les rahons de les coses naturals*, que Nohé atrobà primerament cabrerot, qui alabró amargós e agre és axí dit, lo qual cabrerot con fos amargós, pres linatge de sanch de IIII maneres, ço és, a saber, de leó, de anyell, de porch e de bogia o¹⁰¹ símia. E la sanch,¹⁰² d'esta manera mesclada ab la terra, féu fems, e la rael de cascuna sarment tallada, posada d'aquelles fems per ço que fóra gitada la amargura de la sarment, e endulceÿda retés fruyt. E, com del seu vi agués begut, fon embriach, e descubert¹⁰³ Noé en lo tabernacle, fo escarnit per son fill, Cham menor, ço és a saber, de dignitat.¹⁰⁴ Après, com fo fet e temprat, ajustats sos fills, mostrà'ls la natura de la vinya, dién

^a Cf. *Gesta Romanorum* (Dick, 129): "*De Noe et labrusca*. Refert Iosephus libro de causis rerum naturalium, quod inuenit Noe vitem siluestrem, id est labruscam a labro viarum dictam. Que cum esset amara, tulit sanguinem IV^{or} animalium, scilicet leonis, agni, porci, symee; quo terre mixto fecit fimum, quem ad radicem labrusci posuit. Sic ergo vinum eorum sanguine est dulcoratum. Quo facto Noe postea de uino inebriatus et nudatus iacens a filio iuniore Cham derisus omnibus filiis suis congregatis dixit se ideo sanguinem dictorum animalium posuisse hominibus pro doctrina".

^b Valerius Maximus, *Mem.*, II, 1, 5: "Vini usus olim Romanis feminis ignotus fuit, ne scilicet in aliquod dedecus prolaberentur".

^c Ovidius, *Ars amatoria*, I, 236-240: "Vina parant animos faciuntque caloribus aptos: / Cura fugit multo diluiturque mero. / Tunc veniunt risus, tum pauper cornua sumit, / Tum dolor et curae rugaque frontis abit". Recollit a Belvacensis, *Doct.*, IV, 158.

fieri leones per iram, quandoque fieri agnos sine mente per verecundiam, quandoque fieri porcos per luxuriam, quandoque simiam per curiositatem praesumptuosam. Nam simia quidquid videt fieri, totum facere conatur et destruere. Sic et multi, cum sobrii sunt, contenti sunt propriis officiis; ebrii autem circa aliena officia se occupant; cum servire se credunt, deservire noscuntur.

Valerius dicit, quod vini usus, olium, romanis feminis ignotus fuit, ne scilicet in aliquod dedecus prolaberentur.

Ovidius:

Vina parant animos faciuntque caleribus aptos:
Cura fugit multo diluiturque mero.
Tunc veniunt risus, tunc pauper cornua sumit,
tunc dolor et curae rugaque frontis abit.

Et haec de agricola, et operario, seu pastore, dicta sufficiant. [p.80]

que per ço hi avia posada la sanch de quatre bèsties perquè apresessen los hòmens a veguades per rahó del vi ésser feyts leons per ira, a veguades anyells sens pensa per simplea, a veguades porcs per luxúria e a veguades bogies o¹⁰⁵ símias per cur(r)iositat altrecuydada, car la símia tot ço que veu ésser feyt tot allò s'esforça de fer e de destruir. Enaxí, molts com són atemprats són contens e bastats de lurs propis oficis. Car los embriachs entorn los altres oficis se ocupen e-s perpenen e, com creen servir, són coneguts deservir. Diu Valeri^b que la usança del vi, ça enrere, a les fembres de Roma fon no conegut, per ço que en alguna desonor [f.62r^b] no cayguessen ni s'esdeleneguessen. Diu Ovidi:^c "Los vins apparellen los coratges e fan aquelles covinens acalors, e a escalfament la cura fuig e per molt vi és destruï da; ladonchs vénen rialles e, adonchs, lo pobre pren carns de ergul, e dolor e cures e ànsies defallen, e la arruga del front se'n va".

Aquestes coses dites del laurador e de l'obrer o del pastor basten quant ara.

[III.2] CAPITULUM SECUNDUM**De Operariis Fabrorum**

Fabrum, secundum popularem, sic formatum, tenemus, quem ante militem in dextra regis situatum, dicimus. Et merito, quia milites indigent habere frena et calcaria, sellas et arma, quae omnia per fabrum explentur. Nam fuit ipse faber in forma humana, habens in manu dextra malleum, dolabram in laeva, et caementarii trullam ad corrigiam. Ad haec reducuntur omnes artifices; et sunt fabri ferrarii, aurifices, monetarii, cudentes, navilarii, lignorum caesores, caementarii, domos et turres et muros aedificantes. Primi significantur in malleo; secundi in dolabra qua ligna planantur; tertii in trulla qua caementum inter lateres componitur.

In omnibus his debet esse fidelitas, sapientia, et fortitudo. Fideles et legales eos esse necesse est. Quanta namque eis committuntur, non solum metalla, verum etiam navigantibus humana corpora et pecunia fabris committitur. Corpora caementariis lignorumque caesoribus, ut in eorum aedificatis domibus, et a pluviis

[III.2] LO CAPÍTOL II**Dels obrers dels ferres**

Lo ferer enaxí format lo tenin, lo qual deï m ésser situat e posat davant lo cavaler a la dreita part de rey. E açò per dret, car lo[s] cavallés freturen d'aver frens, esperons e cells, los quals totes coses per lo ferrer són complides. Car feyt fo en forma humanal, havent en la man dreita lo mayl e en la sinestra l'axa, e en lo cinyel o cinta la trula del ciment. A aquest retornen tots los artificis, axí com són fustés, ferrés, mesters artificials, componens monedes, calafats e talladors de fusta, cimentadors, cases, murs e torres edificans. [Els primers són significats en lo mayl].¹⁰⁷ Los segons són los calafats o mestres d'axa, ab la planeta ab la qual són aplanats los fusts. Los tercés són ab la cruï lla o regla, ab la qual lo ciment entre els costats és compost. [f.62v^a] En tots aquests deu ésser feeltat, saviea e fortalea.

Fels e leals és menester que sien com grans coses sien a ells comanades: no solament los matayls, [sinó també] los

et frigoribus protegantur, cum [p.81] corporibus animae sub umbra navicularii securrantur in periculis. Ea propter fideles existant, quibus tot et tanta committuntur.

[Et contra dicitur: Qui fidem perdit, nihil] ultra perdere potest. [Nemo autem habet causam loquendi c]ui credi non potest. [Fides est sanctissimum pect]oris bonum. In quo nulla¹⁰⁶ necessitate ad fallendum cogitur, nullo praemio corrumpitur.] Refert Valerius, [libro quarto, capitulo septimo, sub rubrica De Liberalitate:] Quod [Fabius receperat captivos] Romanorum ab Hanni[bale, interposita nummorum pac]tione. Qui cum a [Senatu non praestarentur, misso in] urbem filio, fun[dum, quem unicum possidebat, vendidit, et pre]tium protinus Hanni[bali numeravit. Se enim pa]trimonio potius quam patriam fide inopem esse voluit. Summa amicitia est in eorum fide spem habere quorum perfidia

corsos humans als navegant[s],¹⁰⁸ la peccúnia és comandada als ferrers, los corsos als cimentadors e als taylladors de fusta, per ço que en les cases hedificades per ells sien defesos e guardats de calor e de fret. Car les ànimes ab los corsos sots umbra del nauixer e del calafat en perills són assegurats. E, per açò, sien fels als quals tantes e aytals coses són comanades. E per contrari se diu: "Qui pert la fe, res àls d'aquí avant no pot perdre". No à verament rahó de parlar lo qual hom no pot creure.^a Feel és molt san bé del pits. Per nenguna necessitat, a enguanar no és costreta, ni per null preu no-s corromp. Recompta Valeri^b que Fabià havia reemuts catius dels romans ab Aníbal posada conivença de dinés, los quals dinérs,¹⁰⁹ com per lo consell no fossen deliurats ne donats, tramés lo fill en la ciutat e un siti de cases que posseï a vené, e, lo preu mantinent

^a Publilius Syrus, *Sententiae*, V, 220: "Non enim hebe causam loquendi, cui credi non potest".

^b Belvacensis, *Doct.*, IV, 58: "*Item Valerius. Fabius captiuos ab Hannibale interposita nummorum pactone receperat, qui cum a senatu non praestarentur, misso in urbem filio, fundum quem unicum possidebat, vendidit, pretiumque protinus Hannibali numeravit. Sic enim patrimoniis, quam patriam fidei inopem esse maluit. Gesta Romanorum* (Dick, 130): "*De Fabio, qui captivos redimerat. Refert Valerius, quod Fabius prefectus redemerat captiuos Romanorum promissa peccunia. Quam cum senatus dare nollet, ipse fundum unicum habens vendidit et precium promissum soluit volens se pocius patrimonio priuare quam propria fide inopem esse*".

totiens deceptus sis; et cum fortuna statque caditque fides.

Hi artifices summo opere sunt utiles mundo. Scire enim debemus quod omnia quae in terris gignuntur ad opus humanum creari; homines autem hominum generatos fuisse, ut ipsi inter se alii aliis prodesse possint. In hoc, ergo, debemus naturam ducem sequi, et communes [p.82] utilitates afferre in medium. Fundamentum enim primum iustitiae est tu nemini noceatur; deinde, tu communi utilitati serviatur. Nam tua res agitur, paries cum proximus ardet, et neglecta solent incendia sumere vires.

Tullius scribit in oratione quam fecit apud Julium Caesarem: "Nihil habet fortuna maius quam ut laedere possit, nec natura melius quam ut velit conservare quam plurimos".

Sapientes eos esse decet, ut sibi invicem non invideant, ut nullus de alio

nombrà e pagà a Aníbal. Car més volch ésser pobre dels patrimonis de la terra, que de fe. Subirana follea és aver esperança en la fe d'aquells per la traïció dels quals moltes veus sies decebut e enganat; e ab la ventura stà e cau la fe.

E(n) aquests ma[f.62v^b]estres artificials subiranament són profitosos al món. Per cert, devem saber que aquelles coses que en les terres totes són causades e feytes a necessitat humanal. E los hòmens per rahó dels hòmens són estats engendrats, per ço que ells entre si, los uns ab los altres, pusquen profitar. Car, en açò, la natura guiadora seguix e les comunes utilitats enmig aportat. Car lo primer fonament de justícia és que a nengun hom no nega e que servezca a comuna utilitat.^a Car la tua cosa toca com la paret proximària de tu crema, e menyspreats enteniments, solen pendre les forces. "Res no ha la ventura de més sinó que pusca, ne¹¹⁰ la natura mellor, sinó que vulla guardar e conservar".^b

Molt savis cové aquells ésser, perquè no ajen enveja los uns dels altres,

^a Belvacensis, *Doct.*, IV, 30: "Iustitia est virtus unicuique ius suum tribuens, utilitate communi servata".

^b Cicero, *Pro Q. Ligario Oratio*, XXXVIII, 2: "Nihil habet nec fortuna tua maius quam ut possis, nec natura melius quam ut velis servare quam plurimos".

suspicionem habeat. Nam naturam hominis deus hanc esse voluit, ut duarum rerum cupidus et appetens esset, scilicet, religionis et sapientiae. Sed homines ideo falluntur, quia aut religionem suscipiunt, omissa sapientia, aut sapientiam, omissa religione; cum alterum sine altero verum esse non possit. Sapientis enim proprium est nihil quod poenitere possit, facere nihil invite, sed splendide et constanter, graviter et honeste omnia facere. Si nulli invideres maior eris; qui enim invidet est minor. Invidia siquidem est animi dolor ex alienis commodis. Nulli ergo invidet vir bonitate praeditus. Invidus hoc loquitur, ut ait in libro *De remediis* Ovidius: "Fertilior seges est alienis semper in agris, vicinumque pecus grandius uber habet". Suspicione [p.83] careant, ne verificetur in eis, illud quod dicit Seneca: "Hoc habet omnis affectus, ut in qua re ipse insanit, in eadem putet omnes fuere".

Refert Valerius sub rubrica, libro nono, capitulo quartodecimo: "Quanta exquisita custodia usi sunt, quibus suspecti domestici fuerunt".

e que la I de l'altre no enduga suspita. "Car la natura de l'hom aquesta vol ésser: que de dues coses fos cobejós e desigós, ço es, a saber, de religió e de saviea". Mes, los hòmens per açò són enganats, car prenen religió lexada saviea, com la I sens l'altre verdader no pusca ésser. Que de savi és no fer res de què penedir se pusca, —pròpia cosa és als ferrés no ser caut—¹¹¹ mes clarament e fermament e madurament e honestament, per ells sien feytes totes coses. Si a nengú no as enveja seràs major, [f.63r^a] e si envejes seràs menor. Enveja, per cert, és dolor de coratge de altruis profits, on nengun baró ennobleï t de bondat no enveja a nengú. Ovidi^a parla açò en son vers: "(Que) la pus habundosa taula totstemp és en altruis camps. El pits del vehí ha pus gran mamella".¹¹² Deuen freturar de sospita no sia verificat en ells ço que diu Sèneca: "Açò ha tot desig que en aquella cosa en què s'enfellowex e oradeja, en aquella matexa se pensa que tots sien escalfats".

^a Ovidius, *Ars amatoria*, I, 349-350: "Fertilior seges est alienis semper in agris, / Vicinumque pecus grandius uber habet".

Quod Dionysius, Siciliae tyranus, adeo suspiciosus et timorosus erat, sciens se odio ab omnibus habitum, quod, summotis amicis, in eorum locum ferociosos barbaros, quibus vitae suae custodiam committeret, substituit. Et aliam tonsorum metu tondere filias suas docuit. Quibus etiam adultis non ausus est ferrum committere, sed instituit ut candentium juglandium putaminibus barbam sibi et capillum adurerent. Nec se securiorem filiabus ut patrem exhibuit. Lectum quoque quasi castra, lata fossa cinxit, in quem se ligneo ponte recipiebat, foremque cubiculi extrinsecus a custodibus, et clausam interiorem diligentius observabat.

Propter huiusmodi suspicionis materiam, Plato cum vidisset Dionysium Siciliae regem sic circumsaepum custodibus, ei publica voce dixit: Quid tam, inquit, mali fecisti, ut a tot necessariis habeas custodiri? [p.84]

Dionís, príncep malvat de Cicília,^a en tant fo sospitós e temerós, sabent sí ésser haüt en avorrimet a tots, que partí d'ell los amichs, en loch d'ells molt cruels barbres,¹¹³ als quals sotsmetés la guarda de la sua vida, substituí. E encara per paor dels barbrés¹¹⁴ a les sues filles ensenyà a raure, a les quals encara adultes, ço és, de XVIII anys, no gosà comanar fer re, mes donà'ls coltell blanch foguejant, e de les escorxes de les nous ab que li cremassen la barba e els cabells. Ni res donà a les filles, pus segur de si, axí com a parar¹¹⁵ el seu lit. Axí com alberguades amples de fores se recinglà, en lo qual entrava, e es rebejà ab pont de fust; e la porta de la cambra de fores per les guardes dedins, diligentment observava e guardava, per la matèria d'aquesta suspita. Plató, com agués vist lo dit Di[f.63r^b]onís, rey de Sicília, enaxí entorn recinglat per guardes ab ell, ab pública veu, dix: "¿Qual mal —dix ell— tan gran as feyt tu, que de tants hòmens ajes mester ésser guardat?"

^a Belvacensis, *Doct.*, VII, 30: "Plato cum vidisset Dionysium tyrannum Siciliae corporis sui circumseptum custotibus. Quid tantum malum inquit fecisti; ut a tam multis necesse habeas custodiri? Principem sic oportet vincere obsequiis omnium affectus, ut quisque subditus pro eo periculis imminentibus caput opponat, sicut urgente naura pro capire caetera se solent membra opponere".

Fortes esse debent, maxime qui navigationi insistunt. Si vero timidi existerent, timorem aliis imperitis et pericula nescientibus incuterent. Sicque fieret ut omnibus timentibus et desertis animis a labore cessantibus desperarent. Navem enim procellosa tempestas citius absorbet, cum deficiente gubernatoris animo consillioque perduto, ceteros suo comissos regimini timor involvit. Sit ergo in eis fortitudo animi, quae est considerata periculorum susceptio. Timere enim gubernatorem etsi contigat, spem tamen salutis ceteris quantumcumque potest promitat. Magni enim est magna pericula aequo animo sustinere. Et haec de fabro sufficient. [p.85]

[III.3] CAPITULUM TERTIUM

De Lanificiis et Notariis

Tertium popularem sic

Deuen ésser forts, majorment qui presents estan al navegament. Car si temerosos eren, encorrerien temor als altres no savis, e perills als no sabens. E enaxí seria feyt que a tots los tement, deseparats lurs coratges, cessants del treball, se desesperarien. Car tempestat tempestedora pus tost observen, e se'n met la nau a fons com defallent lo coratge del governador e, perduto consell, temor embolca e troba tots los altres seus comanats al regiment. Donchs, sia en ells fortalea de coratge, que és considerada sospita pus perillosa. Car tembre lo governador e si s'esdevenen perills, emperò l'esperança de salut aytant com la promet és bona, car de gran coratge s'és grans perills per equal coratge sostenir.

[E aquestes coses dites dels ferrés cumplen quant ara.]¹¹⁶

[III.3] LO CAPÍTOL TERÇ

Del laner e dels notaris o dels pelicés o d'altres

Lo tercer poble descrivim e

describimus, quem ante alphilem dextrum situatum dicimus et tenemus. Quia inter hos, de quibus hic loquimur, saepe lites et controversiae oriuntur, quas necesse est per alpholum tamquam per iudicem terminari et per notarium ante ipsum sedentem in autenticis scriptis poni. Hic autem sic formatur: Nam homo est habens in manu dextra forcem, in sinistra gladium magnum et latum, ad corrigiam pugillarem et penarolum, et super aurem dextram calamus da scribendum. Horum officia sunt instrumenta, per quae contractus fiunt: in autenticis scriptis ponere, iudicibus assistere, condemnationes recitare, quae designant pugillares et ipse calamus in aure positus.

Alii habent pannos incidere, et consuere, taxere, tondere, et colorare, ac barbam radere, quae omnia representant forfices. Cutellus, seu gladius, representat cerdone, coriarios, pelliparios, macellarios, id est animalium occisores. Hi omnes praedicti, lanificii nomine appellantur, quia aut notarii aut pelliparii vel coriarii circa pellem ipsam operantur. Aut lanam ipsam et pilos considerant ut faciunt pannos, inci[p.86]dentes, consuentes, colorantes, textentes, barbarii

senyalam-lo enaxí, qui davant l'orfil destre deým e tenim situat e posat. Car entre aquests dels quals ací parlam, sovent pleyts e contrasts [f.63v^a] nexen, los quals és mester per l'orfil, axí com per jutge, ésser determenats per lo notari, davant ell feent en autèntiques escriptures ésser possat. Aquest, emperò, és axí format,¹¹⁸ car, hom és avent en la mà drete les tesores, en la sinistra un gran coltell¹¹⁹ e ample. En la correja lo tinter e un talla ploma, e sobre la orella drete una ploma a escriure. Los oficis d'aquests són cartes per les quals són feyts los contractes e posar en autèntiques escriptures, e estar prop los jutges, e recitar les condemnacions; les quals signifiquen lo tinter e aquella ploma posada en l'aurella. Los altres an los draps a tallar e cusir, toldre e colorar, e aquells texir e raure la barba; les quals totes coses representen les tesores. Lo coltell representa los blanqués e ls cuyracers, adobadós dels cuyros, los pellicés e els carnicés, e ls bocaters oceydors de les bèsties. Tots aquests damunt dits, per nom de laner són appellats. Car notaris o pellicés o corregés entorn de aquella pell obren c

tondores pannorum, aut carnes ipsas ut macellarii, id¹¹⁷ est animalium occisores. Ad hos omnes pertinet artes, quibus dediti sunt diligenter et fideliter exercere. In his percipue debet esse socialis amicitia, honestatis continentia, et verborum veritas.

Notarii rei publicae multum utiles caveant, ne sibi apropiant quae communitatis sunt. Hi enim, si boni sunt, optimi sunt; si mali, rei publicae pessimi sunt. Cum enim causae et quaestiones per eos sub iudice et assessore scribantur, multa in eis sit veritas et legalitas, quae si fuerit, magna communitati civium emergit utilitas. Caveant ergo ipsi conscientiam, ne formam contractus vitient, quia illi emendam tenetur cui suo dolo in scripto mentiti sunt. Statuta civitatum cum continuo perlegant atque sciant, considerent si contra deum et iura ea esse confecta noverint populum atque rectores aliciant ad mutandum. Ius enim non habet vinculum, quod contra fidem et bonos mores sanctum est.

Sed heu hodie, qui plura de re

aquella lana o pells consideren, per ço que facen draps, tallant los barbers e tonedós de draps o aquelles coses, axí com carnicers oceydors de bèsties. A [a]quests pertanyen les arts a les quals són deputats e assignats diligentment e felment usar. En aquests, per cert, deu ésser amistat social e acompanyable hones[f.63v^b]tat e continència, e veritat de paraules.

Los notaris de la cosa pública, molt profitosos són. Guardassen-se que no appropien a si les coses que són de la comunitat. Aquests, verament, si bons són, per molt bons són tenguts; e si mals, de la cosa pública són molt mals. Que com per ells los públichs e les qüestions sots lo jutge assessor sien escrites, si molta veritat e lealtat serà en ells, gran profit se'n seguex a la comunitat dels ciutadans. Guarden, doncs, lur consciència que no vicien ni corrompen la forma del contracte. Car ells ne són tenguts a esmena al qual per lur engan en l'escrit són mentits. Com ells ligen cascun dia los stabliments de les ciutats e·ls sàpien, consideren si contra Déu e drets conexeran aquels ésser feyts, on a mudar aquells entrelacen e enduesquen el poble

publica noverunt bona agere, praetermisso dei timore, infirmiores et inscios populares seducunt. Ad con[p.87]iurationes et inepta collegia attrahunt et venientes in unum, seditiones in civitate potius quam concordiae foedere nectunt. Nullum hodie Lombardis tantum est nocuum collegium quantum notariorum, in quibus invenitur discordia voluntatum. Ut igitur civitates pace gaudeant, ad concordiam et sinceram amicitiam se hortentur, de qua dicit Tullius: "Quod amicitia est voluntas erga aliquem bonarum rerum illius causa, quem diligit cum pari voluntate, quae omnibus rebus praeponenda est". Idem Tullius: "Nihil enim tam naturae aptum tamque conveniens ad res vel adversae quam amicitia. Cuius vis quanta sit ex hoc intelligi potest, quod ex infinita societate generis humani, quam conciliavit ipsa natura, ita contracta res est et adducta in angustum ut omnis amor inter duos vel inter paucos concilietur. Quomodo potest esse vita utilis quae non amici mutua benevolentia conquiescit".¹²⁰

Seneca dicit:¹²¹ "Quid enim est dulcius in hac vita quam habere amicum

e els regidors. Car dret no à vinclé, lo qual contra fe e bones costumes és establí. Mas —ay laç!— huy cells qui molts béns conegueren fer de la cosa pública, foragitada la temor de Déu, los pus flachs e no sabens pobles enganen, e conjuracions e malvats col·legis tiren a si¹²³ e, ajustats ensemps, discòrdies en la ciutat més que amistats de coratges entrelacen e mesclen. Huy, nengun col·legi als lonbarts no és tan noble com dels notaris, en los quals [f.64r^a] és atrobat descòrdia de volentats. E, per ço, que la ciutat de pau s'alegre a concòrdia e amistat se amonesten, de la qual diu Tul·li^a que amistat és volentat de bones coses, per la rahó d'aquell que ama parial volentat, la qual a totes les coses és davant posadora. Res no és tan covinent a natura ni tan paí ble a les coses pròpies o contràries com és amistat, de la qual¹²⁴ quanta sia la virtut, per açò pot ésser entés que per infenida companya de linatge humanal, la qual consella aquella natura, per ço que tota amor entre II c entre pochs sia aconsellada. ¿Qual cosa és pus dolça a tu que haver amich ab qui gos fer tota res, axí com ab tu matex?

^a Belvacensis, *Doct.*, V, 82: "Tull. in rhetor. 2. Amicitia est voluntas erga aliquem bonarum

cum quo audeas omnia loqui sicut tecum?" Idem Seneca: "Prima lex amicitiae est ut non petamus res turpes nec faciamus rogati". Sunt enim tres species amicitiae, scilicet, delectabilis, utilis, et honesta.¹²² Verum haec amicitia quandoque fundatur super bonum delectabiles, et haec est amicitia iuventutis, in qua regnat calor qui est dilectionis principium; quandoque [p.88] super bonum honestum, et haec est amicitia virtuosi.

Unde dicit Tullius: "Amicis non tribuere, quod recte possis, et tribuere quod non sit aequum, contra verae amicitiae est officium. Honores et divitiae et voluptates et cetera huius generis, quae videntur esse utilia, numquam amicitiae anteponenda sunt. At neque contra rem publicam, nec contra ius iurandum ac fidem amici causa vir bonus faciet. Si omnia facienda sunt quae amici volunt,

Verament, aquesta amistat, a veguades és fundada sobre bé delitable, e aquesta és amistat de joventut, on regna calor, que és començament de delectació. A veguades és¹²⁵ fundada sobre bé honest, e aquesta és amistat d'ome virtuós. On diu Tuli: "No¹²⁶ donar als amichs ço que pusques dreturerament, e donar ço que no sia igual, contra ofici de amistat és. Honors e desigs carnals, etcètera..., d'esta manera de linatges que són vistes ésser coses profitoses, null temps no són davant posadores a amistat. Ne contra res pública, ne contra sacrament, ne contra fe, bon hom no farà amistat. Si totes coses són fiadores que ls amichs volen, aytals amistats [f.64r^b] no-s cuyt hom que sien amistats, mes conjuracions. Com aquella cosa que és vista profitosa en amistat ab aquella que és honesta comparada, jau semblança de humiditat e

rerum illius, ipsius causa quem diligit cum pari voluntate. Idem in li. de amicitia. Amicitia omnibus rebus humanis prapponenda est. Nihil enim est tam naturae apium, tamque conueniens ad res secundas vel aduersas. Quanta sit vis amicitiae ex hoc porest intelligi, quod ex infinita societate generis humani quam conciliauit ipsa natura, ita cntracta res est, & adducta in angustum, ut omnis charitas inter duos vel inter paucos concilietur".

^a Belvacensis, *Hist.*, VI, 126: "Rutilius cum amici cuiusdam iniustae rogationi resisteret, isque cum indignatione dixisset; quid ergo opus mihi est amicitia tua, si quod rogo non facis? respondit, immo quid mihi tua, si propter te, aliquid inhoneste facturus sim?"

^b Pseudo-Varro, *Sententiae*, I, 20: "Amici divitum paleae sunt circa grana". Pseudo-Varro, *Sententiae*, I, 21: "Vis experiri amicum? calamitosus sias!"

non amicitiae tales sed coniurationes putandae sunt. Cum id quod utile videtur in amicitia, cum eo quod aequum est comparatur, iaceat utilitatis species valeat honestas. Haec enim in amicitia servetur ut neque rogemus res turpes nec faciamus rogati. Turpis est excursatio, et minime recipienda si quis contra rem publicam amicitiae causa se fecisse fateatur".

Refert Valerius, libro sexto, capitulo quarto: quod cum quidam Rutilius nomine, cuidam amico suo iniustae roganti resisteret. Isque cum indignatione dixisset: Quid ergo mihi opus est amicitia tua, si, quod rogo non facis? Immo, dixit Rutilius, quid mihi tua, si propter te aliquid inhoneste sum facturus. Quandoque fundatur amicitia super bonum utile, quae tamdiu durat diu durat ipsa utilitas. [p.89]

Unde Varro in Sententiis dicit, quod amicitiae divitum sunt paleae circa grana. Vis amicum experiri, esto calamitosus.

Seneca dixit de quibusdam, qui sequebantur Neronem: Mel muscae sequuntur, cadavera lupi. Furmenta formicae. Praedam non hominem, sequitur ista turba.

pascificable e honestat. Perquè aquesta lig sia guardada en amistat, que no prenguen coses sùtcees ne, pregats, façam aquelles. Súccea és la escusació, e poch ni molt no rebedora, si algun contra cosa pública se gloriejava ell haver feyt amich. Recompta Valeri^a que com hun hom per nom Rosill ha un amich seu, no justament preguant, contrastàs aquell ab endignació, dix a ell: "Donchs ¿què-m fa a mi mester la tua amistat, si ço de què yo-t prech no fas?" Respòs lo dit Rossell: "Ans me digues tu ¿què profita a mi la tua amistat, si per tu alguna cosa desonestament són fahedor?"

E, a veguades, és fundada sobre bé profitós, la qual dura aytan longament com dura lo profit. On Varró, en les *Sentències*,^b diu que-ls amichs dels richs són palles entorn los granés. ¿Vols esprovar amich? Sies calumniós e angoxós. Sèneca dix d'alguns que seguien Neró emperador: "Les mosques seguexen la mel, e los lops cossos morts, e aquesta companya seguex roberia e no hom".

Tullius refert, quod Tarquinius Superbus, quem nepos ex sorore, Brutus [nomine, de Roma expulit, c]um exularet di[xit tunc, primum intellexis]se quos fidos [habuisset amicos, quos infid]os, cum iam neu[tris gratiam referre posset. Qu]i, utilitatis causa, [assumptus est, tam diu plac]ebit quam diu u[tilis erit, et inde amici fugiu]nt unde probantur. [Negotiatio est ista, non amici]tia, quae ad commodum [accedit.

"Ovidius existens in Ponto: Vulgus am]icitias utili[tate probat.

Vix duo, tres]ve mihi, de tot su]perestis amici. Cetera fortunae,] non mea turba [fuit multo]s numerabis ami]cos. Tempora si fuerint nubila] solus eris".

A[micitiam ergo, si ad fructum nostrum] referimus et non [ad illius commodum quem dilig]imus, non est ami]citia sed mercatura quaedam] utilitatum suarum. Prata, et arva et

Recompta Tul-li que Tarquinius Ergullós, lo qual nebot de la jermana, per nom [f.64v^a] Brutus, foragità de Roma, dementre que era exellat, dix: "Ara primer, entén, así matex quals fiançosos agués aguts amichs o quals diffiançosos, com ja ells, uns e altres, no pogués recomptar gràcies". Qui per rahó de profit és rebut aytan longament [et plaurà]¹²⁷ quant longament serà lo profit, e d'aquí fugen los amichs d'on són provats. Mercaderia és aquesta e no amistat, la qual s'acosta a profit.

Diu Ovidi: "Lo poble per utilitat prova les amistats".^a "A pens II o III de tants que sots amichs sots estats, no romanits a mi".^b "Totes les altres coses, de la ventura foren e no de ma companya".^c Mentre seràs benastruch nombraràs molts amichs e, si'l temps serà nuvolós, sol te trobaràs". Donchs, si la amistat al nostre fruit recomtam, e no al profit de aquell que amam, no és amistat, mas alguna mercaderia de les sues utilitats. Los prats, los camps e les

^a Ovidius, *Epistulae ex Ponto*, II, 3, 8: "vulgus amicitias utilitate probat".

^b Ovidius, *Tristia*, I, 5, 33-34: "vix duo tresve mihi de tot superestis amici: / cetera Fortunae, non mea turba fuit".

^c Ovidius, *Tristia*, I, 9, 5-6: "multos numerabis amicos: / tempora si fuerint nubila, solus eris".

pecudes, hoc modo, diliguntur, quia [p.90] ex his fructus capiuntur, hominum autem caritas gratuita esse debet. Sincerae fidei amici praecipue in adversis rebus cognoscuntur, in quibus quidquid praestatur a praesenti benivolentia proficiscitur. Felicitas autem cultus maiori ex parte adulationi quam caritati irrogetur.

bèsties, per esta manera són amats, per ço car d'ells són presos fruyts. Verament, dels hòmens, caritat de desant cura, feés agradosa. Los amichs, majorment, en les coses contrarioses són coneguts, en les quals tot ço que y és prestat, tot és feyt de ferma benvolença. Lo cultivament de benaventurança, en major partida més és donat e s'acosta a lausengeria, que no a caritat.

Refert Petrus Alphonsus: Quod fuit Arabus philosophus, habens unicum filium, quem interrogavit, quot amicos habebat et quot sibi adquisierat. Qui respondit: "Multos". Ait pater: "Ego iam

Recompta Pere Alfons^a que fo [f.64v^b] hun philòsoph de Aràbia qui havia hun fill, al qual demanà quants amichs havia guanyats. E respòs que molts. Dix lo pare: "Yo són ja vell e no he

^a Petrus Alphonsus, *Disciplina clericalis*, 2, 8: "*Exemplum de dimidio amico*. Arabs moriturus vocato filio suo dixit: Dic, fili, quot tibi, dum vixi, adquisieris amicos! Respondens filius dixit: Centum, ut arbitror, mihi adquisivi amicos. Dixit pater: Philosophus dicit: Ne laudes amicum, donec probaveris eum! Ego quidem prior natus sum et unius dimidietatem vix mihi adquisivi. Tu ergo centum quomodo tibi adquisisti? Vade igitur probare omnes, ut cognoscas si quis omnium tibi perfectus erit amicus! Dixit filius: Quomodo probare consulis? Dixit pater: Vitulum interfectum et frustatim comminutum in sacco reponere, ita ut saccus forinsecus sanguine infectus sit. Et cum ad amicum veneris, dic ei: Hominem, care mi, forte interfeci; rogo te, ut eum secreto sepelias; nemo enim te suspectum habebit, sicque me salvare poteris. Fecit filius sicut pater imperavit. Primus autem amicus ad quem venit dixit ei: Fer tecum mortuum super collum tuum! Sicut fecisti malum, patere satisfactionem! In domum meam non introibis. Cum autem per singulos sic fecisset, eodem [p. 4] responso ei omnes responderunt. Ad patrem ergo rediens nuntiavit quae fecerat. Dixit pater: Contigit tibi quod dixit philosophus: Multi sunt dum numerantur amici, sed in necessitate pauci. Vade ad dimidium amicum meum quem habeo et vide, quid dicat tibi! Venit et sicut aliis dixerat huic ait. Qui dixit: Intra domum! Non est hoc secretum quod vicinis debeat propalari. Emissa ergo uxore cum omni familia sua sepulturam fodit. Cum autem ille omnia parata videret, rem prout erat disseruit gratias agens. Deinde patri retulit quae fecerat. Pater vero ait: Pro tali amico dicit philosophus: Hic est vere amicus qui te adiuvat, cum saeculum tibi deficit. Dixit filius ad patrem: Vidisti hominem qui integrum sibi amicum lucratus fuerit? Tunc pater: Non vidi quidem, sed audivi. Tunc filius: Renuntia mihi de eo, si forte talem mihi adquisiero!"

senex non acquisivi nisi unum", et addidit: "Non sit tibi parum, fili, habere unicum amicum nec multum habere multos. Expedit enim amicos probatos amare, non ematos probare". Et ideo filio mandavit ut, occiso porco ac in sacco posito, fingeret se hominem occidisse ac singulis amicis, quos fecerat, occulte deferet sepeliendum. Quod cum filius patris mandatum explevisset, ac per ordinem omnes amicos requisisset, omnesque male, quin immo iniuriosse, quod talem rem sinque periculosam eis revelasset, respondissent. Rediit ad patrem, nullosque se amicos habere necessitate urgente probavit. Tunc pater admonuit filium ut ex patre sua requireret unum solem quem dixerat. Nam gloriabatur se habere unicum amicum probatum. Quo [p.91] invento, ille omnes de propria domo emisit, silentioque facto, secreteque, cum omnia, nocturno tempore, tuta essent, sopitique omnes, ex humo fossam fecisset profundam, porcum non hominem pro homine tamen sepeliendum suscepit, quem depositum, detegens porcum praedictum retinuit quem ut mortuum hominem suscepit tumulandum. Sicque filius patris unicum

guanyat sinó hun amich" —e el va dir— "com dix, no és a tu poch aver hun amich, ne molt haver molts. Covén-se alguns provats amar, no los amats¹²⁸ provar". E, per açò, manà al fill que matàs un porch e que-l metés en hun sach e que digués que havia mort un hom e, a cascun dels amichs qu-ell havia feyts, amagadament, lo metés¹²⁹ ab ell per sebollir. E com lo fill hagués complit lo manament del pare e, per orde, tots los amichs agués requests e tots malament, e encara enjuriosament aguessen respost que aytal cosa, e axí perillosa, havia a ells manifestada, retornà al pare e provà que, costrenyent a ell necessitat, no havia neguns amichs. El pare amonestà lo fill que, de la sua part, ne requerís un sol, lo qual havia dit, e-s gloriejava haver un amich provat. E açò fet, com l'amich lo ves, gità de la sua casa pròpia tots cells que hi eren, e feyt silens e sagrament. Com totes coses de nit són segures e tos adormits, en terra agués feta una fossa pregon, lo porch, no home emperò per home lo rebé e sebollí'l.¹³⁰ Lo qual, deposit e cubrén, retench lo porch en casa, lo qual rebé per home mort e soterrat. E axí, [f.65r^a] lo fill provà

probavit amicum esse verum, suosque adonchs aquell hun amich del pare ésser
 potius felicitatis adulatoris quam verdader, e los seus amichs, provà ésser
 adversitatis tempore amicos. amichs més de bona ventura que de
 contrariosa.

Refert idem: Quod duo erant Recompta aquell matex Pere
 mercatores, unus Baldacherius, alter Alfons^a que dos mercadés eren, un de

^a Petrus Alfonsus, *Disciplina clericalis*, 3, 2-14: "*Exemplum de integro amico*. Relatum est mihi de duobus negotiatoribus, quorum unus erat in Aegypto, alter Baldach, seque solo auditu cognoverant et per internuntios pro sibi necessariis mittebant. Contigit autem ut qui erat Baldach, in negotiationem iret in Aegyptum. Aegyptiacus audito eius adventu occurrit ei et suscepit eum gaudens in domum suam et in omnibus ei servivit sicut mos est amicorum per octo dies et ostendit ei omnes manerias cantus quas habebat in domo sua. Finitis octo diebus infirmatus est. Quod valde graviter dominus de amico suo ferens ascivit omnes medicos Aegyptiacos, ut amicum hospitem viderent. Medici vero palpato pulsu, iterum et iterum urina respecta, nullam in eo agnoverunt infirmitatem. Et quia per hoc nullam corporalem agnovere infirmitatem, amoris sciunt esse passionem. Hoc agnito dominus venit ad eum et quaesivit si qua esset mulier in domo sua quam diligeret. Ad haec aeger: Ostende mihi omnes domus tuae mulieres, et si forte inter eas hanc videro, tibi ostendam. Quo audito ostendit ei cantatrices et pedissequas: quarum nulla ei complacuit. Post haec ostendit ei omnes filias: has quoque sicut et priores omnino reppulit atque neglexit. Habebat autem dominus quandam nobilem puellam in domo sua, quam iam diu educaverat, ut eam acciperet in uxorem; quam et ostendit ei. Aeger vero aspecta hac ait: [p. 5] Ex hac est mihi mors et in hac est mihi vita! Quo audito dedit ei puellam nobilem in uxorem cum omnibus quae erat cum ea accepturus. Et preterea dedit ei ea quae erat daturus puellae, si eam acciperet in uxorem. His completis, accepta uxore cum his quae cum uxore acceperat et negotiatione facta rediit in patriam. – Contigit autem post haec ut Aegyptiacus omnia sua multis modis amitteret, et pauper effectus cogitavit apud se quod iret Baldach ad amicum quem ibi habebat, ut sui misereretur. Iter ergo nudus et famelicus arripuit atque Baldach intempestae noctis silentio pervenit. Pudor autem ei obstabat ne domum amici adiret, ne forte incognitus tali tempore domo expelleretur. Templum ergo quoddam antiquum intravit ut ibidem pernoctaret. Sed cum ibi anxius multa secum diu volveret, occurrerunt sibi duo viri prope templum in civitate, quorum unus alium interfecit clamque aufugit. Multi ergo cives pro strepitu decurrentes interfectum repperierunt, et quaerentes quisnam homicidium perpetrasset, intraverunt templum sperantes homicidam ibidem reperire. Aegyptiacum vero illic repperierunt et sciscitantes ab eo quisnam virum interfecisset, audierunt ab ipso quia ego illum interfeci. Paupertatem enim suam morte saltem finire vehementer cupiebat. Captus itaque et incarceratus est. Mane autem facto producitur ante iudices et morte condempnatus ducitur ad crucem. Multi vero de more accurrerunt, quorum unus fuit amicus eius cuius causa Baldach adierat. Qui acutius eum intuens deprehendit esse amicum quem in Aegypto reliquerat. Reminiscens itaque bonorum quae sibi in Aegypto fecerat, cogitans etiam quia post mortem retribuere illi non poterat, mortem pro ipso subire se decrevit.

Aegyptius qui tanta erant amicitia iuncti, ut cum Baldacherius esset in Aegypto, et Aegyptius traducere vellet disponatam sibi uxorem, pro qua Baldacherius nimio captus erat amore in tantum, ut pro ea langueret, finaliter a medicis aperitur amoris ardor. Quod attendens, Aegyptius uxorem sibi debitam summa tradidit Baldacherio, volens ante uxoris amore, quam amici sui carere praesentia. Cum autem Baldacherius, cum assumpta sibi uxore ad propria remeasset, ditatusque divitiis nimium esset, accidit Aegyptium ad extremam paupertatem devenisse. Cumque mendicando per mundum¹³¹ venisset ad Baldacherium, eadem nocte,

Baldach e altre de Egipte, qui eren ajustats en tan gran amistat que com lo de Baldach fos en Egipte e l'egipcìa volgués pendre per muler una sua esposada de la qual lo baldechí era enamorat e escalfat, en tant que per ella languia, finalment se manifestà per metges que-l mal que ell havia era per escalfament d'amor. E com açò veés lo egipcìa, la muler a ell deguda donat liurà a l'amich de Baldach ab la suma de l'exovar, volent més freturar de la amor de muler que de la presència de son amich. E com lo baldechí, presa así la muler, se'n fos ab ella tornat a elles sues coses pròpies e fos molt rich de grans

Voce igitur magna exclamavit: Quid innocentem condempnatis quove eum ducitis? Non mortem meruit, ego virum interfeci. At illi iniecerunt manus in eum atque ligatum secum ad crucem traxerunt aliumque a poena mortis absolverunt. Homicida vero in eodem agmine haec intuens gradiebatur atque secum ait: Hunc interfeci et iste dampnatur! Hic innocens supplicio deputatur, ego nocens libertate fruor! Quaenam causa est huius iniusticiae? Nescio nisi sola sit Dei patientia. Verum Deus, iudex iustus, impunitum scelus nullum dimittit. Ne igitur posterius in me durius vindicet, huius me prodam criminis esse reum; sicque eos a morte absolvendo [p. 6] quod commisi luam peccatum. Obiecit se ergo periculo dicens: Me me qui feci; istum dimittite innoxium! Iudices autem non parum admirantes hunc alio a morte absoluto ligaverunt. Iamque de iudicio dubitantes hunc cum reliquis prius liberatis ante regem duxerunt eique omnia ex ordine referentes ipsum etiam haesitare compulerunt. Communi itaque consilio rex eis omne crimen quod sibi imposuerant condonavit, eo tamen pacto ut criminis sibi impositi causas patefacerent. At illi rei veritatem ei exposuerunt. Communi autem consensu omnibus absolutis indigena qui pro amico suo mori decreverat ipsum in domum suam introduxit eique omni honore pro ritu facto inquit: Si mecum manere adquiescis, omnia nobis prout decet erunt communia; si vero repatriare volueris, quae mea sunt aequa lance partiamur. At ille natalis soli dulcedine irretitus partem totius substantiae quam ei obtulerat recepit sicque repatriavit. – His itaque sic relatis inquit filius ad patrem: Vix poterit talis reperiri amicus".

qua applicuit, [p.92] eo dormiente in quodam templo, occisus fuit homo iuxta illius templi fores. Cumque mendicus Aegyptius, facto mane, templum egrederetur, tamquam homicida capitur, et ad quaestionem positus, homicidium fecisse sponte fatetur, magis suspendium eligens quam vitam mortis semper ducere. Factum est autem ut hora illa qua contra ipsum sententia ferri dedebat, amicus Baldacherius advenisset, Aegyptiumque amicum occidentum subtilius attendens cognovit; statimque in medium ante iudicem prosiliens, se reum homicidii dignumque morte protestans Aegyptium velut innocentem absolvere conabatur. At vero tertius, qui in veritate homicidium fecerat, considerans innocentiam duorum, et divini iudicii timens iram, se praesentavit in medio, facinusque per ordinem ipse fatetur. At iudex attendens, et duorum amicorum constantiam et rei emendam, poenam remisit. Factum¹³² est ut Aegyptius, qui uxorem sibi desponsam¹³³ amore amici dimisit tradidit, sororem Baldacherii amici sui haberet in uxorem, et omnium bonorum temporalium ipsius medietatem, cum eodem equaliter dividens possideret

riquees, esdevench-se que l'egipcià vench a gran pobrea. E com, menigant per lo món, fos vengut a Baldach e en aquella matexa nit que y vench, durment ell en un temple, ocei ren, prop les portes d'aquell temple, un home. E com lo mendicant egipcià, vengut lo matí, exís del temple, axí com a home malfeytor, e fo pres e a turment posat e atorgà de grat ell haver feyt aquell omey, volent més morir en la forcha que menar [f.65r^b] vida de mort. Ffeyt fon après que, en la hora en la qual contra ell devia ésser donada sentència, sobrevench l'amich de Baldach e, guardant subtilment, regonech que volien ociure l'amich egipcià. E, mantinent, posà's e-l mig davant lo jutge e protestà, e dix ell ésser culpable de l'homey e digne de mort e esforçave's de deliurar lo egipcià, axí com cell qui no y meria mal. Après, lo tercer, qui ab veritat havia feyt l'omey, consideran la innocència dels dos, tement la ira de devinal juhí, presentà's el mig, e la fellonia e-l crim per orde ell atorgà. El jutge, entenén e veén la fermetat dels dos amichs e la esmena de la cosa, leyxà la pena. Après fet, aquell egipcià qui la muller esposada per amor de l'amich havia lexada, pres per muller la

atque suspendii tormentum effugeret. Et inde omni honestati et continentiae vacarent, sicut antea fecerant propter [p.93] reverentiam verae amicitiae eorumdem. Cum enim praedicti artistae requirentibus eorum officiis necesse habeant cum feminis saepius conversari; ideo eos decet esse honestos et castos, ne feminas sollicitent; immo ab eis oculis et nutibus sollicitati effugiant.

Tertulianus refert, Democritum philosophum excessasse se ipsum, eo quod mulieres aspicere sine carnis concupiscentia non valebat.

Refert Valerius sub rubrica de Verecundia: Quod quidam excellentissimae pulchritudinis adolescens, Spurrina nomine, licet esset castissimus, quia tamen pulchritudine sua plurium feminarum sollicitabat oculos, et ex hoc viris ac parentibus, se esse suspectum sentiret, oris decorem

jermana de l'amich, e partí lo baldechí ab ell tots los béns temporals que posseÿa e que escapàs al turment de la pobrea.

A tota honestat e continència s'estudien, car com los dits mestres artificials, requirents lurs oficis e artefícis, agen necessàriament ab les fembres, sovent e menut, a conversar. Per ço covén aquells ésser honests e casts, que no escomoguen les fembres, ans d'aquells, per huills o per senyals escomoguts, fugen e-s lunyen.

Tertulani^a recompta que Demòcrit,¹³⁴ [f.65v^a] philòsoph, encegà si matex per ço que les fembres no podia guardar sens cobejança de carn. Recompta Valeri^b que un adolescent, joven de gran bellea, jatsia que fos molt cast, appellat Spúrnia, per ço que, com per sa bellea, escomovia los uils de moltes fembres, e per açò sentís ell ésser en sospita dels marits e dels parens d'aquelles, cavà per nafres la bellea de la sua boca e tallà e senyalà tota la sua faç

^a Belvacensis, *Doct.*, IV, 98: "Tertullianus quoque refert Democritum Philosophum excecasse seipsum, eo quod mulieres aspiceresine concupiscentia non valebat".

^b Belvacensis, *Doct.*, IV, 98: "*Valerius lib. 4* Quidam excellentis pulchritudinis adolescens Spurrinia nomine, cum mira specie quam plurimum feminarum sollicitaret oculos, ideoqueviris ac parentibus earum se suspectum sentiret, oris decorem vulneribus confundit; deformitatem sanctitatis sue fidem, quum formam irritamentum alienae libidinis esse maluit".

vulneribus perfodit, faciemque totam lanceolis ferroque aravit, deformitatem faciei, sancitatis suae fidem magis quam pulchritudinem irritamentum alienae libidinis esse maluit.

Legimus Sanctimoniam virginem eo quod oculorum suorum pulchritudine regem absque culpa virginis sollicitaverat, sibi oculos eruisse regique sollicitato eos mandasse pro munere. [p.94]

Platonem philosophum ditissimum legimus patriam et patrimonium reliquisse et Academiam eligisse villam ab urbe procul, non solum desertam sed pestilentem, ut cura et assiduitate laborum morbi libidinis impetus frangeret, unde et plures eius discipuli sibi oculos effoderunt.

Refert Helinandus: Quod Demosthenes stomachum Laudis nomine nobilissimae meretricis iocando subpalpitans et quaeritans, Hoc quantum?

ab lancetes e ab ferre, car amà més la deformitat e desfayçura de sa faç e la fe de la sua santedat que no la bellea e la vanitat e moviment de l'altre luxúria. Nós legim que una santa monga, per ço com per la bellea dels hulls havia escomogut un rey, se tragué los ulls e aquells, al rey escomogut, tramés en do aquells. Nós encar legim que Plató,^a philòsoph molt rich, desemparà la sua terra e son patrimoni e, elegit estat, anà a¹³⁵ Acadèmia, villa luny de la ciutat, no solament deserta, mas pestilenciosa, per ço que per cura e per asiduytat e continuació de les malalties, trencàs e sobràs los esvaÿments de luxúria, on molts dels seus dexeables tragneren los ulls a ells matexos. Recompta Elmandus^b que Demòstones, lo ventre de una molt noble putana, per nom Landes, jugan, sotspalpà e demanà-li dient, açò per quant o daria; e, com ella li digués per

^a Belvacensis, *Doct.*, IV, 98: "Hieronymus contra Iovinianum. Plato cum diues esset & thesaurus eius Diogenes lutatis pedibus conculcaret; ut posset vacare philosophiae, elegit Academiam, villam ad urbe procul, non solum desertam, sed etiam pestilentem, ut cura & assiduitate morborum libidinis impetus frangeretur: unde & plures eius discipuli, oculos sibi essoderunt".

^b Belvacensis, *Doct.*, IV, 160: "Demosthenes stomachum nobilissimae meretricis iocando subpalpans, & quaeritans. Hoc quantum? cum illa diceret, mille denariis: respondit. Ego paenitere tanti non emo".

^c Ovidius, *Ars amatoria*, II, 515: "Quod iuvat, exiguum, plus est, quod laedat amantes".

^d Ovidius, *Heroides*, XVII, 98: "est virtus placitis abstinuisse bonis".

Cum illa diceret, Mille denariis. Respondit, Ego poenitere tantum non emo.

Ovidius: "Quid iuuet exiguum est, plus est quod laedit amantes. Est virtus placidis abstinuisse bonis".

Augustinus, in libro primo *De Civitate Dei* refert, et idem recitat Valerius sub Rubrica de Clementia: Quod egregii Romani nominis Marcus Marcellus qui Syracusam urbem ornatissimam cepit, fleuit eam prius ruituram, et ante eius sanguinem suas illi lacrimas effudisse. Gessit autem et curam pudicitiae etiam in hoste servanda, nam priusquam oppidum victor iussisset invadi, edicto effecit, en quis corpus liberum violaret.

Veritatem attendant qua intentio et sermo et actus hominis invicem in bono concordant, et in nullo inter se dissentiunt. Unde verissimae [p.95] dicitur, quod veritas non habet angulos; ipsa enim est virtus qua quis omni timore vel fraude seposita cum quadam specie libertatis,

mill diners, respòs: [f.65v^b] "Yo no compre cosa per tant de què-m penedís com de aquesta". On diu Ovidi: "Ço que ajuda als amadors pocha cosa és, mas més és ço que agreuja".^c "Vertut és als bons ésser abstenguts de les coses plaents".^d

Diu sent Agustí en lo primer *Libre de la Ciutat de Déu*,^a que hun noble romà per nom Marc Marcel, que pres la ciutat molt honrada de Saragoça, recompte's que primerament plorà aquella ésser enderocada e, ans que escampàs sanch en aquella lagrimà e plorà e ach cura de la castedat guardadora en aquella sens desonestat, on establí per manament espres que negun no corrompés ne tocàs cos franch.

Guarden atressí veritat per la qual entenció e paraules e feyts d'ome, entre si en bé se concorden e en res entre si no-s desconcorden. On verdaderament és dit que veritat no cerca angles, car ella és virtut per la qual cascun toca temor e engan de posat ab una libertat de esperit,

^a Augustinus, *De ciuitate dei*, I, 6: "Egregius Romani nominis Marcus Marcellus, qui Syracusas urbem ornatissimam cepit, refertur eam prius fleuisse ruituram et ante eius sanguinem suas illi lacrimas effudisse. Gessit et curam pudicitiae etiam in hoste seruandae. Nam priusquam oppidum uictor iussisset inuadi, constituit edicto, ne quis corpus liberum uiolaret". Fragment recollit a Belvacensis, *Doct.*, IV, 98.

quae recte sentit, effatur.

Refert Valerius, libro sexto; capitulo secundo sub Rubrica de Libere *Dicta aut Facta*: Quod cum tyranni Siciliae Dionysii Syracusanis omnes optarent interitum, quaedam mulier ultimae senectutis sola quotidie matutino tempore deos orabat, ut incolumis ac sibi superstes esset dictus dionysius. Quod audiens Dionysius admiratus interrogavit causam. At illa inquit, "puella cum essem et gravem tyrannum haberem, carere eo cupiebam. Successit peior, et illo etiam cum carere optarem tertium te importuniorem ceteris habere cepimus. Timens ergo tibi deteriolem succedere, caput meum pro tua salute devoveo". Tam facetam audaciam Dionysius punire erubuit. Et haec de lanifice dicta sufficient. [p.96]

ço que dreturerament se'n parla. Valeri lo gran^a diu que con tots los saragoçans desigassen la mort del malvat prínceps de Sicília, Dionís, una fembra de molt gran vellea, sola, cascun dia per lo matí pregava Déu que al dit Dionís donàs vida e salut e que li prestàs de la sua vida; la qual cosa, com Dionís ho hoí, meravellat, demanà-li la rahó, e aquella respòs: "Com [f.66r^a] yo —dix ella— fos infanta puncella, agués greu tiran e malvat prínceps, desigave que freturàs de aquell. Aprés de aquell ne succehí pijor e, com d'ell desigàs freturar, començam de haver a tu per tercer pus ocasionat; e per ço que pijor no succesca, he promés lo meu cap per la tua salut". Per què Dionís, envergonyit de punir tan cortés gosament de veritat, no curà's perseguir aquell.

E cumplen aquestes coses dites del

^a Belvacensis, *Doct.*, IV, 136: "Tyranni Siciliae Dionysii cum omnes Syracusani interitum optarent, quaedam ultimae senectutis faemina, sola quotidie matutino tempore Deos orabat, ut incolumis ac sibi superstes esset. Quod audiens Dionysius, admiratus interrogavit causam. At illa, puella, inquit, cum essem, & grauem tyrannum haberem, carere eo cupiebam: successit peior: & illo etiam cum carere cuperem, tertium te importuniorem caeteris caepimus habere: timens ergo deteriolem tibi succedere, caut meum pro tua salute deuoueo tam facetam audaciam punire Dionysius erubuit. Haec Valerius". *Gesta Romanorum* (Dick, 131): "*De Dyonisio et vetula muliere*. Valerius Maximus narrat, quod cum omnes Syracusani mortem Dyonisii Sycilie optarent, quedam femina senectutis ultime sola pro eo matutinis horis deos orauit, ut sibi superstes fieret in hac vita. Cuius oracionis causam Dyonisius ammirans ab ea quesuiuit. Que respondit: 'Cum essem puella, grauem tyrannum habens eo carere cupiens peiorem recepi: quo iterum carere volui, terciium duriolem habui. Timens igitur deteriolem tibi succedere et ideo pro vita tua rogo. Dyonisius hec audiens amplius molestiam non fecit'".

laner.

[III.4] CAPITULUM QUARTUM

De Mercatoribus et Campsoribus

Ante regem quartum popularem situatum noverimus: nam in humana specie fuit, habens in manu dextra libram [cum pondere, in sinistr]a fustem [sive brachium mensurale, in cin]gulo bur[sam cum pecunia, paratam ad respond]endum poscenti[bus. In isto representatur: merca]tores panorum, [telarum et quaruncumque rerum, et hoc in] brachio mensu[r]ali; campsores, pecuniarum comm]utatores, et [hoc in libra vel pondere; deposit]orum[et pecuniarum] receptores, [et hoc in bursa.] Hi omnes debent [avaritiam fugere, debita cav]ere, promissa [attendere et servare, in integr]um commissa [deposita restituere. Ante rege]m congrue situ[antur, quia thesarius regis debent] praesesse, et pro rege [militibus in stipendiis respond]ere.

[III.4] LO CAPÍTOL QUART

De mercaders e de drapers e de telers e dels cambiadors

Davant lo rey havem conegut lo quart poble ésser situat e posat, car en humanal semblança fon, tenint en la man dreita un libre ab pes, en la sinistra ac] fust o braçal mesurable, e en lo cenyll c cinta ach una bosa aparellada per respondre als demanans. E en aquests són representats los mercadés de draps e de telles e de totes altres coses, e açò, en braç mesurable, ço és, calna. Els cambiadós o mudadors de pecúnies, e açò, en lo libre o pes los rebedors dels depòsits, e de les peccúnies, e açò, en la bosa. Tots aquests deuen fugir a avarícia e guardar los deutes e les coses promeses, deuen atendre e guardar éntregament, deuen los depòsits comanats [f.66r^b] restituir, perquè davant lo rey convenientment és posat, car als tresors del rey deuen davant ésser e respondre per lo rey als cavallés en lurs

Caveant ergo [avaritiam, quae est idolorum servitus,] de qua dicit Tullius: "Avaritia est cupiditas acquirendi, et retinendi vel ultra necessitatem immoderatus amor habendi". Hoc enim vitio nullum deterius est, maxime in principibus et rem publicam gubernantibus; hoc enim omnem hominem [p.97] ad quodvis malum impellit, maxime quia in senibus regnat. Quomodo autem hoc contingat non intelligo. Quid enim absurdius esse potest quam quod minus restat viae, eo plus viaticum quaerere. Ex Proverbiis Sapientium: Avarus nisi cum moritur, nil recte facit; cui nihil optes mali nisi ut diu vivat. Nulli avarus bonus est, sibi malus, inopi pessimus. Negandi causa numquam avaro deficit.

Refert Seneca, quod ab Antigono Cynicus petiit talentum; respondit

quitacions.

E, per açò, guarden-se de avarícia que és servitut de ídoles, de la qual diu Tuli:^a "Avarícia és cobeetat de querer e de retenir oltra nesesitat, destemprada amor d'aver". Nulla cosa no és peyor de aquest vici, majorment en los prínceps e en los governadors de la cosa pública, car aquesta empeyn tot home qual mal se vol, e majorment regna en los vells. En qual manera açò s'esdevenhua no u entenc. En qual cosa pot ésser pus inhoÿda e de major maravella, que ço que meyns roman dell camí, demanar més lo viatge. Atrobes en *Los proverbis dels savis*^b que l'avar, si no com mor, res no fa dreturerament, al qual res de mal no desige sinó que viva longuament. L'avar a nengú no és bo; a ell matex és mal, e al pobre molt pijor. De negar la causa null temps no defall a l'avar. Recompta Sènecha^c que Sínicus demanà I besant a

^a Belvacensis, *Doct.*, IV, 144: "*Auctor.* Avaritia est cupiditas acquirendi vel retinendi. Item auaritia est immoderatus amor habendi, sc. ultra necessitatem. [...] Nullum vitium deterius est auaritia, praesertim in principibus & respub. gubernantibus; habere enim quastui respub. non modo turpe est, sed etiam sceleratum & nefarium".

^b Belvacensis, *Doct.*, IV, 144: "*Ex prouerbiis sapientum.* Auarus nisi cum moritur nihil recte facit, auaro quid optes mali nisi ut viuat diu. Inopiae parua defunt, auaritiae omnia. Nulli auarus bonus est, inopi pessimus, negandi causa nunquam auaro deficit".

^c Belvacensis, *Doct.*, IV, 51: "Ab Antigano Cynicus petiit Talentu. Respondit Antigonus, plus esse quam Cynicus petere deberet. Repulsus petiit denarium: Respondit minus esse huiusmodi cauillatio inuenit, quo modo neurrum daret; in denario regem, in talento

Antigonus, Plus esse quam Cynicus petere deberet. Repulsus, petiit denarium; respondit minus esse quam regem deceret dare. Turpissima certa huiusmodi cavillatio; invenit quomodo neutrum daret: in denario regem, in talento cynicum respexit, cum posset denarium tamquam cynico dare, et talentum tamquam rex exhibere; nihil tam exiguum est, quod non honeste regis humanitas tribuat.

Avaritia cupiditatis pars, genus omnium est libidinum.

Refert Josephus decimo nono libro *Antiquitatum*: Quod fuit Romana, Paulina nomine, maiorum dignitate praeclara, studio castitatis intenta, honestatis opinione perspicua, opum magnitudine locuplex et vultu decora, [p.98] ea aetate quando mulieres de pudicitia gloriantur. Haec nupta est Saturnino nomine, genere opibus ceteroque cultu consimili. Huius enim amore tenetur miles quidam nomine Mondus, qui eam muneribus et promissis, facetiis diversis sollicitans, mulieris pectus marmoreum nequit inflectere.¹³⁷

Antígon. Respòs Antígon: "Més ésser allò que Sínicus demanar¹³⁶ no devia" E, foragitat, demanà I diner. Respòs aquell: "Allò ésser menys que no-s convenia a rey donar". On ell guardà en lo diner lo rey, e en lo besant ell Sínicus. Com ell pogués donar lo diner [f.66v^a] axí com a Sínicus, e-l besant axí com a rey. Res no és tan poch que honestament la humanitat del rey no pusca donar.

Avarícia és part de cobeetat e linatge de luxúries. Recompta Josefus, en lo XVIIIe *Libre de les antiquitats*, que fo una dona romana, per nom Paulina, major en dignitat, molt clara per studi, entesa de castedat e de molta savietat, per opinió de honestat richa per multitut de riquees, bella de cara, posada en aquela edat quant les fembres se gloriejen de castedat. Aquesta fo donada per muler a un baró per nom Sadorní, consemblant a ella en obres e en tot altre coltivement. Esdevench-se que, en l'amor d'aquesta, era detengut I cavaller per nom Eymerich qui, escomovent aquella ab dons e prometimens, no poch lo¹³⁹

Cinicum respexit, cum posset denarium tanquam Cinico dare, talentum tanquam Rex. Nihil autem tam exiguum est, quod non honeste regis humanitas tribuat".

Maluit enim illis muneribus carere
quan avaritia ducta carnis pudicitiam
amittere.¹³⁸

Legimus quod fuit mulier quaedam,
solicitariam vitam ducens, quae [p.101]
congregata magna auri quantitate domi
fossa humi facta abscondit. Sed post
mortem eius, cum hoc ad notitiam
Episcopi devenisset, de mandato eius
aurum in eius sepulchrum est proiectum.
At postquam hoc aurum sepultum fuit
tribus diebus se miseram proclamare
auditur, maxime dicens: Consumi
incendio. Cum autem multis diebus
vicinos multipliciter molestasset, de
episcopi mandata ad eam extumulandam
venitur, apertoque tumulo aurum collatum
et liquatum in ipsius os igne sulfureo
reperitur, ut verum sit illud: "Aurum sitisti,
aurum bibe". Corpus autem avarissimae
mulieris fetidissimum acceptum ex tumulo
in cloacam proiecit.

Seneca in *Declamationibus*
[mulierum]¹⁴² dicit: "Vitorum

pits dur com a marbre enclinar a ell, car
ella amà més freturar d'aquells dons que
menada per avarícia perdre la pudicícia e
castedat de la carn.

Nós legim^a que fo una muller
menant vida solitària, la qual ajustà gran
multitud d'or. Mas com açò après sa mort
pengués a conexença del bisbe, de
manament d'ell fo l'aur gitat en lo sepulcre
de aquella. E après que aquest aur fo
sebolit per III dies, fo hoÿt que ella
cridava: "Lassa! Mesquina!" dient que
era consumada per molt gran
enceni[f.66v^b]ment de foch. E com per
molts dies agués agreujats fortment los
vehĩ ns, de manament del bisbe fo
desoterrada e vench a ella e, ubert lo vas,
l'aur fo atrobat, collat en la sua boca per
foch de sofre, per ço que fos averada
aquella paraula dient: "D'aur sedegest¹⁴⁰ e
aur beu".¹⁴¹ Puys, preseren lo seu cors
del vas e gitaren-lo en una claveguera.

Diu Sèneca, en *Les clamacions*,^b
de les fembres: "Avarícia és fonament de

^a Cf. Iacobus Vitriaco, 57.

^b Belvacensis, *Doct.*, IV, 144: "*Seneca in declamationibus, li. 3. Muliebrum vitiorum fundamentum est avaritia*".

fundamentum est avaritia". Valerius Maximus recitat sub rubrica de Avaritia: "Avaritia, latentium indagatrix lucrorum, manifestae praedae avidissima vorago, neque habendi fructus felix est et cupiditate quaerendi miserrima".

Haec autem omnia Septimuleus possedit, qui, cum esset familiares, cuidam Gracchus nomine, in tantum exarsit avaritia, ut ad sponsonem auri, quod sibi quidam Opimius¹⁴³ nomine promisit, non est veritus, caput Gracchi [p.102] amici sui abscindere et per urbem palo fixum portare; insuper etiam cavatam partem capitis, quo ponderosius esset, liquato plumbo implevit, ut ipsius plumbi pondere aurum sibi promissum acciperet.

Odiola haec Septimuleii avaritia; Ptolomaei vero regis Cypriorum risu

tots vicis". On diu Valeri:^a "Lo molt gran avarícia, demostradora dels amagats guanys, molt cobejós devorament de manifesta roberia, ne d'aver fruit és benaventurada, e és molt mesquina per cobejança de demanar e de querir". On totes aquestes coses un home per nom Septèmulus^b posseïa e havia en si, que com ell fos familiar d'un hom appellat Gratus, en tant s'escalfà en avarícia que, per mentiment a ell fet per un baró per nom Espomos, no ac temença ne vergonya de tallar lo cap de Gratus, amich seu, e portar per la ciutat e un pal ficat e, sobre tot, cavà una partida del cap e, perquè fos pus fexuch e pesant, omplí'l de plom fus regualat en ell, per ço que per lo pes de aquell rebés l'aur promés a ell.

Avorridora és aquesta avarícia de Septèmulus, mas aquella de Tholomeu,^c

^a Belvacensis, *Doct.*, IV, 144: "*Valerius lib. 9. Auaritia latentium indagatrix lucrorum, manifestae praede vorago avidissima, neque habendi fructu faelix, & quaerendi cupiditate miserrima, hec ante omnes*".

^b Belvacensis, *Doct.*, IV, 144: "*Septimuleii precordia possedit, qui cum G. Gracchi familiaris fuisset, caput eius abscindere, ac per urbem palo fixum frere sustinuit; quia Opimus consul auro se id ei repensurum edixerat. Sunt etiam qui tradant eum liquato plumbo cauatam partem capitis, quo ponderosius esset implese*".

^c Belvacensis, *Doct.*, IV, 144: "*Odiola Sptimuleii auaritia Ptolomaei vero regis Cypriorum risu prosequenda. Nam cum anxiis sordibus magnas opes corripuisset, ac propter eas periturum se videret; Ideoque omni pecunia nauibus imposita in altum processisset, ut classe perforata suo perirent arbitrio, & hostes praeda carerent; aurum & argentum mergere non sustinuit, sed futurum necis suae premium domum reuexit, hic procul dubio*

prosequenda. Nam cum Antonius imperator magnas opes habere conspiceret et cum sordibus corripuisset, et propter eas se periturum videret; ideoque omni pecunia navibus imposita in altum processisset, ut, classe perforata, suo arbitrio periret, et Antonius hostis praeda careret, aurum et argentum mergere non sustinuit, sed futurum necis suae praemium domum revexit. Procul dubio hic non divitias possedit, sed a divitiis possessus est, titulo quidem rex insulae Cypri, animo pecuniae vero miserabile mancipium.

Ex *Proverbiis Sapientium*:
"Pecuniae oportet non servire; pecunia si

rey dels [f.67r^a] [ciprians],¹⁴⁴ és enseguidora per rialles e trufes. Que, com Anthoni Emperador veés aquell haver grans riqueses e agens aquell corromput per sutzures, e per aquelles veés ell ésser demanador, e per açò posada tota la pecúnia en les naus e en lo pèlech alt se'n fos anat per ço que, foradat lo navili, perís per son arbitre e pensament. E, com Anthoni freturàs de la roberia de l'enemich, l'aur e l'argent no sostench perir ne afondar en la mar mes lo sdevenidor guardó de sa mort, tornà en casa. Aquest, sens dubte, no posseí les riqueses, mas és posseÿt [per elles].¹⁴⁵ Per títol verament rey era¹⁴⁶ de [Cipros],¹⁴⁷

non possedit diuitias, sed a diuitiis possessus est; titulo quidem rex insulae, animo vero pecuniae miserabile mancipium".

^a Belvacensis, *Doct.*, IV, 144: "*Ex prouerbiis sapientum*. Item pecuniae oportet imperare non seruire. Pecunia si uti scias, ancilla est, si nescis domina; pecunia non fariat auarum, sed irritat".

^b Belvacensis, *Doct.*, IV, 144: "Salustius in Catilinario. Multos pessima ac diuersa inter se mala luxuria atque auaritia vexant. Auaritia fidem & probitatem caeterasque bonas artes subuertit; & probitatem caeterasque bonas artes subuertit; & pro his superbiam & crudelitatem, Deum negligere, omniaque venialia habere docuit".

^c Seneca, *De beneficciis*, I, 4, 3: "docendi sunt <libenter dare>, libenter accipere, libenter reddere et magnum ipsis certamen proponere, eos, quibus obligati sunt, re animoque non tantum aequare sed vincere".

^d Belvacensis, *Doct.*, VI, 15: "Dicit Demas philosophus. Amico me rogante pecuniam dum mutuo, ipsum & pecuniam perdo. Primum itaque membrum huius diuisionis, quod consistit in domesticarum rerum agendarum industri, latius prosequamur ab aedificiis inchoantes".

^e Seneca, *Epistulae morales*, LXXIII, 9, 5: "Hoc docet philosophia praecipue, bene debere beneficia, bene solvere".

ea uti scias, ancilla est; si nescis, domina; pecunia non satiat avarum, sed irritat". Sallustius: "Avaritia fidem et probitatem ceterasque bonas artes subvertit, et pro his superbiam et crudelitatem, deum negligere, omnia venalia habere docuit". Caveant omnino nimia contrahere debita.

Ambrosius de Tobia: "Paupertas non habet crimen, sed debere vereundum est, non reddere verecundius. Dives es, pauper es, non sumas mutum; si dives es, nullam pateris petendi necessitatem; si pauper, cogita solvendi difficultatem". Ex *Proverbiis Sapientium*: "Fraus est accipere quod non possis reddere".

Seneca: "Primo docendi sunt, qui libenter accipiunt, libenter redere et eos quibus obligati sunt, re animoque non tantum aequare sed etiam vincere". Itaque si beneficia gratis collata reddenda sunt, multo fortius mutua. Sed quia multi ingrati amici quidem videntur esse in petendo, sed inimici sunt in reddendo, ideo Demas philosophus dicit: "Amico me rogante pecuniam mutuo, et ipsum et pecuniam perdo".

Si tibi pecunia custodienda committitur, statim, cum exposcitur, reddere non differas, non moras requiras.

mas per coratge era miserable servent de peccúnia. On, en *Los proverbis dels savis*,^a diu: "A la peccúnia se cové manar, e no servir. Si de la serventa sabs usar, serventa serà; e si no sabs, serà dona. Peccúnia no fa av[a]r,¹⁴⁸ mas escaney l'om". Diu Salusti:^b "L'avarícia, fe¹⁴⁹ [e]¹⁵⁰ proea e¹⁵¹ totes altres arts trastorna, e per aquestes coses ensenya d'aver supèrbia e crueltat e menysprear Déu e totes coses ésser venals".

Guarden-se atressí del tot de contraure e manllevar trops grans deutes. Sent Ambrosi diu de Thobias: "Pobrea no ha crim, mes deure cosa és vergonyosa, e no retre, pus vergonyosa. Rich est, pobre est, no prengues manleuta: si est rich, no sofires nenguna necessitat de demanar, e si [f.67r^b] est pobre, pensa de retre la dificultat". Diu-se en *Los proverbis dels savis*: "Engan és pendre ço que no pots retre". Diu Sèneca:^c "Primerament són ensenyades, cells qui volenterosament prenen, volenterosament reten, e aquells als quals són obligats per cosa o per coratge no tan solament egualar, mes encara vençre".¹⁵² Perquè, si els benifets donats de grat, deu hom retre molt pus fort les

Saepe fit ut quod utilitati tui adicis, famae tuae subtrahis; sic unde attendis lucrum, consequaris damnum. Fuit apud Ianuam mercator quidam et campsor Obertus Guterinus nomine, Astensis natione. Hic tantae legalitatis exstitit, ut cum quidam apud eum quingentos aureos mendaciter se deposuisse assereret, illeque minime de hoc in cartulario suo scriptum aliquod reperiret, nonnullosque mendosus depositor [p.104] testes induceret ut mercator fidelissimus diceret, se depositum minime recepisse, et ille clamans vociferare vellet, Obertus mercator praedictus statim eum vocavit dicens: "Tace, fili, accipe quingentos aureos, quos te penes me deposuisse affirmas". Statimque ei pecuniam numeravit; maluit enim iniuste pecuniam perdere quam bonae damae nominis sui aliquid detrahere. Cumque ille abisset et pecuniam in damnum animae perceptam lucris exposuisset diversis, accidit ut ex ea libras xv milia lucraretur. Qui cum morti appropinquasset liberisque careret, suum in omnibus fidelissimum Obertum mercatorem praedictum sibi heredem instituit, asserens se ex quingentis aureis, quos fraudilenter receperat, tot et tantas

manleutes. Mas, car molts desagradosos són vists ésser amichs en demanar, e més són feyts enemichs en retre. E per ço Dimas, philòsoff,^d dix: "A l'amich, pregant a mi, prestí pecúnia, e perdí a ell e a la pecúnia". Fon en Gènova un mercader e cambiador, Albert Gavet per nom, de la nació de Astenes,¹⁵³ aquest estech de tan gran lealtat que com un hom afermàs ves si, falsament, haver posats D morabatins d'aur, e aquell, poch ni molt, sobre açò en son cartolari, res ne trobàs escrit e-l monçoneguer de posador nenguns testimonis no amenàs, on lo mercader, molt fel, digués el lo dit depòsit poch ni molt no haver rebut, e aquell cridant volgués metre veus, lo dit Obert mercader, mantinent, l'appellà [f.67v^a] dient: "Calla, fill, pren tots D morabatins los quals, ves mi, haver deposats afermes". E mantinent, li membrà¹⁵⁴ la pecúnia, car ell amà més no justament perdre la pecúnia que mal dit en res de la bona fama del seu nom. E com aquell se'n fos anat e la pecúnia, en damnatge de la sua ànima rebuda, agués e esmerçada en diverses guany, esdevench-se que mercadejant ab aquella guanyà quaranta mília liures, lo

coacervasse divitias. Sicque factum est, dei iudicio disponente, ut qui prius pecuniae susceptae fuerat latro, mercatoris fidelissimi fieret procurator. Qui dat beneficia deum imitatur, et qui repetit faenerator est.

Sed contra multi sunt mercatores nomine quidem, qui in servandis depositis videntur esse fideles, sed cum opportunitas causa aderit, deposita sibi commissa nagare non erubescunt. Unde legimus, quod fuit quidam mercator, qui in servandis depositis erat fama praeclarus, sed ubi [p.105] aderat opportunitas fur erat et latro. Huius famam extraneus quidam audiens, non modicum thesaurum servandum reliquisset. Post vero tres annos rediens homo a mercatore suum sibi repetit restitui depositum. Mercator autem sciens illum non testes super hoc habere nec chirographum aliquid depositum negans se eum cognoscere minime asserebat. Quod ille audiens ibat tristis et maerens. Cui cum obviasset vetula quadam causam tantae tristitiae ab eo sciscitatur. Tunc ille: "Quid mihi et tibi est, mulier? Vade in pace".

At illa: "Obsecro quod mihi causam

qual, com a la mort s'aproximàs e no hagues fills, establí ereu seu en tots sos béns Obert, molt fel mercader, aferman ell haver ajustades totes aquelles pecúnies d'ell d'aquells D morabatins, lo[s] quals enganosamente havia rebuts. Enaxí fo fet que, ordenant lo juhí de Déu, cell qui primerament era stat ladre de la pecúnia rebuda, fos feyt procurador del mercader feel. Mas, per contrari, molts mercaders són verament per nom feels en guardar los depòsits, mas, com oportunitat se propensa, no an vergonya de neguar los depòsits a ells comanats.

On legim que un mercader era de clara fama en guardar los depòsits, més allí on se propensava havinentea, robador era e ladre. Oyent la fama d'aquest, un bon estrany lexà en son poder, per guardar, un gran tresor seu. Aprés passats III anys, l'ome retornà e demanà al mercader lo seu depòsit a ell comanat, [f.67^v] on lo mercader, sabent que aquell no havia sobre açò testimonis ne carta alguna, negan lo depòsit e ferman que poch ni molt no-l conexia. E aquell, hoín açò, anava trist e plorós. E com una vella l'encontràs, demanà-li la causa e rahó de la sua tan gran tristor, e

tuae tistitiae enarres. Forte enim tibi saluberrimum consilium dare potero". Victus igitur homo infortunium suum totum vetulae per ordinem dixit. At sagax et prudens vetula: "Habes, inquit, ne aliquem in hac civitate amicum tibi fidelem?" Et homo: "Habeo plures". Tunc illa: "Vade", inquit, "et dic eis quod emant scrinea quaedam pulchre depicta, sive cophinos pulchros, et eos implentes vilibus rebus et fingant in ipsis esse gemmas pretiosas, thesaurum magnum valoris, portantesque ad mercatorem, illum dicant se velle apud illum thesaurum magnum deponere, cum audierunt famam suae legalitatis non modicam esse, et ire habeant ad partes multum remotas. Illis ergo cum mercatore [p.106] sic loquentibus tu superveniens petes depositum tuum quod tali tempore apud eum deposuisti. Spero enim quod propter malus lucrum et abstantium tuorum amicorum et verecundiam sibi legalitatis suae nomen imponentium statim [tum tibi restituet cum integritate depositum] thesaurum. Cave, tamen, [ne noverit mercator illos tuo]s amicos esse". O [magnum mulieris consilium] Mulierum enim naturale [est in dubiis prompta

ell dix: "Què fa a mi ne a tu, fembra? Ve-te'n en pau". E aquella li dix: "Yo-t prech que tu-m recontes la rahó de la tua tristícia, car per aventura poré donar a tu consell molt saludable". Adonchs, lo home, vençut, dix a la fembra, per orde, tot lo seu desastre. E la vella, moxa e sàvia, li dix: "¿As algun amich feel en aquesta ciutat?" Respòs l'ome: "Hoc, haver molts". "Ve-te'n —dix ella— e digues-los que compren algunes arques pintades o alguns bells còfrens e umplen aquelles de coses vills, facen semblant en aquelles ésser pedres precioses e tresor de gran vàlua¹⁵⁵ e, portats al mercader, diguen que ells volen depositar en son poder un gran tresor com ells hagen hoÿda la fama de la sua lealtat ésser molt gran e ells ajen de anar molt luny en terres estranyes. Adonchs, aquells parlants ab lo mercader, tu sobrevendràs demanant lo teu deute, lo qual en aytal temps deposest en poder d'ell. Car yo he esperança que per rahó de major guany e per la pre[f.68r^a]sència dels teus amichs que¹⁵⁶ allí seran, havent vergonya d'ells, per ço com li emposaran nom de feeltat, mantinent, restituirà a tu lo teu tresor. Emperò, guarda't que ell no conegua

habere] bona [consil]ia. Abiit [ergo homo et hunc consil]ium [mulieris] faciens, ami[cis cum mercatore loquentibus de] ficto thesauro apud [eum deponendo supervenitet ip]se repetens [thesaurum] suum [depositum. Tunc mercator ait:] "Bene te recognosco. [Tu es talis qui tale tempore venisti et portasti depositum, et depositum optime] custodivi". Et [factori suo dixit: "Vade cito, et] huic [da] depositum [suum". Sicque accipiens homo dep]ositum [suum] abiit ga[udens. Infidelis ergo mercator a] sua defraudatus [malitia vacuus remansit.] Qui dat [beneficia, deum imitatur.] Seneca [Docet] philosophia praecipue [debere beneficia bene solvere. Interdum autem so]lutio est ipsa confessio. Viro sapienti notum est quanti rex texanda est et omnia secum examinabit quantum accepit, ubi, quando a quo et quemadmodum; quaeris, et quid nobis faciat oblivio nem acceptorum et cupiditas accipiendorum. Et haec de mercatoribus dicta sufficiant. [p.107]

aqueles mercadés ésser amichs teus". O,¹⁵⁷ gran consell de fembra! Car, natural cosa és de fembres en coses dubtoses haver aparellats consells. Adonchs, se n'anà lo bon hom. E faent, segons lo consell de la fembra, los amichs parlant ab lo mercader del faent tresor depositar en poder seu, ell sobrevench e demanà son depòsit. El mercader dix: "Yo·t conech bé. Tu est aytal, en aytal temps venguist e aportist lo depòsit e he molt bé guardat aquell". E dix al seu fahedor: "Ve-te'n tost e dóna aquest son depòsit". E axí prenent l'ome lo depòsit e anàs-se'n alegre e ell no feel mercader, enguanat per la sua malícia, romàs buyt.

"Cell qui dóna beneficis ressembla Déu". Sèneca^e ensenya que la filosofia majorment deu per ben pagar e, a veguades, la paga és la sua confessió. Al varó savi cosa és conexedora del qual és cascuna cosa ordidora, e totes coses examina ab si, quant pres e de qui, e quant, e on, ne en qual manera. ¿Vols saber que fa a nós oblidança de les coses preses? Cobeetat de les coses prenedores.

E aquestes coses dites dels mercaders cumplen ara.[f.68r^b]

[III.5] CAPITULUM QUINTUM

De Medicis et Pigmentariis

Quintus popularis collocatur in forma medici et pigmentarii ac chirurgici ante reginam in hac forma. [Nam in cathedra] magistrali collocatus est homo habens librum in manu dextra, urceolum pigmenti in sinistra. In corrigia seu in cingulo habens ferramenta vulnerum et ulcerum. Per primos intelliguntur physici, et hoc in libro per quem etiam accipiuntur grammatici, dialectici, rhetorici, geometrici, arithmetici, musici, et astrologi. Nam perfectus medicus phisicus debet habere litterarum grammaticae, propositones, assumptiones et conclusiones dialecticae, prolocutiones et facetias rhetoricae, dimensiones geometricae, horarum dierumque creticorum, numerum arithmeticae, harmoniam pulsuum tamquam quandam harmoniam musicae. In dandis vero medicinis et minutionibus, lunationes astrologiae scire necesse est. [p.108]

[III.5] LO V CAPÍTOL

**Dels metges e dels speciayres e dels
cirurgians**

Los metges e ls speciayres són alogats davant la regina en aquesta forma: car en cadira magistral és alogat un home havent un libre en la mà dreita, el picmentari en la mà senistra; en la correga o cinta tench los ferraments de les nafres e dels florancos. E per aquests són entesos los físichs, e açò en lo libre; per lo qual libre encara són presos tots los gramàtics, lògichs, rectòrichs, geomètrichs, arismètrichs, músichs e astrològichs. Car, acabant metge fisician és mester que sàpia la lectura de gramàtica, proposicions, assumpcions e conclusions de dialèctica, perlocucions e abtaments plaents de rectòrica, dimensions o mesures de geometria; armonia, ço és, concordança de música; e, en donar, atressí, les medecines, e les limitacions o egualtats de astrologia entorn los mudaments. En l'urçol o picmentari són significats lo[s] speciayres,

In urceolo significantur pigmentarii et medici et medicinarum confectores, ac pulverum et specierum aromaticorum coadunatores. In ferramentis quae in corrigia deferunt medicos chirurgicos significari dicimus. Horum omnium primi theorici speculatores sunt; ultimi duo practici seu operativi vocantur.

Medicos physicos studiosos et sollertes esse circa scientias necesse est. Cum enim vita humani corporis quodammodo sit in manu medici, nisi peritiam multarum scripturarum Habuerit, si medicinae arti operam dederit, magis occisor hominum quam aegritudinum curator poterit existimari. In eis debet esse morum maturitas, verborum facetia, corporis castitas; ad infirmos multa sanitatis promissio, frequens visitatio, curarum, causarum, signorum requirendorum in libris auctorum, maxime Hippocratis, Galieni, et Avicennae, omnimoda sollicitudo, Cum ad infirmum multi medici concurrunt, non se litigatores exhibeant, en videantur mundi famam magis quaerere disputando vicisse quam aegri decumbentis salutem tractare. Miror cur inter eos, cum maior infirmo incumbit,

e-ls confectós o componedós de medecines, e de pólvores e d'espècies aromàtiques coadunadors o apleguadors. En los ferraments que en la cintura porten,¹⁵⁸ los metges cilorgians deÿm ésser significats. De tots aquests, los primers són theòrichs especuladós o guardadors, [f.68v^a] los II pus derrés són appellats pràctics [o] operatius.

Los metges fisicians, studiosos o vetlans covén ésser entorn les sciències. Que, com la vida del cors humanal quays sia en la mà del metge, si no ha perícia e saviea de moltes scriptures, majorment si donarà obra a la art medicinal, més porà ésser estimat oceÿdor d'hòmens que curador de malalties. En ells deu ésser madurea de costumes,¹⁵⁹ cortesia de paraules, castedat de cors, molt prometiment de sanitat als malalts e sovinejant de visitació, e haver ànsia en tota manera de les cures e de les coses e dels senyals de malalties, requiridors en los libres dels actors, majorment de Ipcràs, de Gualién e de Avicena. Com al malalt, ensemps molts metjes vénen e lo vesiten, esdeven pledejadors o disputadors, e sien dits més querir la fama del món, mentres disputen e que

necessitas sanitatis fiat contrarietatis obiectio, cum tantum de corpore hominis et vita ipsius causa ventiletur. [p.109] Et ille sapientiore se reputat qui subtiliores et plures contrarietates adducit. Et contra inter iuris doctores, ubi non de vita hominis sed de rebus temporalibus extra hominem causa tractatur, ille prudentior reputatur, qui per suum consilium dissidentes novit melius concordare. Tollant ergo medici controversias animorum ne magis apparere studeant quam curare.

Ante reginam vero medicus situatur, ut castitatem corporis habere significetur. Cum enim reginarum ceterarumque feminarum aegritudines mederi habeant, et occulta atque verecunda quandoque inspicere habent castos esse necesse est. Monemus enim ut exempla quae sequuntur inspiciant, ac exempla castorum virorum castitatem sectando aliis pudicitiae sint exemplum.

sien dits haver vençuts, que no tractar la salut del malalt jaent. Maravell-me perquè entre ells objecció de contrarietat és feyta, com major necessitat de sanitat se covenga al malalt, com del cors de l'hom e de la vida d'aquell se men lo pleyt. E aquell se té per pus savis qui pus sobtils e més contrarietats ha duyt e mostra. E per contrariet, los doctors de dret, on no de la vida de l'hom mas de les coses temporals fo[f.68v^b]ra pleyt e tractat, aquell és reputat e tengut per pus prudent e savi, qui per son consell departent conex millor la concordança. Donchs, tollen de si los metges la controvèrsia de coratges, per ço que no sien vists més apparer, que curar.

On davant la regina és lo metge posat, per ço que ell sia significat haver castedat de cors. E, com ells, les malalties de les regines e de totes les altres fembres agen a metjar e les coses amaguades e vergonyoses a guardar, és mester ells ésser castos. Do[n]chs, nós los amonestam que·ls eximplis que·s seguexen guarden, e los eximplis dels varons castos seguesquen, e tenguen castedat per tal que als altres sien exemplis de pudicícia e castedat.

Narrat Valerius libro quarto, capitulo tertio, sub rubrica de abstinentia et continentia. Quod Hippocrates mirae extisit continentiae. Nam apud Athenas scortum erat nobile facieque decorum, cui iuvenes et adolescentes lubrici sponponderunt talentum, si Hippocratis animum ad incontinentiam posset flectere. Quae ad eum veniens nocte accubuit iuxta eum, nec tamen eius continentiam in aliquo labefecit. Cumque iuvenes eam deriderent, quod ipsius animum illecebris flectere non potuisset, pretiumque [p.110] victoriae repeterent, respondit: non se de statua sed de homine pignus posuisse. Vocavit enim philosophum statuam castissimum propter eius immobilem continentiam. Hoc idem recitat Valerius de Xenocrate philosopho, quod cum mulier ei decumbenti nimium nocturno tempore fuisset infesta, et ille fortissimo castissimo firmissimque

Recompta Valeri que Ipocràs fou de meravellosa continència, car entre aquells de Athenes havia una molt noble putana, bella de cara e gentil de cors, a la qual los jóvens adoslescens, dissolts en carnalitat, prometeren un besant si podia enclinar lo coratge de Ipocràs a incontinència e a pecar. La qual, vinent a ell de nit, gità's prop d'ell. Emperò, no esdelenegà ne mudà en nenguna cosa la continència d'ell. E com los jóvens escarnissen a ella com lo coratge de aquell en esdelenegament enclinar no havia pogut, e [f.69^a] demanassen lo preu de la victòria, respòs: "No de ymatge, mas de home, havien posada ab ella penyora". Car al philòsoff appellà estàtua o ymatge per la continència no movable de aquell. Açò matex recompta Valeri^a de Cenòtrates,¹⁶¹ philòsoff, que com una fembra ab ell jaent en lo lit fos molt contrariosa de nit e ell, ab molt cast

^a Valerius Maximus, *Mem.*, IV, 3, 3: "Aequae abstinentis senectae Xenocratem fuisse accepimus. cuius opinionis non parua fides erit narratio, quae sequitur. in peruigilio Phryne nobile Athenis scortum iuxta eum uino grauem accubuit pignore cum quibusdam iuuenibus posito, an temperantiam eius corrumpere posset. quam nec tactu nec sermone aspernatus, quoad uoluerat in sinu suo moratam, propositi inritam dimisit. factum sapientia inbuti animi abstinens, sed meretriculae quoque dictum perquam facetum: deridentibus enim se adolescentibus, quod tam formosa tamque elegans poti senis animum inlecebris pellicere non potuisset, pactumque uictoriae pretium flagitantibus de homine se cum iis, non de statua pignus posuisse respondit. potestne haec Xenocratis continentia a quoquam magis uere magisque proprie demonstrari quam ab ipsa meretricula expressa est?"

proposito immobilis permaneret, in tantum ut nec humerum ad eam verteret, illa se despectam conspiciens confusa discessit. Idem Valerius ponit sub rubrica de disciplina militari, quod Cornelius Scipio missus in Hispaniam, eo momento quo castra intravit, omnia quae voluptatis causa erant iussit tolli. Unde et duo milia scorta leguntur ab exercitu discessisse. Noverat enim vir industrius quod voluptas hominem effeminat, et enervat corpus voluptati subiectum. Unde dicit quidam sapiens: "Luxus, corpus, opes, animam, vim, lumina tollit."¹⁶⁰ Et in fabulis poetarum dicitur quod fontes Sirenarum ingredientes eos enervebant, et viris effeminatis sexum adimebant, et hoc dictum fuit in figura voluptatis, sicut dicitur libro quinto *De nugis philosophorum*.

Curas vulnerum attendant, quae cum fiant aut per simile ut in chirurgia cum rotundo vulnere linteolum rotundum adhibetur et longo longum, [p.111] aut per contrarium ut in physica calidum

e ferm proposament, romangués no movable, entant que a ella no girà lo muscle, e aquella, veent-se menyspreada e confusa, partí's d'ell. Corneri Scipió,^a tramés en Espanya, en aquell moment que entrà en les albergades, totes coses que per rahó de desig carnal eren aquí, manà ésser toltes. On duymília putanes són lestes que partiren de la ost. Car lo baró noble e savi havia conegut que'l desig carnal [efemina l'home],¹⁶² amolexen los coratges e aflaquexen los còsors sotsmesos a desig carnal. On en les faules¹⁶³ dels poetes és dit que·ls entrans en les foses¹⁶⁴ de les sirenes, aflaquiren aquelles e, les forces efeminades, perdien lur linyada homenil. E fon açò dit en figura de desig carnal, axí com és dit en lo primer *Libre de les monçonegues dels philòsoffs*.

Les cures de les malalties atenen e guarden que com són fetes o per semblant axí com en silorgia a la nafra redona, escopada redona és donada, e a longua, longua. E per contrari, axí com

^a Valerius Maximus, *Mem.*, II, 7, 1: "P. Cornelius Scipio, cui deleta Karthago auitum cognomen dedit, consul in Hispaniam missus, ut insolentissimos Numantinae urbis spiritus superiorum ducum culpa nutritos contunderet, eodem momento temporis, quo castra intravit, edixit ut omnia ex his, quae uoluptatis causa comparata erant, auferrentur ac summouerentur: nam constat tum maximum inde institorum et lixarum numerum cum duobus milibus scortorum abisse".

frigido apponitur, aut gaudium tristitia laetitia est curanda. Multi enim gaudio perierunt aut prae nimio gaudio membrorum usu destituti sunt. Dicamus igitur hic incidenter, quid sit gaudium, et quo gaudio nimio aliquis mori inventus sit. Gaudium est diffusio animi cum apprehensione convenientis seu delectabilis. Omnes enim tendunt ad gaudium, sed utrum stabile magnumque consequantur, ignorant. Sed sapiens quidem numquam sine gaudio est. Gaudium autem hoc non nascitur nisi ex virtutum conscientia nec interruptitur nec desinit. Quod enim non dedit fortuna, nec eripit.

Martialis refert: "Gaudia non remanent, sed fugitiva volant".

Narrat Valerius libro nono,

en físiha [f.69r^b] al fret, calt, que és per goig curador a tristor per alegria. Car molts per goig, periren, o, per gran goig, desemparats de usança de membres són feyts contrets e despoderats. Digam incidentment ací, primerament, què és goig e en qual manera algun per goig sia atrobat mort. Goig és escampament de coratge ab prensió de cosa covinent o delitable.^a Car tots van a goig, mas on conseqüesca cosa estable e gran, açò ignoren. El savi, per cert, null temps no és sens goig, on aquest goig no nex sinó de consciència de virtuts, ni és entre corromput, ne lexa. Car ço que no dóna ventura, no-n sostrau.^b

Diu Marcial Coch:^c "Los goigs no romanen, mas fugitius volen". On

recompta Valeri, en lo novén libre,^d que a

^a Belvacensis, *Doct.*, IV, 111: "*Auctor*. Gaudium est diffusio animi in apprehensione onuenientis, siue delectabilis".

^b Belvacensis, *Doct.*, IV, 111: "*Seneca ad Lucillum Epistola 59*. Omnes tendent ad gaudium, sed unde stabile magnum consequantur, ignorant. Et sapiens quidem nunquam sine gaudio est gaudium autem non nascitur, nisi ex virtutum conscientia; nec interruptitur, nec definit. Quod enim non dedit fortuna, non eripit".

^c Belvacensis, *Doct.*, IV, 111: "*Martialis Coquus*. Gaudia non remanent; sed fugitiva volant".

^d Belvacensis, *Doct.*, IV, 111: "*Valerius libr. 9*. Vix verisimile est in eripiendo spiritu, idem gaudium potuisse quod fulmen: & tamen idem valuit: lata etenim clade, quae ad lacum Trasimenum inciderat: mulier filio sospiti ad ipsam portam obuia facta, in eius complexu expiravit. Altera quoque cum falso mortis filii nuncio moesta domi sederet. ad primum conspectum redeuntis exanimata est: sicque quas dolor non exintxerat, laetitia consumpsit, sed minus miror quod mulieres, M. Vitius Calua consul, collega Tiberii Gracchi, Consulis, iterum cum in Corsica, quam nuper subegerat, sacrificaret; receptis litteris decretas ei a Senatu, supplicationes nunciantibus; intento illas animo legens, orta

capitulo duodecimo, sub rubrica de moribus non vulgaribus: quod vix versimile et credible videtur in eripiendo vitam a corpore idem possit facere amor et gaudium quod fulmen valuit. Nam nuntiata clade, quae romanis accidit apud lacum Trasimenum, mulier quaedam, Lina nomine, putans virum suum ea clade periisse, eo insperato redeunte, ad ipsam domus suae portam, illi obviam facta tanto est enecta et repleta gaudio ut in illius complexu statim exspiravit. [p.112]

Altera vero cum falso mortis filii nuntio maesta domi lederet, ad primum conspectum redeuntis exanimata est. Sicque quas dolor non exstinxit, laetitia consumpsit. Sed minus miror quod mulieres!

M. Juventius Thalna quidam nomine cum in Corsica insula, quam nuper subegerat, diis sacrificaret, receptis litteris quibus ei a senatu certae supplicationes nuntiabantur, intento illas animo legens orta caligine ante foculum collapsus est mortuus. Quem quid aliud nimio gaudio enectum putemus? Philemon

penes verdaderament no creï ble és vist que sostén la vida del cors, una cosa matexa pusca fer amor e goig, la qual cosa lo lamp pot fer. Car recompta lo navili¹⁶⁵ que als romans esdevench al lach Terremetich¹⁶⁶ que una fembra, per nom Lina, cuydant son marit en aquell navili ésser perit, e retornant a ella, encontrà aquell a la porta de la sua casa. Com se fos desesperada de aquell, en tant de goig fo portada que en l'abraçament de aquell mantinent morí. Atrésí altra,^a com per fals missatge de la mort del fill, trista se'n tornàs a casa, al primer esguart del fill retornant, [f.69v^a] romàs sens ànima. E axí aquelles que dolor no ocís, alegria les consuma. Mas, gens molta maravella no és, car fembres són. Mas, veus ací major maravella: un hom appellat Estatutlos, fos en Còrcega, la qual illa no havia gran temps presa e sotsmesa havia, así sacrificà's als déus, rebudes letres, en les quals per lo consell de Roma algunes certes suplicacions eren recomptades, aquell, ligen-les ab coratge ferm, passà e calcigà davant lo foch qui era aquí del

caligine, ante foculum collapsus, mortuus est. Quem quid aliud, quam nimio gaudio enectum, putemus? Philemoni quoque vis immoderati risus vitam abstulit".

^a Belvacensis, *Hist.*, V, 44: "Altera cum falso mortis filii nuncio domi maesta sederet: ad primum conspectum redeuntis filii exanimata est".

quoque vis immoderati risus vitam abstulit. Huic gaudio remedium Hippocratem medicum legimus invenisse; nam cum diuturnam moram extra patriam propter sapientiae amorem contaxisse; pervenisset autem fama et opinio summae sapientiae suae apud parentes et patriam. Cum domum rediret et patriae appropinquaret, nuntium de suo adventu praemittens nuntiavit parentibus Hippocratem ipsorum filium privatum oculorum lumine ad patriam remeare, ut laetitiam de reditu suo animos parentum oculorum privatio nuntia temperaret. Putabat enim eos enectos laetitia morituros.

Legimus Titum Vespasiani filium in castris circa Hierosolymam residentem [p.113] audivisse Vespasianum patrem suum totius senatus ad imperii gubernacula sublimatum. Ea propter tanto evectus¹⁶⁷ est gaudio, ut subito membrorum corporis fortitudine destitutus, obriguere membra fierentque

sacrifici e, esdellenegant, caech aquí aytantost mort. Del qual Statutals no-ns pensam sinó que per gran goig fou portat e arrapat. De aquest goig legim que Ipocràs, metge, com ell quant triga agués feta fora de sa terra per rahó de apendre saviea ja trobà remey, esdevench-se que fama e openió de sobirana saviea sua cresqué e escampà entre-ls parents e per tota la sua terra. E com ell tornàs a casa sua e s'acostàs al loch d'on ell era davant, tramés un misatge per rahó del seu aveniment, qui recomptàs als parents qui Ipocràs, perduda la vista dels ulls, se'n tornava a sa terra. E açò féu per ço que la alegria del seu retornament, recomptat lo privament de la vista dels ulls, atempràs los coratges del pare e de la mare e dels altres parents seus. Car ell se pensava que retenguts e arrapats de gran goig man[f.69v^b]tinent no fosen moridós.

Nós legim que Titus, fill de Vespesià, estant en les albergades entorn de Jerusalem, com ell hoís Vespesià, pare seu, del volentat de tot lo senat e consell de Roma ésser exalçat als governaments de l'emperi, per esta rahó en tan gran goig fou pres e arrapat que, soptosament deseparat de la força dels membres del

contracta.

At Iosephus Iudaeus, qui belli Romani contra Iudaeos texuit historiam, medicus peritissimus, causam aegritudinis intilligens, requisivit si toto in obre esset aliquis aemulus, cuius nomen Titus nominari abhorreret. Quod cum Iosepho intimasset hominem esse nomen Titus in tantum abhorrebat quod nec in sua curia aliquis nominare auderet, eum venire fecit, et statuto die fertillissimam mensam ante oculos Titi parari fecit, pincernas et dapiferos iuvenes adunari mandavit, et dixit eis occulte ne ad mandatum Titi aliquis parere praesumeret. Sic autem omnibus ordinatis, aemulum Titi fecit cum omni honore et imperiali reverentia in mensa Titi ante eius oculos collocari et sibi a iuvenibus affectuose servire. At Titus hominem inimicum aspiciens statim ira coepit velut ignis accendi mandavitque servis hominem hunc occidere inimicum. Cumque sibi mandanti nullus obedire auderet, quin etiam ministrarent in tantum succensus [p.114] est ira ut qui usu corporis careret, membraque habebat contracta usum membrorum reciperet perfectam ut prius etiam sanitatem haberet. Attendens autem Titus aemulum

cors seu, regeraren los membres e tornà contret. On Josefus, juheu, qui la ystòria dels romans havia ordida e texida contra los juheus, metge molt savi, conexent la manera de la malaltia, demanà si en tot lo món era algun envejós enemich, lo nom del¹⁶⁸ qual Titus avorrís ésser nomenat. E com hun hom de virtús agués demostrat a Josefus un hom ésser, lo nom del qual Titus tant avorria e esquivava que en tota sa cort nengun no-l gosava¹⁶⁹ nomenar,¹⁷⁰ perquè Josefus lo féu venir e, ha dia establí, féu parar una taula molt habundosa davant los ulls de Titus e ésser aquí ajustats servidors jóvens, botellés, panicés e portadors de viandes, e manà'ls amagadament que al manament de Titus negú no-s mogués, ne-s gosàs ferir ni fer adonchs res que ell manàs. E enaxí, tots ordenats, féu l'enemich de Titus ab tota honor e ab magnificència imperial ésser allogat e posat en la taula, e per lo[s] jóvens servidors aquells, afectuosament e [f.70r^a] plaent, ésser servit. On Titus, guardant l'home enemich mortal mantinent per ira axí com a foch, començà de ésser entés e manà als seus que-l matassen. E com nengú no-l gosar[a]¹⁷¹ obeir, manant e vedant-li-ho

suum venisse ut eo visam curam corporis reciperet, et salutem non inimicum putavit, sed ut sincerum amicum eum postmodum copulavit.

Pigmentarii vero curam gerant solícite, quae eis mandantur a medicis adimplere, ne oblivione vel diversis causis, in medicinis vel confectionibus unum pro altero, posito vel altero postposito hominum se praebeant accisores. Fallaciam fugiant, ne sophisticantes aromata fures potius quam pigmentarii indicentur. Urgentarius debet facere unguenta suavitatis et unctiones conficere sanitatis. Venenosa simplicibus etiam ipsis requirentibus, vel suspectis, nullatenus pretio quocumque tribuant, ne malitia ducti ad damnum illa convertant fiantque participes criminis hi gerere curam salutis. Chirugici quoque compatiētes aegris sint, ne faciles se praebeant incisores vulnerum vel ulcerum, ne perdita fama carnifices dicuntur potius quam vulnerum sanatores. [p.115] Hi omnes cum omnium aegrorum curam gerant, sui ipsorum primo curam habeant,

l'enemich, ni encara servir, en tant foncés d'ira, que ell que freturava de la usança del cors e havia los membres contrets, recobrà los membres sans e guarits. E, puy, aquell no tench per enemich, ans lo ajustà a si per amich sancer e leal.

Aprés, los speciayres agen cura diligent de les coses les quals per los metges los són manades a complir, ne per oblidança o per altres diverses coses ocupats en les medecines e en les confeccions, una cosa per altra o I per altra lexada ne sien donats oceydors dels homes. Ffugen a falsia e a engan, ne sofisticans les espècies aromàtiques sien demostrats més ladres que speciayres. Lo ungenter deu fer¹⁷² los unguents de suavea e blanea, e fer e mesclar lealment los untaments de sanitat. Les coses verinoses als simples encara ells regirens, ni als sospitosos en alguna manera per negun preu no donen, ne duyts per malícia a dan dels proi smes donassen aquelles, e que sien feyts participadors del crim cells que deuen haver cura de salut.

Atressí, los cirurgians compaciēts sien als malalts e que no-s donen leugers

ut purgatis animi passionibus peccatorum
honestis moribus se sanos praebeant.

Quae autem illa Boethius, libro primo, *De
consolatione* ostendit, dicens:

Nubibus atris	Carpere callem,
Conditum nullum	Gaudia pelle,
Fundere possunt	Pelle timorem,
Sidere lumen	Spemque fugato,
Tu quoque si vis	Nec dolor adsit,
Lumine claro	Nubilia mens est,
Cernere verum,	Luctaque frenis
Tramite recto,	Haec ubi regnant.

Et haec de medicis, pigmentariis ac
chirurgicis dicta sufficient. [p.116]

talladors, obri [f.70r^b]dors de nafres e de
florncos, per ço que perduda la fama
sien dits carnicers més que sanadors de
nafres.

Tots aquests, com agen cura e
ànsia de tots malauts, d'els meteis
majorment la agen, que purgades les
passions per bones costumes se degen
dar sans. E quals sien aquelles costumes,
Boeci en lo primer libre ho demostra
dient:^a "Les steles amagades per nuus
obscures e negres no poden escampar
ninguna lum". "Tu, donchs, si vols ab clar
lum vençre, pren la vera carrera del dret
camí, foragita temor e lexa los goigs e
encalça esperança, e no sia dolor present
a tu. Car pensa és nuvolosa e escura allí
on regnen aquestes coses".

E aquestes dites coses dels metges
e dels speciayres e dels cilorgians
cumplen quant ara.

[III.6] CAPITULUM SEXTUM

[III.6] LO CAPÍTOL VIÉ¹⁷⁴

^a Boethius, *De consolatione philosophiae*, I, 7: (vv. 1-4) "Nubibus atris / conditum nullum / fundere possunt / sidera lumen"; (vv. 20-25) "tu quoque si vis / lumine claro / cernere verum, / tramite recto / carpere callem: / gaudia pelle, / pelle timorem / spemque fugato / nec dolor adsit, / nubilia mens est / luctaque frenis / haec ubi regnant". Recollit a Belvacensis, *Doct.*, V, 62.

De Tabernarius et Hospitibus¹⁷³

Sextus popularis sive scachus ante alphilem sinistrum hanc formam accepit. Nam fuit homo habens manum dextram extensam ad modum invitantis, in sinistra tenens panem et super pane cyathum vini, in corrigia habens claves. Hic repraesentat tebernarios, hospites rerumque¹⁷⁵ custodes, et hi ante alphilem tamquam ante iudicem collocantur, quia saepe inter eos rixae et turbationes ortae per alphilem, regis iudicem, habent tractari et libra iustitiae quietari. Horum enim officium est bona cibaria procurare eumentibus. Curiales esse debent erga advenientes, et omnia quae a supervenientibus deferentur, salva per eos et sub certa custodia deponantur.

Primum horum repraesentat manus laeva in qua est panis et vinum; secundum repraesentat manus extensa ad modum invitantis quae est dextra. Tertium repraesentat claves dependentes in cingulo.

Hi fugiant gulae vitium; quanto enim plures edendi bibendique causa ad eos

Dels taverners e dels hostalejant[s] e dels hostalers

Lo sisèn¹⁷⁶ escach davant l'orfil sinestre rebé aquesta forma: car hom fo havent la mà dreta estesa a manera de convidat, tenint en la mà senestra, pa e sobre lo pa un anap de vi ple, en la correja havent les claus. Per aquest aytal són representats taverners e ostalés[f.70v^a], e els guardadors de les coses. E aquests davant l'orfil, axí com davant jutge són alogats, car moltes veus nexen entre ls barallans e turbacions qui per l'orfil jutge se an a tractar e a menar. On l'ofici de aquests és procurar bons menjars als comprans. Curials deuen ésser als vinens, e totes les coses que són aportades per los sobrevinents, salves per elles e sots certa guarda sien posades. La primera cosa d'aquestes representa la mà sinestra, en la qual és lo pa e el vi. La segona, representa la mà estesa a manera de convidant, que és la dreta. La tercera, representa les claus penjans en la cintura o correja.

Aquests, fugen a vici de gola, que en quant molts per rahó de menjar e de

descedunt, tanto cibi et potus se paritate restringant, ut ad eos venientes, eorum exemplo necessaria non superflua corpori se [p.117] tribuant. Saepe enim ex crapula oriuntur rixae, oculorum suffossio et iniuriarum inventio atque perpersio. Debet enim homo edere et bibere ut vivat, non vivere ut edat et bibat. Taurus paucissimorum iugerum repletur pascuo, una silva pluribus elephantibus sufficit; homo vero terra et mari pascitur; verumtamen fames ventris ingluvie non magno constat sed ambitio.

Unde dicit Quintilianus: "In grandibus cenis hoc nobis saepe accidit, ut cum optimis satiati sumus, varietas tamen ex villioribus sit grata". Unde Lucanus: "O prodiga, rerum luxuries, numquam parvo contenta paratu, et quasitorum terra pelagoque ciborum, ambitiosa fames et lautae gloria mensae, discite, quam parvo liceat producere vitam".

Unde Cato: "Indulgere gulae noli, quae ventris amica est". Venter enim et

beure devallen e vinguen a ells, en aytant restrenguen si matex en mesura de menjar e de beure. Car, moltes veus, per masa menjar e embriagar, naxen baralles e regirament de ulls e sobrepujament e engoxa de injúries. Car l'hom deu beure e menjar per ço que visca, no emperò vivre per ço que menje e begua. Lo toro de molt poques pastures és recomplit, una selva o boscatge a molts orifans cuple. L'home, emperò, és pascut de la terra e del mar,¹⁷⁷ per esters la fam del ventre no és certa al gran, mas la cobejança. On diu Quintillinà:^a "En los grans sopars, moltes veus s'esde[f.70v^b]vé açò a nós: que com siam sadollats de moltes bones coses, adonchs la varietat¹⁷⁸ de les coses pus vils és a nós agradosa". E Luchan^b diu: "¡O, deguastadora luxúria, de les coses null temps no est abastada de poch aparellament! Tu percuts e cerques la terra dels acaptadors, e la mar dels menjars, e la fam cobejosa, e la lavada e gloriosa¹⁷⁹ taula, con per poch cosa se

^a Belvacensis, *Doct.*, IV, 155: "Quintilianus libro octavo. In grandibus caenis hoc saepe nobis accidit, ut cum optimis fatiati sumus, varietas tamen nobis ex vilioribus grata sit.

^b Lucanus, *Pharsalia (Bellum ciuiliu)*, IV, 373-377: "luxuries, nunquam parvo contenta paratu. / et quaesitorum terra pelagoque ciborum / ambitiosa fames et lautae gloria mensae, / discite quam parvo liceat producere uitam". Recollit a Belvacensis, *Doct.*, IV, 156.

genitalia proxima sunt, sic et gulae vitium luxuriam parit. Pessima pestis luxuria, ex qua causatur mentis hebetudo, quae est acutae rationis obtusio, carnalis intemperantiae vitio sensibus crassis inducta.

Valerius ponit libro nono, capitulo primo, haec exempla notabilia sub rubrica de luxuria: "Quid autem hoc vitio foedius, quid etiam damnosius, quo virtus atteritur, victoriae languescunt, sopita gloria in infamiam convertitur, animique pariter et corporis vires expugnantur". [p.118]

Et ideo dicit Basilius: "Cum ventri deservimus et gutturi, pecora sumus et beluis similes esse studemus, quibus prona esse et terram respicere ac ventri obedire natura concessit".

Boethius *De consolacione* libro quarto: "Qui virtute deserta homo esse desinit; cum in divinam conditionem transire non possit, vertitur in beluam".

convenga menar a la vida". Diu Cató:^a "No vulles perdonar a la gola, la qual és amiga del ventre". Car lo ventre e-ls genitius proximans són. Enaxí, lo vici de la gola engendra e parex luxúria. Molt és malvada pestilència luxúria, de la qual és causada e feita rebavament o girament de pensa, que és tancament de subtil rahó per vici de carnal destemprança enduÿda per sens grassos.

E, donchs ¿qual cosa és pus pudent d'aquest vici, ne pus damnosa, per lo qual, la vertut és acridada languén, la victòria és adormida, la glòria és tornada en infàmia, e les forces del coratge egualment e dels cors són combatudes? E, per açò, diu Basili: "Com nós servim al ventre e a la guargamella, nós som bèsties e estudiam nós ésser semblans a bèsties, a les quals ésser enclines a guardar la terra e obeyr al ventre la natura los ho atorga". Diu Boeci, *De consolació*, libre quart:^b "Qui desemparada vertut, lexa ésser home; e com no [f.71r^a] pusca passar a la divinal natura, torna en bèstia". ¡Quals e quants

^a Belvacensis, *Doct.*, IV, 156: "Cato ubi supra. Indulgere gulae noli, quae ventris amica est. / Qui sua consumunt, cum deest, aliena sequuntur".

^b Boethius, *De consolacione philosophiae*, IV, 25: "ita fit ut qui probitate deserta homo esse desierit, cum in diuinam condicionem transire non possit, uertatur in beluam."

Quot et quanti sapientiae mirae solidique
fuissent consilii, nisi edacitas et vini calor
eos fecisset hebetes. O Quam
periculosum est patrem familiae,
rectoremque rei publicae mero calere!
Quo ira accenditur, discretio obfuscat,
ac luxuria excitatur in tantum ut libido
nefandis se immisceat actibus hominis,
discretionem sopita!

Ovidius ait: "Vina parant animum
veneri, nisi plurima sumas".

de meravellosa saviea foren estats de
ferm consell, si lo sobremenjar e gelositat
e l'escalfament del vi no·ls agués feyts
rebavats e regirats l'enteniment! E ¡com
és perillosa cosa, pare de companyes e
regidor de la cosa pública escalfar-se de
vi, per lo qual és encesa la ira, e la
discreció enfosquida, e la luxúria és
coneguda, en tant que la luxúria se
mescla en feyts e habuminables,
adormida del tot la discreció de l'home!

^a Belvacensis, *Doct.*, IV, 158: "Ovidius in lib. de Rem. 2 Vina parant animos veneri, ne plurima fumus".

^b Gn IX, 20: "bibensque vinum inebriatus est et nudatus in tabernaculo suo".

^c Gn XIX, 32-36: "veni inebriemus eum vino dormiamusque cum eo ut servare possimus ex patre nostro semen dederunt itaque patri suo bibere vinum nocte illa et ingressa est maior dormivitque cum patre at ille non sensit nec quando accubuit filia nec quando surrexit altera quoque die dixit maior ad minorem ecce dormivi heri cum patre meo demus ei bibere vinum etiam hac nocte et dormies cum eo ut salvemus semen de patre nostro dederunt et illa nocte patri vinum ingressaque minor filia dormivit cum eo et nec tunc quidem sensit quando concubuerit vel quando illa surrexerit conceperunt ergo duae filiae Loth de patre suo".

^d Mt XIV, 3-12: "Herodes enim tenuit Iohannem et alligavit eum et posuit in carcere propter Herodiam uxorem fratris sui dicebat enim illi Iohannes non licet tibi habere eam et volens illum occidere timuit populum quia sicut prophetam eum habebant die autem natalis Herodis saltavit filia Herodias in medio et placuit Herodi unde cum iuramento pollicitus est ei dare quodcumque postulasset ab eo at illa praemonita a matre sua da mihi inquit hic in disco caput Iohannis Baptistae et contristatus est rex propter iuramentum autem et eos qui pariter recubebant iussit dari misitque et decollavit Iohannem in carcere et adlatum est caput eius in disco et datum est puellae et tulit matri suae et accedentes discipuli eius tulerunt corpus et sepelierunt illud et venientes nuntiaverunt Iesu". Passatge inclòs també a Mc VI, 17-29.

^e Vegeu Dn V, 30. Cf. Ioannes Saresberiensis, *Polycraticus*, I, 6, 404 a "Quid quod rex Babylonis non nisi in convivio vidit manum scribentis in pariete: Mane, thekel, phares (Dan. V) , quo regnum dinumeratur, appensum denuntiatur et scissum? Divino siquidem iudicio principatu iudicatur indignus, qui vasa Domini, humana videlicet corpora, in vanae voluptatis gaudia exponit, et sponsi thalamum maligni spiritus immundiciis aperit".

O pessimus vitium, ebrietas ex qua depellitur virginitas, quae est soror angelorum, possessio omnium bonorum et aeternorum securitas gradiorum. Noa mero calens nudatus filiis verenda detexit. Lot castissimus nimio vino sopitus in montem fugiens, carnali copula filialis ut uxores cognovit. Legimus mero calentes sic ira succensos, ut cum amicitai iuncti essent in tantum, ut sobrii unus pro altero periculis se exponeret, se [invicem gladiis peremisse. Herodes Antipas Iohannem non decollasset]¹⁸⁰ Baptistam, [p.119] si crapula et ebrietas defecisset convivio. Balthasar Babyloniae rex vita et regno privatus non fuisset, qua Cyrus et Darius reges, eum cum populo crapula sopitum occiderunt.

Affabiles facetique sermonis decet esse hospites ad eos, quos suscipiunt. Vultus enim alacris, blandus sermo, et benigna invitatio famosum hospitem reddunt. Inde vulgari proverbio dicitur:

Ovidi:^a "Lo vin, si molt ne prens, apparella lo coratge a luxúria". E com és molt malvat vici embriaguea, per la qual perex verginitat, que és germana dels àngels, possessió de tots béns e seguretat de goigs eternals. Nohé,^b per vi escalfat, se desnudà e les coses descobrí davant sos fills. Lot,^c molt cast hom, adormit per molt vi, fugent al munt, per carnal còpula coneix ses filles axí com a mullers. Legim alguns per vi escalfats, axí com per vi ésser encesos, que com per amistat fossen ajustats en tant que atemprats la I per l'altre se liurara a perills, entre si se ociuren ab coltells. Erodos Antipas^d no haguera degollat sent Johan Batista si lo convit de trop menjar e de emfluÿtat e de embriaguea no fos [f.71r^b] stat feyt. Baltasar, rey de Babilònia,^e de la vida e del regne no fóra estat privat, si en aquella nit fos estat atemprat, en la qual Cirus e Dari, reys,¹⁸¹ ab lo poble ociuren aquell,¹⁸² adormit per emfluÿtat e embriaguea.

Bells parlars, e cortesos, e de plaent paraula covén als ostalés ésser [ab]¹⁸⁴ aquells los quals reben en lur ostal. Car, alegre cosa, e blana paraula, e benigne convidament ret l'oste famós e

Cortesia de boca molto vale a poco costa. Cum viarum pericula sint ac discrimina nescientibus, his qui tuo sint introducti hospitio per te docti dirigantur ut securi sub umbra tui culminis vivant, et discedentes per te sociati securi transeant. Esto eorum vitae et famae defensor, ut tuas!

Lot enim angelos, quos homines peregrinos putavit, hospitio benigne suscepit; et ideo ab impetuosa Sodomorum libidine duabus oblati virginibus genitoris amorem postponens fidei susceptis hospitio tamquam sub umbra culminis sui defensorem se praebuit. Salva sint omnia quae tuae custodiae sunt tradita; nam tuum hospitium alienus subintrans suum fecit

agradable. On en lo proverbi vulgar és dit: "Cortesia de bocha, molt val e poch costa".

Com perills sien en los camins e desastres als no sabents qui entren en ton ostal, per tu ensenyats sien e endreçats. Per ço que segurs sots ombra de la tua indústria estorcen e viuen, e depar[t]entes, acompanyats per tu, passen salvs e segurs. Sies defenedor de la vida e de la fama d'aquells, axí com de la tua. Car Lot,^a rebuts los àngels benignament en son ostal com a homes pelegrins que-s cuidava que fosen, de la entrebucadora luxúria dels sodomites guardant, les dues filles vèrgens, los oferí, trespasada l'amor del pare. Feelment rebuts en son ostal, sots ombra de la sua

^a Gn XIX, 1-11: "veneruntque duo angeli Sodomam vespere sedente Loth in foribus civitatis qui cum vidisset surrexit et ivit obviam eis adoravitque pronus in terra et dixit obsecro domini declinate in domum pueri vestri et manete ibi lavate pedes vestros et mane proficiscimini in viam vestram qui dixerunt minime sed in platea manebimus conpulit illos oppido ut deverterent ad eum ingressisque domum illius fecit convivium coxit azyma et comederunt prius autem quam irent cubitum viri civitatis vallaverunt domum a puero usque ad senem omnis populus simul vocaveruntque Loth et dixerunt ei ubi sunt viri qui introierunt ad te nocte educ illos huc ut cognoscamus eos egressus ad eos Loth post tergum adcludens ostium ait nolite quaeso fratres mei nolite malum hoc facere habeo duas filias quae necdum cognoverunt virum educam eas ad vos et abutimini eis sicut placuerit vobis dummodo viris istis nihil faciatis mali quia ingressi sunt sub umbraculum tegminis mei at illi dixerunt recede illuc et rursus ingressus es inquiunt ut advena numquid ut iudices te ergo ipsum magis quam hos adfligemus vimque faciebant Loth vehementissime iam prope erat ut refringerent fores et ecce miserunt manum viri et introduxerunt ad se Loth cluseruntque ostium et eos qui erant foris percusserunt caecitate a minimo usque ad maximum ita ut ostium invenire non possent..."

habitaculum. Cuncta ergo quae defert, tuae sunt commissa custodiae; sint ergo sic salva quasi domi propriae reliquisset. Tales ergo famulos teneas, qui non ducti avaritia bona adventantium quaerunt: Equorum annonam [p.120] seu pabulum equis non subtrahant, ne equi fame lapsati ascensores eorum occasione tale quando in inimicorum manus incidentes pereant, et sic tanti mali causa famuli fiant.

[Hoc idem perpetrans alius ita calce equi semel est percussus in facie ut cicatrices cum impressione ferri et clamorum in eo postmodum apparerent].¹⁸³

In Lombardia partibus apud Parmam civitatem receptus fuit hospitio nobilis quidam cum magna hominum comitiva. Cumque equis prima hora noctis pabula fuissent donata, famulus hospitis clam ante equos pabula posita tolebat furtive. Cumque ad aquam, cui nobilis ille insedere solebat, latro venisset, manumque ad pabulum tollendum applicuisset, equus ipse furis brachium dentibus stringens detinuit. Cumque latro ab equo se detentum sentiret, ac praenimio dolore clamaret, domicelli dicti

altea, se donà a ells defenedor.

Salves sien totes les coses que a la tua guarda són liurades. Car l'estrany sotsentrant en ton ostal allí fa son abitatge [f.71v^a] e totes les coses que porta, axí com en casa sua pròpia, posa aquelles e lexa. Donchs, tals misatges tengues ab tu qui, moguts per avarícia, no vullen ni demanen los béns dels vinens a tu, no sostraguen la civada als cavals ni el menjar a ells ofert. Per ço que·ls cavayls, laçats per fam, que·ls cavalcants aquells per tal ocasió, a veguades, caents en mans de lurs enemichs, no perexquen, ne·ls servents¹⁸⁵ ne sien feyts causa de tan gran mal.

En les partides de Lombardia, en la ciutat de Parma, en un ostal, fo reebut I noble hom ab gran companya d'òmens. E com als cavayls, en la primera hora de la nit, fossen dats lurs menjars,¹⁸⁶ lo missatgé, de l'oste amaguadament, ladronívolment, prenia los menjars davant los ulls dels cavayls. E com, al cavayl que aquell noble senyor solia o havia acostumat de cavalcar, lo ladre fos vengut e hagués estesa la mà per tolre e pendre la civada [a] aquell, lo dit cavayl, estenient lo bras, ab dents furioses

nobilis una cum hospite accurrerunt, sed nullo ingenio dictum furem extorquere ab equi dentibus potuerunt, donec vicinorum aures huius rei negotium fama pervenit. Sicque factum est ut delatus reus ad iudicem confessoque crimine per sententiam damnatus laqueo vitam finiret.

Cum quidam peregrinus cum eius filio vadens ad Sanctum Iacobum apud Tolosam urbem hospitio fuisset susceptus; hospes, cuius erat hospitium in tantum exarsit avaritia, ut damnum reportans pro lucro scyphum argenteum [p.121] clam in mala filii suscepti hospitis collocaret ac postmodum eum insequens tamquam furem, cepit arguere testibus curiae secum adhibitibus. Cum ille et se et patrem innocentes asseret, et ad scrutandum malam fuisset processum, et scyphus in mala filii fuisset inventus,

detench aquell. E com lo ladre se sentís detengut pel cavayl e, per gran dolor que soferia, cridàs, los donzells del dit noble, ensemps ab l'oste, corregueren allí. Mes, per nengun enginy, lo dit ladre, de les dents del cavayl, no pogueren arrapar ni tolre, entro que per fama lo negoci d'esta cosa pervench a les orelles dels vehĩ ns. E enaxí fo feyt que, portat al jutge e confesat lo crim, per sentència condemnat, enforcat fení sa vida. [f.71v^b] Açò matex faén e perpetrar un altre, enaxí per reguiruament del cavayl, una veguada fo ferit en la faç, que-ls senyals ab l'empremiment del ferre e dels claus en ell aparegueren depuis.

Com un pelegrí anant a Sent Jacme en la ciutat de Tolosa en un ostal fo rebut, l'ostaler de qui era l'ostal, en tan gran avarícia fo escalfat, que, damnatge reportant per guany, un anap d'argent, amagadament allogà e més en la boneta de l'oste rebut. E après, encalçant aquell axí com a ladre, lo començà de rependre, menats testimonis ab si e donats a la cort. E com aquell si matex e son pare afermàs no noents e sens culpa, ab tant la boneta encercada fo escudrinyada on l'anap d'argent fo atrobat en la boneta del fill,

tamquam latro peregrinus hospes damnatur suspendio. Rebus omnibus, quae peregrini erant, suscipienti hospiti applicatis. Cumque pater suspensi peregrini perfecisset viam inceptam in honorem Beati Iacobi, et illum redire contingeret per locum ubi filius in patibulo dependebat. Ac sacum pater quareret, cur deus filio evenire talia permisisset, statim filius pendens patrem sic alloctus dixit, se meritis beati Iacobi incolumem conservatum. Monuit insuper patrem ut ad iudicem properaret et miraculum ac ipsius innocentiam nuntiaret. Cumque hoc esset impletum atque filius pergrini esset de patibulo depositus, ventilata causa suscipientis hospitis Tolosani, factaque confessione quod propter avaritiam et cupiditatem rerum habendarum peregrinum hospitem de latrocinio accusasset, ipse quo pendebat peregrinus patibulo est appensus atque in ipso quo pendebat merito exspiravit. Et haec tabernariis et hospitatoribus et albergatoribus dicta sufficiant. [p.122]

[III.7] CAPITULUM SEPTIMUM

perquè l'oste pelegrí, axí com a ladre, fo condemnat per ésser enforcat, e donades totes les coses que eren del pelegrí a l'ostaler qui l'havia rebut. E com lo pare del pelegrí enforcat hagués acabat lo camí començat a honor del benauyrat sent Jacme e aquell convengués retornar per lo loch on lo fill era penjat, el pare contenent ab si matex demanàs¹⁸⁷ per què Déus havia lexades aytals coses esdevenir a son fill. Mantinent, lo fill penjat parlà al pare, e dix que ell era stat conservat san e sanull per mèrits del benauyrat sent Jacme, e per açò amonestà lo pare que·s cuytàs d'anar al jutge [f.72r^a] e que li recomptàs lo miracle e la sua inoscència. E com açò fos complit e lo fill del pelegrí fos desposat del torment de la forca, menat lo pleyt del reebent ostaler de Tolosa e reebuda sa confessió, confessà que, per avarícia e cobeja haver les coses de l'oste pelegrí, havia acusat a aquell de ladronia; perquè, en aquella forca on lo pelegrí era stat penjat, fo l'ostaler penjat.

E aquestes coses dites dels taveners e dels ostalés e dels ostalejans cumplen quant ara.

[III.7] LO CAPÍTULO VIIIÉ

**De Civitatum Custodibus,
Officialibus Communis,
et Pedagiariis**

Septimum popularem sic describimus. In sinistra parte ante militem collocantur custodes civitatum in hac forma. Nam schachus ille formatus fuit in humana specie, habens in manu dextra claves magnas, in sinistra habens urnam, in corrigia habens bursam apertam. Per hoc intelliguntur civitatum custodes; et hoc in clavibus, officiales communis; et hoc, in urna sicut sunt aliqui super mensuras et pondera. Pedagiarii, et massarii seu clavarii qui repraesentantur in bursa vero aperta parati ad recipiendum ea quae communi debentur. Recte enim hi ante militem collocantur, quia per militem civitatum custodes habent requiri et videri, et etiam per eosdem habet ipsa civitas custodiri. Custodes decet esse sollicitos, oculatos et zelatores boni communis; sive pacis tempore sive bello imminente, debent discurrere civitatem, perquirere ea quae ad munimen et securitatem civitatis pertinere cognoscunt] rectoribus

**De les guardes de les ciutats e dels
oficials del comun d'aquelles ciutats e
encara dels peatgers e leuders**

En la sinistra part, devant lo cavaler són allogades les guardes en aquesta forma: car aquell escach és format en humanal semblança havent en la mà dreita grans claus, en la sinistra una alna e en la correja una bossa uberta. Per aquests, són entesos les guardes de la ciutat, e açò, en les claus, los oficials del comú. E açò, en l'alna, axí com són algunes sobre les mesures e sobre les peses, los peatgés, e ls tresorés o els claués, qui són representats en la bosa uberta a les coses a rebre que són degudes al comú. Car, dreturerament, aquests aytals davant lo cavaler són alogats, per çò, car los cavalers han d'ésser requests e vists e, [f.72r^b] encara, per aquells deu ésser la ciutat regida.

Les guardes covén que sien anciosos e vehedors e zeladors del bé comú, car, en temps de pau o de batalla o guerra apparexent, deuen escriure e cercar la ciutat e les coses qui són necessàries a establir e a guarnir la ciutat

inti[mare; nulli homini gu]errae tem[pore nocturno tempore portas civitatis aperi]re. Conscientia in [eis sic recta sit ut z]elum sic habeant ci[vitatis, ut [p.123] tamen culpam] livore invidiae [seu cordis amaritud]ine [imponent. Saepe enim fit, u]t videri zelato[res quidam ament et, ad h]oc, ut in officiis [laudati permaneant, al]iquos fraudulenter [accusent. Suum enim g]enus malitiae est, [inde velle reportare] gloriam, unde [aliis] sine [culpa criminis imponunt] infamiam. [Sic enim custodem te praebea]s, ut apud iudi[ces et rectores innocen]tes non patiantur iniuriam . Semper illum prae oculis habeas, qui omnium corda novit et ponderat. Illum enim timeas, sine cuius custodia frustra custodiendo invigilas. Timentibus enim deum beatitudo promittitur et eis omnis cooperantur in bonum.

Imperator Fredericus Secundus
apud Capuam civitatem super pontem

e, a seguretat d'ella, deuen açò als regidors demostrar e que a null hom no obren de nit si és en temps de batalla c de guerra. La consciència en ell sia dreturera, que axí agen cell de la ciutat, que no empossen a nengun hom culpa per enemistat d'enveja o per amargura de cor. Car moltes veus és feyt que alguns amen ésser vists celadors, e açò fan perquè romanguen loats en los oficis, e per esta rahó acusen¹⁸⁸ alguns enganosamente. Verament, és subiran linatge de malícia d'aquén voler reportar glòria qui sens culpa posse a l'altre infàmia de crim. E, per açò, deus tu matex enaxí guardar que, entre·ls jutges e regidors, los innoçents no sofiren injúria, totstemps havent davant tot ulls aquell qui conex los coratges de tots e·ls pesa e·ls balança. E aquell temes, sens la guarda del qual debades te guardes vetlant, ço és, Déu. Car als tements¹⁸⁹ és promesa la benauyança e a ells se obren totes coses en ben.

L'emperador Fedrich,^a en la ciutat de [f.72v^a] Càpua, sobre el pont de

^a *Gesta Romanorum* (Dick, 132): "*De Friderico imperatore et de porta marmorea*. Imperator Fridericus secundus unam portam marmoream contruxit miro opere super pontem aque fluentis prope Capuam. In qua porta imperator sculptus fuit in magestate cum duobus collateralibus iudicibus. In semicirculo capitis dextri iudicis hic fuit versus: 'Intrent secure,

aquae circa ipsam civitatem defluit, portam marmoream miro opere construxit, in qua ipse Imperator sedens maiestratem praetendens sculptus est. A dextris vero et a sinistris duo iudices assessores sculpti sunt. In semicirculo capitis iudices in dextra talis versus est: "Intrent securi qui querunt vivere puri". In semicirculo capitis iudices in sinistra hic versus scriptus est: "Infidus excludi timeat vel carcere trudi". In semicirculo antem totius portae est hic versus: "Caesaris imperio regni custodia fio". In semicirculo super caput regis est hic versus: "Quam miseros [p.124] facio quos variare scio". Monere ergo iudicum est custodum vero timere, regis vero poenas proditoribus comminari ut patet.

Dionysius Siciliae rex habens fratrem, quem intime diligebat. Semper quocumque pergeret vultu agebat se tristi. Cumque in curru ei deambulanti

l'aygua que entorn aquella ciutat decorre e va, costruí e féu una porta de marbre de meravellosa obra, en la qual lo¹⁹⁰ dit emperador, seent en sa magestat, és entretallat figuralment. On a la part dreta e a la sinestra dos jutges assessors són entretallats. En lo mig cercle¹⁹¹ del cap del jutge en la part dreta és aytal ves: "Entren segurs qui volen viure nèdeus e purs". En lo mig cercle del cap¹⁹² del jutge de la sinestra part és aquest vers: "Lo no feel se tema ésser foragitat enclòs en carçre". Aprés, en lo mig cercle¹⁹³ de tota la porta és aquest vers: "Yo feyt guarda del regne per manament de Cèsar". En lo mig cercle sobre el cap del rey és aquest vers: "Aquells faç yo mesquins que conech variejar". Donchs, amonestar se pertany als jutges e tembre se pertany a les guardes e, al rey, se pertany menaçar penes als traïdors, segons que-s manifesta.

Dionís, rey de Sicília, havent un frare que molt amava, totstemp, en qualquer loch anàs-se, havia ab cara trista. E com un dia ell anant en un carro

qui volunt vivere pure! In semicirculo vero capitis sinistri iudicis scriptus erat hic versus: 'Inuidus excludi timeat vel carceri tradi!' In semicirculo vero capitis imperatoris scriptus fuit versus: 'Quam miseros facio, quos variare scio!' In semicirculo vero supra porta scriptum fuit versus: 'Cesaris imperio regni custodia fio'.

occurissent duo pauperes facie laeti habituque despecti, ille statim de curru desiliens eos cum omni reverentia et honore suscepit. At ex hoc barones et milites non solum mirati, sunt sed animo conturbati. Causam tamen iniustati negotii, timore retenti minime quaesierunt: per fratrem tamen regis rogaverunt certiorari de causa. Cumque Dionysius a fratre suo audisset, se fore beatum, maxime quia tot divitiis et honoribus et delectionibus esset refestus, rex fratrem quaesivit, se beatitudinem suam experiri vellet. Ac fratrem Regis ait: "Desidero et requiro". Rex mandavit omnibus subditis suis fratri suo ut sibi in omnibus obedirent. Cum refectionis hora venisset, at mensa epulis esset referta, ac in mensa regis frater sederet, nobilissimos quoque ante oculos pincernas conspiceret sonos et musicos cum suai¹⁹⁴ delectione audiret, Rex incepit fratrem quaerere, utrum se beatum putaret. Cui frater respondit: "Et beatum me puto et experior". Tunc rex Dionysius clam limatum gladium fecit portari cumque [p.125] equina seta super caput fratris fecit appendi. Cumque regis

encontrà dos pobres alegres de cara e menyspreats d'àbit, mantinent, aquell devalà del carro e, ab tota honor e reverència, rebé aquells. E els barons no solament se meravellaren d'açò, mes encara, torbats en lur coratge foren. Emperò, per temor, poch ni molt no gosaren [f.72v^b] la causa del negoci aquell no usat demanar, e preguaren lo frare del rey que ell d'aquell feyt aytal se degués certificar ab lo rey. E féu-ho. Enaprés, com Dionís aguens hoÿt açò de son frare e sabés que aquell se tenia per benauyrat, majorment com fos recomplit de moltes riqueses e d'onors e de delitaments, lo rey requerí son frare si volia esprovar la sua benauyrança, e ell, responent, dix que fort ho desigava e-n requeria, perquè-l rey manà a tots los seus sotsmesos que en totes coses obeïssen a son frare, axí com a ell matex. E, com la hora del menjar fos venguda, e la taula fos plena de diversos menjars, e sobresigués en la taula del rey, e veés servidós molt nobles, e hoynt sons de música ab suau delectació, lo rey li demanà si-s tenia¹⁹⁵ per benauyrat. "Yo

^a Quintilianus, *Declamationes Maiores*, IV, 19, 4: "excedit omnem calamitatem innocentiae suae non credere, diebus ac noctibus timere".

frater nec manum ad mensam apponeret nec oculos ad servitores converteret, rex dixit ei: "Cur, frater, non comedis, cum beatum te dicas et sentias?" Respondit ille: "Me beatum non sentio cum gladium tremulentum super caput meum conspicio". Tunc rex aperuit ei, quod vultu tristi idcirco quocumque se verteret, eo quod gladium occultum divinae ultionis in corde semper conspiceret, nec materiam habeat laetitiae, ubi tantus timor continuus sibi inisset. Pauperes vero laetos facie idcirco honoraverat ex eo, quod eos serena et laeta conscientia cernebat. Satis enim hic rex ostendit, non fore beatum hominem timor inest.

Unde Quintilianus ait: "Excedit omnem calamitatem, diebus ac noctibus timere". Re vera qui timetur a multis, multos timet. Et est minus quam servus, dominus qui servos timet.

Tutissima vero res est, nihil timere praeter deum. Interdum audaces cogitamus esse metu, est ubi dat vires nimius timor. Timor sollicitum reddit ut, quae custodiae committuntur, perquirantur, ne pereant et nimium timidum nimiumque securum esse vitium est.

—dix ell— cuyt ésser benaventurat e ara ho és prou". Adonchs, lo rey Dionís féu aportar un coltell febril e féu-lo estar penjat en una serda de cavayl sobre el cap del frare a la taula menjant. E com lo frare del rey no estenés la sua mà als menjars ne giràs los ulls als servidors, lo rey li dix: "¿Per què, frare, no menjes, com te digues benauyrat e encara que t sots?" Respòs aquell: "Yo no sent a mi benauyrat com quart lo coltell tremolant sobre mon cap". Adonchs, lo rey li manifestà [f.73r^a] que on que ell se giràs anava ab cara trista, per ço com totstemp guardava lo coltell amagat de la devinal venjança en son cor, e no havia matèria de alegria allí on tan gran temor contínuament era present a ell, e aquells pobres ab alegre faç e alegre consciència los i veÿa star. Aquest rey assats mostrà l'hom no ésser benaventurat, al qual la temor és present. On Quintilian^a diu: "Sobrepuja tota angoxa de tenebres l'hom dia e nuyt". Verament, cell qui és temut de molts, ell tem a molts. E, per cert, menys és que servu, senyor qui tem los servus. Emperò, molt segura cosa és res no tembre sinó solament Déu. Emperò, a veguades, són costrets ésser

ardits per paor, allí és temor molt gran on donam les forces. Temor ret hom ànsies, per ço que en les coses que aguarda són comanades sien cercades e requestes, per ço que no peresquen. E trop tembre, e trop ésser segur, és vici.

Officiales communis discreti sint, ne ultra quam ratio postulet, [p.126] extorqueant ab ementibus seu vendentibus. Personam enim communem gerant; idcirco communis hominibus se exhiberant. Et quia inter emptores et venditores procax lingua se miscet, omnis in eis sit diuturna patientia. Aeque enim animo honesta amanti contemnendus est ipse contemptor. Contemne ergo ineruditorum contemptus. Si vis ad progredi, iniuria iniuste irrogata est eius infamia, qui facit.

Socratem quidam procax intuens ait: "O oculi corruptores puerorum". Cumque discipuli irruentes in eum nollent dimittere illatum magistro convicium, hac sententia illos repressit, dicens: "Quiescite, O sodales, quiescite. Etenim sum quod dicit, sed me reprimendo

Los oficials del Comú sien discrets, que no demanen dels comprants ne dels venents més que rahó no vol ni demana, e ajen la persona comuna. E, per ço, comuns se donen a tots los hòmens. E car entre compradors e venedors lengua se mescla mala e trop parlara, e per açò sia en ells longa paciència. Car ab equal coratge de amar coses honestes e menyspreador aquell, menyspreu. Menys[f.73r^b]prea, donchs, menyspreu d'hòmens no ensenyats, si vols en alt ésser pujat. Car enjúria dóna injustament la infàmia en aquell qui la fa.^a Un trop malparlat, guardant a Sòcrates,^b dix: "¡O, ulls corrompidors d'infants!" E com los dexebles lo guardassen, volents punyr la desondria dita, el mestre per esta sentència représ aquells dient: "Reposat-vos ¡o companyons! reposat-

^a Belvacensis, *Doct.*, IV, 83: "*Arist.* iniuria iniuste irrogata, eius est infamia qui facit".

^b Belvacensis, *Doct.*, IV, 83: "*Cassianus in li. collationum.* Socratem quidem Crisios intuens ait: O oculi corruptoris puerorum, cumque discipuli irruentes in eum, ultum vellent ire illatum magistro conuitium; hac sententia illos repressit".

contineo".

Quodam tempore cum, idem infinita convicia ex superiore loco a Ianthipe uxore procurante, dicta essent, Socrates ipsi uxori suae restitisset, aqua perfusus immunda, nihil amplius respondit quam capite detergo: "Scie[bam enim, inquit, quod ista t]onitura imber[sequeretur". Cede pug nan]ti cedendo, vic[tor abibis.

Cato: "Cum] recte vivas, [ne timeas verba malorum. [Arbitrii [nostri] non est [quod quisque loquatur". Prosper:] "Numquam bella bo[nis, numquam[discrimina desunt". [p.127]

Pedagiarii nulla peda[gia

vos. Car yo són com aquell qui si diu, més ell reprén; mes me retench e¹⁹⁶ m'abstench". Un temps, com aquest matex Sòcrates,^a sens nombre de convicis e desonries d'un loch agués hojdes per na Çantipes, muler sua, e contrastats, a ella escampà aigua sútzea sobre en son cap, dix: "Ja sabia yo que esdevenidor era que après d'aquests trons se'n seguís pluja". Dóna, donchs, loch al combatedor, car donant loch, vencedor seràs haüt.^b Diu Cató:^c "Com dretament vives, no ajes cura de les paraules dels mals. No és a arbitre de nós que cascú parle". Diu Pròspere:^d "Null temps batalles ni greujes no defallen als bons".

Los peatgés, nulles altres leudes c

^a Hieronymus, *Adversus Iovinianum*, PL, 23, I, 48: "Socrates Xantippen et Myron neptem Aristidis, duas habebat uxores. Quae cum crebro inter se iurgarentur, et ille eas irridere esset solitus, quod propter se foedissimum hominem, simis naribus, recalva [Mss. [0279A] recurva] fronte, pilosis humeris, et repandis cruribus, disceptarent: novissime verterunt in eum impetum, et male mulctatum fugientemque diu persecutae sunt. Quodam autem tempore cum infinita convicia ex superiori loco ingerenti Xantippae restitisset, aqua perfusus immunda, nihil amplius respondit, quam capite detergo: Sciebam, inquit, futurum, ut ista tonitrua imber sequeretur". Recollit a Belvacensis, *Doct.*, IV, 83.

^b Ovidius, *Ars amatoria*, II, 196: "Cede repugnanti: cedendo victor abibis. Recollit a Belvacensis, *Doct.*, IV, 84".

^c Belvacensis, *Doct.*, IV, 84: "*Cato ubi supra*. Quem superare potes, interdum vince ferendo. Maxima etenim morum est semper patientia virtus. Cum recte viuas, ne cures verba malorum. arbitrii nostri non est, quod uisque loquatur".

^d Belvacensis, *Doct.*, IV, 84: "Numquam bella bonis, numquam discrimina desunt".

extorqueant [nisi quae aut imperator aut] legis conditor [instituit, ne videantur pot]ius raptores quam [exactores pecuniae. Ad de]bios viarum tran[situs muniendos, quod ei]s ex officio incumbit, [et a quibus de iure e]xigere possunt, sine iniuria [et contumelia postulent.] Non affectent tantum utilitatem rei publicae ut incurrant damnum conscientiae. Vae qui praedaris; nonne et ipse praedaberis?

Thesaurii seu clavarii civitatum omnem legalitatem habeant ne propter quam sibi debetur, rei publicae subtrahant, ne qui debent esse custodes, fiant fures. Nam nulli, cui rapina feliciter cessit, gaudium rapti duravit in posterum. Et haec de custodibus civitatum officialibus communis et pedigiariis dicta sufficiant. [p.128]

peatges per força demanen, sinó aquells que l'emperador o lo fahedor de la lig ha establits, per ço que no sien vists més robadors que demanadors de pecúnia. Als passos duptosos dels camins establitors, qui a ells per ofici se pertany [f.73v^a] de fer e als quals per dret se deu demanar, sens injúria e onta o demanen. Ne desigen tant lo desig de la cosa pública, per què encórreguen damnatge de consciència. ¡Guay e maledicció serà a tu qui robes! ¿No seràs tu, donchs, robat? ¡Guay que digua: cert sí seràs!^a

Los tesorés e ls clauers de les comunitats hagen tota lealtat que, exceptat ço que a ells és degut de la cosa pública, no sostraguen, per ço que ls qui deuen ésser guardes no sien feyts ladres. Car a nengú a qui roberia, benaventuradament, dóna loch, goig no dura enaprés a la cosa robada.

E aquestes coses dites dels guardes e oficials cumplen quant ara.

[III.8] CAPITULUM OCTAVUM**[III.8] LO CAPÍTOL VIIIÉN**

^a Is XXXIII, 1: "vae qui praedaris nonne et ipse praedaberis et qui sperneris nonne et ipse sperneris cum consummaveris depraedationem depraedaberis cum fatigatus desiveris contemnere contemneris..."

**De Prodigii Ribaldi et Lusoribus et
Cursoribus**

Octavus popularis est uti sunt ribaldi et lusores quoque ante sinistrum rochum dicimus situatos. Ad vicarium enim regis, qui est rochus, pertinet habere homines aptos ad civitates et loca regi contraria exploranda, et cursores qui cito portent litteras et regis mandata. Sic autem formatus scachus eos repraesentans: nam homo fuit habens hispidos convellutos, habens in manu dextra modicam pecuniam, in sinistra vero tres taxillos. Et cordam sive funem pro cingulo, habens pyxidem litteris plenam.

In primo repraesentatur prodigi et dilapidatores rerum suarum; in secundo, lusores et meretricatores; in tertio, cursores et litterarum portatores. Prodigis et dilapidatores debent dari curatores, ne bonis suis dissipatis furari cogantur. Qui enim abundare consuevit pecuniam eamque prodige expendendo lascivire, cum mendicitatem venerit, eum mendicare aut furari necesse est. Tales ergo aut delicati sunt et laborare non

**Dels ribalts e dels deguastadors,
jugadors e dels correus**

Los ribalts e·ls jugadors davant sinestre roch deym ésser posats. Car al vicari del rey, qui és roch, pertany conservar hòmens aptes e covinens a les ciutats, e·ls lochs contraris al rey encercar e purgar, e correus, qui tost porten letres e·ls manaments del rey, haver. Car axí fo format l'escach representant aquells: car hom fo havent los cabells cresps e escampats, havent en la mà dreta una poca de pecúnia, e en la sinistra III daus, e en la corda la qual ha per cintura [f.73v^b] una bústia plena de letres. En la primera cosa, són representats los jugadors e·ls deguastadors de lurs coses. En la segona, són representats los alcavots e·ls fornicadors. En la terça, los correus e·ls portadors de letres.

Als deguastadors e malmetedors deuen ésser dats curadors, ne lurs béns dessipats sien costrets emblar e robar. Car cell qui era acostumat d'abundar en pecúnia despenen aquella, follament e altiva, com serà vengut a menigüea de necessitat, se cové o que mendich o que

possunt, aut nobiles sunt et mendicare erubescunt; sicque fit ut qui dilapidaverunt propria, rapiant aliena. Magnum vitium est prodigalitas, quae etsi quam utilitatem aliis ad tempus pariat, finaliter tamen proximis sit damnosa. [p.129] Hos enim Cassiodorus admonet sua servare, en necessitate suborta aliena mendicaro aut furari cogantur; maior enim, inquit ipse, in conservandis quam in inveniendis adhibenda est cautella. Claudianus in maiori volumine dicit: "Est potius conservare quaesitum quam quaesivisse novum".

Et ideo in proverbii dicitur: "Qui non cavet expensam, ante mendicat quam sentiat".

Cum quidam nomine Johannes Cavazia ditissimus esset nec haberet nisi duas filias. Illas nuptui tradidit duobus nobilebus civitatis, quas, cum illis tradidisset, in tantum pater earum generos²⁰⁰ dilexit ut aurum et argentum et bona temporalia, succedente tempore, eis partitus sit. Cumque, durantibus denariis, generi et mariti filiarum patri earum essent nimis curiales ac benefici, ventum est

sia ladre. Car aytals o són delicats e no poden treballar, o són nobles e han vergonya de meni[g]ar. E enaxí és feyt que cells qui malmeten les coses pròpies, que no¹⁹⁷ prenguen les altres. Gran peccat és deguastament, que si alguna utilitat a¹⁹⁸ alguns a temps paresca, finalment, ab los proï smes és feyta damnosa. Aquests, amonesta Cassiodorus, que guarden lurs coses, ne per necessitat costrets hagen de menigar o de amblar les altres coses. [Major guarda s'ha d'haver en guardar les altres coses]¹⁹⁹ que en atrobar. Diu Claudià en lo major volum: "Major cosa és guardar la cosa guanyada que haver guanyada la nova". E, per açò, diu el proverbí: "Qui no guarda la despesa, ans menigua que u senta".

Com un hom, per nom Johan²⁰² Cavatxa, fos molt rich e no agués sinó dues filles, liurà aquelles a maridatge a dos nobles hòmens de la ciutat. E com les aguessen [f.74r^a] preses nupcialment, lo pare amà tant los gendres que per temps l'aur e l'argent e-ls béns temporals partí ab ells. E com, durans los dons, los gerents²⁰³ marits de les filles al pare d'elles fossen molts currials e benefeytors,

tempus quo, distributis omnibus filiabus et generis, Johannes praedictus nihil haberet. Sicque factum est, ut qui durantibus²⁰¹ denariis videbantur grati, superviniente inedia, probarentur ingrati. Cum autem idem Johannes prudens esset, indigentiae suae volens occurrere, mercatorem sibi notum ab anti[p.130]quo adiit, et decem milia librarum praestrari ad trium dierum terminum exposcit.

Cumque pecuniam mutuo acceptam ad domum propriam reportasset, in quodam nobile et solemnifesto generis et filiabus parevit convivium. Post quod in cubiculo clam inclusus de scrineo noviter fabricato cum tribus firmis clavaturis obfirmato pecuniam sibi mutuam traxit, et de sacculis super tapeta strata effudit, ut filiae extra cubiculum positae per rimas ostii pecuniam possent conspicere. Quo facto iterum pecuniam ipsam collectam recondere in scrineo simulans, ad mercatorem eam postmodum integre reportavit. Die vero altera, generi et filiae patrem interrogant, quanta esset pecunia in scrineo sic obstructo reposita. Cumque ille fingeret viginti quinque milia librarum quas deposito posuerat, ut ex eis testamentum

temps s'esdevench que, partits e larguejats sos béns tots, lo dit Johan Cavatxa res no li romàs. E axí fo feyt que cells qui durant los donaris²⁰⁴ eren vists agradosos, sobrevinent pobrea foren provats desagradosos. E com lo pare fos varó savi e previst, volent acórrer a la sua fretura, I mercader per ell conegut antigament requerí pregant que li prestàs deu mília liures tro a terme de III dies. E com la pecúnia, a préstech reebuda, a sa pròpia casa agués portada, en una noble e solemnial festa, apparellà I noble convit als gendres e a les filles. E après que en la cambra amagadament l'ach tancada, però primerament en una archa nova, fabregada e ab III fermes tancadures ben fermada, la peccúnia a ell prestada, gitant de sots sobre un tapit estés, la escampà, per ço que les filles, que eren fora la cambra, posades per les fenelles de la porta, poguessen guardar la peccúnia. La qual cosa feyta, altra vegada collida la dita pecúnia, féu semblant que la estojàs en l'archa. Mes après, aquella entrega[f.74r^b]ment reportà e reté al mercader. Puy en l'altre dia los gendres e les filles demanaren al pare quanta era aquella peccúnia que en l'archa axí

faceret, et relinqueret generis et filiabus, si tamen secundum modum quem cum eo fecerant nuptui tradiderat se haberent. Illi, hoc audito, nimium gavisus quidquid tam honoris in vestibus quam in cibis posterant usque ad finem vitae patri servire conabantur. Appropinquante autem fine vitae suae vocatis generis [p.131] et filiabus, sic eos alloquitur: "Antequam moriar, non intendens aliud facere testamentum nisi quod in scrineo obfirmato reclusi, statim ergo coram me, dum adhuc vivo, fratribus praedicatoribus centum, fratribus minoribus centum, heremitanis quinquaginta libras consignare curetis. Aquibus, cum sepultus fuero, claves scrinei et mei depositivas habent deposito repetatis".

In qualibet autem clavi meum scriptum apposui in testimonium praemissorum. Unicuique autem ecclesiae aut recluso certam pecuniae quantitatem, dum lecto descumberet, donari fecit per maritos filiarum suarum. Quod enim libenter fecerunt spe testamenti quod in proximo expectabant. Cumque ille diem clausisset extremum celebrataeque fuissent funeris exsequiae, septimum etiam dies obitus solemniter fuisset

firmada e tancada havia posada. E com aquell scientalment dixés que XXV mília liures, les quals en depòsit havia possades, per ço que fes d'elles testament e en lexàs als gendres e a les filles, sí emperò segons la manera que ab ell feren com maridà ses filles, se havien. On aquells, hoÿt açò, molt alegres, tot ço que era d'onor e de plaer, axí en vestirs com en menjars procuraren al sogre tro al dia de sua fi. E vengut a la fi, appellats los gendres e les filles, parlà a ells enaxí: "Ans que yo-m muyra, no entén altre testament fer sinó axí com en l'archa tancada e ben firmada ho he lexat hordenat, perquè mantinent davant mi, mentre encara sun viu, curets consignar o dar als frares preÿcadors e als menors C libres a cascun orde, e L libres als ermitans, per les quals, com seré sebolit, les claus de la archa e del meu depòsit que ells han en lur poder demanets. On en cascuna clau he yo posat mon escrit en testimoni de les damunt dites coses, perquè a cascuna esgleya e al reclus certa quantitat de peccúnia dementre jahí a al lit féu donar. E ells feren-ho volenterosament per esperança del testament que [f.74^vª] en breu esperaven

expletus cum solemnitate magna, claves apud religiosos depositas petierunt. Quibus acceptis cum gaudio, scrineum, in quo putabant pecuniam depositam, aperientes solemniter, nihil in eo aliud invenerunt, nisi clavam enormiter grossam et magnam, in cuius vulgariter erat scriptum hoc modo: *Questo e el testamento de Giovanni Gavasa chi se per altrui lassa sia amazato conquista maza*. Quod in latino sic est: [p.132] "Ego Johannes Gavaza tale condo testamentum, ut quilibet mactetur hac clava, qui se ipso neglecto alterius gerit curam".

Stolidissimum opus est propria prodige expendere, et aliena postmodum appetendo sperare, sive filius sive filia sit. Ante manum tuam dispensandam respicias quam tu dispensanda tibi respicias alienam. Nemo bonum civem existimat eum qui et multa expendit et modica possidet. Talem existimo

haver. E com ell fos finat e soterrat, el VIIén dia après la sua mort, fos complit ab gran solemnitat. Anaren als dits religiosos e demanaren les claus que eren en lur poder, les quals reebudes, l'archa en què-s cuydaven que fos deposada la peccúnia obrens solempnament. Res àls en ella no trobaren sinó una massa fortment grossa e gran. En lo mànech de la qual, vulgarment era escrit:

"Aquest és lo testament d'en Johan Cavatxa: qui si matex per altri se desfaça sia massat ab aquesta masça".^a

La qual cosa en latí és axí: "Yo, Johan Cavatxa, faç aytal testament que cascú sia masçat d'esta masça, qui si matex menyspreat haja cura d'altri". Obra és²⁰⁵ d'home molt foll sues pròpies coses deguastablement despendre, e les altruis après demanen esperar, si que sia fill e filla. Davant la tua mà despenedora guart, ans que tu la altrii guarts, despenedora e ordenadora. E no estims ésser bon

^a Com hem comentat a diversos llocs de l'estudi introductori, un dels llocs crítics del text. El refrany, íntimament relacionat amb la narració de Joan Cavatxa, té una gran extensió i vitalitat entre els territoris catalanoparlants. Farnés (1994: IV, 3-8 i VIII, 387) en dóna 15 variants diferents, el localitza a Eiximenis i transcriu el relat paral·lel de "L'avi Rabassa", d'on s'extrau la dita "qui fa donació com en Rabassa, que li piquin el cap amb una maça". A terres valencianes és molt comú. "A qui testament en vida fasa, que li jafen el cap en una maça" és la versió que dóna Escrig (1887: 1144), molt semblant a la variant de Martí Gadea (1891: §.93). Trobem la dita en repertoris valencians més recents ("Qui donació en vida faça, que li esclafen el cap amb una maça", Agulló, 1989: 87).

novitates appetere, dominia mutare, intestina bella libenter movere. At contra hi, qui abundant liberis ceterisque rebus, quibus terrenos homines felices puntamus, civium novitates, dominorum mutationes et perturbationes civium horrent et fugiunt. Qua propter talibum civitatum amplius regimen convenit, quibus novitates et civium perturbationes diapliccent, suis contentis, nec alienis cupidis. Prodigum autem nec bonum civem nec utilem rei publicae existimamus.

Post hoc lusores, scortarum turpitudines insequentes, omino peiores dicimus, quos cum ludi taxillorum calor venitatisque libido ad pauperitatem traxerit, latrones et praedones fieri necesse est. Post haec, omnis infidelitas, proditiōnis testura, inebrietatisque vitium [p.133] sequitur. Hi bella sequuntur militum que castra, non tam optantes victoriam quam praedam. Multa, cum licet eis, damna inferunt et inde parva lucra reportant.

ciudadà aquell qui molt despén e poch posseex. Aytal, estim yo, demanar novelletats e mudar senyories e volenter moure batalles al vençre. E per contrari, aquells qui abunden de fills e de tantes altres coses de les quals no-s cuyden los hòmens terrenals ésser benastruchs, novelletats de ciutadans desplaen, [f.74v^b] a les sues coses menyspreats, e no còbeus dels altruis. Lo despersech e deguastat, no destimem ésser bon ciudadà ne profitós de la cosa pública.

Aprés aquests deým ésser pigors del tot los jutgadors e següents les sutzetats de les vils fembres. Los quals, com l'escalfament del joch dels daus e la cobejança de la vanitat o la luxúria los aurà tirats e aportats a pobrea de necessitat, se cové que sien feyts ladres e robadors. Aprés aquestes coses, tot creximent de infidelitat e de traï ció e a vici de enbriaguea se ensequex en ells. Aquests aytals seguexen les batalles, no desigan les albergades dels cavallers, axí de victòria com de roberia, mas donen molts damnatges com n'an avinentea, e poch guany reporten²⁰⁶ d'aquèn.

Beatus Bernardus equo insidens obviavit cuidam lusori. Cui lusor ait: "Vellem, Vir Dei, meam animam ludere pro equo cui insides, si sibi placeret". Respondit Bernardus: "Si animam tuam mihi obligas, ego ipse de equo descendo, tibi que, si plura me puncta tribus taxillis proieceris, tibi sponte et grate equum meum promitto". Quo ille gaudens, acceptis tribus taxillis, decem et octo puncta traiecit. Statimque lusor certus credens esse lucro frenum equi apprehendens, suum equum esse asseruit. Cui Bernardus: "Expecta, fili, quia plura sunt his quae vides puncta in his taxillis"; proiciensque eos, sua vice tertius taxillus divisus est per medium, in supreme parte repraesentans sex et alia parte divisa repraesentans unum. Sicque factum est, ut aliis duobus repraesentatibus duodecim, et tertio septem, puncta decem et novem, unum ultra lusorem, se proiecisse iactaret Bernardus. Quod

Lo benauyrat sent Bernat,^a cavalcant en I cavayl, encontrà I jugador, al qual dix lo jugador: "Oh varó de Déu! yo volria jugar l'ànima per lo cavayl en què cavalques, si a tu playà". Respòs sent Bernat: "Si tu obligues a mi l'ànima, yo devallaré del cavayl e promet a tu volenter e de grat donar a tu lo cavayl si més punts ab III daus hauràs tirats que no yo". On aquell, alegré's. Preses tres daus, gità XVIII punts. E mantinent, lo jugador, creent ésser cert del guany, prenent lo fre del cavayl, afer[f.75r^a]mà lo cavayl ésser seu. E sent Bernat dix-li: "Spera't, fill, que més punts d'aquells són en aquests²⁰⁷ daus". E gitant aquells a la sua veu, lo tercer dau se partí per mig, e en la part subirana, VI punts presentant, e en l'altra ensempe de partida, un punt. E axí és feyt que los altres dos daus representants XII punts e'l tercer VII punts, sent Bernat seguaba haver gitats XIX punts. Lo qual²⁰⁸ miracle veent lo jugador, donà

^a *Gesta Romanorum* (Dick, 133): "*Miraculum de Sancto Bernhardo*. Quidam lusor occurrens beato Bernhardo equitanti dixit sibi: 'Pater, ludam tecum! Animam meam pro equo tuo ponam!' Sanctus annuit, de equo descendit dicens: 'Si plura puncta me proieceris, equus tuus sit! Si vero ego plura proiecerero, anima tua mea erit!' Lusor concessit. Statim cum tribus taxillis proiecit XVIII puncta. Quo facto frenum equi tamquam suum tenuit. Ait sanctus: 'Fili, adhuc plura puncta sunt in tribus taxillis quam ista'. Et proiecit XIX puncta, uno puncto plus quam lusor. Quo viso lusor se sub obediencia sua dedit et sancto fine decessit".

miraculum lusor cum animadvertisset, animam suam sub ipsius obedientia iam facta sancto Bernardo dedit, factusque monachus vitam suam in monasterio laudabiliter finivit. [p.134]

Cursorum et litterarum portitores iter coeptum celeriter expediant, ne moram contranentes, mittentibus eos aut eis, ad quos mittuntur, ipsa mora cedat damnum. Saepe enim fit ut cursor praepeditus modica hora, alius praeveniat, qui contraria deferens his qui prevenire debuit praeostensa causa seu lucri copia, aut accipat communem victoriam aut interviniente pecunia lucrum perdatur in mercatura. Studeant ergo cursores, cum eos regni vicarii mittunt, non se cibo mane gravare, nec sero se vino peplere, ne debilitatis nervis laxati subsistant. Cum autem transeundo ad civitates quaslibet pervenerint, non curiosi sint eas circumspicere, aut eas explorare, nisi forte mandatum de hoc habeant speciale. Nam ille stultus viator est qui per amoena prata prospiciens, obliviscitur quo tendebat. Et haec de prodigiis et ribaldis et lusoribus ac cursoribus dicta sufficiant.

la sua ànima sots obediència de sent Bernat, e, feyt monge, loablement finà sa vida.

Los correus e portadors de les letres²⁰⁹ espagen lo camí començat, ne faents triga a cells que·ls trameten, o a aquells a qui són tramesos aquella triga torn en damnatge. Moltes vegades és feyt que·l correu embargat en poca hora, altre ne pervinga que portant lo contrari a aquells a qui davant dech venir, mostrada abans la causa o la còpia del guany, c prenga comuna victòria, o entrevinent la peccúnia lo guany és perdut en la mercaderia. Donchs, estudien-se los correus quant los veguers del regne los trameten, que pel matí no s'agreugen de menjar, ne·s recumplen al vespre de vi, ne lasats sotsestien los nervis debilitats. E com passants pervendran a algunes ciutats,²¹⁰ no sien curiosos de guardar aquelles ni de cercar, si donchs, per [f.75r^b] aventura, sobre açò no han manament especial. Car aquell viandant és foll qui guardan per les parts delitables s'oblida del loch on va.

[E aquestes coses dits dels ribalts e

dels deguastadors, jugadors e oficials
cumplen quant ara.]²¹¹

Expeditis igitur iis, quae ad formas
scachorum et eorum officia pertinent, tam
nobilium, quam popularium; de progressu
eorum breviter videamus. [p.135]

Donchs, deliurades aquelles coses
que a la forma dels escahs e a lurs oficis
se pertanyen, axí dels nobles com dels
pobles, de l'arnament lur breument vejам.

Ací s'acaba lo tercer tractat.

[IV.] TRACTATUS QUARTUS

**De progressu et motu scachorum, sub
infrascriptis capitulis octo ponitur, ut
sequitur:**

Capitulum primum: De scacherio.

Capitulum secundum: De
progressu regis.

Capitulum tertium: De progressu
regis.

Capitulum quartum: De progressu
alphilorum.

Capitulum quintum: De progressu
militum.

Capitulum sextum: De progressu
rochorum.

[IV. QUART TRACTAT]

Comença lo quart tractat.

**LO QUART TRACTAT
DE L'ENAMENT E MOVIMENT
[DE L'ESCAQUER]²¹²**

Lo primer capítol. De l'escaquer
en general.

Lo segon capítol. De l'enament del
rey.

Lo terç capítol. De l'enament de la
regina.

Lo quar[t] capítol. De l'enament
dels orfils.

Lo quint capítol. De l'enament dels
cavalers.

Lo VIèn capítol. De l'enament dels
rochs.

Capitulum septimum: De progressu popularium.

Capitulum octavum: De epilogatione praedictorum.

Lo capítol VII. De l'enament dels pobles.

Lo capítol VIII. De la epeligaçon o ajustament de les coses damunt dites.

[IV.1] CAPITULUM PRIMUM

De Scacherio in genere

De scacherio locuturi sciendum est, quod ipsum fuit constructum quadrum, habens sexaginta quatuor quadrata puncta, labia circumque alta, populares ante nobiles, et tantum de vacuo quantum de pleno, et re presentat civitatem Babyloniam in qua hic ludus fuit inventus, ut dictum est supra primo capitulo. [p.136]

Circa quod videnda sunt quatuor. Primum, quare est quadratum et sunt ibi sexaginta quatuor quadrata puncta? Secundum, quare circumquaque labia ipsius tabularii sunt alta? Tertium, quare populares situati sunt ante nobiles ut patet cum tabularium est plenum? Quartum, quare tabulario pleno tantum est de vacuo quantum de pleno?

Circa primum sciendum est, quod,

[IV.1] LO CAPÍTOL PRIMER

De l'escaquer en general

Ara parlarem de l'escaquer. És sabedora cosa que aquell escaquer o tauler representa la ciutat de Babilònia, en la qual aquest joch fo atrobat segons que dit és dessus en lo primer capítol. Entorn lo qual són veedors IIII coses: la primera, que són aquí LXIII punts [f.75v^a] quadrats; la segona, perquè entorn los labis de aquell tauler són alts; la tercera, perquè los pobles són posats e situats davant los nobles, segons que manifesta quan lo tauler és plen; la quarta, perquè, plen lo tauler, aytant y ò de buyt com de plen.

Entorn la primera, és sabedora

secundum dictum beati Hieronymi, civitas Babylonia fuit amplissima quadrata. Quodlibet autem quadrum ipsius habuit sedecim milia passuum in numero et, mensura, quae sedecim milia in quatuor multiplicata crescunt in sexaginta quatuor militaria more Lombardico, seu leugas more Gallico. Ad representandum autem hanc mensuram, philosophus, huius ludi inventor, tabularium constituit, continens sexaginta quatuor quadrata puncta, quae etsi comprehensa sint tam interius quam exterius circa labrum sunt utrobique triginta duo. Hoc factum est ad ludi decorem et motem, seu progressum scachorum ostendendum, ut patebit in sequentibus. [p.137]

Circa secundum, sciendum est quod labia tabularii representant murum dictae ipsius civitatis, et quia fuit altissimus, ideo et labium in alto statuitur. Dicitur enim Hieronymus super illo verbo Isaei: "Onus super montem caliginosum",

cosa que, segons lo dit del benauyrat sent Gerònim,^a la ciutat de Babilònia fo molt ampla e quadrada, e cascun quadre havia XVI mil passos en nombre e mesura; los qual XVI mil, en quatre duyts e menats, crexen en LXIII millers, a costuma de Lombardia, o legües, a costuma de França. E a representar aquesta mesura, lo philòsoff trobador d'aquest joch establí lo tauler continent en si LXIII punts quadrats. Los quals, si compresos són axí de dins com de fores e entorn lo labi o cascun, són XXXII. E açò és feyt per bellea del joch e per costuma o enament dels escachs, e demostrar segons que-s manifesta en les coses següents.

Entorn la IIna, és sabedora cosa que-ls labis del tauler representen lo mur de la dita ciutat. E per ço com fo molt alt, per ço lo labi és feyt en alt. Car diu sent Gerònim sobre aquella paraula de Ysaías:^b "Carregua sobre lo munt

^a Vegeu Hieronymus, *Comentarii in Hieremiam*, 14, 22-23: "Babylonem fuisse potentissimam et in campestribus per quadrum sitam ab angulo usque ad angulum muri sedecim milia tenuisse passuum —id est simul per circulum sexaginta quatuor— refert Herodotus... Arx autem, id est Capitolium illius urbis est turris, quae aedificata post diluuium in altitudine quattuor millia dicitur tenere passuum, paulatim de lato in angustias coarctata ut pondus imminens facilius a latoribus sustentetur".

^b Cf. Is, XIII, 1-2: "onus Babylonis quod vidit Isaias filius Amos super montem caligosum levate signum exaltate vocem levate manum et ingrediantur portas duces". Jr, XVIII, 16: "montem caliginosum sive tenebrosum, quod hebraice dicitur Neephe, Babylonem propter

quod hoc dictum est de Babylonia quae cita fuit in Chaldea, non autem de illa quae est in Aegypto. Illa autem quae erat in Chaldea licet posita sit in maxima planitie. Erat tamen in altitudine murorum sic alto quod prae nimia altitudine murorum sic alto quod prae nimia altitudine caligine continua tegebatur in tantum, quod prae caligine humanus visus ad morum terminum altitudinis se nullatenus extendebat, et ideo mons caliginosus ab Isaeo dicitur. Altitudo autem murorum eius ut dicit Hieronymus erat in mensura passuum tria milia faciunt miliaria tria Lombardica.

In angulo civitatis ipsius erat turris triangula, cuius cacumen protendebatur ad mensuram passuum septem milium. Haec turris vocata est Babel. Muros vero iuxta turrium construxit Semiramis, ut dicit Virgilius. [p.138]

Circa tertium sciendum est, quod popularis statuuntur ante nobilibus iuxta campum et ipsa quadra. Primo, quia populares quodam modo sunt corona nobilium. Nam dexter rochus, qui est regis vicarius, quid posset facere nisi ante

caliginós", la qual cosa és dita de Babilònia, qui fo posada en Caldea, e no d'aquella que és posada en Egipte. Que aquella per cert de Caldea, ja sia que sia po[f.75v^b]sada en molt gran planeta,²¹³ era emperò en altea de murs e enaxí alta, que per la gran altor era cubert contínuament de caliga, entant que, per la caliga, la humanal vista al terme de la altea dels murs d'aquella en nulla manera no-s podia estendre. E per açò, munt caliginós és dit per Ysaïas, car la altea dels murs d'aquella, segons que diu sent Gerònim, era d'altea de III mil passos, que fan III millers de Lombardia. Enaprés, en l'angle d'aquella ciutat, era una torre de tres angles, l'altea de la qual és a mesura de VII²¹⁴ mil passos. Aquesta torre és appellada Babell. E los murs prop la torre, costruí e féu Semíramis, segons que diu Virgili.

Entorn la terça, és sabedora cosa que los pobles són establits davant los nobles, prop lo camp, en la primera quadra e primerament, per ço com los pobles són quax corona dels nobles. Car lo destre roch, qui és veguer del rey ¿què

superbiam intellige. Isti sunt montes tenebrosi, tristitiam et caliginem praeferentes, de quibus Jeremias ait".

eum situatus esset agricola, cui cura est temporalia ad victum ministare? Quid miles faceret nisi ante se fabrum haberet, qui frena, sellas, et calcaria pararet? Quid valet sine equo miles, et sine his quae ad ornatum militis pertinent? Certe nihil! Quantum enim popularis et forte minus posset valere. Qualiter sine vestibus nobiles viverent, si deesset qui pannos aut merces venderet aut faceret? Quid reges aut reginae facerent aut ceteri sine medicis? Gloria ergo nobilium ac vita populares sunt. Ne, ergo, tu Miles aut Nobilis, populares despicias. Ante nobiles populares in hoc ludo situatos esse noveris. Secunda causa est quare populares, antequam bellare incipiant, ante quadra vacua situantur; ut ex hoc discant suis officiis et artibus intendere. Consilia vero et civitatum regimen et bellorum ordinem nobilium tractare permittant. Qualiter enim sciret consulere popularis qui numquam [p.139] studuit circa consilia? Quale dabit consilium qui adhuc ignorat naturam rei, super qua consilium est adhibendum? Vacent ergo et intendant populares officiis, et suis ministeriis, quibus sunt apti. Non curent interesse consiliis, nec coniurationes

poria ell fer, si el laurador no era posat davant ell, al qual és cura mistrar coses temporals a obs de viandes? E ¿què faria lo cavaler, si donchs davant ell no era posa[t] qui apparellàs frens e esperons e selles? Ne ¿què val lo cavaller sens cavayl ni sens les coses que a ornament de cavaler se pertanyen? Cert és, bell no res aytant com los [f.76r^a] pobles, e per aventura menys poria valer. Ni ¿com veurien los nobles sens vestidures, si defalís qui²¹⁵ venés mercaderies e fes draps? E ¿què farien los reys ni les regines ni les altres sens metges? Donchs, glòria dels nobles e vida són los pobles. E per ço que tu, cavaler o noble, no menyspreus los pobles, sàpies e conegues los pobles en aquest joch ésser posats davant los nobles. La segona rahó és que los pobles, ans que-s comencen a batallar ne ha combatre, davant los quadres buyts són situats e possats, que per açò aprenghen de entendre en lurs oficis e arts. Emperò, los consells e els regimens de la ciutat e la ordenança de les batalles, als nobles o lexen fer e tractar. E ¿com sabrà consellar lo poble qui null temps no vetlà ni estudià entorn los consells? Ni ¿qual consell daran cells qui encara

inveniant. Quod per violentiam subvertuntur consilia, et, deficientibus sapientibus, civitates trahuntur ad ima.

Plato vero, ut recitat Valerius sub rubrica sapienter dicta aut facta, dixit: "Beatas fore res publicas, cum eas aut sapientes regerent aut earum rectores sapientiae studerent". Prius ergo popularis discat loqui, quam in contione perorare velit. Saepe enim fit ut qui plus quaerit esse quam sit, minus fiat quam est.

Circa quartum sciendum est, quod tabulario extenso tantum est de vacuo quantum de pleno. Quod ideo est quia quicumque gentem occupat at regendum, conari debet ut civitates et castra et possessiones occupet, quae sufficiant genti ad habitandum et excolendum. Regis sine regno nomen est vacuum et inane. Nobilitas sine moribus et rebus fatuitas potius est censenda, et verecunda paupertas, quae adeo est gravior, quo

ignoren la natura de la cosa sobre lo qual consell és avenedor? Donchs, los pobles entenguen e sien diligens e curosos en lurs officis e menesters als quals són aptes e covinens, e no s'entrameten d'entreeser en los consells, e ço que no troben appellaments d'òmens o a conjuracions. Car per violència e força són trastornats los consells e, defallents los savis, són les ciutats [f.76r^b] liurades e véenen a minva e abaxament. On Plató diu: "Adonchs, seran benauyrades les coses públiques, com los savis e los regidors d'aquelles studiaran en saviea, perquè lo poble primerament aprenga appellar ans que en lo consell se vulla rahonar". Car moltes veus és feyt que cel que més vol ésser que no és, sia feyt menys que no és.

Entorn la carta,²¹⁶ és sabedora cosa que, estés lo tauler,²¹⁷ aytant és degut de buyt com de ple. E és per açò que en tot loch prop en la gent²¹⁸ deu ésser esforçat a regir, per ço que les ciutats e los castells e les possessions ocup e perprenga, les quals degen complir a la gent habitar, e a laurar, a conrear. Car nom de rey sens regne va és e buyt. E noblea sens bones costumes e coses, fatuí tat és, més deydora que

[p.140] est originis nobilitate quisque sublimior. Pauperem popularem nemo obiurgat iniuriis. Nobilem et pauperem, nisi eum more venustent, unusquisque fastidit. Sine rerum abundantia regna sunt latrocinia, sine potentia originis, nobilitas vanitas est et despectus.

Et licet scacherium civitatem, quam diximus, praefiguret totum regnum et ipsum utique mundum significat. Si ab uno quadro incipientes unum numerum cuiuscumque milii ad secundum quadrum, et per alium usque ad sexagesimum quadrum duplicando perducimus; non solum ipsum mundum aequivalens superexcrecit, sed, si plures mundos natura pateretur, excreceret.

[IV.2] CAPITULUM SECUNDUM

De progressu regis et eius natura

Huic regno mundi rex ipse dominando praesidet, et haec est eius

noblea. E vergonyosa²¹⁹ pobrea és en aytant pus greu, en quant és pus alt de noblea de linatge. Cascun²²⁰ pobre poble és aontat e blastomat per enjúries. Noble [e] pobre, si bones costumes no l'ennoblexen, envia e enfastiga a cascun. Sense habundança de coses los regnes són ladronias. E sens poder, noblea de linatge és vanitat e defalliment. E jatsia que l'escaquer prefigur la ciutat que havem ja dita, emperò, tot lo regne [f.76v^a] e encara tot lo món significa. Si començans de un quadre, I nombre de hun gran de mill e, puys, al segon, e après, al terç, entro al LXèn quadre, doblan tota via e pujant lo menat, no solament lo món equivalent sobrecrexerà, més encara molts móns, si natura los manifestava, tots aquells sobrepujaria e sobrecrexeria.

[IV.2] LO SEGON CAPÍTOL

Del moviment e de l'enament del rey e de la natura d'aquell

Aquest regne del món aquest rey senyorejan davant és posat. E açò fa ell

motionis seu progressus natura. Cum enim resideat in quarto quadro quod est album, cum sit ipse niger, haber a dextris in albo militem, alphilem vero et rochum in nigro. In sinistra vero hii tres tenent loca opposita. [p.141] Cuius ratio esse potest, quia cum gloria et corona regis sint milites, eum sequuntur in sua residentia, quam faciunt dum dexter regis, sinister reginae sede simili sociantur. Cum vero vicarius regis sit rochus dexter, reginam in sede simili sociatur, quod et iudex alphiilis similii modo facit. Sinister vero rochus et alphilis regem in simili sede sociatur; ut, hinc, inde ipsis oppositis, regnum quod in rege et regina lucet, ipsis in locis et sedibus ad modum coronae succintis, securius confirmant. Cum enim iudex, miles, et vicarius regni regem praemuniunt, positi sunt in regis dextra; reginam custodiunt in sinistra,²²¹ totum regnum firmant et convenientibus in unum qui ad consilium pertinent robur acquirunt et regni negotia securius disponunt.

Si autem unusquisque propria attenderet, non quae regi vel regno debentur defendere vel curare, cito fieret regni divisio, et per consequens regnum perderet, nomen regni et regiae dignitatis.

per natura de moviment e de anament, que com ell estia en lo quart quadre, com ell sia negre, a la part dreita en blanch lo cavaler, e l'orfil e-l roch en negre, on en lo sinestre costat aquests III tenen-los contraposats. E aquesta pot ésser la rahó que com glòria e corona del rey sien los cavallers ensemps, seguexen ell en la sua semblant residència, la qual fan d'aquí avant los destres al rey, e los sinestres a la regina per semblant seï lla só[n] acompanyats. E com lo vicari del rey sia lo roch drete, acompanya la regina en semblant seï lla. E açò fa semblantment l'orfil qui és jutge. Aprés, lo sinestre roch e l'orfil acompanyen lo rey en semblant seï lla, e de cascuna part ça e lla asi²²² meteys, contraposats. Lo regne qui en lo rey e en la regina resplandex [f.76v^b] ells en los lochs e sehilles, a manera de corona, sots cints, pus segurament fermen e tenen en fortalea e estabilitat. E com lo jutge e el cavaler e lo veguer, de la regina sien força, e establiment del rey, contraposats, emperò en la dreita del rey guarden la regina. E tot lo regne, per fermetat esplegats ensemps, cells qui pertanyen a consell guanyen fortalea e los negocis del regne són pus segurament

Quia vero rex super omnes obtinet dignitatem et dominium ratione dignitatis, non decuit eum multo spatio a regni solio absentare.

Et ideo cum movere incipit de suo quadro albo, ternarium numerum [p.142] non excedit, sequitur naturam rochorum a dextris et a sinistris. Ita tamen quod a sinistris potest se ponere in loco nigro militis iuxta rochum situatum in albo, et potest se ponere in loco albo iuxta dictum rochum ad angulare quadrum, ut situantur civitatum custodes. Et habet naturam militis in tali progressu.

Istos duos progressus sortitur vice reginae, quia cum regina et rex propter matrimonium una caro sint, ideo rex ad sinistrum de loco proprio perambulat ac si ipse in quadro reginae, quod est nigrum, situatus esset. Perambulat in rectum ad modum rochi ad quadrum album vacuum ante mercatorem ita dumtaxat quod rochus adversarius non sit

ordenats. Car si cascun atenia e guardava les coses pròpies, no curaria ni defendria les coses que són al rey e al regne degudes. E tost seria feyt departiment en lo regne e, per consegüent, lo regne perdria nom de regne e de real dignitat.

E car rey sobre tots ha e obtén dignitat e senyoria, per rahó de sa dignitat no covén a ell per molt espay a ésser absent de la cadira del regne. E per ço com comença de moure, no sobrepuja nombre de tres. E com se mou del seu quadre blanch seguex la natura dels rochs a part dreta e sinestra axí. Emperò, que a part sinestra no-s pot posar en loch negre prop lo roch posat en blanch e pot-se posar en loch blanc, prop lo dit roch al quadre d'angle, on són posades les guardes de la ciutat. E aquí ha natura de cavaller en aquest enament.

E aquests dos enaments prenen loch de la regina, que com lo rey e la regina sien en una carn, per ço lo rey [f.77r^a] a part sinestra del loch propi va e cerca, axí com si ell en lo quadre de la regina, que és negre, fos alogat. E va dret, per manera de roch, al quadre blanch ab que lo roch adversari sia cubert en algun espay de la línia. E

discoptus in aliquo spatio secundae lineae. Si enim ibi esset rochus adversarius, scilicet albus, discoptus in secunda linea, tunc rex niger ad tertiam lineam non possit transgredi. Sic ergo rex sortitur naturam rochorum a dextris et a sinistris ad locum militum, et in rectum ad spatium album et vacuum ante mercatorem.

Rex etiam sortitur naturam militis a dextris quantum ad duos progressus, quia de loco suo potest se ponere in loco fabri, qui est in nigro [p.143] et ad spatium seu quadrum nigrum scilicet vacuum ante lanificem seu notarium. A sinistris etiam duos habet progressus militares, quia ante medicum potest se ponere in spatuo vacuo nigro, et in loco tabernarii, qui est in nigro. Sic ergo quantum ad quatuor quadra rex naturam militum in progressu sortitur. Naturam vero alphilis sortitur ad duos progressus, quia a dextris potest se ponere ante fabrum, a sinistris in quadro et vacuo ante tabernarium. Istos autem omnes progressus habet dum est situatus in loco proprio, habens eos in virtute antequam moveri incipiat. Postquam autem moveri inceperit, non potest pertransire nisi ad

si: l roch blanch és alí descubert en la segona línea o regla, adonchs, lo rey veguer a la IIIer línea no pot passar. E axí lo rey pren natura dels rochs de part dreta, e sinistra als lochs dels cavallers, [e dret al spay blanc i buit davant lo mercader. El rey també pren la natura dels cavallers]²²³ a la part dreta quan ha II enaments; car del seu loch se pot posar en lo loch del ferrer, qui és en negre, e al spay o quadre negre o buit davant laner o notari. Encara a part sinistra ha II enaments cavallerívols, car davant lo metge se pot posar en l'espay buit e en quadre negre, on és posat lo taverner. On axí, quan als quatre quadres, pren lo rey en l'enament la natura dels cavallers. Aprés, pren la natura dels orfils quan ha dos enaments, car a part dreta se pot posar en lo quadre blanc e buit davant lo taverner. E aquests dos enaments ha posat en son loch propi, havent aquells en vertut ans que començ ésser mogut. E aprés que haurà començat de moure, no pot passar mas un quadre. E adonchs pren [la natura dels populars. Meritablement,]²²⁴ natura de tots ach lo rey, com tota vertut que és als membres partesca del cap el

unicum quadrum, et tunc naturam popularium sortitur.

Merito ergo hanc naturam popularium omnium rex habuit, quia cum omnis virtus, quae est in membris, sit a capite, et motus totius corporis a principio etiam vitae sit a corde, sic et omnes subiecti regiae dignitati. Quidquid habent, debent cognoscere se habere a rege. Et quod alii habent per executionem et per continuam apparentiam ex motu et progressu eorum, rex continet ex virtute.

Militum enim victoria, iudicum prudentia, vicariorum seu legatorum [p.144] auctoritas, reginae continentia, popularium concordia, nonne omnia honori regis et gloriae ascribuntur?

In progressu autem suo, cum moveri primo debet, lineam ante populares non excedat. A ternario autem numero omnis scachus moveri incipit, quia ternarius numerus continet partes quae constituunt primum perfectum numerum qui est senarius. Nam ternarius habet unum, duo, et tria, quia simul iuncta in senarium surgunt, qui est primus numerus perfectus, et significat in loco hoc sex personas nominatas, quae regni perfectionem constituunt, scilicet, regem

moviment de tot lo cors e, encara, el començament de la vida sia del cor. Axí tots los subjets a la [f.77r^b] real dignitat, tot quant an deuen regonéixer que u an del rey, e ço que ls altres han per execució e contínua apparència, per moviment e enament, lo rey ho ten en vertut. Car la victòria dels cavalers e la saviea dels jutges, l'auctoritat dels veguers o legats e la continència de la regina e la concòrdia dels pobles, donchs ¿no són²²⁵ totes estes coses senyalades a honor e glòria del rey? Per cert, sí són.

Mas, en son enament, quan deu moure primerament, no sobrepuja la IIIer regla davant los pobles. E en nombre de III tot escach és mogut, car no-n seria ell content en si les parts que establexen en si lo nombre acabat, que és de VI. Car nombre de VI a en si I, II, III qui, ensemps ajustats, leven nombre de VI qui és nombre acabat e significa en est loch VI persones nomenades que establexen la perfecció del regne. Ço és, a saber: lo rey, la regina, los jutges, los

et reginam, iudices, milites, vicarios, et populares. A tribus igitur numeris in suo primo motu rex incipere debuit, ut perfectionem vitae tam in se quam in aliis se habere ostenderunt.

Postquam autem rex moveri inceperit, ducere potest secum reginam secundum modum qui infra dicitur in capitulo de progressu ipsius. Nam regina sequitur regem ad duo loca angularia nigra ad modum alphilis et ad locum quadrum nigrum et vacuum ante medicum in directum ad modum rochi. In hoc significetur, quod mulieres non possunt vovere nec promittere aliqua viagia sine viri voluntate. Et si aliquod viagium pro[p.145]miserit vivente viro, ipsoque contradicente, non potest votum reddere. Si vero vir ad locum aliquem ire voluerit sine ea, potest ire; immo, si vir ipsam secum ducere vellet, eum sequi²²⁶ tenetur uxor. Cuius ratio est quia caput mulieris vir est, viri autem caput mulier non est. Cum ergo quantum ad ea, quae matrimonii asunt, pares sint, quia vir potestatem non habet corporis sui sed mulier, et mulier potestatem corporis sui non habet, sed vir. Si vero contingat hominem velle proficisci ad loca

cavalers e-ls veguers e-ls pobles. E, per çò, ha III nombres en son primer moviment: lo rey dech començar perquè mostràs perfecció de vida haver, axí en si com en los altres.

Après que-l rey serà mogut, pot ab si menar la regina segons la manera que serà dita en lo capítol de l'enament d'ella. Car la regina seg[u]ex lo rey als II angles negres a manera dels orfils, [f.77^v^a] e al loch no dret²²⁷ a manera de roch el quadre negre davant lo metge. En açò és significat que les mullés no poden moure²²⁸ a prometre nuls viatges sens volentats dels marits. E si null viatge prometrà vivent lo marit, ell contradient, no-l pot retre. Mas, si el marit a algun loch volrà anar o u aurà promés, sens ella lo pot retre ans, si aquella ab si volrà menar, la muler és tenguda d'ell a seguir. E aquesta és la rahó car lo marit és cap de la muler et la muler no és cap del marit. Emperò, quant aquells que són de matrimoni són eguals, car lo varó no ha poder del seu cors mas la muler, e la muler no ha poder del seu cap²²⁹ mas lo marit, si s'esdevén lo marit que vulla anar als lunyedans, la muller de dret, per lo deute matrimonial, pot requerir lo marit

longinqua, mulier de iure propter matrimoniale debitum potest a viro requirere ad illa loca velle conduci, et ille mulieri tenetur in tali voluntate servire.

Et ideo cum rex moveri incipit, regina moveri potest; non autem cum ipsa movetur, semper ipsum moveri necesse est. Quia vero primae quatuor lineae quadratorum sunt intra regni spatium, ad tres primas rex suo in primo loco situatus potest accedere. Cum vero illam tertiam progredi ceperit, non nisi in uno quadro puncto potest pervenire. Nam dum est infra regnum rex securus esse creditur; ideoque sibi conceditur ut ad spatia infra confinia rex possit progredi. Cum autem ad bellum ultra sui regni confinia exiverit, uno quadro tantum progredi sit contentus; persona enim regis pro [p.146] mille aliis computatur. Et ideo cum belli periculis se exponit, eum temperate et caute progredi est necesse. Nam capto rege vel mortuo vel incluse, vires omnium bellantium deficiunt; et ideo cautum ipsum esse in progressu bellinecse fuit. Licet autem sic caute procedat, ut unum quadrum punctum post primum motum excedere non possit. Nulla tamen lege stringitur, quin ad omnem partem sive in directum

que la mén ab si, e ell és tengut de servir a ella en aytal volentat. E per çò, com lo rey comença de moure, la regina pot ésser moguda, emperò com ella és moguda, tota ora no és obs que ell se moga. Car, verament, les primeres regles dels quatre quadres són lo bayx espay del regne, a les III primeres se pot lo rey acostar pasat el loch propi. E com aquella tercera començarà d'entrar, no pot venir sinó en I quadre punt. Car men[f.77v^b]tres és enfre el regne va segur lo rey, e per açò és a ell atorgat que als espays enfre els térmens pusca anar. E com a batalla fora los térmens de son regne exirà d'anar un quadre li cumple, car la persona del rey per mil d'altres és comptat. E per ço, com als perils de la batalla se possa, és mester que atempradament e sàvia vaja, car, ell pres a mort o enclòs, les forces de tots los combatens defallén, e per ço sàviament covén ell entrar en batalla. E jatsia que vaja axí cautelosament, que altra I quadre punt, après lo primer moviment, no pusca usar. Emperò, per nulla lig no és costret que a tota part, o no dretament anant o atràs tornat, a part dreita o sinistra o en los angles, no puscha anar e

procedendo sive in retrocedende, sive a dextris sive a sinistris, sive in angulis tam nigris quam albis procedat. Numquam tamen potest se ponere immediate in bello iuxta adversarium regem, sed in tertio semper quadro oportet eum ab adversario rege distare, quem progressum ideo inventum credimus, quia, licet omnibus aliis lex sit posita in certis locis et terminis procedenti, regem tamquam dominum a tali lege convenit esse immunem.

Et quia reges in bello numquam sibi ipsis appropinquare possunt, ideo ceteris captivatis nulla ipsis regibus potest placere victoria. Quo modo enim rex regno posset gauferre, si nullos sibi subiectos haberet superstites? De nobilitate regia gloriari, absque subiectorum multitudine, vanum est atque ridiculum. [p.147]

Contingit autem regi in hoc ludo, ludendo dici frequenter per adversarios tam nobiles quam populares, Scacho! Quod est dicere: "Ius Mihi facias". Et hoc fit ubi caterva suorum aut fortitudine aut sapientia muniatur. Quod ideo fit, quia, cum regis regimen aut nimium iniustum aut durum est, saepe subiecti bellare

passar, axí negres com blanchs. Emperò, null temps no-s pot posar sens altre migà en la batalla prop lo rey adversari, mes en lo terç quadre se pot alongar del rey adversari seu, lo qual enament creem per ço ésser trobat. Car ja sia que a tots los altres sia lig possada d'anar en certs lochs e térmens, lo rey, axí com a senyor de aytal lig, fo covinent cosa ésser exceptat. E car los reys en batalla null temps a si metexes no-s poden acostar, per ço tots los altres cativats, menguan victòria, no-s pot manifestar a aquells [f.78r^a] reys. E, ¿en qual manera se poria alegrar lo rey del regne si nenguns sotsmesos no li romanien? E de qual noblea e glòria seria la regina sens multitut de sotmesos és cosa vana e de rialles.²³⁰

On s'esdevé en aquest joch al rey, ensequén-li, ésser dit sovent per los adversaris, axí nobles com pobles: "Scach!", que és a dir, fe[s] a mi dret.²³² E açò és fet si donchs la companya sua no és guarnida o de fortalea o de saviea. La qual cosa és feta per açò, car com lo regiment del rey ho és trop no just o dur,

desistunt, ut sic per adversarios rex amittat dominium. Saepe enim, cum necessitas imminet proelii, populus et milites a principe susceptas iniurias ad mentem reducunt, et sic cum intra urbem vindicare supra principem eas non possunt, occasione proelii extra ad bellum parati, visis hostibus, terga vertunt, ut principe solo relicto et confusione pateat, qui dura manu regebat. Cum vero per militem vel alium scachim in tali loco dicitur: "Scacho Mato!" Tunc rex vicarium suum perdit. Fatuus enim est rex qui ad tantum devenit ut perdat eum, cui delegata auctoritas pertinebat. Quomodo enim negotia regni poterit peragere, si eo privetur qui totius regni provisor? Sacculum vero portat in capite, qui captivatis civibus includitur civitate. Et haec de progressu regis dicta sufficiant.²³¹
[p.148]

[IV.3] CAPITULUM TERTIUM

De progressu Reginae

moltes veus los sotsmesos se lexen de co[m]batre, per ço qu-enaxí lo rey perda senyoria. Car moltes veus, aparexent necessitat de batalla, lo poble e-ls cavalers aporten en lur pensa les injúries reebudes del príncep. E axí com dins la ciutat no poden aquelles venjar sobre-l príncep, per ocasió de batalla, diferens apparellats a aquella, vists los enemichs, giren les costes, perquè lo príncep, lextat sol, se manifest a confusió, cell qui dures coses regia ab sa mà. E com per lo cavaler o per altre escach en aytal loch és dit "Scach per roch!",²³³ adonchs lo rey pert son vicari. Car fat és lo rey e fol qui aytal cosa ne que perda aquell a qui's pertanya la auctoritat delegada. E ¿en qual manera se poran endreçar los negocis del regne, si d'aquell és privat qui de tot lo regne era prenedor? Per cert, porta lo sach en lo cap²³⁴ qui cativats los [f.78r^b] ciutadans és clos en la ciutat.

[E aquestes coses dites de l'enament del rey basten quant ara.]²³⁵

[IV.3] LO CAPÍTOL TERCER

Del moviment [e] de l'enament de la rehina

Progreditur autem regina de loco proprio, sociata regi quando moveri incipit, duplici natura – natura videlicet, alphilorum, cum sit nigra, a dextris ad locum nigrum et vacuum ante lanificem seu notarium, a sinistris ad locum nigrum et vacuum ante civitatum custodem; natura vero rochorum ad tres partes sortitur: Primo, a dextris ad locum nigrum ubi collocatur alphilis dexter; secundo, a sinistris ubi collocatur miles sinister; tertio, in directum ad locum nigrum et vacuum ante medicum. [p.149]

Cuius causa est, quia auctoritas vicariorum, qui sunt rochi, in regina est per gratiam, unde ipsa potest multa subiectis concedere gratiose. Alphilorum quoque sapientia, cum sint iudices, in regina debet esse, ut patuit in capitulo de forma reginae.

Militum vero, cum sint bellatores et arma portantes, regina in progressu naturam non tenet, quia mulierum propter fragilitatem bellis interesse proprium non est.

Ha adonchs, la regina del loch propi acompanyada al rey quan comença a ésser moguda per dobla natura. Per la natura, ço és, a saber, dels orfils, com sia negra a part dreita al loch negre e buyt davant lo laner o'l notari, e a la sinestra part al loch negre e buyt davant les guardes de la ciutat.

E pren a tres parts la natura dels rochs: primerament, a part dreita, al loch negre on és alogat l'orfil destre; secundàriament, a part sinestra on és alogat lo cavalier sinestre; terçament, no dretament al loch negre e buyt davant lo metge. E aquesta és la rahó, car la auctoritat dels veguers, qui són los rochs en la regina, és per gràcia, on ella pot als subjets moltes coses atorgar graciosament. E la saviea de l'orfil, com sien jutges, en la regina deu ésser, segons que-s manifesta en lo capítol de la forma de la regina.

La regina no té la natura dels cavallers en son anament, com sien batallers e portans armes. Car de fembres per fragilitat no és cosa pròpia de entreésse[r] en les batalles. Après,

Postquam autem mota fuerit de proprio quadro nigro, ubi primo fuit locata, non potest procedere nisi de quadro in quadrum unum, et hoc angulariter, sive procedat sive retrocedat, sive capiat sive capiatur.

Sed hic quaeritur, cur regina bellis exponatur, cum mulierum conditio sit fragilis. Nisi forte dicere velimus quod morem earum mulierum sequitur, ubi viri ad bella procedentes mulieres et uxores cum tota familia ad castra reducunt. Tartari enim hoc faciunt. Et licet utantur arcu magis possunt hostes impedire quam corporis virtute prosternere. In solatium tamen regis factum est et amoris ostensionem provisum, ut regina ad bellum regem sequatur. [p.150]

Grandis enim cura est in populo et sollicitudo de regis successore, et ideo uxores non solum in civitate verum ad castra regis voluerunt adducere, ut per filios posteros regnum in ipsis maneret. Qualem vero sedem habet ipsa regina iuxta regis sinistram in regro talem contineat in bello, quia ibi negra, et ubique nigra est, ubique casta et verecunda esse debet. Et quia mulieres non debent nimis discurrere, ideo extra

com serà moguda del propi quadre negre [f.78v^a] on primerament fo allogada, no pot anar sinó de un quadre en altre, e açò angularment, sia que vaja avant, sia que torn atrás, sia que prenga o²³⁶ que sia presa. Mes, si és demanat perquè la regina va en batalles, con la condició de les fembres sia falça e frèvol. Si, donchs, per aventura no vullen dir que ella seguex la costuma de les fembres, en los marits anants a les batalles, menen les fembres e les mulers a les albergades. E açò fan los tartres, e ja sia que usen d'arch, més poden axí embargar los enemichs que per virtut de cors estrebançar ne endreçar. Emperò, feyt és per solaz e proveït a demostrament de costuma que la regina seguesca lo rey a la batalla. Gran cura, per cert est al poble e ànsia del rey succeydor. E, per ço, no solament en la ciutat, mes encara a les albergades, los reys les volgueren menar, per ço que per lo[s] fills avedors estia e romanga lo regne en ells.²³⁷ E qual seï lla haja aquella regina prop la sinistra part del rey, en lo regne aytal la continúa en la batalla, car en tot loch és negra e en tot loch casta e vergonyosa deu ésser. E car les fembres no deuen trop discórrer e

tertiam lineam in progressu non nisi uno quadro discurrit. Licet enim mulieris infra terminos secure sint sociatae per suos, extra terminos regionis propriae suspectae.

Nam Dina, filia Jacob patriarchae, virginitatem servavit dum in domo fratrum suorum quievit; sed statim cum curiose ad videndum alias regiones exivit, a filio Sichem corrupta fuit.

Seneca dicit, quod mulieres, quae faciem malam habeant, saepe impudicae sunt; non enim illis deest animus, sed corruptor. Plinius dicit, quod praeter mulieres pauca animalia gravida coitum noverunt. Nigram faciem ad omnium virorum aspectum habere debent, ne ab aliis sollicitae de incontinentia diffamentur. [p.151]

Ovidius:

Quae dant quandoque negant; gaudent tamen esse rogate.

Ludunt formosae. Casta est quam nemo rogavit.

Calpurnius: "Mobilior ventis, o femina!" Juvenalis: "Cognoscit mulier quod toto fiat in orbe. Prima videt famam rumoresque illa recentem excipit ad portam. Fugiant ergo curiositatem et viarum discursum, si castitatem cupiunt

anar ça e là, per ço, fora la terça regla en enament no va sinó en I quadre, ja sia que les fembres en fer lurs térmens sien segurs, acompanyades per los seus, [f.78v^b] fora los térmens de lur pròpia regió sospitoses deuen anar, e tots hòmens deuen haver sospitosos. Car, Dina,^a filla de Jacob, guardà la verginitat mentre que-s reposà en la casa de sos frares. Mas, mantinent que exi²³⁸ curiosament a veure les altres regions, fo corrompuda per lo fill de Sichem. Diu Sènecha^a que les fembres que han mala faz moltes veus són castes, on elles no defallex coratge més corrompidor. Diu Polinus^b que, fora les fembres, poques bèsties preyns són mogudes a desig carnal. Negra faz deuen haver a tot esguart d'òmens, ne per los altres escomogudes de incontinència sien difamades. Diu Ovidi:^c "Celles que donen e que neguen, alegren-se emperò ésser pregades". "Juguen les belles. Casta és cella que negú no prega". Diu Sculpuri:^d "Oh tu, fembra,²³⁹ pus movibla est que els vents!" [Diu Juvenal:]^{e240} "Conex²⁴¹ la fembra tot ço que és fet el segle. Primerament, veu la fama²⁴² [e] nouvelles

^a Gn XXXIV, 1-2: "egressa est autem Dina filia Liae ut videret mulieres regionis illius quam

conservare".

fresques, e reebe ella a la porta. Adonchs, fugen a curiositat e discurriment de carreres si castedat cobejen guardar".

Et homo a mala muliere fugiat quae
muscipula est animae. Latrocinium vitae,
suavis mors, dulce venenum, blanda
percussio, interfectio levis, perniciēs
delicata, malum libens, sapida iugulatio,
rosa fetida hominis confusio, bestia
infaciabilis, sollicitudo continua, pugna
frequens, damnum cottidianum,
incontinentis viri naufragium, evacuatio
bursarum, inquisitio munerum,
impedimentum doctrinae, perturbatio
scolarium, infamia sacerdotum, confusio
religiosorum, revelatio secretorum, animal
pessimum, pondus gravissimum,
instrumentum malitiae, fraus hominum,

cum vidisset Sychem filius Emor Evei princeps terrae illius adamavit et rapuit et dormivit cum illa vi opprimens virginem..."

- ^a Belvacensis, *Doct.*, IV, 160: "*Sen. in declamationibus lib. 2* Quae malam faciem habent, saepe impudicae sunt; non enim deest illic animus, sed, corruptor".
- ^b Belvacensis, *Doct.*, IV, 160: "*Plinius in histor. naturali 7 lib.* Praeter mulierem pauca animalia coitum nouere grauida".
- ^c Belvacensis, *Doct.*, V, 11: "*Oviudius in lib. de arte.* Quae dant quaeque negant, gaudent tamen esse rogata... *Ovidius sine tit. lib. 1* Ludunt formosae, casta est quam nemo rogauit". El vers darrer extret d'Ovidius, *Amores*, I, 8, 43.
- ^d Belvacensis, *Doct.*, V, 11: "*Calpurius in Bucol.* Mobilior ventis o mulier".
- ^e Belvacensis, *Doct.*, IV, 11: "*Iuuen. lib. 2* Cognoscit mulier quid toto fiat in orbe. / Prima videt famam, rumoresque illa recentes / Excipit ad portam. / Intolerabilius nihil est quam faemina diues, / Que non faciat quod principis uxor".

blandimenjorum magistra, vox demonum,
arma diaboli, et expulsio paradisi, et
omnium rerum calamitas. Adam,
Samsonem, David, et Solomen, femina
decipit. Quis modo totus erit?²⁴³

Et haec de progressu reginae dicta
sufficiant. [p.152]

[IV.4] CAPITULUM QUARTUM

De progressu Alphilorum

Alphilorum vero progressus talis
est: nam in sede propria ille qui est niger
ad dextram regis collocatur; ille vero qui
est albus ad reginae sinistrem situatur. Et
dicuntur albi et nigri non ex colore
substantiae sed ex loci situatione. Sive
ergo albus sive niger sit, dum in propriis
locis situati sunt, possunt ad duo loca
perambulare. Dexter enim versus
dextram pergens se in spatio nigro et
vacuo ante agricolam locat, quod et
congruum fuit ut iudex possessiones fuit
ut iudex possessiones et laboraria
secundum iura sibi edita defenderet. Idem
vero ipse versus sinistram pergens ad

E aquestes coses dites de
l'enament de la regina basten quant ara.

[IV.4] LO CAPÍTOL IIII

Del moviment et enament dels orphils [f.79^a]

Lo anament dels orfils és aytal, car
en seï lla pròpia aquell qui és negre és
alogat a la drete del rey, e cell qui és
blanch és posat a la sinestra. E són dits
blanchs e negres, no per color de
sustància, mas per seti del loch.

Sia que sia donchs, blanch o negre,
mentre que en los lochs propis són
posats, poden a dos lochs anar.

Lo destre, encara qui és negre, ves
la drete part anant, se alloga en l'espai
negre e buyt, davant lo laurador, que és
cosa covinent que·l jutge defena les
possessiones e les laurons segons los drets
a ell²⁴⁴ creguts. E per ço que·l, anant ves

spatium et vacuum ante medicum perambulat. Quod satis congruum fuit quia ratione scientiae medici et iudices sunt affines, licet officio differant. Sicut enim medicus habet curare corpora et ad sanitatem reducere, sic et iudices habent animosas contentiones sanare et reducere ad concordiae unitatem.

Sinister vero, qui est albus, duos habet ex proprio loco progressus; unum, versus dextram ad spatium album et vacuum ante mercatorem, et hoc [p.153] quis mercatores saepe indigent consiliis et lites eorum per iudices indigent terminari; alium progressum habet versus sinistram ad spatium album et vacuum ante ribaldum et lusorem, et quia tales rixas saepe et quandoque furta committunt, per iudices habent puniri.

Est autem sciendum, quod alphiles semper procedunt de tertio quadro ad tertium servando proprium situm in forma, ut si est niger semper in angulo. Angularis enim processus significat cautellam quam semper in suis

la part sinistra, a l'espay negre e buyt davant lo metge se posa, que és assats cosa covinent. Car per rahó de sciència, los metges e ls jutges són parents acostats, jatsia que haja diferència en lurs oficis, car axí com lo metge ha de curar los còsors e portar a sanitat, enaxí los jutges an animoses contencions de sanar aquelles e reduir a humanitat de concòrdia.

E lo sinistre, que és blanch, ha dos enaments de loch propi. Envés la dreita part, a l'espay blanch e buyt davant lo mercader. E açò és perquè les congregacions moltes veus freturen de consells, e lurs plets per los jutges freturen ésser determenats. L'altre enament ha ves la sinistra part a l'[f.79r^b]espay buyt e blanch davant los ribalts e ls jugadors. E, car aytals moltes veus barallans e a veguades fan ladrocinis, on per lo[s] jutges an de ésser punits.

És, emperò, sabedora cosa que ls orfils moltes veus van de terç en terç, car totstemps guarden son propi siti en la forma, que si és²⁴⁵ negre totstemps en negre, e si en blanch sempre en blanch. E açò tota hora proceén en angle, car

processibus servere debent.

Tria vero quadra representant tria quae iudex debet attendere; quia iustas causas debet fovere, recta consilia dare sine personarum acceptione, et secundum allegata et probata sententias diffinire. Unde et iudex sicut et alphilis aut semper albus aut semper niger est.

Est autem sciendum, quod alphilis dexter, qui est niger a proprio quadro, ubi iuxta regem residet, versus dextram procedendo, et ulterius versus sinistram declinando; deinde ad dextram redeundo versus sinistram in sex stationibus et progressionibus totum tabularium circulariter [p.154] peragit, et tunc in loco, ubi primo situatus fuit, se invenit collacari. Eodem modo et sinister, qui est albus, procedit, quod patet inspicienti.

Cuius significatio accipitur: quia licet omnis perfectio debeat esse in regno, summa debet esse in illis qui regi et reginae habent consulere. Nulla enim ardua et dubia debet rex attemperare, nisi iudicium et sapientium suorum consilium interveniat.

Et ideo est necesse ipsos perfectos esse tam scientia quam moribus. Et hoc representat motus ille, quem de ternario

l'enament angular significa cautela, que totstemp deuen haver en sos enaments. E los III quadres representen III coses que ls jutges deuen atendre e guardar, car justs plets deuen mantenir e drets consells dar, e, se[n]s acepció de persones, segons les coses alegrades, les sentències definir.

On lo jutge, axí com l'orfil, o és tota hora negre, o tota hora blanch. És encara sabedora cosa que l dextre, qui és negre, del propi quadre on està, prop lo rey ves la drete part anant, e d'aquí avant declinant a la sinestra e per VI estacions [e] enaments tot lo cavalier circularment va, e adonchs en lo loch on primerament fo posat s'atropa allogat. Per semblant manera lo sinestre, qui és blanch, proceex, segons que manifesta al guardant la significació del qual és presa. Car, jatsia que tota [f.79v^a] perfecció deja ésser en lo regne, sobiranament deu ésser en aquells qui l rey e la regina han de consellar. Car nengunes coses altes e dubtoses no deu lo rey asagar si no entreveu lo consell dels seus jutges e savis. E per çò, acabats és mester que sian, axí de sciència com de costumes. E açò representa aquell moviment lo qual

in ternarium quadrum progredientes tenent. In senario numero, qui primus est perfectus, motum perficiunt circularem, qui motus perfectus est, eo quod finem coniungit principio. Et hoc de progressu alphilorum dicta sufficiant.

anans tenen de ternari en ternari quadre. Car en lo nombre de VI, lo primer és acabat nombre, e acaben lo moviment circular que és moviment acabat, per ço com ajusta la fin al començament.

E aquestes coses dites de l'enament dels orfils cumplen quant ara.

[IV.5] CAPITULUM QUINTUM

De progressu Militium

Hunc autem ad milites accedentes eorum progressum dicamus, quod cum unus ipsorum sit dexter, alter sinister, et dexter sit albus et sinister sit niger. Motus eorum talis est, quia quilibet eorum hanc naturam habet ut albus progrediatur ad nigrum quadrum declinat in alphilorum quadrum, sicut patet de milite dextro, qui albus est. [p.155]

Et tres progressus in loco proprio situatus habet: unum versus dextram in loco nigro ante agricolam; et congrue, quia cum agricola laborat et agros colit, eum milites custodire debent, ut sibi ipsi et militibus et equis pabula colligat et

[IV.5] LO CAPÍTOL VÉ

Del moviment e anament dels cavalers

Ara, acostans-nos a l'enament dels cavalers, digam que'l cavaler, sia dret c sinestre, com lo destre és blanch, lo sinestre és negre. Lur moviment és²⁴⁶ aytal que cascun d'ells ha aytal natura que'l blanch isca al negre quadre qui declina en l'orfil quadre, segons que's manifesta del cavaler destre, qui és blanch.

E aquest ha III enaments situat²⁴⁷ en lo loch propi. Envés la dreita, en loch negre davant lo laurador; e açò covinentment, que com lo laurador treballa e laura los camps, lo cavaler [f.79v^b] lo deu guardar, per ço que a

ministret. Secundum progressum tenet, movendo se et ponendo ante lanificem in spatio nigro et vacuo; et congrue, quia illum debet protegere qui vestes et alia necessaria corpori tegimenta operatur et facit. Tertium progressum habet versus sinistram in loco ubi mercator situatur ante regem, qui locus est niger; it congrue, quia miles personam tamquam propriam debet defendere et tueri.

Cum vero primum locum versus dextram tenuerit, quatuor quadra circuit. Cum vero ante statuitur, sex quadra perambulare potest. Cum etiam ad medium tabularium decurrerit, octo quadra perstringit.

Eodem modo est de sinistro, qui secundum situm proprium niger est, tamen semper albus sit in progressu. Et eodem modo ad bella progrediens sua virtute crescit et multiplicatur in quadris.

Cum enim niger versus regem et albus versus eundem perambulant, unus ante reginam ut sinister, alius ante regem ut dexter se locat, quasi regem ad modum coronae cingentes sunt. [p.156]

aquell cavaler culla e aministre menjars als cavayls. Lo II moviment, removent-se e posant-se davant lo laner en espay negre e buyt; e açò covinentment, car aquell deu mantenir qui obra e fa vestidures e altres cobrimens necessaris al cors. Lo III enament ha ves la sinestra, en lo loch on lo mercader és posat davant lo rey, lo qual loch és negre; e açò covinentment, car la persona del rey, axí com la sua pròpia, ha a defendre e guardar.

E com tendrà lo primer loch ves la dreta, quatre quadres revirona. E com és davant lo rey posat, VI quadres pot anar. E com al mig del tauler serà, descorregut VIII quadres per estreyn. Semblantment és del sinistre, qui segons son propi siti és negre e sempre és fet blanch. Semblantment, hixent a batalla, crex per sa vertut e és multiplicat en quadres.

E com lo negre vers lo rey, e el blanch ves aquell metex van, la un davant la Regina, axí com és lo sinistre, e l'altre davant lo rey, axí com és lo dextre se alloga, e quayx cinxén a manera de corona lo rey e la regina.

Cum vero ad bella descendentes et campus requirentes sibi ipsis invicem obviant militaris virtus in eis perfecte et manifeste stat. Miles enim cognosci non potest cuius pugnae sit nisi consertando virtutem monstraverit. Cuius signum probitati potius attestatur quam vitio. Credibile namque est eum qui in principio timore cucurrit, cum ad bellum venerit constantius agere nec tegra vertete, cum ad hoc pervenerit ubi mortis timor antea a natura provisus non videtur praesentialiter imminere, sed bellando fortiter repercutere, quod natura in principio ipsi virtuti irascibili ministravit. Magni enim animi est considerato arduo periculo non cedere, sed constanter se ultro hostibus bellando offerre. Quod et milites repraesentant, cum in principio preogredi non possint nisi ad tria quadra et circa fines regni. Cum vero extra fines prosiliunt, tam cordati et virtute assumpti usque ad octo quadra prosiliunt, ac inventos hostes posternunt. Sic enim de omni homine, qui de se humilia sentit, dum expositus fuerit, virtute clarius elucescit. Qui enim se humillat, exaltabitur. Et haec de militibus dicta sufficiant. [p.157]

E com devallen a batalles requirens lo camp, encontren si metex, e la virtut cavallerívol se manifesta adonchs en ells pus acabadament. Car lo cavaler no pot ésser conegut de qual combatiment és, sinó combatén aurà mostrada sa [f.80r^a] vertut, lo senyal del qual més testimonieja a proea que a vici. Car cosa és creyble que el qui al començ se gira en temor, com vendrà la batalla se cura pus fermament, ne girarà les coses. Com açò serà pervengut, allí on temor de mort per natura davant provist no és vista presencialment aparéxer, mes combatent-se fortment repercut ço que la natura amostrà a aquella vertut irascible. Car de gran coratge és considerat l'alt perill no donar loch, mas fermament, se d'aquí avant,²⁴⁸ combatén, dar-se als enemichs. La qual cosa los cavallers representan, com en lo començament no pusquen exir als tres quadres ni entorn les fins del regne. E com entorn les fins sortexen, axí acordats reebuda vertut, entro al VIII quadre corren e estrebanten los enemichs temens.

Enaxí és de tot home qui sent de si humils coses. Mentre serà posat, pus clarament resplandex per vertut. Car, qui

se humilià, serà exalçat.

E aquestes coses dites dels cavalers cumplen quant ara.

[IV.6] CAPITULUM SEXTUM

De progressu Rochorum

Rochorum seu vicariorum progressus talis est: dexter enim niger est sinister vero albus. Cum omnes scachi fuerint in locis propriis situati, tam nobiles quam populares, hoc attendendum est, quod tam rex quam alli populares habent virtualiter ut ad certos terminos progredi possint. Soli autem rochi cum sint inclusi, nullum habent actu progrediendi virtutem, nisi eis per nobiles aut populares via fuerit expedita; quod ideo est, quia cum ipsi sint vicarii et legati, eorum auctoritas virtutem non habet, donec egressi inceperint exercere.

Intra ergo palatium residentes legatione fungi non possunt; statim autem cum exierunt uti possunt auctoritate sibi a rege concessa. Eorum enim magna est auctoritas, cum personam et vicem regis gerant. Et ideo vacuo tabulario existente,

[IV.6] LO CAPÍTOL VIÉ

Del moviment e anament dels rochs.

L'enament dels rochs o legats o veguers és aytal, car lo dret és negre e el sinistre blanch. Com tots los escachs seran possats en lurs lochs, axí nobles com [f.80r^b] populàs han virtualment on ha certs térmens poden anar. Car sols los rochs, com sien closos, no han nenguna vertut d'ixir, si donchs a ells pels nobles e pobles no és la carrera espegada. La qual cosa és per açò que com ells sien veguers e legats, lur auctoritat no ha vertut entro que entrats començaran de usar, que estant dins lo palau del rey no poden usar de legació, mas tantost com ne són exits poden usar de la auctoritat e a ells atorgada. Car lur auctoritat gran és com representen la persona del rey. E per çò, estan lo tauler buyt, per tot lo tauler quax per lo regne discorren e van, axí en blanch com en negre. Cascun

per totum tabularium quasi per regnum discurrunt, et tam in albo quam in nigro, eorum quilibet, sive dexter sive sinister fuerit, totum circuit, si tamen vacuum tam a suis quam ab adversariis invenerit expeditum. Cum enim aliquis eorum in tabularii angulo se invenerit ad duas lineas quadratorum quantumcumque extensas progredi potest et moveri. Cum vero in medio tabularii se invenerit, quivis rochus quatuor lineas quadratorum perambulare potest. [p.158]

Et est sciendum quod rochi numquam progrediuntur in angulum, sed semper in rectum sive revertantur. Omnibus enim, qui regi subditi sunt, tam bonis quam malis, auctoritas vicariorum clare patere debet quae sit recta et iusta. Tanta vero virtutis sunt in bello ipsi rochi ut ipsis solis duobus liceat adversarium deponere regem ac captum regno [et vita]²⁵¹ privare. Sicut est factum, cum Cyrus rex Persarum et Darius rex Medorum, Baltasar Babyloniae regem, nepotem Evilmerodach, sub quo hic ludus est inventus, una nocte, vita et regno privaverunt. Et haec de progressu rochorum dicta sufficiant.

d'ells, o destre o sinestre, tot lo tauler corre, si, emperò, [buyt]²⁴⁹ axí dels seus com dels adversaris lo trobarà espeegat. E quan algun d'ells en l'angle del tauler si atrobarà, a dos rengles dels quadres porà anar. [E com enmig del tauler se atrobarà, a quatre rengles dels quadres qualsevol roch porà anar].²⁵⁰

E sabedora cosa és²⁵² que ls rochs nul temps no van en angle, mas sempre en dret, sia que davant vagen o que se'n tornen. Car tots aquells qui subjets són al rey, axí bons com mals, a l'auctoritat dels veguers clarament se deu manifestar com sia dreturera e justa. Car de tan gran vertut són en batalla, que a ells dos sols és legit depositar lo rey adversari e, aquell pres, privar del regne [f.80v^a] e de la vida. Així com fou feyt com Sirus, rey dels persients, e Dari, rey dels mediens, Balthasar, rey [de Babilònia],²⁵³ nebot d'Evilmoradrach, sots lo qual aquest joch és atrobat, en una nit privaren del regne e de la vida.

E aquestes coses dites de

l'enament dels rochs cumplen quant ara.

[IV.7] CAPITULUM SEPTIMUM

De progressu Popularium

Omniū popularium unus est progressus. Nam a primo quadro, ubi situati sunt, progredi possunt usque ad tertiam quadrum, eo quod quasi securi intra confinia consistunt. Cum vero extra regni terminos prosiliunt, uno quadro contenti semper in directum ascendunt, numquam tamen revertuntur. In rectum vero euntes curant per virtutem acquirunt quod nobiles situati retinent in dignitate.

Unde si sic per milites et alios nobiles adiuvari fuerunt, quod ad lineam adversorum nobilium quadrum perveniant, per virtutem acquirunt quod reginae per gratiam est concessum. Nam si quis eorum poterit ad [p.159] dictam lineam pervenire, si albus fuerit, ut est agricola, lanifex, medicus, et civitatis custos, reginae albae dignitatem acquisitam tenent; ut redeundo versus propria, in primo progressu ac in ceteris

[IV.7] LO CAPÍTOL VIIÉN

Del moviment e enament de tots los pobles

De tots los pobles hu és lur enament, car del primer quadre on són posats poden anar al terç quadre, per ço com quax segurs en fiels térmens del regne estan. Mas, com salten fora los térmens del regne, abastats d'un quadre sempre pujen en dret, e nul temps no tornen²⁵⁴ atrás.

En dret enants corren guanyar per virtut ço que ls nobles situats retenen en dignitat. On sien axí, per los cavallers e per los altres nobles seran estats ajustàs, que alguna línea o regla dels adversaris previnguen per vertut guanyen, ço que és atorgat per gràcia de la regina. Car si algú d'ells porà venir a la dita línea, si serà blanch, axí com és lo laurador e el laner e el metge e les guardes de la ciutat, retre quan guanyen, la dignitat de la regina, perquè retornant vers les cosses pròpies, en lo primer enament e en tots los altres,

omnibus, motum reginae, ut dictum fuit in capitulo de reginae progressu, tenebit.

Si vero aliquis popularis niger fuerit, ut est faber, mercator, tabernarius et ribaldus, eodem modo si in directum ad lineam adversariorum nobilium sine damno pervenerit, per virtutem suam reginae nigrae dignitatem et progressum acquirit.

Est autem sciendum, quod populares ascendentes in rectum, si quemobilem vel popularem invenerit adversarium, et hoc in angulis, ipsum a dextris et a sinistris capere et occidere possunt. Cum enim tales habeantur suspecti, in personem populares in directum ascendentes vel res ipsius velint diripere, et lex omnis velit ut vim vi repellere liceat cum moderamine inculpatae tutelae. Alterum adversarium in angulo dextro tamquam personae insidiatorem, alterum in sinistro tamquam rerum suarum invasorem capere potest. Ad album vero nigrum quadrum ascendendo in recta linea vel in angulis proceditur popularis; numquam ad rectam lineam, dextram vel sinistram, procedendo seu retrogredendo progreditur, nisi cum reginae obtinuerit

[f.80v^b] segons que és dit en lo capítol de l'enament de la regina, tendrà. E si algun dels pobles serà negre, axí com lo ferer e el mercader e el taverner e el ribalt, per semblant manera, en dret a la línia dels nobles adversaris sens damnatge vendrà, e serà per virtut lo regne; atressí guanyarà la dignitat de l'enament de la regina.²⁵⁵

És, emperò, sabedora cosa que els pobles pujans en dret, si atroben algun noble e poble adversari, e açò en los angles,²⁵⁶ poden aquell a destre e sinistre²⁵⁷ occiure. E com aytals sien haguts sospitosos ne la persona del poble, en dret pujant, o les coses de aquell vullen pendre e arrapar, e tota lig vulla que sia legut força per força foragitar ab temperament de no enculpada guarda, l'altre adversari en l'angle dret, axí com aguaytador de la persona, e l'altre en lo sinistre angle, axí com esvaïdor de les sues coses, pot pendre e retenir. Emperò, pujant lo negre quadre ab blanch en drete línia o en los angles va lo poble. Emperò, nul temps no va drete línia destra a sinistra o atràs tornant, sinó com aurà obtenguda la dignitat de la regina.

dignitatem. [p.160]

[Tunc ergo dextram lineam vel sinistram in directum semel tantum, cum primo mocerit coepit, progredi potest ut prius in capitulo de progressu reginae. Et est sciendum, quod popularis, qui bellando propriam lineam reliquit et dextram vel sinistram ingreditur cum ad lineam adcersorum nobilium perceuerit, si quod quadrum id ubi nobilis situatus faerat ab ipso nobili albi vel nigri denominationem habet, sic cum ipsi albae vel nigrae reginae dignitatem et progressus obtinebit. Haec omnia patent illis, qui hunc ludum ludere inspiciunt.]²⁵⁸

Nemo tales populares despiciat, quia tam ad imperium quam ad summum pontificatum, virtutibus et gratiis, legimus eos pervenisse.

Cum quidam Giges nomine, armis

Car, adonchs, la dreta o senistra línea en dret, una veguada tant solament [f.81r^a] com començarà de moure pot anar, segons que-s manifesta en lo capítol de anament de la regina.

És encara sabedora cosa que-l poble que combatén lexa la pròpia línea, la destra o sinestra entra, com serà vengut a la línya dels nobles adversaris, segons que aquell quadre on lo noble serà possat, de aquell noble blanch o negre pren e à denominació. En aquell, axí obtindrà la dignitat e anament de la regina blanca o negra.^a

Totes aquestes coses se manifesten al guardant aquest joch.

Donchs negú no menyspreu aytals pobles, car enaxí a l'imperi com al sobiran bisbat, plens de virtuts e de gràcies legim aquells ésser pervenguts.

On com un hom per nom Giges,^b per

^a Regla de la promoció del peó en reina.

^b Valerius Maximus, *Mem.*, VII, 1, 2: "cum enim Gyges regno Lydiae armis et diuitiis abundantissimo inflatus animo Apollinem Pythium sciscitatum uenisset an aliquis mortalium se esset felicior, deus ex abdito sacrarii specu uoce missa Aglaum Psophidium ei praetulit. is erat Arcadum pauperrimus, sed aetate iam senior terminos agelli sui numquam excesserat, paruuli ruris fructibus [uoluptatibus] contentus. uerum profecto beatae uitae finem Apollo non adumbratum oraculi sagacitate complexus est. quocirca insolenter fulgore fortunae suae gloriantem respondit magis se probare securitate ridens tugurium quam tristem curis et sollicitudinibus aulam, paucasque glebas pauoris expertes quam pinguissima Lydiae arua metu referta". Cf. Belvacensis, *Doct.*, IV, 87: "Valerius li. 7. Cum Giges armis & diuitis, opulentissimo Lidiae regno, inflatus animo,

et divitiis esset in opulentissimo Libyae regno, inflatus animo et rex imperio et venisset ad hospitium Appollinis sciscitaturus an aliquis mortalium esset felicior eo. Ex abdito sacrorum specu, vox insonuit, quae ei pertulit quendam popularem qui vocabatur Angalaus Sophidius. Hic erat pauperrimus rebus, animo vero dives et aetate senior, qui sui terminos numquam excesseret. Sic ergo Apollo magis approbavit cum securitate Angalai Sophidi rude tugurium quam tristem solitudinibus et curis aulam regiam Gigis ditissimi. Magis enim approbavit paucas glebes inexpertas quam autem omnia Libyae pinguissima metu refertam. Hic pauper Angalaus virtuosus et securissimus fuit; quanto enim homo natione est inferior, virtute vero superior, tanto gloriosior et famosior redditur.

Virgilius Lombardus origine, natione Mantuanus, prosapia humili ortus, sapientia tamen maximus et examius poetarum toto orbe totarum claruit. Cum

crims e per riqueses en lo molt abundant regne de [Líbia],²⁵⁹ inflat de coratge e rey per manament, fos vengut a l'ostal de n'Apol·lini, escomovedor aquell si algun dels mortals era pus benastruch que ell e, de l'amagat esguardament de les coses santes, una veu sortí que dix [que un poble]²⁶⁰ appellat Agualdus Sofidus. Aquest era molt pobre dels béns temporals, mas era rich de coratge, vell per edat, qui los térmens del seu camp nul temps no havia sobrepujats. Enaxí, adonchs, Apol·lo mès-lo ab seguretat en la caseta vil de [f.81r^b] Agalaus Sofidus, que no féu lo palau real de Giges molt rich, trist e plen de ànsies e de cures; e més aprovà e loà les poques gleves de paor no esprovades que no féu la ora molt grassa de Líbia recomplida de paor. Aquest Agalaus fo hom virtuos e molt segur. Car aytant com l'hom és per nació pus bayx e de virtut pus sobirà, en aytant se ret pus gloriós e pus famós.

Virgili, lombart per linatge, e per nació muntuant, nat de humil linatge, mas per saviea molt gran, e molt petit entre los poetes, en tot lo segle de les terres se

Phitium Apollinem sciscitatum venisset, an aliquis mortalium se felicior esset; ex abdito sacrarii specu vox insonuit, quae Aglaum Sophidium ei praetulit. Is erat Arcadum pauperrimus, sed etate senior, terminos agelli fui nunquam excesserat".

ei Virgilio semel quidam diceret, quod versus Homeri operi suo insereret, respondit: "Esse magnorum virium clavam excutere de manu Herculis". Et haec de progressu popularium dicta sufficiant. [p.161]

**[IV.8] CAPITULUM OCTAVUM
De Epilogatione Praedictorum**

Breviter in quantum poterimus omnia perstringentes, quae superius diximus, dicimus hunc ludum fuisse inventum tempore Evil-Morodach, regis Babyloniae. Eum autem invenit Xerxes sive Philometon Philosophus. Causa autem, quare ipsum invenit, fuit regis correctio. Haec tria apparent in primis tribus capitulis tractatus primi. Cum enim Rex malus esset et impius et non posset correctores sustinere, sed etiam ipsos occideret et multos iam prudentissimos occidisset, populus qui multum tristabatur de regis mala vita, rogavit dictum philosophum ut regem de sua mala vita

esclarí. E com hun hom li digués una veguada que lo vers de Homeri empremtàs a sa obra, respòs: "Molt seria de grans forces, pendre e toldre la maça de la mà de Èrcules".

E aquestes coses dites de l'enament dels pobles cumplen quant ara.

**[IV.8] LO CAPÍTOL VIIIÉN
De la epilogaçon e ajustament de tot lo libre sots breus paraules**

Breument, aytant com porem, perestrenyerem en totes les coses que dessus havem dites. Nòs deým aquest joch ésser atrobat en lo temps de Evilinoradach, rey de Babilònia. E atrobà aquell Xerces filòsoff, [o Filomètor].²⁶² La rahó perquè [f.81v^a] atrobà aquell fo la correcció del rey. Aquestes III coses se manifesten en aquells III primers capítols del primer tractat. Que com lo rey fos mal e no piadós e no pogués sostenir correccions, més encara ociés los corregidors. Lo poble, qui era molt trist e torbat de la mala vida del rey, pregà lo dit philòsoff que blasmàs e

increparet. Et cum philosophus allegaret²⁶¹ mortem sibi sine imminere si id faceret, faceret, populus ait, "Certe debes ante mortem eligere, quam quod fama volet per orbem, quod regis vita detestabilis sit, suo consilio maxime, cum eum increpare non audeas, ut tu dicis".

Quod audiens philosophus promisit regem corrigere, et cogitare incepit modum quo mortem evaderet et promissionem populo servaret. Et tunc philosophus ad mentem totaliter se contulit et scacherium cum sexaginta quatuor quadris invenit, ut dictum est in capitulo de scacherio. Formas scachorum ad formam humanam de auro et argento composuit et formavit [p.162] secundum diximus quod in capitulo de forma scachorum tractatu secundo et tertio. Progressum autem eorum descripsit et motum secundum quod dictum est in quarto tractatu. Cum autem dictus philosophus sic totum ludum ordinasset, et iam coram multis in regis aula ludere incepsisset, placuissetque ludus omnibus, rex supervenit et ludere desideravit.

Et tunc philosophus regem de ludo et de progressu scachorum incepit docere, dicendo primo, quo modo rex

reprenés lo rey de la sua vida. E com lo filòsoff, primerament, allegàs la mort aparéxer a ell sens dupte si allò faja, lo poble dix: "Ans deu[s] tu elegir la mort, que no que fama sia en lo poble que la vida del rey sia destable e avorridora, per lo teu consell majorment, com ell no goses, segons que tu dius, corregir ne reprendre". La qual cosa oynt lo philòsoff, promés al poble que corregeria lo rey. E començà de cogitar la manera per la qual escapàs a mort e que servàs lo prometiment al poble. E lo filòsoff del tot se donà a pensar e albirar. E trobà l'escaquer ab LXIII quadres, segons que dit és en lo capítol de l'escaquer. E formà e componé les formes dels escachs a semblança de forma humanal, d'aur e d'argent, que u enduï m en lo capítol de la forma dels escachs en lo tractat segon. Après l'anament lur, el moviment descriví e senyalà segons que és dit en lo quart tractat. E com [f.81v^b] lo dit filòsoff tot lo joch agués axí ordenat e, ja davant molts en la sala del rey, agués començat de jugar e lo joch plagués a tots, lo rey sobrevench e desitgà jugar. E, adonchs, lo philòsoff començà de ensenyar al rey lo joch e l'enament dels escachs, dient

debet habere clementiam, iustitiam, et continentiam, secundum quod patet in capitulo de forma regis; docere etiam eum incipit de forma reginae et eius progressu, dicens qualis mores regina debet habere; docere etiam incepit de alphillis tamquam de iustis iudicibus et consilariis, quos in regno necesse est esse. Item de militibus, quam fideles, quam liberales et quam sapientes esse debent. Item de rochis tamquam de vicariis regis et eorum moribus sicut dictum est supra in precedentibus capitulis de formis nobilium. Docuit etiam quo modo populares debent intendere suis artificiis et in eis servire nobilibus, quare etiam sunt ante nobiles situati, ut habetur in quarto tractatu in capitulo de scacherio.

Cum ergo sic philosophus praedictus vitam regis curialiter reprehendisset, quasi reprehendendo regem et nobiles in ipso scacherio situatos, rex a philosopho quaesivit quod sub poena capitis sibi diceret [p.163] quare hunc ludum invenisset et quid eum ad inveniendum moverit. Tunc

primerament en qual manera lo rey deu haver clemència e pietat, justícia e continència, segons que és manifestat en lo capítol de la forma del rey. Encara començà a ell ensenyar de la forma de la regina e del seu enament, dient quals costumes la regina deu haver. Atrassí, li ensenyà dels orfils, axí com de justs jutges e consellés, los quals en lo regne de necessitat cové ésser. De altra part, dels cavallers com deuen ésser fels e savis, molt avists e liberals. De altra part, dels veguers del rey e de lurs costumes, segons que és dit en los damunt dits capítols de les formes dels nobles. Encara, ensenyà a aquell en qual manera los pobles deuen entendre en lurs artefícis e mesters, e servir en ells als nobles, e per què són davant los nobles situats e posats, segons que és agut en lo quart tractat de l'escaquer o tauler.

E com, enaxí, lo dit filòsoff la vida del rey curialment agués represa, representant del joch dels [f.82r^a] escachs lo rey e ls nobles situats e posats en aquell escaquer. Lo rey²⁶³ requerí al filòsoff que, sots pena del cap a perdre, digués a ell per què aquest joch havia atrobat e qual cosa li havia mogut a

philosophus timore coactus respondit, quomodo populo requirenti promiserat quod regem corrigeret; sed cum timeret mortem videns, quod ipse rex alios sapienes occidisset, eo quod tantae fuisset audaciae, quod eum increpare ausi fuissent, dixit se in anxietate positum, qualiter vitam servare et modum curialem correctionis regis invenire possit. Cogitatione autem maxima procedente hunc ludum invenit, ut regis vitam meliorare posset curialiter, corrigendo vitia tertiae personae formatae in ipso scacherio, ad memoriam et in publico reducendo, ut ipse rex, qui ludum discere cupiebat, dicta de tertia persona tamquam sibi dicta atenderet, et sic saltem vitam mutaret et mores.

Dixit etiam se hunc ludum invenisse, ut nobiles et abundantes in divitiis et pacis tempore gaudientes, otiositatem vitarent per hunc ludum, dum ludendo delectarentur in ipso ac essent attenti. Ulterius ut daret materiam meditandi multis et inveniendi varias rationes et modos tam ludendi quam etiam loquendi et scribendi super eo.

trobar aquell. Adonchs, lo filòsoff, costret per temor, respòs que el poble a ell requirent havia promés que corregeria lo rey, mas com ell temés la mort veent que-l rey havia morts los altres savis, per com eren estats de tant gran audàcia e ardiment que d'ell a blasmatge reprendre s'eren enardits, dix si eren posats en angoxa, en qual manera guardàs la vida e pogués trobar manera curial de corregir lo rey. On pensament molt gran davant anant atrobà aquest joch, per ço que pogués millorar la vida del rey curialment, castigant los vicis a memòria de terça persona formada en aquell escaquer e en públich reduent e aportant, per ço que aquell rey, qui lo joch desigava apendre, dites les coses en terça persona, axí com a ell dites e enteses, e que enaxí almenys mudàs la vida. Enadí ell encara aquest joch haver atrobat, per ço que·ls nobles, e·ls abundans en riqueses, e·ls alegrens en pau de temps,²⁶⁴ ociositat e deport, per aquest joch, dementre que jugant se adelitassen en aquell e y fossen entesos. E d'aquí avant per ço que ensenyàs matèria de pen[f.82r^b]sar en moltes coses e de atrobar variables rahons e maneres, axí de jugar com encara de parlar e

Rex autem huius modi causis auditis cogitans etiam quod nobilem modum correctionis dictus philosophus invenisset, huic regratiando, vitam et mores ad mandatum et ad modum, quem philosophus eum docere voluit, permutavit. Sicque factum est, ut rex qui prius erat inordinatus [p.164] et impius, iustus fieret, ac eorum omnium oculis, in virtutibus et moribus gratus. Sine virtutibus enim vitam hominis non est sed beluae.

Igitur ad illum recurramus qui est virtus a quo virtus manat et gratia, ut nobis, cui donavit pro modo aliquid ad honorem nobilium dicere, det gratiam in praesenti, ut in perpetuum possimus cum ipso vivere et regnare. Hunc autem libellum ad honorem nobilium, et solatium et maxime ludum scientium, Ego, frater Jacobus de Cessoles, ordinis praedicatorum, composui, et ad hunc finem produxi, donante illo, a quo descendit omne datum optimum et omne bonum perfectum.

Deo igitur sit honor et gloria in saecula saeculorum. Amen.

d'escriure sobre aquell.

Lo rey, oïdes aquestes rahons, cogitant encara que noble manera de correcció lo dit filòsoff havia atrobada, faent gràcies al philòsoff, la vida e les costumes mudà a manament, e a manera lo qual lo dit filòsoff volch ell ensenyar. Enaxí és feyt que'l rey, qui primerament era desordenat e no piadós, fos feyt just e davant los hulls de tots graciós per virtuts e per²⁶⁵ bones costumes. Car sens virtuts menar la vida no és obra d'home, mas de bèstia.

E, per açò, recorregam aquell qui és vertut, de qual ve tota vertut e gràcia que a vosaltres e a mi, a qui donà per clara manera alguna cosa a honor dels nobles ensenyar, do gràcia de present que totstemps perdurablement puscam ab ell viure e regnar.

On aquest libell a honor e solaç dels nobles, e majorment dels sabens lo joch, yo, frare Jaume de Cèsules, de l'orde dels frares preycadors, componén aquesta fin, lo adux, donant aquell, del qual devala tota cosa donada molt bona e acabada. E per açò, a Déu tot poderós sia honor e glòria en los segles dels segles. Amén.[f.82v^a] Amén. Amén.

Amén.

*Finito libro referamus gratias
Christo.*

Explicit libellus *De moribus et
officiis nobilium* intitulatus, et si ipsorum
solatium et honorem et maxime ludum
scachorum scientium, descriptus,
compositus et compilatus per
venerabilem et excellentissimum virum,
fratrem Jacobum, ordinis praedicatorum.

Ací s'acaba lo libre qui intitulat
*Dels costumes [dels hòmens e] dels
oficis dels nobles sobre lo joch dels
escachs.*

Deo gratias.

APARAT CRÍTIC I NOTES

- ¹ *sots qual rey fon atrobat aquest joch*. Confusió entre el contingut dels tractats generals de l'obra i el dels capítols del primer tractat. Insertem els títols corresponents, presos dels titulars de cada tractat i restituïm, més endavant, l'índex dels capítols del primer tractat amb la forma presa d'aquest índex equívoc.
- ² *qui fo aquell qui trobà aquest joch*. Vegeu la nota anterior.
- ³ *de III maneres o rahons perquè fon trobat aquest joch dels escachs*: Vegeu la nota 1.
- ⁴ Restituïm els títols dels capítols al lloc on haurien d'emplaçar-se. Aquest fragment del text llatí ha quedat sense traduir. Vegeu la nota 1.
- ⁵ Noteu la variació entre el títol del capítol i el que ha aparegut més amunt a la divisió temàtica.
- ⁶ *terç*
- ⁷ *ut*: Prenem la lliçó de Köpke.
- ⁸ *om*. Restituïm seguint l'*ed. lat.* ("Xerxes apud Chaldeos, vel Philometor apud Graecos", Burt, 7). La forma *Philometor* apareix al cap. I,3. L'edició de Brunet i Massó efectua la mateixa restitució ("caldeus o Filometor entre els...", Brunet, 15), la qual cosa demostra que empra un text llatí de control.
- ⁹ *segon*
- ¹⁰ Noteu que l'estructuració inicial segueix la *divisio thematis* pròpia dels sermons.
- ¹¹ *segona*
- ¹² *de*
- ¹³ Participi d'"aprèmer" (cf. la *trad. it.*: "abbattuto dell'angoscia della morte", Marocco, 8). Es correspon amb la forma moderna "oprimit".
- ¹⁴ La traducció pot dur a equívocs: ¿és ell qui la cerca a ella, o a l'inrevés?
- ¹⁵ El traductor afegeix la coda de "Santa Maria".
- ¹⁶ *terrible*
- ¹⁷ *en cells*
- ¹⁸ Recordem que l'escaquer es vist no des del punt de vista del que juga amb les peces blanques, sinó des de la perspectiva del jugador amb les peces negres.
- ¹⁹ *ne*
- ²⁰ *supra*: Prenem la lliçó de V.
- ²¹ *si*: Afegit per l'autor en la correcció posterior.
- ²² *Lombarts*: Restituïm per la lliçó correcta *Longobarts*. En emprar *Lombarts*, s'opera una confusió entre el poble llombard i el longobard. Cf. l'*ed. lat.*: "Longobardorum historiographus" (Burt, 29). Pensem que l'error és atribuïble al traductor (*Longobardorum*, Köpke, 15; *Longodobardorum*, Vetter, 154). Per la seua banda, la *trad.* B dona la lliçó *Longobarts* (Bulbena, 24).
- ²³ *for*: Mostra de mala traducció.

- ²⁴ Es tria l'opció d'un antropònim en comptes de gentilici de l'*ed. lat.*: "Rex Hungarorum, qui etiam Avari dicti sunt" (Burt, 29).
- ²⁵ Mala traducció: "castrum civitatis" / "lo castell apellat *Civitatens*".
- ²⁶ L'afany de precisió sinonímica *ongrients/advars* no es troba en l'edició llatina, és exclusiu de la traducció catalana.
- ²⁷ Cf. l'*ed. lat.*, "Grimoaldus" (Burt, 30).
- ²⁸ *sues*: Afegit en correcció posterior.
- ²⁹ *paloí*: Amb esmena de les últimes vocals.
- ³⁰ Mala traducció, confusió MARITUM/MERITUM ("talem debet habere *maritum*" / "dix ell matex haver aytal *mèrit*. que per cobejança perdé la sua ciutat").
- ³¹ *del juhí*
- ³² Transformació del títol respecte de l'*ed. lat.*: "De formis Alphilorum Officiis et Moribus eorum" (Burt, 31). Optem per una solució que recorda el títol de la *trad. it.*: "Della forma e dell' ofizio degli Alfini, che sono giudici et assessori nel Reame" (Marocco, 26)
- ³³ *derturós*: Metàtesi i haplografia. Editem la forma *dreturosos*, per seguir la concordança amb *consells*. Cf. l'*ed. lat.*: "consilia iusta, aequa et recta sine personarum acceptione postulantibus impartiri". (Burt, 31)
- ³⁴ *ringués*
- ³⁵ *a l'*: Afegit per la mà correctora.
- ³⁶ *habetior*. Prenem la lliçó de Köpke, 8.
- ³⁷ *jhuís*
- ³⁸ Cf. l'*ed. lat.*: "Originem carnis a se trahentas qaeque puniant, tu legem patiartur in suis, quam in allis promulgant". (Burt, 36).
- ³⁹ *vengut*
- ⁴⁰ *om*: Completem la frase seguint Köpke, 8.
- ⁴¹ *en*: Afegit per la mà correctora.
- ⁴² Forma llatina.
- ⁴³ *om*. Restituïm la forma de l'ablatiu llatí *legibus* (per / a causa de les lleis) que el traductor català ha deixat sense traduir. Observe's la proximitat de les dues variants formes llatines de *legibus*. Cf. l'*ed. lat.*: "sic *legibus* infirmiores et populares ligari, maiores vero et potentiores *legibus* non constringi" (Burt, 36).
- ⁴⁴ Llatinisme.
- ⁴⁵ La columna presenta en el marge esquerre un reclam, dit "*nota*" que abraça aquest fragment: "*com honor res àls no sia que donament de reverència en testimoni de virtut*".
- ⁴⁶ La columna presenta en el marge esquerre un reclam, dit "*nota*" que abraça el fragment: "*Car més obra és batalla, art e esperiència de cavaler prudent e savi que fortalea e no esperiència o ardiment de no espert*".
- ⁴⁷ *acostumat*: Afegit i esmenat davant *acostat*.
- ⁴⁸ *lombarts*

- ⁴⁹ El copista omet el verb declaratiu que caldria i que apareix en l'*ed. lat.*: "dictum....ut" (Burt, 42).
- ⁵⁰ *entorn lo cant dels galls*: Cf. l'*ed. lat.*: "autem nocte circa galli cantum" (Burt, 42).
- ⁵¹ Mala traducció: confusió MODO / DOMO ("de *modo* et forma" per "de la casa e de la forma").
- ⁵² El sintagma *dinant, en Taurín* cal entendre'l amb la significació de "dins Torí", per conservar el sentit de l'*ed. lat.*: "apud Taurinensium" (Burt, 44).
- ⁵³ *auides*: És comuna la traducció de "subsídia" llatí per la forma "ajuda" en algunes versions romàniques. Cf. l'*ed. lat.* "sibi invicem fidelis amicitiae subsídia praestantes" (Burt, 45) amb la *trad. it.* ("apressandosi insieme l'aiuto della fedele amistade" Marocco, 39) i la *trad. cast.* ("dandose el uno al otro ayuda de fiel amistad", *Dechado*, 16r).
- ⁵⁴ Imperatiu del verb *estar*.
- ⁵⁵ *molt*: Afegit per la mà correctora.
- ⁵⁶ *en*: ad.
- ⁵⁷ Cf. *ed. lat.* ("Quanti", Burt, 47) i *trad. it.* ("A quanti", Marocco, 41).
- ⁵⁸ Cf. l'*ed. lat.* "Provident ergo miles liberalitatem habere in suis." (Burt, 47). Restituïm seguint un context idèntic del mateix text (II,3: "in suis" / "en los seus").
- ⁵⁹ Cf. *ed. lat.*: "...en avaritia ductus tenacitatem lucrum putans..." (Burt, 47). El cultisme "duct" té el sentit de pres, posseït. Cf. la *trad. it.*: "che l'avarizia nol tenti" (Marocco, 41). Hi ha, a M, un cas en què sí tradueix la forma "ductus" (II.5: "ductus captivus fuisse" / "menassen catiu e pres").
- ⁶⁰ *Dari*: La coherència del fragment demana ací *Porus*. Cf. l'*ed. lat.*: "Porum regem Indiae" (Burt, 49).
- ⁶¹ *millis*: Prenem la lliçó de Köpke, 11.
- ⁶² *e*: ad.
- ⁶³ Forma llatina.
- ⁶⁴ *om.* per homoiotèuton. Cf. l'*ed. lat.*: "Joab dux exercitus David. [p.51] debellato Absalone cum eius exercitu cecinit bucina". Hem reconstruït el fragment omés segons el text de l'*ed. lat.* (part subratllada) i seguint els hàbits traductològics en contextos semblants. El verb *debellare* és present dues vegades més al text (*debellare* superbos / *combatre* los ergulosos (II.5); ipsos *debellaverunt* / *venceren e sobraren* a aquells. (II.4). Per a l'ús de *cum* seguit de participi vegeu l'exemple: "fabricato *cum* tribus firmis clavaturis" / "fabregada e ab III fermes tancadures ben fermada" (III.8).
- ⁶⁵ *Jacob*: Es refereix a "Joab", aparegut anteriorment.
- ⁶⁶ Apareix anotat al marge esquerre amb la paraula *part* davant de *a tots*, deu voler precisar l'*ed. lat.* que diu "omnibus parsimoniam persuasit" (Burt, 53).
- ⁶⁷ *De poc profit* és ésser. Traducció errònia respecte el text llatí.
- ⁶⁸ *deu*: Restituïm el plural, necessari per guardar concordança amb el subjecte "los vegués".

⁶⁹ *ell*: Vegeu nota anterior.

⁷⁰ *VII*

⁷¹ *Ancus*: Prenem la lliçó de V.

⁷² *port*: Substituïm per "*pretor*" per tal de restaurar la coherència del text. Cf. l'*ed. lat.*: "*praetor ante tribunal*" (Burt, 60).

⁷³ Mala traducció: INUSITATUM > *enjusta*, per atracció, possiblement, del parell binomial del context: "*tan inusitatum et inauditum*" fa "*tan enjusta e no hoÿda*".

⁷⁴ *fos*: Afegit per la mà correctora.

⁷⁵ *venent*

⁷⁶ Mala traducció: es dóna la lliçó "Gemània" en lloc de la forma correcta "Armènia" (cf. l'*ed. lat.* i el Valeri Màxim: "*regem Armeniae*").

⁷⁷ *Casat*

⁷⁸ *guardadors*: Cf. l'*ed. lat.*: "*Sit piger ad poenas princeps ad praemia velox*" (Burt, 62).

⁷⁹ Al marge esquerre de la columna hi ha un reclam (de difícil lectura) que diu "*verbus unent!*"

⁸⁰ El text llatí dóna la lliçó VI, també a Köpke, 14. A la *trad. it.* "*settimo*" (Marocco, 56).

⁸¹ *per tal*: cancel-lat.

⁸² Reclam (maneta i línia vertical decorada) assenyalant l'*exemplum*.

⁸³ *Melius... finire*: om. *Br Vb B*. La *trad. cat.* tampoc no presenta aquesta variant.

⁸⁴ *partits*: Error de substitució per atracció paral·lel·lística amb el context. Cf. l'*ed. lat.*: "*Patientes esse debent circa poenas illatas*" (Burt, 68).

⁸⁵ Per coherència textual, el traductor es veu obligat a indicar ara el tipus de turment concret, que abans no havia especificat.

⁸⁶ *Palató*

⁸⁷ *es*: ad.

⁸⁸ *axí*

⁸⁹ *malvat*: Cf. *ed. lat.* "*dura nequitia*".

⁹⁰ *do*, amb el sentit d'obsequi o regal. Cf. text llatí: "*ut populum munere allevant a labore*".

⁹¹ *Cèsar*: És afegit per una mà correctora posterior.

⁹² om. Restituïm seguint l'*ed. lat.* ("*Et haec de forma moribus et officis rochorum dicta sufficient*", Burt, 73) i les fórmules de tancament de capítol en contextos semblants de M.

⁹³ *començaren*: La coherència demana primera persona del plural (cf. l'*ed. lat.*: "*incipiemos*", Burt, 73).

⁹⁴ Present de subj. del verb *valdre*.

⁹⁵ *incert*

⁹⁶ *en*: Afegit per la mà correctora.

⁹⁷ *e ardents*: Afegit per la mà correctora.

- ⁹⁸ Mala traducció: el verb llatí *cesset* pel connector *ço* és.
- ⁹⁹ *cap*: Hi apareix anul·lat.
- ¹⁰⁰ Amb el sentit d'"arada" ("Discedat ab aris"). Cf. la lliçó que dóna l'*ed. it.*: "e partasi dagli altri colui al quale la lussuira ha datta allegrezza la notte passata" (Marocco, 69).
- ¹⁰¹ La conjunció *o* és afegida amb una caixa de lletra més menuda.
- ¹⁰² L'aplec *sa* es afegit per la mà correctora.
- ¹⁰³ *descubert*, en el sentit de "*nu o despullat*".
- ¹⁰⁴ Noteu la inclusió de glosses intercalades: "*ço* és a saber...".
- ¹⁰⁵ La conjunció *o* és afegida amb caixa de lletra més menuda.
- ¹⁰⁶ *mull[la]*: Prenem la lliçó de Köpke, 18.
- ¹⁰⁷ om. Hem restituit el fragment omés seguint el text de l'*ed. lat.*
- ¹⁰⁸ *als navegants[s] los corsos humans*: mala versió del llatí, manca completar l'estructura coordinada ("non solum ... verum etiam"; " no solament...sinó també") i, a més, hi ha una alteració de l'ordre dels elements.
- ¹⁰⁹ *los quals dinés*: Afegit en la interlínia.
- ¹¹⁰ *na*
- ¹¹¹ La darrera paraula, de difícil lectura al ms., és per l'*ed.* de Brunet i Massó "forait" (Brunet, 85). L'al·lusió "als ferrés" és una addició del traductor.
- ¹¹² L'al·lusió a "pits", cal entendre-la associada no a la persona sinó al ramat.
- ¹¹³ "bàrbars" ("feroces barbaros").
- ¹¹⁴ "barbers" ("tonsos"). Noteu la semblança fonètica *barbres / barbrés*.
- ¹¹⁵ *parare*
- ¹¹⁶ Om. Restituïm seguint l'*ed. lat.* (cf. l'*ed. lat.*: "Et haec de fabro sufficient", Burt, 84) i les fórmules de tancament de capítol en contextos semblants de M.
- ¹¹⁷ *it.*: Prenem la lliçó de Köpke, 19.
- ¹¹⁸ *fermat*
- ¹¹⁹ *costell*
- ¹²⁰ *quomodo ... conquiescit.* om. V. No traduït, tampoc, a la *trad. cat.*
- ¹²¹ om. *Vb Vr.* Tampoc a la *trad. cat.*
- ¹²² *Idem ... honesta.* om. *Vb.* Tampoc no hi és a la *trad. cat.*
- ¹²³ *ací*
- ¹²⁴ *canta*: afegit i ratllat.
- ¹²⁵ *és*: Afegit en correcció posterior.
- ¹²⁶ *no*: Afegit en correcció posterior.
- ¹²⁷ om. *Ed. lat.* "tam diu placlebit quam diu u[tilis erit" (Burt, 89). El verb "placere" apareix, a altres llocs del text, traduït com plaure: "si sibi placeret" / "si a tu playa" (III.8).

¹²⁸ *provats*: Confusió a causa del joc de paraules; cf. l'ed. lat.: "Expedit enim amicos probatos amare, non ematos probare" (Burt, 90) i la trad. B: "que *ams* aquells qui *has provats* ésser tos amichs, e *no vulles provar aquells que has amats*" (Bulbena, 68).

¹²⁹ *metiàs*: Reemplacem aquesta forma de l'imperfet de subjuntiu per la lliçó "metés" que ha aparegut amunt, en el mateix paràgraf.

¹³⁰ *sebolill*

¹³¹ *mendum*: Prenem la lliçó de Köpke, 20.

¹³² *factusque*: Prenem la lliçó de Köpke, 20.

¹³³ *ponsatom*: Prenem la lliçó de V.

¹³⁴ *Domècrit*

¹³⁵ La preposició *a* és incorrectament eliminada per la mà correctora.

¹³⁶ *demanat*

¹³⁷ Burt edita, a continuació, aquesta versió de la història de Paulina, present a *V i Br*: "At Mondus, ardens magis eo quod sibi sentit negari, lecto decubuit mortique se adiecit, hoc unum sibi indicans tanti mali fore remedium. Erat Mondo liberta quaedam nomine Ida, omnium malarum iniquitatum coagulum, quae dure ferens domini sui periculum, ei promisit, si de lecto surgeret et consilio suo assentiret, quod Paulinae tractaret sibi cum effectu concubitum. Cumque gaudens surrexisset de lecto, quinque myriades Ida liberta requirit, non tantas quantas Paulinae Mondus ipse sponderat; nam viginti myriades Paulinae sponderat, si dilectioni suae praeuisset assensum; acceptaque pecunia Ida liberta avaritiam sacerdotum Isidis cognoscens, duas promisit principi sacerdotum myriaades et dimidiam, si tacite secreteque ad effectum posset perducere, ut Mondus amator ardentior Paulinae gauderet amplexibus. At ille ardens avaritia et permotus pecunia, accertista Paulina, finxit se de Aegypto a deo Anubio destinatum dicens, [p.99] ipsum deum grandi amore Paulinae teneri, et ideo sibi mandata dedisse, ut Paulinae Romanae de amore portaret. Quod illa audiens, libenter nuntium suscipiens, ad amicas, maritum, et vicinas gloriando denuntiat, quod a deo Anubio tali merito iudicetur, quod ad ea torum et coenam deus Anubius concuoiscat. Maritus autem grate concessit, pudicitiam coniugis non ignorans. Illa ergo regit ad isidis templum, ibique clam coenavit torumque paravit. Cumque quiescendi tempus venisset, universae templi fores a sacerdote paecunia corrupto et strpri conscio observantur, cunctaque luminaria extinguuntur. Mondus autem amator ardentior latuit in abscondito templi et obscuro, et opportuna hora ad iacentem Paulinam, ac exspectantem deum Anubium, silenter intravit. Illa autem existimans deum esse, reverenter accepit atque ita cum ea Mondus pernoctans circa vicinas veniens, se gloriabatur cum deo Anubio carnaliter pernoctasse, et verba, quae ei deus anubius dixerat, indicabat.

Sed ex audientibus alii non credebant, naturam rei inspicientes, alii autem credebant, quidam mirabantur mulieris pudicitiam attendentes dignitatemque referentes. Tertia autem die postquam haec facta sunt [p.100] occurrit Paulinae Mondus, infestus amator et fraudulentus pudicae feminae attractor, dicens: O Paulina, salvasti mihi viginti myriades pro me tibi promissas quas potuisses familiaribus tuis rebus adicere. Nunc nec meis postulationibus defuisti et me a damnificatione liberasti, nam in templo Isidis tota nox a te cum Mondo peracta est. Nec mei nominis aliquid interest voluptate percepta; nihil enim

ad perficiendum negotium obfuit, quod deus anubius vocitatus sum. Et ille talia locutus abscessit".

Illa vero in mentem suam rediens, tunc primum facinus intellexit et scissis protinus vestimentis ad virum cucurrit, factumque aperuit tanti facinoris, deprecans ne suam iniuriam negligat. At ille cuncta per ordinem imperatori denuntiat. Tunc Tiberius imperator causam diligenter examinans universam avaritiam et scelus sacerdotum invenit et ipsum quidem cum Ida, quae causa totius iniquitatis exstiterat, adegit in crucem. Templum Autem ipsum funditus evertit, statuamque Isidis in Tiberim iactari praecepit; Mondum vero exsilio perpetuo damnavit, dignum eum maiori poena non iudicans, eo quod amoris vehementia deliquisset".

¹³⁸ El darrer paràgraf és afegit a *Vb*.

¹³⁹ *los*: La *s* és afegida posteriorment; error de concordança ("*pits*" és singular).

¹⁴⁰ Del verb "sedejar". A l'*ed. lat.*: "Aurum sitisti" (Burt, 101).

¹⁴¹ *viu*

¹⁴² Prenem la lliçó de l'aparat crític de Burt: ad. *Vb*, *Vr*. Ens assembla, però, més exacte l'ordre de Köpke, 22: "Seneca in declamationibus: mulierum vitiorum fundamentum est avaritia".

¹⁴³ Les lliçons recollides a l'aparat crític ("*Supumocosus*" *Vb*, "*Spomotosus*" *Br*, "*Spumosus*" *Vr* i "*Spanosus*" *V*) s'assemblen més a la variant de la *trad. cat.*

¹⁴⁴ *egipcians*: Corregim seguint la forma "*Cypriorum*" present al Valeri Màxim, recollida als diferents textos llatins ("vero regis Cypriorum", Köpke, 23; "vero regis Cipri", Vetter, 547; "vero regis Cypriorum", Burt, 102). Tot i això, la confusió amb Egipte no és atribuïble al nostre traductor/copista, sinó que circulava ja en diversos textos llatins ("*egiptiorum*", "*egyptiorum*", "*syptorum*" són formes anotades a Vetter, 545). De les dues propostes d'Alberic-Ros (1993:41), prenem les formes "*ciprians/Cipros*", més acostades a la grafia llatina, en comptes de les formes "*xiprians/Xipre*", que ja es troba documentada des de Muntaner.

¹⁴⁵ *om*. Reconstruïm la frase que ha esta omesa per *homoiotèleuton*, a partir de l'*ed. lat.*: "sed a divitiis possessus est, titulo quidem rex insulae...." (Burt, 102).

¹⁴⁶ *verament*: ad.

¹⁴⁷ *Egipte*. Vegeu les observacions de la nota 37. Cf. l'*ed. lat.*: "*Cypri*" (Burt, 102) i l'*ed. ital.*: "*re di Cipro*" (Marocco, 88);

¹⁴⁸ Confusió *aur* / *avar* per proximitat fonètica i contextual.

¹⁴⁹ *con fon*: M transcriu: "L'avarícia con fon proea en totes altres arts". Restituïm el sentit originari llatí, seguint l'*ed. lat.*: "avaritia fidem et probitatem ceterasque bonas artes subvertit" (Burt, 102).

¹⁵⁰ Vegeu nota anterior.

¹⁵¹ *Ibid.*

¹⁵² *e aquells als quals són obligats per cosa o per coratge no tan solament egualar*: apareix repetit i posteriorment anul·lat.

¹⁵³ Es refereix a Asti, ciutat piemontesa. A l'*ed. lat.*: "*astensis*" (Burt, 103).

- ¹⁵⁴ Confusió entre "membrar" i "numerar" (cf. *ed. lat.*, "pecuniam numeravit", Burt, 10; a l'*ed. it.* "gli annoverò la detta pecunia", Maroco, 90).
- ¹⁵⁵ *vàlua*, o bé *valor*. Sobre aquesta paraula hi ha una taca de tinta que en dificulta la lectura.
- ¹⁵⁶ *e*
- ¹⁵⁷ *com*: Afegit en la interlínia. Cf. l'*ed. lat.*: "O magnum mulieris consilium" (Burt, 106).
- ¹⁵⁸ *porta*
- ¹⁵⁹ *car*: ad.; conjunció sobrera en l'enumeració, sembla un error del copista que ha oblidat d'esmenar la duplografia *car cortesia*.
- ¹⁶⁰ *dicit ... tollit*: om. *Vb, Vr*. Tampoc hi és a la *trad. cat.*
- ¹⁶¹ La forma gràfica catalana habitual de l'antropònim llatí "Xenocrates" és *Xenòcrates*.
- ¹⁶² *e fembra*: Mala traducció. Restituïm el sentit seguint l'*ed. lat.*
- ¹⁶³ *faldes*
- ¹⁶⁴ Mala traducció: hauria de dir "*fonts*".
- ¹⁶⁵ La forma *navili* ha d'entendre's amb el significat de "desfeta militar" que té CLADES, el mot llatí que es correspon en la traducció.
- ¹⁶⁶ Corrupció de la forma llatina "Trasimenum".
- ¹⁶⁷ *enectus*: Prenem la lliçó de Köpke, 25.
- ¹⁶⁸ *nom del*: Afegit en la interlínia.
- ¹⁶⁹ *gosava*: Afegit en la interlínia.
- ¹⁷⁰ *nomenava*: L'addició de *gosava* obliga a substituir aquest imperfet per l'infinitiu "*nomenar*".
- ¹⁷¹ Cf. *ed. lat.* "auderet" (Burt, 113).
- ¹⁷² *fer*: ad.
- ¹⁷³ N'hi ha variants textuais amb el títol eixamplat: per exemple, "tenentibus et albergatoribus" *Vr*.
- ¹⁷⁴ *VIIÉ*
- ¹⁷⁵ *rerem*: Prenem la lliçó de Köpke, 26.
- ¹⁷⁶ *setén*: Substitució per confusió; *davant l'orfil*: ad.
- ¹⁷⁷ *món*. Mala traducció.
- ¹⁷⁸ *veritat*
- ¹⁷⁹ *cosa*: afegit i ratllat.
- ¹⁸⁰ Restituïm el fragment omés a partir de Köpke, 26.
- ¹⁸¹ Una mà correctora ha esmenat la marca de plural *reys*̄.
- ¹⁸² Una mà correctora ha esmenat la marca de plural *aquell*̄.
- ¹⁸³ Prenem el fragment de l'aparat crític de Burt, present només a V. Tampoc no hi és a Köpke.
- ¹⁸⁴ Cf. *ed lat.*: "deceat esse hospites *ad eos*" (Burt, 119).

- ¹⁸⁵ Prenem la forma *ne·ls servents*, afegida en la interlínia per la mà correctora, en comptes de la que hi havia en la primera redacció "*los servents*".
- ¹⁸⁶ *lo missatgé, de l'oste amaguadament, ladronívolment, prenia los menjars*: Després de "*menjars*" apareix, al marge, un reclam on es reproduïx aquest fragment que havia estat omès per homoioteleuton.
- ¹⁸⁷ *demanàs*: Afegit en la interlínia.
- ¹⁸⁸ *acusen*: Afegit en la interlínia.
- ¹⁸⁹ S'entén "tements de Déu". Cf. el text llatí: *timentibus enim deum*.
- ¹⁹⁰ *lo*: Afegit en la interlínia.
- ¹⁹¹ *En mig del cercle*: En llatí *semicirculo* (Burt, 123). Adoptem la forma *en lo mig del cercle*, manllevada del quart vers, al final de l'enumeració.
- ¹⁹² *Ibid.*
- ¹⁹³ *Ibid.*
- ¹⁹⁴ *suami*: Prenem la lliçó de Köpke, 28.
- ¹⁹⁵ *tenia*: Afegida i ratllada.
- ¹⁹⁶ *ab*: Afegida i ratllada.
- ¹⁹⁷ *no que*: Alteració de l'ordre.
- ¹⁹⁸ *e*: La coherència demana la preposició (cf. l'*ed. lat.*: "*utilitatem aliis ad tempus*", Burt, 128).
- ¹⁹⁹ Cf. l'*ed. lat.*: "*Hos enim Cassiodorus admonet sua servare, en necessitate suborta aliena mendicaro aut furari cogantur; maior enim, inquit ipse, in conservandis quam in inveniendis adhibenda est cautella*" (Burt, 129). Cf. l'*trad. it.*: "*Costoro ammonisce Cassiodoro, di conservare il loro, acciò che per necessità che potrevve nascere, non siano costretti o d'andare caendo l'altrui, o di involare; però che maggiore guardia è d'averne in conservare che in acquistare*" (Marocco, 113).
- ²⁰⁰ La lliçó que prenem és present a *Vb, V, Vr*.
- ²⁰¹ *donantibus*: Prenem la lliçó de Köpke, 29.
- ²⁰² *Johan*: Escrit en la interlínia
- ²⁰³ Mala traducció: *generi* per *gerents* i no per *gendres* com fa en un altre lloc d'aquest mateix paràgraf.
- ²⁰⁴ Unes línies més amunt ha traduït l'expressió *durantibus denariis* per *durans los dons*. (semblant a *durant los donaris*). Als textos llatins ens trobem amb la confusió *durantibus / donantibus* i les seues variants. Vegeu, a propòsit, els aparats crítics de Köpke, 29 i Burt, 129.
- ²⁰⁵ *és*: Escrit en la interlínia.
- ²⁰⁶ *reponten*
- ²⁰⁷ *aquells*: Error per similitud. Mentre que l'*ed.* de Brunet i Massó emprà "aquells" (Brunet, 130), la de Bulbena i Bofarull, que pren el fragment de l'anterior, corregeix per "aquests" (Bulbena, 95).

- ²⁰⁸ *los quals*: Ratllades les marques de plural.
- ²⁰⁹ *e*: ad.
- ²¹⁰ *alguns ciutadans*: Error per similitud. Cf. l'*ed. lat.*: "ad civitates quaslibet" (Burt, 134).
- ²¹¹ om. Restituïm seguint l'*ed. lat.* ("Et haec de prodigijs et ribaldis et lusoribus ac cursoribus dicta sufficiant", Burt, 134) i les fórmules de tancament de capítol en contextos semblants de M.).
- ²¹² *d'aquell*: Corregim la confusió del títol (cf. l'*ed. lat.*: "De progressu et motu scachorum", Burt, 135).
- ²¹³ Amb el sentit de *planície*, *plana* (< PLANITIE).
- ²¹⁴ VIII
- ²¹⁵ *que*
- ²¹⁶ Es correspon amb l'ordinal *quarta*, amb monoftongació de la síl·laba inicial.
- ²¹⁷ *cavaler*
- ²¹⁸ *legent e*: Addició de síl·laba i de conjunció.
- ²¹⁹ *cosa*: Afegit i ratllat.
- ²²⁰ Mala traducció: hauria de dir *negun*.
- ²²¹ *in sinistra*: om. *Vb Vr*. Tampoc no és a la *trad. cat.*
- ²²² Únic cas, a M, d'"*así*" en comptes d'"*axí*".
- ²²³ om. per *homoiotèleuton*. Cf. l'*ed. lat.*: "Sic ergo rex sortitur naturam rochorum a dextris et a sinistris ad locum militum, et in rectum ad spatium album et vacuum ante mercatorem.. Rex etiam sortitur naturam militis a dextris quantum ad duos progressus..." (Burt, 142). Hem reconstruït el fragment omés a partir del text de l'*ed. lat.* (part subratllada) i seguint els hàbits traductològics en contextos semblants del mateix text.
- ²²⁴ om. per *homoiotèleuton*. Cf. l'*ed. lat.*: "...et tunc naturam popularium sortitur. Merito ergo hanc naturam popularium omnium rex habuit, quia cum omnis virtus..." (Burt, 143). Hem reconstruït el fragment omés segons el text de l'*ed. lat.* (part subratllada) i seguint els hàbits traductològics en contextos semblants del mateix text. Cf. també la *trad. it.*: "...et allora acquista la natura de' popolari nell'andamento. Meritevolmente addunque ebbe il Re la natura di tutti questi". (Marocco, 123-124).
- ²²⁵ *no són*: Afegit en la interlínia.
- ²²⁶ *requi*: Prenem la lliçó de Köpke, 32.
- ²²⁷ *no dret*: ad.
- ²²⁸ Mala traducció: confusió *vovere* / *movere*. Es desfà el parell sinonímic llatí *vovere* / *promittere*.
- ²²⁹ Mala traducció: "corporis" esdevé *cap*. El "caput mulier" de l'oració anterior pot influir-hi.
- ²³⁰ Mala traducció. Es capgira completament el sentit de la frase amb la introducció d'un nou subjecte —la *regina*— en comptes de l'adjectiu REGIA. Cf. l'*ed. lat.* ("De nobilitate *regia* gloriari, absque subiectorum multitudine, vanum est atque ridiculum").

- ²³¹ Burt edita, tot seguit, el text llatí següent —desconegut per a Köpke i Vetter— present a *Br i V*: "*Tamen est sciendum quod quamvis huius ludi inventor solo modo in praesenti capitulo de rege nigro qui in quadro albo in sede propria situatur, fecerit mentionem, ac idem faciat in sequentibus capitulis de regina, alphilibus, militibus, et rochis, termino pro parte nigra nihilominus, ipse inventor de adversaria parte, scilicet, de rege, regina, alphilibus, militibus et rochis albis, et de ipsorum motu et progressu ac natura intendit per oppositum illud idem, sed de eis tacuit tu ludum hunc brevius conformaret*".
- ²³² Cf. l'ed. lat.: "ius mihi facias".
- ²³³ Cf. amb la trad. ital. "scacco rocco" (Marocco, 126).
- ²³⁴ *sach*: Confusió per homofonia "sac/cap" (cf. l'ed. lat.: "Sacculum vero porta in capite" (Burt, 147).
- ²³⁵ om. El traductor/copista ha obviat la fórmula de tancament comuna a tots els capítols que segueixen del darrer tractat; com ja hem fet en casos anteriors, la restituïm, seguint les fórmules de tancament de capítol en contextos semblants (cf. l'ed. lat.: "Et haec de progressu regis dicta sufficiant" (Burt, 148); l'edició inclou, encara, una interpolació que no reproduïm ací, Burt, 149). L'edició de Brunet i Massó restitueix de la mateixa manera que ho fem nosaltres (cf. Brunet, 142).
- ²³⁶ e
- ²³⁷ *elles*: Ratlla damunt la "e".
- ²³⁸ *axí*: Error per similitud (cf. l'ed. lat.: "exivit" (Burt, 150). La lliçó que editem apareix en un context semblant (II.1: "civitatem exivit" / "eixí de la ciutat", f.47^v).
- ²³⁹ *fembra juvenal*: Error per alteració, el traductor/copista considera "Juvenal", autor de la sentència que seguirà immediatament, com a adjectiu del substantiu "fembra". Cf. l'ed. lat.: "Calpurnius: Mobilitor ventis, o femina luvenalis: Cognoscit mulier quod toto fiat in orbe".
- ²⁴⁰ Vegeu la nota anterior.
- ²⁴¹ *com nex*
- ²⁴² *fembra*: Confusió entre *fama/femina/fembra*. (cf. l'ed. lat.: "Prima videt famam rumoresque illa recenten...", Burt, 150).
- ²⁴³ Aquest passatge misògin, vituperi, en forma de lletania, contra les dones, no és a la trad. cat. L'inclouen, això sí, els textos llatins de l'edició de Burt (151) i, en una versió més reduïda, en la de Köpke (33). El seu contingut inclou una evident censura als costums luxuriosos dels eclesiàstics: "pertubatio scolarium, infamia sacerdotum, confusio religiosum". Un dels ms. italians (L) presenta aquesta interpolació (Marocco, 129, n. 1).
- ²⁴⁴ *a ell*: Escrit en la interlínia.
- ²⁴⁵ *si és*: Escrit en la interlínia.
- ²⁴⁶ *és*: Escrit en la interlínia.
- ²⁴⁷ *situatat*
- ²⁴⁸ Cf. amb l'ed. lat.: "sed constanter se ultro hostibus bellando offerre" (Burt, 156).

- ²⁴⁹ om. Restituïm l'adjectiu amb la forma *buyt* amb què es tradueix en altres contextos *vacuum*.
- ²⁵⁰ om. Hem restituït l'oració, seguint el text llatí, a semblança de l'estructura sintàctica de l'anterior. D'aquesta manera queden completes les regles del moviment dels rocs.
- ²⁵¹ Introduïm la lliçó de *Vb*.
- ²⁵² *és*: Escrit en la interlínia.
- ²⁵³ om. Restituïm el sintagma a partir de l'*ed. lat.* ("Baltasar Babyloniae regem, nepotem Evilmoredach", Burt, 158). L'edició de Brunet i Massó ("Balthasar, Rey de Babilonia, sots...", Brunet, 152) inclou la referència a Babilònia, omesa al manuscrit, i, en canvi, suprimeix el sintagma "nebot d'Evilmoredrah", present a M.
- ²⁵⁴ *en dret*: Afegit i ratllat.
- ²⁵⁵ *legina*
- ²⁵⁶ *angles*: Escrit en la interlínia.
- ²⁵⁷ *poden*: ad.; repetició sobrerera.
- ²⁵⁸ Ignorat pels textos de l'*ed.* de Burt, prenem aquest paràgraf —que es correspon fidelment amb el text de la *trad. cat.*— de la lliçó de A (Monacensis codex lat. 538), transcrita en nota a peu de pàgina per Köpke, 35.
- ²⁵⁹ *Índia*: Corregim la confusió toponímica seguint, bàsicament, l'*ed. lat.* ("Libyae regno", Burt, 160). Una confusió amb la forma "Lydia" circulava en alguns textos llatins ("in opulintissimo Lydiae regno", Köpke, 35; "in opulentissime libidine [-imo Lydie, Lydiae] regno", Vetter, 800-801). La confusió amb "Índia" la podem trobar en textos llatins ("In opulentissimo Indie Regno", Tarragona: Biblioteca Pública, ms. 108, f. 79v) i la registrem, també, en la traducció B ("rey de Índia", C, f. 43v^p i V, f. 112) i en altres traduccions romàniques: la *trad. it.* (Marocco, 136) dóna la lliçó "Líbia", encara que en nota a peu de pàgina esmenta un text llatí on hi apareix "Indiae regno"; també presenta la lliçó "Inde" la traducció francesa (Ferron, 208). Per la seua banda, l'edició de Brunet i Massó considera errònia la lliçó del manuscrit i la corregeix per *Líbia* (Brunet, 155), la qual cosa demostra que deu haver tingut accés a algun text llatí no contaminat per les confusions descrites.
- ²⁶⁰ om. Restitució a partir de l'*ed. lat.* ("Ex abdito sacrorum specu, vox insonuit, quae ei pertulit quendam popularem qui vocabatur Angalaus Sophidius", Burt, 160) i de solucions del propi text en contextos semblants.
- ²⁶¹ *allegerat*: Prenem la lliçó de Köpke, 32.
- ²⁶² *de Filomenius*: La darrera síl·laba no es llig bé en ser coberta per una taca de tinta. La lliçó que editem apareix, amb la forma gràfica "Philomètor", a I.3.
- ²⁶³ *rey*: Escrit en la interlínia.
- ²⁶⁴ Alteració de l'ordre lògic: *temps de pau*.
- ²⁶⁵ *per*: Escrit en la interlínia.

INDEX NOMINUM

Diferenciem entre antropònims i topònims. Donem la localització de cada forma per capítols. Si n'hi ha més d'una ho assenyalem (entre parèntesi). En cas d'aparició de variants formals d'un mateix nom, presentem com a entrada la més comuna al text i fem la relació de la localització de les altres variants secundàries.

ANTROPÒNIMS

Abel	III.1; Abell, III.1
Abisay	II.4 (2)
Abner	II.4 (2)
Achis	II.4
Adam	III.1
Agalaus	IV.6
Agelli	II.3
Agaldus Sofidus	IV.6 (2)
Agustí, sent	II.1, II.2, II.3, II.5 (2), III.3
Albert Gavet	III.4
Alexandre	I.3 (2), II.1 (9), II.3 (4), II.4 (14), II.5 (2); Alexandre de Macedònia II.4; Alexandre de Calcedònia II.4
Almandus	II.3
Ambrós, sent	II.2, II.4; Ambrosi, sent, III.4
Amon	II.4, II.5
Anachari	II.3
Anaxiarch	II.5
Aníbal	II.5 (2), III.2 (2)
Anthoni	I.3 (2), III.1, III.4; Anthoni Emperador, III.4; Antoni, III,1
Antígón	II.4 (2), II. 5 (2), III.4 (2)
Anuja	II.2

Apol·lín Dèlfich	II.4
Apol·lini	IV.6
Apol·lo	IV.6
Apol·loni	II.4 (2)
Archaglagus	II.5
Archita Tarenti	II.5
Arispus	II.1 (2)
Arístides	II.5
Aristodemus	II.3
Artesil·la	II.2
Assiogarey	II.5
Avicena	III.5
Baltasar	III.6; Balthasar, IV.6
Basili	III.6
Bernat, sent	III.8 (5)
Boeci	III.5, III.6
Brutus	II.2 (2), III.3
Cactanus	II.2 (2)
Caïm	III.1
Cam menor	III.1
Cambises	II.3
Camill	II.5 (2); Camil, II.5
Çantipes	III.7
Carnèades	II.3
Cassiodorus	III.8
Cató	II.3, II.5, III.6, III.7
Caÿm	III.1 (2)
Cenòtrates	III.5
Cèsar	II.5 (7), III.7; Cèssar Agust, II.5
Chimus	III.1 (2)
Cirus	III.6
Civitatens	II.2

Claudià	III.8; Claudian, III.1
Codrus	II.4
Col·latín	II.2 (6)
Damon	II.4
Daniel	I.1
Dari	III.6, IV.6
David	II.4 (2), II.5 (2), III.1
Demetri	II.4
Demòcrit	I.2, I.3, III.3
Demòstenes	II.3 (2), III.3
Déu	II.1 (2), II.2 (2), II.4 (3), III.1 (8), III.3, III.4 (2), IV.8; Déus, I.2 (4)
Dídimus	I.3 (2), II.3, Dídimó, I.3 (3)
Dimas	III.4
Dina	IV.3
Diòdenes	II.1 (4)
Diomedes	I.1
Dionís	II.4 (2), III.2 (2), III.3 (4), III.7 (4)
Duely	II.2 (2)
Egodibert	II.4 (2)
Elmandus	II.2, III.3; Elinandus, II.3
Emilli	II.5
Enaximanes	II.1
Èrcules	IV.6
Erodes Antipas	III.6
Espeusipo	II.5
Espomos	III.4
Estatutlos	III.5
Evilmoredach	I.1; Evilinoradach, IV.8; Evilmoradrach, IV.6
Eymerich	III.4
Fabi	II.5 (2); Fabià, III.2, II.5
Fabricy	II.5 (3)

Fedrich, emperador	III.7
Floency	II.5
Garialt	II.4
Gerònim, cardenal	I.3
Gerònim, sent	IV.1 (4); Jerònim, sent, II.2
Giges	IV.6 (2)
Godares Maig	II.3
Godibert	II.4
Gratus	III.4 (2)
Gregori Natzarén	I.3
Griomalt	II.2, II.4 (5)
Gualién	III.5
Gualter	II.3
Guaribalt	II.4
Guildo	II.4 (4)
Homeri	IV.6
Ília	II.2
Indíbilis	II.1 (2)
Ipocràs	III.5 (4)
Jacob	IV.3
Jaume de Cèsules	IV.8
Jesu Xhristus	II.4 (2)
Joab	II.4 (5)
Johan Baptista, sent	II.4; Johan Batista, sent, III.6
Johan Cavatxa	III.8 (4)
Jonatas	II.4
Josefus	II.5, III.1, III.4, III.5 (3)
Juli Cèsar	II.4, II.5 (4); Julius Cèsar, II.5 (2)
Julius	II.2
Júpiter	II.4
Landes	III.3
Liguri	II.4

Lina	III.5
Lisímat	I.2
Lot	III.6 (2)
Luchan	III.6
Lucillo	I.3
Lucrècia	II.2 (10)
Machacias	II.4
Macrobius	II.2
Malesticha	II.4 (3)
Marc Marcel	III.3; March Marcell, II.5
March Curcy	II.3 (2)
March Regulus	II.5 (2)
Marcial Coch	III.5
Martian	II.5 (2)
Melisa	II.3
Nabucadenosor	I.1 (2)
Neró	I.1, II.1, III.3
Neron Vitelli	II.5
Nohé	III.1 (2), III.6; Noé, III.1
Obert	III.4 (2)
Octavian Cèsar	II.2
Onulfus	II.4 (6)
Orosi	II.1
Ovidi	II.1, III.1, III.2, III.3 (2), III.6, IV.3
Papirius	II.2 (2); Paparius, II.2
Pau, ystoriayre	II.2; II.4
Paulina	III.4
Penapion	III.1 (3)
Pepius	III.1 (2)
Percarich	II.4 (7)
Pere Alfons	III.3 (2)
Perillus	II.1

Phalarides	II.1; Philarides, II.1; Falarides, II.1
Philometor	I.3; Filomenius, IV.8
Phítias	II.4
Pirus	II.1, II.5 (3)
Pisístarch	II.1; Pisístarcus, II.1; Pisítartus, II.1
Pitàgoras	II.4
Plató	II.5 (2), III.2, III.3, IV.1
Polinus	IV.3
Pompeius	II.5 (2)
Porus	II.4 (5)
Pròspere	III.7
Publi Valeri	II.5; Públícola, II.5
Quintilian	I.3, II.1, III.7; Quintillinà, III.6
Quintus Cantulus	II.4
Quintus Curcy	II.3
Rosimilda	II.2
Rossell	III.3; Rosill, III.3
Sadorní	III.4
Salent	II.3
Salusti	III.4
Sarvie	II.5
Saül	II.4; III.1
Scipió Africà	II.4, II.5; Scipió Affrican, II.1; Scipió Afriquà, II.5; Scipió, II.5; Cipió, II.2; Corneri Scipió, III.5
Sculpuri	IV.3
Semíramis	IV.1
Sèneca	I.3, II.1, II.2, II.3, II.5 (2), III.2, III.3, III.4 (4), IV.3; Seneca, I.1, II.3
Sepió Emilari	II.3
Septèmulus	III.4 (2)
Sertus	II.2
Sextus	II.2 (3)

Sichem	IV.3
Sil·la	II.4
Símacus	II.2
Simon Macabeus	II.4
Sínicus	III.4 (4)
Sirus	IV.6
Sòcrates	I.2, II.3, III.7
Spúrnia	III.3
Statutals	III.5
Suetoni	II.4
Tarquín	II.2 (3); Tarquinius, II.2 (3), III.3
Temecides	II.5; Themecides, II.5
Tertuliani	III.3
Theodori Scireneu	I.2
Theodosi Emperador	II.4
Theofasti	II.3
Thobias	III.4
Tholomeu	III.4
Tiberi Cèsar	II.5; Tiberi, II.5
Tíboli	III.1
Titus	II.5, III.5 (6)
Traín	II.5
Trogus Pompeius	II.4
Tuli	II.5, III.3 (2), III.4; Tul·li, II.3, III.3
Valeri	I.2, I.3, II.1 (3), II.3 (4), II.5 (12), III.1 (3), III.2, III.3 (3), III.4, III.5 (2)
Varró	I.3, III.3
Vespesià	III.5 (2); Vespesian, II.5 (2); Vespasian, II.5 (2)
Virgili	II.5, IV.1, IV.6
Xerces	I.2, IV.8; Xerses, I.3
Ysaïas	IV.1 (2)

TOPÒNIMS

Acadèmia	III.2
Àfrica	II.4 (3); Àffrica, II.1; Àfriqua, II.5
Alamanya	II.2
Alexandria	I.3 (2)
Aràbia	III.2
Àrdua	II.2
Àsia	II.4, II.5
Asta	II.4
Athenes	I.2, I.3, II.1, II.4, II.5, III.5; Astenes, III.4
Babell	IV.1
Babilònia	I.1 (2), III.6, IV.1 (4)
Baldach	III.2 (5)
Benavent	II.2, II.4
Calcedònia	II.5
Calcedònia (Macedònia)	II.4
Caldea	IV.1; Caudea, II.4
Caprària, ylla	II.4
Càpua	III.7
Cartagen	II.5 (4); Cartagènia, II.5 (2); Cartayne, II.1
Conpanya	II.4
Còrcega	III.5
Cret	II.4
Egipte	II.4, III.2 (2); III.4; IV.1
Espanya	II.3, III.5
França	II.2, II.4, IV.1
Gènova	III.4
Germània	II.5
Gich	II.4
Índia	II.4 (2)

Israel	II.4 (2)
Jerusalem	III.5
Judea	II.4
Lassatum	II.1, II.1
Líbia	IV.1 (2)
Lombardia	III.6
Ongria	II.2, II.4 (2)
Orient	II.4
Pabia	II.4
Parma	III.6
Pulla	II.4
Roma	I.3, II.1, II.2 (7), II.3, II.4 (2), II.5 (3), III.1, III.2, III.5 (2)
Saragoça	II.4, III.2
Sent Jacme	III.6
Sicília	III.2 (2), III.7; Cicília, II.4, II.5, III.2
Taurín	II.4 (3)
Terremetich	III.5
Tolosa	III.6 (2)
Troyha	I.1

GLOSSARI

En aquest glossari han estat registrats:

- a) Els mots o accepcions que no apareixen al *Diccionari de la Llengua Catalana de l'Institut d'Estudis Catalans*.
- b) Les variants formals que considerem d'interés filològic.
- c) Aquells termes, generalment cultismes, que actualment formen part del lèxic modern, però que la traducció catalana del *Liber* que editem usa amb sentit no del tot coincidents amb els actuals.
- c) Mots que, tot i aparèixer al *Diccionari* de l'IEC, han estat considerats d'interés per a la lexicografia històrica, ja siga perquè anticipen la data en què els tenim documentats al *DCVB*, ja perquè han esdevingut molt inusitats.

En les entrades dels substantius i dels adjectius donem preferència, en el cas que el text ofereisca la possibilitat de triar, al masculí sobre el femení i al singular sobre el plural. Prescindim de la traducció d'aquest termes que són idèntics als de la llengua moderna en forma, grafia i sentit.

Les abreviatures emprades són les següents: *adj.* (adjectiu); *adv.* (adverbi); *conj.* (conjunció); *ger.* (gerundi); *inf.* (infinitiu); *interjec.* (interjecció); *intrans.* (intransitiu); *part.* (participi); *prep.* (preposició); *pron.* (pronomen); *subst.* (substantiu); *trans.* (transitiu); *v.* (verb).

Les formes pertanyents a la declinació d'una única paraula són agrupades sota la que en els diccionaris acostuma encapçalar les respectives entrades. Si aquesta forma cap d'entrada no figura en el text ací editat, és col·locada dins parèntesis. En alguns casos n'aportem l'etimologia, amb indicació de la corresponent font lexicogràfica. Sempre que no s'indique el contrari, l'ètim és llatí. Aquells mots o accepcions no registrats al *DCVB* han estat assenyalats amb un asterisc.

abtement	<i>adv.</i> Aptament, d'una manera apta.
abtant	<i>adv.</i> Aleshores, mentrestant (<compost de la preposició <i>ab</i> i el pronom <i>tant</i>).
aç	<i>subst. m.</i> Conjunt ordenat d'homes d'armes (<i>DCVB</i> , I, 74).
agrevit, ida	<i>adj.</i> Agraviat. Ofès, injuriat (<i>DCVB</i> , I, 307).
alogar (aloguada)	<i>v.</i> Col·locat, situat en un lloc determinat.
alnament	<i>subst.</i> Derivat d' <i>alnar</i> (=acció de midar amb l'alna).
alongar (alongant-los)	<i>v. tr.</i> Allargar, allunyar (<i>DCVB</i> , I, 588).
amblar	<i>v. tr.</i> Emblar. Robar (<i>DCVB</i> , I, 613).
amolir (amolexen)	<i>v. tr.</i> Ablanir (<i>DCVB</i> , I, 635).
aontar (aontat)	<i>v.</i> Fer honta, afrontar (<i>DCVB</i> , I, 333).
aprimir (aprimuts)	<i>v.</i> Oprimir (<i>DCVB</i> , I, 794).
atemprar	<i>v. tr.</i> Atemptar, trempar (<i>DCVB</i> , III 112).
atràs	<i>adv.</i> Enrera. (<llatí vulgar <i>AD TRANS</i> , <i>DCVB</i> , II, 126).
atrempadament	<i>adv.</i> D'una manera atrempada.
azembla (azembles)	<i>subst. f.</i> Atzembla. Bèstia de càrrega (<de l'àrab <i>AZ-ZEMILA</i> , <i>DCVB</i> , II, 139).
cilorgià (cilorgians)	<i>subst. m.</i> Cirurgià
còbeu	<i>adj.</i> Cobejós (<i>DCVB</i> , III, 235-236).
convici	<i>subst. m.</i> Dicteri, contumèlia de paraula (< <i>CONVICIU</i> , <i>DCVB</i> , III, 487).
cruciar (cruciavi)	<i>v. tr.</i> Torturar.
daquén	<i>adv.</i> D'aquí. Grafia aglutinada de <i>d'aquèn</i> (<i>DCVB</i> , IV, 19)
dayll	<i>subst. m.</i> Dalla. Falç o corbella.
deguastar	<i>v. tr.</i> Degastar. Fer malbé, destruir (<del germànic <i>WASTON</i> , <i>DCVB</i> , IV, 83).

derer	<i>adj.</i> Variant formal de <i>darrer</i> (<probablement d'una antiga forma *DARRERER, <i>DCVB</i> , IV, 22).
descombregar (desconbregaran)	<i>v. tr.</i> Variant formal de <i>descombregar</i> . Excomunicar. (<DISCOMUNICARE, <i>DCVB</i> , IV, 197).
desondria	<i>subst. f.</i> Dishonria. Cosa dita en dishonra d'algú (<derivat de <i>deshonra</i> , amb el sufix <i>-ia</i> pres per analogia de mots com "vilania", <i>DCVB</i> , IV, 271).
desonribles	<i>adj. m.</i> Dishonrós.
despergir (despersech)	<i>v. tr.</i> Espargir, escampar (<DISPERGERE).
duct	<i>v. part.</i> Del llatí DUCERE, "conduir".
eléger*	<i>v.</i> Elegir.
empetrar (empetrat)	<i>v.</i> Impetrar.
enadir (enadí)	<i>v. tr.</i> Afegir (<INNADERE, <i>DCVB</i> , IV, 823).
endulceÿda	<i>adj. f.</i> Endolcida.
ensobrefluÿtats	<i>adj. f.</i> Sobrefluïtat (<i>DCVB</i> , V, 932).
entreeser	<i>v. tr.</i> Intervenir (<INTERESSE, <i>DCVB</i> , V, 76).
esdelenegar (esdelenegà)	<i>v. tr.</i> Esllenegar. Estirar, allargassar una cosa fent-la cedir per elasticitat (<i>DCVB</i> , V, 355).
espavantament	<i>subst. m.</i> Espant (<EX-PAVETARE).
estrayll	<i>subst. m.</i> Estrall. Flassada, mantes de llit o vànova gruixuda (<i>DECLC</i> , III, 791-795).
fiançós	<i>adj.</i> Confiat (<i>DCVB</i> , V, 848).
fisician	<i>subst. m.</i> Variant formal de físicià (<PHISICUS). Metge de física..
flagisci	<i>subst. m.</i> Flagici (<FLAGITIUM, <i>DCVB</i> , V, 904). Maldat moral.
genitius	<i>subst. m.</i> Òrgan genital masculí, especialment "testicle" (<GENITIVUM, <i>DCVB</i> , VI, 261).
guargamella*	<i>subst. f.</i> Gargamella.

guay	<i>Interj.</i> Expressa dolor, por, amenaça (<gòtic WAI, <i>DCVB</i> , VI, 431).
juhí*	<i>subst. m.</i> Tribunal, judici (<IUDICIU, <i>DCVB</i> , VI, 791, <i>DECLC</i> , IV, 933-935). Al text pren el sentit metonímic de jutge.
jusgar*	v. Jutjar. El <i>DCVB</i> (VI, 808) registra la variant <i>jutgar</i> .
legir	v. <i>tr.</i> Escollir (<LEGERE).
linyada	<i>subst. f.</i> Línia. Sèrie de persones disposada una al costat de l'altra, principalment per a efectes militars.
manleuta (manleutes)	<i>subst. f.</i> Manlleuta (<MANU LEVARE, <i>DCVB</i> , VII, 205). 1. Manlleu. 2. Fermança, allò que es dóna o diposita com a penyora.
mealla	<i>subst. f.</i> Malla (<MEDALIA, <i>DCVB</i> , VII, 171; <i>DECLC</i> , V, 395-397). Moneda ínfima de valor de mig diner.
menigar	v. <i>tr.</i> Mendicar (< <i>menic</i> , del llatí MENDICU, "captaire").
monçónega	<i>subst. f.</i> Mentida (<MENTIONICA, <i>DCVB</i> , VII, 533).
moix (moxa)	<i>subst.</i> Astut, eixerit, sempre despert (<i>DECLC</i> , V, 723-727).
nèdeu	<i>adj.</i> Net (<NITIDO, <i>DCVB</i> , VII, 727).
noent	<i>adj.</i> Nocent, que fa mal (<NOCENTE).
novelletat	<i>subst. f.</i> Novetat (<i>DCVB</i> , VII, 800).
omil	<i>adj. m.</i> Humil.
ops	<i>adj. i subst. m.</i> 1. Ésser ops: ésser necessari, 2. Haver ops: tenir per necessari, tenir necessitat (<OPUS, <i>DCVB</i> , VIII, 345).
orifan (orifans)	<i>subst. m.</i> Variant formal d'orifany. Elefant.
peada (peades)	<i>subst. f.</i> Variant formal de petjada. (<PEDATA, <i>DCVB</i> , VIII, 344).
peatger	<i>subst. m.</i> Cobrador del peatge (<i>DCVB</i> , VIII, 345).
perpendre (perprenga)	v. <i>tr.</i> Agafar completament, apoderar-se (<creuament del llatí PERPENDERE "pensar" i COMPREHENDERE,

	"comprendre", <i>DCVB</i> , VIII, 491).
picmentari	<i>subst. m.</i> Variant formal de pigmentari (<PIGMENTARIUM, <i>DCVB</i> , VIII, 570). Fabricant o preparador de pigments.
poble (pobles)	<i>subst. m.</i> Popular, peó.
proea	<i>subst. f.</i> Proesa, acció de valor (<i>DCVB</i> , VIII, 902).
proximan* (proximans)	<i>adj.</i> Pròxim.
rebavament	<i>subst. m.</i> Acció i efecte de rebavar; condició de rebavar (=esmussar les facultats cognoscitives; llevar-los l'agudesia, la penetració, <i>DCVB</i> , IX, 188).
rèbeu	<i>adj.</i> Violent, fort.
reemçó	<i>subst. f.</i> Redemció (<REDEMPTIONE).
rench	<i>subst. m.</i> Reng (<del germànic HRING "cercle", "fila", <i>DCVB</i> , IX, 360). Clos disposat per a tenir un combat. Combat tingut dins un clos com a espectacle. Línia formada per diverses coses o persones col·locades una al costat d'el'altra.
sanull*	<i>adj. m.</i> Sa.
seïlla	<i>subst. f.</i> Cadira, sobretot d'una persona d'autoritat (<llatí SEDILIA, "seients", o SEDICULA, diminutiu de SEDIS, "seient").
silorgia	<i>subst. f.</i> Variant ortogràfica de "cilorgia", "cirurgia".
sobrepujar	v. a) <i>intr.</i> elevar-se; b) <i>tr.</i> excedir en alçària. (<i>DCVB</i> , IX, 956).
sotspalpar* (sotspalpà)	v. Palpar per sota.
sútzeu (sútzea)	<i>adj. f.</i> Sutze (<SUCIDU). Brut, mancat de netedat.
tena (tenes)	<i>subst. f.</i> Tenda (<TENDA, <i>DCVB</i> , IX, 213).
trecuydat	<i>ad. m.</i> Entrecuidat.
treents, treentes	<i>adj. numeral.</i> Tres-cents (<i>DCVB</i> , IX, 473).
urçol	<i>subst. m.</i> Urcèol (<URCEOLUS, <i>DCVB</i> , X, 624). Òrgan en forma de gerro panxut.

TAULA D'EXEMPLA

La present taula recull, ordena i sintetitza els diferents *exempla* presents al *Liber*. En la primera columna expressem el motiu al qual s'hi està fent referència, en la segona numerem i designem amb una al·lusió, el més gràfica possible, l'*exemplum* concret, en la tercera aportem les fonts clàssiques i, finalment, en la quarta les fonts més tardanes o més pròximes a la redacció del *Liber*.

Per tal d'evitar vacil·lacions en el nom de les referències bibliogràfiques llatines, emprem les denominacions i abreviacions emprades a la col·lecció del *Corpus Christianorum*. Fem notar que la taula té un valor consultiu i que està sotmesa a esmenes i revisions. La nostra edició integra, en nota a peu de pàgina, aquelles fonts que mantenen una major correspondència amb el text català.

Motiu	Exempla	Fonts clàssiques	Fonts tardanes
PRIMER TRACTAT			
	I.1: "Sots qual rey aquest joch és atrobat"		
Cruesa dels prínceps que no suporten ser blasmatats ni castigats.	1) Neró féu assassinar Sèneca. ¹		Iacobus de Voragine, <i>Legenda Aurea</i> , 89
(id.)	2) Evilmerodach féu matar son pare. ²	Hieronymus, <i>Comentarii in Isaiam</i> , 14	Flavius Josefus, <i>Ant.</i> , X, 12 Vincentii Belvacensis, <i>Hist.</i> , II, 117
(id.)	3) Nacobudonosor volgué assassinar tots els savis de Babilònia.	Dn II, 8-16	Flavius Josefus, <i>Ant.</i> , X, 11
	I.2: "Qui fo aquell qui atrobà aquest joch"		
Cal tenir el coratge de reprendre els prínceps.	4) Xerxes, l'inventor del joc, no hauria vacil·lat a morir.		

¹ Vegeu Fuller (1974: 299).

² Vegeu Vetter (1892: 42, n. 13).

Motiu	Exempla	Fonts clàssiques	Fonts tardanes
(id.)	5) Teodor Cireneu fou crucificat per Lisimac	Valerius Maximus, <i>Mem.</i> , VI, 2, 3	
(id.)	6) Demòcrit es tragué els ulls per no veure la injustícia. ³	Aulus-Gellius, <i>Noctes Atticae</i> , X, 17	Vincentii Belvacensis, <i>Hist.</i> , III, 32 Vincentii Belvacensis, <i>Doct.</i> , IV, 176
(id.)	7) Sòcrates, en morir, digué que val més morir innocent que culpable.	Valerius Maximus, <i>Mem.</i> , VII, 2, 1	Vincentii Belvacensis, <i>Hist.</i> , III, 66
I.3: "La tripicable raó del trobament d'est joch"			
Els prínceps haurien de suportar pacientment el blasme. // Contra l'ambició, la humilitat.	8) Alexandre i el noble cavaller. ⁴	Quintus Curtius, <i>Historia Alexandri</i> , VII, 8 Valerius Maximus, <i>Mem.</i> , 8	Vincentii Belvacensis, <i>Doct.</i> , IV, 125 Vincentii Belvacensis, <i>Hist.</i> , IV, 61
Cal exercir la intel·ligència.	9) La set de coneixement dels atenencs.	Ac XVII, 21	
(id.)	10) Demòcrit es tragué els ulls per tenir l'esperit més penetrant. ⁵	Plutarchus, <i>Moralia</i> , 521, D Aulus-Gellius, <i>Noctes Atticae</i> , X, 17	Vincentii Belvacensis, <i>Hist.</i> , III, 32 Vincentii Belvacensis, <i>Doct.</i> , IV, 176
(id.)	11) Dídimo d'Alexandria, cec, tingué una gran intel·ligència. ⁶	Hieronymus, <i>De uiris illustribus</i> , 109 Hieronymus, <i>Epistulae</i> , 33	
SEGON TRACTAT: DELS NOBLES			
II.1: De la forma del rei			

³ Vegeu Delle Donne (1996).

⁴ Vegeu López Estrada (1982). Cf. també *Exenplos*, 86.

⁵ Vegeu Delle Donne (1996).

⁶ *Exemplum* amb prou difusió a la Patrologia. Vegeu Vetter (1892: 82, n. 48).

Motiu	Exempla	Fonts clàssiques	Fonts tardanes
Qui vulga ser estimat que governe amb llarguesa. / Humilitat i mansuetud.	12) Pisístrat i l'enamorat de la seua filla. ⁷	Valerius Maximus, <i>Mem.</i> , V, 1, 2	Vincentii Belvacensis, <i>Doct.</i> , IV, 43 Vincentii Belvacensis, <i>Hist.</i> , III, 18 Ioannes Saresberiensis, <i>Polycraticus</i> , VII, 25, 707 c
(id.)	13) Pisístrat i el seu amic Arisp.	Valerius Maximus, <i>Mem.</i> , VI, 1, 2	Vincentii Belvacensis, <i>Doct.</i> , IV, 43 Vincentii Belvacensis, <i>Hist.</i> , III, 18 Ioannes Saresberiensis, <i>Polycraticus</i> , VII, 25, 707 d
(id.)	14) Pirus i els tarentins maledicents. ⁸	Plutarchus, <i>Pyrrhus</i> , VIII Quintilianus, <i>Institutio oratoria</i> , VI, 3, 10 Plutarchus, <i>Phyrrhus</i> , VI Valerius Maximus, <i>Mem.</i> , V, 1, 3	Vincentii Belvacensis, <i>Doct.</i> , IV, 43 Ioannes Saresberiensis, <i>Polycraticus</i> , VII, 25, 708 b
El rei ha d'estimar també veritat	15) Alexandre i la salvació de Lassatum gràcies a la sagacitat del seu mestre Anaxímenes. ⁹	Valerius Maximus, <i>Mem.</i> , VII, 3, 4	Vincentii Belvacensis, <i>Doct.</i> , IV, 164

⁷ Vegeu Van Schaick (1912: LXXII, 1).

⁸ Segons el criteri de Cuartero-Mateu (1999: 359-60), Cèssulis empra l'*SD* i el text de Valeri Màxim. Cf. també *Exenplos*, 419.

⁹ Segons Cuartero-Mateu (1999: 360-61), la versió de Cèssulis és una paràfrasi de la de Valeri Màxim, tot i que —pel canvi de ciutat, la qual anomena Lasata— podria estar referint l'exemple memoritzat. Cf. també *Exenplos*, 233, on Anaxímenes és anomenat Maximiano.

Motiu	Exempla	Fonts clàssiques	Fonts tardanes
El rei ha d'odiàr també tota cruesa.	16) Perillus, inventor del toro d'aram, i el tirà Falàrides. ¹⁰	Orosius, <i>Adversus paganos</i> , I, 20, 1-4 Ovidius, <i>Tristia</i> , III, 11, 39-54 Valerius Maximus, <i>Mem.</i> , IX, 2, 9 Plinius, <i>Naturalis historia</i> , XXXIV, 89 Lucianus, <i>Falaris</i> , I, 11-12	Vincentii Belvacensis, <i>Doct.</i> , IV, 66 Vincentii Belvacensis, <i>Hist.</i> , II, 107 <i>Gesta Romanorum</i> , 48 (117) ¹¹
El rei ha de guardar justícia sobiranament.	17) El pirata Diodenes i Alexandre Magne. ¹²	Augustinus, <i>De ciuitate dei</i> , IV, 4, 2 Cicero, <i>De republica</i> , III, 14, 24	Ioannes Saresberiensis, <i>Polycraticus</i> , III, 14, 508 b i c. <i>Gesta Romanorum</i> , 146 (118)
El rei ha de ser sobiranament cast. Continència de la carn.	18) La poligàmia del gall s'oposa a la monogàmia dels coloms, pardals i ocells.		

¹⁰ Vegeu Tubach, 811. Àmplies referències a Vetter (1892: 115-118, n. Per Cuartero-Mateu (1999: 361-62), l'*exemplum* d'Orosi estaria pres de l'*SD*. Cf. també, *Exemplos*, 316.

¹¹ La primera numeració correspon a l'edició d'Oesterley (1872) mentre que la segona, entre parèntesi, fa referència a l'edició de Dick (1890).

¹² Vegeu Tubach, 113. Segons Cuartero-Mateu (1999: 362-63), a l'*EM* es difon la versió de sant Agustí, però molt més extensa: és la que apareix al *Polycraticus* i la que ofereix Cèssulis. Cf. *Exemplos*, 42.

Motiu	Exempla	Fonts clàssiques	Fonts tardanes
(id.) Virginitat.	19) Scipió Africà i la jove filla de Cartago. La continència d'Escipió el Major renunciant a la bella captiva. ¹³	Valerius Maximus, <i>Mem.</i> , IV, 3, 1 Titus Livius, XXVI, 50 Annaeus Florus, <i>Epitomae de gestis romanorum</i> , I, 22, 40	Vincentii Belvacensis, <i>Doct.</i> , IV, 100 Vincentii Belvacensis, <i>Hist.</i> , V, 47 Ioannes Saresberiensis, <i>Polycraticus</i> , V, 7, 555 c. Ioannes Gallensis, <i>Communiloquium</i> , III, 3
	II.2: De la forma de la regina e de les sues costumes		
La reina, contra natura de dona, ha de guardar els secrets.	20) L'infant Papir. ¹⁴	Macrobius, <i>Saturnalia</i> , I, 6, 18-26 Aulus-Gellius, <i>Noctes Atticae</i> , I, 23	Vincentii Belvacensis, <i>Doct.</i> , V, 10 ¹⁵ Vincentii Belvacensis, <i>Hist.</i> , VI, 7 <i>Gesta Romanorum</i> , 125 (120) Iacobus Vitriaco, 235
La reina ha de ser casta.	21) Ilià, dona casta de Dueli.	Hieronymus, <i>Adversus Iovinianum</i> , PL, 23, I, 46	Vincentii Belvacensis, <i>Hist.</i> , V, 34 Ioannes Saresberiensis, <i>Polycraticus</i> , III, 13, 504 a.

¹³ Vegeu Tubach 5269. Segons Cuartero-Mateu (1999: 363-64), la versió de Valeri Màxim és la que segueix Cèssulis, fa la impressió de tenir el seu text directament davant. *L'exemplum*, ja des de l'antiguitat, s'emparellà sovint amb el d'Alexandre Magne respectant l'esposa i les filles de Dario. Així apareix, per exemple, a *Exenplos*, 83.

¹⁴ Vegeu Van Schaick (1912: LXXVIII-LXXIX, 10). Segons Cuartero-Mateu (1999: 359-60), Cèssulis atribueix *l'exemplum* a Macrobi, però dona com a font el *Libro de Somnio Scipionis* i n'ofereix una narració que sembla memoritzada. *L'exemplum* és present a l'*Spill* (vv. 7892 i ss.) i als *Exenplos*, 394.

¹⁵ Hi recull la font correcta de Macrobi, *Saturnalia*.

Motiu	Exempla	Fonts clàssiques	Fonts tardanes
(id.)	22) Anuja, vídua casta. ¹⁶	Hieronymus, <i>Adversus Iouinianum</i> , PL, 23, I, 46	Gesta Romanorum, 78 ¹⁷
(id.)	23) La casta Lucrecia. ¹⁸	Augustinus, <i>De ciuitate dei</i> , I, 16-19 Titus Livius I, 57-60 Valerius Maximus, <i>Mem.</i> , VI, 1, 5 Ouidius, <i>Fasti</i> 2, 685-852 Hieronymus, <i>Adversus Iouinianum</i> , PL, 23, I, 46 (al·lusió)	Vincentii Belvacensis, <i>Doct.</i> , IV, 100 <i>Gesta Romanorum</i> , 135 (119)
La reina ha de ser vergonyosa.	24) Artesil·la ajuda un amic sense que ho perceba.	Seneca, <i>De beneficiis</i> , II, 10 Flavius Josefus, <i>Ant.</i> , XVII, 11	Vincentii Belvacensis, <i>Hist.</i> , V, 24
Les mares ensenyen castedat a les filles.	25) Consell d'un filòsof a un home que volia casar-se.		
La reina ha d'ensenyar els seus infants a guardar castedat.	26) El rei de Roma recomana el rei de França formar els seus fills en les arts liberals ("rei sens lletres és així com ase coronat").		Helinandus, <i>De bono regimine principis</i> , XV Vincentii Belvacensis, <i>Doct.</i> , VII, 17

¹⁶ Vegeu Tubach, 3180. Ací Cèssulis no assenyala la font, però no ho fa per considerar-ho innecessari, ja que la ha indicada en l'*exemplum* anterior. Sembla tenir també davant el text de sant Jeroni o la reproducció que en fa Vicent de Beauvais (vegeu Cuartero-Mateu, 1999: 365-66). Vegeu també *Exemplos*, 368, on la protagonista és "una viuda".

¹⁷ Hi apareix Annia convertida en filla d'un rei, amb el relat una mica ampliat.

¹⁸ Cf. Tubach, 3095. A pesar de citar sant Agustí com a font, segueix la més extensa de Titus Livi, amb una redacció pròpia. Beauvais, per contra, ofereix la breu de Valeri Màxim (Cuartero-Mateu, 1999: 366). Present, en versió reduïda, a *Lo Somni* (IV,5). Apareix a *Exemplos*, 62. Al·lusions a *Le Menagier de Paris*, el *Roman de la Rose* (8608-50), Boccaccio (*De claris mulieribus* 46).

Motiu	Exempla	Fonts clàssiques	Fonts tardanes
(id.)	27) Octavi i l'educació dels seus infants.	Suetonius, <i>Vitae Caesarum</i> , Augustus, LXIV	Ioannes Saresberiensis, <i>Polycraticus</i> , VI, 4, 595 c.
La reina ha de guardar les seues filles en castedat.	28) Luxúria de la duquesa Rosimilda i castedat de les seues filles. ¹⁹ II.3: De la forma del juhí dels orphils qui són assessors del Rey	Paulus Diaconus, <i>Historia Longobardorum</i> , IV, 28	<i>Gesta Romanorum</i> , 49 (121)
El jutge ha d'ésser ferm i estable: no s'ha de corrompre.	29) Diògenes era més poderós que Alexandre.	Seneca, <i>De beneficiis</i> , V, 4 Guillelmi de Conchis, <i>Dragmaticon philosophiae</i> , 1048	Vincentii Belvacensis, <i>Doct.</i> , IV, 104 Vincentii Belvacensis, <i>Hist.</i> , III, 68
(id.)	30) March Curci i els Samnites.	Valerius Maximus, <i>Mem.</i> , IV, 3, 5	Vincentii Belvacensis, <i>Doct.</i> , IV, 148 Vincentii Belvacensis, <i>Hist.</i> , V, 9
(id.)	31) Demòstenes i Aristodèmus. Demòstenes vengué el seu silenci.	Aulus-Gellius, <i>Noctes Atticae</i> , XI, 9, 2	Helinandus, XX, 741 Vincentii Belvacensis, <i>Doct.</i> , IV, 65 Ioannes Saresberiensis, <i>Polycraticus</i> , V, 10, 564
(id.)	32) Escipió Emilià i l'elecció d'un cònsol per a Espanya.	Valerius Maximus, <i>Mem.</i> , VI, 4, 2	Vincentii Belvacensis, <i>Doct.</i> , VII, 15 Vincentii Belvacensis, <i>Hist.</i> , V, 48
Pobresa de cor i de voluntat és massa a trobar en un jutge.	33) Roma i la pobresa.		

¹⁹ Vegeu Tubach 1081. Cf. *Exemplos*, 246.

Motiu	Exempla	Fonts clàssiques	Fonts tardanes
El jutge es deu guardar d'ira en el jutjament.	34) Cambises escorxa viu el jutge prevaricador (i cobreix amb la seua pell la cadira del tribunal en què havia d'asseure's el seu fill). ²⁰	Valerius Maximus, <i>Mem.</i> , VI, 3, 3 Herodot, V, 25	Helinandus, XV, <i>Chronicon</i> Vincentii Belvacensis, <i>Hist.</i> , III, 19 Vincentii Belvacensis, <i>Doct.</i> , IV, 66 Ioannes Gallensis, <i>Communiloquium</i> , I, 4, 4 <i>Gesta Romanorum</i> , 29
Cató diu: "Pateix la llei que tu hauràs donat".	35) Salent (Zaleucus) condemna el seu fill sorprés en adulteri. ²¹	Valerius Maximus, <i>Mem.</i> , VI, 5, 3 Plutarchus, 1, 247, 3	Vincentii Belvacensis, <i>Doct.</i> , IV, 66 Vincentii Belvacensis, <i>Hist.</i> , II, 105 Ioannes Saresberiensis, <i>Polycraticus</i> , VIII, 14, 770 c. <i>Gesta Romanorum</i> , 50 (122)
(id.)	36) Un cònsol romà (Charondas) es mata a si mateix per entrar armat al senat. ²²	Valerius Maximus, <i>Mem.</i> , VI, 5, 4 Aristoteles, <i>De politica</i> , 11 Cicero, <i>De legibus</i> , 1, 22	
	37) Reflexió d'Anachari: "Les lleis són semblants a les teles de les aranyes."	Valerius Maximus, <i>Mem.</i> , VII, 2, 1	Helinandus, XXIV, 746 Vincentii Belvacensis, <i>Doct.</i> , IV, 90 Ioannes Saresberiensis, <i>Polycraticus</i> , VII, 20, 689

²⁰ Cf. Tubach, núm. 2859. Vegeu referències a Vetter (1892: 219-220). Cèssulis no assenyala com a font Valeri Màxim, sinó el monjo cistercenc Helinand de Froidmont (ca. 1160-1229). L'*exemplum* es trobaria en la part perduda del seu *Chronicon*. Cèssulis l'hauria pres de l'SD de Beauvais (Cuartero-Mateu, 1999: 366-67). Vegeu *Exemplos*, 223.

²¹ Vegeu Tubach 1944, Vetter (1892: 219-220) i Van Schaick (1912: LXXXIII, 19). Presència a *Exemplos*, 224.

²² Vegeu Van Schaick (1912: LXXXIII-LXXXIV, 20).

Motiu	Exempla	Fonts clàssiques	Fonts tardanes
Els jutges han de saber estudiar.	38) Sòcrates s'absorbia en els seus pensaments.	Aulus-Gellius, <i>Noctes Atticae</i> , II, 1	Vincentii Belvacensis, <i>Doct.</i> , V, 66 Vincentii Belvacensis, <i>Hist.</i> , III, 57
(id.)	39) Carneades s'oblidà de menjar.	Valerius Maximus, <i>Mem.</i> , VIII, 7, 5	Vincentii Belvacensis, <i>Doct.</i> , V, 66 Vincentii Belvacensis, <i>Hist.</i> , V, 27
(id.)	40) Dídimus i Alexandre. ²³	Augustinus, <i>De ciuitate dei</i> , IV, 4	Vincentii Belvacensis, <i>Doct.</i> , V, 129 <i>Gesta Romanorum</i> , 146
II.4: De la forma i de l'ofici dels cavallers			
El cavaller ha d'ésser noble, savi i despert.	41) Alexandre treu profit de l'experiència dels veterans.		
(id.)	42) Malesticha combat contra el seu germà Guildo.	Orosius, <i>Adversus paganos</i> , VII, 36	
(id.)	43) Jonatàs i Simon Macabeus.	IMa X, 77-82	
Els cavallers han d'ésser fidels al seu príncep.	44) Onulfus es posa en perill de mort pel seu mestre Percarich. ²⁴	Paulus Diaconus, <i>Historia Longobardorum</i> , V, 2	<i>Gesta Romanorum</i> , 180
Els cavallers s'han d'ajustar entre si i posar la vida l'un per l'altre.	45) Joab i Abisaí.	IISa X, 9-12	

²³ Vegeu Tubach 113 i Van Schaick (1912: LXXXIV, 21).

²⁴ Vegeu Tubach 2381 i Scolari (1989: 50-51; 64).

Motiu	Exempla	Fonts clàssiques	Fonts tardanes
(id.)	46) Damon i Phítias. ²⁵	Valerius Maximus, <i>Mem.</i> , IV, 7, 1 Cicero, <i>Tusculanae disputationes</i> , V, 22 Cicero, <i>De officiis</i> , III, 10-45	Vincentii Belvacensis, <i>Doct.</i> , V, 84 Vincentii Belvacensis, <i>Hist.</i> , III, 29 Ioannes Gallensis, <i>Communiloquium</i> , II, 7, 2 <i>Gesta Romanorum</i> , 108
(id.)	47) Juli Cèsar fou fidel en amistat.	Suetonius, <i>Vitae Caesarum</i> , Caesar, LXXII	Vincentii Belvacensis, <i>Doct.</i> , V, 84
Els cavallers han de ser generosos i liberals.	48) David repartí igualment el botí.	ISa XXX, 24	
(id.)	49) Alexandre en la cort del rei Porus. ²⁶	Iulius Valerius, <i>Res Gestae Alexandri</i> , II, 26	Vincentii Belvacensis, <i>Hist.</i> , I, 4, 26 <i>Gesta Romanorum</i> , 198 (123)
Els cavallers han de ser forts, de cos i de coratge.	50) Codrus se sacrifica a morir per donar la victòria a les seues tropes. ²⁷	Valerius Maximus, <i>Mem.</i> , V, 6, 1 Orosius, <i>Historiarum libri</i> , VI Orosius, <i>Adversus paganos</i> , I, 18 Augustinus, <i>De ciuitate dei</i> , XVIII, 19	Vincentii Belvacensis, <i>Doct.</i> , IV, 92 Ioannes Saresberiensis, <i>Polycraticus</i> , IV, 3, 517 c. <i>Gesta Romanorum</i> , 47 (124)
Els cavallers han de ser misericordiosos	51) Quintus Catulus anima el duc Sil·la a mostrar-se misericordiós.	Orosius, <i>Adversus paganos</i> , V, 21	

²⁵ Vegeu Tubach 2208, Vetter (1892: 291-292, n. 186) i Van Schaick (1912: LXXXIV-LXXXV, 22).

²⁶ Vegeu Tubach 112 i Van Schaick (1912: LXXXVIII-XC, 33).

²⁷ Vegeu Tubach 1136 i Van Schaick (1912: LXXXV, 23).

Motiu	Exempla	Fonts clàssiques	Fonts tardanes
(id.)	52) Joab, general de David, fou moderat en la victòria.	IISa XVIII,16 IISa II, 26-28	
Els cavallers han de guardar el poble.	53) Achis i David.	ISa XXVIII, 2	Vincentii Belvacensis, <i>Hist.</i> , II, 90
Els cavallers han de ser gelosos que la llei es guarde.	54) Luguri féu les lleis justes i s'exilà a Creta. ²⁸	Iustinus, <i>Epitomae</i> III, 2 i 3 Valerius Maximus, <i>Mem.</i> , I, 3 Valerius Maximus, <i>Mem.</i> , V, 3, 2	Ioannes Saresberiensis, <i>Polycraticus</i> , IV, 3, 517 c. Ioannes Gallensis, <i>Communiloquium</i> , I, 3, 4 <i>Gesta Romanorum</i> , 169 (125)
II.5: Els rocs i el seu ofici			
Els vicaris del rei han d'haver justícia.	55) Els romans tenien les lleis justes.		
(id.)	56) Themecides i Arístides.	Valerius Maximus, <i>Mem.</i> , VI, 5, 2 Cicero, <i>De officiis</i> , I, 13 Cicero, <i>De finibus</i> , II, 65	Vincentii Belvacensis, <i>Hist.</i> , III, 39
El vicari ha de salvar el bé comú i, si és mester, posar la vida.	57) Marc Regulus i l'intercanvi de presoners. ²⁹	Augustinus, <i>De ciuitate dei</i> , I, 15, 24 Aulus-Gellius, <i>Noctes Atticae</i> , VI, 4 Valerius Maximus, <i>Mem.</i> , I, 1, 14	Vincentii Belvacensis, <i>Hist.</i> , V, 36
(id.)	58) Un baró dels romans, presoner d'Aníbal.	Cicero, <i>De officiis</i> , III, 32	

²⁸ Vegeu Tubach 3101, Vetter (1892: 299-399, n. 212) i Fuller (1974: 312-313). Presència a *Exemplos*, 243.

²⁹ Vegeu Vetter (1892: 365-366, n. 224) i Scolari (1989: 87-88).

Motiu	Exempla	Fonts clàssiques	Fonts tardanes
(id.)	59) Camil i el mestre d'escola dels faliscos.	Valerius Maximus, <i>Mem.</i> , VI, 5, 1	Ioannes Saresberiensis, <i>Polycraticus</i> , V, 7, 556 a.
(id.)	60) Fabrici i el metge del rei Pirus. ³⁰	Annaeus Florus, <i>Epitomae de gestis romanorum</i> , I, 18 Aulus-Gellius, <i>Noctes Atticae</i> , III, 8, 1	Ioannes Saresberiensis, <i>Polycraticus</i> , V, 7, 556- 557
Els vicaris del rei han de ser piadosos.	61) Història de la filla que alletava la mare condemnada a morir de fam. ³¹	Valerius Maximus, <i>Mem.</i> , V, 4, 7	Vincentii Belvacensis, <i>Doct.</i> , IV, 91 Ioannes Gallensis, <i>Communiloquium</i> , II, 2, 2 <i>Gesta Romanorum</i> , 215 (126)
(id.)	62) La reina de les abelles no té coltell. ³²	Seneca, <i>De clementia</i> , I, 19	
(id.)	63) Marc Marcel plora damunt els saragoçans.	Valerius Maximus, <i>Mem.</i> , V, 1, 4 Augustinus, <i>De ciuitate dei</i> , I, 6	Vincentii Belvacensis, <i>Doct.</i> , IV, 98
(id.)	64) Cesar August i Pompeius, vençut del rei d'Armènia.	Valerius Maximus, <i>Mem.</i> , V, 1, 9	
(id.)	65) El cònsol Paul i el presoner.	Valerius Maximus, <i>Mem.</i> , V, 1, 8	
(id.)	66) Juli Cèsar i els fills de Cató.	Valerius Maximus, <i>Mem.</i> , V, 1, 10	

³⁰ Vegeu Van Schaick (1912: XCI-XLII).

³¹ Vegeu Tubach 3969. A *Exemplos*, 171 s'hi incorpora una sentència final, present al Valeri Màxim però omesa a les *Gesta* (vegeu Aragües, 1997: 180-181).

³² Per a Lluís Cabré (March 1993: 253) es tracta d'"un dels *exempla* més característics de la clemència del governant" que es pot trobar, entre d'altres, als següents textos catalans: a Cerverí de Girona, en tres ocasions al *Dotzè d'Eiximenis* (1986-87: I:299; II:303; II:473) i al *Breviloqui* (Norbert d'Ordal, 1930: 111).

Motiu	Exempla	Fonts clàssiques	Fonts tardanes
El príncep és estimat pel seu poble quan parla i conversa.	67) Les qualitats de Traín.		Ioannes Saresberiensis, <i>Polycraticus</i> , IV, 8, 529
(id.)	68) Alexandre i el veterà.	Valerius Maximus, <i>Mem.</i> , V, 1, 1	Vincentii Belvacensis, <i>Doct.</i> , VII, 30
Els vicaris del rei han de ser humils.	69) Modèstia de Publi Valeri "Publícola".	Valerius Maximus, <i>Mem.</i> , IV, 1, 1	Vincentii Belvacensis, <i>Hist.</i> , III, 35
(id.)	70) Modèstia de Fabi.	Valerius Maximus, <i>Mem.</i> , IV, 1, 5	Vincentii Belvacensis, <i>Doct.</i> , IV, 127
(id.)	71) Saviesa de Fabi.	Valerius Maximus, <i>Mem.</i> , VI, 4, 1	Vincentii Belvacensis, <i>Doct.</i> , IV, 127
(id.)	72) Un rei estima al seu preu de misèries la corona reial.	Valerius Maximus, <i>Mem.</i> , VII, 2, 5	Vincentii Belvacensis, <i>Doct.</i> , IV, 127
	73) Tiberi i els procuradors (compara els governadors amb les mosques famolenques). ³³	Flavius Josefus, <i>Ant.</i> , XVIII, 6, 5 Aristoteles, <i>De rhetorica</i> , 2, 20 Comestor, <i>PL</i> , 198, 1682	Vincentii Belvacensis, <i>Doct.</i> , VII, 23 Ioannes Gallensis, <i>Communiloquium</i> , I, 4, 1 <i>Gesta Romanorum</i> , 51 (127) ³⁴
(id.)	74) Humilitat de Vespasià.	Tacitus, <i>Historiae</i> , II, 74	
Els vicaris del rei han de ser pacients front a les injúries.	75) Pacència d'Alexandre amb Antígon. ³⁵		Ioannes Saresberiensis, <i>Polycraticus</i> , III, 14, 508 a. <i>Gesta Romanorum</i> , 87

³³ Cf. Tubach, 2087. Vegeu Vetter (1892: 371-372, n. 268) i Riera (1987: 200). Segons Cuartero-Mateu (1999: 367-68) el relat de Cèssulis s'aparta del grec en què és el propi Tiberi qui es compadeix del pobre home turmentat per les mosques i el que les aparta de les ferides, en lloc de fer-ho un que passava per allí. Vegeu, també, *Exemplos*, 225.

³⁴ Ací, s'espolsa les mosques amb un ventall ("flabello").

³⁵ Vegeu Tubach 4181.

Motiu	Exempla	Fonts clàssiques	Fonts tardanes
	76) Paciència de Juli Cèsar.	Suetonius, <i>Vitae Caesarum</i> , Caesar, XLV	Ioannes Saresberiensis, <i>Polycraticus</i> , III, 14, 508 a
	77) Paciència d'Escipió.		Ioannes Saresberiensis, <i>Polycraticus</i> , III, 14, 508 c
	78) Vespasià, model de paciència. ³⁶	Suetonius, <i>Vitae Caesarum</i> , Vespasianus, XVI, 3	Ioannes Saresberiensis, <i>Polycraticus</i> , III, 14, 510 c
	79) Ironia del rei Antigon amb els maldicents. ³⁷	Seneca, <i>De ira</i> , III, 22, 2 Plutarchus, <i>Antigon</i> , X	
Han de ser pacients amb les penes que se'ls dona a sofrir.	80) Anaxiarch.	Valerius Maximus, <i>Mem.</i> , III, 3, 4	
Han de ser pacients a donar penes.	81) Archita de Tarent.	Cicero, <i>Tusculanae disputationes</i> , IV Valerius Maximus, <i>Mem.</i> , IV, 1, 1	Vincentii Belvacensis, <i>Doct.</i> , IV, 93 Vincentii Belvacensis, <i>Hist.</i> , III, 80
(id.)	82) Plató confia al seu nebot Espeusipo la correcció d'un servent.	Valerius Maximus, <i>Mem.</i> , IV, 1, 2	
Els vicaris del rei han de ser pobres de voluntat.	83) Menyspreu d'Escipió per les riqueses.	Valerius Maximus, <i>Mem.</i> , III, 7, 1	
	84) Archaglagus menjava en vaixells de terra.	Ausonius, <i>Epigrammata</i> , VIII.	Ioannes Saresberiensis, <i>Polycraticus</i> , V, 17, 586 a
	85) La pobresa conserva els costums dels romans.		

³⁶ Per a Cuartero-Mateu (1999: 368-69), l'*exemplum* medieval naix de la simple *additio* d'una resposta al vaquer per part de Vespasià, que serveix per fer-lo paradigma de monarca pacient. Vegeu també *Exemplos*, 346.

³⁷ Cèssulis cita i segueix Sèneca, ja que en les dues versions de Plutarc el rei parla sense ocultar que és ell mateix (Cuartero-Mateu, 1999: 369-70). Vegeu *Exemplos*, 341.

Motiu	Exempla	Fonts clàssiques	Fonts tardanes
Els vicaris o legats han de ser liberals.	86) Generositat de Títus, fill de Vespasià. ³⁸	Suetonius, <i>Vitae Caesarum</i> , Titus, VIII, 8	Ioannes Saresberiensis, <i>Polycraticus</i> , III, 14, 510 c Iacobus de Voragine, <i>Legenda Aurea</i> , 63 Vincentii Belvacensis, <i>Hist.</i> , X, 9
(id.)	87) Senzillesa de Cèsar: compartia les penes dels seus soldats.	Suetonius, <i>Vitae Caesarum</i> , Caesar, LXVII	Ioannes Saresberiensis, <i>Polycraticus</i> , III, 14, 510 a
(id.)	88) Cèsar busca un advocat per a un vell.	Suetonius, <i>Vitae Caesarum</i> , Caesar, LXVII.	Ioannes Saresberiensis, <i>Polycraticus</i> , III, 14, 510 a
TERCER TRACTAT: LES FORMES DELS SCACHS DELS POBLES			
III. 1: El llaurador			
Ha de donar gràcies a Déu.	89) Ingratitud de Caïm.	Gn IV, 2	
	90) David oblidà Déu en la prosperitat.	IISa XII, 9	
(id.)	91) David i Saül.	ISa XXIV, 15	
	92) Ingratitud del poble jueu.	Ex XXXII.	
Ha de ser lleial.	93) L'esclau d'Antoni (Pepius) refusa de testimoniar contra ell. ³⁹	Valerius Maximus, <i>Mem.</i> , VI, 8, 1	Vincentii Belvacensis, <i>Doct.</i> , VI, 125 Vincentii Belvacensis, <i>Doct.</i> , IV, 8 <i>Gesta Romanorum</i> , 269 (128)
	94) L'esclau de Penapion (Chimus) es féu matar en el seu lloc.	Valerius Maximus, <i>Mem.</i> , VI, 8, 6	Vincentii Belvacensis, <i>Doct.</i> , IV, 8

³⁸ Vegeu Van Schaick (1912: LXXXVIII, 31).

³⁹ A *Exenplos*, 166, l'esclau s'anomena "Pepio", a l'igual que ocorre a les les *Gesta*, "Pepius" (vegeu Aragüés, 1997: 174-175).

Motiu	Exempla	Fonts clàssiques	Fonts tardanes
Ha de nodrir les bèsties.	95) Abel fou el primer pastor.		
Ha de llaurar les terres.	96) Noé fou el primer a conrear la vinya. ⁴⁰	Gn IX, 20-21	<i>Gesta Romanorum</i> , 159 (129)
	97) Els romans prohibien el vi a les dones.	Valerius Maximus, <i>Mem.</i> , II, 1, 5	
	III.2: Dels obrers dels ferres		
Han de tenir fe.	98) Fabià i els captius d'Aníbal. ⁴¹	Valerius Maximus, <i>Mem.</i> , IV, 8, 1	Vincentii Belvacensis, <i>Doct.</i> , IV, 58 Vincentii Belvacensis, <i>Hist.</i> , V, 30 <i>Gesta Romanorum</i> , 52 (130)
No han de ser ni sospitosos ni temerosos.	99) Conducta temerosa de Dionís, rei de Sicília.	Cicero, <i>Tusculanae disputationes</i> , V, 20, 58 Valerius Maximus, <i>Mem.</i> , IX, 13, 4	Helinandus, <i>De bono regimine principum</i> , XXV, 746 Vincentii Belvacensis, <i>Doct.</i> , IV, 116 Vincentii Belvacensis, <i>Doct.</i> , VII, 30 Vincentii Belvacensis, <i>Hist.</i> , III, 73
	III.3: El notari i el laner		
L'amistat és fundada sobre honest.	100) Rossell (Rutilius Rufus) refusa de seguir els consells deshonestos d'un amic.	Valerius Maximus, <i>Mem.</i> , VI, 4, 4	Vincentii Belvacensis, <i>Doct.</i> , V, 84 Vincentii Belvacensis, <i>Hist.</i> , VI, 126
L'amistat és vertadera quan és en adversitat i prosperitat.	101) Tarquinus l'Orgullós reconegué en l'exili els vertaders amics.	Cicero, <i>De amicitia</i> , XII, 40 Cicero, <i>Laelius</i> , 14	Vincentii Belvacensis, <i>Hist.</i> , III, 31

⁴⁰ Vegeu Tubach 1093.

⁴¹ Vegeu Tubach 4034.

Motiu	Exempla	Fonts clàssiques	Fonts tardanes
(id.)	102) Un filòsof àrab oposa a la pretensió del seu fill de comptar amb nombrosos amics la solidesa d'una sola amistat. ⁴²		Petrus Alfonsus, <i>Disciplina clericalis</i> , 2, 8 <i>Gesta Romanorum</i> , 129 (196)
(id.)	103) Els dos amics d'Egipte i de Bagdad. ⁴³		Petrus Alfonsus, <i>Disciplina clericalis</i> , 3, 2-14 Vincentii Belvacensis, <i>Hist.</i> , XXIII, 162 <i>Gesta Romanorum</i> , 171 (183)
Han de ser castos.	104) Demòcrit s'encegà per no veure més les dones.		Vincentii Belvacensis, <i>Doct.</i> , IV, 98
(id.)	105) L'adolescent Spúrnia es desfigurà per a no seduir mai les dones. ⁴⁴	Valerius Maximus, <i>Mem.</i> , IV, 5, 1	Vincentii Belvacensis, <i>Doct.</i> , IV, 98 Ioannes Gallensis, <i>Breviloquium</i> , II, 1; IV, 3
(id.)	106) Una monja s'arrancà els ulls que havien seduït un rei. ⁴⁵	Valerius Maximus, <i>Mem.</i> , IV, 5, 1	Iacobus Vitriaco, 57 (26)
(id.)	107) Plató visqué en un lloc desert.		Vincentii Belvacensis, <i>Doct.</i> , IV, 98

⁴² Vegeu Tubach 2216 i Vetter (1892: 517-520, n. 469). Cf. amb *l'exemplum* 48 de *El conde Lucanor*.

⁴³ Vegeu Tubach 2215, Vetter (1892: 521-522, n. 481), Van Schaick (1912: XCV-XCVI, 46), Ayerbe-Chaux (1975: 164), Scolari (1989:70; 77-78) i Mussons (1994). Hi apareix a *Exemplos*, 163. En català n'hi ha quatre versions: 1) s. XV *Libre de les nobleses dels reys*; 2) *Llibre d'exemplis*, 49 (Ysern, 1994: 64-68); 3) la del cançoner Vega-Aguiló i 4) Ms. 2446 BC.

⁴⁴ *Exemplos*, 370 i 419 (vegeu Aragüés, 1997: 181 n. 44).

⁴⁵ *Llibre d'exemplis*, 115 (Ysern: 151:153). Vegeu Ayerbe-Chaux (1975: 116).

Motiu	Exempla	Fonts clàssiques	Fonts tardanes
(id.)	108) Demòstenes refusa de pagar 1000 diners per l'amor d'una noble putana (Lais). ⁴⁶	Aulus-Gellius, <i>Noctes Atticae</i> , I, 8 Aulus-Gellius, <i>Noctes Atticae</i> , IX, 112	Helinandus [en la part perduda del <i>Chronicon</i>] Vincentii Belvacensis, <i>Doct.</i> , IV, 160 Vincentii Belvacensis, <i>Hist.</i> , III, 91 Ioannes Saresberiensis, <i>Polycraticus</i> , VI, 23, 622 b.
(id.)	109) March Marcel prohibí als seus soldats violar les dones de Saragossa de Sicília.	Valerius Maximus, <i>Mem.</i> , V, 1, 4 Augustinus, <i>De ciuitate dei</i> , I, 6	Vincentii Belvacensis, <i>Doct.</i> , IV, 98
Han de ser sincers	110) Una dona vella diu les veritats a Dionís de Sicília. ⁴⁷	Valerius Maximus, <i>Mem.</i> , VI, 2, 2	Vincentii Belvacensis, <i>Doct.</i> , IV, 136 Vincentii Belvacensis, <i>Hist.</i> , III, 73 Ioannes Saresberiensis, <i>Polycraticus</i> , VII, 25 Ioannes Gallensis, <i>Communiloquium</i> , I, IV, 3 <i>Gesta Romanorum</i> , 53 (131) ⁴⁸
Han de guardar-se d'avarícia.	111) Sínicus demanà un besant a Antígon.	Seneca, <i>De beneficiis</i> , II, 17	Vincentii Belvacensis, <i>Doct.</i> , IV, 50 Vincentii Belvacensis, <i>Hist.</i> , V, 39

⁴⁶ A l'igual que *l'exemplum* de Cambises, hauria d'aparèixer en la part perduda del *Chronicon* d'Helinand, però, com fa en aquell, l'ha pres de *I'SH* de Beauvais. Haria de conèixer, a més, alguna de les fonts clàssiques del relat, ja que dóna el nom de la cortesana (vegeu Cuartero-Mateu, 1999: 371).

⁴⁷ Cf. Tubach, 1678. Vegeu Vetter (1892: 527-528, n. 520). Cita i segueix de prop la font de Valeri Màxim (vegeu Cuartero-Mateu, 1999: 371-72). Hi apareix a *Exemplos*, 380 (vegeu Aragüés 1997: 181 n.44).

⁴⁸ S'esmenta l'origen de l'anècdota.

Motiu	Exempla	Fonts clàssiques	Fonts tardanes
(id)	112) La castedat de Paulina dona de Sadurní, seduïda per Eymerich. ⁴⁹	Flavius Josefus, <i>Ant.</i> , XVIII, 3, 4	
(id.)	113) Una dona soterrada amb or ("aurum sitisti, aurum bibe"). ⁵⁰	Gregorius de Tour, <i>Libro de los milagros</i> , I, 106	Vincentii Belvacensis, <i>Speculum morale</i> , III, 3, 2
	III.4: De mercaders e de drapers e de telers e de cambiadors		
(id.)	114) Septemulus talla el cap del seu amic Gratus.	Valerius Maximus, <i>Mem.</i> , IX, 4, 3	Vincentii Belvacensis, <i>Doct.</i> , IV, 144 Ioannes Saresberiensis, <i>Polycraticus</i> , VIII, 16, 774 b
(id.)	115) Tholomeu preferí les riqueses a la vida.	Valerius Maximus, <i>Mem.</i> , IX, 4, 4	Vincentii Belvacensis, <i>Doct.</i> , IV, 144
És gran vergonya deure i més encara no tornar.	116) El mercader de Gènova, Albert Gavet, refusa de tornar una suma que havia rebut en dipòsit. ⁵¹		
	III.5: Dels metges, dels especiaires i dels cirurgians		
Han de ser castos i exemple de castedat per als altres.	118) Continència d'Ipocràs davant una noble putana. ⁵²	Valerius Maximus, <i>Mem.</i> , IV, 3, 3	Vincentii Belvacensis, <i>Hist.</i> , IV, 13

⁴⁹ Segons Riera (1987: 200) Cèssulis tergiversa l'episodi i en pren només la primera part, presentant-la com una dona de castedat insubornable. Per Riera és un "error greu de posar sant Jeroni com a narrador". Per la seua banda Scolari (1989: 78) considera que es tracta d'una "versió abreujada censurada".

⁵⁰ Vegeu Van Schaick (1912: xcvii-xcviii). Present a *Exemplos*, 180 (vegeu-ne comentaris a Ayerbe-Chaux, 1975: 45-46).

⁵¹ Hom el considera un *exemplum* original (vegeu Kaepfelli, 1960: 156).

⁵² Vegeu Van Schaick (1912: civ).

Motiu	Exempla	Fonts clàssiques	Fonts tardanes
(id.)	119) Continència de Cendòcrates.	Valerius Maximus, <i>Mem.</i> , IV, 3, 3	Vincentii Belvacensis, <i>Hist.</i> , IV, 13
(id.)	120) Corneli Scipió féu partir dues mil prostitutes.	Valerius Maximus, <i>Mem.</i> , II, 7, 1	
(id.)	121) Les sirenes enervaven les víctimes.		
Han de saber curar els malalts.	122) Lívia mor de joia abraçant el seu marit.	Valerius Maximus, <i>Mem.</i> , IX, 12, 2	Vincentii Belvacensis, <i>Hist.</i> , V, 44 Vincentii Belvacensis, <i>Doct.</i> , IV, 111
No donar el contrari: el goig pot matar.	123) Una mare mor d'alegria veient el fill que creia mort.	Valerius Maximus, <i>Mem.</i> , IX, 12, 2	Vincentii Belvacensis, <i>Hist.</i> , V, 44 Vincentii Belvacensis, <i>Doct.</i> , IV, 111
(id.)	124) Estatutlos cau en el foc del sacrifici per atendre les súpriques del consell de Roma.	Valerius Maximus, <i>Mem.</i> , IX, 12, 5	Vincentii Belvacensis, <i>Doct.</i> , IV, 111
(id.)	125) L'alegria del retorn d'Ipocràs tempera el coratge dels parents per la pèrdua de la vista.	Valerius Maximus, <i>Mem.</i> , IX, 12, 5	
(id.)	126) Titus es quedà paralític en saber que son pare, Vespasià, havia accedit a l'imperi. ⁵³		Flavius Josefus, <i>De bello Judaico</i> Iacobus de Voragine, <i>Legenda Aurea</i> , 63
	III.6: Dels taverners, els ostalejants e els ostalers		

⁵³ Vegeu Van Schaick (1912: CIV-CV, 59). Llegendada tardana, d'origen talmúdic, que té Josefus per "metge molt savi" que encertà guarir Titus. Llegendada d'origen talmúdic (vegeu Riera, 1987:218).

Motiu	Exempla	Fonts clàssiques	Fonts tardanes
Si no fos pel vi, molts haurien es-tat savis i de bon consell.	127) Embriaguesa de Noé.	Gn IX, 21	
(id.)	128) Embriaguesa de Lot.	Gn XIX, 32-36	
(id.)	129) Embriaguesa d'Herodes i mort de Joan Baptista.	Mt XIV, 3-12 Mc VI, 17-29	
(id.)	130) Embriaguesa de Baltasar, rei de Babilònia.	Dn V, 30 Flavius Josefus, <i>Ant.</i> , X, 12, 4	Ioannes Saresberiensis, <i>Polycraticus</i> , I, 6, 404 a
Guardar la vida dels hostes.	131) Loth i els àngels.	Gn XIX, 1-11	
Guardar tot el que et siga lliurat.	132) Un missatger d'un hostaler de Parma furtava la civada dels cavalls.		
(id.)	133) El fill d'un peregrí, enforcat sota una falsa acusació d'un hostaler, és salvat miraculosament. ⁵⁴		
	III.7: Les guardes de les ciutats, e dels oficials del Comú e dels peatgeres e leuders		
Pertany als jutges amonestar, als guardes no dubtar res i als reis punir els malvats.	134) La porta de Frederic II a Càpua. ⁵⁵		<i>Gesta Romanorum</i> , 54 (132)

⁵⁴ Es tracta d'un *exemplum* original de Cèssulis (vegeu Scolari, 1989: 55-56).

⁵⁵ Vegeu Tubach 2251 i Vidmanovà (1990: 136-137).

Motiu	Exempla	Fonts clàssiques	Fonts tardanes
(id.)	135) Dionís, rei de Sicília i el seu germà. ⁵⁶	Cicero, <i>Tusculanae disputationes</i> , V, 21, 61 Horatius, <i>Carmina (Odae)</i> , I, 31, 77 Macrobius, <i>Commentarii in Ciceronis Somnium Scipionis</i> , I, 10 Boethius, <i>De consolatione philosophiae</i> , III, 1	Vincentii Belvacensis, <i>Hist.</i> , IV, 136 Ioannes Gallensis, <i>Communiloquium</i> , I, 3, 1 Iacobus Vitriaco, 8, 42-47 <i>Gesta Romanorum</i> , 143
Han de ser pacients.	136) Socràtes suporta la injúria de corrompre infants.		Vincentii Belvacensis, <i>Doct.</i> , IV, 83
	137) Sòcrates escolta pacientment les injúries de Jantipa i quan ella li llança aigua bruta diu que ja endevinava que als trons seguiria la pluja. ⁵⁷	Hieronymus, <i>Adversus Iouinianum</i> , PL 23, I, 48 Diogenes Laercius, II, 5, 36 Seneca, <i>De constantia sapientis</i> , 18, 6 (al·lusió)	Vincentii Belvacensis, <i>Doct.</i> , IV, 83 Vincentii Belvacensis, <i>Hist.</i> , III, 57 Ioannes Saresberiensis, <i>Polycraticus</i> , VIII, 11 (al·lusió)
	III.8: Dels ribalts, dels deguastadors, jugadors e dels correus		
És gran vici la prodiga-litat.	138) Història de Joan Cavatxa: arruinat, deixa un testament en una arca. ⁵⁸		

⁵⁶ Vegeu Tubach 4994 i Vetter (1892: 691-692, n. 704). Per a la connexió amb l'"espasa de Damòcles", vegeu Van Schaik (1912: CVII-CIX, 65). Per a Lacarra (1989: 101), l'atribució de *l'exemplum* a Dionís de Sicília és específica de Cèssulis. Cf. Tubach 967 i 4994. És present a *Exemplos*, 192 i 292.

⁵⁷ Cèssulis no en dona la font, però pren l'anècdota de sant Jeroni mitjançant Vicent de Beauvais (vegeu Cuartero-Mateu, 1999: 372-73).

⁵⁸ Vegeu Tubach 2239 i Van Schaick (1912: CXIII, 68). *Exemplum* original (vegeu Welter, 1927: 353 i Vidmanovà, 1990: 130-135).

Motiu	Exempla	Fonts clàssiques	Fonts tardanes
Els ribalds són pobres pel joc de daus	139) Un jugador juga la seua ànima contra el cavall de sant Bernat ⁵⁹		<i>Gesta Romanorum</i> , 170 (133)
QUART TRACTAT			
IV.3: El moviment de la reina			
Les dones han de res-tar al seu país.	140) Dina, filla de Jacob, perdé la seua virginitat quan anà a visitar les regions estrangeres.	Gn XXXIV, 1-2	
IV.6: Del moviment dels rocs			
	141) La mort de Baltasar, rei de Babilònia. ⁶⁰	Dn V, 30 Flavius Josefus, <i>Ant.</i> , X, 12, 4	Ioannes Saresberiensis, <i>Polycraticus</i> , I, 6, 404c
IV.7: Del moviment dels peons			
De gent humil han eixit papes i emperadors.	142) L'oracle d'Apollini (Apollon) revela a Giges que el pobre Agualus Sofidus és més feliç que ell.	Cicero, <i>De officiis</i> , III, 9 Valerius Maximus, <i>Mem.</i> , VII, 1, 2 Plinius, <i>Naturalis historia</i> , VII, 46	Vincentii Belvacensis, <i>Doct.</i> , V, 80 Vincentii Belvacensis, <i>Doct.</i> , IV, 87 Vincentii Belvacensis, <i>Hist.</i> , II, 109
	143) Virgili i el vers d'Homer.	Macrobius, <i>Saturnalia</i> , 5, 3	

⁵⁹ Vegeu Van Schaick (1912: cxiii, 69). Apareix a *Exemplis*, 252.

⁶⁰ Cf. amb l'*exemplum* 130.

TAULA DE SENTENTIAE

Completem el repertori de fonts amb la relació de les *sententiae* presents al *Liber*. La primera columna designa el motiu a què es fa referència, la segona dóna la font clàssica i en la tercera font més tardana.

PRIMER TRACTAT. De la causa e rahó del trobament d'aquest joch

I.3: De tripicable rahó de trobament d'est joch

1) L'ociositat	Seneca, <i>Epistulae morales</i> , X, 3, 82	Vincentii Belvacensis, <i>Doct.</i> , IV, 142
2) La fi de la vida	Varro, <i>Menippearum fragmenta</i>	Vincentii Belvacensis, <i>Doct.</i> , IV, 142
3) Deport i ociositat	Quintilianus, <i>Declamationes</i> , III, 12	Vincentii Belvacensis, <i>Doct.</i> , IV, 142

SEGON TRACTAT. Dels escachs dels nobles

II.1: De la forma del rei

4) El rei i la clemència	Seneca, <i>De clementia</i> , I, 3, 3	
5) El dret de jurar	Quintilianus, <i>Declamationes</i> , IX, 2, 98	Vincentii Belvacensis, <i>Doct.</i> , IV, 165
6) La mort de l'home cruel	Ovidius, <i>Ars amatoria</i> , I, 653-654 Ovidius, <i>Tristia</i> , III, 11, 51	Vincentii Belvacensis, <i>Doct.</i> , IV, 66

II.2: De la forma de la reina

7) El lloc de la reina	Ct II, 6 Ct VIII, 3	
8) Aparença i honestat		Vincentii Belvacensis, <i>Doct.</i> , IV, 4
9) La discreció	Ambrosius, <i>De officiis ministrorum</i> , I, 19, 83 Ambrosius, <i>De sacramentis</i> VI, 5, 21	Vincentii Belvacensis, <i>Doct.</i> , IV, 91
10) Educació de fills i filles	Sir VII, 23-24	

II.3: De la forma e de l'ofici dels orphils

11) La vertadera riquesa	Valerius Maximus, <i>Mem.</i> , IV, 3, 6	Vincentii Belvacensis,
<i>Doct.</i> , IV, 103
12) L'amor torna cec		Vincentii Belvacensis,
<i>Doct.</i> , IV, 121
13) La natura humana	Quintus Curtius, <i>Historia Alexandri</i> , VII, 14 (4)	Vincentii Belvacensis,
<i>Doct.</i> , IV, 121
14) Efecte de la ira	Publilius Syrus, <i>Sententiae</i> , 783	Vincentii Belvacensis,
<i>Doct.</i> , IV, 133
15) Ira, contrari del consell		Vincentii Belvacensis,
<i>Doct.</i> , IV, 94
16) Ira i justícia		Vincentii Belvacensis,
<i>Doct.</i> , IV, 62
17) El respecte a les lleis	Cato, <i>Breves sententiae</i> , 53	Vincentii Belvacensis,
<i>Doct.</i> , IV, 62
18) El treball dels jutges	Seneca, <i>Epistulae morales</i> , VIII	Vincentii Belvacensis,
<i>Doct.</i> , V, 66
19) L'home i el món		Vincentii Belvacensis,
<i>Doct.</i> , V, 129

II.4: De la forma e de l'ofici dels cavallers

20) L'amistat	Cicero, <i>De amicitia</i> , X, 33	Vincentii Belvacensis,
<i>Hist.</i> , V, 48
21) Els regals	Ouidius, <i>Ars amatoria</i> , III, 653-654	Vincentii Belvacensis,
<i>Doct.</i> , IV, 148
22) Morir per la pàtria	Horatius, <i>Carmina (Odae)</i> , III, 2, 13a	Vincentii Belvacensis,
<i>Doct.</i> , IV, 42
23) La protecció del rei	ISa XXVIII, 2	

II.5: De la forma e de l'ofici dels rochs

24) Principis de governament	Vergilius, <i>Aeneis</i> , VI, 851-853	
25) Principis de governament	Augustinus, <i>De ciuitate dei</i> , V, 12	
26) Les qualitats del	Ouidius, <i>Epistulae ex Ponto</i> , I, 2,	Vincentii Belvacensis,

príncep	123	<i>Doct.</i> , VII, 18 Ioannes Saresberiensis, <i>Polycraticus</i> , IV, 8
27) La ira	Seneca, <i>De ira</i> , III, 12	
28) La pobresa	Augustinus	
TERCER TRACTAT. De les formes dels scachs dels pobles		
III.1: De la laurahó		
29) El temor a la mort	Valerius Maximus, <i>Mem.</i> , IX, 13, 3	Vincentii Belvacensis, <i>Doct.</i> , V, 110
30) El temor a la mort	Claudianus, <i>De raptu Proserpinae</i> , II, 294-302	Vincentii Belvacensis, <i>Doct.</i> , V, 112
31) Igualació de la mort		
32) El repós del llaurador	Tibulus, <i>Carmina</i> , II, 1, 5	Vincentii Belvacensis, <i>Doct.</i> , IV, 35
33) El vi	Ouidius, <i>Ars amatoria</i> , I, 237-241	Vincentii Belvacensis, <i>Doct.</i> , IV, 158
III.2: Dels obrers dels ferres		
34) La fe	Publilius Syrus, <i>Sententiae</i> , V, 220	
35) La justícia	Cicero, <i>De officiis</i> , I, 122 Horatius, <i>Epistulae</i> , I, 18-84	Vincentii Belvacensis, <i>Doct.</i> , IV, 70
36) La ventura	Cicero, <i>Pro Q. Ligario Oratio</i> , XXXVIII, 2	
37) L'enveja	Ouidius, <i>Ars amatoria</i> , I, 349-350	
38) La sospita	Pseudo Varro, <i>Sententiae</i> , I, 20 Pseudo Varro, <i>Sententiae</i> , I, 21	
III.3: Del laner e del notaris o dels pelicés o d'altres		
39) L'amistat	Cicero, <i>De amicitia</i> , VI Cicero, <i>Laelius</i> , 5 i 6	Vincentii Belvacensis, <i>Doct.</i> , IV, 82
40) On és fundada l'amistat	Cicero, <i>De officiis</i> , III, 10-43 Cicero, <i>Laelius</i> , 11	Vincentii Belvacensis, <i>Doct.</i> , V, 85
41) L'amistat	Cicero, <i>De amicitia</i> , XII, 40	Vincentii Belvacensis,

	Cicero, <i>Laelius</i> , 12	<i>Hist.</i> , VI, 13
42) L'amistat	Publilius Syrus, <i>Sententiae</i> , 136	Vincentii Belvacensis, <i>Hist.</i> , VI, 69
43) Proverbi		
44) Amistat i utilitat	Ovidius, <i>Epistulae ex Ponto</i> , II, 3, 8 Ovidius, <i>Tristia</i> , I, 5, 33-34 Ovidius, <i>Tristia</i> , I, 9, 5-6	Vincentii Belvacensis, <i>Hist.</i> , VI, 99 Vincentii Belvacensis, <i>Hist.</i> , VI, 121
45) El plaer	Ovidius, <i>Ars amatoria</i> , II, 515 Ovidius, <i>Heroides</i> , XVII, 98	
III.4: De mercaders e de drapers e de telers e dels canviadors		
46) L'avarícia	Cicero, <i>Tusculanae disputationes</i> , IV, 11	Vincentii Belvacensis, <i>Doct.</i> , IV, 144
47) L'avarícia	<i>Proverbia sapientum</i>	Vincentii Belvacensis, <i>Doct.</i> , IV, 144
48) L'avarícia	Seneca	Vincentii Belvacensis, <i>Doct.</i> , IV, 144
49) L'avarícia	Valerius Maximus, <i>Mem.</i> , IX, 4	Vincentii Belvacensis, <i>Doct.</i> , IV, 144
50) Actitud cap als diners	<i>Proverbia sapientum</i>	Vincentii Belvacensis, <i>Doct.</i> , IV, 144
51) L'avarícia	Sallustius, <i>De conjuratione Catilinae</i> , X	Vincentii Belvacensis, <i>Doct.</i> , IV, 144
52) Riquesa és no deure	Ambrosius, <i>Tractatus de sancto Tobia</i>	
53) No prende el que no pots tornar	<i>Proverbia sapientum</i>	Vincentii Belvacensis, <i>Doct.</i> , VI, 13
54) Els prestadors	Seneca, <i>De beneficiis</i> , I, 4, 3	Vincentii Belvacensis, <i>Doct.</i> , VI, 13
55) Amistat i diners		Vincentii Belvacensis, <i>Doct.</i> , VI, 15
56) Filosofia i diners	Seneca, <i>Epistulae morales</i> , LXXIII, 9, 5	

III.5: Dels metges e dels speciayres e dels cirurgians

57) El goig	Seneca, <i>Epistulae morales</i> , LIX.	Vincentii Belvacensis,
<i>Doct.</i> , IV, 111-112
58) Caràcter fugisser del goig	Martialis, <i>Epigrammata</i> , I, 16, 8	Ioannes
Saresberiensis,
<i>Polycraticus</i> , VIII, 6,
13
Vincentii Belvacensis,
<i>Doct.</i> , IV, 111
59) L'esperança i el temor	Boethius, <i>De consolatione philosophiae</i> , I, 7, 1-4 i 20-25	Vincentii Belvacensis,
<i>Doct.</i> , V, 62

III.6: Dels taverers e dels hostalejants e dels hostalers

60) Coses vils	Quintilianus, <i>Institutio oratoria</i> , X, 1, 58	Vincentii Belvacensis,
<i>Doct.</i> , IV, 155
61) Luxúria de les coses	Lucanus, <i>Pharsalia (Bellum ciuilium)</i> , IV, 375-379	Vincentii Belvacensis,
<i>Doct.</i> , IV, 144
63) La gola	Ps. Cato, <i>Disticha</i> , V, 10, 2	Vincentii Belvacensis,
<i>Doct.</i> , IV, 144
64) Efectes de la gola		Vincentii Belvacensis,
<i>Doct.</i> , IV, 155
65) D'home a bèstia	Boethius, <i>De consolatione philosophiae</i> , IV, 3, 1	
66) Vi, font de luxúria	Ouidius, <i>Ars amatoria</i> , I, 237	Vincentii Belvacensis,
<i>Doct.</i> , IV, 158

III.7: De les guardes de les ciutats

67) El temor	Quintilianus, <i>Declamationes</i> , IV, 19, 4	
68) Menyspreu als dolents		
69) El vertader vencedor	Ouidius, <i>Ars amatoria</i> , II, 196	Vincentii Belvacensis,
<i>Doct.</i> , IV, 80
70) La sort dels bons	Ps. Cato, <i>Disticha</i> , III, 3	Vincentii Belvacensis,
<i>Doct.</i> , IV, 84
71) Maledicció al lladre	Is XXXIII, i	

III.8: Dels ribalts

72) Guardar les coses Cassiodorus, *Variae*

73) Guardar les coses Claudianus, *De laudibus
stilichonis*, II, 326

74) Guardar les coses

QUART TRACTAT. De l'enament e del moviment de l'escaquer

IV.1: De l'escaquer en general

75) La ciutat de Babilònia Hieronymus, *Comentarii in
Hieremiam*, 14, 22-23

76) La ciutat de Babilònia Hieronymus, *Comentarii in
Isaiam*, V, 13, 169

IV.3: Del moviment e de l'enament de la regina

77) Impudícia de les dones Seneca, *Declamationes* Vincentii Belvacensis,
Doct., IV, 160

78) Impudícia de les dones Plinius, *Naturalis historia*, VII, 11 Vincentii Belvacensis,
Doct., IV, 160

79) Les dones Ovidius, *Ars amatoria*, I, 345 Vincentii Belvacensis,
Ovidius, *Amores*, I, 8, 43 *Doct.*, V, 11

80) Curiositat de les dones Iuuenalis, *Saturae*, VI, 408 Vincentii Belvacensis,
Doct., V, 11

7. BIBLIOGRAFIA GENERAL

- ADEVA MARTÍN, Ildefonso (1984) "Los 'Artes de Bien Morir' en España antes del Maestro Venegas", *Scripta Theologica*, 16, 1-2, 405-415.
- AGUILÓ FUSTER, Marià (1923) *Catálogo de obras en lengua catalana*, Madrid: Sucesores de Rivadeneyra.
- AGULLÓ i GUERRA, Alexandre (1989) *Brots i esclafits verbals d'Alcoi*, Alcoi: ed. de l'autor.
- ALBERICH, Joan - ROS, Montserrat (1993) *La transcripció dels noms propis grecs i llatins*, Barcelona: Enciclopèdia Catalana.
- ALFONSO X (1987) *Libros de ajedrez, dados y tablas*, València-Madrid: Vicent García Editors-Ed. Poniente.
- ALFONSO X (1994) *Ordenamiento de las tafurerías*, València: París-València.
- ALIGHIERI, Dante (1977) *Divina Comèdia*, ed. Annamaria GALLINA, Barcelona: Barcino.
- ALLEN, L. - MADDEN, F (1922) "On the game of chess in Europe during thirteenth century", *The new monthly magazine and literary journal*, vol. 4.
- AMELUNG, Friedrich (1900) "Mauritius von Reval und die ältesten baltischen Schach-urkunden von Jahre 1260 ff.", *Baltische Schachblätter*, 7, 276-284.
- ANDEREGG, Allegria (1957) "Les traductions françaises du *Liber de moribus hominum et officiis nobilium super ludum scacchorum* de Jacques de Cessoles", dins *Positions des thèses*, École des Chartes, pp. 11-15.
- ANDRÉS, G. de (1979) "Los códices del Conde de Miranda en la Biblioteca Nacional", *Revista de Archivos, Bibliotecas y Museos*, 82, 611-627.
- ANDRÉS, G. de (1989) "La colección de códices del convento de Sto. Tomàs de Avila en la Biblioteca Nacional", *Hispania Sacra*, 41, 105-128.
- ANTIN, David (1968) "Caxton's the Game and Playe of the Chesse", *Journal of the Hystory of Ideas*, 29, 269-278
- ANTONELLI, R. (1982) "L'Ordine domenicano e la letteratura nell'Italia pretridentina", dins *Letteratura italiana*, Torí: Einaudi, I, pp. 681-728.
- ANTONIO BERNAL, Nicolás (1783-88) *Biblioteca hispana nova*, 2 vols., Madrid: Joachinum de Ibarra.
- ARAGÜÉS ALDAZ, José (1997) "Sobre las fuentes del *Libro de los exemplos por A.B.C.* El caso de Valerio Máximo", dins *Actas del VI Congreso*

- Internacional de la Asociación Hispánica de Literatura Medieval*, 1, pp. 169-182.
- ARTIFONI, Enrico (1985) "I ribaldi. Immagini e istituzioni della marginalità nel tardo medioevo piemontese", dins *Piemonte medievale. Forme del potere e della società. Studi per Giovanni Tabacco*, Torí, pp. 242-248.
- AVENOZA, Gemma - BELTRAN, V. - CONCHEFF, B. (1999) *BITECA (Bibliografia de Textos Catalans Antics)*, Berkeley: The Bancroft Library, University of California, CD-ROM [versió abreujada a <http://sunsite.berkeley.edu/philobiblon>].
- AVERBAJ, Yuri (1993) "El misterio del libro perdido", *Revista Internacional de Ajedrez*, 65, pp. 40-44 [trad. de l'original "Zagadka utracennoy knigi", *Nauka i Zizn*, 1985, n. 8. pp. 137-141].
- AXON, William E. A. (1883) "Introduction", dins J. CESSOLIS, *Game and Playe of the chesse, A verbatim reprint of the first edition*, Londres: Elliot Stock Edition, pp. IX-LXXII.
- AXTERS, Stephanus G. (1970) *Bibliotheca dominicana neerlandica manuscripta*, Lovaina: Université Catholique de Louvain.
- AYERBE-CHAUX, Reinaldo (1975) *El Conde Lucanor. Materia tradicional y originalidad creadora*, Madrid: Ediciones José Porrúa Turanzas.
- BADEL, Pierre-Yves (1980) *Le "Roman de la Rose" au XIV siècle: étude de la réception de l'oeuvre*, Ginebra: Droz.
- BADEL, Pierre-Yves (1986) "Au Moyen Age dire et vouloir dire", *Corps écrit*, 18, 53-59.
- BADIA i MARGARIT, Antoni Maria (1951) *Gramática histórica catalana*, Barcelona: Noguer [reed., en català, 1984, *Gramàtica històrica catalana*, València: Tres i Quatre].
- BADIA, Lola (1991) "Traduccions al català dels segles XIV i XV i innovació cultural i literària", *Estudi General*, 11, 31-50.
- BALARI i JOVANY, Josep (ed.) (1889) *Sentències morals per Jafudà, juheu de Barcelona: segle XIII trasllat del codex L.2 de la Biblioteca Nacional de Madrid per Joseph Balari y Jovany*, Barcelona: Estampa de Fidel Giró.

- BASTEROT, Barthélemy de (1863) *Traité élémentaire du jeu des échecs, avec cent parties des joueurs les plus célèbres, précédé de mélanges historiques, anecdotiques et littéraires*, 2a ed., París: A. Allouard.
- BATAILLON, Louis Jacques (1981) "Les instruments de travail des prédicateurs au XIIIe siècle", dins *Culture et travail intellectuel dans l'Occident médiéval*, París: CNRS, pp. 197-209.
- BATAILLON, Louis Jacques (1993) *La prédication au XIIIe siècle en France et Italie. Études et documents*, Aldershot: Brokfield, Variorum.
- BATALLER, Alexandre - NARBON, Carme (1991) "'Escacs d'Amor': una obertura al joc", *A Sol Post. Estudis de Llengua i Literatura*, 3, 45-74.
- BATALLER, Alexandre (1995) *El "Liber de moribus hominum et officiis nobilium super ludo scacchorum" de Jacobus de Cessulis: una introducció a l'estat de la qüestió*, Tesi de llicenciatura, dirigida per A. G. HAUF, València: Facultat de Filologia, Universitat de València.
- BATALLER, Alexandre (1998) "Representació social i tòpic de la igualtat davant la mort a través de la figuració del joc dels escacs (De Jaume de Cèssulis i Innocenci III/Joan de Gal·les a Francesc Eiximenis i Ausiàs March)", *Llengua & Literatura*, 9, 7-47.
- BATALLER, Alexandre (2000a) "Llibres d'escacs i difusió del joc en el temps d'Alfons el Magnànim", dins *XVI Congresso Internazionale di Storia della Corona d'Aragona, (Nàpols, 18-24 de setembre de 1997)*, Paparo Edizioni: Nàpols, pp. 1803-1828.
- BATALLER, Alexandre (2000b) "Les traduccions castellanés del *Liber de moribus* de Jacobus de Cessulis", dins *Actas del VIII Congreso Internacional de la Asociación Hispánica de Literatura Medieval* (Santander, 22-26 de setembre de 1999), Santander, pp. 336-352.
- BATLLE i PRATS, Lluís (1947) *La biblioteca de la catedral de Gerona, desde su origen hasta la imprenta*, Girona: Instituto de Estudios Gerundenses.
- BATLLE i PRATS, Lluís (1964) "Noticias de libros antiguos de servidores de la catedral de Gerona 1335-1594", *Hispania Sacra*, 22, 425-446.

- BATLLE i PRATS, Lluís (1978) "Inventari dels bens de Guillem de Coll apotecari-especier de Girona, 1454", *Estudios Históricos y Documentos de los Archivos de Protocolos*, VI, 197-213.
- BATLLE, Carme - CUADRADA, Coral (1991) "Berenguer de Bonastre: un negociante barcelonés en el Norte de Africa (segunda mitad del siglo XIII), dins *Miscellania di Studi in Memoria di Alberto Boscolo*, Roma, pp. 125-146.
- BATLLE, Carme (1981) "Las bibliotecas de los ciudadanos de Barcelona en el siglo XIV", dins *Livre et lecture en Espagne et en France sous l'Ancien Régime*, "Colloque de la Casa Velázquez", París: Editions A.D.P.F., pp. 15-34.
- BATLLORI, Miquel (1987) *Humanismo y renacimiento. Estudios hispano-europeos*, Barcelona: Ariel.
- BATT, Catherine (1996) "Recreation, the Exemplary and the Body in Caxton's Game and Playe of the Chesse", *Ludica*, 2, 27-44.
- BATTAGLIA, Salvatore (1964) *La coscienza letteraria del medioevo*, Nàpols: Liguori.
- BATTAGLIA, Salvatore (1994) *Grande dizionario della lingua italiana*, Torí: Unione Tip. Editrice Torinese.
- BEAULIEU, Hélène (1990) *Brève étude historique des noms des pièces du jeu d'échecs*, Memoire présenté pour l'obtention du grade de maître ès arts, Québec: Université Laval.
- BECEIRO PITA, Isabel (1983) "Los libros que pertenecieron a los condes de Benavente, entre 1434 y 1530", *Hispania*, 43, 237-80.
- BEER, Rudolf (1894) *Handschriftenschätze Spaniens: Bericht über eine im Aufsatze der Kaiserlichen Akademie der Wissenschaften in den Jahre 1886-1888 durch geführte Forschungsreise*, Wien: In commision bei F. Tempsky, buchhändler der Kai. Akademie der Wissenschaften [reed. 1979, Amsterdam: Gérard Th. Van Heusden].
- BELLOVACENSIS, Vincentius (1624) *Bibliotheca mundi: Vincentii Burgundi ex Ordine Praedicatorum, venerabilis episcopi Bellovacensis, Speculum quadruplex, Naturale, Doctrinale, Morale, Historiale / Opera et studio*

- theologorum Benedictinorum Collegii Vedastini in alma Academia Duacensis*, 4 vols., Douai: Officina Typographica Baltazaris Belleri [reed. facs. 1965, Graz: Akademische Druck und Verlagsanstalt].
- BENARY, W. (1928) "Die europäischen Schachspielsammlungen des Mittelalters mit besonderer Berücksichtigung der romanischen", *Zeitschrift für romanische Philologie*, 48, 332-360.
- BERLIOZ, Jacques - POLO DE BÉAULIEU, Marie Anne (ed.) (1992) *Les exempla médiévaux*, Carcassona: Garae/Hesiode.
- BERLIOZ, Jacques (1983) "La mémoire du prédicateur. Recherches sur la mémorisation des récits exemplaires (XIII-XV siècles)", dans *Temps, mémoire, tradition au Moyen Age*, Aix-en-Provence: Université de Provence, pp. 157-183.
- BERLIOZ, Jacques - POLO DE BÉAULIEU, Marie Anne (1994) "Les recueils d'exempla et la diffusion de l'encyclopédisme médiéval", dans *L'enciclopedia medievale. Actes du colloque de San Geminiano* (6-10 octobre 1992), ed. Michelangelo PICONE, Ravenna: Longo, pp. 179-212.
- BETÍ, Manuel (1914) "Un inventari del castell de Penýscola, any 1451", *Estudis Universitaris Catalans*, 8, 92-102.
- BETÍ, Manuel (1917) "Notícies de dos manuscrits de l'Arxiu Arxiprestal de Morella", *Butlletí de la Biblioteca de Catalunya*, IV, 47-67.
- BIBLIOTECA NACIONAL (ESPAÑA) (1953-2000) *Inventario general de manuscritos de la Biblioteca Nacional*, 14 vols., Madrid: Dirección General de Archivos y Bibliotecas, Servicio de Publicaciones.
- BLAKESLEE, Merritt R. (1985) "Lo dous jocx sotils: la partie d'échecs amoureuse dans la poésie des troubadors", *Cahiers de civilisation médiévale*, 28, 213-222.
- BLANGEZ, Gérard (ed.) (1979 i 1986) *Ci nous dit, recueil d'exemples moraux*, 2 vols., París: A. et J. Picard.
- BLECUA, Alberto (1983) *Manual de crítica textual*, Madrid: Castalia.
- BLOMQUIST, Gunnar (1941) *Meister Stephan, Schacktavelslek och sijn vise mästere. De ludo scaccorum. De septem sapientibus. Studier i medeltidens litteratur historica*, Estocolm: Hugo Gebers Förlag.

- BOFARULL i SANS, F. de (1899) "Alfonso V de Aragón en Nápoles", dins *Homenaje a Menéndez y Pelayo en el año vigésimo de su profesorado*, 1, pp. 615-635.
- BOFARULL, Pròsper (ed.) (1857) *Documentos literarios en antigua lengua catalana: siglos XIV y XV*, Barcelona: Imprenta del Archivo.
- BOHIGAS, Pere (1936-39) *Inventari dels manuscrits procedents d'incautacions que formen part de la Biblioteca de Girona*, Girona: Arxiu Capítular de Girona [Exemplar mecanografiat].
- BOHIGAS, Pere (1955) "Petita contribució a l'inventari d'obres catalanes de pietat popular anteriors al s. XIX", *Analecta Sacra Tarraconensia*.
- BOLZONI, Lina (1984a) "Oratoria e prediche", dins *Letteratura italiana*, 3, 2, Torí: Einaudi, pp. 1041-1074.
- BOLZONI, Lina (1984b) "Teatralità e tecniche della memoria in Bernardino da Siena", *Intersezioni*, 4, 2, 271-287.
- BOLZONI, Lina (1985) "Il *Colloquio spirituale* di Simone da Cascina. Note su allegoria e immagini della memoria", *Rivista di letteratura italiana*, 3, 9-65.
- BOLZONI, Lina (1987) "I luoghi della memoria", *Kos*, 30, 3, 8-18.
- BORAO, Gerónimo (1858) *El Ajedrez: tratado de sus principios fundamentales*, Saragossa: Vicente A. Andrés.
- BORN, Lester Kruger (1928) "The perfect prince: a study in thirteenth and fourteenth century ideals", *Speculum*, 3, 470-504.
- BOSSONG, Georg (1978) "Semantik der Terminologie: zur vorgeschichte der alfonsinischen schachtermini", *Zeitschrift für romanische Philologie*, 94, 48-68.
- BOUREAU, Alain (1984) *La légende dorée. Le système narratif de Jacques de Voragine (+1298)*, París: Du Cerf/CURC.
- BOYLE, Leonard E. (1990) "El libro de ajedrez *De ludis scacchorum* y los dominicos", dins *Volumen de comentario a la edición facsímil del cod. pal. lat. 961*, Madrid: Ed. Encuentro, pp. 9-14.
- BREMOND, C.- LE GOFF, J. - SCHMITT, J. C. (1982) *L'exemplum*, Turnhout: Brepols.

- BRERETON, Georgine Elizabeth (1953) "Deux sources du Ménagier de Paris: le Roman des sept sages de Rome et les Moralitez sur le jeu des échecs", *Romania*, 74, 338-357.
- BRIQUET, Charles-Moïse (1968) *Les Filigranes, dictionnaire historique des marques du papier dès leur apparition vers 1282 jusqu'en 1600. A facsimile of the 1907 edition with supplementary material contributed by a number of scholars*, 4 vols., ed. d'Allan STEVENSON, Amsterdam: Paper publications society [1^a ed. 1907, Ginebra: A. Jullien].
- BRISCOE, John (ed.) (1998) *Valeri Maximi facta et dicta memorabilia*, 2 vols., Stutgard: Teubner.
- BRUNET, Josep (1890) *El Ajedrez. Investigaciones sobre su origen*, Barcelona: L'Avenç.
- BRUNET, Josep (ed.) (1900) *De les costumes dels homes e dels oficis dels nobles, sobre l Joch dels Escacs. Compost per frare Jacme Cessulis. Translatat de latí. Estampada per primera volta la versió catalana, trenta d'un ms. del quinzèn segle, per cura de Mestre Joseph Brunet, bibliòfil*, Barcelona: L'Avenç.
- BURCKHARDT, Titus (1991) *Símbolos*, Ciutat de Mallorca: José J. de Olañeta editor.
- BURT, Marie Anita, O.P. (1957) *Jacobus de Cessolis, Libellus de moribus hominum et officiis nobilium ac popularium super ludo scachorum*, tesi doctoral, Austin: University of Texas.
- CABESTANY, J.-F. *et alii* (1994) *El Castell de Mataplana. L'evolució d'una fortificació senyorial (s. XI-XV) (Gombrèn, Ripollès). Treballs arqueològics entre 1986-1993*, Barcelona : Publicacions Universitat de Barcelona.
- CABEZUDO ASTRAIN, José (1955) "La expulsión de los judíos zaragozanos", *Sefarad*, XV, 103-136.
- CALVO, Ricardo (1987) "El libro de los juegos de Alfonso X el Sabio", dins *Libros de ajedrez, dados y tablas*, València-Madrid: Patrimonio Nacional, pp. 29-123.
- CALVO, Ricardo (1996) "El músico que trajo el ajedrez a Europa", *Artedrez*, 2, 6-11.

- CALVO, Ricardo (1997) *Lucena: la evasión en ajedrez del converso Calisto*, Pedro Muñoz: Perea ediciones.
- CALVO, Ricardo (1999) *El poema Schacs d'Amor (siglo XV). Primer texto conservado sobre ajedrez moderno*, Madrid: Jaque XXI.
- CAMPOS GARCÍA ROJAS, Axayácatl (2000), "El simbolismo del juego de ajedrez en *Tristán de Leonís*", dins *Proceedings of the Tenth Colloquium*, ed. d'A. DEYERMOND, Londres: Queen Mary and Westfield College, pp. 99-113.
- CÁRCEL, Mª Milagros - BOSCA, José Vicente (1996) *Visitas pastorales de Valencia (siglos XIV-XV)*, València: Facultad de Teologia San Vicente Ferrer.
- CARMARINO, V. (1961) "Un centro di cultura domenicano nella Genova medievale", *Memorie domenicane*, 78, 125-165.
- CARNAE, Pierre (1985) *La Symbolique des échecs*, París: Henry Veyrier.
- CARRUTHERS, Mary J. (1990) *The Book of Memory: A Study of Memory in Medieval Culture*, Cambridge: University Press.
- CASANOVA, Emili (1988) *El lèxic d'Antoni Canals*, València: IIFV.
- CASTETS, Ferdinand (1907) "Li Livres Bakot", dins *Miscellania Chabaneau*, Erlangen, pp. 691-705.
- CÁTEDRA, Pedro M. (1994) *Sermón, sociedad y literatura en la Edad Media. San Vicente Ferrer en Castilla (1411-1412)*, Salamanca: Junta de Castilla y León.
- CAUNEAU, Jean-Michel - PHILIPPE, Dominique (1996) "*Le Jeu des échecs moralisés* de Guillaume de Saint-André", *Annales de Bretagne et des pays l'Ouest*, 103 (1), 7-65.
- CERVANTES, Miguel de (1998) *Don Quijote de la Mancha*, ed. Francisco RICO, Barcelona: Crítica.
- CESSOLE, Jacopo da (1829) *Volgarizzamento del libro De'costumi e degli offizii de'nobili sopra Il Giuco degli scacchi*, ed. Pietro MAROCCO, Milà: Tipografia del dottore Giulio Ferrario.
- CESSOLES, Jacques (1995) *Le livre du jeu d'échecs ou la société idéale au Moyen Age, XIIIe siècle*, trad. J.-M. MEHL, París: Éditions Stock.

- CESSOLIS, Iacobus de (1879) "Liber de Moribus hominum ac officiis nobilium sive super ludum scaccorum", dins *Jahresbericht der Mitteilungen aus den Handschriften der Ritter Akademie zu Brandenburg*, II, ed. Ernst KÖPKE, Brandenburg: Verlag von Adolph Mueller.
- CESSOLIS, Jacobo (1991) *El juego del ajedrez o Dechado de fortuna*, ed. Marie-José LEMARCHAND, Madrid: Siruela.
- CESSOLIS, Iacobus de (1549) *Dechado de la vida humana, moralmente sacado del juego del Ajedrez, Traduzido agora de nuevo por el licenciado Reyna*, Valladolid: Oficina de Francisco Fernández de Córdoba [reed. 1952, València: Castalia, M. A. i V. SOLER].
- CESSULIS, Jaume (1902) *Libre de bones costumes dels homens e dels oficis dels nobles*, ed. Antoni BULBENA, Barcelona: Francisco X. Altés.
- CHAMPION, Pierre (1908) *Charles d'Orléans joueur d'échecs*, París: Honoré Champion [reed. 1975, Ginebra: Slatkine Reprints].
- CHERCHI, Paolo - DE ROBERTIS, Teresa (1990) "Un inventario della Biblioteca Aragonesa", *Italia medioevale e umanistica*, 33, 109-347.
- CHICCO, Adriano - PORRECA, Giorgio (1959) *Il libro completo degli scacchi*, Milà: U. Mursia e C.; APE Corticelli.
- CHICCO, Adriano - PORRECA, Giorgio (1971) *Dizionario enciclopedico degli Scacci*, Milà: U. Mursia.
- CHICCO, Adriano - PORRECA, Giorgio (1973) *Il libro completo degli scacchi*, Milà: U. Mursia [5ª ed., corregida i augmentada].
- CHICCO, Adriano - ROSINO, Antonio (1990) *Storia degli scacchi in Italia*, Venècia: Marsilio Editori.
- CHICCO, Adriano (1939) *Gli scacchi in Liguria*, Savona.
- CHICCO, Adriano (1943) *Dante e gli scacchi*, Florència: L'Italia Scachistica.
- CHICCO, Adriano (1946) *Fortuna degli scacchi nel '500. Una corte di scacchisti: gli Estensi*, Milà: L'Italia Scachistica.
- CHICCO, Adriano (1948) *Gli scacchi nel regno di Napoli*, Milà: L'Italia Scachistica.
- CHICCO, Adriano (1963) "Un frate scacchista del milletrecento", *L'Italia Scachistica*, 687-688, 4-7.

- CHICCO, Adriano (1979a) "Gli scacchi in Lombardia prima del 1500", *L'Italia Scacchistica*, LXIX, 122 i ss.
- CHICCO, Adriano (1979b) "Un fantomatico incunabolo sul giuoco degli scacchi", *L'Esopo*, 3, 45-50.
- CHICCO, Adriano (1980a) "Lucena", *Contro Mossa*, pp. 36-37 i 46-47.
- CHICCO, Adriano (1980b) *Ruy Lopez de Segura*, Milà: L'Italia Scachistica.
- CHOMARAT, Jacques (1982) "Les Échecs d'après Vida", dins *Actes du XXIIIe colloque internationale d'études humanistes* (Tours, juliol 1980), pp. 367-381.
- CICUTTO, Marcello (1993) "In figura di sacacchi. Spazi di storie tardogotiche", dins MALATO, E. - PICONE, M., *Passare il tempo: La letteratura del gioco e dell'intrattenimento dal XII al XVI secolo*, (Atti del convegno di Pienza 10-14 set. 1991), 91-103.
- CIFUENTES, Lluís (inèdit) *La difusió de la ciència en català a la baixa Edat Mitjana i el Renaixement: catàleg de manuscrits i de primers impresos*, Barcelona, en premsa.
- COLLET, Alain (ed.) (1984) Jean FERRON, *Le jeu des eschaz, moralisé 1347*, tesi doctoral, Grenoble: Université des langues et lettres de Grenoble III.
- COLON, Germà - GARCIA, Arcadi (eds.) (1981) *Llibre del Consolat de Mar*, 2 vols., Barcelona: Fundació Salvador Vives Casajuana - Fundació Noguera.
- CONCHEFF, Beatrice Jorgensen (1985) *Bibliography of Old Catalan texts*, Madison: Hispanic Seminary of Medieval Studies.
- COROMINES, Joan (1980-1991) *Diccionari etimològic i complementari de la llengua catalana*, 9 vols., Barcelona: Curial Edicions Catalanes, Caixa de Pensions "La Caixa".
- COSTA, Maria-Mercè (1983) "L'inventari de béns del poeta Pere de Queralt", *Estudis Universitaris Catalans*, 25, *Miscel·lània R. Aramon i Serra*, III, 115-45.
- COSTAMAGNA, Giorgio (1970) *Il notario a Genova tra prestigio e potere*, Spoleto-Roma: Panetta e Petrelli,.
- COVARRUBIAS, Sebastián de (1978) *Emblemas morales*, ed. C. BRAVO-VILLASANTE, Madrid: F.U.E.

- CRANE, Thomas Frederick (1883) "Mediaeval Sermon-Books and Stories", *Proceedings of the American Philosophical Society*, XXI, 49-78.
- CUARTERO, Mª Pilar - MATEU, Francisco Javier (1999) "Presència de *exempla* afortunados en el *De ludo scachorum* de Jacobo de Cessolis", *Aragón en la Edad Media*, XIV-XV, vol. I.
- CURTIUS, Ernst Robert (1995) *Literatura europea y Edad Media Latina*, trad. de M. F. ALATORRE i A. ALATORRE [de l'original *Europäische Literatur und Lateinisches Mittelalter*, Bern: A. Francke, 1948], 5ª reimp., Madrid: Fondo de Cultura Económica de España.
- DE BROCA, Guillem M. (1907) "Ordinacions fetes en Cort per tota Catalunya y les illes de Mallorca, Ibiça y Menorca", *Anuari del Institut d'Estudis Catalans*, 1, XXXIV, 274.
- DE MARINIS, Tammaro (1947-52) *La biblioteca napoletana dei re d'Aragona*, 4 vols., Milà: Hoepli.
- DEGENHART, Bernhard - SCHMITT, Annegrit (1973) *Marino Sanudo und Paolino Veneto. Zwei Literaten des 14. Jahrhunderts in ihrer Wirkung auf Buchillustrierung und Kartographie in Venedig, Avignon und Neapel*, Tübingen: Erns Wasmuth Verlag.
- DELCORNO, Carlo (1989) *Exemplum e letteratura tra Medioevo e Rinascimento*, Bolònia: Il Mulino.
- DELGADO, Juan (1996) *Diccionario de impresores españoles (siglos XV-XVII)*, Madrid: Arco Libros.
- DELLE DONNE, Fulvio (1996) "La solitudine del filosofo: variazioni su un 'paradigma metaforico' dall'antichità al medioevo", *Koinwnia*, 20, 5-31.
- DEVOTO, Daniel (1972) *Introducción al estudio de don Juan Manuel y en particular El Conde Lucanor. Una bibliografía*, Madrid: Castalia.
- DEXTREIT, Jacques - ENGEL, Norbert (1984) *Jeu d'échecs et sciences humaines*, París: Payot.
- DI LORENZO, Raymond D. (1968) *The Libellus "De Ludo Schachorum" of Jacobus de Cessolis: A Literary Study*, Tesi doctoral, Toronto: Pontifical Institute of Mediaeval Studies.

- DI LORENZO, Raymond D. (1973) "The Collection Form and the Art of Memory in the *Libellus super ludum schachorum* of Jacobus de Cessolis", *Medieval Studies*, 35, 205-221.
- DICK, Wilhelm (ed.) (1890) *Die Gesta Romanorum. Nach der Innsbrucker Handschrift v. J. 1342 und vier Münchener Handschriften*, Erlangen/Leipzig: A. Deichert'sche [Erlanger Beiträge zur englischen Philologie, 7].
- DICK, Wilhelm (ed.) (1890) *Die Gesta Romanorum. Nach der Innsbrucker Handschrift v. J. 1342 und vier Münchener Handschriften*, Erlangen/Leipzig: A. Deichert'sche [Erlanger Beiträge zur englischen Philologie, 7].
- DIÉGUEZ SEGUÍ, Maria Àngels (2001) *El Llibre de Cort de Justícia de València (1279-1321): estudi lingüístic*, València: IIFV.
- DIOSDADO CABALLERO, Raimundo (1793) *De prima typographiae hispanicae aetate specimen*, Roma: Antonium Fulgonium.
- DOMÍNGUEZ BORDONA, Jesús (1931) *Catálogo de los manuscritos catalanes de la Biblioteca Nacional*, Madrid: Blass.
- DOMÍNGUEZ BORDONA, Jesús (1952) *El escritorio y la primitiva biblioteca de Santes Creus*, Tarragona: Instituto de Estudios Tarraconenses "Ramón Berenguer IV".
- DOMÍNGUEZ BORDONA, Jesús (1958a) "Las dos procedencias principales de la Biblioteca de Tarragona", *Revista de Archivos, Bibliotecas y Museos*, LXV, 531-534.
- DOMÍNGUEZ BORDONA, Jesús (1958b) "Manuscritos de San Bernardo en la Biblioteca de Tarragona", *Scriptorium*, XII, 238-246.
- DOMÍNGUEZ FERNÁNDEZ, Enrique (1993) "Juegos de azar en la Navarra medieval" dins *Espai i temps d'oci a la història, XI Jornades d'Estudis Històrics Locals*, Institut d'Estudis Baleàrics, pp. 601-615.
- DOMÍNGUEZ RODRIGUEZ, Ana (1987) "El libro de los juegos y la miniatura alfonsí" dins *Libros de Ajedrez, dados y tablas*, Madrid: Patrimonio Nacional, pp. 29-123.

- DUBY, Georges (1978) *Les trois Ordres ou l'imaginaire du féodalisme*, París: Gallimard [trad. cast. 1983, *Los tres órdenes o lo imaginario del feudalismo*, Barcelona: Argot].
- DUHAMEL, M. *et alii* (1901-03) "Départements: Carpentras", *Catalogue général des manuscrits des bibliothèques publiques de France*, 34, París: E. Plon, Nourrit et cie, imprimeurs-éditeurs.
- DUNN-LARDEAU, Brenda (ed.) (1986) *Legenda aurea. Sept siècles de diffusion, Actes du Colloque international sur la Legenda aurea*, Montreal: Bellermin; París: Librairie philosophique.
- DURAN i SANPERE, Agustí (1917) "Notícia de llibres en inventaris de Cervera", *Butlletí de la Biblioteca de Catalunya*, 7, IV, 127-135.
- EIXIMENIS, Francesc (1967) *La societat catalana del segle XIV*, ed. J. R. WEBSTER, Barcelona: ed. 62.
- EIXIMENIS, Francesc (1983) *Lo Crestià (Selecció)*, ed. Albert HAUF, Barcelona: ed. 62, MOLC.
- EIXIMENIS, Francesc (1986-1987) *Dotzè llibre del Crestià*, ed. Curt WITTLIN *et alii*, Girona: Diputació de Girona Col·legi Universitari.
- EIXIMENIS, Francesc (1993) *Prosa*, ed. Xavier RENEDO i Sergi GASCON, Barcelona: Teide.
- ENAUD, F. (1968) "Peintures murales découvertes dans une dépendance de la cathédrale de Puy-en-Velay. Problemes d'interprétation", *Monuments historiques*, XIV, 4, 31-76.
- EQUIP BROIDA (1986) "Ús de l'espai en els castells i torres dels segles XIV i XV", dins *Fortaleses, torres guaites i castells de la Catalunya medieval, Acta/Mediaevalia*, annex 3, Barcelona, pp. 217-295.
- ESCRIG i MARTÍNEZ, José (1887) *Diccionario valenciano-castellano de José Escrig y Martinez. Ensayo de ortografía lemosino-valenciana por Constantino LLombart*, València: Librería de Pascual Aguilar.
- FABER, Marion (1988) *Das Schachspiel in der europäischen Malerei und Graphik (1550-1700)*, Wiesbaden: Harrassowitz.
- FÀBREGA GRAU, Àngel (1955) "Els primitius textos catalans de l'art de ben morir", *Analecta Sacra Tarraconensia*, 28, 78-91.

- FALMAGNE, Thomas (1993) "Les instruments de travail d'un prédicateur cistercien", dins *De la homélie au sermon: histoire de la prédication médiévale. Actes du colloque international de Louvain-la-Neuve*, ed. J. HAMESSE i X. HERMAND, Louvain-la-Neuve: Université Catholique de Louvain, pp. 183-237.
- FANELLI (1979) *Aspetti della Roma Cinquecentesca. Note sulla diffusione della cultura iberica a Roma*.
- FARNÉS, Sebastià (1994) *Paremiologia catalana comparada*, 8 vols., Barcelona: Columna.
- FAULHABER, Charles (1983) *Medieval Manuscripts in the Library of the Hispanic Society of America. Religious, Legal, Scientific, Historical, and Literary Manuscripts*, Nova York: The Hispanic Society of America.
- FAULHABER, Charles B. - GÓMEZ, Àngel - CORTIJO, Antonio - MOLL, Àngela (1999) *BETA (Bibliografía Española de Textos Antiguos)*, Berkeley: The Bancroft Library, University of California, CD-ROM [versió abreujada a <http://sunsite.berkeley.edu-philobiblon>].
- FELIU i TORRENT, Francesc (1997) "L'empremta d'Antoni de Bastero entre els seus contemporanis i la pervivència del seu record. Revisió crítica dels estudis basterians", *Arxiu de Textos Catalans Antics*, 17, 573-595.
- FERRANDO, Antoni (1978) *Narcís Vinyoles i la seua obra*, València: Universitat de València.
- FERRER GIMENO, Mª Rosario (1993) *La lectura en Valencia (1416-1474): una aproximación històrica*, Tesi doctoral, València: Departament d'Història Antiga i de la Cultura Escrita, Universitat de València.
- FERRON, Jean (1347) *Le Jeu des eschaz, moralisé*, ed. Alain COLLET, tesi mecanografiada, Grenoble, 1984.
- FITÉ, Francesc (1984-85) "El lot de peces d'escacs de cristall de roca del museu diocesà de Lleida, procedents del tresor de la col·legiata d'Ager (s. XI)", *Acta historica et archeologia Mediaevalia*, 5-6, 281-312.
- FOGOLARI, G. (1946) "Le figure degli scacchi in un trattato del trecento", *Scritti d'Arte*, 21 i ss.

- FONT i SAGUÉ, Norbert (1908) *Historia de les ciències naturals á Catalunya del sigle IX al sigle XVIII*, Barcelona: La Hormiga de Oro.
- FORNI, Alberto (1980) "Giacomo da Vitry, predicatore e sociologo", *La cultura*, XVIII, 34-89.
- FRUGONI, Chiara (1990) "El ajedrez en el mundo de Jacobo de Cessolis", dins *Volumen de comentario a la edición facsímil del cod. pal. lat. 961*, Madrid: Ed. Encuentro, pp. 35-79.
- FULLER, Carol S. (1974) *A critical edition of le jeu des échés molarisé translated by Jean de Vignay*, Tesi doctoral, Washington: The Catholic University of America.
- Furs e Ordinations fetes per los gloriosos Reys de Aragó als regnícòls del Regne de València* (València, 1482, edició impresa per LAMBERT PALMART) [Reed. facs. 1976, València: Universitat de València].
- GAL·LES, Joan de (1930) *Breviloqui o breu parlament dels antichs prínceps e philòsoffs*, ed. Norbert d'ORDAL, Barcelona: Barcino.
- GALPIN, S. L. (1920) "Les Eschez amoureux", *Romanic Review*, XI, 283-307.
- GARCIA PANADÉS, Teresa (1983) "Los bienes de Ferrer de Gualbes, ciudadano de Barcelona (hacia 1350-1423)", *Acta Historica et Archaeologica Mediaevalia*, 4, 149-204.
- GARCIA-OLIVER, Ferran (ed.) (1987) *Llibre d'establiments de Gandia. Imatges i missatges en una vila medieval*, Gandia: Arxiu Municipal de Gandia.
- GARZÓN, José A. (2001) *En pos del incunable perdido. Francesch Vicent: Llibre dels jochs partitis dels schachs, Valencia, 1495*, València: Biblioteca Valenciana.
- GASSOWSKA, Eligia (1964) "Wczesnosredniowieczne szachy z Sandomierza", *Archeologia Polski*, IX/1, 148-169.
- GENTILI, Augusto (1987) "De costumi degl'huomini e degli offitii de nobili: i giocatori di scacchi, la fonte, l'allegoria", dins Fossaluzza, G. - Manzato, E. (eds.), *Paris Bordon e il suo tempo*, Treviso: Canova, pp. 125-132.
- GLORIEUX, Palémon (1933) *Répertoire des maîtres en théologie de Paris au XIIIe siècle*, 2 vols., París: Libr. philosophique J. Vrin.

- GOLDSCHMIDT, Adolph (1944/46) "Die Luzerner illustrierten Handschriften des Schachzabelbuches des Schweizer Dichters Konrad von Ammenhausen. Ein Beitrag zur Geschichte der Buchmalerei im 14. und 15. Jahrhundert", *Innerschweizerisches Jahrbuch für Heimatkunde*, 8/10, 9-33.
- GONZÁLEZ HURTEBISE, Eduardo (1907) "Inventario de los bienes muebles de Alfonso de Aragón como infante y como rey (1412-1424)", *Anuari de l'Institut d'Estudis Catalans*, pp. 148-188.
- GONZÁLEZ, Aurelio (2000) "Tópicos caracterizadores épicos y novelescos en el Romancero Viejo", dins *Actas del VIII Congreso Internacional de la Asociación Hispánica de Literatura Medieval* (Santander, 22-26 de setembre de 1999), Santander: Asociación Hispánica de Literatura Medieval, pp. 857-868.
- GRANDESE, P. (1988) "Sulla composizione del *Libro dei Giochi* di Alfonso X El Sabio", *Annali di Cà Foscari*, XXVIII, 176 ss.
- GUARDIOLA ALCOVER, Conrado (1988) "La *Summa de Poenitentia* de Servas Sanctus de Faenza una de las fuentes del *Libro de los exenplos por ABC*", *Antonianum*, LXII, 259-277.
- GUERY, Alain (1992) "La dualité de toutes les monarchies et la monarchie chrétienne" dins *La royauté sacrée dans le monde chrétien*, París: École des Hautes Études en Sciences Sociales, pp. 39-51.
- GUICHARD, F. - ROY, B. (1991) "Les échecs et l'amour" dins *Le livre des Échecs amoureux*, París: Ed. du Chêne, pp. 8-15.
- GUREVIC, Aron Ja. (1990) "El mercader", dins LE GOFF, (ed.) *El hombre medieval*, Madrid: Alianza Editorial, pp. 253-294.
- HAUF, Albert (1979) "El '*Ars praedicandi*' de Fr. Alfonso d'Alprão, O.F.M. Aportación al estudio de la teoría de la predicación en la Península Ibérica", *Archivum Franciscanum Historicum*, 72, 233-329.
- HAUF, Albert Guillem (1990) *D'Eiximenis a Sor Isabel de Villena. Aportació a l'estudi de la nostra cultura medieval*, València: IFV; Barcelona: PAM.
- HECK, Roman (1964) "Miniatury wroc³awskiego rekopisu Jakuba de Cessulis *Liber super ludum scacorum*", *Acta Universitatis Wratislaviensis*, 23, 13-50.

- HELFFERICH, Adolf (1858) *Raymund Lull und die Anfänge der catalanischen Literatur*, Berlín: J. Springer.
- HERVIEUX, Léopold (ed.) (1886) *Les Fabulistes Latins*, 5 vols., París: Librairie de Firmin-Didot et Cie [reed. 1970, Hildesheim].
- HILLGARTH, Jocelyn Nigel (1991) *Readers and books in Majorca (1229-1550)*, 2 vols., París: Éditions du Centre National de la Recherche Scientifique.
- HINOJOSA MONTALVO, José (1993) "El juego en tierras alicantinas durante la baja edad media", dins *Espai i temps d'oci a la història, XI Jornades d'Estudis Històrics Locals*, Institut d'Estudis Baleàrics, pp. 395-407.
- HUESO ROLLAND, Francisco (1934) *Exposición de encuadernaciones españolas, siglos XII al XIX: Catálogo general ilustrado*, Madrid: Blass.
- HUIZINGA, Johan (1978) *El otoño de la Edad Media*, Madrid, Alianza Universidad [trad. de *Herfsttij der Middeleeuwen*, de José GAOS].
- HUNT, Tony (ed.) (1985) *Les Gius Partiz des eschez: Two Anglo-Norman Chess Treatises*, Londres: Anglo-Norman Text Soc.
- IGLÉSIAS, Josep Antoni (1996) *Llibres i lectors a la Barcelona del segle XV. Les biblioteques de clergues, juristes, metges i altres ciutadans a través de la documentació notarial (anys 1396-1475)*, Tesi doctoral, Barcelona: Universitat Autònoma de Barcelona.
- JAUME I (1946) *Libre de saviesa del rey don Jaime I*, Barcelona: Instituto Antonio de Nebrija.
- JAUSS, Hans Robert (1984) "Une approche médiévale: les petits genres de l'exemplaire comme système littéraire de communication" dins *La notion de genre à la renaissance*, Ginebra: Slatkine, pp. 35-57.
- JONIN, Pierre (1949) "La partie d'échecs dans l'épopée médiévale", dins *Mélanges de philologie romane et de littérature médiévale offerts à Ernest Hoepffner*, París [reimp. 1974 Ginebra: Slatkine reprints], pp. 307-12.
- JUNYENT, Eduard (1943) "Repertorio de noticias sobre manuscritos catalanes entresacadas de algunos inventarios de la 'Curia Fumada' de Vich", *Analecta Sacra Tarraconensia*, 16, 57-86.
- KAEPPELI, Thomas O.P. (1960) "Pour la biographie de Jacques de Cessole", *Archivum Fratrum Praedicatorum*, 30, 149-162.

- KAEPPELI, Thomas O.P. (1975) *Scriptoris Ordinis Praedicatorum Medii Aevi*, 2 vols., Roma: ADS Sabinae.
- KATZENELLENBOGEN, Adolf (1939) *Allegories of the Virtues and Vices in Mediaeval Art from Early Christian Times to the Thirteenth Century*, Londres: The Warburg Institute [reed. 1989, Toronto: University Press].
- KEDAR, Benjamin Z. (1976) *Merchants in crisis*, New Haven i Londres [trad. it. 1981: *Mercanti in crisi a Genova e Venezia nel '300*, Roma: Iouvence].
- KEDAR, Benjamin Z. (1977) "The genoese notaires of 1382: the anatomy of an urban occupational group", dins *The medieval city*, ed. H. A. MISKIMIN *et alii*, New Haven, Londres: Yale University Press, pp. 73-94.
- KELLER, John Esten (1949) *Motif-Index of Mediaeval Spanish Exempla*, Knoxville, Tenesse: The University of Tennessee.
- KELLER, John Esten (1967) *Alfonso X el Sabio*, Nova York: Twayne Publishers.
- KHAYAAM, Omar (1995) *Rubaiyyat*, trad. OMAR ALI SHAH, Madrid: ed. Sufi.
- KIEFER, Alfred (1958) *Das Schachspiel in Literatur und Kunst*, Munic: Münchner Buchgewerbehaus.
- KIENZE, B. M. (1993) "The typology of the medieval sermon and its development in the middle ages: report on work in progress", dins *De la homélie au sermon. Histoire de la prédication médiévale*, ed. J. HAMESSE i X. HERMAND, Louvain-la-Neuve, pp. 83-101.
- KLIEWER, Heinz-Jürgen (1966) *Die mittelalterliche schachallegorie und die deutschen schachzabelbücher in der Nachfolge des Jacobus de Cessolis*, Tesi doctoral, Heidelberg: Universitat de Heidelberg.
- KNOWLES, Christine (1954a) "Jean de Vignay, un traducteur du XIV siècle", *Romania*, 75, 353-383.
- KOHLER, Charles (1898) "Traité du recouvrement de la Terre Sainte adressé, vers l'an 1295, à Philippe le Bel par Galvano de Levanto, médecin génois", *Revue de l'Orient latin*, 6, 343-369.
- KRAMER, Karl S. (1995) *Bauern, Handwerker und Bürger im Schachzabelbuch: Mittelalterliche Ständegliederung nach Jacobus de Cessolis*, Munic: Deutscher Kunstverlag.

- KRISTELLER, Paul Oskar (1965-1997) *Iter Italicum. Accendunt alia Itinera. A Finding List of uncatalogued or incompletely catalogued humanistic Manuscripts of the Renaissance in Italian and other Libraries*, 9 vols., Londres: The Warburg Institute.
- LAJARD, Félix (1869) "Jacques de Cessoles, dominicain", dans *Histoire littéraire de la France*, XXV, pp. 9-41.
- LAMPE, Aladin (1962) *Die Dame und der Koenig. Kulturgeschichte des Schachspiels*, Munic: Bruckmann.
- LASA, Tassilo von Heydebrand und de (1887) *Verzeichniss meiner Sammlung von Schriften ueber das Schachspiel*, Wiesbaden: Petmechy.
- LASA, Tassilo von Heydebrand und de (1892) "Bemerkungen über das mittelalterliche schachspiel", dans VETTER, Ferdinand ed., *Bibliothek älterer Schriftwerke der deutschen Schweiz*, Frauenfeld: Verlag von J. Huber, pp. 803-818.
- LASA, Tassilo von Heydebrand und de (1897) *Zur Geschichte und Literatur des Schachspiels*, Leipzig: Veit [reimp. 1978, Leipzig: Zentralantiquariat RDA].
- Latin Library, The*, <http://patriot.net/~lillard/cp/latlib> [consultes realitzades en setembre de 2001].
- LAVADO PARADINAS, Pedro J. (1991) "Imágenes del Juego de Ajedrez", *Cuadernos de Arte e Iconografía*, 4 (7), 94-102.
- LE GOFF, Jacques (1956) *Marchands et banquiers du Moyen Age*, París: Presses Universitaires de France.
- LE GOFF, Jacques (1980) *Histoire de la France urbaine: la ville medievale*, París: Seuil.
- LE GOFF, Jacques (1982) "Alle origini del lavoro intellettuale in Italia. I problemi del rapporto fra la letteratura, l'università e le professioni", dans *Letteratura italiana*, 1, Torí: Einaudi, pp. 649-679.
- LE GOFF, Jacques (1983) "Oficios licitos y oficios ilicitos en el occidente medieval", dans *Tiempo, trabajo y cultura en el Occidente Medieval*, Madrid: Taurus, pp. 86-102.
- LE GOFF, Jacques (1985a) "Le temps de l'exemplum (XIIIe siècle)", dans *L'espace et le temps, L'imaginaire médiéval*, París: Gallimard, pp. 99-102.

- LE GOFF, Jacques (1985b) "Réalités sociales et codes idéologiques au début du XIII siècle: un *exemplum* de Jacques de Vitry sur les tournois", dins *L'imaginaire médiéval*, París: Gallimard, pp. 248-261.
- LE GOFF, Jacques (1985c) "Portraits du roi idéal", *L'histoire*, 81, 70-76.
- LECLERQ, Jean (1957) *L'Amour des Lettres et le Desir de Dieu. Initiation aux auteurs monastiques du Moyen Age*, París: Ed. du Cerf.
- LECOY, Félix (1942-43) "Guillaume de Saint-André et son "Jeu des Echecs" moralisés", *Romania*, LXVII, 491-503.
- LECOY, Félix (1949) "Le Jeu des échecs d'Engreban d'Arras", dins *Melanges de philologie romane et de littérature courtoise médiévale*, París: E. Hoepffner, [reed. Strasbourg: Publ. Fac. Lletres Univers.], pp. 307-312.
- LEGARÉ, Anne-Marie (1991) "Splendeurs de la miniature en Hainaut", dins *Le livre des Échecs amoureux*, París: Ed. du Chêne, pp. 80-93.
- LINDE, Antonius van der (1874) *Geschichte und Litteratur des Schachspiels*, 2 vols., Berlín: J. Springer [reed. 1981, Zurich].
- LLABRÉS i QUINTANA, Gabriel (ed.) (1889a) *Doctrina moral*, Palma de Mallorca.
- LLABRÉS i QUINTANA, Gabriel (ed.) (1889b) Jahuda BONSENYOR, *Llibre de paraules e dits de savis e filòsofs*, Palma de Mallorca: Imp. Joan Colomar y Salas.
- LLABRÉS i QUINTANA, Gabriel (ed.) (1908) *Llibre de saviesa del Rey en Jacme .I. d'Aragó*, Santander: Imp. La Propaganda Católica.
- LLOMPART, Gabriel (1975-77) "El llibre català a la casa mallorquina (1350-1550)", *Analecta Sacra Tarraconensia*, XLVIII [1975, 193-240], XL-L [1976-77, 57-114], pp. 1-106.
- LLOMPART, Gabriel (1986) "La silla de Alfabia y la materia de Bretaña en la Malloca de la Baja Edad Media", *Archivo Español de Arte*, 59, 353-362.
- LO RAT-PENAT (ed.) (1908) *Seda de objectes: exposició de art retrospectiu*, València: Domenech.
- LONGÈRE, Jean (1983) *La Prédication médiévale*, París: Études Augustiniennes.
- LOPEZ DE SIGURA, Ruy (1561) *Libro de la invención liberal y arte del juego del Axedrez*, Alcalá de Henares: Andrés de Angulo.

- LÓPEZ ESTRADA, Francisco (1982) "Alejandro: Dios, Hombre o Nada (sobre el *Libro de los Ejemplos* 86 [15] y el *Dechado de la Vida Humana*)", dins *Essays on Narrative Fiction in the Iberian Peninsula in Honour of Frank Pierce*, Oxford, Dolphin, pp. 67-72.
- LÓPEZ, R. (1958) "Le marchand génois. Un profil collectif", *Annales [Su e giù per la storia di Genova]*, Gènova: Bozzi, 1975].
- LORENZO PINAR, Francisco Javier (1991) *Muerte y ritual en la Edad Moderna. El caso de Zamora (1500-1800)*, Salamanca: Universidad de Salamanca.
- LOTMAN, Yuri M. (1988) *Estructura del texto artístico*, Madrid: Ed. Istmo.
- LUNGO, Isidoro (ed.) (1864) *Canzona d'un Piagnone del Bruciamento della Vanità nel Carnevale del 1498*, Florència: Eredi Grazzini da Santa Maria in Campo.
- MADURELL i MARIMON, Josep M^a (1963) "Micer Jaume Callís y su biblioteca jurídica", *Anuario de Historia del Derecho Español*, 33, 539-63.
- MADURELL i MARIMON, Josep M^a (1974), *Manuscrits catalans anteriors a la impremta (1321-1474). Contribució al seu estudi*, Barcelona: Associació nacional de Bibliotecaris, arxivers i arqueòlegs.
- MADURELL, Josep M^a. - RUBIÓ, Jordi (1955) *Documentos para la historia de la imprenta y la librería en Barcelona*, Barcelona: Gremios de editores, de librereros y de Maestros Impresores.
- MAGEE, James F. (1910) *Good Companion (Bonus socius). XIIIth century manuscript collection of chess problems*, Florència: Tipografia Giuntina.
- MANDINGORRA, Mª Luz (1990) *Leer en la Valencia del Trescientos. El libro y la lectura en Valencia a través de la documentación notarial (1300-1410)*, 2 vols., València, Universitat de València, Facultat de Geografia i Història.
- MANRIQUE, Jorge (1989) *Poesía*, Madrid: Ed. Cátedra.
- MARCH, Ausiàs (2000) *Ausiàs March. Poesies*, ed. Pere BOHIGAS, Barcelona: Barcino [2ª edició revisada per Amadeu-J. SOBERANAS i Noemí ESPINÀS].
- MARCH, Pere (1993) *Obra completa*, ed. de Lluís CABRÉ, Barcelona, Barcino.
- MARCHIORI, Claudio (ed.) (1987) *Antichi volgarizzamenti genovesi da S. Gerolamo*, Gènova: Tilgher.

- MARKL, Dagoberto (1997-98) "Breve contribuição para o estudo dos tratados do jogo de xadrez da Biblioteca Nacional", *Leituras: Revista Biblioteca Nacional de Lisboa*, 2, 99-104.
- MARTÍ DE BARCELONA, P. O.M. (1936) "L'ars praedicandi de Francesc Eiximenis", dins *Homenatge a Antoni Rubió i Lluch*, II, pp. 301-340.
- MARTÍ GADEA, Joaquim (1891) *Diccionario general valenciano-castellano:...que comprende los términos literarios y del lenguaje usual en su sentido propio y figurado, las voces usadas en las ciencias, artes y oficios, los nombres propios de la Historia, Geografía, Biografía y Mitología, y las locuciones, frases y refranes usados en el antiguo reino de Valencia*, València: Imprenta de José Canales Romá.
- MARTÍNEZ ROMERO, Tomàs (1986) "Una aproximació a les traduccions peninsulars de les *Epistulae ad Lucilium*. La doble traducció catalana", *Llengua & Literatura*, 1, 111-149.
- MARTÍNEZ ROMERO, Tomàs (ed.) (1995) *Luci Anneu SÈNECA, Tragèdies, traducció catalana medieval amb comentaris del segle XIV de Nicolau Trevet*, 2 vols., Barcelona: Barcino.
- MARTORELL TRABAL, F. - VALLS TABERNER, F. (1911-12) "Pere Beçet (1365?-1430)", *Institut d'Estudis Catalans, Anuari MCMXI-XII*, any IV, 577-656.
- MARTORELL, Joanot (1990) *Tirant lo Blanch*, ed. Albert HAUF i Vicent J. ESCARTÍ, 2 vols., València: Conselleria de Cultura, Educació i Ciència de la Generalitat Valenciana.
- MAS i VIVES, Joan (1996) "El gènere de la moralitat en el teatre català antic", *Llengua & Literatura*, 7, 91-104.
- MASSÓ i TORRENTS, Jaume (1896) *Manuscrits catalans de la Biblioteca Nacional de Madrid: notícies per un catàleg raonat*, Barcelona: L'Avenç.
- MASSÓ i TORRENTS, Jaume (1900) "Els manuscrits de la traducció catalana", dins BRUNET (ED.) *De les costumes del homens e del oficis dels nobles, sobre el Joch dels escacs*.
- MASSÓ i TORRENTS, Jaume (1904), "Butlletí bibliogràfic", *Revista de Bibliografia Catalana*, 259-260.

- MASSÓ i TORRENTS, Jaume (1905) "Inventari dels béns mobles del rey Martí d'Aragó", *Revue Hispanique*, 12, 413-590.
- MASSOT i MUNTANER, Josep (1983) "Notes sobre el text i l'autor de la Representació de la Mort", dins *Serta Philologica F. Lázaro Carreter*, Madrid: Ed. Cátedra, pp. 347-353.
- MATHIEU-CASTELLANI, Gisèle (1986) "L'échiquier allégorique", *Corps écrit*, 18, 79-87.
- MATHIEU-CASTELLANI, Gisèle (1988) *Emblèmes de la mort. Le dialogue de l'image et du texte*, París: A. -G. Nizet.
- MEHL, Jean-Michel (1975) *Jeu d'Echecs et Education au XIIIe siècle. Recherches sur le "Liber de moribus" de Jacques de Cessoles*, Tesi doctoral, Estrasburg: Faculté des sciences historiques de l'Université des sciences humaines de Strasbourg.
- MEHL, Jean-Michel (1978a) "L'exemplum chez Jacques de Cessoles", *Le moyen âge*, 84, 227-246.
- MEHL, Jean-Michel (1978b) "Le Roi de l'échiquier. Approche du myte royal à la fin du Moyen Age", *Revue d'histoire et de philosophie religieuses*, 2, 145-161.
- MEHL, Jean-Michel (1984) "Le jeu d'échecs à la conquête du monde", *L'Histoire*, 71, 40-50.
- MEHL, Jean-Michel (1987) "La noblesse d'après Jacques de Cessoles", dins *Byzantinische Forschungen (Mélanges F. Thiriet)*, pp. 523-535.
- MEHL, Jean-Michel (1990) *Les jeux au royaume de France, du XIIIe au début du XVIe siècle*, París: Fayard.
- MEHL, Jean-Michel (1995) "Entre culture et réalité: la perception des jeux, sports et divertissements au moyen âge et à la Renaissance", dins CAVACIOCCHI, S. (ed.) *Il tempo libero. Economia e società (loisirs, leisure, tiempo libre, Freizeit)*, secoli XIII-XVIII, Florència: Le Monnier.
- MEISSENBURG, Egbert (1981) "Das lateinische schachzabelbuch des Jacobus de Cessolis. Eine Bibliographie", *Aus dem Antiquariat*, 8, 337-340.

- MELANI, S. (1989) "Metafore scacchistiche nella letteratura medievale di ispirazione religiosa: I *Miracles de Nostre Dame*' di Gautier de Coinci, *Studi mediolatini e volgari*, XXXV, 141-173.
- MÉNDEZ, Francisco (1796) *Typographia española*, Madrid: Viuda de D. Joachin Ibarra.
- MERCADÉ i RIMBAU, Josep (1991) "La guerra del golfo y el ajedrez", *Revista Internacional de Ajedrez*, 48, 53-57.
- MERCADÉ i RIMBAU, Josep (1992) "Lope de Vega y el ajedrez", *Revista Internacional de Ajedrez*, 57 (54-55) i 58 (56-57).
- METTLICH, Josef (1907) *Die Schachpartie in der Prosabearbeitung der allegorischdidaktischen Dichtung "Les Eschez amoureux"*, Münster: aschendorffsche Buchdruckerei.
- MEYER, Nicole - WYSS, Michaël (1991) "Un jeu de tables du XII siècle provenant de Saint-Denis", *Archéologie médiévale*, 21, 103-113.
- MIQUEL i PLANAS, Ramon (1913) "El Jòc d'Escacs en la literatura catalana", *Bibliofília*, IX-XII, 398-402.
- MIQUEL i PLANAS, Ramon (1914) "Escacs d'Amor, poema inèdit del XV segle", *Bibliofília*, I, 413-440.
- MIQUEL I PLANAS, Ramon (ed.) (1914) *Llibre anomenat Valeri Màxim dels dits i fets memorables, traducció catalana del XIV segle per frare Antoni Canals; ara per primera volta estampada segons el Codex del Consell de Cent barceloní*, 2 vols., Barcelona: Tip. Miquel-Rius
- MIQUEL i ROSELL, Francesc Xavier (1937) *Catàleg dels llibres manuscrits de la Biblioteca del Monestir de Sant Cugat del Vallés existents a l'Arxiu de la Corona d'Aragó*, Barcelona: Impremta de la Casa de la Caritat.
- MIQUEL i ROSSELL, Francesc Xavier (1958-1969) *Inventario general de manuscritos de la Biblioteca Universitaria de Barcelona*, 4 vols., Madrid: Dirección General de Archivos y Bibliotecas.
- MIRALLES, Melcior (1989) *Dietari del capellà d'Alfons el Magnànim*, ed. Vicent-Josep ESCARTÍ, València: Edicions Alfons el Magnànim.

- MOLL, Francesc de Borja (1952) *Gramática histórica catalana*, Gredos: Madrid [reed., en català, 1991, *Gramàtica històrica catalana*, València: Universitat de València].
- MONTOYA, Jesús (1979-1980) "Los prólogos de Gautier de Coinci", *Estudios Románicos*, 2, 11-75.
- MOREL FATIO, Alfred (1897), "Katalanische Litteratur", dins GRÖBER, G., *Grundriss der romanischen Philologie*, vol. 2-2, Estrasburg: Karl J. Trubner.
- MORERA, Josep (1935) *Catedral de Gerona: Catálogo-Inventario de la Biblioteca y Secretaría Capitular*, Girona [manuscrit dipositat a l'ACG].
- MÜLLER, Rainer A. (1981) *Der Artz im Schachspiel bei Jakob von Cessolis*, Munic: Verlag Karl Thiemig AG [s'hi inclou versió en anglés, francés i castellà].
- MÜLLER, Rainer A. (1995) "Il gioco degli scacchi come metafora della società tardomedievale", *Ludica. Annali di storia e civiltà del gioco*, 1, 114-125.
- MURPHY, James J. (1986) *La retórica en la edad media: historia de la teoría de la retórica desde San Agustín hasta el Renacimiento*, trad. de G. HIRATA, Mèxic: Fondo de Cultura Económica.
- MURRAY, Harold James Ruthven (1913) *A History of chess*, Oxford: Oxford University Press [reed. Northampton, Massachusetts: Benjamin Press].
- MURRAY, Harold James Ruthven (1952) *A history of board-games other than chess*, Oxford: Oxford University Press.
- NELLI, René (1977) *Ecrivains anticonformistes du moyen âge occitan*, 2 vols., París: Phébus.
- OESTERLEY, Hermann. (ed.) (1872) *Gesta Romanorum von Hermann Oesterley*, 2 vols., Berlín: Weidmann.
- OLMOS CANALDA, Elías (1928) *Catálogo descriptivo de los códices de la catedral de Valencia*, Madrid: Tip. de la Revista de Archivos.
- OLMOS CANALDA, Elías (1943) *Códices de la Catedral de Valencia: catálogo descriptivo*, Madrid: Consejo Superior de Investigaciones Científicas, Instituto Nicolás Antonio.
- ORTALLI, Gherardo (ed.) (1993) *Gioco e giustizia nell'Italia di Comune*, Treviso: Fondazione Benetton Studi Ricerche.

- ORTALLI, Gherardo, "Tempo libero e medioevo tra pulsioni ludiche e schemi culturali", dins *Il tempo libero economia e società (Loisirs, Leisure, Tiempo Libre, Freizeit) Secc. XIII-XVIII*, pp. 31-54.
- PACKARD HUMANITIES INSTITUTE, (ed.), *Latin Texts*, CD-ROM.
- PAGÉS, Amadeu (1990) *Ausiàs March i els seus predecessors*, traducció de Víctor GÓMEZ [*Auzias March et ses prédécesseurs*], València: Edicions Alfons el Magnànim, Institució Valenciana d'Estudis i Investigació.
- PALUZIE LUCENA, José (1911-1913) *Manual de Ajedrez para uso de principiantes*, 3 vols., Barcelona: Hijos de Paluzie.
- PALUZIE LUCENA, José (1913) *Primer ensayo de Bibliografía Española de Ajedrez*, Barcelona: Hijos de Paluzie Editores.
- PANZER, Georg W. (1796) *Annales typographici*, Nuremberg: Joannis Eberhardi.
- PAREJA, Félix M. (1935) *El libro de ajedrez*, Madrid: Publicaciones de las Escuelas de Estudios àrabes de Madrid y Granada.
- PAREJA, Félix M. (1953) *La fase araba del gioco degli scachi*, Roma [reed. *Oriente Moderno*, XXXIII, 10, 408-409].
- PAREJA, Félix M. (1984) "Ajedrez, Bosquejo histórico, con especial atención a la Península Ibérica", *Boletín de la Asociación Española de Orientalistas*, 20, 5-23.
- PASTOUREAU, Michel (1990a) *L'échiquier de Charlemagne, un jeu pour ne pas jouer*, París: Adam Biro.
- PASTOUREAU, Michel (1990b) *Pièces d'échecs (Bibliothèque nationale, cabinet des médailles et antiques, 7 juny - 30 setembre)*, París: Bibliothèque Nationale.
- PASTOUREAU, Michel (1991) "Jouer, aimer, rêver", dins *Le livre des Échecs amoureux*, París: Ed. du Chêne, p. 7.
- PÉCHINÉ, Jean-Michel (1997) *Le noble jeu des échecs*, París: Gallimard.
- PENNA, Mario - RUBIO, Fernando (eds.) (1959-1964) *Prosistas castellanos del siglo XV*, 2 vols., Madrid: Atlas.
- PERARNAU i ESPELT, Josep (1982) *Els manuscrits lul·lians medievals de la Bayerische Staatbibliothek de Munic. I. Volums amb textos catalans*, Barcelona: Facultat de Teologia.

- PERARNAU i ESPELT, Josep (2000) "Cent anys d'estudis dedicats als sermons de sant Vicent Ferrer", *Arxiu de Textos Catalans Antics*, 18, 9-62.
- PÉREZ DE ARRIAGA, Joaquín (1997) *El incunable de Lucena. Primer Arte de Ajedrez Moderno*, Madrid: Ediciones Polifemo.
- PÉREZ GARCÍA, Pablo (1990) *La comparsa de los malechores de Valencia (1479-1518)*, València: IVEI.
- PETSCHAR, Hans (1986) *Kulturgeschichte als Schachspiel*, Aachen: Rader Verlag.
- PETTI-BALBI, Giovanna (1986) "Arte di governo e crociata: il *Liber sancti passagii* di Galvano da Levanto", *Studi e Ricerche dell'Instituto di civiltà classica cristiana medievale*, 7, 131-168.
- PETTI-BALBI, Giovanna (1990) "El Ajedrez Moralizado de Galvano da Levanto", dins *Volumen de comentario a la edición facsímil del cod. pal. lat. 961*, Madrid: Ed. Encuentro, pp. 81-103.
- PETTI-BALBI, Giovanna (1991) *Una città e il suo mare, Genova nel medioevo*, Bolònia: CLUEB.
- PICHERIT, Jean-Louis G. (1974-1975) "Une partie d'échecs dans la chanson de *Lion de Bourges*", *Romance Notes*, XVI, 692-694.
- PIÑOL i ALABART, Daniel (1999) "Pere Sabater, notari de Tarragona i lletrat (segle XV)", *Estudis Històrics i Documents dels Arxius de Protocols*, XVII, 125-151.
- POPE, Randolph D. (1982) "Especulaciones sobre el ajedrez, Sansón Carrasco y Don Quijote", *Anales Cervantinos*, 20, 29-47.
- PUCHADES i BATALLER, Ramon J. (1999) *Als ulls de Déu, als ulls dels homes. Estereotips morals i percepció social d'algunes figures professionals en la societat medieval valenciana*, València: Seminari Internacional d'Estudis sobre la Cultura Escrita.
- PUIG i OLIVER, Jaume (1998) "Manuscrits eimericians de la Biblioteca Capitular y Colombina de Sevilla provinents de Girona", *Arxiu de Textos Catalans Antics*, 17, 295-380.
- PUIG, Jordi - TEIXIDOR, Jordi (1987) "Escac", dins *Gran Enciclopèdia Catalana*, Barcelona: Ed. Enciclopèdia Catalana, 2ª ed., 10, pp. 91-93.

- QUÉTIF, Jacobus - ECHARD, Jacobus (1719) *Scriptores Ordinis Praedicatorum recensiti, notisque historicis et criticis illustrat*, París: Christophorum Ballard et Nicolaum Simart [reed. facs. 1961, Torí: Bottega d'Erasmus].
- RAMÍREZ i MOLAS, Pere (1980) "El problemàtic cant 128 d'Ausiàs March i la tradició manuscrita", *Estudis Universitaris Catalans*, XXIV, 2n., 497-512.
- RAMON FERRER, Lluís (1997) *Edició crítica i estudi de la Summa de Col·lacions de Joan de Gal·les*, Tesi doctoral dirigida per A. G. HAUF i Mª J. CORTÉS, València: Universitat de València.
- RENDALL, Thomas (1992) "Gawain and the Game of Chess", *The Chaucer Review: A Journal of Medieval Studies and Literary Criticism*, 27, 2, 186-99.
- RIBELLES COMÍN, Josep (1915) *Bibliografía de la lengua valenciana*, 5 vols., Madrid: Tip. de la Revista de Archivos Bibliotecas y Museos.
- RICO, Francisco (1986) *El pequeño mundo del hombre. Varia fortuna de una idea en las letras españolas*, Madrid, Alianza Universidad.
- RIERA i SANS, Jaume (1981) "Les obres catalanes de Mosé Natan (segle XIV)", dins *Miscel·lània Pere Bohigas*, 1, pp. 95-105.
- RIERA i SANS, Jaume (1984a) "El Cessulis, un llibre oblidat", *Revista de llibreria antiquària*, 8, 8-13.
- RIERA i SANS, Jaume (1984b) "Fra Francesc Eiximenis no és l'autor de la *Doctrina Compendiosa*", dins *Miscel·lània Sanchis Guarner*, I, València: Universitat de València. Departament de Filologia Catalana, pp. 289-292.
- RIERA i SANS, Jaume (1984c) "Sobre la difusió hispànica de la *Consolació* de Boeci", *El Crotalón. Anuario de Filología Española*, 1, 297-327.
- RIERA i SANS, Jaume (1984d) "El Dalfinat de Girona: 1387-1388", *Annals de l'Institut d'Estudis Gironins*, XXIX, pp. 105-128.
- RIERA i SANS, Jaume (1993) "Falsos dels segles XIII, XIV i XV", dins *Actes del nové col·loqui internacional de llengua i literatura catalanes*, vol. I, Barcelona: PAM, pp. 425-491.
- RIQUER, Martí de (1975) *Los trovadores. Historia literaria y textos*, Barcelona: Planeta.

- RIQUER, Martí de (1978) "Evolución estilística de la prosa catalana medieval", *Miscelanea Barcinonensia*, XLIX, pp. 7-19.
- RIQUER, Martí de (1980) *Història de la literatura catalana. Part Antiga*, 4 vols., Barcelona: Ariel [2ª ed., corregida].
- ROCA, Joseph M. (1923) "Un cirurgià barber barcelonés de la XVª centúria", *Boletín de la Real Academia de Buenas Letras de Barcelona*, XXIII.
- RODRÍGUEZ ADRADOS, Francisco (1985) *Historia de la fábula greco-latina*, Madrid: Universidad Complutense.
- RODRÍGUEZ DE LA CÁMARA, J. (1884) *Obras de Juan Rodríguez de la Cámara*, ed. de Antonio PAZ y MELIÁ, Madrid: Sociedad de Bibliófilos Españoles.
- ROMEU FIGUERAS, Josep (1957-1958) "La "Representació de la Mort", obra dramàtica del siglo XVI, y la Danza de la Muerte", *Boletín de la Real Academia de Buenas Letras de Barcelona*, XXVII, 181-225.
- ROMEU FIGUERAS, Josep (1983) Pere March, 'Al punt c-om naix comença de morir"', dins *Estudis de Llengua i Literatura Catalanes*, VI - Miscel·lània Pere Bohigas, III, pp. 85-119.
- ROSSI, Paolo (1989) *Clavis universales: el arte de la memoria y la lógica combinatoria de Lulio a Leibniz*, Mèxic: Fondo de Cultura Económica.
- ROUSE, Richard H. - ROUSE, Mary A. (1979) *Preachers, florilegia and sermons : studies on the "Manipulus florum" of Thomas of Ireland*, Toronto: Pontifical Institute.
- ROY, Bruno - ZUMTHOR, Paul (1985) *Jeux de memoire: aspects de la mnémotechnie médiévale*, Montreal: Presses de l'Université de Montreal.
- RUBIO ALBARRACÍN, Josep Enric (1998) "Una incursió lul·liana en l'Ars Memoriae clàssica al Llibre de contemplació en Déu", dins *Actes de l'Onzè Col·loqui Internacional de Llengua i Literatura Catalanes (Palma, 8-12 de setembre de 1997)*, Barcelona: PAM, pp. 61-72.
- RUBIÓ i BALAGUER, Jordi (1984) *Història de la literatura catalana*, Barcelona: Publicacions de l'Abadia de Montserrat.
- RYCHNER, Jean (1955) "Les traductions françaises de la *Moralisatio super ludum scaccorum*, de Jacques de Cessoles", dins *Recueil de travaux offerts a M. C.*

- Brunel. (Memoires et Documents publiés par la Société de l'Ecole des Chartes, XII), Paris, II, pp. 480-493.*
- RYCHNER, Jean (1956) "Les sources morales des *Vigiles de Charles VIII, Romania*, 77, 39-65.
- SÁNCHEZ DE VERCIAL, Clemente (1961) *Libro de los exenplos por A. B. C.*, ed. John Esten KELLER, Madrid: Consejo Superior de Investigaciones Científicas.
- SÁNCHEZ DE VERCIAL, Clemente (2000) *Libro de los exenplos por A.B.C.*, ed. John E. KELLER i Connie L. SCARBOROUGH, Madrid: Ars Libris.
- SÁNCHEZ PÉREZ, J. B. (1929) *El Ajedrez de D. Alfonso el Sabio*, Madrid: Tip. La Franco Española.
- SÁNCHEZ SALOR, Eustaquio (ed.) (1992) *Fábulas Latinas Medievales*, Torrejón de Ardoz: Akal.
- SANCHIS SIVERA, José (1930) "Bibliologia valenciana medieval", dins *Anales del Centro de Cultura Valenciana*, VI, pp. 33-56 i 81-132.
- SANCHIS SIVERA, José (1993) *Vida íntima de los valencianos en la época foral*, Altea: Ed. Aitana.
- SANPERE i MIQUEL, Salvador (1878) *Las costumbres catalanas en tiempo de Juan I*, Girona: Vicente Dorca.
- SARESBERIENSIS, Ioannis (1909) *Ioannis Saresberiensis episcopi Carnotensis Policratici sive De nvgis cvrialivm et vestigiis philosophorum libri VIII*; ed. de Clemens C.I. WEBB, Oxonii: Typographeo Clarendoniano.
- SCHAICK AVELINGH, Gertrude H. Van (ed.) (1912) *Dat Saecspel*, Leeiden: A. W. Sijthoft.
- SCHMID, Beatrice (1988) *Les "traduccions valencianes" del Blanquerna (València 1521) i de la Scala Dei (Barcelona 1523): estudi lingüístic*, Barcelona: Curial - PAM.
- SCHMIDT, Gerard F. (1961) *Das Schachzabelbuch des Jacobus de Cessolis, O.P., in mittelhoch deutscher Prosa-übersetzung*, Berlín: Erich Schmidt Verlag.
- SCOLARI, Antonio (1989) "I volgarizzamenti del *Libellus super ludum scaccorum* (prime indagini sulla tradizione)", *Studi di Filologia Italiana: Bolletino Annuale dell'Accademia della Crusca*, 47, 31-99.

- SCOLARI, Antonio (1993) "La scachiera specchio del mondo. Il volgarizzamento veneto della *Moralitas de scaccario*", *Medioevo romanzo*, XVIII, 63-81.
- SÈNECA, L. A. (1995) *Tragèdies*, I, ed. Tomàs MARTÍNEZ, Barcelona: Ed. Barcino.
- SERRANO i MORALES, José Enrique (1898-1899) *Reseña histórica en forma de diccionario de las imprentas que han existido en Valencia: desde la introducción del arte tipográfico en España hasta el año 1868: con noticias bio-bibliográficas de los principales impresores*, València: Imprenta de F. Domenech.
- SETTIS, C. - FRUGONI, Ch. (1968) "Per una lettura del mosaico pavimentale della cattedrale di Otranto", *Bulletino dell'Istituto Storico italiano per il medio Evo e Archivo muratoriano*, 80, 213-256.
- SIEPER, Ernst (1898) "*Les Échecs amoureux*": *eine altfranzoesische Nachahmung des Rosenromans und ihre englische Uebertragung*, Weimar: Felber.
- SOLÀ-SOLÉ, Josep M^a (1977) *El llibre de doctrina del rei Jaume d'Aragó*, Barcelona: Hispam, Borràs edicions.
- SOLÀ-SOLÉ, Josep M^a (1986) "Las versiones castellanas y catalanas de la "Epistola de gubernatione rei familiaris," atribuída a San Bernardo", dins *Diakonia. Studies in Honor of Robert T. Meyer*, pp. 264-268.
- SOLENTÉ, Suzanne (1955) "Le jeu des échecs moralisés, source de la Mutation de Fortune", dins *Recueil de travaux offert à M. Clovis Brunel*, II, París, pp. 556-565.
- STEIGER, Arnald (1941) *Alfonso el Sabio. Libros de acedrex, dados e tablas. Das Schachzabelbuch König Alfons des Weisen*, Ginebra: E. Droz [Romanica Helvetica, 10].
- STEINSCHNEIDER, Moritz (1874) "Schach bei den Juden", dins VAN DER LINDE (1874), I, pp. 177-179.
- SWANSON, Jenny (1989) *John of Wales. A Study of the Works and Ideas of a Thirteenth-Century Friar*, Cambridge: Cambridge University Press.
- SWIETLICKI, Catherine (1979) "Life as a Game: The Tablero Image in Jorge Manrique's *Coplas por la muerte de su padre*", *Kentucky Romance Quarterly*, 26, 433-44.

- TAYLOR, Steven (1990) "God's Queen: Chess Imagery in the Poetry of Gautier de Coincy", *Fifteenth-Century Studies*, 17, 403-419.
- THORNDIKE, Lynn (1931) "All the world's a chess-board", *Speculum*, VI, 461-465.
- TOLOSA ROBLEDO, Luisa (1984) *Los privilegios de los Trastámara del Archivo Municipal de Valencia*, València.
- TORRAS i BAGES, Josep (1981) *La tradició catalana*, Barcelona: Ed. 62, MOLC.
- TORRES i AMAT, Félix (1836) *Memorias para ayudar a formar un diccionario crítico de los escritores catalanes*, Barcelona: J. Verdaguer [reed. 1973, Barcelona-Sueca: Curial].
- TOURTOULON, Charles (1863-1867) *Etudes sur la maison de Barcelona, Jacme I le Conquérrant, roi d'Aragon, comte de Barcelone, seigneur de Montpellier*, 2 vols., Montpellier: Gras.
- TRENCHS ODENA, José (1993) "Libri, letture, insegnamento e biblioteche nella Corona d'Aragona (secoli XIII-XV)", dins *XIV Congreso di Storia della Corona d'Aragona*, Carlo Delfino editore, Sàsser, vol. I, pp. 193-258.
- TREND, John Brande (1933) "Alfonso el Sabio and the Game of Chess", *Revue hispanique*, LXXXI, 393-403.
- TRONZO, William L. (1977) "Moral Hieroglyphs: Chess and Dice at San Savino in Piacenza", *Gesta*.
- TUBACH, Frederic C. (1969) *Index Exemplorum. A Handbook of Medieval Religious Tales*, Hèlsinki: FFC.
- ULLMAN, Pierre L. (1974) "An Emblematic Interpretation of Sansón Carrasco's Disguises", dins *Estudios dedicados a Helmunt Hatzfeld*, Barcelona, pp. 223-38.
- ULLMANN, Walter (1985) *Principios de gobierno y política en la Edad Media*, Madrid: Alianza Universidad.
- VALBUENA PRAT, Ángel (1937) *Historia de la Literatura Española*, 2 vols. Barcelona: Gustavo Gili.
- VALBUENA PRAT, Ángel (1981-1982) *Historia de la Literatura Española*, 3 vols., 9ª ed., revisió d'A. PRIETO, Barcelona: Gustavo Gili.
- VALLERANI, Massimo (1993) "Giogchi di posizione tra definizioni legali e pratiche sociali nelle fonti giudiziarie bolognesi del XIII secolo", dins

- ORTALLI, Gherardo (ed.) (1993) *Gioco e giustizia nell'Italia di Comune*, Treviso: Fondazione Benetton Studi Ricerche, pp. 15-34.
- VAN SCHAICK, Gertrude H. (1912) *Dat scaecspel*, Leiden: A. W. Sijthoff's Uitg.-Mij.
- VAUCHEZ, André (1981) *Faire Croire, Modalités de la diffusion et de la réception des messages religieux du XIIe au XVe siècle*, Paris: École Française de Rome.
- VENY i CLAR, Joan (ed.) (1971) *Regiment de preservació de pestilència de Jacme d'Agramont (s. XIV): Introducció, transcripció i estudi lingüístic*, Tarragona: Diputació Provincial de Tarragona.
- VERGÉS, Gerard (1988) *Lliri entre cards*, València: Tres i Quatre.
- VETTER, Ferdinand (ed.) (1892) "Das Schachzabelbuch Kunrats von Ammenhausen nebst den Schachbüchern des Jakob von Cessole und des Jakob Mennel", dins *Bibliothek älterer Schriftwerke der deutschen Schweiz*, Frauenfeld: Verlag von J. Huber.
- VIDMANOVÀ, Anež ka (1979) "Die mittelalterliche Gesellschaft im lichte des schachpiels", *Miscellanea Medievalia*, 12/1, 323-35.
- VIDMANOVÀ, Anež ka (1990) "Jacobus de Cessolis en la perspectiva social e històrica", dins *Volumen de comentario a la edición facsímil del cod. pal. lat. 961*, Madrid: Ed. Encuentro, pp. 105-146.
- VILANOVA, Antonio (1950) "El tema del Gran Teatro del Mundo", *Boletín de la Real Academia de Buenas Letras de Barcelona*, XXIII, 341-372.
- VILLANUEVA i ASTENGO, Jaume (1951) *Viaje Literario a las iglesias de España*, Madrid: Imp. de la Real Academia de la Historia.
- VIÑA LISTE, José María et alii (1991) *Cronología de la literatura española*, 4 vols., Madrid: Càtedra.
- VIÑAS i SERRA, Francesc (1879) "El ajedrez i un códice de la catedral de Gerona", *Revista de Gerona*, 3, 85-101.
- VORAGINE, J. (1846) *Legenda aurea, vulgo historia lombardica dicta*, ed. Th. GRAESSE, Leipzig, 2 vols. [trad. cast. de José Manuel MACÍAS, 1982, Madrid: Alianza Editorial, 2 vols.]

- WELTER, Jean-Thiébaud (1927) *L'exemplum dans la littérature religieuse et didactique du moyen âge*, Paris-Tolosa [reimp. 1973, Ginebra: Slatkine].
- WIEBER, Reinhard (1972) *Das Schachspiel in der arabischen Literatur von den Anfängen bis zur zweiten Hälfte des 16. Jahrhunderts*, Tesi doctoral Universitat de Bonn, Walldorf (Hessen): Verlag für Orientkunde Vorndran.
- WILSON, R.H. (1947) "Caxton's Chess Book", *Modern Language Notes*, LXII, 93-102.
- WITTLIN, Curt J. (1971) "La *Suma de Colaciones* de Juan de Gales en Catalunya", *Estudios Franciscanos*, LXII, 189-203.
- WITTLIN, Curt J. (1991) *Repertori d'expressions multinominals i de grups de sinònims en traduccions catalanes antigues*, Barcelona: Institut d'Estudis Catalans.
- WITTLIN, Curt J. (1995) *De la traducció literal a la creació literària*, València: IIFV.
- WITTLIN, Curt J. (1997) "Un sermón en latín de fray Antonio Canals, hecho en Valencia el 8 de septiembre 1392: la Virgen María, un libro", *Escritos del Vedat*, XXVII, 287-302.
- WOLLENSSEN, Jens T. (1990) "Sub specie ludi: Text and images in Alfonso el Sabio's *Libro de acedrex, dados e tablas*", *Zeitschrift für kunstgeschichte*, 53, 3, 277-308.
- YATES, Frances A. (1974) "El arte de la memoria", Madrid: Taurus [versió original: *The Art of Memory*, Londres: Routledge, 1966].
- YSERN i LAGARDA, Josep-Antoni (1994) *Arnoldus Leodiensis. Recull d'exemples i miracles ordenat per alfabet. Edició i estudi*, València: Universitat de València.
- ZDEKAUER, Ludoviko (1993) *Il gioco d'azzardo nel medioevo italiano*, Florència: Salimbeni [reproducció dels assaigs "Il giuoco in Italia nei secoli XIII e XIV e specialmente in Firenze" (1886), "Sull'organizzazione pubblica del giuoco in Italia nel medio evo" (1892) i "Della promessa di non giocare a zara nel diritto italiano medievale" (1893)].

ZIMMERMANN, Marie-Claire (1980) "Metàfora i destrucció del món en Aasià March", dins *Actes del Cinquè Col·loqui Internacional de Llengua i Literatura Catalanes*, IV; Barcelona: PAM, pp. 162-189.

ZUMTHOR, Paul (1993) *La mesure du monde: représentation de l'espace au Moyen Age*, París: Seuil.

8. ANNEX: LÀMINES

Com a complement d'aquest treball d'investigació, incloem, en les pàgines que segueixen, un annex de làmines amb la reproducció d'imatges diverses. En un primer bloc presentem reproduccions textuais (les làmines 1-5 són reproduccions del text inicial del capítol III.4, segons ens el transmeten els cinc manuscrits bàsics de les traduccions catalanes del *Liber*, i la làmina 6 mostra el mateix text segons l'edició de Brunet de 1900) i en un segon bloc les reproduccions gràfiques d'un mostrari d'imatges de procedència diversa que acostumen a acompanyar les múltiples variants d'aquest text (el conjunt social el presentem a les làmines 8 i 9, les peces nobles a les làmines 10-19 i, per últim, el conjunt més nombrós, les peces populars en les làmines 20-75).

Làmina 1

Començament del capítol quart del tercer tractat de la traducció catalana del *Liber* (A). Madrid, Biblioteca Nacional, ms. 921. *Libre sobre el joch dels escachs de les costums e oficis dels nobles*.

Làmina 2

Començament del capítol quart del tercer tractat de la traducció catalana del *Liber* (B). Carpentràs, Biblioteca Inguimbertaine, ms. 951. *Llibre de bones costums dels homens e dels oficis dels nobles*.

Làmina 3

Començament del capítol quart del tercer tractat de la traducció catalana del *Liber* (B). Barcelona, ACA, Sant Cugat, 41.

Làmina 4

Començament del capítol quart del tercer tractat de la traducció catalana del *Liber* (B). Girona, ACG, ms. 20-d-13 (número actual, 58). *Lo llibre de bones costums dels homens e dels oficis dels nobles*.

Làmina 5

Començament del capítol quart del tercer tractat de la traducció catalana del *Liber* (B). Roma, Vaticà llatí, 4801. *Libre dels Escachs*.

Làmina 6

Edició, a cura de Josep Brunet, de la traducció catalana. Jacme Cessulis, *De les costumes dels homens e dels oficis dels nobles, sobre l Joch dels Escachs*, Barcelona: L'Avenç, 1900, p. 97. (començament del capítol quart del tercer tractat).

Làmina 7

Cicle del conjunt de figures del joc d'escacs. Gravat en fusta. Edició de la traducció francesa de Vignay. París, Bibliothèque National, (1504-1505).

Làmina 8

Imatge amb el conjunt de les peces del joc d'escacs per il·lustrar l'edició de *Le jeu des échecs moralisé* de Jean de Vignay. Procedent de William S. Glazier Collection (núm. 29) New York, The Pierpont Morgan Library.

Làmina 9

Imatge del dominicà Jacobus de Cessoles lliurant el *Liber* al rei. La figura del rei sembla que correspondria a Carles V el Savi, rei de França de 1364 a 1380, a qui va pertànyer aquest valuós exemplar, datat el 1372, que actualment es conserva en la *Bibliothèque d'étude et de conservation* de Besançon. Aquesta imatge no apareix en altres manuscrits, és exclusiva d'aquest exemplar. Besançon, Bibliothèque Municipale, ms. 434 (1372).

Làmina 10

Fig. *Rex*. Besançon, Bibliothèque Municipale, ms. 434 (1372).

Làmina 11

Fig. *Rex* (a) i *Regina* (b). Miniatures per il·lustrar el manuscrit del *Liber*. Wrocław, Biblioteca Universitària, ms. IV. F. 64, f. 3v i 4v (s. XV-1).

Làmina 12

Fig. *Rex* i *Regina*. Besançon, Bibliothèque Municipale, ms. 434 (1372).

Làmina 13

Fig. *Rex* i *Regina*. Besançon, Bibliothèque Municipale, ms. 434 (1372).

Làmina 14

Fig. *Alphiles*. Besançon, Bibliothèque Municipale, ms. 434 (1372).

Làmina 15

Fig. *Alphiles* (a) i *Milites* (b). Wrocław, Biblioteka Uniwersitarna, ms. IV. F. 64, f. 6v i 8r (s. XV-1).

Làmina 16

Fig. *Milites*. Besançon, Bibliothèque Municipale, ms. 434 (1372).

Làmina 17

Fig. *Rochi*. Besançon, Bibliothèque Municipale, ms. 434 (1372).

Làmina 18

Fig. *Rochi*. Besançon, Bibliothèque Municipale, ms. 434 (1372).

Làmina 19

Fig. *Rochi*. Wrocław, Biblioteka Uniwersitarna, ms. IV. F. 64, f. 11r (s. XV-1).

Làmina 20

Fig. *Agricola*. Besançon, Bibliothèque Municipale, ms. 434 (1372).

Làmina 21

Fig. *Agricola*. Wrocław, Biblioteka Uniwersitarna, ms. IV. F. 64, f. 14v (s. XV-1).

Làmina 22

Fig. *Agricola*. Munic, Bayerische Staatsbibliothek, cgm 49 (1407).

Làmina 23

Fig. *Agricola*. Munic, Bayerische Staatsbibliothek, cgm 4377 (1454).

Làmina 24

Fig. *Agricola*. Munic, Bayerische Staatsbibliothek, cgm 243 (1456).

Làmina 25

Fig. *Agricola*. Würzburg, Biblioteka Uniwersitarna, Mch. f. 30 (1460).

Làmina 26

Fig. *Agricola*. Edicions de les traduccions alemanyes: (a) Augsburg (1477), (b) Lübeck(1499).

Làmina 27

Fig. *Fabri*. Besançon, Bibliothèque Municipale, ms. 434 (1372).

Làmina 28

Fig. *Fabri*. Wrocław, Biblioteca Universitària, ms. IV. F. 64, f. 16r (s. XV-1).

Làmina 29

Fig. *Fabri*. Munic, Bayerische Staatsbibliothek, cgm 49 (1407).

Làmina 30

Fig. *Fabri*. Munic, Bayerische Staatsbibliothek, cgm 4377 (1454).

Làmina 31

Fig. *Fabri*. Munic, Bayerische Staatsbibliothek, cgm 243 (1456).

Làmina 32

Fig. *Fabri*. Würzburg, Biblioteca Universitària, Mch. f. 30 (1460).

Làmina 33

Fig. *Fabri*. Edicions de les traduccions alemanyes: (a) Augsburg (1477), (b) Lübeck (1499).

Làmina 34

Fig. *Lanifices*. Besançon, Bibliothèque Municipale, ms. 434 (1372).

Làmina 35

Fig. *Lanifices*. Wrocław, Biblioteca Universitària, ms. IV. F. 64, f. 16v (s. XV-1).

Làmina 36

Fig. *Lanifices*. Munic, Bayerische Staatsbibliothek, cgm 49 (1407).

Làmina 37

Fig. *Lanifices*. Munic, Bayerische Staatsbibliothek, cgm 4377 (1454).

Làmina 38

Fig. *Lanifices*. Munic, Bayerische Staatsbibliothek, cgm 243 (1456).

Làmina 39

Fig. *Lanifices*. Würzburg, Biblioteca Universitària, Mch. f. 30 (1460).

Làmina 40

Fig. *Lanifices* Edicions de les traduccions alemanyes: (a) Augsburg (1477), (b) Lübeck (1499).

Làmina 41

Fig. *Mercatores*. Besançon, Bibliothèque Municipale, ms. 434 (1372).

Làmina 42

Fig. *Mercatores*. Fig. *Mercatores*. Wrocław, Biblioteca Universitària, ms. IV. F. 64, f. 19r (s. XV-1).

Làmina 43

Fig. *Mercatores*. Munic, Bayerische Staatsbibliothek, cgm 49 (1407).

Làmina 44

Fig. *Mercatores*. Munic, Bayerische Staatsbibliothek, cgm 4377 (1454).

Làmina 45

Fig. *Mercatores*. Munic, Bayerische Staatsbibliothek, cgm 243 (1456).

Làmina 46

Fig. *Mercatores*. Würzburg, Biblioteca Universitària, Mch. f. 30 (1460).

Làmina 47

Fig. *Mercatores*. Edicions de les traduccions alemanyes: (a) Augsburg (1477), (b) Lübeck (1499).

Làmina 48

Fig. *Medici*. Besançon, Bibliothèque Municipale, ms. 434 (1372).

Làmina 49

Fig. *Medici*. Wrocław, Biblioteca Universitària, ms. IV. F. 64, f. 20v (s. XV-1).

Làmina 50

Fig. *Medici*. Munic, Bayerische Staatsbibliothek, cgm 49 (1407).

Làmina 51

Fig. *Medici*. Munic, Bayerische Staatsbibliothek, cgm 4377 (1454).

Làmina 52

Fig. *Medici*. Munic, Bayerische Staatsbibliothek, cgm 243 (1456).

Làmina 53

Fig. *Medici*. Würzburg, Biblioteca Universitària, Mch. f. 30 (1460).

Làmina 54

Fig. *Medici*. Edicions de les traduccions alemanyes: (a) Augsburg (1477), (b) Lübeck (1499).

Làmina 55

Fig. *Tabernari*. Besançon, Bibliothèque Municipale, ms. 434 (1372).

Làmina 56

Fig. *Tabernari*. Wrocław, Biblioteca Universitària, ms. IV. F. 64, f. 22v (s. XV-1).

Làmina 57

Fig. *Tabernari*. Munic, Bayerische Staatsbibliothek, cgm 49 (1407).

Làmina 58

Fig. *Tabernari*. Munic, Bayerische Staatsbibliothek, cgm 4377 (1454).

Làmina 59

Fig. *Tabernari*. Munic, Bayerische Staatsbibliothek, cgm 243 (1456).

Làmina 60

Fig. *Tabernari*. Würzburg, Biblioteca Universitària, Mch. f. 30 (1460).

Làmina 61

Fig. *Tabernari*. Edicions de les traduccions alemanyes: (a) Augsburg (1477), (b) Lübeck (1499).

Làmina 62

Fig. *Custodes Civitatis*. Besançon, Bibliothèque Municipale, ms. 434 (1372).

Làmina 63

Fig. *Custodes Civitatis*. Wrocław, Biblioteka Uniwersitarna, ms. IV. F. 64, f. 23v (s. XV-1).

Làmina 64

Fig. *Custodes Civitatis*. Munic, Bayerische Staatsbibliothek, cgm 49 (1407).

Làmina 65

Fig. *Custodes Civitatis*. Munic, Bayerische Staatsbibliothek, cgm 4377 (1454).

Làmina 66

Fig. *Custodes Civitatis*. Munic, Bayerische Staatsbibliothek, cgm 243 (1456).

Làmina 67

Fig. *Custodes Civitatis*. Würzburg, Biblioteka Uniwersitarna, Mch. f. 30 (1460).

Làmina 68

Fig. *Custodes Civitatis*. Edicions de les traduccions alemanyes: (a) Augsburg (1477), (b) Lübeck (1499).

Làmina 69

Fig. *Ribaldi*. Besançon, Bibliothèque Municipale, ms. 434 (1372).

Làmina 70

Fig. *Ribaldi*. Wrocław, Biblioteka Uniwersitarna, ms. IV. F. 64, f. 25r (s. XV-1).

Làmina 71

Fig. *Ribaldi*. Munic, Bayerische Staatsbibliothek, cgm 49 (1407).

Làmina 72

Fig. *Ribaldi*. Munic, Bayerische Staatsbibliothek, cgm 4377 (1454).

Làmina 73

Fig. *Ribaldi*. Munic, Bayerische Staatsbibliothek, cgm 243 (1456).

Làmina 74

Fig. *Ribaldi*. Würzburg, Biblioteca Universitària, Mch. f. 30 (1460).

Làmina 75

Fig. *Ribaldi*. Edicions de les traduccions alemanyes: (a) Augsburg (1477),
(b) Lübeck(1499).

no dir ella se infanta pinnalla agues
 gencionan si maluar pincep de sigues
 que fecturas de agte apice de agte ne
 fectura mel ppor de a dell de pignu
 fecturas conecomy de huan acu p reat
 pue ocisionat z p q que ppor no
 fectura he pinte lo men imp p la
 na palie p q dionis emigonyt de
 puyt can coice gopant de veritat
 no aicas p pignu agte a nimplen
 agte coice dno de linez

Lo Capitel quize de mitedes z
 de draps z de telas z de cam
 brades

Dante lo Rey Lina conegut
 que poble era ficut
 z pstat cas en humanal
 pmblica for tenyt en la ma dreta
 en libre ab pes en la sinistra ady
 fite io braal mesurable en lo consell
 io nua ady una bona appellada p res
 pondre als demanys, e en agte son se
 pncipals los meczados de draps z de
 telas, e de totas altres coses a no en
 bras mesurable so es alna celo combi
 adors o mudadors de pnyes, e a no
 en la libre, io pes los rebados de
 pesos, e de totas pnyes, e a no en la bo
 pa com agte deve fugir a auencia
 z guardar los deures, e los coses pny
 no deve atende e guardar entrega
 met deve los deposes comaners

reponer q que dante lo Rey a
 unctur is ppor car als reyes et
 Rey deve dante era se responde p
 lo Rey als comitio en luce q mado

Et p aco guardi p m de auencia q
 es puent de p dotes **E**t in qual
 diuadi auencia es cobrat de que
 ricio dezeremr altra ne pstat de p
 prada ams dau nulla nra no es
 ppor d'agte na maiormet en los
 pncipes, e en los gouernados sta rep
 publica de agte en p m ut hema
 qual mal se uol z maiormet Regna
 en los uells. **E**n qual niana no
 p pnegia non era en qual cosa por
 era p m horda de mayor nua
 uella q co q mays roma est cum
 demanar mes lo iurage **E**t a robes en
 los pnbis de pny q laue sino com
 motes no fa breuccament al p
 res de mal no despa sino q vna to
 guimet laue anegu no es bo a
 ell mays se nuda al poble molt
 ppor de negar la ouya null temps
 no de fall al nua **E**t fectura pme
 dia que enun demana q besant
 a auent **E**t fectura auent no era
 allo que suym demanar no dema
 para giae demana q de fectura
 agte allo era nra q no conuina
 a Rey donar on ell guarda en lo
 dince lo Rey e en lo besant, ell p
 nra Com ell pogues donar lo de

se dit dioms molt plus ppor
 Impor la dita fembra prega
 ue Deus p la vida del dit Roy
 Dioms p se que no ha mes
 altra Roy qui fa p que el
 dit Dioms Et el dit Roy deit
 que la dita veilla hama p
 ab deurar hague vergoma de
 puint la dita veilla p so ro
 hama p lar so que tema al cor
 ab deurar Et ayo abast a
 du de aquest squach

Lo quart peho ho squach
 qui es de nar lo dit Roy
 curat son axi figurat
 En fo en forma de home qui
 naga en la ma dreta vnes bata
 ne x en la ma esquerra vna
 alna e en la mita vna bossa
 sean ab dms Per aquest
 squach son representats mor
 raders drapers e cambiadors
 los quals offins deuen fugir

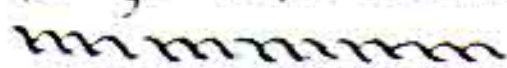
bia de auaricia e que nos
 carreguen de deures e deuen
 ample so que prometen e
 que torrien los comandos
 e depositos ab mirge Et aqst
 stament daquests offins
 es deuant lo Roy qui te
 apoderats Cavallers als
 quals pagua lo son p ma
 daquests offins o p dita s
 mula ab la qual es fet
 prestos al Roy o p altra
 mania de prestos que son
 al Roy o p altra mania
E la prima pcurar
 des homes que han los ditz
 offins es que fugen auari
 na que es q Segons que
 diu Sant paul: fuitur de
 ydoles la qual auaricia
 Segons necessitat pmoder
 rada e diu Tullie es robes
 ranga de suadaxi odi xere
 miz ultra necessitat pmo
 derada amor de haug Et
 no es negun dya qm que

Primer Rey mal lo feno. p. 1
 Lo tercer Rey lo dit Rey
 dionys molt p. pot. ep. o la
 dita fembra preguant de q.
 p. la vida. Et dit Rey dionys
 Et dit Rey vahet que lady
 ta depla p. o. or. haina p.
 lit. o. que tanta al. or. ab.
 veritat. Et lo. d. a. h. a.
 dit de. a. q. t. e. s. h. a. c. h.

O quarta pahon / o q.
 quach q. es de nit lo
 dit Rey s. i. n. u. a. t. f. e. u. x. y. a. f. f. i.
 g. u. a. t. c. a. v. f. e. e. n. f. o. r. m. a. d. e.
 h. o. m. q. u. i. t. a. n. y. a. e. n. l. a. m. a. n.
 d. e. t. a. t. o. n. e. s. b. a. l. a. n. s. e. s. E.
 e. n. l. a. m. a. n. e. s. q. u. e. t. r. a. b. e. n.
 a. i. q. u. e. t. x. y. a. i.

que no acmen en amor car
 nal car dju esdras al seg
 libre q fembras plaen mes
 en los huysls dls homes
 q aur ny arget // Dju ter
 quha q democrit phlo
 pff se trax los huysls p
 o com no podja guardar
 les fembras sens peccat de
 gaurpccia carnal / Dju
 valerq q un loue apillar
 purina fort getil eguoy
 lart en fat que no era de
 na quyl guardas en speci

al als huysls que nol cobren
 q volja carnalmet. It fcs et
 dit loue no cobrenas negua
 dona ans era fort cast ep
 tal qtes dons no peccassen
 en lo dit espuria nafras
 la cara els bocha en tal
 forma que faja farsa a tota
 plona quyl godas. Una
 moça sagrada sabet q era
 cortjada p sos huysls per
 un gran Rey nasques los se
 etnaries los al Rey p tal que
 fos ab castidat // plato filosof
 sabet que les dones lo cobre
 jant massen a. q. loch pess
 teual apillar at h adempia hon
 no podja vjura molt nagn
 hom // Elega son patmony
 esa tra p tal que les dones
 nos cobresasen // Los d. i. s. i.
 fals de plato x. y. matx p tal
 que les fembras no peccasse
 en cobryaz els maguete se
 los huysls // Dju el mada q
 com demostres demenas a
 una fembra fort bela empo
 era a vol de son cors es luza
 u. p. d. y. n. e. s. q. l. i. c. o. s. t. a. n. y. a. s. s.
 ab la dita fembra jahya e
 aqta l. i. r. e. s. t. a. g. u. e. s. q. e. n. l. d. z.
 l. i. c. o. s. t. a. n. y. a. / lo dit demostre
 nes / f. i. t. s. i. a. f. o. s. h. o. m. f. i. c. h.
 dix ala dita fembra que
 el no compraria cosa qui
 fat l. i. c. o. s. t. a. s. / d. i. u. s. e. t. a. g. o. s. t. i. n.
 toznd dela en q. t. p. r. e. y. a. l.

lo Rey Sabent la oïa que la dita bella fa
hà demana li per qual raho la dita be
lla falsa la dita oïa Et la dita bella
dix al dit Rey que tres Reys hania visto
en Babilia. Lo primer Rey mal. Lo segon
Rey piur. Lo ters Rey es alabz / Lo dit
Rey dionis molt py pigor / e p amor
de aço la dita bella preguava deu que
p la vida del dit Rey q fos pigor quel
dit Rey dionis / Et lo dit Rey beuent q
la dita bella hania plat ab veritat ha
gue vergonya de punir la dita bella
pco com hania parlat co que tena al
cor ab veritat / Et aço abasta adir de
quest Estach
Capitol quart mercaders e drapes
teridos / e cambiadors

Lo quart pco lo estach qui es d'auat
lo dit Rey situat fo axi figurat co
es en forma de horn qui te en la ma

Lo capitol quart de mercaders e de drapers e de
telers e dels cambiadors.

avant lo Rey havien conegut lo quart
poble esser situat e posat, car en
humanal semblança fou tenint en la
man dreta un libre ab pes, en la sinis/
tra ac un fust o braçal mesurable, e en
lo genyll o cinta ach una bossa aparellada per res/
pondre als demanans. E en aquests són represen/
tats los mercaders de draps e de telles e de totes

altres coses, e açò en braç mesurable, ço és, alna
e ls cambiadors o mudadors de pecunies, e açò en
lo libre o pes los rebadors dels deposits e de les
pecunies, e açò en la bossa. Tots aquests deuen

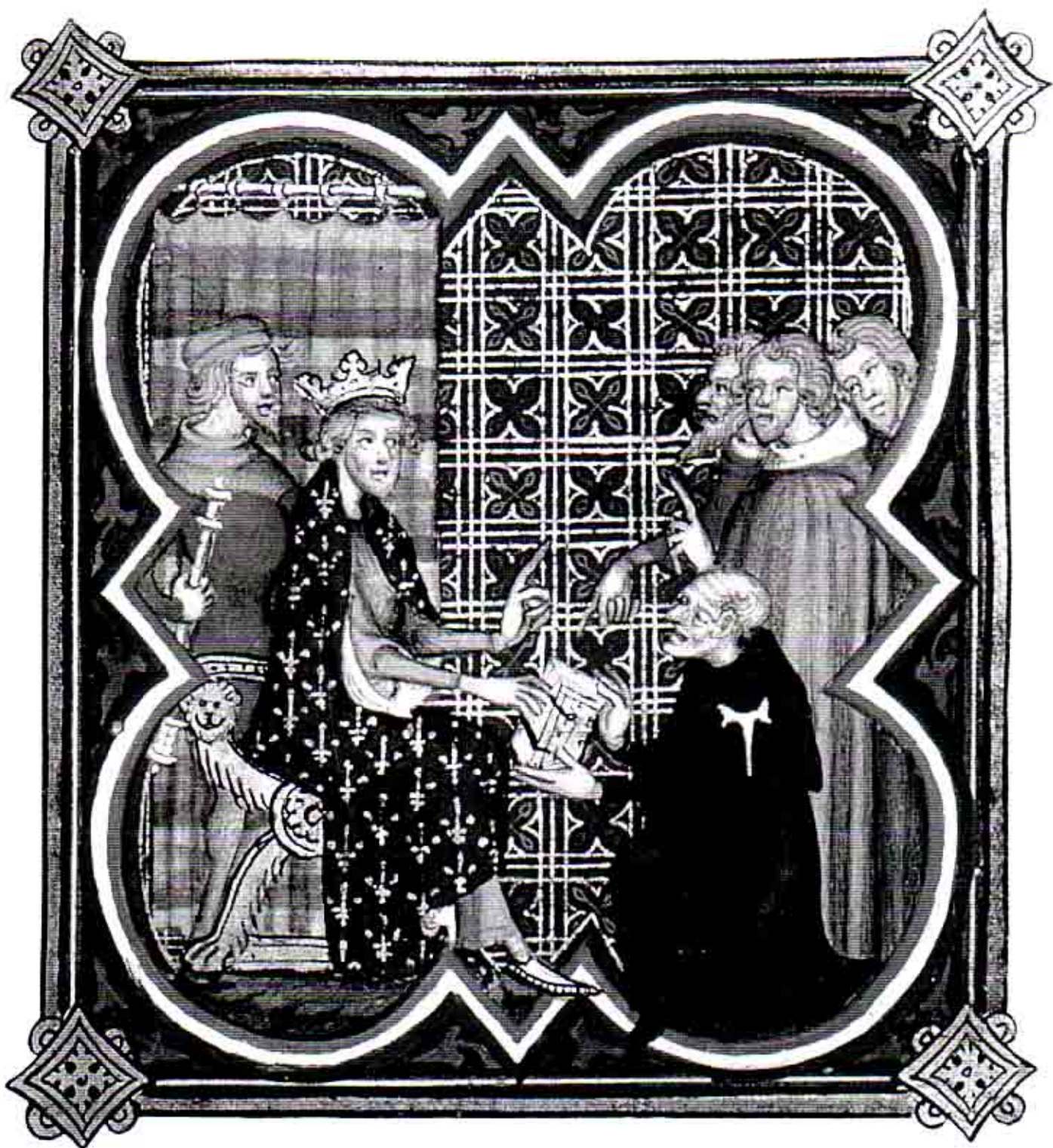
Lamina 7

Qui commencent
 les chapitres du
 livre de la mor-
 tale des nobles
 hommes et des
 gens du peuple.
 sus le lieu des esclaves et de la

et de l'ordre de chevalerie
 De l'office et des meurs des rois qui sont
 vicaires du roy

Qui commencent les autres cha-
 pitres de l'estat et des condicions
 des gens du peuple qui sont
 deuisés en ce livre de me les offices de

Lamina 9

Deponit eum de throno et
monibus eius

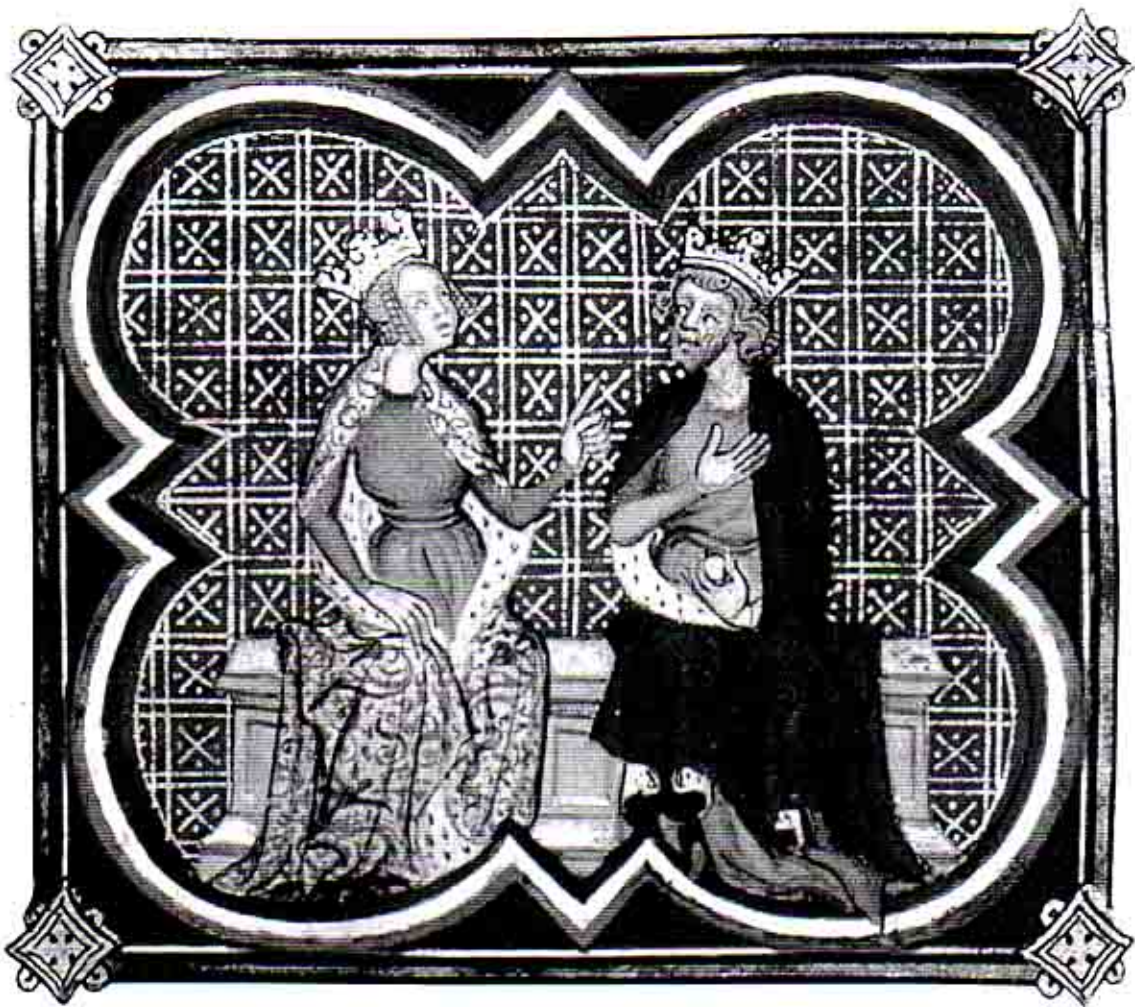

Et sic fornia accepit

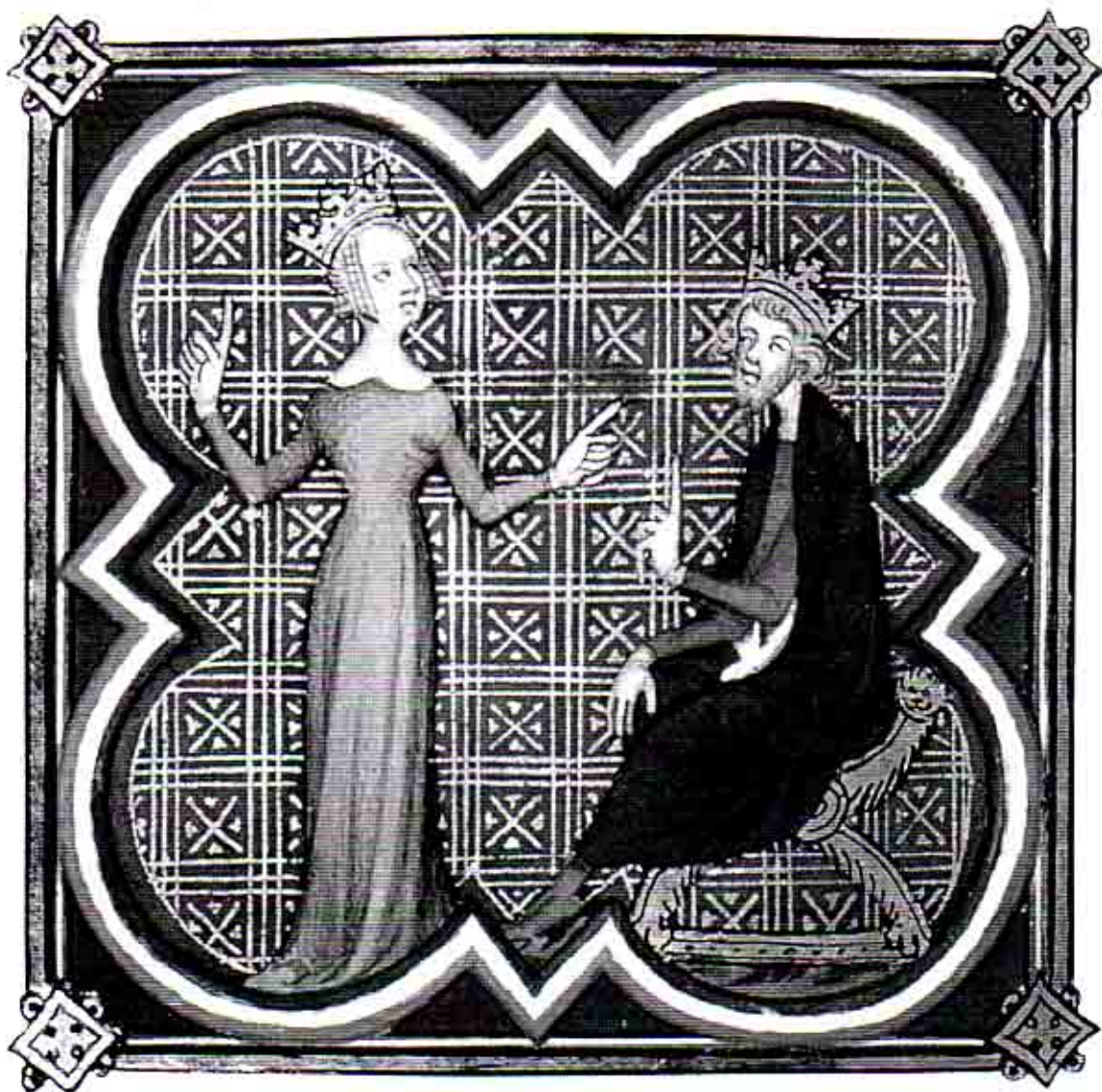
Ab de rege dei iustitiam

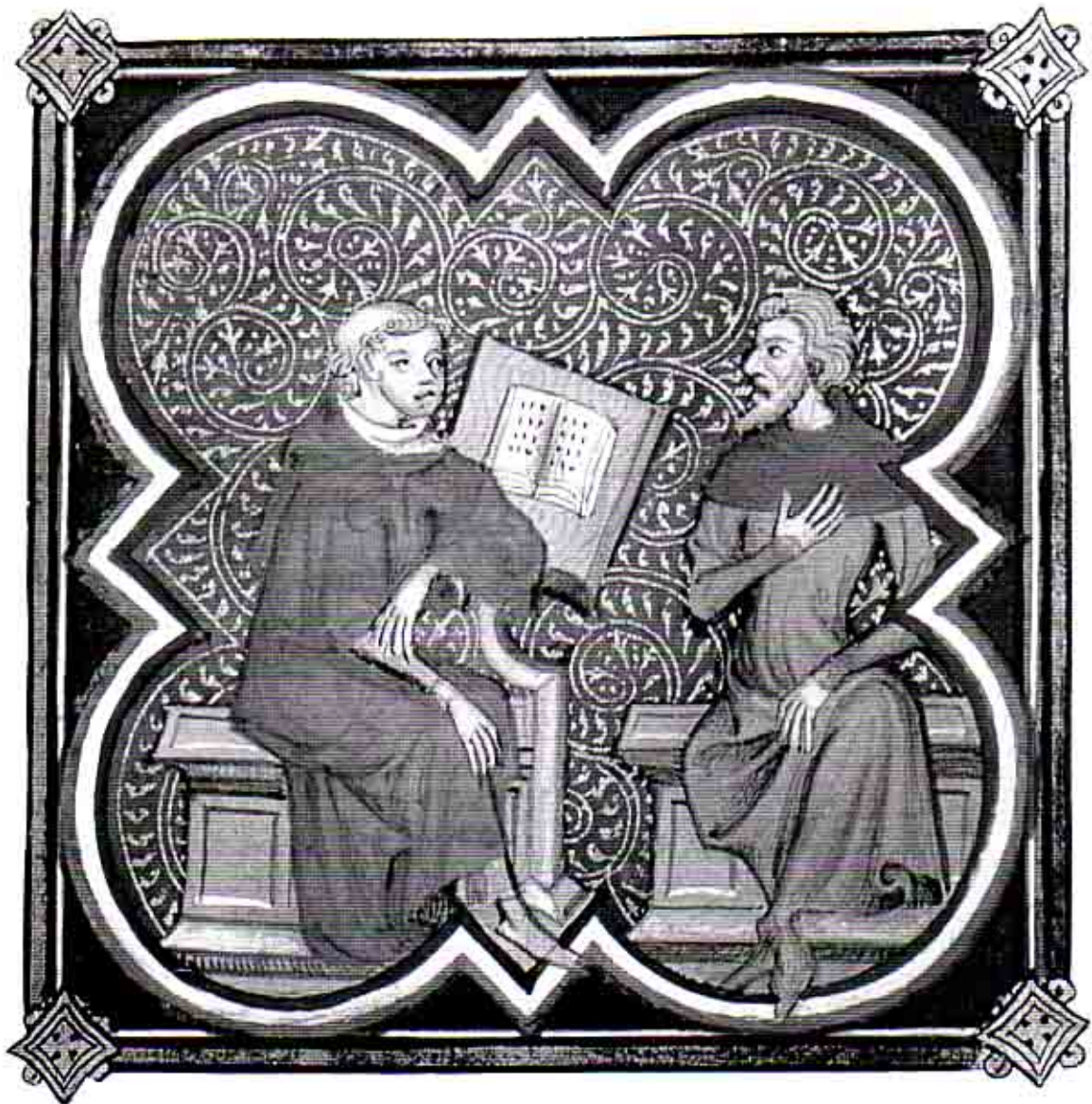
Lamina 11

Lamina 12

Làmina 13

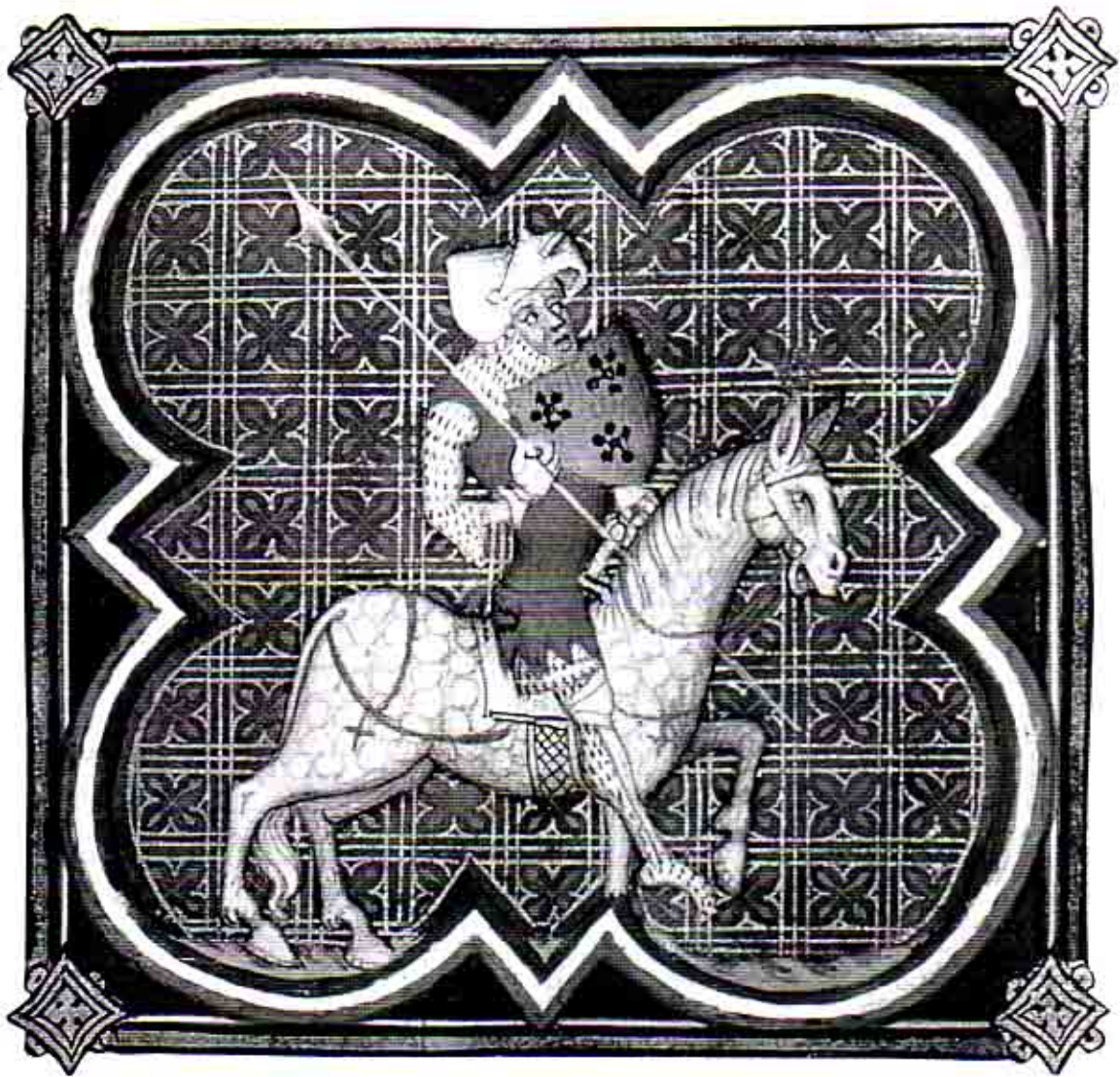

Lamina 14

Quoniam est abbas

Lamina 16

Lâmina 17

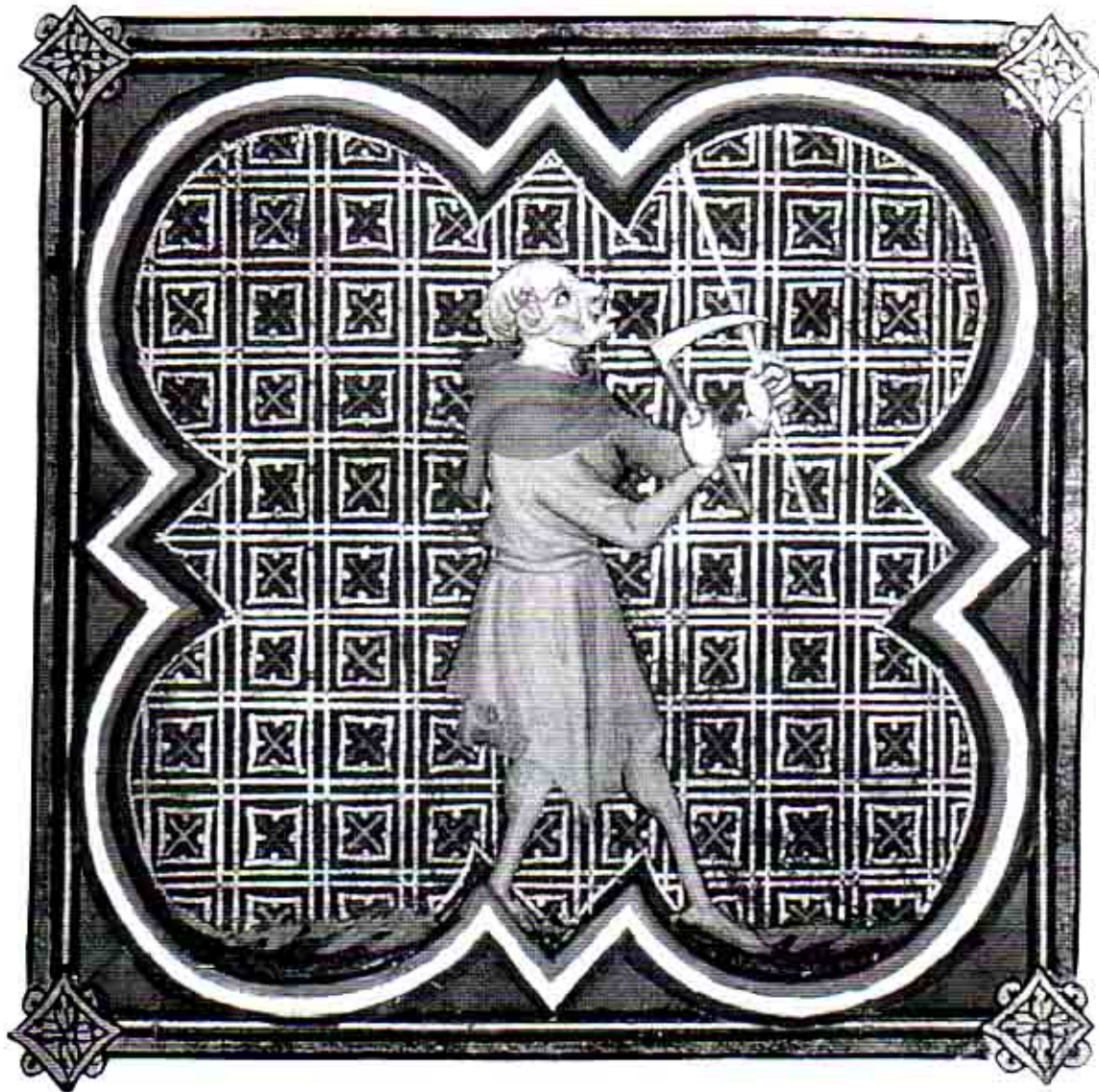

Lamina 18

Dista sufficienti Capituli
... de ... et officio
...

Jean, son legat royal
... de ...
...
...
...

plm octavi de pignis rualdis
q' susonibus ac ruzonibus
Capitulum primum de pignis rualdis

I Opularius fœnibus et
officia p'strigentes
inapientia animo p'lati in
anc p'olito debetere regis que

der chaiser chancien man me. vrlaub gab was
 er wüdt die ritter alheit zu im und sprach
 kuet dem fürsten ist ring. man list von ime
 alden ritter das er den chaiser an meff und
 hilf was in dacht er welle am palk. der
 und er rechet da gab im der chaiser anen
 gneten wvrsprechen da sprach der ritter o chri-
 st da du werd in frub und in noten zu hie
 an dem streit da gab ich dir die me veruwer-
 ich trat selber für dich da ich sach das es dir
 heit sag und enpheng die masen die ich und
 mens augen trag da schampst sich do chup
 ab man sach das er hurtfertig wer. odder un-
 danknem. an chom selber zu dem rechten.

Die wunden auff dem schachzabel betruet
 geman laüt un erbeit was den noch
 das sind die veruwer sühnt sein die fürsten un

die neu bepr-
 gen dar und
 so set der erst
 held vor der
 noch zu der
 gewachen sio
 da chünsten
 un ist jaw
 man. der sol
 gestalt sein
 als am men
 set un sol m

Wacumb e gestuz gubet den er nicht gub
 mochte do antwurt er la chumpet zmpet nicht
 die chun man von amen fursen kumpet gge
 man luf auch das Julule der kaul chunem
 man nie verlaub gab er wedere de firt zu m
 alzeit und sprach arbaue den fursen yfening
 man luf von amen allen firtet der et den kaul
 ancuft umb helf man in dancet er rekur
 um steh darumb er rechtece do gab m der
 kaul amen gunt woffreccin do sprach der ka
 firtet O du chun do du waet m firtet de nfa
 an dem firtet do gab ics die chunen reccet
 ics turt selb fur die do ics steh dar es die hoo
 lag und do erphening ics die firtet die ics und
 meinen augen erag und do stampt steh der kaul
 ob man sprach das er hochwertig wir und
 unkmun und ecom selb zu den recceten vrie
 der parman de gestalle firt

rys et cyrurgicus ¶ Cap sextū
detabernarijs hospiclarijs et cus-
todibus ¶ Cap 7^m decimitatū custo-
dibz offinalibz civitatū 2 pedagūijs
¶ Cap octavū de pdigis ribaldis lu-
soribus et mrsoribus ¶ Cap p̄mū

Lâmina 27

abit Et hoc de agricola et
opario seu pastore dei sufficiat
Capitulum secundum de opario

Aben sic formati te
nemus que an milite
I deo ha regis suatu dicitur
Et mita an milite m dicitur

pramm für den von übrigen un imperfekten
 schüßlingen un die weintrauten zugehly un
 dar und so hat er vnder der gürtel am reb-
 messer) soe der erst weinzeit vaud am wil-
 den wein reben. Da über er sey un besaid sy
 un emget sy mit leon mist mit schafmist
 mit weinmist un auch mit dffen mist. Da
 bedaubet hernach da er des weins getrankte
 het un was trunckhe worden un sein sing-
 star sin het sein gestret. Da saget er das o-
 der vier tye mist dar zu geleget het den
 laute zu amer lere un amer wort von
 wein dñen. Der autor seyt. Der dñet vnckh-
 ayth dar vñet gñmleick un dar vñd was
 es weisent zu rom den sinne verpote das sy
 mehr wein trincken. Das sy von trunckhe
 holt recht taten da wo man n gelacku nicht

O
 bedawer was
 man mit hä-
 nern smidet
 un mit ayen
 un zimm halt
 ayen. un den
 seest man für
 den pieter zu
 der gerechtie

der deit inderweil der weid gantlich und der
 umb was man verkennt ze sein den feuren der
 porten zerkennen wie der ander wende
 fast gestalt sein

De ander wende sol gestalt sein und petrus
 hat was mit haimen erndet und eren
 wird mit zimmesporten und den fast man hat den
 fiter zu der rechten hant des künigs wann
 der waid der quindes zu misset und zu froete
 zessorn und ze haimen sind zu dem Castell und
 zu vil andern dingen und sol sein am quind des
 hat in der rechten hant am hamec und in
 der linken hant am porten und vnder der
 quind am toel die wechler die da per petrus
 wirt sind die sollen haben kein man in enghilbe

suenden als teten durch guttichheit seiff
 durch goren swem durch unlichsheit
 als gfm und unbecuem durch über
 flussheit der freud

faber montarius montarius to

pomator
 Carpentarius et
 giles
 artificis

Dam von dem andern gelast
 der hantverfeler das sind ge:
 orient die sind und ist zu setzen vor dem
 enter zu der raffen kramt des d'p'ingod

seruire noscunt² Daleis d^t q^d omni usus
 olim romis mulieribus fuit ignotus s³ ne
 i aliquod deditus placent² Quibus una
 p^rant aios facunt² coloribus aptos
 Illa fugit multos dicit² q^d mere
 Tunc veniunt risus tunc paup² sunt cordas
 Tunc color et tunc inga q^d f^rois abit

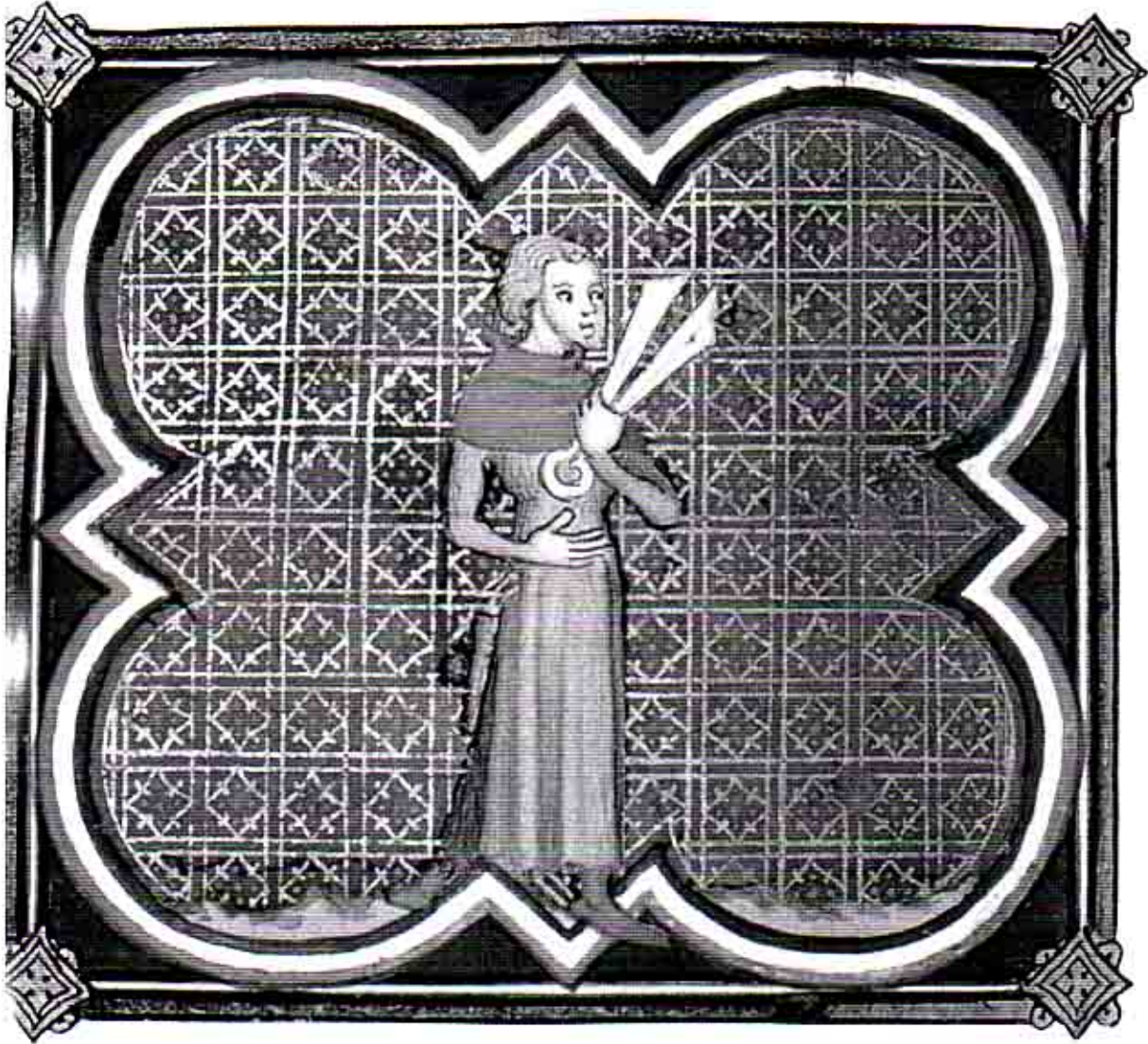

Lámina 34

Prima pinta equo animo
fuerunt et de fabris dicta
sufficiant Capitulum
de fabris de fabris

Der alt ist als ein richter un wän zwüschen dr-

läut die ob-
geschriben
sind oft groz
dinet un sol
drwend wir
in sten mit
pöcher ge-
stalt dar er
sev am man
un hab in
dr geisthen
haut am
sthar und
in dr tonk

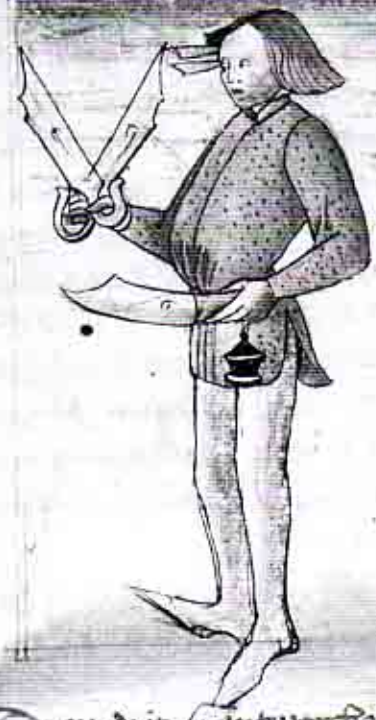
ten haut am prates messer un an der gü-
teln am schreibzeug un pey den geisthen
oren am schreibwedern stekend zu schreiben
pey dr sther sind bedawtet die siedr woll-
wüsch weber un alle die die mit leinem
oder wüllem tuch umb gend ez seyen sther
oder web' oder wie sv es mit anfaht oder
mit chauff handint oder wüschent pey
dem pesser sind bedawtet stäpshaker ledner
schuester jachner chünfacer un dr hant

nicht vordem braden & wolt auch sie tane
 Gebete saem vrom er wolt sy edelich in
 und daron lernet er sein tochter stieren und
 sy wozte er daimoch das er in hette cozstete
 von lippen und stinge in mit ferret den puz
 ab vrom er in selung mit dem leyestat
 vras vmbgalt mit amem vram graben
 und zu dem puz gueng er über am puzt
 da er fleusstleichen huetet und do in puz
 der muste fact do spuret er zuin vras gusu
 geten das die die fuzgetest sy stellen auch
 haben vnerstetledemlets lene starkig und
 besunderlich die stofflone da sy in vram
 meht hiet edelich vram fuzten in die
 die sy stoff schullen lauen so er stofflone
 die sy stoffen puz das sy die vrede vrom
 legente und zuehnt meht vng dar das stoff
 vndergoet also gesinete den fuzten auch die
 vrede vrom so sy die vrede vmbgalt mit
 vrede so gut vram zuyt daim vrede
 so den sig wie der dazet vrede gestalt
 so vrom

Lamina 37

Das nehet einer fluch von dem papst
 priten also manlich das sic quilibet
 den sig iiii
 Notarius pator cunpex Sutor

Notarius pator cunpex Sutor

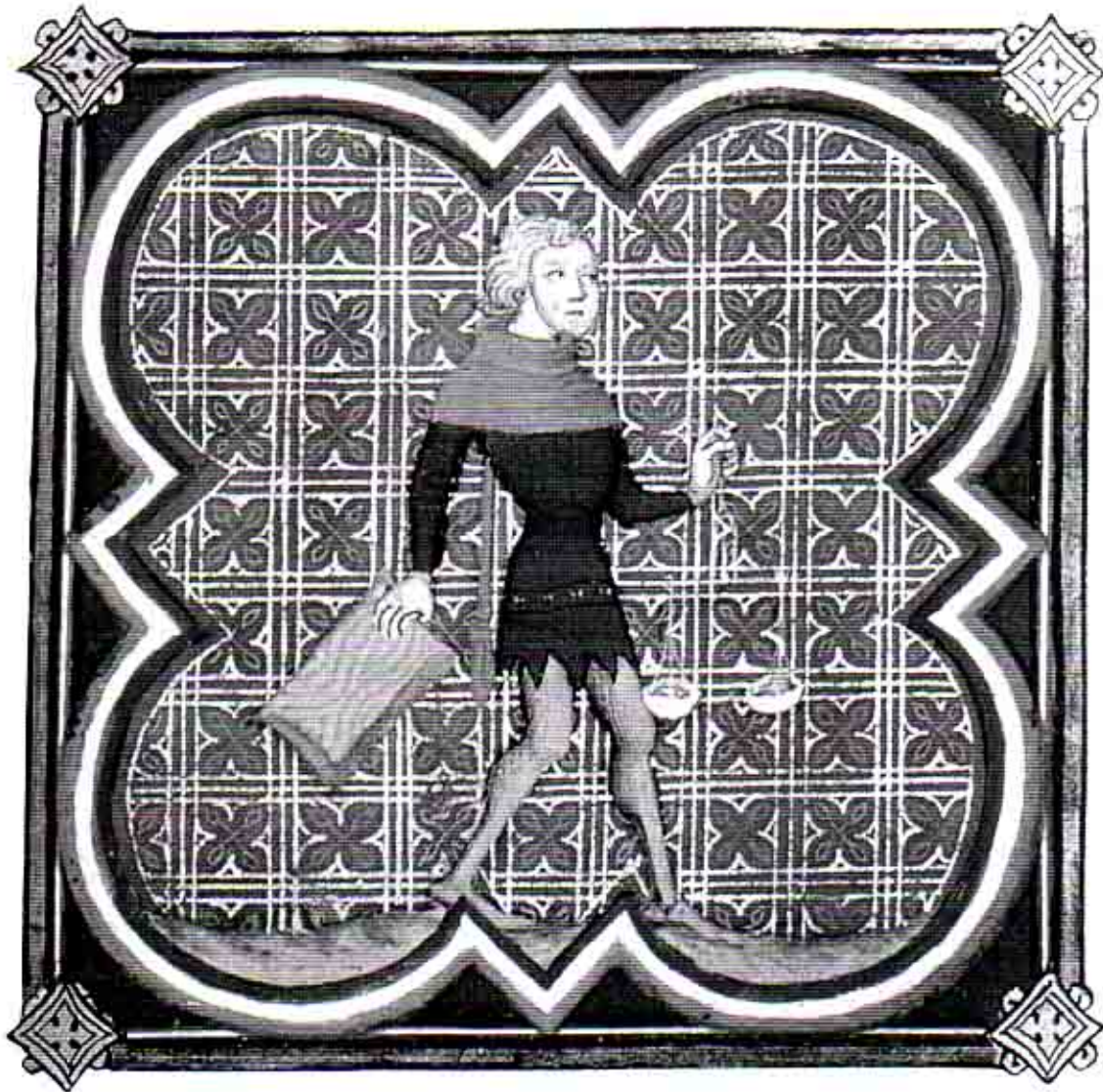
Der die hantwörtermon ist qu
 pagen qu der papst hant
 dem alten hant mit den so den man
 die sage oft quilibet auff get die

Cap 3^m de lamfice notario coria-
tio futoze carmifce et pellipatio

U^o ecum popolare sic describitur
que ante alphidū dextrū
stiatū dicim⁹ et tenem⁹
quia inter hos de quibus nūc dicim⁹
uel loquim⁹ sepe lites et gētionēs

Lâmina 41

toribus pannoꝝ telari
ac quarumque telis
et campisombus etc

In te uero quatuor pla
nam situatu noueris
tra i hiana spe fut hno i

am tassen da sey sind bezeichn. hien phemig

am nemes und
horen die alle
sullut stichen
getichtant von
getichtant ist ab
den gottes dienst
als sancto paulo
spricht das get
tichtant ist am
unmätzlichen
lieb zehaben odd
nemen odd ze
behalten guet
die untrugent ist
allen lauten

maist den die den gemain vor
sind hien untr amptlaüt un
maist an allen lauten das doch
das der mensch den churgen
wag als vil ze
rüg zu in nimpet also der
chura leben untr
un vil nach guet trachtet
un seget an ge
tig man ist in selb pöz
aber den arme ist
er aller pöset wan er
hat all zeit etleich
vrtail ze vorsagen
un da von sagt Seneca
das am arm man
hiez Symeus den chümg

vuchdutt getorst erre mecht gyltun wie der vord
Verrinde geseht sol sein

Die vord verrinde sol sein vor dem chünig
die sol sein also verhalten die sol haben in

Simonius hert die hylighe dinst-
heit der warheit dar nach do
schamet er sic qu peingen ic
Campfor poame imitator men

Simonius hert die hylighe dinst-
heit der warheit dar nach do
schamet er sic qu peingen ic
Campfor poame imitator men

Er wird von dem gemene od
des rom als ist Ein mensche &

Demarcatoribus et cumpsozibus &

Hic regem popularē quartū
sitiatū nouerim; Nam in
huana spē habens imani
dextra libram cū ponde' In sinistra

Làmina 48

rationibus sua iustitiam
Capitulum de medicina
et iustitiam et iustitiam

Ordavit medicina et pig
metam ante regnum
in hac forma quam habet

Dr. güttesten hant am zübel vñ am püch-

sen in der ten-
gken hant vñ
vñ dr. güttesten
am wunden
püch sind beza-
chent püch
ärzt vñ alle le-
zer der freu-
dunst am red-
ter ärzt dr.
unser Künner
gerecht vñ güt-
tatest reden vñ
was loven. be-
steiget vñ was

Rechnera arthosner vad hat dr. Geometria
punit vñ figur. dr. Arismetica zal. dr. Astro-
nomia lauff dr. musica hellung dr. püch
lauf vñ ma trank geben sül. oder lassen
zu der adern der bedarf. et alles zu schin-
nen. Püch dem zübel sind bezaichent Apo-
teck vñ Speisg. Püch dem püch vñ wunden
vñ dr. güttesten sind bezaichent vñ wunden
vñ wunden freider vñ püch laüt die alle-
sümpet sülle schinere alle scheidung gesunt
machen nach dr. karz. Duceime. vñ was

gerücht zu kaiser Sant Jörgen Carage
 und vppfionus zu rdm
 Medicus phisicus philozophus etc.

Magistrus omnium artium liberalium Doctor

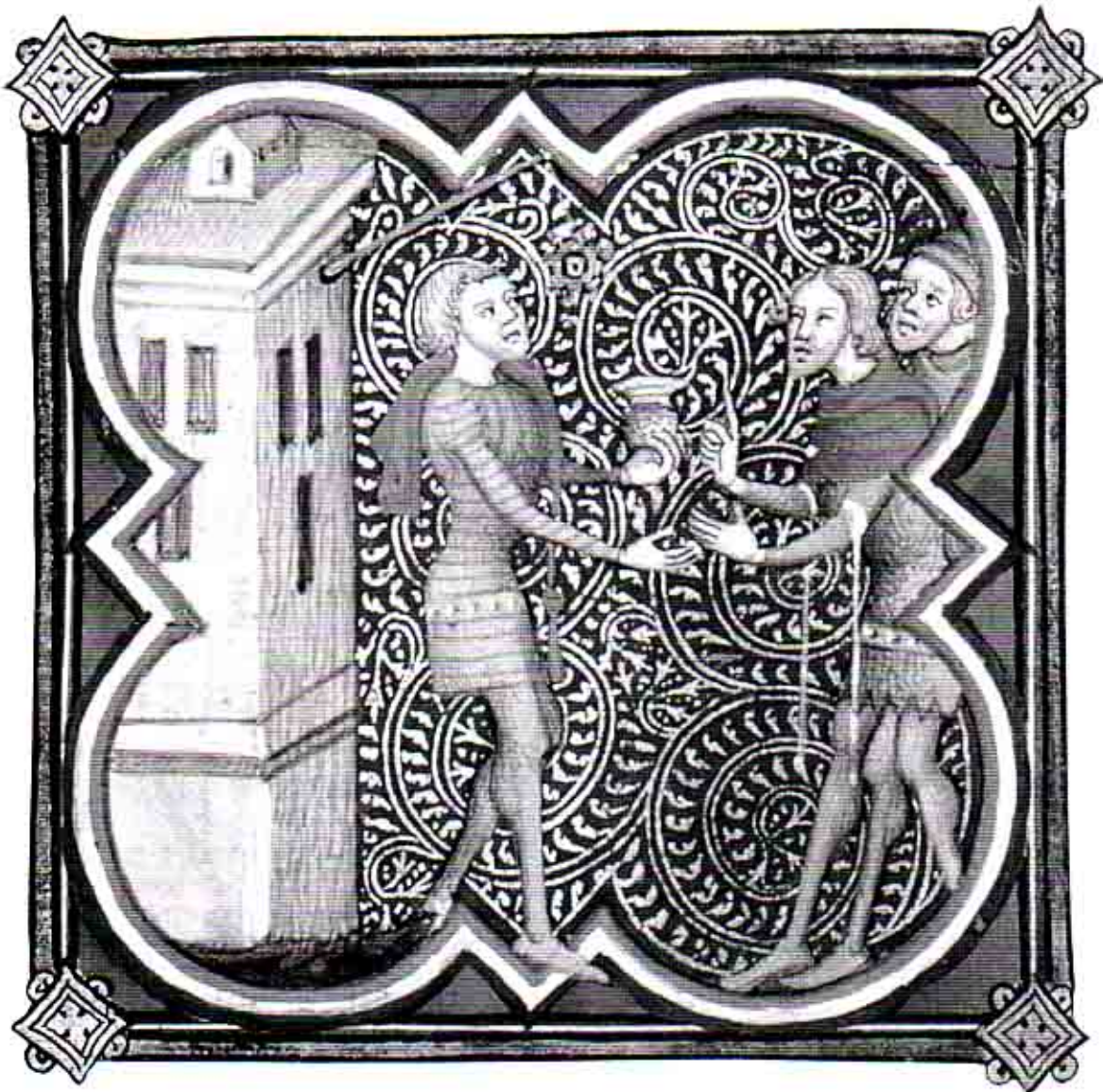
Er mag oder apotheker puffer
 gesetzt werden vor der dionig
 vnter der gestalt Ein meyster geyt

facit oblivione acceptorum cupiditas
accipiendorum. Et hoc de metatoribus
dicta sufficiant. Cap. quintum de
medico pignometario et tyringias

Ollocantur medici et pignometarii
ante regnum in hac forma. Ita
in cathedra regali collocatus
est homo habens librum in manu dextera
procelum pignometarii in manu sinistra

Làmina 55

mediantibus ac curruis dicta
 sufficiens Capellam sexu
 de tabernaculo obsequio

Ceteris scilicet in alpe
 semper suisque hac forma
 accepit. Na homo fuit hinc

wraic si laudigen dingen 27
De schijf wend sol sem om man
 Also gestalt sem da er desfen
 hab
 un
 law
 m f
 di
 sol
 sem
 auf
 un
 ju
 pu
 da
 der

den per den man sol vail vanden
 bedarf un des das alles sicker se
 zu seme hauz bringet un sol ste
 allen hand der krumtes vor d

ich haben ungeordneten wort gevingen laß
oder freudem Wie der recht vernde sol
gestalt sein

De recht vernd sol sein an man der dy
rechten hant hat gestalt und verndet

em stender von den bösen sorge
 und von den vnangenehmen wollust
 und sol sein fleissig ernstmütig und
 getrew se.

Tabernaculus receptor hoffnung pi-

tor et spiritus sanctus ad omnes

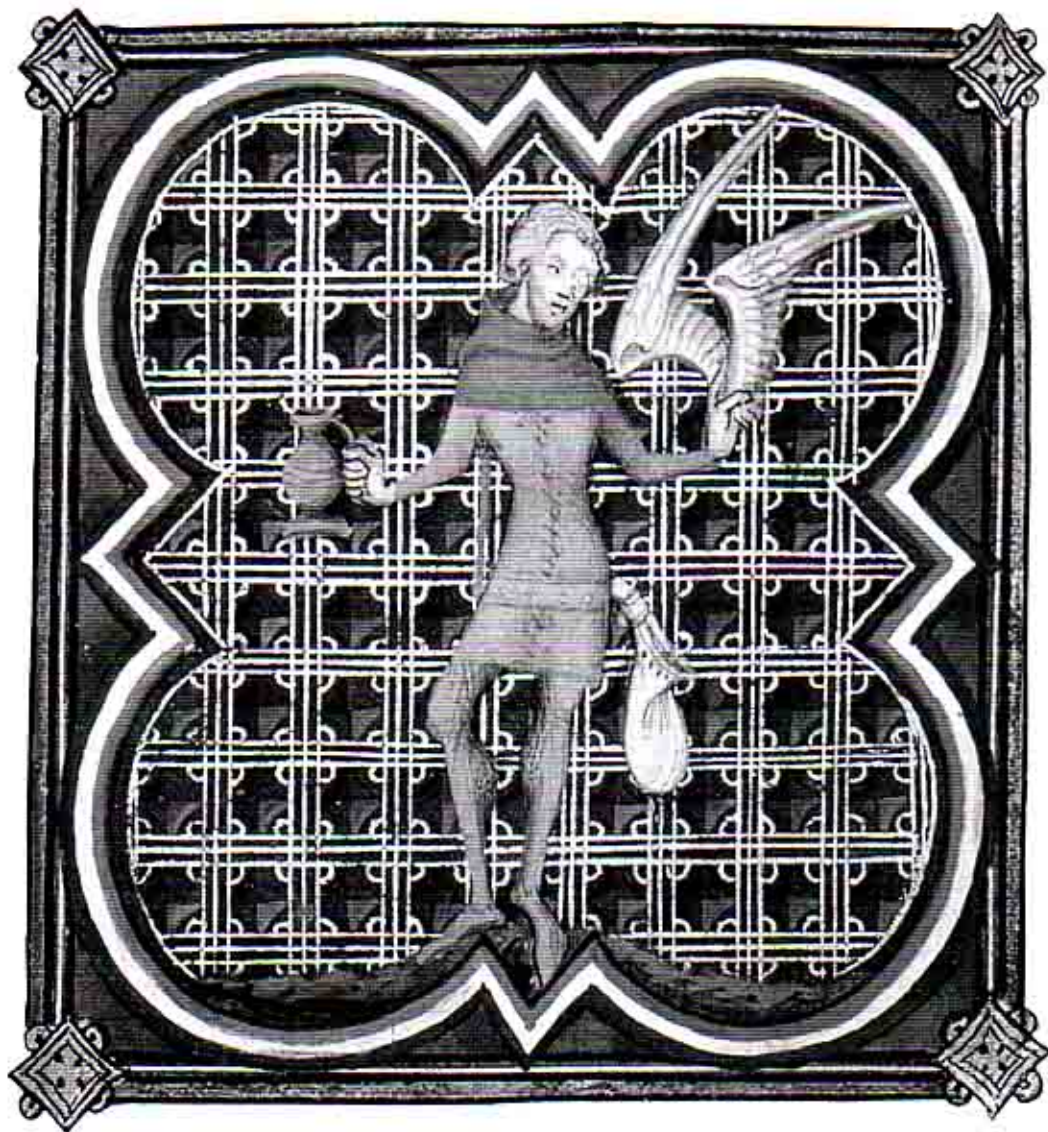
Er schilt von dem gemeine wlt
 vngerecht die wirt an den tauchern

fiens' Et licet de medicis et alijs dic-
ta sufficiant Cap sextum de taber-
narijs hospitalarijs et custodijs

Sextus popularis ante alphi-
lum sinistru hanc accepit
formã Nam homo fuit ha-
bens dextram manũ extensã ad-

Lamina 62

Capitulum septimum de
libus civitatis officialibus
et de... ..

Làmina 63

Der plene wend sal sten
setzen vor dem ritter der se
der da hab in der tenken hant

am
du
m
da
de
m
e
s
t
m
s

meist verstat die an in dingent y die der Sibne
vernde sol ygestalt sein

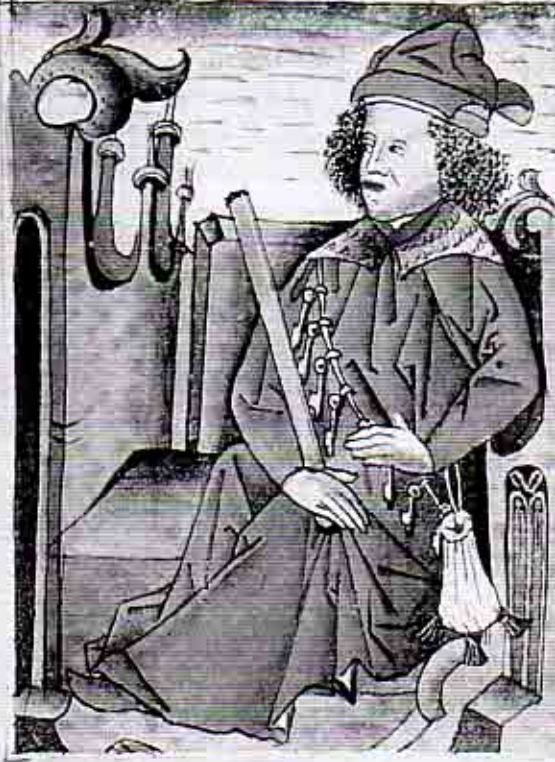
De Sibenn vernde sol steen per der temiten
sucken vor dem hutez der sol am man sein

deprnatus suspendio et qualiter u
lesus exiit sicut hē² mlegenda bñ
Jacobi Et hec de hospitalarijs dicta
sufficiant Capitū m Decanitatū
custodibz officialibz qñitatū et ped

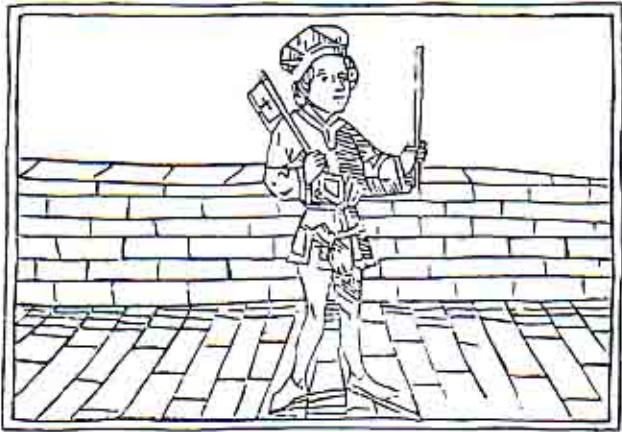
In sinistra autē parte ante mili
tem collocant^r custodes in hac sōm
nā stutus iste formatus fuit

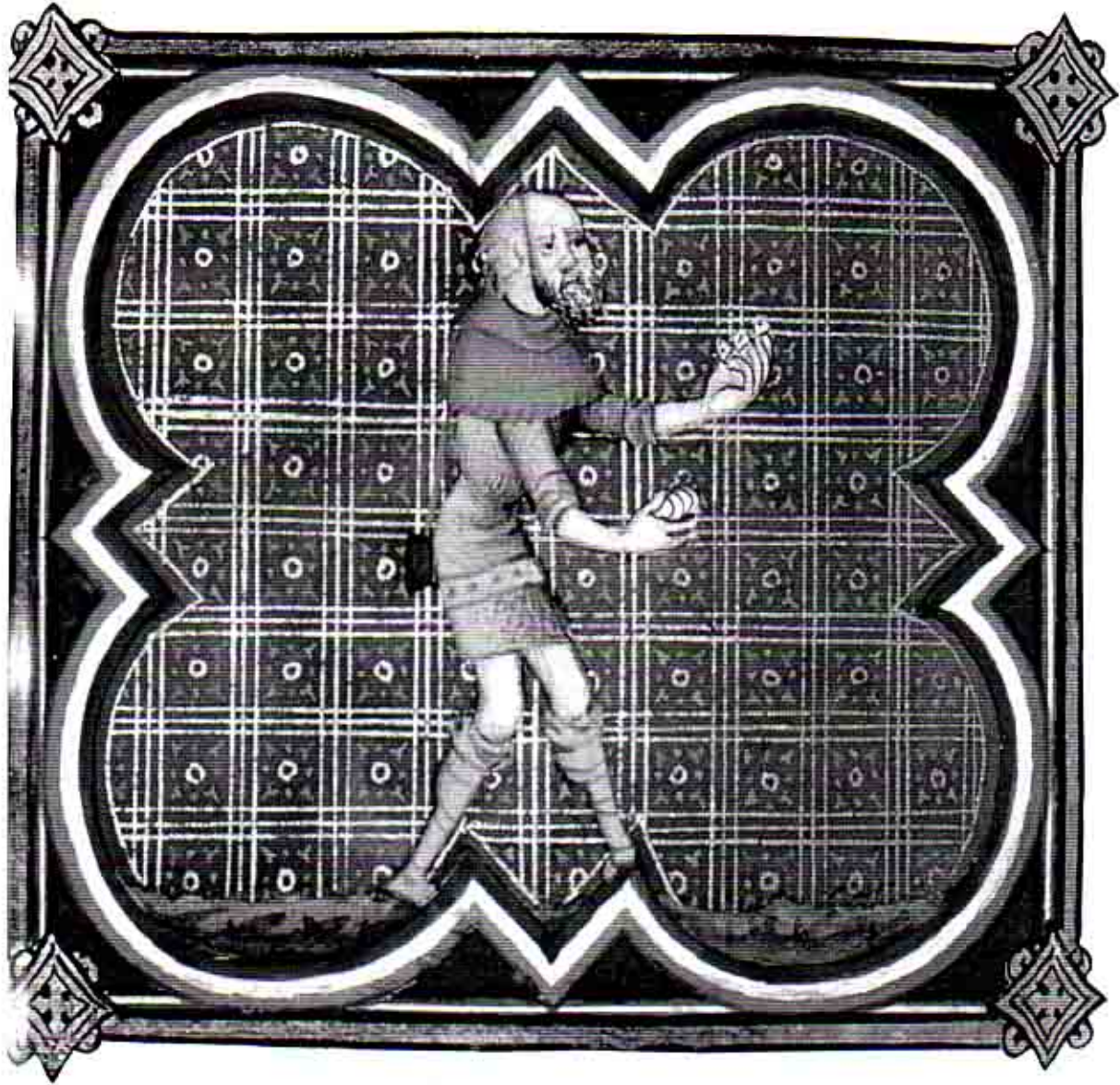
den frid als auch sprichet der guff
 pot die unguetigen mugen nicht zu
 en als das bultent hier zu
 Officialis propositus macasterium

Concetrus theolencarius et consularis

Zu der linden hant des springes
 vor dem ritter wut oft gesat

Lamina 69

Capitulum de...
...

süllic wan esam man der zewuff gelinck
 hest gewinnet da von lang frued. Es wert
 auch mehr lang dar der ungeredichait
 sinnet von ungeredichem guet als unser hē
 spricht an dem ewongelis es frued sich
 draum der drit erbe oder oft nicht.

O es acht wend sol pillich sten vor dem
 roch dar da stet zu der temple hant
 der küniges wan der bedauert spiler schel

in sibalde dar
 so sagen was am
 viatum in amo
 fünften verwey-
 sthanden in pla-
 den priefent die
 spiler wan die
 plaz sind wunden
 dar so dem bewant
 seon potschest ze
 tragen durch
 die land in trach-
 ten vmb ander
 guet der sol als

gestalt sein dar er hab am rades hant und
 sol haben auff sein gerechtigen hant am wongt

Erlegeten den wipen dann gen au
ein überwinder mit demen pverischen
Cursor vilaldus pcor lator litem

in d legationu

Die potentawffer vnd puden sein
Ozu setzen vor dem woch zu der
Gnaden sammt dem er muss haben

Gaudiū capri dicitur i dosterū et
her d'custodibus dicitur sufficiant
Cap. viij. de prodigijs vibaldis
lyonibus et curjoribus dicitur

Ribaldos et lyozes ante sinis
ten rothū dicitur situatos
Admirari em vobis a' vobis

